

การศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรม
ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิจจาน

A COMPARATIVE STUDY OF KUSALADHAMMA AND
AKUSALADHAMMA FACTORS IN PATTHĀNA

พระนนทพัฒน์ จิตฺตมโ (พันธ์ชาติ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

การศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรม
ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐาน

พระนนทพัฒน์ จิตธมฺโม (พันธ์ชาติ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A COMPARATIVE STUDY OF KUSALADHAMMA AND
AKUSALADHAMMA FACTORS IN PATTHĀNA**

Phra Nonthaphat Thitadhammo (Phanchat)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for The Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Bangkok, Thailand

C.E. 2011

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชา พระพุทธศาสนา

.....

(พระสุธีธรรมานุวัตร)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ

(พระมหากฤษณะ ตรุโณ, ผศ.ดร.)

.....กรรมการ

(พระเมธีสุตาภรณ์, ดร.)

.....กรรมการ

(พระหัตถ์ กิตติคุณโท, ดร.)

.....กรรมการ

(ดร.ธีรวิทย์ ภิญโญณัฐกานต์)

.....กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุรพงษ์ คงสัตย์)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระเมธีสุตาภรณ์, ดร. ประธานกรรมการ

พระหัตถ์ กิตติคุณโท, ดร. กรรมการ

ผู้ช่วยศาสตราจารย์.ดร. สุรพงษ์ คงสัตย์ กรรมการ

การเกิดในทุกดิภูมิ เป็นต้น มีปัจจัยธรรมอุปการะ ๕ กลุ่ม เช่นกัน ได้แก่ (๑) กลุ่มสหชาติชาติ มี ๑๑ ปัจจัย เป็นองค์ประกอบภายในอกุศลจิต ๑๒ ที่มีอัญญสมานเจตสิกและอกุศลเจตสิกเกิดร่วมด้วย (๒) กลุ่มอาร์มมณชาติ มี ๑๒ ปัจจัย โลภียะและบัญญัติ เป็นอารมณ์ให้กับอกุศลธรรมได้ (๓) กลุ่มอนันตรชาติ มี ๖ ปัจจัย ปฐมอกุศลชวนจิตเกิดต่อจากมโนทวาราวชชนจิต ต่อจากนั้น อกุศลชวนจิตดวงที่เกิดก่อนๆ ก็จะอุปการะแก่ออกุศลชวนจิตดวงหลังๆ ให้เกิดขึ้นตามมาทันที (๔) กลุ่มวัตถุปุเรชาติชาติ มี ๕ ปัจจัย หทยวัตถุรูปที่เกิดก่อนจะเป็นที่อาศัยเกิดของอกุศลธรรม ในปัญจโวการภูมิและ (๕) กลุ่มปกคตูปนิสสยชาติ เหตุธรรมที่มีกำลังมาก ที่เป็นโลภียะและ บัญญัติ จะอุปการะให้เกิดอกุศลธรรม

กุศลธรรมมีความหมายตรงกันข้ามกับอกุศลธรรมอย่างชัดเจน กล่าวคือ กุศลธรรม เป็นสิ่งที่ดี ไม่มีโทษ มีการกำจัดบาปอกุศลธรรม และส่งผลเป็นความสุข ตรงข้ามกับอกุศลธรรมที่เป็นสิ่งที่ไม่ดี มีโทษ เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลธรรม และส่งผลเป็นความทุกข์ กลุ่มปัจจัยธรรมที่อุปการะแก่ออกุศลธรรมและอกุศลธรรมได้มี ๕ กลุ่มเท่ากัน ได้แก่ (๑) กลุ่มสหชาติชาติ มีปัจจัยทั้งสองฝ่ายเสมอกัน ซึ่งมีทั้งส่วนที่เหมือนกัน คือ อัญญสมานเจตสิก และที่แตกต่างกัน คือ โสภณเจตสิกจะเกิดพร้อมกุศลจิต ในขณะที่อกุศลเจตสิกจะเกิดพร้อม อกุศลจิต (๒) กลุ่มอาร์มมณชาติ มี ๑๑ ปัจจัยที่เสมอกัน อีก ๑ ปัจจัยเป็นฝ่ายอกุศลอย่างเดียว ถ้าเป็นโลกุตตรธรรม จะเป็นอารมณ์แก่ฝ่ายกุศลญาณ สัมปยุตเท่านั้น ส่วน โลภียะธรรมและบัญญัติธรรม จะเป็นอารมณ์ให้ได้ทั้งสองฝ่าย จึงควรสำรวจ อินทรีย์เสมอเมื่อประสบกับอารมณ์เหล่านี้ (๓) กลุ่มอนันตรชาติ มีปัจจัยเสมอกัน ส่วนที่เป็นมโนทวาราวชชนจิตดับลงแล้วอุปการะแก่ปฐมชวนจิต ซึ่งถ้ามีโยนิโสมนสิการจะทำให้ฝ่ายกุศลเกิด แต่ถ้าขาดโยนิโสมนสิการแล้วก็จะ ทำให้ฝ่ายอกุศลเกิด ได้แทน (๔) กลุ่มวัตถุปุเรชาติชาติ มีปัจจัยเสมอกัน หทยวัตถุรูปที่เกิดก่อนอุปการะแก่ทั้งสองฝ่าย ได้เหมือนกัน แสดงถึงจิตตูปบาท ในปัญจโวการภูมิต้องอาศัยวัตถุรูปเกิดเสมอ และ (๕) กลุ่มปกคตูปนิสสยชาติ มีเพียงปัจจัยเดียวจึงเสมอกันทั้งสองฝ่าย สำหรับโลกุตระระยอมเป็นปัจจัยแก่ฝ่ายกุศลธรรมเท่านั้น ส่วนเหตุธรรมที่เป็น โลภียะและบัญญัติ จะอุปการะได้ ทั้งสองฝ่าย ทั้งนี้จะเกี่ยวเนื่องกับการที่มีโยนิโสมนสิการต่อ ปัจจัยทั้งภายใน ภายนอกอย่างเหมาะสมหรือไม่ ซึ่งจะทำให้เกิดกุศลธรรม หรืออกุศลธรรมได้ สำหรับการประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต ได้แก่ (๑) คบหากัลยาณมิตร ใกล้ชิดสปีบายะ (๒) มีสติทุกขณะด้วยอินทรีย์สังวร (๓) เพียรพินิจคำสอน สร้างโยนิโสมนสิการ (๔) สังเกตอาการลักษณะโสภณธรรม (๕) บำเพ็ญกุศลตามลำดับขั้นให้สมบูรณ์ และ การประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต ได้แก่ (๑) หลีกเลี้ยงคบหาพาลชน หลบให้พ้นอบายมุข (๒) อดทนต่อความทุกข์ ระวังสุขอย่าติดใจ (๓) เข้าใจลักษณะอกุศล แยกให้พ้นตัดเหตุใกล้ (๔) ควบคุมกายวาจาไว้ กำกับใจด้วยปัญญา (๕) เกิดอกุศลขึ้นมา แก้ปัญหาโดยพุทธธรรม

Thesis title : A Comparative Study of Kusaladhamma and Akusaladhamma Factors in Patthāna

Researcher : Phra Nonthaphat Thitadhammo (Phanchat)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phra Medhisutaporn, Pali IX, Cer.Dep.Ed., M.A., Ph.D.

: Phra Hassadee Kittinando, B.A., M.A., Ph.D.

: Asst. Prof. Dr. Surapong Kongsat, Pali IV, B.A., M.A., Ph.D.

Date of Graduation : 2011

Abstract

These thesis had three purpose for study as (1) to study of Paccaya-Dhamma in Pattāna (2) to study factors of Kusaladhamma and Akusaladhamma in Pattāna and (3) to study a comparative and applied factors of Kusaladhamma and Akusaladhamma in Pattāna for life that the results showed that

Paccaya-Dhamma in Pattāna means complementary to Sangatadhamma-conditioned things had three importance elements that namely as Pacayadhamma-factors, Pacayuppannadhamma-result of factors and Paccanikadhamma-non result of factors. The main factor had twenty-four, but classification fifty-two factors which had various meanings and characteristics that respect to associated with the nine factor groups, Each factor groups had limited the scope and Dhamma state are three elements that are exclusively different

Kusaladhamma is a good thing, no harm, results are faced with pleasant. Have a good bourn. There are five factor groups as ; (1) The Group of Sahajātajāti-connasces that there were thirteen factors, were elements in Kusala citta – moral consciousness 21 /37 had Aññasamāna cetasika-general mental factors and Sobhana cetasikas – beautiful mental factors. (2) The Group of Ārammanajāti that there were eleven factors, All of Lokiya-Mundane Lokuttara-Supramundane and Designation are emotional for Kusaladhamma. (3) The Group of Anantarajāti that there were six factors. First Kusala Javana-apperception consciousness was born after Mind-door adverting consciousness. After that, Lokiya Kusala Javana cittas which

born before were support to the last Kusala javana cittas occur immediately. (4) The Group of Watthupurejātajāti that there were five factors. Heart-base that be born before to Kusaladhamma in the plane of five aggregates. (5) The Group of Pakatupanisayajāti Dhamma cause that were had the power, All of Lokiya Lokuttara and Designation are support for Kusaladhamma occur. Akusaladhamma was a bad thing, harm, results are faced with unpleasant, borned at woeful desnity etc. There are five factor groups as ; (1) The Group of Sahajātajāti that there were thirteen factors, were elements in Akusala citta – immoral consciousness 12 had Aññasamāna cetasikas and Akusala cetasikas – immoral mental factors. (2) The Group of Ārammanajāti that there were twelve factors, Lokiya and Designation are emotional for Akusaladhamma. (3) The Group of Anantarajāti that there were six factors. First Akusala Javana citta was born after Mind-door adverting consciousness. After that, Akusala Javana cittas which born before were support to the last Akusala javana cittas occur immediately. (4) The Group of Watthupurejātajāti that there were five factors. Heart-base that be born before to Akusaladhamma in the plane of five aggregates. (5) The Group of Pakatupanisayajāti Dhamma cause that were had the power, All of Lokiya Lokuttara and Designation are support for Kusaladhamma occur.

Kusaladhamma means opposited with Akusaladhamma clearly such as Kusaladhamma is a good thing for getting rid of sin, no sin sinful act fairly and the result is happiness that opposed to Akusaladhamma is a bad thing with a penalty enemy Kusaladhamma and the result is suffering. The Factor group that support to Kusaladhamma and Akusaladhamma had 5 groups equal as ; (1) The Group of Sahajātajāti that had factors to support both sides equal, Which has the same is Aññasamana cetasika and the difference that Sobhana cetasikas were both with Kusala citta, While Akusala cetasika were both with Akusala citta. (2) The Group of Ārammanajāti that there were eleven factors support both sides equal and one is only Akusaladhamma. If Supramundanedhamma were emotional for only for Kusaladhamma with wisdom. Lokiya dhamma-Mundane state and designation are emotional for all the parties. Should be restraint of the senses when faced with these emotions. (3) The Group of Anantarajāti that there were support both sides equal that part sides equal was Mind-door adverting consciousness to go out and support first Javana-apperception. If there was critical reflection will Kusaladhamma occur. But not critical reflection that it will replace Akusaladhamma occur. (4) The Group of Watthupurejātajāti that there were support both sides equal. heart-base that be

born before both sides equal. Make to know that Cittuppapāda in the plane of five aggregates must depend on heart-base is always. (5) The Group of Pakatupanisayajāti that there was only one factor support both sides equal. The Supramundane kusalakamma was indeed the only factor support to Kusadhamma. But the Mundane state and designation was a factor for both sides. This respect to associated with Yonisomanasikāra to factors both internal external were balance or not, that was Kusadhamma or Akusadhamma occur. An applied factors of Kusadhamma in Pattāna for life as ; (1) associate with the wise , be close to beneficial. (2) be mindfulness all the time with control of the senses. (3) persist peruse doctrines , build analytical reflection. (4) observe character of Sobhana -beautiful dhamma. (5) make merits respectively a level completely. And An applied factors of Akusadhamma in Pattāna for life as ; (1) avoid associate with fools , avoid give pass the causes of ruin. (2) endure build the sorrow , be careful happy don't like. (3) understand bad deed character, separate pass the near cause. (4) control body and words, the intellect to control the mind. (5) be born a bad deed, solve a problem by the Buddhist moral code .

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้ สำเร็จได้ด้วยดีเพราะ ได้รับความเมตตาอนุเคราะห์จากคณาจารย์และผู้มีพระคุณทั้งหลาย ผู้วิจัยขอจารึกนามให้ปรากฏเพื่อเป็นเกียรติ ดังต่อไปนี้

ขอกราบ ขอบพระคุณ พระเมธีสุตาภรณ์ ประธาน กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระหัตถ์ กิตติคุณโท และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุรพงษ์ คงสัตย์ กรรมการ ที่ปรึกษาควบคุมวิทยานิพนธ์ ที่ดูแลเอาใจใส่ให้คำปรึกษา เสนอแนะข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์และมีส่วนสำคัญ ความสำเร็จของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ รวมทั้งช่วยตรวจสอบแก้ไขข้อบกพร่องของวิทยานิพนธ์ให้เกิดความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณ คณาจารย์ประจำศูนย์บัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมาทุกท่าน ที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาให้แก่ผู้วิจัย และขอขอบคุณอาจารย์ฝ่ายฆราวาสทุกท่านที่ให้ความรู้แก่ผู้วิจัย

ขอกราบขอบพระคุณพระครู โวทานธรรมคุณ เจ้าอาวาสวัดต่างดา ที่อนุเคราะห์ดูแลสถานที่ขาดเหลือทุกอย่าง ตลอดจนความสะดวก ในวัด ทำให้ ผู้วิจัยได้มีเวลาดำเนินการจัดทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้เต็มที่ ขอขอบคุณเพื่อนสหธรรมิกที่ช่วยเหลือในหลายด้าน ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ประจำศูนย์บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตนครราชสีมา ที่อำนวยความสะดวกตลอดระยะเวลาที่ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาอยู่ที่นี่

ขอขอบคุณ คุณ โยมคนสวัสดิ์ – คุณโยมศรีสุนันท์ ชาติเมธิ ที่ได้ให้ความช่วยเหลือสนับสนุนในหลาย ๆ ด้านโดยเฉพาะคอมพิวเตอร์แก่ผู้วิจัย จนทำงานวิจัยได้สะดวกสำเร็จได้ด้วยดี

ขอขอบคุณ ผู้ให้การสนับสนุน ได้ร่วมอนุโมทนาปัจจัยบางส่วนสำหรับ จัดพิมพ์วิทยานิพนธ์ และขอขอบคุณผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ไม่ว่าทางตรงหรือทางอ้อมทุกท่านที่ผู้วิจัยไม่ได้กล่าวนามไว้ในที่นี้

อานิสงส์ที่เกิดจากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ขอถวายเป็นสักการะแด่พระร้ ตนตรัย อุทิศแก่บิดามารดา ครูอาจารย์ หมู่ญาติทั้งหลาย ตลอดจนสัตว์โลกทุกหมู่เหล่า ขอจงได้เข้าใจและเข้าถึงพระสัทธรรมของพระพุทธเจ้า ตามสมควรแก่ความสามารถของแต่ละท่านต่อไป

พระนนทพัฒน์ จิตธมฺโม (พันธฺชาติ)

๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๔

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ก
กิตติกรรมประกาศ	ฉ
สารบัญ	๗
สารบัญตาราง	ฎ
สารบัญภาพ	ฐ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ณ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๕
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๖
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ ปัจจัยธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิจจาน	๑๒
๒.๑ ความหมายของปัจจัยธรรม	๑๒
๒.๒ องค์ประกอบของปัจจัยธรรม	๑๖
๒.๓ วิธีการจำแนกปัจจัยธรรมโดยพิสดาร	๑๕
๒.๔ ลักษณะของปัจจัยธรรมโดยพิสดาร	๒๑
๒.๕ สภาพธรรมของกลุ่มปัจจัยธรรม	๖๕
๒.๕.๑ กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติ	๖๗
๒.๕.๒ กลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมชาติ	๕๘
๒.๕.๓ กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ	๑๐๕
๒.๕.๔ กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาติ	๑๑๕

เรื่อง	หน้า
๒.๕.๕ กลุ่มปัจจัยธรรมปัจเจกชาติ	๑๑๕
๒.๕.๖ กลุ่มปัจจัยธรรมอาหารชาติ	๑๒๐
๒.๕.๗ กลุ่มปัจจัยธรรมรูปชีวิตินทรีชาติ	๑๒๓
๒.๕.๘ กลุ่มปัจจัยธรรมปกคฺคูปนิสสชาติ	๑๒๕
๒.๕.๙ กลุ่มปัจจัยธรรมนันทกขณิกกัมมชาติ	๑๒๗
บทที่ ๓ ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏฐาน	๑๓๐
๓.๑ ความหมายของกุศลธรรมและอกุศลธรรม	๑๓๐
๓.๑.๑ ความหมายของกุศลธรรม	๑๓๐
๓.๑.๒ ความหมายของอกุศลธรรม	๑๓๘
๓.๒ ประเภทของกุศลธรรมและอกุศลธรรม	๑๔๓
๓.๒.๑ ประเภทของกุศลธรรม	๑๔๓
ก. ประเภทของกุศลธรรมตามนัยคัมภีร์ธัมมสังคณี	๑๔๓
ข. ประเภทของกุศลธรรมตามนัยปิสสนาภูมิ ๖	๑๔๕
๓.๒.๒ ประเภทของอกุศลธรรม	๑๕๒
ก. ประเภทของอกุศลธรรมตามนัยคัมภีร์ธัมมสังคณี	๑๕๒
ข. ประเภทของอกุศลธรรมตามนัยปิสสนาภูมิ ๖	๑๕๔
๓.๓ การส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรม	๑๕๖
๓.๓.๑ การส่งผลของกุศลธรรม	๑๕๖
ก. การส่งผลของกุศลธรรมตามนัยกรรม ๑๒	๑๕๖
ข. การส่งผลของกุศลธรรมตามนัยปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล	๑๖๔
๓.๓.๒ การส่งผลของอกุศลธรรม	๑๗๕
ก. การส่งผลของอกุศลธรรมตามนัยกรรม ๑๒	๑๗๕
ข. การส่งผลของอกุศลธรรมตามนัยปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล	๑๘๒
๓.๔ ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏฐาน	๑๘๓
๓.๔.๑ กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติ	๑๘๓
๓.๔.๒ กลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมชาติ	๒๐๒
๓.๔.๓ กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ	๒๒๑
๓.๔.๔ กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาติ	๒๒๓

เรื่อง	หน้า
๓.๔.๕ กลุ่มปัจจัยธรรมปกคฺคฺพนิสสยชาติ	๒๒๘
๓.๕ ปัจจัยธรรมของอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏฺฐาน	๒๔๒
๓.๕.๑ กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติ	๒๔๒
๓.๕.๒ กลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมชาติ	๒๕๓
๓.๕.๓ กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ	๒๗๓
๓.๕.๔ กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาติ	๒๗๓
๓.๕.๕ กลุ่มปัจจัยธรรมปกคฺคฺพนิสสยชาติ	๒๗๘
บทที่ ๔ เปรียบเทียบและประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรม	
ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏฺฐานไปใช้ในชีวิต	๒๘๕
๔.๑ เปรียบเทียบความหมายของกุศลธรรมและอกุศลธรรม	๒๘๕
๔.๒ เปรียบเทียบประเภทของกุศลธรรมและอกุศลธรรม	๒๙๒
๔.๒.๑ เปรียบเทียบการจำแนกประเภทตามนัยคัมภีร์ธัมมสังคณี	๒๙๒
๔.๒.๒ เปรียบเทียบการจำแนกประเภทตามนัยวิปัสสนาภูมิ	๒๙๓
๔.๓ เปรียบเทียบการส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรม	๒๙๖
๔.๓.๑ เปรียบเทียบการส่งผลตามนัยกรรม ๑๒	๒๙๖
๔.๓.๒ เปรียบเทียบการส่งผลตามนัยปฏิสนธิกาลและปัตติกาล	๓๐๓
๔.๔ เปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรม	๓๐๕
๔.๔.๑ เปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติ	๓๑๑
๔.๔.๒ เปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมชาติ	๓๒๑
๔.๔.๓ เปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ	๓๒๕
๔.๔.๔ เปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาติ	๓๒๕
๔.๔.๕ เปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมปกคฺคฺพนิสสยชาติ	๓๓๐
๔.๕ การประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต	๓๓๕
๔.๕.๑ การประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต	๓๓๕
๔.๕.๒ การประยุกต์ปัจจัยธรรมของอกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต	๓๔๓

เรื่อง	หน้า
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๓๔๖
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๓๔๖
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๓๕๔
บรรณานุกรม	๓๕๓
ภาคผนวก	
ก. การจำแนกปัจจัยโดยพิสดาร ๔๓ - ๕๐ - ๕๒	๓๖๒
ข. จิตปรมัตถ์ ๘๕ / ๑๒๑	๓๖๔
ค. เจตสิกปรมัตถ์ ๕๒	๓๖๕
ง. ความสัมพันธ์ของจิตและเจตสิก	๓๖๖
จ. รูปปรมัตถ์ ๒๘	๓๗๓
ฉ. วิปัสสนาภูมิ ๖	๓๘๒
ซ. จิตที่รับอารมณ์แน่นอนและไม่แน่นอน ๗ ประเภท	๓๙๐
ซ. ภาพวิถิจิต	๓๙๑
ประวัติผู้วิจัย	๓๙๘

สารบัญตาราง

เรื่อง	หน้า
ตารางที่ ๒.๑ แสดงปัจจัยหลัก ๒๔ – ปัจจัยพิสดาร ๕๒	๒๐
ตารางที่ ๒.๒ แสดงสรุปกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติ	๔๘
ตารางที่ ๒.๓ แสดงสรุปกลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมชาติ	๑๐๘
ตารางที่ ๒.๔ แสดงสรุปกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ	๑๑๔
ตารางที่ ๒.๕ แสดงสรุปกลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุเรชาชาติ	๑๑๕
ตารางที่ ๒.๖ แสดงสรุปกลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชาติ	๑๒๘
ตารางที่ ๓.๑ แสดงสรุปองค์ธรรมของกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติชาติของกุศลธรรม	๒๐๑
ตารางที่ ๓.๒ แสดงสรุปองค์ธรรมในอาร์มมปัจจัยของกุศลธรรม	๒๑๑
ตารางที่ ๓.๓ แสดงสรุปองค์ธรรมในอาร์มมฉาปติ-อาร์มมอนุปนิสสปัจจัย ของกุศลธรรม	๒๑๖
ตารางที่ ๓.๕ แสดงสรุปองค์ธรรมกลุ่มอาร์มมชาติ ที่เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม	๒๒๐
ตารางที่ ๓.๖ แสดงกุศลธรรมเป็นอนันตรปัจจัยแก่กุศลธรรม	๒๒๔
ตารางที่ ๓.๗ แสดงปกคตูปนิสสปัจจัยของกุศลธรรม	๒๓๕
ตารางที่ ๓.๘ แสดงสรุปอาการอุปการะของกลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชาติ แก่กุศลธรรม	๒๔๐
ตารางที่ ๓.๙ แสดงกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติชาติของอกุศลธรรม	๒๕๖
ตารางที่ ๓.๑๐ แสดงสรุปองค์ธรรมในอาร์มมปัจจัยของอกุศลธรรม	๒๖๓
ตารางที่ ๓.๑๑ แสดงสรุปองค์ธรรมในอาร์มมฉาปติ-อาร์มมอนุปนิสสปัจจัย ของอกุศลธรรม	๒๖๘
ตารางที่ ๓.๑๒ แสดงสรุปองค์ธรรมกลุ่มอาร์มมชาติ ที่เป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม	๒๗๒
ตารางที่ ๓.๑๓ แสดงปกคตูปนิสสปัจจัยของอกุศลธรรม	๒๘๖
ตารางที่ ๓.๑๔ แสดงสรุปอาการอุปการะของกลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชาติ แก่อกุศลธรรม	๒๘๖
ตารางที่ ๔.๑ แสดงการเปรียบเทียบวิเสสลักษณะของกุศลธรรมและอกุศลธรรม	๒๘๘
ตารางที่ ๔.๒ แสดงประเภทของกุศลธรรมและอกุศลธรรมตามนัยปีสสนาภูมิ	๒๙๒
ตารางที่ ๔.๓ แสดงการเปรียบเทียบกรรมหมวดกิจจตุกกะของกุศลและอกุศล	๒๙๕

เรื่อง	หน้า
ตารางที่ ๔.๔ แสดงการเปรียบเทียบกรรมหมวดปากทานจตุกกะ ของกุศลและอกุศล	๒๙๓
ตารางที่ ๔.๕ แสดงการเปรียบเทียบกรรมหมวดปากกาลจตุกกะ ของกุศลและอกุศล	๒๙๔
ตารางที่ ๔.๖ แสดงการเปรียบเทียบการส่งผลของกุศลและอกุศล ในปฏิสนธิกาล	๓๐๒
ตารางที่ ๔.๗ แสดงการเปรียบเทียบการส่งผลของกุศลและอกุศลในปัตติกาล	๓๐๕
ตารางที่ ๔.๘ แสดงการส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรมโดยจิตตูปาท	๓๐๖
ตารางที่ ๔.๙ แสดงสรุปวาระการแสดงของกลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชาติ	๓๐๘
ตารางที่ ๔.๑๐ แสดงกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม	๓๑๐
ตารางที่ ๔.๑๑ แสดงการเปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติของ กุศลธรรมและอกุศลธรรม	๓๑๑
ตารางที่ ๔.๑๒ แสดงกลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมณชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม	๓๒๑
ตารางที่ ๔.๑๓ แสดงการเปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมณชาติของ กุศลธรรมและอกุศลธรรม	๓๒๑
ตารางที่ ๔.๑๔ แสดงกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม	๓๒๔
ตารางที่ ๔.๑๕ แสดงการเปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติของ กุศลธรรมและอกุศลธรรม	๓๒๕
ตารางที่ ๔.๑๖ แสดงกลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาตชาติของกุศลธรรม และอกุศลธรรม	๓๒๘
ตารางที่ ๔.๑๗ แสดงกลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสยชาติของกุศลธรรม และอกุศลธรรม	๓๒๙
ตารางที่ ๔.๑๘ แสดงการเปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสยชาติของ กุศลธรรมและอกุศลธรรม	๓๓๑
ตารางภาคผนวก ก. แสดงการจำแนกปัจจัย ๒๔ เป็นปัจจัยพิสดาร ๔๓-๕๐-๕๒	๓๖๒
ตารางภาคผนวก จ. แสดงการจำแนกรูป ๔ สมุฏฐาน เป็น ๓ ประเภท	๓๘๑

สารบัญภาพ

เรื่อง	หน้า
ภาพที่ ๒.๑ แสดงปฏิสนธิกาล ปวดติกาลและจุดกาล	๑๓
ภาพที่ ๒.๒ แสดงอายุ ๓ อนุขณะของปฏิสนธิจิต	๖๓
ภาพที่ ๒.๓ แสดงปัญญาทวารวิถี เปรียบเทียบอายุของรูปเท่ากับจิต ๑๗ ดวง หรือ ๕๑ อนุขณะ	๖๘
ภาพที่ ๒.๔ แสดงนามขันธ์ ๔ อุปการะแก่กันและกัน	๗๐
ภาพที่ ๒.๕ แสดงมหาภูตรูป ๔ อุปการะแก่กันและกันและช่วยอุปการะแก่อุปาทายรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกัน	๗๑
ภาพที่ ๒.๖ แสดงนามขันธ์ ๔ ช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน	๗๒
ภาพที่ ๒.๗ แสดง นามขันธ์ ๔ ช่วยอุปการะแก่กันและกันกับปฏิสนธิหทัยวัตถุรูปที่เกิดพร้อมกัน	๗๓
ภาพที่ ๒.๘ แสดงสภาวะธรรมที่เป็นอัญญมัญญปัจจัย ๓ อาการ	๗๕
ภาพที่ ๒.๙ แสดงสภาวะธรรมที่เป็นวิปากนามขันธ์ที่ช่วยอุปการะแก่กันและกันและอุปการะแก่รูปขันธ์	๗๖
ภาพที่ ๒.๑๐ แสดงนามขันธ์ ที่อุปการะแก่กันและกัน	๗๘
ภาพที่ ๒.๑๑ แสดงนามขันธ์ช่วยอุปการะแก่ภาพที่เกิดพร้อมกัน	๗๙
ภาพที่ ๒.๑๒ ปัญจโวการปฏิสนธินามขันธ์ ๔ ช่วยอุปการะแกปฏิสนธิหทัยวัตถุรูป	๗๙
ภาพที่ ๒.๑๓ แสดงเหตุ ๖ ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์ที่เกิดร่วมกัน	๘๑
ภาพที่ ๒.๑๔ แสดงเหตุช่วยอุปการะแก่รูปขันธ์ที่เกิดพร้อมกัน	๘๒
ภาพที่ ๒.๑๕ แสดงเหตุช่วยอุปการะแก่นามขันธ์และรูปขันธ์ที่เกิดพร้อมกัน	๘๒
ภาพที่ ๒.๑๖ แสดงอธิบดี ๓ ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์ ๔ และรูปขันธ์ที่เกิดร่วมกัน	๘๔
ภาพที่ ๒.๑๗ แสดงจิตตาทิปีติช่วยอุปการะแก่นามขันธ์ ๓ และรูปขันธ์ที่เกิดร่วมกัน	๘๕
ภาพที่ ๒.๑๘ แสดงเจตนาช่วยอุปการะแก่นามขันธ์ ๔ และรูปขันธ์ที่เกิดพร้อมกัน	๘๗
ภาพที่ ๒.๑๙ แสดงผัสสอาหารและมโนสัญญาเจตนาหาร ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์ ๔ และรูปขันธ์ที่เกิดร่วมกัน	๘๘
ภาพที่ ๒.๒๐ แสดงวิญญาณาหารช่วยอุปการะแก่นามขันธ์ ๓ และรูปขันธ์ที่เกิดร่วมกัน	๘๙

เรื่อง	หน้า
ภาพที่ ๒.๒๑ แสดงนามอินทรี ๖ ช่วยอุปการะแก่นามขันธ ๔ และรูปขันธ ที่เกิดร่วมกัน	๕๑
ภาพที่ ๒.๒๒ แสดงมณินทรีช่วยอุปการะแก่นามขันธ ๓ และรูปขันธ ที่เกิดร่วมกัน	๕๑
ภาพที่ ๒.๒๓ แสดงเวทินทรีช่วยอุปการะแก่นามขันธ ๓ และรูปขันธ ที่เกิดร่วมกัน	๕๒
ภาพที่ ๒.๒๔ แสดงองค์มาน ๔ ช่วยอุปการะแก่นามขันธ ๔ และรูปขันธ ที่เกิดร่วมกัน	๕๔
ภาพที่ ๒.๒๕ แสดงเวทนา ช่วยอุปการะแก่นามขันธ ๓ และรูปขันธที่เกิดร่วมกัน	๕๔
ภาพที่ ๒.๒๖ แสดงองค์มรรค ๘ ช่วยอุปการะแก่นามขันธ ๔ และรูปขันธ ที่เกิดร่วมกัน	๕๖
ภาพที่ ๒.๒๗ แสดงจิตปีติตะของรูปารมณ์เป็นอารมณ์ปุเรชาตปัจจย ในจักขุทวารวิถิจิต	๑๐๓
ภาพที่ ๒.๒๘ แสดงมรณาสันนวิถิจิตทางมโนทวาร	๑๐๖
ภาพที่ ๒.๒๙ แสดงวิถิจิตในโลกขวนมรณาสันนวิถิตทางมโนทวาร	๑๐๗
ภาพที่ ๒.๓๐ แสดงอนันตรปัจจยของจิตตูปบาท	๑๑๐
ภาพที่ ๒.๓๑ แสดงอาเสวนปัจจยของปัญจทวารวิถิจิต	๑๑๒
ภาพที่ ๒.๓๒ แสดงมัลลกรรมอุปการะแก่มัคคานันตรผลในมัลลวิถิ (โศดาปัตติมัลลวิถิ)	๑๑๓
ภาพที่ ๒.๓๓ แสดงจิตปีติตะของจักขุวัตถูปการะแกจักขุวิญญาณจิตตูปบาท	๑๑๘
ภาพที่ ๓.๑ แสดงกุศลนามขันธ ๔ อุปการะซึ่งกันและกันโดยสหชาติชาติ	๑๘๔
ภาพที่ ๓.๒ แสดงจำนวนเจตสิกที่ประกอบในกุศลจิต ๓๗	๑๘๗
ภาพที่ ๓.๓ แสดงกุศลอินทรียองค์ธรรม ๘-๗ ในกุศลจิต	๑๙๕
ภาพที่ ๓.๔ แสดงองค์มานในกุศลจิต	๑๙๘
ภาพที่ ๓.๕ แสดงองค์มรรคในกุศลจิต	๒๐๐
ภาพที่ ๓.๖ แสดงจักขุปสาทเป็นปัจจุบันอารมณ์ของมหากุศลทางปัญจทวารวิถิ	๒๑๗
ภาพที่ ๓.๗ แสดงอนันตรปัจจยของกุศลธรรมในปัญจทวารวิถิจิต	๒๒๑
ภาพที่ ๓.๘ แสดงอนันตรปัจจยของกุศลธรรมในกามขวนมโนทวารวิถิจิต	๒๒๑

เรื่อง	หน้า
ภาพที่ ๓.๕ แสดงอนันตรปัจจัยของกุศลธรรมในฉานสมาบัติวิถิจิต	๒๒๑
ภาพที่ ๓.๑๐ แสดงอนันตรปัจจัยของกุศลธรรมในมคควิถิจิต	๒๒๒
ภาพที่ ๓.๑๑ แสดงอนันตรปัจจัยของกุศลธรรมในผลสมาบัติวิถิจิต	๒๒๒
ภาพที่ ๓.๑๒ แสดงอภิสกณนามขั้น ๔ อุปการะซึ่งกันและกันโดยสหชาติ	๒๔๓
ภาพที่ ๓.๑๓ แสดงจำนวนเจตสิกที่อภิสกณประกอบได้	๒๔๕
ภาพที่ ๓.๑๔ แสดงอภิสกณอินทรีย์ในอภิสกณจิตอุปบาท	๒๕๒
ภาพที่ ๓.๑๕ แสดงองค์ฌานในอภิสกณจิต	๒๕๔
ภาพที่ ๓.๑๖ แสดงองค์มรรคในอภิสกณจิต	๒๕๕
ภาพที่ ๓.๑๗ แสดงรูปารมณเป็นอารมณ์ปุเรชาตปัจจัยแก่อภิสกณจิตอุปบาท	๒๖๐
ภาพที่ ๓.๑๘ แสดงอนันตรปัจจัยของกุศลธรรมในปัญจทวารวิถิจิต	๒๗๔
ภาพที่ ๓.๑๙ แสดงอนันตรปัจจัยของกุศลธรรมในกามชวนมโนทวารวิถิจิต	๒๗๔
ภาพภาคผนวก ข. แสดงจิต ๘๕/๑๒๑	๓๖๔
ภาพภาคผนวก ค. แสดงเจตสิกปรหมัตถ์ ๕๒	๓๖๕
ภาพภาคผนวก ง. ๑ แสดงสัมปโยคนัยของเจตสิก ๕๒	๓๖๖
ภาพภาคผนวก ง. ๒ แสดงสังคหณัยของจิต ๑๒๑	๓๖๘
ภาพภาคผนวก ง. ๓ แสดงตฤณมิตสกนัยของเจตสิก ๕๒	๓๗๕
ภาพภาคผนวก จ. แสดงรูปปรหมัตถ์ ๒๘	๓๗๗
ภาพภาคผนวก ช. แสดงภาพวิถิจิตประเภทต่างๆ	๓๘๑

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๕ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อ ของคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม / ข้อ / หน้า ตามลำดับ เช่น วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๕๖/๑๕๑, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๕๖/๒๑๐. หมายถึง วินัยปิฎก มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๑ ข้อ ๑๕๖ หน้า ๑๕๑ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๐๐ และวินัยปิฎก มหาวรรค ภาษาไทย เล่ม ๑ ข้อ ๑๕๖ หน้า ๒๑๐ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๕

สำหรับบรรณานุกรม อ้างอิงบรรณานุกรมภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม / ภาค / หน้า ตัวอย่าง อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓/๓๕๑ หมายถึง อภิธมมปิฎก ปญจกรณญ อฏฺฐกถา เล่ม ๓ หน้า ๓๕๑ อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๓/๑/๔๗๒ หมายถึง อภิธรรมปิฎกปัญจปกรณ์ อฏฺฐกถา เล่ม ๓ ภาค ๑ หน้า ๔๗๒ เป็นต้น

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (บาลี)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม. (บาลี)	=	วินัยปิฎก มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	(ภาษาบาลี)
วิ.ม. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	(ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	ปาฏิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม. มุ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม. มุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
ส. นิ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก สักกยนิคายนิกาย	นิทานวคคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ส. นิ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สักกยนิคายนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)

ลั. สฬา. (บาลี)	=	สูตรนุตปิฎก	ลัยสูตรนิกาย	สฬายตนวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ลั. สฬา. (ไทย)	=	สูตรนุตปิฎก	ลัยสูตรนิกาย	สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
ลั. ม. (บาลี)	=	สูตรนุตปิฎก	ลัยสูตรนิกาย	มหาวารวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ลั. ม. (ไทย)	=	สูตรนุตปิฎก	ลัยสูตรนิกาย	มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
อง. เอกก. (บาลี)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	เอกกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง. เอกก. (ไทย)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	เอกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. ทุก. (บาลี)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	ทุกฺกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง. ทุก. (ไทย)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. จตุก. (บาลี)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง. จตุก. (ไทย)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	จตุกฺกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. ปญจก. (บาลี)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	ปญจกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง. ปญจก. (ไทย)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. ฉก. (บาลี)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง. ฉก. (ไทย)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	ฉกฺกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. อฏฺฐก. (บาลี)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง. อฏฺฐก. (ไทย)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง. ทสก. (บาลี)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	ทสกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง. ทสก. (ไทย)	=	สูตรนุตปิฎก	องฺคฺคฺตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ. ข. (บาลี)	=	สูตรนุตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกนิกาย	(ภาษาบาลี)
ขุ. ข. (ไทย)	=	สูตรนุตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกนิกาย	(ภาษาไทย)
ขุ. อิติ. (บาลี)	=	สูตรนุตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ. อิติ. (ไทย)	=	สูตรนุตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ. ธ. (บาลี)	=	สูตรนุตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ. ธ. (ไทย)	=	สูตรนุตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงฺคณิปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธมฺมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	วิภงฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธมฺมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)

อภิ.ธ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก ธาตุกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ธ. (ไทย)	=	อภิธมมปิฎก ธาตุกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.ย. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก ยมกปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ย. (ไทย)	=	อภิธมมปิฎก ยมก	(ภาษาไทย)
อภิ.ป. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก ปญฺจานปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ป. (ไทย)	=	อภิธมมปิฎก ปญฺจาน	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ. (บาลี)	=	วินัยปิฎก สมณุตปาสาทิกา มหาวิภังคอุฎฺกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.อ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก สมณุตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.ม.อ. (บาลี)	=	วินัยปิฎก สมณุตปาสาทิกา มหาวคฺคอุฎฺกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.อ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก สมณุตปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.ปา.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมฺภคฺควิลาลินี ปาฏิวิคฺคอุฎฺกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมฺภคฺควิลาลินี ปาฏิวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
สํ.ม.อ. (บาลี)	=	สังยุตตนิกาย สารัตถอุปฺกาสินี มหาวคฺคอุฎฺกถา	(ภาษาบาลี)
สํ.ม.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สารัตถอุปฺกาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.อ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก ฐมฺมสงฺคณิ อฏฺฐสาลินีอุฎฺกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สงฺ.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี อฏฺฐสาลินีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก วิภังค สัมโมหวิโนทนีอุฎฺกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.ปญฺจ.อ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก ปญฺจปกรณอุฎฺกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปญฺจ.อ. (ไทย)	=	อภิธมมปิฎก ปญฺจปกรณอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ. (บาลี)	=	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ์ (ภาษาบาลี)	
วิสุทฺธิ. (ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์ (ภาษาไทย วิสุทฺธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑	

ฉบับมหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ พ.ศ. ๒๕๖๐)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระอภิธรรมปิฎก เป็นหนึ่งในสาม คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา รวบรวมพระธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าที่มีความสำคัญ แสดงเนื้อหาของธรรมะทั้งที่เป็นสภาวะปรมาตม์และบัญญัติ มีการจำแนกแจกแจงสภาวธรรมอย่างลึกซึ้งวิจิตรพิสดาร อุดมไปด้วยสาระประโยชน์ มีคุณค่ามหาศาล จึงได้ทรงคัดเลือกเพื่อนำแสดงทดแทนคุณน้าวมพระพุทธรูปที่ดาวดึงส์เทวโลกเป็นเวลาตลอดไตรมาสแห่งพรรษาที่ ๘^๑ ยังผลให้เหล่าเทพดาพรหมบริษัทต่างๆ ได้รับอานิสงส์จากการได้สดับฟังพระสัทธรรมบรรลुธรรมาภิสมัยเป็นจำนวนมาก

การศึกษาในพระอภิธรรมปิฎกจัดได้ว่า เป็นการศึกษาที่อานวยประโยชน์มาก ทั้งนี้ก็เพราะเหตุว่า การศึกษาในพระอภิธรรมปิฎกนั้นเข้าช่วยสนับสนุนส่งเสริมการศึกษาในปิฎกทั้ง ๒ ขจัดความเข้าใจผิด เกิดความเข้าใจถูกว่า ความรู้ที่ตนได้รับมาจากการศึกษาเล่าเรียนพระสูตรตันตปิฎกนั้น มิได้ทำให้เกิดประโยชน์เฉพาะแต่ในการตั้งตัวเป็นหลักฐาน ในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น หากแต่เป็นการให้เข้าใจในความประพฤติปฏิบัติทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว เพื่อจะได้ปลีกตัวจากความชั่วแล้วมาดำเนินชีวิตตามแนวทางที่ดี นับตั้งแต่ขั้นต่ำตลอดจนขั้นสูงให้สำเร็จทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน ทั้งในภพนี้และภพหน้า สำหรับความรู้ที่เกิดจากการศึกษาพระวินัยปิฎกก็มีใช้เป็นแต่เพียงเพื่อให้มีระเบียบเรียบร้อยทางกาย และวาจาในการสมาคมที่สำคัญๆ เฉพาะหน้าเท่านั้นก็หาไม่ได้ หากแต่มุ่งหมายให้กายและวาจาบริสุทธิ์ เพื่อมิให้ตนต้องได้รับความเดือดร้อนหรือผู้อื่นได้รับความเดือดร้อน โดยอาศัยกาย วาจาของตน ข้อนี้ เมื่อจะยกเปรียบเทียบแล้วพระอภิธรรมปิฎกเหมือนรากแก้ว พระวินัยปิฎกเหมือนลำต้น พระสูตรตันตปิฎกเหมือนกิ่งก้านสาขา หรือ อีกนัยหนึ่ง ถ้าจะเปรียบกับร่างกาย พระอภิธรรมปิฎก เหมือนกับหัวใจ พระวินัยปิฎกเหมือนกับชีวิต พระสูตรตันตปิฎกเหมือนกับอวัยวะ^๒

^๑ อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๘๓, วิสุทธ. ๒/๒๑.

^๒ พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ , ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉท ที่ ๑-๒-๖, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๓), หน้า ค-ฅ.

คัมภีร์ปฏิกฐาน เป็นคัมภีร์ที่ ๗ ของพระอภิธรรมปิฎก มหาปฏิกฐาน หมายถึง ฐานที่ตั้งของความรู้ที่สำคัญยิ่ง หรือ ประเสริฐยิ่ง คือ เรื่องของปัจจัยธรรมต่างๆ โดยพิสดาร มีนัยและอรรถกลุ่มลึกยิ่งกว่าคัมภีร์ใดๆ ในพระไตรปิฎก ยากที่บุคคลใดจะสามารถหยั่งถึงได้ทั่วถ้วน โบราณจารย์จึงเรียกคัมภีร์นี้ว่า อนันตณยสมันตปฏิกฐานมหาปณณ (มหาคัมภีร์ปฏิกฐานอันกว้างใหญ่ไพศาล ร่ายล้อมด้วยนัยเป็นอนันต์)^๓ รวมความว่า ปฏิกฐาน เป็นคัมภีร์ที่ทรงนำสภาวะธรรมที่เป็นจุดตั้งต้น คือ ปัจจัยจำนวน ๒๔ ชนิด มาอธิบายให้เห็นสถิติ หรือ ความสามารถและหน้าที่แต่ละชนิด แล้วทรงนำสภาวะธรรมที่เป็นมาติกาจำนวน ๑๒๒ หมวด ซึ่งเป็นอภิธรรมมาติกาจากคัมภีร์มัสมสังคณี มาจำแนกด้วยปัจจัยธรรมเหล่านี้ เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน

บรรดาสภาวะธรรมทั้งหลายจากคัมภีร์มัสมสังคณีนั้น กลุ่มกุศลตติมาติกา คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัปายกตธรรม อันเป็นกลุ่มธรรมชุดแรกที่น่าสนใจมาแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ด้วยปัจจัยธรรมต่างๆ อย่างพิสดาร การสร้างกุศลก็ดี การละอกุศลก็ดี ย่อมเกี่ยวเนื่อง กับปัจจัยธรรมที่ทำให้เกิดขึ้นทั้งสิ้น เพราะสังขตธรรมทั้งหลายย่อมเกิดได้เพราะอาศัยเหตุเกิด ดับไปได้ก็อาศัยเหตุดับ สอดคล้องกับคำกล่าวของพระอัสสชิ หนึ่งในภิกษุปัญจวัคคีย์ที่แสดงหลักคำสอน อันเป็นหัวใจพระศาสนาของพระพุทธองค์ ที่ว่า

ธรรมเหล่าใด มีเหตุเป็นแดนเกิด	พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น
และเหตุแห่งความดับเหล่านั้น	พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้ ^๔

เหตุหรือปัจจัยธรรมของสังขตธรรมต่างๆ มีการแสดงไว้อย่างละเอียดใน คัมภีร์ปฏิกฐาน ปัจจัยธรรมที่แสดงในคัมภีร์ปฏิกฐานที่มี ๒๔ ปัจจัยนั้น มีการจำแนกโดยพิสดารเป็น ๔๗ บ้าง ๕๐ บ้าง ๕๒ บ้าง ซึ่งจัดได้ ๕ กลุ่มชาติปัจจัย^๕ คือ (๑) สหชาติชาติ (๒) อารัมมณชาติ (๓) อนันตรชาติ (๔) วัตถุปุเรชาติชาติ (๕) ปัจจชาติชาติ (๖) อาหารชาติ (๗) รูปชีวิตินทริยชาติ (๘) ปกตูปนิสสยชาติ (๙) นานักขณิกัมมชาติ แต่ละกลุ่มมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวแตกต่างกันไป และบรรดากลุ่มปัจจัยธรรมทั้ง ๕ ชาติ นั้น สามารถช่วยอุปการะทำให้เกิดกุศลธรรมและอกุศลธรรมได้ จำนวน ๕ กลุ่มปัจจัย ธรรมเท่ากัน ได้แก่ สหชาติชาติ , อารัมมณชาติ , อนันตรชาติ , วัตถุปุเรชาติชาติ และ ปกตูปนิสสยชาติ ในจำนวนกลุ่มชาติปัจจัยดังกล่าว วัตถุปุเรชาติชาติสามารถอุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมโดยไม่มีความแตกต่างกัน ส่วนกลุ่มชาติปัจจัยที่เหลือจะมีทั้งส่วนที่เหมือนกันและแตกต่างกัน กล่าวคือ (๑) กลุ่มสหชาติชาติ ปัจจัยธรรมของทั้งกุศลธรรมและอกุศลธรรม ประกอบ

^๓ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/บทนำ/(๘).

^๔ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๖/๑๒๖.

^๕ อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/บทนำ/(๓๓).

ด้วยอัญญสมานเจตสิก ๑๓ เหมือนกัน แต่แตกต่างในเรื่องกุศลจิตและโสภณเจตสิก ๒๕ ประกอบอยู่กับกุศลธรรมเท่านั้น ส่วนอกุศลจิตและอกุศลเจตสิก ๑๔ ก็ประกอบเฉพาะอกุศลธรรม (๒) กลุ่มอารัมมณาติ โลภียกรรมและบัญญัติกรรมทั้งหลายสามารถเป็นอารมณ์แก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมได้ทั้ง ๒ ส่วน โลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์ ให้ได้เฉพาะกุศลธรรม (๓) กลุ่มอนันตชาติ มโนทวารว วัชชนจิตตูปบาท สามารถช่วยอุปการะแก่ปฐมขันธ์ ซึ่งอาจจะ เป็นกุศลธรรมหรืออกุศลธรรมก็ได้แล้วแต่มนสิการ ตั้งแต่ทุติยกุศลขันธ์เป็นต้นไป ต้องเกิดต่อจากกุศลขันธ์ด้วยกันเท่านั้น ทำนองเดียวกันกับทุติยอกุศลขันธ์เป็นต้นไป ก็จะเกิดต่อจากอกุศลขันธ์เท่านั้น และ (๔) กลุ่มปกตูปนิสสยชาติ ปัจจัยธรรมที่มีกำลังที่เป็นโลกียกรรมและบัญญัติกรรมทำให้เกิดได้ทั้งกุศลธรรมและอกุศลธรรม ส่วนที่เป็น โลกุตตรธรรมจะอุปการะแก่กุศลธรรมฝ่ายเดียว

ปัจจัยธรรมที่อุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมสามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดโยนิโสมนสิการตามกลุ่มปัจจัยธรรม คือ (๑) กลุ่มสหชาติชาติ สามารถแยกแยะรายละเอียดส่วนของความดี ความชั่วได้ชัดเจน ถ้ามีสภาวะธรรมที่เป็นกุศลจิตย่อมประกอบด้วยโสภณเจตสิกเสมอ ในขณะที่อกุศลจิตก็ย่อมประกอบด้วยอกุศลเจตสิกแน่นอน องค์ประกอบที่แตกต่างกันนี้มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อกันด้วย (๒) กลุ่มอารัมมณาติ ถ้าอารมณ์เป็นโลกุตตรธรรม จิตที่จะไปรู้อารมณ์นั้น ก็มั่นใจได้ว่าเป็นฝ่ายกุศลแน่นอน แต่ถ้าอารมณ์นั้นเป็นโลกียะหรือบัญญัติ ควรสำรวจระวัง หากขาดสติควบคุมก็จะ เป็นอารมณ์ให้ฝ่ายอกุศล ทั้งนี้ (๓) กลุ่มอนันตชาติ เมื่อจิตขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์มาแล้วก่อนก้าวถึงขันธ์ในมโนทวารว วัชชนจิตตูปบาท ถ้าหากมีโยนิโสมนสิการในจุดนี้ย่อมทำให้มีกุศลขันธ์เกิดต่อได้ทันที แต่ถ้าขาดโยนิโสมนสิการแล้วก็จะยอมทำให้เกิดอกุศลขันธ์ตามมาได้ เมื่อผ่านขันธ์ดวงแรกไปแล้วขันธ์หลังๆ ต่อมาย่อมจะเป็น ฝ่ายเดียวกันเสมอจน กระทั่งสิ้นสุดวีนั่นๆ (๔) กลุ่มวัตถุปุเรชาตชาติ ฐิติขณะของ หทยวัตถุสามารถเป็นที่อาศัยเกิดของกุศลธรรมหรืออกุศลธรรมก็ได้ จึงถือว่าเป็นปัจจัยที่เป็น สาธารณะ กับทุกฝ่าย (๕) กลุ่มปกตูปนิสสยชาติ ปัจจัยธรรมที่เป็นโลกียกรรมและบัญญัติกรรมสามารถอุปการะให้เกิดได้ทั้ง ฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล ส่วนโลกุตตรธรรมย่อมอุปการะให้เกิดกุศลธรรมฝ่ายเดียวเท่านั้น

คัมภีร์ปฏฺฐาน ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาวิจิตรพิสดารสุขุมลุ่มลึกมาก ยากในการศึกษา ทำให้ไม่ค่อยได้รับการสนใจศึกษามากนัก การส่งเสริมการศึกษาและเผยแผ่ความรู้เกี่ยวกับปัจจัยธรรมในคัมภีร์ ปฏฺฐาน ให้แพร่หลาย นั้นจะเป็นการช่วยยืดอายุพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองไม่อันตรธานไปก่อนเวลาอันสมควร และเมื่อพิจารณาปัจจัยธรรมที่มีอยู่มากมายในคัมภีร์ปฏฺฐาน นั้น การศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมเป็นส่วนที่น่าสนใจเป็นพิเศษ เนื่องจากกุศลธรรมเป็นสิ่งที่ควรสร้างสรรค์ให้เกิดขึ้น และอกุศลก็เป็นสิ่งที่ควรกำจัดให้หมดสิ้นไป

สอดคล้องกับ โอวาทปาฏิโมกข์ที่พระพุทธองค์ทรงประกาศหลักการพระศาสนานี้ที่ว่า
 “ความไม่ทำบาปทั้งสี่ ความยังกุศลให้ถึงพร้อม ความทำจิตของตนให้ผ่องใส นี่เป็นคำสอนของ
 พระพุทธเจ้าทั้งหลาย”^๖

ดังนั้น การศึกษาในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจึงตั้งประเด็น ศึกษาปัจจัยธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์
 ปัญญา ลักษณะปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรม และ เปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศล
 ธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญญา หลังจาก ศึกษา วิจัยเรื่องนี้ แล้ว จะสามารถ
 ประยุกต์ใช้ เพื่อสร้างโยนิโสมนสิการในการละ ปัจจัยธรรมแห่งอกุศล ธรรม นอกจากนั้นยัง เป็น
 การสร้างองค์ความรู้ใหม่ให้เกิดขึ้น ถ้าผู้อ่านและผู้สนใจศึกษาในเรื่องปัจจัยธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์
 ปัญญาอย่างชัดเจนตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาในงานวิจัยนี้สืบต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ของการวิจัยดังนี้

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาปัจจัยธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญญา

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญญา

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาเปรียบเทียบและประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่
 ปรากฏในคัมภีร์ปัญญาไปใช้ในชีวิต

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) มีขอบเขตการศึกษา
 ดังนี้

๑.๓.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา มุ่งเน้นศึกษา ปัจจัยธรรมที่ปรากฏ ในคัมภีร์ปัญญา
 ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ ปรากฏในคัมภีร์ปัญญา และศึกษาเปรียบเทียบปัจจัย
 ธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญญา

๑.๓.๒ ขอบเขตด้านเอกสารที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ เอกสารชั้นปฐมภูมิ คือ
 พระไตรปิฎกฉบับ มหาลาหะปิฎก พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 พุทธศักราช ๒๕๓๕ พระไตรปิฎกภาษาไทยพร้อมอรรถกถา ฉบับมหามกุฏราช วิทยาลัย
 พุทธศักราช ๒๕๓๕ และ เอกสารชั้นทุติยภูมิ คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อัตโนมติ รวมทั้งตำรา
 เอกสารวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

^๖ พ.ร. (ไทย) ๒๕/๒๔/๓๕.

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยต้องการทราบประเด็นเกี่ยวกับการเปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศล และอกุศลธรรมในคัมภีร์ปฏิกฐาน ในประเด็นต่อไปนี้

๑.๔.๑ ปัจจัยธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐานมีความหมาย องค์ประกอบ การจำแนก ปัจจัยและจัดกลุ่มปัจจัยอย่างไร

๑.๔.๒ ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐาน มีลักษณะ อย่างไร

๑.๔.๓ เปรียบเทียบความเหมือนกันและแตกต่างกัน ของปัจจัยธรรมในกุศลธรรมและ อกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐานเป็นอย่างไร และนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตได้อย่างไรบ้าง

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย ดังนี้

๑.๕.๑ ปัจจัยธรรม หมายถึง ธรรมทั้งหลายที่ช่วยอุปการะแก่สังขตธรรมต่างๆ ได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัปายกตธรรม ในคัมภีร์ปฏิกฐาน

๑.๕.๒ คัมภีร์ปฏิกฐาน หมายถึง คัมภีร์พระอภิธรรมเล่มที่ ๗ อันเป็นเล่มสุดท้าย กล่าวถึง ปัจจัย ๒๔ ที่ช่วยอุปการะแก่สังขตธรรมต่างๆ เกิดได้

๑.๕.๓ กุศลธรรม หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นสิ่งดี ไม่มีโทษ และส่งผลเป็นสุขได้ เมื่อว่า โดยสภาวปรมัตต์ ได้แก่ กุศลจิต ๒๑ หรือ ๓๑ เจตสิกที่ประกอบ ๓๘

๑.๕.๔ อกุศลธรรม หมายถึง สภาวธรรมที่ไม่ดี มีโทษ และส่งผลเป็นทุกข์ได้ เมื่อว่า โดยสภาวปรมัตต์แล้ว ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๗

๑.๕.๕ สภาวธรรม หมายถึง ปรมัตตธรรม ซึ่งมีสามัญญลักษณะและ ลักษณะพิเศษ เฉพาะตน ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

๑.๕.๖ ประยุกต์ใช้ปัจจัยธรรมของกุศล ธรรม หมายถึง การนำความรู้ในปัจจัยธรรม ต่างๆ ที่อุปการะแก่กุศลธรรม ไปปรับใช้เพื่อสร้างเหตุปัจจัยให้กุศลธรรมเกิดขึ้นอย่างสม่ำเสมอและ เจริญยิ่งขึ้น

๑.๕.๗ ประยุกต์ใช้ปัจจัยธรรมของอกุศลธรรม หมายถึง การนำความรู้ในปัจจัยธรรม ต่างๆ ที่อุปการะแก่อกุศลธรรม ไปปรับใช้เพื่อการป้องกันและกำจัดเหตุปัจจัยของอกุศลธรรมมิให้ เกิดขึ้นหรือทำให้อ่อนกำลังลง

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องดังนี้

๑.๖.๑ พระพุทธโฆสะ ได้รจนาไว้ในปัญญาภูมิเนเทศ คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงความหมายของปัจจัย ๒๔ พร้อมคำอุปมาเปรียบเทียบในบางปัจจัย แสดงตัวอย่างการอุปการะของแต่ละปัจจัยแก่ผลธรรมที่อ้างอิงจากคัมภีร์ปัญฐาน บางปัจจัยก็แยกแสดงเป็นปัจจัยย่อย แสดงองค์แห่งปฏิจางสมุปปาทซึ่งสงเคราะห์ด้วยอำนาจปัจจัยต่างๆ มากน้อยแตกต่างกันไปตามสมควร เช่น อวิชา เป็นปัจจัยแก่สังขารที่เป็นกุศล คือ ปุญญาภิสังขาร จะได้ ๒ ปัจจัย คือ อารัมมณปัจจัย และปกตูปนิสสยปัจจัย อวิชาเป็นปัจจัยแก่อาเนญยชาติสังขาร จะได้ ปกตูปนิสสยปัจจัยเท่านั้น และอวิชาเป็นปัจจัยแก่ อกุศล ที่เรียกว่า อปุญญาภิสังขารนั้นได้อำนาจปัจจัยหลายอย่าง คือ เหตุ อารัมมณะ อธิปติ อนันตระ สมันตระ สหชาติ อัญญมัญญะ นิสสยะ อุปนิสสยะ อาเสวนะ สัมปยุตตะ อัตติ นัตติ วิคตะ และอวิกตะ เป็นต้น^๖

๑.๖.๒ พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสี สะยาตอ) ได้เขียนไว้ในหลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เกี่ยวกับปัจจัยปริคคณญาณกับกัฏขาวิตรณวิสุทธิที่เป็นการรู้เห็นปัจจัย อันเป็นเหตุของนามรูปได้ว่า เพราะอาศัยการพิจารณาหาสาเหตุที่แท้จริง (โยนิโสมนสิการ) กุศลจึงเกิดขึ้น การกำหนดจึงเกิดขึ้น เพราะการได้อยู่ในสถานที่อันสมควร เพราะการได้คบกับสัตบุรุษ การได้ฟังพระสัทธรรม เคยมีการสั่งสมบารมีมาแต่ชาติปางก่อน กุศลจึงเกิดขึ้น เพราะการพิจารณาโดยไม่คำนึงถึงสาเหตุที่แท้จริง (อโยนิโสมนสิการ) เพราะการอยู่ในที่อันไม่เหมาะสม คบค้าสมาคมกับคนพาล ฟังคำของคนพาล และกุศลบารมีเคยสร้างมานั้นมีน้อย อกุศลจึงเกิดขึ้น^๗

๑.๖.๓ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้แสดงทัศนะไว้ในพุทธธรรมว่า กุศล แปลตามศัพท์ว่า ฉลาด ชำนาญ สบาย เอื้อ หรือเกื้อกูล เหมาะ ดีงาม เป็นบุญ คล่องแคล่ว ตัดโรค หรือ สิ่งชั่วร้ายที่น่ารังเกียจ ความไม่มีโรค ไม่มีโทษหรือไร้ตำหนิ เกิดจากความฉลาด มีสุขเป็นวิบาก ส่วนความหมายของอกุศล แปลว่า สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล หรือตรงกันข้ามกับกุศล คือ เป็นสภาพจิตที่มีโรค ไร้สุขภาพ มีโทษ มีตำหนิ มีข้อเสียหาย เกิดจากอวิชา และมีทุกข์เป็นวิบาก

^๖ พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชารวศ์พริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๗๗ - ๘๗๘.

^๗ พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสี สะยาตอ), หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, แปลและเรียบเรียงโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ไทยราชวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๕.

ฝ่ายอกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึง การกระทำที่เกิดจาก อกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ หรือ โมหะ ฝ่ายกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี หรือ กรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ หรืออโมหะ นอกจากนั้นท่านยังแสดง ตัวอย่างกุศลและอกุศลเป็นปัจจัยแก่กัน ได้ด้วย^๕

๑.๖.๔ พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ ได้กล่าวไว้ในปรมัตถโชติกะ ปฏิจจนูปาทาทิปินีว่า องค์แห่งปฏิจจนูปาทาท ๑๒ ที่มีการอาศัยกันโดยอาศัยปัจจัยต่างๆ ในปัจจัย ๒๔ บ้าง ปัจจัยโดยพิสดาร ๔๗ บ้าง นอกจากนี้ยังมีการแสดงการจัดกลุ่มปัจจัยโดยประเภทแห่งนาม รูป ๖ ประเภท คือ (๑) นามเป็นปัจจัยแก่นาม (๒) นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป (๓) นามเป็นปัจจัยแก่รูป (๔) รูปเป็นปัจจัยแก่นาม (๕) บัญญัติ นาม รูปเป็นปัจจัยแก่นาม (๖) นามรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูป สำหรับกุศลและอกุศลเป็นนามธรรม จัดอยู่ในประเภทที่มีปัจจัยูปัน (ผล) เป็นนามจึงจัดได้ ๕ ประเภท ยกเว้นประเภทที่ ๓^๖

๑.๖.๕ พระครูศรีโชติญาณ ท่านแสดงทัศนะไว้ในบทความเรื่องพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ เกี่ยวกับคัมภีร์ปฏิฐานว่า ธรรมะทั้งหมดที่มีปรากฏอยู่ในปัจจัย ๒๔ นี้ ถ้าจะจัดเป็น ๓ ตอน คือ (๑) ธรรมะที่เป็นฝ่ายปัจจัย คือ ผู้อุปการะ (๒) ธรรมะที่เป็นฝ่ายปัจจัยูปัน คือ ผู้ได้รับอุปการะหรือเกิดมาจากปัจจัย (๓) ธรรมะที่นอกเหนือออกไปจากธรรมะที่เกิดจากปัจจัย เช่นอย่างอารมณ์มณปัจจัย รูปารมณ์เป็นปัจจัยให้เกิดการเห็น รูปารมณ์เป็นตัวปัจจัย ส่วนการเห็นและเจตสิกที่เกิดร่วมอีก ๗ มีผัสสะเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยูปัน คือ เป็นธรรมะที่เกิด จากรูปารมณ์เป็นปัจจัยให้ ส่วนปรมัตถธรรม คือ จิต เจตสิก และรูปที่เหลือซึ่งไม่ได้มีปรากฏอยู่ในปัจจัยูปันนั้นก็ปัจจัยูปันไป^๗

๑.๖.๖ พระมหาชุตินทร โชติธมฺโม กล่าวไว้ใน งานวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์ พระอภิธรรมในฐานะที่เป็นพุทธจริยศาสตร์ พอสรุปได้ว่า การกระทำกุศลความดี ซึ่งมีสาเหตุมาจากความไม่โลภ ความไม่โกรธ ความไม่หลงเป็นสมุฏฐานให้เกิดขึ้นพร้อมด้วยเจตนา อันเป็นแรงจูงใจฝ่ายดี ซึ่งปรากฏอยู่ภายในกุศลจิตที่ประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายกุศล และการกระทำอกุศล

^๕ปัจจุบัน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๔ - ๑๖๕.

^๖พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจนูปาทาทิปินี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๔๓), หน้า ๑๘๕.

^๗พระครูศรีโชติญาณ (แสวง โชติปาโล ป.ธ. ๖), พุทธวิทยานำรู้เล่ม ๒, ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพพระครูศรีโชติญาณ (แสวง โชติปาโล ป.ธ. ๖ พธ.ม. กิตติมศักดิ์), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ เลียงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๒๘๘.

สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันของจิตแต่ละดวง ทำให้เห็นกลไกการทำงานของกุศลจิตและอกุศลจิตที่ต้องอาศัยปัจจัยเกื้อกูลกันหลายอย่าง^{๔๔}

๑.๖.๕ **กัณห์ทิพย์ ชลวิสุทธิ** มีผลงานวิจัย เรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระอภิธรรม : คำสอนของพระพุทธเจ้าที่นำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ สรุปได้ว่า พระอภิธรรมเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ประกอบด้วยส่วนที่เป็นปรมัตถธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน แต่บัญญัติธรรมสมมติขึ้นเพื่อใช้ในการสื่อสารปรมัตถธรรมให้เข้าใจ ปรมัตถธรรมเป็นธรรมที่จริงแท้ทนต่อการพิสูจน์ ทดลองและสามารถนำไปใช้ในชีวิตได้ การกระทำอกุศล แต่ละอย่างล้วนเกิดจากอกุศลจิตที่ประกอบด้วยอกุศลเจตสิกอันได้แก่ โลกเจตสิก โทสเจตสิก โมหเจตสิก เป็นต้น ทำให้ มีพฤติกรรมผิดศีลธรรม รวมทั้งกฎหมายบ้านเมือง แก้ไขด้วยการสร้างกุศลอันประกอบด้วยกุศลจิต และโสภณเจตสิกที่เป็นฝ่ายดีงาม ให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนาตามสมควรแก่กำลัง การรู้ความจริงเหล่านี้ก็โดยอาศัยการศึกษาและปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า โดยเฉพาะการเข้าถึงเหตุผลหลักสัจธรรมในพระอภิธรรม^{๔๕}

๑.๖.๑๐ **ไพลิน เตชะวิวัฒนาการ** ได้ทำการวิจัยเรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบเกณฑ์การตัดสินความดีในพุทธปรัชญาเถรวาทกับในปรัชญาของค่าน้ำ สรุปการตัดสินความดีว่า การกระทำที่ดีมีค่าทาง ศีลธรรม หรือ เกณฑ์ในการตัดสินการกระทำของ พระพุทธศาสนา ต้องพิจารณา (๑) ดูว่า การกระทำนั้นมีเจตนาหรือไม่ (๒) ถ้ามีเจตนาที่ดูดีต่อว่า เป็นเจตนาที่เกิดจากกุศลมูล หรืออกุศลมูล ถ้าเกิดจากเจตนากุศลมูลถือว่าเป็นกรรมดี ถ้าเกิดจากเจตนาอกุศลมูลถือว่าเป็นกรรมชั่ว (๓) ถ้าเป็นเจตนาที่เกิดจากกุศลมูลและสอดคล้องกับกฎเกณฑ์แห่งความถูกต้อง แสดงว่า การกระทำนั้นมีคุณค่าทางศีลธรรมอย่างสมบูรณ์ การกระทำที่มีลักษณะเป็นกุศล ไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น บัณฑิตสรรเสริญ หากได้ทำให้สมบูรณ์แล้วย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขโดยส่วนเดียว ส่วนการกระทำที่ชื่อว่า อกุศล ก่อให้เกิดความเดือดร้อนทั้ง

^{๔๔}วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ, “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจัยสมุปบาท ในปรมัตถสังขะ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐.

^{๔๕}กัณห์ทิพย์ ชลวิสุทธิ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระอภิธรรม : คำสอนของพระพุทธเจ้าที่นำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต , (บัณฑิตวิทยาลัย , มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๖.

แก่ตนเองและผู้อื่น เป็นการกระทำที่บัณฑิตดีเสีย หากให้สมมุติยอมเป็นไปเพื่อสิ่งไม่ ป็นประโยชน์ เพื่อทุกข์ฝ่ายเดียว^{๑๖}

จากการทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องไม่ ปรากฏพบเอกสารและ รายงานวิจัยในเรื่องที่ จะศึกษาแต่อย่างใด อีกทั้งยังพบว่า มีเนื้อหา ที่เกี่ยวข้อง อย่างเพียงพอ ต่อ งานวิจัยนี้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐานนี้ เพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ มีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาข้อมูลเอกสารชั้นปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐ เล่มที่ ๔๐ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ เล่มที่ ๔๐, พระไตรปิฎกภาษาไทยพร้อมอรรถกถา ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ เล่มที่ ๘๕

๑.๗.๒ ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อัตโนมติ รวมทั้งตำราเอกสารวิชาการ วิทยานิพนธ์และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

๑.๗.๓ วิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารที่ศึกษาชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิ

๑.๗.๔ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๑.๗.๕ เสนอผลการวิจัยโดยวิธีพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ผลการวิจัยคาดว่าจะได้รับจากการวิจัยมีดังนี้

๑.๘.๑ ทำให้ทราบและเข้าใจความหมาย องค์ประกอบ การจำแนกปัจจัยและจัดกลุ่ม ปัจจัยธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐาน

๑.๘.๒ ทำให้ทราบและเข้าใจลักษณะของปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศล ธรรมที่ ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐาน

^{๑๖}ไพฑิณ เตชะวิวัฒนาการ , “การศึกษาเปรียบเทียบเกณฑ์การตัดสินความดีในพุทธปรัชญาเถรวาท กับในปรัชญาของค่านั้” , วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต , (บัณฑิตวิทยาลัย , จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) , ๒๕๔๖.

๑.๘.๓ ทำให้ทราบและเข้าใจวิธีการเปรียบเทียบ ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่มีปรากฏในคัมภีร์ปฎิฐาน ทำให้เห็นความแตกต่างทั้งสองฝ่ายและ นำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตได้ถูกต้องเหมาะสมกับสถานการณ์

บทที่ ๒

ปัจจัยธรรมชาติที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิจจาน

ในบทนี้ ผู้วิจัยนำเสนอเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องปัจจัยธรรมชาติที่มีในคัมภีร์ปฏิจจาน โดยกำหนดกรอบการศึกษา ๕ หมวด ได้แก่ (๑) ความหมายของปัจจัยธรรมชาติ (๒) องค์ประกอบของปัจจัยธรรมชาติ (๓) วิธีการจำแนกปัจจัยธรรมชาติโดยพิสดาร (๔) ลักษณะของปัจจัยธรรมชาติ โดยพิสดาร และ (๕) สภาพธรรมของกลุ่มปัจจัยธรรมชาติ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ ความหมายของปัจจัยธรรมชาติ

การศึกษาปัจจัยธรรมชาติที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิจจาน ควรที่จะต้องรู้จักความหมายของปัจจัยธรรมชาติและองค์ประกอบที่สำคัญ ๓ ประการ คือ ปัจจัยธรรมชาติ ปัจจุปปัน นนธรรม ปัจจนียกรรมให้ชัดเจนก่อน ต่อจากนั้นจึงศึกษาปัจจัยธรรมชาติหลัก ๒๔ ว่า มีวิธีการจำแนกเป็นปัจจัยธรรมชาติโดยพิสดารอย่างไรบ้าง ก่อนที่จะมีการอธิบายลักษณะเฉพาะของปัจจัยธรรมชาติในลำดับต่อไป

คำว่า ปัจจัยธรรมชาติ หรือคำว่า “ปัจจัย” มีความหมายดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ ความหมายของปัจจัยธรรมชาติตามรูปศัพท์

ปัจจัยธรรมชาติ มาจากคำบาลีว่า “ปัจจุย” (ปติ + อิ คติมูหิ + อ) มีบทวิเคราะห์ศัพท์ว่า ปฏิจฺย ผล เมตฺตฺสฺมา เอตฺติ = ปัจจุโย เหตุที่ผลอาศัยเป็นไป ชื่อว่า ปัจจุย (อาเทศติ เป็น จ, วุฑฺธิ อิ ธาตุ เป็น เอ, อาเทศ เอ เป็น อย) เป็นศัพท์กลุ่มเดียวกันกับ นิमितฺต, การณ, ฐาน, ปท, พีช, นิพฺนฺธ, นิทาน, ปกฺว, เหตุ, สมฺภวและเสตุ^๑ ได้ความหมายว่า ปัจจัยธรรมชาติ เป็นสิ่งที่เกื้อกูลอุปการะแก่ผลธรรมให้เกิดขึ้น และดำรงอยู่ได้ หมายถึง ปัจจุย ๒๔ ในคัมภีร์ปฏิจจาน

^๑พระมหาสมปอง มุกฺโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชารวยศรีปริณติจ จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔๖.

๒.๑.๒ ความหมายของปัจจัยธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

พระพุทธโฆสะ แสดงไว้ในปัญจปรณิฎฐกถาว่า ในคำว่า “ปัจจัย” นี้ มีอรรถแห่งคำดังนี้ ผลย่อมอาศัยเป็นไปแต่ธรรมนี้ เพราะฉะนั้น ธรรมนี้ ชื่อว่า “ปัจจัย” อธิบายว่า เป็นไปโดยไม่ปฏิเสธธรรมนั้น ธรรมใดดำรงอยู่หรือเกิดขึ้น เพราะไม่ปฏิเสธซึ่งธรรมใด ธรรมนั้นท่านกล่าวว่า เป็นปัจจัยแก่ธรรมนั้น แต่โดยลักษณะ ธรรมที่ช่วยอุปการะชื่อว่า “ปัจจัย” ธรรมใดช่วยอุปการะแก่การตั้งอยู่ หรือการเกิดขึ้นแห่งธรรมใด ธรรมนั้นท่านเรียกว่า เป็นปัจจัยแก่ธรรมนั้น คำว่า ปัจจัย เหตุ การณะ นิทาน สัมภวะ ปภวะ ว่าโดยใจความแล้ว เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น^๒ และแสดงในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “ผลธรรมย่อมอาศัยธรรมใดเป็นไป ธรรมนั้นชื่อว่า ปัจจัย (แปลว่า ธรรมเป็นที่อาศัยไปแห่งผล) อรรถว่า “อุปการะ” ผู้อุดหนุนเป็นอรรถแห่ง ปัจจัย ศัพท์”^๓

คำว่า “ปัจจัย” ที่ใช้ในคัมภีร์ปิฎก ฐาน จึงหมายถึง สภาวะธรรมที่เข้าช่วยอุปการะให้สภาวะธรรมอื่นสามารถดำรงอยู่ได้หรือสามารถเกิดขึ้นได้^๔ ตามบทนิยามดังกล่าว คำว่า “ปัจจัย” มีความหมายอย่างเดียวกับคำว่า มูล , เหตุ, การณะ, นิทานะ (ต้นเหตุ), สัมภวะ (เหตุเกิด), ปภวะ (แดนเกิด) เป็นต้น คือ แสดงถึงความเป็นมูลเหตุ หรือ ตัวการแห่งสภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นผลซึ่งท่านเรียกว่า “ปัจจัยุปปันนธรรม” ท่านจึงแสดงความเป็นเหตุโดยใช้คำว่า “อุปการะ” (เข้าช่วยอุปการะ) อีกนัยหนึ่ง ท่านต้องการแสดงให้เห็นว่า ปัจจัยโดยทั่วไปอาจแบ่งออกเป็น ๒ พวก คือ (๑) การณปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นตัวการ) และ (๒) อุปการปัจจัย (ปัจจัยที่ช่วยอุปการะ) ในที่นี้ต้องการแสดงความหมายของปัจจัยในฐานะอุปการปัจจัย คือ ปัจจัยที่ช่วยอุปการะแก่ปัจจัยูปันต่าง ๆ^๕

คำว่า “ปัจจัย” ยังมีความหมายว่า ธรรมคำจุน คำว่า “ธรรมคำจุน” คือ การปรากฏโดยสภาวะที่ทำให้ธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือทำให้ ธรรมที่เกิดขึ้นแล้วดำรงมั่น หรือทำให้ธรรมที่ดำรงมั่นแล้วถึงความเป็นเหตุเพื่อความเจริญไพบูรณ์ยิ่งขึ้นไป ความเพียร หรือการขวนขวายที่ปรากฏว่า มีผู้กระทำหรือผู้ใช้ให้กระทำไม่มีอยู่ในสภาวะธรรม เมื่อความปรากฏเช่นนั้นมียอยู่ เหตุเป็น

^๒ อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๓/๑/๕.

^๓ พระพุทธโฆสะ , คัมภีร์วิสุทธิมรรค . แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชารัฐกิจภัณฑ์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๕๕.

^๔ โย หิ ธมโม ยสฺส ธมฺมสฺส จิตฺตยา วา อุปปตฺติยา วา อุปการโก โหติ, โส ตสฺส ปจฺจโยติ วุจฺจติ. ใน อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓/๓๕๕.

^๕ อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/บทนำ/ ๓๑.

สภาพเหมือนดังการกระทำการคำนึงด้วยดี เพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมที่เป็นปัจจัยบันซึ่งยังไม่เกิดขึ้น เพื่อบรรลุความดำรงมั่นแห่งธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว หรือเพื่อถึงความเป็นปัจจัยในความเจริญไปพลอยยิ่งขึ้นไปแห่งธรรมที่ดำรงมั่นแล้ว จึงได้ชื่อว่า ธรรมคำนึง^๖

๒.๑.๓ ความหมาย ของปัจจัยธรรมในมุมมองของ นักวิชาการและนักปราชญ์ทั่วไป

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้ความหมายไว้ว่า ปัจจัย น. เหตุอันเป็นทางให้เกิดมีผล หนทาง เช่น การศึกษาเป็นปัจจัยให้เกิดความรู้ความสามารถ องค์ประกอบส่วนประกอบ เช่น ปัจจัยในการผลิต คำว่า “ปัจจัย” กับคำว่า “เหตุ” มักใช้แทนกันได้ ; เครื่องอาศัยยังชีพ เครื่องอาศัยเลี้ยงชีวิตในพระพุทธศาสนา ๔ อย่าง คือ จีวร (ผ้านุ่งห่ม) บิณฑบาต (อาหาร) เสนาสนะ (ที่อยู่) คิลานเภสัช (ยา) รวมเรียกว่า จตุปัจจัย คือ ปัจจัย ๔ โดยปริยายหมายถึงเงินตราก็ได้ (มักใช้แก่ภิกษุสามเณร) ; (ไวยากรณ์) ส่วนเดิมท้ายธาตุ หรือ ศัพท์เพื่อแสดงความหมายเป็นต้น (ป.)^๗

พจนานุกรมพระอภิธรรมเจดีย์คัมภีร์ ให้ความหมายไว้ว่า “ปัจจัย” (ก.) เหตุเป็นที่อาศัยเป็นไป เหตุที่ในผลเป็นไป ธรรมที่เป็นเหตุ ชื่อว่า ปัจจัย^๘

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมายไว้ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรมว่า ปัจจัย ๒๔ ลักษณะหรืออาการแห่งความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย ที่สิ่งหนึ่งหรือสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง เป็นองค์ประกอบที่ช่วยเอื้อ เกื้อหนุน คำจุน เป็นเหตุ หรือเป็นเงื่อนไข ให้สิ่งอื่น หรือสภาวะธรรมอย่างอื่น เกิดขึ้น คงอยู่ หรือเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง (Paccaya: condition; mode of conditionality or relation)^๙ และให้ความหมายไว้ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์ว่า ปัจจัย (๑) เหตุที่ให้ผลเป็นไป , เหตุ, เครื่องหนุนให้ เกิด (๒) ของสำหรับอาศัยใช้ ,

^๖พระอนุรุทธะ , พระญาณธชะ , อภิธัมมัตถสังคหและปรมัตถทีปนี , แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสารากวีวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ไททรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๗๒๐.

^๗ราชบัณฑิตยสถาน,พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๖๘๖.

^๘ศ. บุญอารักษ์, พจนานุกรมพระอภิธรรมเจดีย์คัมภีร์ , (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.พ., ม.ป.ป.), หน้า ๒๖๒.

^๙พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๒๖๕.

เครื่องอาศัยของชีวิต , สิ่งจำเป็นสำหรับชีวิต มี ๔ อย่าง คือ จีวร (ผ้านุ่งห่ม) บิณฑบาต (อาหาร) เสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) คิลานเภสัช (ยารักษาโรค) ^{๑๑}

นอกจากนี้ท่านยังได้แสดงอธิบายไว้ในพุทธธรรมว่า ความเป็นปัจจัยแก่กันและกันขององค์ประกอบเหล่านี้ มิใช่มีความหมายตรงกับคำว่า “เหตุ” ที่เดียว เช่น ปัจจัยให้ต้นไม้งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเมล็ดพืช แต่หมายถึง ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ อุณหภูมิ เป็นต้น เป็นปัจจัยแต่ละอย่าง และการเป็นปัจจัยแก่กันนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลัง ึ่งโดยกาละหรือเทศะ เช่น พื้นกระดาน เป็นปัจจัยแห่งการตั้งอยู่ของโต๊ะ เป็นต้น ^{๑๒}

คำว่า “ปัจจัย” ในคัมภีร์ปฏิจจาน จึงหมายถึง ธรรมที่สามารถช่วยอุปการะเกื้อหนุนแก่ธรรมอื่น โดยช่วยทำให้ผลธรรมนั้นที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือ เกิดขึ้นมาแล้วช่วยอุปการะเกื้อหนุนให้ดำรงอยู่และเจริญขึ้นได้ ได้แก่ ปัจจัยธรรมทั้งหมดในคัมภีร์ปฏิจจาน อนึ่ง คำว่า “ปัจจัย” กับคำว่า “เหตุ” มักจะมีการนำไปใช้ด้วยกันก็มี หรือใช้แทนกันก็มี ในคัมภีร์ปฏิจจาน ความหมายของคำทั้งสองมีขอบเขตการใช้ที่แตกต่างกัน สอดคล้องกับที่พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ ได้อธิบายความแตกต่างของทั้งสองคำนี้ดังนี้

ใน เหตุปัจจุโย คำว่า “เหตุ” และคำว่า “ปัจจัย” มีความหมายไม่เหมือนกัน เหตุเป็นมูลรากอย่างสำคัญ ปัจจัย เป็นเหตุช่วยเหลือ ข้อนี้อุปมาประหนึ่ง เหตุเหมือนเมล็ด ปัจจัยเหมือนดินกับน้ำ ปจฺจุโย อุปการโก แปลว่า เป็นเหตุช่วยเหลืออุปการะ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงใช้ เหตุปัจจุโย อีกประการหนึ่ง คำว่า “ปัจจุโย” เป็นนามกิริยาบทนั้น เป็นนามภาษาที่เป็นไปตามหลักไวยากรณ์ มิใช่เป็นนามปรมัตถ์ เพราะกิริยาบทนี้มีหลายอย่าง เช่น คำว่า โหติ ก็เป็นอาชยาดกิริยาบท คำว่า กโต ก็เป็นกิตกิริยาบท คำว่า “ปัจจุโย” ก็เป็นนามกิริยาบท ดังนั้น ในปัจจัย ๒๔ ปัจจัยนี้ ปัจจัยจะเป็นรูปหรือนามก็ตาม คำว่า “ปัจจุโย” นี้ต้องใช้คำว่านามกิริยาบททั้งหมด เพราะมุ่งหมายถึงนามตามภาษาหลักไวยากรณ์ มิได้มุ่งหมายถึงนามปรมัตถ์แต่ประการใด ^{๑๓}

ปัจจุโย เป็นนามกิริยาบท แสดงการช่วยอุปการะแก่ปัจจุยุ ปบันธรรมโดยความปราศจากตัวตน (ปัจจุโย = อุปการโก โหติ) หมายความว่า การเกิดขึ้น และตั้งอยู่เจริญขึ้นได้

^{๑๑}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* , พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๔.

^{๑๒}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๔.

^{๑๓} พระพุทธโฆสะ , *คัมภีร์วิสุทธิมรรค* , แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาสภมหาเถร), หน้า ๘๕๕.

ของปัจจัยุบันนธรรมนั้น เนื่องด้วยได้รับอุปการะจากปัจจัยุบันนธรรมเท่านั้นมิใช่ปัจจัยุธรรมนั้นๆ เป็นตัวตน บุคคล สามารถบังคับบัญชาให้ปัจจัยุบันนธรรมเหล่านั้น เกิดขึ้น ตั้งอยู่ เจริญขึ้นได้ ดังนี้ หามิได้ ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่า “เหตุปัจจุโย” หรือ “เหตุปัจจุเณน ปัจจุโย” มิได้ทรง แสดงว่า “เหตุชนโก” หรือ “เหตุปัจจุเณนชนโก”^{๑๑}

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า “ปัจจัย” มีความหมายกว้างขวางครอบคลุมถึง ปัจจัยธรร มหลักทั้ง ๒๔ ในคัมภีร์ปฏิฐาน ส่วน “เหตุ” ใน เหตุปัจจัยนั้นมีความหมายเพียงมูลเหตุ ๖ คือ โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ ที่ช่วยอุปการะเกื้อกูลแก่รูปนามขันธ ๕ ที่เกิดพร้อมกับตนเท่านั้น

๒.๒ องค์ประกอบของปัจจัยธรรม

องค์ธรรมของพระอภิธรรม ๕ อย่าง^{๑๒} คือ (๑) จิต (๒) เจตสิก (๓) รูป (๔) นิพพาน (๕) บัญญัติ^{๑๓} สามารถนำมาสังเคราะห์เข้าเป็นหมวดธรรมองค์ประกอบของปัจจัยต่างๆ ได้ ๓ ประการ ได้แก่

๑. ปัจจัยธรรม คือ สภาวธรรม^{๑๔} ที่เป็นส่วนปัจจัย หรือเหตุธรรม มีจัตถะว่า “ปฏิจุ ผล อยติ เอตสุมาติ ปัจจุโย = ผลธรรมย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ได้ เพราะอาศัยธรรมที่เป็นเหตุนี้ ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปัจจัย” และ “ปฏิจุ ผล เอติ กจฺจนติ ปวตฺติ เอตสุมาติ ปัจจุโย = ผล ธรรมย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ได้ เพราะอาศัยธรรมที่เป็นเหตุนี้ ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุนี้ ชื่อว่า ปัจจัย”^{๑๕} ได้แก่ ปรมัตถ ธรรมทั้ง ๔ คือ จิต ๘๕ /๑๒๑, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘, นิพพาน และ บัญญัติธรรม ทั้งหมด (องค์ประกอบนี้ใช้คำสั้นๆ ว่า “ปัจจัย”)

๒. ปัจจุบันนธรรม คือ สภาวธรรมที่เป็นส่วน ผลธรรม มีจัตถะว่า “ปัจจุโต อุปฺปนฺนิ ปัจจุอุปฺปนฺนิ = ผลธรรมที่เกิดจากปัจจัย ชื่อว่า ปัจจุบันน”^{๑๖} ได้แก่ สังขตธรรม คือ จิต ๘๕ /๑๒๑ เจตสิก ๕๒ และรูป ๒๘ เท่านั้น (องค์ประกอบนี้ใช้คำสั้นๆ ว่า ปัจจุบันน)

^{๑๑}พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๒๑.

^{๑๒}องค์ธรรม คือ องค์ประกอบของธรรมใดๆ ที่อธิบายด้วย จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ.

^{๑๓}อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/บทนา/ ๓๑.

^{๑๔}สภาวธรรม หมายถึง ธรรมที่มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ ไตรลักษณ์ และวิเสสลักษณะ หรือ ลักษณะ พิเศษเฉพาะตัว ได้แก่ ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน.

^{๑๕}พระสัทธัมมโชติกะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๑๗.

^{๑๖}อ้างแล้ว.

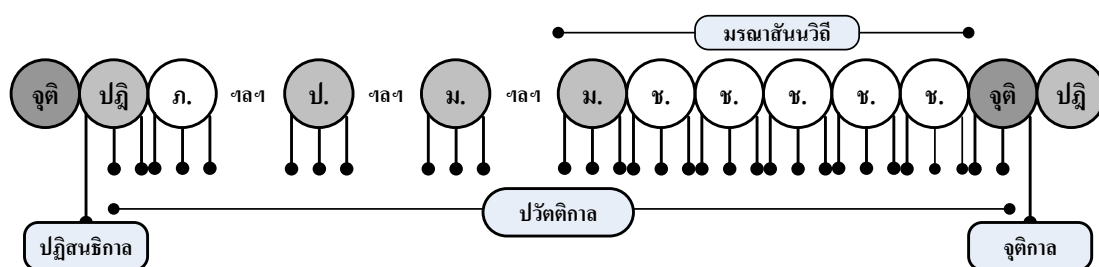
๓. **ปัจจัยนิกรรม** คือ สภาวะธรรมส่วนที่ไม่เป็นปัจจัยบันนกรรม ซึ่งแสดงไว้ด้วยปัจจัยนั้นๆ มีฉันทเถว่า ปัจจุปปนุสสุ ปติ วิรุทฺธ อนิกํ ปัจจนิกํ = หมวดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อปัจจัยบันนกรรม เรียกว่า ปัจจนิก และ “ปัจจัยบันนเนน ปัจจติ วิรุทฺธตติ ปัจจนิกโก = ธรรมใดเป็นปฏิปักษ์กับปัจจัยบันนกรรม ฉะนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า ปัจจนิก”^{๑๙} ได้แก่ สังขตธรรม คือ จิต เจตสิก และรูปที่เหลือจากผลกรรมในปัจจัยนั้นๆ (องค์ประกอบนี้ใช้คำสั้นๆ ว่า ปัจจนิก)

ในปฏิฐานทั้ง ๒๔ สภาวะธรรมที่ไม่สามารถเป็นปัจจัยบันนของปัจจัยใด ๆ ได้ คือ นิพพานและบัญญัติ ซึ่งเรียกว่า อัปปัจจยธรรม แปลว่า ธรรมที่ไร้ปัจจัย เพราะฉะนั้น ในการเก็บเกี่ยวองค์ธรรมของฝ่ายปัจจัยก็จะไม่มีธรรมดังกล่าว เพราะถือว่าถึงอย่างไรนิพพานและบัญญัตินั้นก็เป็น เอกันตอัปปัจจยธรรม คือ ธรรมที่ไร้ปัจจัยโดยสิ้นเชิง จึงไม่จำเป็นต้องนำมากล่าวปฏิเสธในปัจจัยนิกะอีก^{๒๐}

นอกจากนี้ ยังมีสิ่งที่ควรนำมาศึกษาด้วย และสร้างความเข้าใจ อันจะทำให้เกิดความเข้าใจในสภาวะธรรมของแต่ละปัจจัยได้ดีขึ้นได้แก่

๑. **อาการ** ได้แก่ อาการของปัจจัยธรรมและปัจจัยบันนธรรมนั้นเป็นนามธรรมหรือรูปธรรมที่อุปการะแก่กัน ซึ่งมีความแตกต่างกันไปในแต่ละปัจจัย ส่วนที่เป็นปัจจัยธรรม อาจจะรวมทั้ง รูป นาม หรือ บัญญัติ ส่วนที่เป็นปัจจัยบันนธรรมมีได้เพียงนาม หรือ รูป เท่านั้น

๒. **กาลเวลา** ในพระอภิธรรม ได้มีการแบ่งช่วงระยะเวลาของชีวิตออกเป็น ๒ ช่วง คือ (๑) ปฏิสนธิกาล ได้แก่ ช่วงระยะเวลาที่จิตถือปฏิสนธิ หรือ อุปาทกขณะของปฏิสนธิจิต (๒) ปวัตติกาล ได้แก่ ช่วงระยะเวลาตั้งแต่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิตเป็นต้น จนถึงฐิติขณะของจุติจิต และถ้าเป็นภังคขณะของจิต เรียกว่า จุติกาล (ดูภาพที่ ๒.๑ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๑ แสดงปฏิสนธิกาล ปวัตติกาลและจุติกาล^{๒๑}

^{๑๙} อ่างแล้ว.

^{๒๐} อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/บทนา/ ๓๑.

^{๒๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ , **ปรหมัตตโชติกะ ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะ** , พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๓๖), หน้า ๒๒.

นอกจากนี้ยังแบ่งช่วงระยะเวลาของชีวิตเป็น ๓ กาล คือ อดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล^{๒๒} ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่มีการเกิดดับได้จึงนับเข้าในกาลเวลาดังกล่าวนั้นได้ ธรรมบางอย่างก็พ้นจากการนับเข้าในกาลเวลา เรียกว่า กาลวิมุตติ ได้แก่ นิพพาน และบุญญิตี

๓. สัตติ อำนาจหน้าที่ ได้แก่ ชนกสัตติ คือ ทำหน้าที่ช่วยอุปการะทำให้ ปัจจุปปัน ธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น อุปถัมภกสัตติ คือ ทำหน้าที่อุปการะให้ปัจจุปปัน ธรรมที่เกิดแล้ว เจริญขึ้นและตั้งมั่นอยู่ได้ และอนุปาลกสัตติ ทำหน้าที่รักษาปัจจุปปันไว้โดยสม่ำเสมอ ในแต่ละปัจจัยธรรม บางปัจจัยทำหน้าที่หรือมีสัตติเดียว บางปัจจัยมี ๒ สัตติก็มี

๔. ภูมิ ที่อยู่ของสรรพสัตว์ ได้แก่ ปัญจโวการภูมิ ๒๖ จตุโวการภูมิ ๔ และเอกโวการภูมิ ๑^{๒๓}

๕. ชาติ ได้แก่ กลุ่มปัจจัยธรรม ๕ กลุ่มชาติ ซึ่งมีส่วนสำคัญทำให้ต้องมีการจำแนกปัจจัยธรรมโดยพิสดาร มีข้อกำหนดแตกต่างกัน ท่านโบราณจารย์ผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ปิฎกได้จำแนกปัจจัยธรรมออกเป็น ๕ ชาติ^{๒๔} แต่ละชาติมีข้อกำหนดเฉพาะดังนี้

๕.๑ สหชาติชาติ คือ ปัจจัยธรรมกับปัจจุปปัน ธรรม เกิดพร้อมกัน

๕.๒ อารัมมณชาติ คือ ปัจจัยธรรมเป็นอารมณ์ให้ปัจจุปปัน ธรรม ซึ่งเป็นผู้อารมณ์

๕.๓ อนันตรชาติ คือ ปัจจัยธรรมกับปัจจุปปัน ธรรม คือ จิต เจตสิก ที่เกิดติดต่อกัน โดยไม่มีระหว่างกัน

๕.๔ วัตถุประเภทชาติ คือ ปัจจัยธรรมเป็นวัตถุรูป ๖ ที่เกิดก่อนและกำลังตั้งอยู่ อุปการะแก่ปัจจุปปัน ธรรม คือ วิญญาณธาตุ ๑ พร้อมเจตสิกที่ประกอบในปัญจโวการภูมิ

๕.๕ ปัจนาจชาติ คือ ปัจจัยธรรมเป็นนาม คือ จิต เจตสิก ที่เกิดภายหลัง ช่วยอุปถัมภ์ปัจจุปปัน ธรรม คือ รูป ที่เกิดก่อน และกำลังตั้งอยู่ที่ในปัญจโวการภูมิ

๕.๖ อาหารชาติ คือ ปัจจัยธรรม คือ โอหารูป ที่อุปการะแก่อาหารรูป และรูปอื่นๆ

๕.๗ รูปชีวิตินทริยชาติ คือ ปัจจัยธรรม คือ ชีวิตรูปช่วยอุปการะแก่กัมมรูปในกลุ่มกัมมชกลาป^{๒๕} เดียวกัน

^{๒๒} อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/บทนา/ ๓๖.

^{๒๓} ปัญจโวการภูมิ ๒๖ คือ ภูมิที่มีชั้น ๕ ได้แก่ กามภูมิ ๑๑ และรูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตตภูมิ จตุโวการภูมิ ๔ ภูมิที่มีเฉพาะนามชั้น ๔ ได้แก่ อรูปภูมิ ๔ ส่วนเอกโวการภูมิ ๑ ภูมิที่มีรูปชั้นข้ออย่างเดียว ได้แก่ อสัญญสัตตภูมิ ๑.

^{๒๔} พระสังฆมณฑลิกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปิฎก, หน้า ๔๒๔.

๕.๘ ปกตูปนิสยชาติ คือ ปัจจัยธรรม คือ เหตุธรรมต่างๆ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่มีกำลังมาก ที่เกิดก่อนๆ และ บัญญัติ เกื้อหนุนปัจจัยปบันธรรม คือ จิต เจตสิก ที่เกิดทีหลัง

๕.๙ นานักขณิกกัมมชาติ คือ ปัจจัยธรรม คือ กุศล อกุศลเจตนาที่สำเร็จแล้วในอดีต ทำให้เกิดปัจจัยปบันธรรม คือ วิบาก และกัมมชรูป ในต่างขณะกัน

๒.๓ วิธีการจำแนกปัจจัยธรรมโดยพิสดาร

คัมภีร์ปฏิฐานได้แบ่งปัจจัยธรรมตามลักษณะหน้าที่ออกเป็น ๒๔ ปัจจัย ซึ่งสามารถจำแนกโดยพิสดาร (โดยโบราณจารย์) ได้เป็น ๔๗ ปัจจัยบ้าง ๔๘ ปัจจัยบ้าง ๕๐ ปัจจัยบ้าง ๕๒ ปัจจัยบ้างหรือ ๕๖ ปัจจัยบ้าง^{๒๖} ที่มีจำนวนปัจจัยโดยพิสดารแตกต่างกันเช่นนี้ ก็เนื่องมาจากโบราณจารย์แต่ละท่านมุ่งแสดงรายละเอียดของบางปัจจัยมากน้อยต่างกัน บางท่านต้องการแสดงปัจจัยสงเคราะห์ที่มีได้มากที่สุด แต่ทำที่จะเป็นไปได้ตามลักษณะขององค์ธรรม จึงทำให้มีปัจจัยโดยพิสดารเป็นจำนวนมาก แต่บางท่านได้พยายามรวมปัจจัยที่มีอำนาจเหมือนกันเข้าด้วยกัน จึงทำให้มีจำนวนปัจจัยโดยพิสดารที่น้อยกว่า อย่างไรก็ตามเนื้อหาสาระยังคงอยู่ใน ๒๔ ปัจจัยหลักเหมือนกันทั้งหมด และมีได้มีข้อขัดแย้งกันแต่ประการใดเลย

ปัจจัยหลัก ๒๔ ปัจจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน (บาลีปัจจัยทูเทศ) สามารถจำแนกเป็นปัจจัยย่อยโดยนำหลักจากพระบาลีนิทเทศ พระบาลีภมฺม และพระบาลีปัญหาวาระมาประกอบกัน^{๒๗} ปัจจัยที่สามารถจำแนกได้จึงถูกจำแนกออกตามสมควรแก่สภาวะของปัจจัยนั้นๆ ทำให้เกิดเป็นปัจจัยโดยพิสดารจำนวนมาก และปัจจัยทั้ง ๒๔ นี้แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ปัจจัยที่จำแนกไม่ได้ และปัจจัยที่จำแนกได้

ปัจจัยที่จำแนกไม่ได้มี ๑๔ ปัจจัย คือ เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย ปัจจชาติปัจจัย อาเสวนปัจจัย วิปากปัจจัย ฌานปัจจัย มัคคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย นัตติปัจจัย และวิคตปัจจัย

ส่วนปัจจัยที่จำแนกได้มี ๑๐ ปัจจัย คือ อธิปติปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย กัมมปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อัคติปัจจัย และ อวิคตปัจจัย ดังตารางที่ ๒.๑ แสดงปัจจัยหลัก ๒๔ จำแนกเป็นปัจจัยพิสดาร ๕๒ ดังนี้

^{๒๕} กัมมชกลาป คือ กลุ่มกัมมชรูปที่เกิดร่วมกัน.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน พระครูธรรมธรรตุมณต์ นนฺทโก, ปัจจัยหลัก-ปัจจัยพิสดาร, ใน ปฏิฐาน ภาค ๑ ตอน ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๔), หน้า ๗๓ – ๗๘, ดูการจำแนกปัจจัยใน ภาคผนวก ก.

^{๒๗} พระครูธรรมธรรตุมณต์ นนฺทโก, ปฏิฐาน ภาค ๑ ตอน ๑, หน้า ๗๓.

ตารางที่ ๒.๑ แสดงปัจจัยหลัก ๒๔ — ปัจจัยพิสดาร ๕๒

ปัจจัยหลัก ๒๔ ปัจจัย	ปัจจัยโดยพิสดาร ๕๒ ปัจจัย
๑. เหตุปัจจัย	๑. เหตุปัจจัย
๒. อารัมมณปัจจัย	๒. อารัมมณปัจจัย
๓. อธิปติปัจจัย	๓. สหชาตอธิปติปัจจัย ๔. อารัมมณอธิปติปัจจัย ๕. วัตถุอารัมมณปุเรชาตอธิปติปัจจัย
๔. อนันตรปัจจัย	๖. อนันตรปัจจัย
๕. สมันตรปัจจัย	๗. สมันตรปัจจัย
๖. สหชาตปัจจัย	๘. สหชาตปัจจัย
๗. อัญญมัญญปัจจัย	๙. อัญญมัญญปัจจัย
๘. นิสสยปัจจัย	๑๐. สหชาตนิสสยปัจจัย ๑๑. วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย ๑๒. วัตถุอารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย
๙. อุปนิสสยปัจจัย	๑๓. อารัมมณอุปนิสสยปัจจัย ๑๔. อนันตรอุปนิสสยปัจจัย ๑๕. ปกตูปนิสสยปัจจัย
๑๐. ปุเรชาตปัจจัย	๑๖. วัตถุปุเรชาตปัจจัย ๑๗. อารัมมณปุเรชาตปัจจัย ๑๘. วัตถุอารัมมณปุเรชาตปัจจัย
๑๑. ปัจจชาตปัจจัย	๑๙. ปัจจชาตปัจจัย
๑๒. อาเสวนปัจจัย	๒๐. อาเสวนปัจจัย
๑๓. กัมมปัจจัย	๒๑. สหชาตกัมมปัจจัย ๒๒. นานักขณิกกัมมปัจจัย ๒๓. อนันตรกัมมปัจจัย
๑๔. วิปากปัจจัย	๒๔. วิปากปัจจัย
๑๕. อาหารปัจจัย	๒๕. รูปอาหารปัจจัย ๒๖. นามอาหารปัจจัย
๑๖. อินทริยปัจจัย	๒๗. สหชาตอินทริยปัจจัย ๒๘. ปุเรชาตอินทริยปัจจัย ๒๙. รูปชีวิตินทริยปัจจัย
๑๗. ฌานปัจจัย	๓๐. ฌานปัจจัย
๑๘. มัคคปัจจัย	๓๑. มัคคปัจจัย
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย	๓๒. สัมปยุตตปัจจัย
๒๐. วิปปยุตตปัจจัย	๓๓. สหชาตวิปปยุตตปัจจัย ๓๔. วัตถุปุเรชาตวิปปยุตตปัจจัย ๓๕. วัตถุอารัมมณปุเรชาตวิปปยุตตปัจจัย ๓๖. ปัจจชาตวิปปยุตตปัจจัย
๒๑. อัตติปัจจัย	๓๗. สหชาตัตติปัจจัย ๓๘. วัตถุปุเรชาตัตติปัจจัย ๓๙. อารัมมณปุเรชาตัตติปัจจัย ๔๐. วัตถุอารัมมณปุเรชาตัตติปัจจัย ๔๑. ปัจจชาตัตติปัจจัย ๔๒. อาหารัตติปัจจัย ๔๓. อินทริยัตติปัจจัย
๒๒. นัตติปัจจัย	๔๔. นัตติปัจจัย
๒๓. วิคตปัจจัย	๔๕. วิคตปัจจัย
๒๔. อวิคตปัจจัย	๔๖. สหชาตอวิคตปัจจัย ๔๗. วัตถุปุเรชาตอวิคตปัจจัย ๔๘. อารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจัย ๔๙. วัตถุอารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจัย ๕๐. ปัจจชาตอวิคตปัจจัย ๕๑. อาหารอวิคตปัจจัย ๕๒. อินทริยอวิคตปัจจัย

การจำแนกปัจจัย ๒๔ เป็นแบบพิสดารนั้นมีการแจกหลายประเภทอาจจำแนกเป็น ๕๐ ก็ได้ โดยนับอรรถปัจจัยและอรรถปัจจัย อย่างละ ๖ ปัจจัยย่อย คือ เว้นวัดถารัมมณปุเรชาตัตถิปปัจจัย และวัดถารัมมณปุเรชาตอรรถปัจจัย ออกไป บางแห่งอาจนับเพียง ๔๗ ปัจจัย ก็ได้โดยเอาปัจจัย ๕๐ เอาออกอีก ๓ ปัจจัย คือ วัดถารัมมณปุเรชาตัตถิปปัจจัย , วัดถารัมมณปุเรชาตปัจจัย , อนันตรกัมมปัจจัย การที่เอาวัดถารัมมณปุเรชาตัตถิปปัจจัยออกไป เพราะถือว่า มีการแสดงธรรม อยู่ในอารัมมณัตถิปปัจจัยแล้ว กับเอาวัดถารัมมณปุเรชาตปัจจัยออกไป เพราะถือว่า แสดงธรรมอยู่ในอารัมมณปุเรชาตปัจจัยแล้ว และเอาอนันตรกัมมปัจจัยออกไป เพราะถือว่ามีการแสดงธรรมที่อยู่ในนันทกณิกกัมมปัจจัยเรียบร้อยแล้ว ^{๒๘} ผู้ศึกษาควรพิจารณาเปรียบเทียบเพื่อจะได้มีความเข้าใจตรงกัน ไม่เกิดข้อขัดแย้งในภายหลัง^{๒๙}

สำหรับงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะใช้ปัจจัยโดยพิสดาร ๕๒ ปัจจัยในการวิเคราะห์ในแต่ละปัจจัยจะประกอบด้วยธรรม ๓ ส่วนคือ ปัจจัยธรรม (หรือเรียกว่าสั้นๆ ว่า ปัจจัย) ปัจจัยูปบันนธรรม (หรือเรียกสั้นๆ ว่า ปัจจัยูปบัน) และปัจจัยนิกรรม (หรือเรียกสั้นๆ ว่า ปัจจัยนิก)

๒.๔ ลักษณะของปัจจัยธรรมโดยพิสดาร

ปัจจัยธรรมโดยพิสดาร ๕๒ ปัจจัย มีลักษณะเฉพาะตัวที่แตกต่างกันไป การศึกษาให้เกิดความเข้าใจจึงต้องพิจารณาจากหลายอย่างได้แก่ ความหมาย และลักษณะอาการ รวมทั้งอุปมาอุปไมยให้เข้าใจชัดเจนขึ้น ซึ่ง ลักษณะของปัจจัยธรรมนี้ จะมีความเกี่ยวข้องไปสู่ กลุ่มปัจจัยธรรม ๘ ชนิด ที่จะได้แสดงสภาวะธรรมพร้อมทั้งกาลเวลา สัตติ ภูมิที่เกิดขึ้นได้ ในลำดับต่อไป

๒.๔.๑ เหตุปัจจัย

เหตุปัจจัย โสภณธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นเหตุ^{๓๐}

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ เป็นที่ตั้งและเป็นรากแก้วแห่งปัจจัยูปบันนธรรม^{๓๑}

^{๒๘}ปราโมช น้อยวัฒน์, คู่มือการศึกษา คัมภีร์มหาปัญญา (กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๗) หน้า ๔๓๐.

^{๒๙}ดูการจำแนกปัจจัยพิสดาร ๔๗ – ๕๐ – ๕๒ ในภาคผนวก ก.

^{๓๐}อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

^{๓๑}พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๑๓๘.

เหตุปัจจัย เป็นปัจจัยธรรมที่ไม่มีการแบ่งแยกเป็นปัจจัยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติชาตินั้น สหชาติชาติ หมายความว่า ปัจจัยธรรม และ ปัจจัยูปันนธรรม นั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

คำว่า “เหตุปัจจัย หรือ เหตุปัจจัย” หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นเหตุ หรือรากเหง้าแห่งสภาวะธรรมทั้งหลาย หมายถึง เหตุ ๖ คือ โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เป็นปัจจัยแก่นามและแก่รูป ^{๓๒} อันเกิดขึ้นพร้อมกัน ซึ่งมีหน้าที่หรือ สัตติ คือ ความสามารถในการช่วยเหลือให้สภาวะธรรมทั้ง หลายเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ ดังแสดงในพระบาลี เหตุปัจจัยนิทเทสว่า “เหตุปัจจัย ได้แก่ เหตุ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุและรูปที่มีธรรมอันสัมปยุตด้วยเหตุอันเป็นสมุฏฐานโดยเหตุปัจจัย”^{๓๓}

คำว่า “เหตุ” หมายถึง เหตุพิเศษ หรือ เหตุเฉพาะกิจที่ทำหน้าที่ เป็นรากเหง้า แห่งสภาวะธรรมอื่น ๆ ส่วนคำว่า “ปัจจัย” หมายถึง เหตุทั่วไปหรือเหตุสามัญ แต่เมื่อนำคำ ๒ คำนี้มาเข้าสมาสเป็นคำเดียวกันเป็น “เหตุปัจจัย” มีความหมายเฉพาะว่า ปัจจัยที่เป็นเหตุ คือ ปัจจัยที่ทำหน้าที่เกื้อกูลอุดหนุนด้วยการเป็นเหตุหรือเป็นรากเหง้าแห่งสภาวะธรรมอื่น ๆ ^{๓๔} พระพุทธโสมพะติแสดงอุปมา ไว้ว่า ธรรมทั้งหลายที่ได้เหตุปัจจัยแล้ว ย่อมเป็นธรรมมั่นคงตั้งลงด้วยดี จูงดันไม้ทั้งหลายที่มีรากงอ กงวมแล้วก็ตั้งอยู่ด้วยดี ฉะนั้น ส่วนอเหตุกธรรมทั้งหลายเป็นธรรมไม่ตั้งมั่นด้วยดี จูงสาหร่ายทั้งหลาย มีสาหร่ายชนิดคิลพิชกะ (สาหร่ายเมล็ดงา) เป็นต้น^{๓๕}

๒.๔.๒ อารัมมณปัจจัย

อารัมมณปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์^{๓๖}

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ เป็นที่ยินดีและยึดหน่วง (อารัมมณ) แห่งปัจจัยูปันนธรรม^{๓๗}

^{๓๒}พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ๒ .ธ. ๕), พระอภิธรรม ๗ คัมภีร์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๔๒.

^{๓๓}อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๑/๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๓.

^{๓๔}อภิ.ป. (ไทย) ๔๐ /บทนา/ [๓๖].

^{๓๕}พระพุทธโสมพะติ, วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๕๔.

^{๓๖}อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

^{๓๗}พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๓๕.

อาร์มมณปัจจย เป็นปัจจยธรรมที่ไม่มีการแบ่งแยกเป็นปัจจยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่มปัจจยธรรมอาร์มมณชาติเท่านั้น หมายความว่า ปัจจยธรรมนั้นทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับจิต เจตสิก ซึ่งเป็นปัจจยูปันนธรรม

คำว่า “อาร์มมณปัจจย ” แปลว่า สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์ หมายถึง อารมณ์ที่เป็นปัจจยให้การช่วยเหลือเพื่อให้จิต เจตสิก เกิดขึ้นได้^{๓๘} เมื่อว่าโดยลักษณะแล้วอาร์มมณปัจจยมีลักษณะเป็นที่ยินดีและยึดหน่วงแห่งปัจจยูปันนธรรม คือ จิต เจตสิก อารมณ์เป็นปัจจยให้จิตเกิดขึ้น หากไม่มีอารมณ์ ๖ อย่างใดอย่างหนึ่งให้จิตยึดเหนี่ยวแล้ว จิตและเจตสิกก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้ เมื่อจิตขึ้นสู่วิถีก็ต้องเสพอารมณ์ทำให้เกิดกุศลกรรม อกุศลกรรม เมื่อทำกรรมแล้วก็ต้องรับผลของกรรมต่อไป ชีวิตของสัตว์โลกทั้งหลายจึงต้องท่องเที่ยวหมุนเวียนอยู่ในวัฏฏะไม่มีที่สิ้นสุดก็ด้วยอารมณ์ วิถีจิตและกรรม เหมือนอย่างว่า บุรุษทุพลจับยัดไม้เท้า หรือว่า เชือกแล้วจึงลุกขึ้นยืนได้ ฉะนั้น ธรรมคือจิตและเจตสิก ก็ฉนั้นนั้น ต้องปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้นจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิกแม้ทั้งหมด^{๓๙}

อาร์มมณปัจจย มีขอบเขตสภาวะที่ครอบคลุมไปทั้งปรมัตถธรรมและบัญญัติธรรม เพราะไม่มีอะไรที่เป็นอารมณ์ไม่ได้ ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในอาร์มมณปัจจยนิเทศ สรุปตอนท้ายว่า “สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกใดๆ ปรารภสภาวะธรรมใด ๆ เกิดขึ้น สภาวะธรรมนั้นๆ เป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกนั้นๆ โดยอาร์มมณปัจจย ”^{๔๐} ย่อมหมายความว่า จิต เจตสิกไปยึดเอาสิ่งใดเป็นอารมณ์ สิ่งนั้นๆ ย่อมเป็นอาร์มมณปัจจยแก่จิต เจตสิกได้ทั้งนั้น เมื่อว่าโดยการจัดกลุ่มปัจจยธรรมก็จะจัดเข้าในอาร์มมณชาติตามชื่อปัจจยนั้นเอง

๒.๔.๓ อธิปติปัจจย

อธิปติปัจจย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอธิบดี^{๔๑}

ความเป็นอธิบดี ของปัจจยธรรม คือ ความเป็นใหญ่ยังเป็นหัวหน้าที่มีอำนาจมากกว่า ธรรมที่เกิดร่วมกับตนอย่างหนึ่งและเป็นใหญ่ในฐานะอารมณ์ที่ดีที่น่าพอใจเป็นพิเศษอย่างหนึ่ง^{๔๒}

^{๓๘} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/บทนา/ [๓๕].

^{๓๙} อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๗/๑/๑๑.

^{๔๐} อภิ. ป. (บาลี) ๔๐/๒/๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒/๓.

^{๔๑} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

^{๔๒} ปราโมช น้อยวัฒน์, คู่มือการศึกษาคัมภีร์มหาปฏิกฐาน, หน้า ๑๓๓.

ในที่นี้อธิปติปัจจัย จำแนกได้เป็น ๓ ปัจจัยย่อย คือ ๑) สหชาติาธิปติปัจจัย ๒) อารัมมณาธิปติปัจจัย และ ๓) วัตถุารัมมณปุระชาติาธิปติปัจจัย

๑) สหชาติาธิปติปัจจัย

สหชาติาธิปติปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะนามรูปโดยความเกิดพร้อมกัน และเป็นใหญ่ยิ่งด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มี ลักษณะ ๒ อย่าง คือ เกิดพร้อมกันด้วย (สหชาติ) เป็นใหญ่เป็นอธิบดีด้วย (อธิปติ)^{๔๓}

สหชาติาธิปติปัจจัย จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม สหชาติาธิปติ เพราะ ทั้งปัจจัยธรรม และปัจจัยูปบันนธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

คำว่า อธิปติปัจจัย แปลว่า สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอธิบดี หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นใหญ่ในการ ค้ำครองสภาวะธรรมอื่นที่มีความเกี่ยวข้องกับตน “๔๔ สภาวะธรรมที่ทำหน้าที่อุปการะแก่ธรรมเหล่าอื่น โดยการเป็นใหญ่ในธรรมเหล่านั้นคือพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้เป็นหนึ่งในปฐพี “๔๕ บุคคลที่เหลือเหล่านั้นต้องอยู่ภายใต้อำนาจของพระองค์ทั้งสิ้น

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้วจะเห็นได้ว่า ปัจจัยธรรมคือ อธิปติทั้ง ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดพร้อมกันด้วย เป็นอธิบดีด้วย นั่นคือ สามารถชักนำธรรมที่เกิดร่วมกับตนให้โน้มนำไปตามอำนาจของตนได้ จึงเรียกว่า สหชาติาธิปติ อธิปติทั้ง ๔ จะเกิดพร้อมกันไม่ได้ จะเกิดได้ทีละอย่างเท่านั้น ดังนั้นในบาลีอธิปติปัจจัยนิตเทสจึงแสดงเป็น ๔ ข้อ คือ

(๑) จันหาธิปติเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจันทะและรูปที่มีธรรมอันสัมปยุตด้วยจันทะนั้นเป็นสมุฏฐานโดยอธิปติปัจจัย

(๒) วิริยาธิปติเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยวิริยะและรูปที่มีธรรมอันสัมปยุต ด้วยวิริยะนั้นเป็นสมุฏฐานโดยอธิปติปัจจัย

(๓) จิตตาธิปติ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจิตและรูปที่มีธรรมอันสัมปยุตด้วยจิตนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยอธิปติปัจจัย

^{๔๓}พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิกฐาน, หน้า ๑๔๓.

^{๔๔}อภิ.ป. (ไทย) ๔๐ /บทนา/ [๓๕].

^{๔๕}อภิ.ป. (ไทย) ๔๐ /บทนา/ [๔๐].

(๔) วิมังสาธิปติ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยวิมังสา และรูปที่มีธรรมอันสัมปยุตด้วยวิมังสานั้นเป็นสมุฏฐานโดยอธิปติปัจจัย^{๔๖}

เมื่อพิจารณาโดยชาติแล้วก็จัดเข้าในสหชาติชาติ เนื่องด้วย อธิปติ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งจะช่วยอุปการะแก่ปัจจัยอุปบันนธรรมที่เกิดพร้อมกันเท่านั้น

๒) อารัมมณธิปติปัจจัย

อารัมมณธิปติปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ แก่นามจันทร์ โดยความเป็นอารมณ์ที่เป็นใหญ่น่าพอใจยิ่ง

เมื่อว่าโดยลักษณะ มี ลักษณะ ๒ อย่าง คือ เป็นที่ยินดี และยึดหน่วงด้วย (อารมณ์) เป็นใหญ่เป็นอธิปติด้วย (อธิปติ)^{๔๗}

อารัมมณธิปติปัจจัย จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม อารัมมณชาติ เพราะปัจจัยธรรมนั้นทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจัยอุปบันนธรรม

อารมณ์ ๖ มีอยู่ ๒ ประเภท คือ อารมณ์ธรรมคาสาม์ญอย่างหนึ่ง กับอารมณ์ที่เป็นอธิปติซึ่งเป็นอารมณ์ที่ดียิ่ง มีอำนาจทำให้นามธรรม คือ จิตและเจตสิกน้อมไปสู่อารมณ์นั้นและยึดอารมณ์นั้นไว้อย่างหนักหน่วง เช่น เห็นรูปสวยๆ ทำให้เกิดความพอใจอย่างยิ่งในรูปนั้นจึงนึกถึงรูปนั้นอย่างหนักหน่วง คือ นึกถึงบ่อยๆ เป็นพิเศษก็เป็นอารัมมณธิปติปัจจัย หรือ พระนิพพาน ซึ่งเป็นอารมณ์ที่ดียิ่งและเป็นปัจจัยแก่มรรคจิต ผลจิต ก็เป็นอารัมมณธิปติปัจจัย ในอารัมมณธิปติปัจจัยมุ่งหมายเอาเฉพาะ แต่อารมณ์ที่เป็นอธิปติ ซึ่งเป็นอารมณ์ชนิดพิเศษ มีอำนาจแรงมาก สามารถทำให้นามธรรม คือ จิตและเจตสิกน้อมไปสู่อารมณ์นั้นๆและเข้ายึดอารมณ์นั้นๆ ไว้อย่างหนักหน่วง เรียกว่า อารัมมณธิปติ และอารมณ์ที่เป็นอารัมมณธิปติได้นี้ ก็ต้องเป็นอารมณ์ชนิดอิฏฐารมณ์ คือ เป็นอารมณ์ที่น่ายินดีน่าปรารถนา อิฏฐารมณ์นี้ก็ยังแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทอีก คือ สภาวะอิฏฐารมณ์ และปริกัปปอิฏฐารมณ์

(๑) สภาวะอิฏฐารมณ์ หมายถึง อารมณ์ที่น่า ยินดีโดยธรรมชาติ หรือโดยสภาวะได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส ที่ดีเหล่านี้ เป็นต้น

^{๔๖} อภิ. ป. (บาลี) ๔๐/๓/๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๓/๓.

^{๔๗} พระสังฆมณฑลวิจิตร ธรรมจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๔๓.

(๒) ปฏิบัติปฏิฐานธรรม หมายถึง อารมณ์อันเป็นที่ยินดีที่ชอบใจเฉพาะส่วนตัว ไม่ใช่ทั่วไป หรือ อารมณ์ชนิดนี้ไม่ใช่อารมณ์ที่น่ายินดีโดยธรรมชาติ ซึ่งบุคคลส่วนมากไม่ปรารถนา แต่ว่าเป็นอารมณ์ที่เป็นที่น่ารักน่ายินดีของบุคคลหรือสัตว์บางพวกเท่านั้น

อารมณ์ทั้ง ๒ คือ สภาวะอิฐฐารมณ์ที่ดี หรือปฏิบัติปฏิฐานธรรมที่ดี เมื่อสามารถยังนามธรรมให้เกิดได้โดยอาการยึดหน่วงเป็นพิเศษดังกล่าวมาแล้วนั้น ก็ได้ชื่อว่า เป็นอารมณ์มณชิปติปัจจัย^{๔๘}

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะก็จะพบว่า เป็นอารมณ์ คือ ความเป็นที่ยินดีและยึดหน่วงของจิตเจตสิก และเป็นอธิปติ คือ มีความเป็นอิฐฐารมณ์สิ่งที่น่าพอใจอย่างหนักแน่นยิ่งนัก ดังแสดง ในอธิปติปัจจัยนิเทศว่า “สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกใดๆ ทำสภาวะธรรมใดๆ ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นเกิดขึ้น สภาวะธรรมนั้นๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกนั้นๆ โดยอธิปติปัจจัย”^{๔๙} จัดเข้าในกลุ่มอารมณ์มณชิปติเนื่องจากเป็นอารมณ์ให้จิต เจตสิก

๓) วัตถารัมมณปุเรชาตานิปปิปัจจัย

วัตถารัมมณปุเรชาตานิปปิปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ แก่นามจันทร์ โดยความเป็นวัตถุซึ่งเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนที่เป็นใหญ่ที่น่าพอใจยิ่ง

เมื่อว่าโดยลักษณะ มี ลักษณะ ๓ อย่าง คือ เป็นวัตถุที่อาศัยของจิต (วัตถุ) เป็นที่ยินดีและยึดหน่วงด้วย (อารมณ์) เป็นใหญ่เป็นอธิปติด้วย (อธิปติ)

วัตถารัมมณปุเรชาตานิปปิปัจจัย จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม อารัมมณชาติ เพราะปัจจัยธรรมนั้นทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจัยอุปบันนธรรม

วัตถารัมมณปุเรชาตานิปปิปัจจัย เป็นอีกปัจจัยหนึ่งในอธิปติปัจจัย ปัจจัยนี้ บางอาจารย์ก็กล่าวรวมไปกับอารมณ์มณชิปติปัจจัย เพราะเป็นประเภทอารมณ์ดียิ่งด้วยกัน แต่ที่ยกมาแสดงก็เพราะองค์ธรรมยังมีส่วนเหลือที่แสดงได้ และเพื่อ ให้การแสดงปัญหาวาระนี้ นสมบูรณ์ พระพุทธองค์ จึงทรงนำมาแสดง^{๕๐} การเอาเหตุวัตถุที่เกิดก่อนเป็นอารมณ์อย่างแรงกล้า ท่านเปรียบว่าเหมือนกับคนที่อาศัย คือ บ้านของคนที่ยึดมาก เป็นอารมณ์อย่างแรงกล้า ทำให้เกิดโลกจิต

^{๔๘} พระสังฆมณฑลวิภังค์ ธรรมชาตปิฎก, คัมภีร์มหาปิฎก, หน้า ๓๗๔.

^{๔๙} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๓/๒, อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๓/๓.

^{๕๐} ปราโมช น้อยวัฒน์, คู่มือการศึกษาคัมภีร์มหาปิฎก, หน้า ๑๖๘.

ในเวลาใกล้จะตาย เพราะความรักความห่วงใยในบ้านตายแล้วจึงไปเกิดในอบายด้วยอำนาจของ โลกมุขจิต^{๕๑}

อธิปัตติปัจจัย ทั้ง ๓ ปัจจัยย่อย แม้จะมีลักษณะหรืออยู่ ในกลุ่มชาติแตกต่างกัน แต่ก็มี ความเสมอกันในเรื่องการทำหน้าที่ กล่าวคือ ทำหน้าที่ได้ ทั้ง ๒ สัตติ คือ ชนกสัตติ และอุปถัมภก สัตติเหมือนกัน

๒.๔.๔ อนันตรปัจจัย

อนนตรปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกัน^{๕๒}

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ ให้เกิดติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกัน เสมือน หนึ่งเป็นจิตดวงเดียวกัน (อนนตร)^{๕๓}

อนันตรปัจจัย เป็นปัจจัยธรรมที่ไม่มีการแบ่งแยกเป็นปัจจัยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่ม ปัจจัยธรรมอนันตรชาติเท่านั้น หมายความว่า ปัจจัยธรรมนั้นช่วยอุปการะให้ปัจจัยปบันธรรมเกิด ต่อทันทีโดยไม่มีระหว่างกัน

คำว่า “อนันตรปัจจัย ” แปลว่า สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มี ระหว่างกัน หมายถึง สภาวะธรรมที่มีความสามารถทำให้ธรรมอื่นที่เป็น เช่นเดียวกัน กับตนเกิดขึ้น ในระยะถัดจากตน ได้แก่ นามขันธ์ที่กำลังดับ กล่าวคือ เมื่อนามขันธ์อย่างใดอย่างหนึ่งดับลง ก็ จะ เปิดโอกาสให้นามขันธ์ดวงใหม่เกิดขึ้นแทน ท่านอุปมาเหมือนพระเจ้าจักรพรรดิที่ทรงสละราช สมบัติออกผนวช เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิไม่ได้อยู่ครองราชสมบัติแล้ว โอรสของพระเจ้าจักรพรรดิ นั้นก็ครองราชสมบัติสืบต่อแทนทันที และการสืบต่อนี้ ก็ต้องได้แก่ ราชโอรสองค์ที่ ๑ ก่อน จะข้าม ไปได้แก่ โอรสองค์ที่ ๒ หรือองค์ที่ ๓ นั้นย่อมเป็นไปไม่ได้ ต่อเมื่อโอรสองค์ที่ ๑ ไม่ได้ครองแล้ว องค์ที่ ๒ จึงจะรับสืบต่อได้ตามลำดับกันไปดังนี้ ข้อนี้อุปมานี้ฉันใด พระเจ้าจักรพรรดิซึ่งสละ ราชสมบัตินั้นก็ เปรียบได้แก่ จิตดวงแรกที่เกิดขึ้นนั่นเอง เมื่อตอนสละราชสมบัตินั้นก็เปรียบ เหมือนจิตดวงแรกที่ดับไป พระราชโอรสที่รับราชสมบัติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิแทนนั้นก็เปรียบ ได้แก่ จิตดวงที่ ๒ ที่เกิดขึ้นสืบต่อจากจิตดวงแรกที่ดับไปแล้ว และการที่พระราชโอรสต้องรับ สืบราชสมบัติกันตามลำดับนั้น ก็เปรียบได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นสืบต่อกันตามลำดับของตนๆ^{๕๔}

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๕.

^{๕๒} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

^{๕๓} พระสังฆมณฑล ธรรมจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๑๔๓.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๗.

อนันตรปัจจัย เมื่อพิจารณาโดยลักษณะ เป็นนามันท์ คือ จิตเจตสิกที่เกิดติดต่อกันทันที จิตและเจตสิกที่เกิดก่อนเป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่นามธรรม คือ จิตและเจตสิกที่เกิดทีหลัง ให้เกิดขึ้นสืบต่อกันโดยไม่ว่างเว้น คือ ไม่มีระหว่างกันเลย หมายความว่า จิตอุปบาท คือ จิตและเจตสิก อันมีสภาพเกิดดับอยู่ทุกขณะนั้น เมื่อดวงแรกเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป และในการดับไปนี้ ก็ยังมีอำนาจที่ช่วยอุดหนุนให้แก่ธรรมที่เป็นพวกเดียวกันกับตน อันได้แก่ จิต อุปบาท คือ จิต ดวงหลังพร้อมด้วยเจตสิกให้เกิดขึ้นแทนสืบต่อกันไปอีก เป็นอยู่เช่นนี้ตลอดไปโดยหาระหว่างกันมิได้^{๕๕} ดังในอนันตรปัจจัยนิเทศสรุปตอนท้ายว่า “สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกใดๆ เกิดขึ้นในลำดับแห่งสภาวะธรรมใดๆ สภาวะธรรมนั้นๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกนั้นๆ โดยอนันตรปัจจัย”^{๕๖} จัดเข้าในอนันตรชาติตามลักษณะของชื่อปัจจัยนั่นเอง

๒.๕.๕ สมันตรปัจจัย

สมนุตรปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกันด้วยดี^{๕๗} เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ ให้เกิดติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกัน เสมือนหนึ่งเป็นจิตดวงเดียวกัน ตามลำดับ^{๕๘}

สมันตรปัจจัยเป็นปัจจัยธรรมที่ไม่มีการแบ่งแยกเป็นปัจจัยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมณชาติเท่านั้น เพราะปัจจัยธรรมนั้นช่วย ทำให้ปัจจัยอุปบันนธรรม เกิดติดต่อกันทันทีโดยไม่มีระหว่างกันเหมือนอนันตรปัจจัยทุกประการ

สมันตรปัจจัยนี้ มีข้อความและอธิบาย ตลอดจนกระทั่งองค์ธรรมทั้งหมด เหมือนกันกับอนันตรปัจจัย จะมีต่างกันเป็นพิเศษก็เพียงแต่ชื่อเท่านั้น ดังแสดงในปฏิฐานอรรถกถา แปลความได้ว่า ธรรมใดเรียกว่า อนันตรปัจจัย ธรรม นั้นแลเรียกว่า สมันตรปัจจัย เพราะ ต่างกันเพียงพยัญชนะเท่านั้น เช่นเดียวกับคำว่า อุปาย, สนฺตติ และคำว่า อริยจนทุก, นิรุตติทุก เป็นต้น แต่ว่าโดยเนื้อความแล้วไม่มีการแตกต่างกันเลย^{๕๙} การที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะเมื่อเวลาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงอนันตรปัจจัยจบลงแล้วนั้น ทรงพิจารณาเห็นว่า อธิษฐานของเหล่าเวไนยสัตว์ บางค นยัง

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๖.

^{๕๖} อภิ. ป. (บาลี) ๔๐/๔/๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔/๕.

^{๕๗} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

^{๕๘} ลักษณะเหมือนอนันตรปัจจัย.

^{๕๙} อภิ.ป.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๓.

ไม่สามารถจะเข้าใจได้ดีพอ ดังนั้น พระองค์จึงได้ทรงแสดงสมนันตรปัจจัยนี้ขึ้น เพื่อประสงค์จะย้ำเนื้อความของอนันตรปัจจัยให้แน่นอนและหนักแน่นยิ่งขึ้น แต่พระองค์ได้ทรงเติมศัพท์ลงไป โดยให้ชื่อว่า สมนันตรปัจจัย ซึ่งมีความหมายหนักแน่นกว่าคำว่า อนันตรปัจจัย คือ ในอนันตรปัจจัยนั้นได้แสดงไว้แล้วว่าจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นดวงแรกแล้วดับไปนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกดวงหลังให้เกิดขึ้นสืบต่อกันตามลำดับโดยไม่มีระหว่างกันนั้น เพื่อจะทรงแสดงให้แน่นแฟ้นขึ้น ในข้อที่ว่า ไม่มีระหว่างกันนี้ จึงได้ทรงแสดงในสมนันตรปี จักว่า จิตดวงแรกพร้อมด้วยเจตสิกเกิดขึ้นแล้วดับไปนั้น ย่อมเป็นปัจจัย แก่จิตดวงที่ ๒ พร้อมด้วยเจตสิกให้เกิดขึ้น แล้วดวงที่ ๒ พร้อมด้วยเจตสิกก็กลับเป็นปัจจัยแก่จิตดวงที่ ๓ พร้อมด้วยเจตสิกให้เกิดขึ้นเป็นลำดับ สืบต่อกันอยู่อย่างนี้ตลอดไปโดยไม่มีระหว่างกันเลยทีเดียว^{๖๐}

อาจารย์รุ่นหลังบางท่านกล่าวว่า ปัจจัยทั้ง ๒ อย่างนี้ แตกต่างกันบ้างเล็กน้อย กล่าวคือ ปัจจัยธรรมที่เกิดก่อนและดับลงไปแล้ว มีอำนาจทำให้ปัจจัยอุปบันทรรม เกิดขึ้นต่อเนื่องกับตนโดยไม่มีระหว่างกันนี้เป็น อนันตรปัจจัย ส่วนปัจจัยธรรมที่เกิดขึ้นก่อนและดับลง แล้ว มีอำนาจทำให้ปัจจัยอุปบันทรรมเกิดขึ้นต่อเนื่องกับตนอย่างกระชั้นชิดติดต่อกันไป ไม่มีระหว่างกันเลยทีเดียว ทั้งไม่สับสน คือ ไม่สับลำดับกันด้วย นี่เป็น สมนันตรปัจจัย เช่น เมื่อปัญญาทวารวิชชจิตเกิดขึ้นและดับไปก่อนแล้ว ต่อจากนั้นทวิปัญญวิญญาณจิตก็ต้องเกิดขึ้น ต่อเนื่องทันที^{๖๑} จะข้ามลำดับไปถึงสัมปฏิจจนจิตหาได้ไม่ เมื่อแสดงอนันตรปัจจัยแล้ว ยังแสดง สมนันตรปัจจัยซ้ำอีก ก็เพื่อจะย้ำให้หนักแน่นว่า จิตที่เกิดขึ้นต้องดับไปเสียก่อน แล้วจึงจะเกิดจิตอีกดวงหนึ่งทีหลังได้ เป็นดังนี้ติดต่อกันไปโดยไม่ขาดสาย จะได้ตระหนักเห็นว่า จิตนี้ไม่ได้ตั้งอยู่ตลอดไปจนถึงเวลาตาย จึงจะดับไปครั้งหนึ่งเพราะตามสภาวะนั้น จิตเกิดดับอยู่ไม่เว้นแม้ถึงเวลาตาย คือ จิตเกิดขึ้นและดับไปแล้วก็ยังมีปฏิสนธิจิตมาสืบต่อไปไม่ขาดส ายได้เลย ทั้งนี้ก็ด้วยอำนาจแห่ง อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย^{๖๒} ท่านโบราณจารย์ ได้แสดงอุปมาไว้ว่า เหมือนกับพระเจ้าจักรพรรดิที่สวรรคตไปแล้ว พระราชโอรสของพระเจ้าจักรพรรดินั้นต้องสืบราชสมบัติแทนพระราชบิดาต่อไปอย่างแน่นอน บุคคลอื่นไม่สามารถที่จะเข้ามาคั่นตำแหน่งนี้ได้เลย ข้อนี้นั้นใด นาม ชนรก็เช่นเดียวกัน คือ เมื่อจิตดวงแรกเกิดขึ้นเป็นปัจจัยแล้วดับไปนั้น จิตดวงหลังย่อมเกิดขึ้นเป็นปัจจัยอุปบันทรรมสืบต่อกันทันที ปัจจัยธรรมและปัจจัยอุปบันทรรมย่อมติดต่อกันโดยไม่มีธรรมอื่นมาคั่นระหว่างเลย ฉะนั้น^{๖๓}

^{๖๐} พระสังฆมณฑลชเวติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๓๗๘.

^{๖๑} ดู กามชวณปัญญาทวารวิถิจิต ภาคผนวก ข.

^{๖๒} พิฑูรย์ มลิวัลย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๑๕.

^{๖๓} พระสังฆมณฑลชเวติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๓๗๕.

เมื่อพิจารณา โดยลักษณะย่อมมีลักษณะเกิดติดต่อกันเหมือนอนันตรปัจจัย ดังใน สมันตรปัจจัยนิเทศตอนท้าย แสดงไว้ว่า “สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกใดๆ เกิดขึ้นในลำดับ แห่งสภาวะธรรมใดๆ สภาวะธรรมนั้นๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกนั้นๆ โดย สมันตรปัจจัย”^{๖๔} ปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรม นั้นเกิดสืบต่อและติดกันอย่างไม่ขาดสาย ซึ่ง ไม่มีใครที่จะสามารถรู้ได้หรือเห็นได้ นอกจาก องค์พระสัมพันธูปัญญพระองค์เดียวเท่านั้น เมื่อว่าโดย ชาติก็จัดสมันตรปัจจัยอยู่ในกลุ่มเดียวกับอนันตรปัจจัย คือ อนันตรชาติ เพราะมีสภาพเหมือนกัน ดังกล่าว

๒.๔.๖ สหชาติปัจจัย

สหชาติปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกัน^{๖๕}

เมื่อว่าโดยลักษณะ มี ลักษณะอย่างเดี ยว คือ เกิดขึ้นพร้อมกันกับปัจจัยูปัน นธรรม (สหชาติ)^{๖๖}

สหชาติ ปัจจัยเป็นปัจจัยธรรมที่ไม่มีการแบ่งแยกเป็นปัจจัยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่ม ปัจจัยธรรมสหชาติชาตินั้น เพราะปัจจัยธรรม และปัจจัยูปันนธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

คำว่า สหชาติปัจจัย แปลว่า สภาวะธรรมที่ช่วยอุ ปการะโดยความเกิดพร้อมกัน หมายถึง ปัจจัยที่ทำอุปการะแก่สหชาติธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับตน อุปมาดุจประทีป ที่ทำให้แสงสว่างเกิดขึ้นได้ในขณะเดียวกันกับที่ถูกจุด ^{๖๗} เมื่อมีดวงไฟเกิดขึ้นแล้ว แสงไฟก็ย่อม เกิดขึ้นด้วย จะว่าดวงไฟเกิดก่อน แสงไฟเกิดทีหลังก็ ไม่ใช่ เพราะดวงไฟกับแสงไฟนั้นย่อมเกิดขึ้น พร้อมๆ กัน ในที่นี้ดวงไฟเป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่แสงไฟ ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับดวงไฟนั้น ข้ออุปมา นี้ ฉนใด ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน อันได้แก่ จิต , เจตสิก และรูป ย่อมมีทั้งปัจจัยธรรมและ ปัจจัยูปันนธรรมรวมกันอยู่ในขณะที่เกิดขึ้นนั้น^{๖๘}

เมื่อว่าโดยลักษณะสหชาติปัจจัยนั้นปัจจัยธรรมย่อมอุปการะแก่ปัจจัยูปันนธรรมที่ เกิดขึ้นพร้อมกัน แต่จะดับพร้อมกันหรือไม่ ไม่สำคัญเพราะถ้าเป็นนามกับรูปก็จะมีอายุไม่เท่ากัน

^{๖๔} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๕/๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๕/๖.

^{๖๕} อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

^{๖๖} พระสังฆมณฑลสังฆาภิบาล, ธรรมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๑๔๔.

^{๖๗} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐ /บทนำ/ [๔๒].

^{๖๘} พระสังฆมณฑลสังฆาภิบาล, ธรรมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๓๘๐.

เน้นที่การเกิดพร้อมกันเป็นหลัก เมื่อพิจารณา โดยกลุ่มชาติปัจจัย ย่อมได้ส หชาติชาติตาม ลักษณะของชื่อปัจจัยนั่นเอง

๒.๔.๓ อัญญมัญญปัจจัย

อนุณมณูปจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน^{๖๕}
 เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ อุปการะกันและกัน (อนุณมณูป)^{๖๖}

อัญญมัญญปัจจัยเป็นปัจจัยธรรมที่ไม่มีการแบ่งแยกเป็นปี จัยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมชาติเท่านั้น เพราะปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

คำว่า อัญญมัญญปัจจัย แปลว่า สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน หมายถึง ปัจจัยที่ให้ความเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ประจุไม่อิงสามขาที่ค้ำซึ่งกันและกัน มิให้อันใดอันหนึ่งล้มลง อัญญมัญญปัจจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของสหชาติปัจจัยจึง มีความคล้ายคลึงกับสหชาติปัจจัยมาก จะแตกต่างก็ตรงที่ว่า ทุกครั้งที่อัญญมัญญปัจจัยเกิด สหชาติปัจจัย จะต้องเกิด แต่ทุกครั้งที่สหชาติ ปัจจัยเกิดหาได้มีอัญญมัญญปัจจัยเกิดด้วยทุกครั้งไม่^{๖๗} ทั้งนี้เพราะปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรมของอัญญมัญญปัจจัยสามารถสลับตำแหน่งหน้าที่ได้ทั้งหมด แต่สหชาติปัจจัยนั้น ปัจจัยูปันนธรรมบางอย่างไม่สามารถเป็นปัจจัยธรรมได้ย่อมทำหน้าที่เป็นปัจจัยูปันนธรรมอย่างเดียว

การอุดหนุนซึ่งกันและกันของอัญญมัญญปัจจัยนี้ ท่านอุปมาเหมือนหนึ่งโต๊ะ ๓ ขา หรือขาหยั่งซึ่งอาศัยด้วยไม้ ๓ อันค้ำจนอยู่ ซึ่งโต๊ะ ๓ ขาก็ดี หรือไม้ขาหยั่งก็ดี ถ้าขาดไปขาหนึ่งขาใดแล้ว โต๊ะและขาหยั่งนั้นก็ไม่สามารถจะตั้งอยู่ได้ การที่โต๊ะหรือไม้ขาหยั่งนั้นตั้งอยู่ได้ก็ต้องพร้อมเพรียงด้วยขาทั้ง ๓ ค้ำจนซึ่งกันและกันอยู่ ข้อนี้ฉันใด อำนาจของอัญญมัญญปัจจัยนี้ก็เช่นเดียวกัน คือ นามธรรมก็ต้องอาศัยอุดหนุนซึ่งกันและกันจึงเกิดขึ้นได้ รูปธรรมก็ต้องอาศัยอุดหนุนซึ่งกันและกันจึงเกิดได้ และนามธรรมกับรูปธรรมในปฏิสนธิกาลก็ต้องอาศัยอุดหนุนซึ่งกันและกัน จึงเกิดขึ้นได้^{๖๘}

^{๖๕} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

^{๖๖} พระสังฆมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๑๔๕.

^{๖๗} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐ /บทหน้า/ [๔๔].

^{๖๘} พระสังฆมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๓๘๒.

เมื่อว่าโดยลักษณะแล้วอัญมณฺญปัจจัยปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรมอุปการะแก่กันและกันสลบหน้าที่กันได้ ไม่ว่าจะเป็นนามธรรมหรือรูปธรรม จัดเข้าในสหชาติชาติ เพราะสภาวะธรรมที่อุปการะซึ่งกันและกันได้

๒.๔.๘ นิสสยปัจจัย

นิสสยปัจจัย โสภณธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัย^{๓๓}

นิสสยปัจจัยเป็นปัจจัยโดยเป็นที่อาศัยให้ปัจจัยูปันนธรรมเกิดขึ้น นิสสยปัจจัยแบ่งได้เป็น ๓ ประเภท^{๓๔} ตามสภาพธรรมที่แตกต่างกัน คือ ๑) สหชาตนิสสยปัจจัย ๒) วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย และ ๓) วัตถุธรรมปุเรชาตนิสสยปัจจัย

๑) สหชาตนิสสยปัจจัย

สหชาตนิสสยปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกัน และเป็นที่อาศัยด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ เกิดพร้อมกันกับปัจจัยูปันนธรรมด้วย (สหชาติ) เป็นที่อาศัยของปัจจัยูปันนธรรมด้วย (นิสสย)^{๓๕}

สหชาตนิสสย ปัจจัย จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม สหชาติชาติ เพราะ ปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะสหชาตนิสสยปัจจัยก็คล้ายคลึงกันกับสหชาติปัจจัย คือ การเกิดขึ้นพร้อมกัน แต่เพิ่มเข้ามาก็คือ การทำหน้าที่เป็นที่อาศัยกับปัจจัยูปันนธรรมด้วย การช่วยอุดหนุนโดยเป็นที่อาศัยนี้มีอยู่ ๒ อย่าง คือ

(๑) เป็นที่อาศัยโดยอาการตั้งมั่น เรียกว่า “อธิฐานนาการ” หมายความว่า ปัจจัยธรรมนั้นช่วยอุดหนุนให้ปัจจัยูปันนธรรมเข้าไปอาศัยเกิดขึ้นเพื่อกระทำหน้าที่ของตนๆ ได้ ในข้อนี้ท่านอุปมาเหมือนพื้นแผ่นดินย่อมเป็นที่อาศัยของต้นไม้ทั้งปวงให้เกิดขึ้น ได้แก่ ปฐวีธาตุก็เป็นที่อาศัยโดยอาการตั้งมั่นของ อาโป, เตโช, วาโย และ อุปาทายรูป เพราะในบรรดาธาตุทั้งหลายนั้นต้องอาศัย

^{๓๓} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

^{๓๔} พระสังฆมณฑลชวตฺตวชิระ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๔๖-๑๔๗.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

ปฐวีธาตุเป็นหลักจึงจะเกิดขึ้นได้ ถ้าไม่มี ปฐวีธาตุเป็นหลักแล้ว รูปเหล่านั้นก็ไม่สามารถจะเกิดขึ้นได้ และทำหน้าที่ของตนๆ ได้เช่นเดียวกัน

(๒) เป็นที่อาศัยโดยอาการอิงอาศัย เรียกว่า “นิสสยาการ” หมายความว่า ปัจจยธรรมนั้นช่วยอุดหนุนให้เป็นที่อาศัยแก่ปัจจัยปบันธรรมโดยอาการอิงอาศัย ในข้อนี้ท่านอุปมาเหมือนผืนผ้าใบเป็นที่อาศัยแก่ภาพวาดเขียน ฉนั้นใด ธรรมที่เป็น นิสสยปัจจัยในข้อนิสสยการนี้ ได้แก่ นามขันธ์ ๔ และอาโป เตโช วาโย คือ นามขันธ์ทั้ง ๔ นั้นต่างก็เป็นที่อาศัยของกันและกัน ส่วนอาโป เตโช วาโย ธาตุทั้ง ๓ นี้ ต่างก็ช่วยอุดหนุนเป็นที่อาศัยซึ่งกันและกัน ทั้งเป็นที่อาศัยแก่ปฐวีธาตุ และอุปาทา ทรูปด้วย อยู่ในกลุ่มสหชาติชาติ เพราะเป็นที่อาศัยให้กับปัจจัย ธรรมที่เกิดพร้อมกัน^{๓๖}

๒) วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย

วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย หมายถึง สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวัตถุที่เกิดขึ้นก่อน และเป็นที่อาศัยด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ เป็นที่เกิดด้วย (วัตถุ) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาต) เป็นที่อาศัยด้วย (นิสสย)

จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม วัตถุปุเรชาตชาติ เพราะปัจจัยธรรมเป็นวัตถุรูปที่เกิดขึ้นก่อนช่วยอุปการะแก่ปัจจัยปบันธรรม

วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย คือ วัตถุรูป ๖^{๓๗} ที่เกิดขึ้นก่อนและยังคงตั้งอยู่เป็น นิสฺสยิตตะ เป็นที่อาศัยให้วิญญาณธาตุ ๗^{๓๘} (เวณรุปฏิปากจิต ๔) เกิดขึ้นได้

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย มีลักษณะเป็นที่เกิดของนามขันธ์อันเป็นปัจจัยปบันธรรม ด้วย วัตถุรูปเหล่านี้ต้องเกิดก่อนและยังตั้งอยู่ยังไม่ดับไปด้วย เป็นที่อาศัยของนามขันธ์นั้น โดยอาการตั้งมั่น เรียกว่า อธิฐานาการ ได้แก่ วัตถุ ๖ นั้นเป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่จิตและเจตสิกทั้งหลายโดยอาการตั้งมั่น กล่าวคือ ในปัญจโวการภูมินั้นนามธรรมทั้งหลายอัน ได้แก่ จิตและเจตสิก เมื่อขณะที่จะเกิดขึ้นนั้น ต้องมีที่อาศัยเกิดจึงจะเกิดขึ้นได้ จ ะเกิดขึ้นมาลอยๆ

^{๓๖} พระสังฆมณฑลทิเบต ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๓๘๔.

^{๓๗} วัตถุรูป ๖ ได้แก่ จักขุวัตถุ, โสทวัตถุ, ฆานวัตถุ, ชิวหาวัตถุ, กายวัตถุ และหทัยวัตถุ.

^{๓๘} วิญญาณธาตุ ๗ คือ จักขุวิญญาณธาตุ, โสทวิญญาณธาตุ, ฆานวิญญาณธาตุ, ชิวหาวิญญาณธาตุ, กายวิญญาณธาตุ, มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ.

โดยไม่มีที่เข้าไปอาศัยตั้งมั่นนั้น เป็นไปไม่ได้ ดังแสดงนิสสยนิทเทศตอนท้ายไว้ว่า “รูปที่มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไปเป็นปัจจัยแก่มนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่ สัมปยุตด้วยธาตุทั้ง ๒ นั้นโดยนิสสยปัจจัย”^{๘๕} ว่าโดยชาติจัดเป็นวัตถุปุระชาตชาติด้วย เพราะปัจจัย ธรรมซึ่งช่วยอุปการะแก่ปัจจัยูปันนธรรมนั้น โดยการที่เป็นที่พึ่งด้วย และโดยการที่เกิดก่อนด้วย

๓) วัดถารัมมณปุระชาตนิสสยปัจจัย

วัดถารัมมณปุระชาตนิสสยปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวัตถุ ซึ่งเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนและเป็นที่อาศัยด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๔ อย่าง คือ เป็นที่เกิดด้วย (วัตถุ) เป็นอารมณ์ด้วย (อารมณ์) เกิดก่อนด้วย (ปุระชาต) เป็นที่อาศัยด้วย (นิสสย)^{๘๖}

วัดถารัมมณปุระชาตนิสสยปัจจัย จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม เป็นอารัมมณชาติ เพราะ ปัจจัยธรรมนั้นทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจัยูปันนธรรม

เมื่อพิจารณา โดยลักษณะ วัดถารัมมณปุระชาตนิสสยปัจจัย มีลักษณะเป็นทพวัตถุที่ เกิดของปัจจัยูปันนธรรมด้วย เป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนด้วยและเป็นที่อาศัย โดยอาการตั้งมั่น เรียกว่า อธิฐานการ ให้กับปัจจัยูปันนธรรมด้วย จัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรมอารัมมณชาติ จากลักษณะที่มี การทำหน้าที่เป็นอารมณ์แก่นามจันทร์ที่เกิดภายหลัง

นิสสยปัจจัย ที่แบ่งเป็น ๓ ปัจจัยย่อยมีความแตกต่างในการจัดกลุ่มปัจจัยธรรม แต่ก็มี ส่วนที่เหมือนกัน คือ ความเป็นที่อาศัยของปัจจัยูปัน นธรรมนั้นต้องเป็นปัจจุบันกาล และทำหน้า ที่ได้ทั้งชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติเหมือนกัน

๒.๔.๕ อุปนิสสยปัจจัย

อุปนิสสยปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลัง^{๘๗}

คำว่า อุปนิสสยปัจจัย แปลว่า สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลัง ดังที่ท่านอุปมาไว้ว่า ฝนเป็นปี จัยสำคัญยิ่งในการหล่อเลี้ยงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ฉะนั้น อุปนิสสย ปัจจัยก็เป็นปัจจัย ธรรม ที่มีความสำคัญยิ่งในการทำให้ปัจจัยูปัน นธรรม เกิดขึ้น ฉะนั้น

^{๘๕} อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒.

^{๘๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปิฎกฐาน, หน้า ๑๔๗.

^{๘๗} อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

หมายความว่า สภาวะธรรมทั้งหลายอาศัยสภาวะธรรมใด เป็นปัจจัยหลักในการเกิดขึ้นหรือตั้งอยู่ สภาวะธรรมนั้นท่านเรียกว่า อุปนิสสยปัจจัย^{๔๒} นิสสยปัจจัยกับอุปนิสสยปัจจัยมีความเหมือนกัน ตรงที่ปัจจัยธรรมเป็นที่อาศัยให้ปัจจัยูปันนธรรมเกิดขึ้น ที่แตกต่างกันก็คือ อุปนิสสยปัจจัยเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมากกว่า ซึ่งโบราณจารย์ได้อุปมาไว้ว่า การที่คนแก่จะขึ้นบันไดไปสู่ชั้นบนได้ก็ต้องใช้ไม้ ทำยันกายขึ้นไป แต่ความสำคัญที่ทำให้ขึ้นไปได้ก็เพราะมีชั้นบันได ชั้นบันไดจึงเปรียบเสมือนอุปนิสสยปัจจัย คือ เป็นเครื่องอาศัยที่สำคัญที่จะนำคนแก่ไปสู่ชั้นบนได้ ส่วนไม้เท้าที่ช่วยยันกายนั้นเปรียบเหมือนนิสสยปัจจัยที่มีความสำคัญน้อยกว่า อีกนัยหนึ่ง ท่านอุปมา อุปนิสสยปัจจัยว่า เหมือนมารดาผู้ให้กำเนิดบุตร ส่วนพี่เลี้ยงนางนมเป็นเหมือนนิสสยปัจจัย เพราะหากไม่มีอุปนิสสยปัจจัยเกิดขึ้นก่อน นิสสยปัจจัยก็มีไม่ได้^{๔๓}

อุปนิสสยปัจจัยสามารถแบ่งได้เป็น ๓ ปัจจัยย่อย^{๔๔} คือ ๑) อารัมมณูปนิสสยปัจจัย ๒) อนันตรูปนิสสยปัจจัย และ ๓) ปกตูปนิสสยปัจจัย

๑) อารัมมณูปนิสสยปัจจัย

อารัมมณูปนิสสยปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามจันทร์โดยความเป็นอารมณ์ซึ่งเป็นที่อาศัยที่มีกำลัง

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ เป็นอารมณ์ด้วย (อารัมมณ) เป็นที่อาศัยที่มีกำลังมากด้วย (อุปนิสสย)^{๔๕}

อารัมมณูปนิสสยปัจจัยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม อารัมมณชาติ เพราะปัจจัยธรรมนั้นทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจัยูปันนธรรม

อารัมมณูปนิสสยปัจจัย คือ อารมณ์อันเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมากทำให้เกิดปัจจัยูปันน ธรรม กล่าวคือ อารมณ์ซึ่งเป็นที่อาศัยนั้นแรงมาก ชัดเจนมาก หรือ หนักหน่วงมาก เป็นปัจจัยให้เกิดจิต เจตสิก

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว อารัมมณูปนิสสยปัจจัย มีลักษณะเป็นอารมณ์ที่น่ายินดี เป็นที่ยึดหน่วง และมีกำลังแรงหนักหน่วงมากจึงเป็นที่ใส่ใจอย่างยิ่งของจิตเจตสิก เมื่อจัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรมแล้วการทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้จิตจึงจัดเข้าได้กับอารัมมณชาติ

^{๔๒} อภิ. ป. (ไทย) ๔๐ / บทหน้า / [๔๖].

^{๔๓} อภิ. ปญจ.อ. (ไทย) ๖๕.

^{๔๔} พระสังฆมณฑลชวาจิระ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปิฎกฐาน, หน้า ๑๔๕.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

๒) อนันตรูปนิสสยปัจจัย

อนันตรูปนิสสย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดติดต่อกันไม่มีระหว่างกันและเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมากด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ เกิดขึ้นติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกัน เสมือนหนึ่งเป็นจิตดวงเดียวด้วย (อนนฺตร) เป็นที่อาศัยที่มีกำลังมากด้วย (อุปนิสฺสย)^{๘๖}

อนันตรูปนิสสยปัจจัยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม อนันตรชาติ เพราะปัจจัยธรรมนั้นช่วยให้ปัจจัยูปันนธรรมเกิดติดต่อกันที่โดยไม่มีระหว่างกัน

อนันตรูปนิสสยปัจจัย คือ ความดับไปของจิตดวงก่อน เป็นปัจจัยที่มีกำลังมากให้เกิดจิตดวงใหม่โดยไม่มีระหว่างกัน หมายถึง จิตดวงเก่าที่ดับไปนั้นเป็นเหตุที่มีกำลังมากที่อุปการะให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นได้เพราะฉะนั้น อนันตรูปนิสสยปัจจัย ก็คือ อนันตรปัจจัยที่มีกำลังมากนั่นเอง

เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว อนันตรูปนิสสยปัจจัยมีลักษณะ คือ เกิดติดต่อกันทันทีและเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมาก เพราะแม้ปัจจัยธรรมจะดับไปแล้วยังมีความสามารถในการดึงให้ปัจจัยูปันนธรรมเกิดใหม่ได้ทันทีจึงชื่อว่า มีกำลังมาก และความที่เป็นนามจันท์เกิดติดต่อกันจึงจัด อยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ

๓) ปกตูปนิสสยปัจจัย

ปกตูปนิสสยปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นเหตุธรรมที่เป็นที่อาศัยที่มีกำลังมาก

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ การงานที่ได้กระทำเสร็จ จไปแล้วเรียบร้อย ด้วย (ปกต) เป็นที่อาศัยที่มีกำลังมากด้วย (อุปนิสฺสย)^{๘๗}

ปกตูปนิสสยปัจจัย จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม ปกตุนิสสยชาติ เพราะเป็นเหตุธรรมที่มีกำลังมากอุปการะแก่ปัจจัยูปันนธรรม

ชื่อว่า “ปกตูปนิสสยปัจจัย” ก็เพราะว่า เหตุธรรมซึ่งเป็นปัจจัยธรรมในที่นี้มีอำนาจโดยสภาวะของตนเอง ไม่ได้เกี่ยวข้องด้วย อำนาจของอาร์มณปัจจัย และอนันตรปัจจัย ดังมีบาลีใน

^{๘๖} อ่างแล้ว.

^{๘๗} พระสังฆมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๕๑.

ปัญฐานอรรถกถาแสดงไว้ดังนี้คือ “ปกคิยาเขวาติ อาร มุมณานนฺตเรหิ อสมิสฺสโตติ อตุโล ” แปลว่า คำว่า โดยปกคิ หมายความว่า ไม่เจือด้วยอารมณ์มัจฉัย และอนันตรมัจฉัย^{๔๔}

ปกคูปนิสสยมัจฉัย จึงเป็นมัจฉัยที่มีความกว้างขวาง มากกว่ามัจฉัยอื่นๆ ทั้งมัจฉัยธรรม และมัจฉัยอุปปันนธรรม คำว่า กว้างขวางในที่นี้ หมายถึง เป็นมัจฉัยได้โดยประการต่างๆ มากมาย เช่น ความเย็น ความร้อน โภชนะ อาหารต่างๆ เสนาสนะ ที่อยู่อาศัย เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ บุคคล มี บิคามารดา ครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ ญาติพี่น้อง ธรรมะ มีศรัทธา ศีล สุตระ จาคะ ปัญญา รากะ ทิฏฐิ มานะ สุข ทุกข์และบัญญัติต่างๆ (เว้นบัญญัติกรรมฐาน) เพราะสิ่งเหล่านี้ได้เคยเสพมาแล้วเป็นปกคิ จึงเป็น ปกคูปนิสสยมัจฉัยให้เกิด กุศล อกุศล อัพยาตะ ทั้งในอดีต ปัจจุบัน อนาคต จนกว่าจะเข้าสู่ พระนิพพาน ด้วยเหตุนี้ปกคูปนิสสยมัจฉัยจึงได้ชื่อว่า “มหาปเทศมัจฉัย”^{๔๕}

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้วปกคูปนิสสยมัจฉัย คือ สิ่งต่างๆ ที่ เหตุธรรม สำเร็จแล้ว และมีกำลังมาก จัดอยู่ในปกคูปนิสสยชาติอันเป็นชื่อมัจฉัยนั่นเอง

อุปปนิสสยมัจฉัย มีการแบ่งเป็น ๓ มัจฉัยย่อย มีความแตกต่างกันในการจัดเข้าในกลุ่มชาติ มัจฉัยธรรม แต่ก็มีส่วนที่เสมอกัน คือ มัจฉัยอุปปันนธรรมนั้นล้วนเป็นนามจันท์ ๔ เหมือนกัน

๒.๔.๑๐ ปุเรชาตมัจฉัย

ปุเรชาตมัจฉัย โสภณธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดก่อน^{๔๖}

ปุเรชาตมัจฉัย ได้แก่ ฐปธรรมซึ่งเกิดก่อน และยังไม่ดับไป คือ ยังตั้งอยู่เป็นฐิติปัตตะ ย่อมเป็นมัจฉัยแก่นามธรรม คือ จิตและเจตสิกให้เกิดขึ้นเป็นมัจฉัยอุปปันน ธรรม ท่านอุปมาเหมือน พระอาทิตย์และพระจันทร์ ซึ่งเกิดมีขึ้นก่อนสัตว์ทั้งหลายในโลกและยังคงตั้งอยู่ สัตว์โลกทั้งหลาย ได้อาศัยพระอาทิตย์และพระจันทร์ตลอดมา พระอาทิตย์กับพระจันทร์นี้เปรียบได้กับปุเรชาตมัจฉัย สัตว์โลกทั้งหลายเปรียบได้กับปุเรชาตมัจฉัยอุปปันน^{๔๗}

ปุเรชาตมัจฉัยสามารถจำแนกได้เป็น ๓ มัจฉัยย่อย คือ ๑) วัตถุปุเรชาตมัจฉัย ๒) อารัมมณปุเรชาตมัจฉัย และ ๓) วัตถุอารมณ์ปุเรชาตมัจฉัย

^{๔๔} อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๓/๑/๑๘.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๕.

^{๔๖} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

^{๔๗} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๓๕๐.

๑) วัตถุปุเรชาตปัจจย

วัตถุปุเรชาตปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวัตถุที่เกิดก่อน
เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ เป็นที่ เกิดด้วย (วัตถุ) เกิดก่อนด้วย
(ปุเรชาต)^{๕๒}

วัตถุปุเรชาตปัจจย จัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรม วัตถุปุเรชาตชาติ เพราะปัจจยธรรมเป็น
วัตถุรูปที่เกิดก่อนช่วยอุปการะแก่ปัจจุปปันนธรรม

วัตถุปุเรชาตปัจจย คือ วัตถุรูป ๖ ที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่ในจิตขณะ หรือ จิติปัตตะ
ช่วยอุปการะ เป็นที่อาศัยเกิดของ จิต เจตสิกที่เกิดขึ้นภายหลัง ในปัญจโวการภูมิ เมื่อพิจารณา โดย
ลักษณะแล้ว วัตถุปุเรชาตปัจจยมีลักษณะเป็นที่อาศัยและเกิดก่อน ด้วยช่วยอุปการะแก่ปัจจุปปันน
ธรรม คือ นามขันธ์ที่เกิดภายหลัง อยู่ในกลุ่มปัจจยธรรมวัตถุปุเรชาตชาติที่เป็นลักษณะชื่อของปัจจย
นั่นเอง

๒) อารัมมณปุเรชาตปัจจย

อารัมมณปุเรชาตปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์ที่เกิด
ก่อน

เมื่อว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่าง คือ เป็นอารมณ์ด้วย (อารัมมณ) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาต)^{๕๓}

จัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรม เป็นอารัมมณชาติ เพราะปัจจยธรรมนั้นทำหน้าที่เป็นอารมณ์
ให้กับปัจจุปปันนธรรม

อารัมมณปุเรชาตปัจจย คือ อารมณ์เฉพาะที่เป็นรูปธรรมเท่านั้น และเกิดก่อน ด้วย ช่วย
อุปการะแก่ปัจจุปปันนธรรม เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว อารัมมณปุเรชาตปัจจย มีลักษณะเป็น
อารมณ์และเกิดก่อนปัจจุปปันนธรรม การทำหน้าที่เป็นอารมณ์จึงอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรมอารัมมณ
ชาติ

๓) วัตถุอารัมมณปุเรชาตปัจจย

วัตถุอารัมมณปุเรชาต ปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวัตถุซึ่ง
เป็นอารมณ์ที่เกิดก่อน

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒.

^{๕๓} พุทฺธย มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๓๑.

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ เป็นที่เกิดด้วย (วัตถุ)เป็นอารมณ์ด้วย (อารมณ์) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาติ)

จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม อารัมมณชาติ เพราะปัจจัยธรรมนั้น ทำหน้าที่เป็น อารมณ์ให้กับปัจจัยปัณณธรรม

วัตถารัมมณปุเรชาติปัจจัย คือ หทยวัตถุที่เกิดก่อนตั้งอยู่ในจิตขณะเป็นอารมณ์ให้กับปัจจัยปัณณธรรม คือ จิต เจตสิกที่เกิดภายหลัง เมื่อพิจารณาโดยลักษณะวัตถารัมมณปุเรชาติปัจจัย มีลักษณะเป็นวัตถุที่อาศัยด้วย เป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนด้วย จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมอารัมมณชาติ เพราะทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้จิต เจตสิก

ปุเรชาติปัจจัย มีการแบ่งเป็น ๓ ปัจจัยย่อย มีความแตกต่างในการการจัดกลุ่มชาติปัจจัยธรรม มีส่วนที่เสมอกันหลายอย่าง ได้แก่ ปัจจัยธรรมเป็นรูปขันธ์ที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่ ซึ่งนับเป็นปัจจุบันกาลช่วยอุปการะแก่นามขันธ์ ๔ ซึ่งเกิดภายหลังในปัญจโวการภูมิ ตลอดทั้งทำหน้าที่ชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติได้เหมือนกันด้วย

๒.๔.๑๑ ปัจจชาติปัจจัย

ปัจจชาติปัจจัย สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดทีหลัง^{๕๔}

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ เกิดทีหลังปัจจัยปัณณธรรม (ปัจจชาติ)^{๕๕}

ปัจจชาติปัจจัยเป็นปัจจัยธรรมที่ไม่มีการแบ่งแยกเป็นปัจจัยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรมปัจจชาติชาติเท่านั้น น หมายความว่า ปัจจัยธรรมนั้นเกิดทีหลังแล้ว ช่วยอุปการะแก่ปัจจัยปัณณธรรมที่เกิดก่อน

ปัจจชาติปัจจัย มีลักษณะนามธรรมที่เกิดภายหลังเป็นปัจจัยช่วยอุปถัมภ์แก่รูปธรรมที่เกิดก่อน^{๕๖} ให้ตั้งอยู่ได้จนครบอายุ ในปัญจปรณัฐฎกตา แห่ง คัมภีร์ปัญฐานแสดงอุปมาปัจจชาติปัจจัยไว้ว่า “อรุปรธรรมเป็นธรรมช่วยอุปการะโดยอรรถว่า คำจุนแก่รูปธรรมที่เกิดก่อน เหมือนเจตนาที่หวังอาหารช่วยคำจุนตัวลูกแรงไว้ ชื่อว่า ปัจจชาติปัจจัย”^{๕๗} ส่วนในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี

^{๕๔} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

^{๕๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๑๕๓.

^{๕๖} รูปธรรมที่ถูกอุปถัมภ์นั้นต้องเป็นรูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ คือ กรรม จิต อุตฺ อาหาร และกำลังตั้งอยู่เป็นจิตปีตตะ ไม่ใช่รูปที่กำลังเกิด (อุปาทกขณะ) หรือรูปที่ยังไม่เกิด.

^{๕๗} อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๗/๑/๑๕-๒๐.

มหาฤๅกา อุปมาปัจจชาติปัจจยนี้ว่า “ต้นไม้มที่ปลูกไว้ย่อมจะตั้งอยู่ได้และเจริญขึ้นได้ ก็โดยอาศัย น้ำฝนที่ตกลงมาภายหลัง หรือเอาน้ำรดในภายหลัง ฉนั้นใด ต้นไม้จึงเปรียบได้กับรูป ธรรมที่เกิดก่อน น้ำฝนที่รดนั้นเปรียบเหมือนนามธรรมที่เกิดทีหลัง แล้วช่วยอุดหนุนแก่รูปที่เกิดก่อน ฉะนั้น”^{๕๘} สอดคล้องกับปัจจชาติปัจจยนิเทศแสดงไว้ว่า “สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลัง เป็นปัจจยแก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อนโดยปัจจชาติปัจจย”^{๕๙} จัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรมปัจจชาติชาติ อันเป็นลักษณะของชื่อปัจจยธรรมนั่นเอง

๒.๔.๑๒ อาเสวนปัจจย

อาเสวนปัจจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะด้วยความเสพบ่อ ย ๆ^{๖๐}

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ การเกิดขึ้นเสพอารมณ์บ่อ ย ๆ (อาเสวน)^{๖๑}

อาเสวนปัจจยเป็นปัจจยธรรมที่ไม่มีกา รแบ่งแยกเป็นปัจจยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่ม ปัจจยธรรมอนันตรชาติเท่านั้น เพราะปัจจยธรรมนั้นช่วย ทำให้ปัจจยูปันนธรรมเกิดต่อทันทีโดย ไม่มีระหว่างกัน

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว อาเสวนปัจจย มีลักษณะที่เกิดขึ้น เสพอารมณ์ บ่อ ย ๆ หมายถึง สภาวะธรรมที่สามารถทำอุปการะช่วยเหลือสภาวะธรรมทั้งหลายที่จะเกิดขึ้น ถัดจากตน ให้ มีสภาพเหมือนกับตน ด้วยวิธีการเสพหรือ อฝึกฝนอยู่เนือง ๆ ทั้งนี้เพื่อ เป็นการสร้างพลังและความ เคยชินให้แก่สภาวะธรรม ที่จะเกิดถัดจากตน เปรียบเหมือน กับการเล่าเรียนคัมภีร์ ถ้าได้เล่าเรียน คัมภีร์ชั้นพื้นฐานจนคล่องขึ้นใจแล้ว คัมภีร์ชั้นพื้นฐานนี้ก็จะ เป็นอุปการะแก่คัมภีร์ชั้นต่อ ๆ ไปได้ เป็นอย่างดี^{๖๒} อาเสวนปัจจยจึงหมายถึง ชวนะที่เกิดขึ้น ๆ เป็นปัจจยแก่ชวนะที่เกิดขึ้น ๆ ฉนั้น ชวนะดวงแรกจึงเป็นปัจจยได้อย่างเดียว และชวนะดวงสุดท้ายคือดวงที่ ๗ ที่เกิดในกามวิถีจึงเป็น ปัจจยูปันนได้อย่างเดียว ส่วนชวนะดวงที่ ๒-๖ เป็นได้ทั้งปัจจยและปัจจยูปันน ธรรมที่เป็น อาเสวนปัจจย จะต้องเกิดติดต่อกันไม่มีระหว่างกันเช่นเดียวกับอนันตรปัจจย อาเสวนปัจจยจึง เป็นชาติเดียวกับอนันตรปัจจย คือ เป็นอนันตรชาติ ส่วนที่แตกต่างจากอนันตรปัจจย ก็คือ อาเสวน ปัจจยต้องเป็นจิตในชวนะที่เป็นกุศล อกุศลหรือกิริยาคด้วย มิใช่แค่เกิดติดต่อกันเท่านั้นและจะเกิด

^{๕๘} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๕๔.

^{๕๙} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๑๑/๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๑/๑๐.

^{๖๐} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

^{๖๑} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๕๔.

^{๖๒} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐ /บทนำ/ [๕๐].

จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม สหชาติ เพราะ ปัจจัยธรรม และ ปัจจุปปันนธรรม นั้น
เกิดขึ้นพร้อมกัน

สหชาตัมมปัจจัย หมายถึง เจตนาที่เกิดพร้อมกับผล^{๑๐๔}ของตน มีหน้าที่ช่วยปรุงแต่ง
หรือ จัดแจงสัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมกับตนให้สำเร็จกิจด้วยดี คือ ทำหน้าที่ “สังวรานกิจ” ได้แก่
เจตนาที่เกิดในจิตทุกดวง อุปการะแก่รูปนามขันธ ๕ ที่เกิดพร้อมกัน อุปมาเหมือนกองทหารกอง
หนึ่งๆ ต้องมีนายทหารเป็นหัวหน้า หรือเป็นผู้บังคับบัญชาคอยออกคำสั่งแก่เหล่าทหารให้ทำหน้าที่
ไปตามคำสั่งของตนฉันใด เมื่อเปรียบเทียบกับสภาวะธรรมแล้ว นายทหาร เปรียบเหมือนเจตนา
เจตสิก เหล่าทหารเปรียบเหมือนสหชาตธรรม คือ จิต เจตสิก กัมมรูป และจิตตรูปที่เกิดร่วมกับ
เจตนาเจตสิก ฉะนั้น^{๑๐๕} เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว จะมีลักษณะของเจตนาที่เกิดพร้อมกันและ
กระทำการงานจัดแจงปรุงแต่งด้วย จัดอยู่ในกลุ่มสหชาติ เพราะเกิดขึ้น พร้อมกันทั้งปัจจัยธรรม
และปัจจุปปันนธรรม

๒) นานักขณิกัมมปัจจัย^{๑๐๖}

นานักขณิกัมมปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นกรรมที่เกิดต่าง
ขณะกัน

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ ขณะต่างกัน คือ ดับไปก่อน (นานักขณิก)
จัดการส่งผลด้วย (กมุข)^{๑๐๗}

นานักขณิกัมมปัจจัย จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม นานักขณิกัมมชาติ หมายถึง เจตนาที่
เกิดต่างขณะกันกับผลของตน ได้แก่ เจตนาในกุศล อกุศลที่ดับไปแล้ว เป็นปัจจัยแก่วิปากจิต
และกัมมรูปที่เกิดเพราะกรรมนั้น คือ ทำหน้าที่ “พิชฌานกิจ” นั่นเอง

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว นานักขณิกัมมปัจจัย มีลักษณะปัจจัยธรรมนั้นดับไปเกิด
แล้วจึงจัดการส่งผลได้ในภายหลัง ว่าโดยกลุ่มปัจจัยธรรม เป็นนานักขณิกัมมชาติอันเป็นชื่อของ
ปัจจัยธรรมนั่นเอง

^{๑๐๔} “ผล” ในที่นี้ คือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ซึ่งเป็นผลของเจตนา.

^{๑๐๕} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๓๕๔-๓๕๕.

^{๑๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๖.

^{๑๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖.

๓) อนันตรกัมมปัจจัย

อนันตรกัมม ปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นกรรมที่ส่งผลติดต่อกันทันทีไม่มีระหว่างกัน

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ เกิดขึ้นติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกัน (อนันตร) จัดการส่งผลด้วย (กัมม)

อนันตรกัมมปัจจัย จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม อนันตรชาติ เพราะปัจจัยธรรมนั้นช่วยให้ปัจจัยูปันนธรรมเกิดต่อกันทันทีโดยไม่มีระหว่างกัน

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว อนันตรกัมมปัจจัยมีลักษณะที่เป็นตัวมรรคกรรม จัดการส่งผลทันทีไม่มีระหว่างกัน ที่ท่านเรียกว่า “อกาลิโก” ในบทธรรมคุณและจัดเป็น “สมมุตุนิยามมา สภาวะธรรมที่มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอน”^{๑๑๒} ในบทอภิธรรมติกมาติกา โลกียกุศลกรรมต้องรอเวลาส่งผลหลังจากตัวกรรมดับไปแล้ว อาจจะช้าบ้าง เร็วบ้างไม่แน่นอน แต่โลกุตตรกุศล คือ มรรคกรรมแล้วย่อมสามารถส่งผลได้ทันทีที่ตนเองดับลงไป การจัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรม สามารถจัดอยู่ในกลุ่มอนันตรชาติ เพราะเป็นการเกิดขึ้นติดต่อกันทันทีไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นกลาง

กัมมปัจจัย แบ่งเป็น ๓ ปัจจัยย่อย มีความแตกต่างกันในการจัดเข้าในกลุ่มชาติปัจจัยธรรม แต่มีความเสมอภาคกันจึงอยู่ที่ตัวปัจจัยธรรม คือ เจตนาเจตสิก ทำหน้าที่ชนกสัทธิ ทำให้ปัจจัยูปันนธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นเหมือนกัน

๒.๔.๑๔ วิปากปัจจัย

วิปากปัจจัย คือ ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวิปาก^{๑๑๓}

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ ความเป็นผลของกุศลและอกุศลด้วยความสงบนิ่งปราศจากอุตสาหะกังวล (วิปาก)^{๑๑๔}

วิปากปัจจัยเป็นปัจจัยธรรมที่ไม่มีการแบ่งแยกเป็นปัจจัยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติชาตินั้น เพราะปัจจัยธรรม และปัจจัยูปันนธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

^{๑๑๒} อภิ.สัง. (ไทย) ๓๔/๑๕/๒.

^{๑๑๓} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒.

^{๑๑๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๕๗.

คำว่า วิปากปัจจัย แปลว่า สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวิปาก หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นผลของกรรม อุบัติขึ้นตามอำนาจแห่งกรรมโดยปราศจาก ความพยายามของผู้กระทำ วิปากนี้ทำหน้าที่เป็นปัจจัย ยเกื้อหนุนให้สภาวะ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยทำนองเดียวกัน กับคนเปรียบเสมือนลมเย็นที่พัดมากระทบบุคคลผู้อยู่ในร่มแล้วจะนั้น ^{๑๑๕} หรือ อุปมาเหมือนความชราที่เกิดขึ้นแก่บุคคลทั้งหลาย ความชรานี้เป็นสิ่งที่บุคคลทั้งหลายไม่พึงปรารถนา และไม่ต้องชวนขวหาหรือกระทำให้เกิดขึ้น แต่ความชรานี้ย่อมบังเกิดขึ้นแก่บุคคลทั้งหลายทั่วกันทั้งหมด ไม่มียกเว้น ทั้งนี้ก็เพราะชรานี้เป็นผลธรรมอันเกิดมาจากเหตุ คือ ชาคินั่นเอง ถ้ามีชาติ คือ ความเกิดแล้ว ชราก็ต้องมีแน่นอน และในความชรานี้ก็เป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกันได้ คือ ชราในตอนแรกนั้นเป็นเหตุอุดหนุนให้เกิดความชรามากขึ้นในตอนหลัง จะเห็นได้เมื่อทารกคลอดจากครรภ์มารดา ความชราก็ติดมากับทารกแล้ว แต่ความชรานี้เป็นสิ่งที่รู้ได้ยาก เพราะเป็นธรรมอันสงบและละเอียด สุขุม เมื่อขณะที่ทารกค่อยๆ เจริญเติบโตขึ้นนั้น ก็หมายความว่า ความชราในตอนแรกนั้นเป็นกำลังช่วยอุดหนุนให้ความชราเกิดขึ้นในตอนหลังเป็นลำดับไป^{๑๑๖}

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว วิปากปัจจัยมีลักษณะเป็นผลของกรรมที่เกิดขึ้นแล้วเป็นปัจจัยให้แก่กันและกันในขณะที่จิตเดียวกัน กล่าวคือ วิปากจิตและเจตสิกที่เรียกว่า “วิปากนามขันธ ๔” นั้นต่างเป็นปัจจัยและปัจจัยูปันซึ่งกันและกันดังในวิปากปัจจัยนิเทศแสดงไว้ว่า “ขันธ ๔ ที่เป็นวิปาก ซึ่งไม่เป็นรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยวิปากปัจจัย”^{๑๑๗} ส่วนปฏิสนธิกัมมรูปและจิตตชรูปซึ่งไม่ใช่วิปาก เป็นปัจจัยูปันธรรมได้อย่างเดียวเท่านั้น เป็นปัจจัยธรรมไม่ได้ นามขันธ ๔ เท่านั้นที่เป็นผลของกรรมที่เรียกว่า “วิปาก” ส่วนรูปที่เกิดจากกรรมเรียกว่า “กัมมรูป” ไม่เรียกว่า วิปาก ที่เป็นดังนี้เพราะเป็นผลที่ไม่ตรงกับเหตุ เหตุเป็นกุศลและอกุศลนั้นเป็นนามธรรม และรู้อารมณ์ได้ ผลที่เกิดโดยตรงจึงต้องเป็นนามธรรมเหมือนกันและรู้อารมณ์ได้เช่นกัน ส่วนรูปคือ กัมมรูปนั้น แม้จะเกิดจากกุศลหรืออกุศลแต่เป็นรูปธรรม รู้อารมณ์ไม่ได้ จึงไม่เรียกว่า วิปาก^{๑๑๘} ด้วยเหตุนี้ท่านจึงเรียกผลของกรรมเฉพาะที่เป็นนามธรรม (อันเป็นผลโดยตรง) เท่านั้นว่า “วิปาก” พิจารณาโดยอาการนามรูปแล้ว ว่าโดยกลุ่มปัจจัยธรรมจัดอยู่ในกลุ่มสหชาติชาติ เพราะวิปากปัจจัยอุปการะแก่ธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันเท่านั้น

^{๑๑๕} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐ / บทนำ / [๕๒].

^{๑๑๖} พระสังฆมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๔๐๐.

^{๑๑๗} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๑๔/๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๔/๑๐.

^{๑๑๘} วิปากจะต้องเสวยผลของกรรมได้ ส่วนรูปเสวยผลไม่ได้รูปจึงเป็นเพียงผลโดยอ้อม.

๒.๔.๑๕ อาหารปัจจัย

อาหารปัจจัย สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอาหาร^{๑๑๕}

อาหารปัจจัย คือ ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้นำ^{๑๒๐} ผู้นำในที่นี้หมายถึง ผู้นำมาซึ่งผล คือ ชันฐ ๕ เมื่อนำมาแล้วก็ยังอุปถัมภ์ ชันฐ ๕ ที่เกิดขึ้นให้ตั้งอยู่ต่อไปได้ อีกนัยหนึ่ง อาหารคือ สิ่งที่อุปถัมภ์หรืออุปการะ รูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย^{๑๒๑} อุปมาเหมือนบ้านจะตั้งอยู่ได้ต้องอาศัยมีเสาเป็นเครื่องค้ำจุน หากไม่มีเสาค้ำจุนอยู่แล้ว บ้านนั้นก็ไม่สามารถจะตั้งอยู่ได้ รูปธรรมและนามธรรมก็เช่นเดียวกัน ถ้าไม่มีอาหารอันเปรียบเสมือนเสาเรือนค้ำจุนไว้แล้ว รูปธรรมและนามธรรมก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้เช่นเดียวกัน^{๑๒๒}

อาหารปัจจัยนี้ แบ่งเป็น ๒ ประเภท^{๑๒๓} คือ ๑) รูปอาหารปัจจัยและ ๒) นามอาหารปัจจัย

๑) รูปอาหารปัจจัย

รูปอาหารปัจจัย หมายถึง สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นรูปอาหาร
เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ นำอาหารรูปให้เกิดขึ้น (อาหาร)^{๑๒๔}

รูปอาหารปัจจัยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม รูปอาหารชาติ หมายความว่า ปัจจัยธรรมนั้นได้แก่ รูปอาหารช่วยอุปการะแก่ปัจจัยอุปบันนธรรม

รูปอาหารโดยสมมุติสัจจะหมายถึง อาหารต่างๆ ที่กลืนกินเข้าไปเรียกว่า กพพิการาหาร โดยปรมาตตสัจจะ หมายถึง โอชารูป^{๑๒๕} ทั้งที่อยู่ภายนอกร่างกายสัตว์ (พหิตธ โอชา) และที่อยู่ภายในร่างกายสัตว์ (อชฌัตตโอชา) รูปอาหารจะเป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนให้ร่างกายของสัตว์ที่อาศัยอยู่ในภุมินั้นๆ เจริญเติบโตและดำรงอยู่ได้ เมื่อพิจารณาโดยลักษณะ รูปอาหารปัจจัยย่อมนำมาซึ่งอาหารรูป

^{๑๑๕} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒.

^{๑๒๐} อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๗/๑/๘๓.

^{๑๒๑} พระสังฆมณฑลสังฆคัมภีร์ ธรรมจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๔๐๒.

^{๑๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๒.

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๗.

^{๑๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘.

^{๑๒๕} โอชารูป หมายถึง คุณค่าทางโภชนาการของอาหารอันเป็นประโยชน์แก่ร่างกาย.

ให้เกิดขึ้น ดังแสดงใน อาหารปัจจัยนิเทศว่า “กวจิการหารเป็นปัจจัยแก่กายนี้โดยอาหารปัจจัย”^{๑๒๖} จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมชาติหรือรูปอาหารชาติอันเป็นชื่อปัจจัยนั่นเอง

๒) นามอาหารปัจจัย หรือ สหชาติาหารปัจจัย

นามอาหาร ปัจจัย หรือสหชาติาหารปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นนามอาหารที่เกิดพร้อมกัน

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ นำสหชาติธรรมให้เกิดขึ้น (อาหาร)^{๑๒๗}

นามอาหารปัจจัย หรือสหชาติาหารปัจจัย จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม สหชาติาหาร เพราะปัจจัยธรรม และปัจจัยูปันนธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว นามอาหารปัจจัย หรือสหชาติาหารปัจจัย มีลักษณะนำสหชาติธรรม คือ สภาวะธรรมที่เกิดพร้อมกันนั้นให้เกิดขึ้น ดังแสดงในอาหารปัจจัยนิเทศไว้ว่า “อาหารที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตและรูปซึ่งมีสภาวะธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานโดยอาหารปัจจัย”^{๑๒๘} นามอาหาร มีอยู่ ๓ ชนิดด้วยกัน คือ (๑) ผัสสาหาร (๒) มโนสัญญาเจตนาหาร และ (๓) วิญญูณาหาร^{๑๒๙} การอุปการะแก่ปัจจัยูปันนธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันจึงจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติาหาร

อาหารปัจจัย แบ่งเป็น ๒ ปัจจัยย่อย มีความแตกต่างกันโดยการจัดกลุ่มชาติปัจจัยธรรม แต่มีความเสมอกันในส่วน ที่ต้องมีการอุปการะนำมาซึ่งผลธรรมใน ปัจจุบันกาล เท่านั้น และทำหน้าที่ทั้งชนกัตถิและอุปถัมภกัตถิเหมือนกัน

๒.๔.๑๖ อินทริยปัจจัย

อินทริยปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอินทริย^{๑๓๐}

ในอินทริยปัจจัยนี้ คำว่า อินทริยนั้นแปลว่า เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า ปกครองในหน้าที่ของตนๆ ไม่ก้าวก่ายกัน อุปมาเหมือนในประเทศหนึ่งๆ มีรัฐมนตรีเป็นหัวหน้าปกครองในหน้าที่

^{๑๒๖} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๑๕/๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๕/๑๐.

^{๑๒๗} พระศัพทธานุภาพ โสภณธรรมะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๑๕๘.

^{๑๒๘} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๑๕/๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๕/๑๐.

^{๑๒๙} ปราโมช น้อยวัฒน์, คู่มือการศึกษาคัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๓๓๓.

^{๑๓๐} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒.

การงานอยู่หลายคนด้วยกัน แต่ในหน้าที่อย่างหนึ่งๆ นั้น ก็มีรัฐมนตรีคนหนึ่งๆ เป็นหัวหน้าควบคุมปกครอง ไม่ก้าวก่ายในหน้าที่ซึ่งกันและกัน ฉะนั้น ในอินทรีปัจจัยนี้ก็เช่นเดียวกัน คือ หน้าที่ต่างๆ มีหน้าที่ในการเห็น การได้ยิน เป็นต้นนั้น ก็มีธรรมเป็นใหญ่ควบคุมในหน้าที่นั้นๆ^{๑๓๑}

อินทรีปัจจัยสามารถจำแนกได้เป็น ๓ ปัจจัยย่อย^{๑๓๒} คือ ๑) สหชาตินทรีปัจจัย ๒) ปุเรชาตินทรีปัจจัย และ ๓) รูปชีวิตินทรีปัจจัย

๑) สหชาตินทรีปัจจัย หรือ นามอินทรีปัจจัย

สหชาตินทรี ปัจจัย หรือ นามอินทรีปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ แก่นามรูปโดยความเกิดพร้อมกันและเป็นใหญ่ด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ เกิดพร้อมกันด้วย (สหชาติ) มีอิสระเป็นใหญ่ด้วย (อินทรี)^{๑๓๓}

สหชาตินทรีปัจจัย หรือ นามอินทรีปัจจัย เพราะปัจจัยธรรม และ ปัจจัยูปันนธรรม นั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

สหชาตินทรีปัจจัย เป็น การทำหน้าที่ของจิตและเจตสิกช่วยอุปการะแก่ปัจจัยูปันนธรรมที่เกิดพร้อมกัน จึงเรียกว่า “นามอินทรีปัจจัย ” ได้อีกชื่อหนึ่ง มีความเข้มแข็งในการดูแลหน้าที่เฉพาะของตนๆ ทำงานประสานกันได้โดยไม่ขัดแย้งกัน สามารถเกิดขึ้นได้หลายๆ อินทรีพร้อมๆ กันได้ เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว สหชาตินทรี ปัจจัยมีลักษณะ ความเป็นใหญ่ในการปกครองตามหน้าที่ของตน ย่อมอุปถัมภ์ธรรมที่เกิดร่วมกับตนให้เกิดขึ้นพร้อมกัน และเป็นไปตามตนด้วย นามอินทรีทำหน้าที่เป็นหัวหน้า ปกครองในหน้าที่เฉพาะของตนๆ^{๑๓๔} จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติ

๒) ปุเรชาตินทรีปัจจัย หรือ วัตถุปุเรชาตินทรีปัจจัย

ปุเรชาตินทรีปัจจัย หรือ วัตถุปุเรชาตินทรีปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์โดยความเป็นวัตถุที่เกิดก่อนและเป็นใหญ่ด้วย

^{๑๓๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๔๐๓.

^{๑๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕.

^{๑๓๓} อ้างแล้ว.

^{๑๓๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๔๐๔.

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ เป็นที่อาศัยของจิต (วัตถุ) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาตะ) มีอิสระเป็นใหญ่ด้วย (อิอนุทรีย)^{๑๓๕}

ปุเรชาตินทรียปัจจัย หรือ วัตถุปุเรชาตินทรีย ปัจจัย จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม วัตถุปุเรชาตชาติ เพราะเป็นวัตถุที่เกิดก่อนอุปการะแก่ปัจจัยูปันนธรรม

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะปุเรชาตินทรียปัจจัย หรือ วัตถุ ปุเรชาตินทรียปัจจัย มีลักษณะ ที่เป็นที่อาศัยของจิต ตูบาท ได้แก่ ปัญจวัตถุรูป คือ ปสาทรูป ๕ ที่เกิดก่อนแล้วเป็นปัจจัยช่วย อุปการะโดยความเป็นใหญ่ แก่ทวีปัญจวิญญานจิต ตูบาท ๑๐ โดยเฉพาะการจัดเข้าในกลุ่มปัจจัย ธรรมวัตถุปุเรชาตชาติ ด้วยการทำหน้าที่เป็นวัตถุที่เกิดก่อนนั่นเอง

๓) รูปชีวิตินทรียปัจจัย

รูปชีวิตินทรีย ปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ กัมมรูป โดยความเป็นชีวิต รูปที่เป็นใหญ่

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ มีสภาพเป็นรูปด้วย (รูป) มีอิสระเป็นใหญ่ ด้วย (อิอนุทรีย)^{๑๓๖}

จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม รูปชีวิตินทรียชาติ หมายความว่า ปัจจัยธรรมนั้นได้แก่ ชีวิต รูปซึ่งทำหน้าที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรักษาปัจจัยูปันนธรรม คือ กัมมรูปที่เกิดขึ้นด้วยกัน

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะ รูปชีวิตินทรียปัจจัย มีสภาพเป็นรูป คือ ชีวิตรูป มีความเป็น ใหญ่ในการ เป็นผู้รักษารูปที่เกิดจากกรรมอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับตน ว่าโดยชาติ จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัย ธรรมที่เป็นรูปชีวิตินทรียชาติอันเป็นชื่อปัจจัยธรรมนั่นเอง

อินทรียปัจจัย มีการแบ่งเป็น ๓ ปัจจัยย่อย มีความแตกต่างกันโดยการจัดกลุ่มชาติปัจจัย ธรรม แต่มีความเสมอกันในส่วนที่ต้องมีการอุปการะแก่ปัจจัย ูปันนธรรมในปัจจุบันกาล เหมือนกัน

^{๑๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐.

^{๑๓๖} อ้างแล้ว.

๒.๔.๑๓ ฌานปัจจย

ฌานปัจจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นฌาน^{๓๓๗}

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ ทำให้สหชาตธรรมเข้าไปเพ่งอารมณ์ หรือ
เผผลาญธรรมที่เป็นปฏิปักษ์แก่ตน (ฌาน)^{๓๓๘}

ฌานปัจจยเป็นปัจจยธรรมที่ไม่มีการแบ่งแยกเป็นปัจจยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่มปัจจย
ธรรมสหชาตชาตินั้น เพราะปัจจยธรรม และปัจจยูปันนธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

คำว่า ฌานปัจจย แปลว่า สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ แก่นามรูปโดยความเป็นฌาน คือ
สามารถให้อุปการะแก่สภาวะธรรมเหล่าอื่นในลักษณะที่เป็นผู้เพ่ง อารมณ์ มีความหมายได้ ๒ อย่าง
คือ

๑. การเข้าไปเพ่งซึ่งอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น ตลอดจนกระทั่งการเพ่งอารมณ์ในการ
ทำสมถภาวนา มีกสิณเป็นต้น เรียกว่า อารัมมณุปนิชฌาน

๒. การเพ่งอารมณ์ในการทำวิปัสสนาภาวนา คือ เพ่งอารมณ์ไตรลักษณ์ กล่าวคือ
อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ นั้น เรียกว่า ลักษณะุปนิชฌาน

ส่วนการเพ่งอารมณ์ที่เป็นนิพพานนั้น ก็จัดอยู่ในจำพวกลักษณะุปนิชฌาน เช่นเดียวกัน
แต่ในที่นี้ ลักษณะนั้นเป็นตถลักษณะ หมายความว่า พระนิพพานนี้มีลักษณะที่เป็นสันติสุขอย่าง
แท้จริง^{๓๓๙}

ฌานปัจจยนี้หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์ฌาน ๗ อย่าง ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ โสมนัสเวทนา
โทมนัสเวทนา อุเบกขา เวทนาและเอกัคคตา แต่ว่าในการแสดงองค์ธรรมของปัจจยจริง ๆ ท่าน
กล่าวถึงองค์ฌานว่า มี ๕ อย่างเท่านั้น เหตุที่เป็นเช่นนั้นเพราะท่านมิได้แยกโสมนัส เวทนา
โทมนัสเวทนา และอุเบกขา เวทนาออกจากกัน แต่กล่าวรวมเป็น ๓ ธรรมเดียวกัน คือ เวทนาอย่าง
เดียว^{๓๔๐} องค์ฌานทั้ง ๕ นี้ นอกจากจะทำหน้าที่ของตนเองโดยเฉพาะแล้ว ยังสามารถช่วยอุดหนุน
ให้ธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดร่วมกับตนนั้น ให้จับอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ตามไปอีกด้วย ซึ่งอุปมาเหมือน
บุคคลที่อยู่ในที่สูง สามารถมองเห็นสิ่งต่างๆ ในที่ไกลๆ ได้เมื่อตนเองแลเห็นสิ่งเหล่านั้นแล้ว ก็
บอกให้พวกที่อยู่ข้างล่างรู้ด้วยว่า ในที่ตรงนั้น ตรงนี้มีอะไรบ้าง ตามที่ตนได้เห็น ข้อนี้ จันใด

^{๓๓๗} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒.

^{๓๓๘} พระสังฆมณฑลวิเทศ ธรรมจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๑๖๑.

^{๓๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๕.

^{๓๔๐} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐ /บทนำ/ [๕๓].

องค์มานทั้ง ๕ ซึ่งมีวิตกเป็นต้นนั้น เมื่อขณะที่วิตกทำหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ตัวของวิตกเองก็เพงอยู่ในอารมณ์นั้นตามไปด้วย โดยเป็นฉนวนปัจจัยซึ่งได้แก่ วิตกเป็นต้น ฉะนั้น^{๑๔๑} เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว ฉนวนปัจจัย มีลักษณะของการเพ่งอารมณ์ โดยเฉพาะถ้าเกิดในกุศลจิตย่อมสามารถพาผลาญธรรมที่เป็นปฏิกิริยาได้ จัดอยู่ในกลุ่มสหชาตชาติ

๒.๔.๑๘ มัคคปัจจัย

มคฺคปจฺจโย สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นมรรค^{๑๔๒}

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ เป็นหนทางที่นำไปสู่ทุกขนิมิต สุกขนิมิต และนิพพาน หรือเป็นหนทางที่ทำให้สัมปยุตตธรรมและสหชาตธรรม ที่เกิดพร้อมกันกับตนให้เข้าถึงอารมณ์ และการทำงานที่ต้องกระทำ (มคฺค)^{๑๔๓}

มัคคปัจจัยเป็นปัจจัยธรรมที่ไม่มี การแบ่งแยกเป็นปัจจัยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติเท่านั้น เพราะปัจจัยธรรม และปัจจัยอุปบันนธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

มัคคปัจจัยนี้ เป็นสัมปปากเหตุ คือ เหตุที่ทำให้ถึง หมายความว่า เป็นยวดยานพาหนะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ที่สามารถพาผู้โดยสารให้ไปถึง จุดหมายนั้นๆ ได้ ฉะนั้น ยานพาหนะนี้จึงชื่อว่าเป็นเหตุที่ทำให้ถึงหรือเป็นมัคคปัจจัย ข้อนี้ฉันทิ มัคคปัจจัยนี้ก็เช่นเดียวกัน คือ เจตสิกที่เป็นองค์มรรคเกิดขึ้นพร้อมกับจิต ได้แก่ ปัญญา, วิตก, สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, วิริยะ, สติ, เอกัคคตา, ทิฏฐิ รวมเจตสิก ๘ ดวงนี้เกิดขึ้นพร้อมกับตนให้ไปถึงจุดหมายในที่ต่างๆ กันตามสมควรแก่ฐานะของยานนั้นๆ เจตสิกทั้ง ๘ ดวงนี้จึงนับว่า เป็นมัคคปัจจัย องค์มัคค์ ๘ นี้เองเป็นปัจจัย จึงเรียกมัคคปัจจัย มีอำนาจช่วยอุปการะสหชาตธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ๒ ประการ คือ (๑) ช่วยอุปการะนำสหชาตธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตน ให้ไปสู่อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับตน ให้ทำกิจไปตามหน้าที่ของตนๆ อันเรียกว่า กิจธรรมดา และ (๒) ช่วยอุปการะนำสหชาตธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตน ให้ไปสู่ ทุกขิ สุกขิ และนิพพานได้กล่าวคือ สัมมามัคค์ เป็นทางนำไปสู่สุคติและนิพพาน มิจจามัคค์ เป็นทางนำไปสู่ทุกขิ อย่างนี้เรียกว่า เป็นกิจพิเศษ เพราะเป็นกิจที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติ มัคคปัจจัย มีอำนาจช่วยอุดหนุนนำสหชาตธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนให้ไปสู่ทุกขิ สุกขิ และนิพพานได้ ฉะนั้น ข้อนี้เป็นกิจพิเศษแห่งอำนาจของมัคคปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติเท่านั้น

^{๑๔๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๔๐๕.

^{๑๔๒} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒.

^{๑๔๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๖๒.

ส่วนกิจกรรมคาที่เป็นอยู่ตามปกติของมัลลิกปัจฉัย ก็คือ ช่วยอุดหนุนแก่สหชาตธรรมที่เกิดพร้อมกับตนให้ไปสู่อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับตนอย่างหนึ่ง และช่วยอุดหนุนแก่สหชาตธรรมที่เกิดพร้อมกับตนให้กระทำกิจไปตามหน้าที่ของตนๆ อย่างหนึ่ง^{๔๔}

เมื่อพิจารณาโดยลัทธิ ขณะ มัลลิกปัจฉัย มีลักษณะ เป็นหนทางที่ทำให้สภาวะธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตนให้เข้าถึงอารมณ์ และการงานที่ต้องกระทำ ดังแสดงในมัลลิกปัจฉัยนิเทศว่า “องค์มรรคเป็นปัจฉัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคและรูปซึ่งมีสภาวะธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานโดยมัลลิกปัจฉัย”^{๔๕} อยู่ในกลุ่มปัจฉัยธรรมสหชาตชาติ

๒.๔.๑๕ สัมปยุตตปัจฉัย

สัมปยุตตปัจฉัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นการประกอบ^{๔๖}

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ ประกอบกันอย่างสนิทสนมกลมกลืน คล้ายๆ กับว่า เป็นอย่างเดียว กล่าวคือ ใน ขณะที่จิต เจตสิก เกิดขึ้นนั้น ไม่ สามารถที่จะรู้ ได้ว่า อย่างไรเป็นจิต อย่างไรเป็นเจตสิก (สัมปยุตต)^{๔๗}

สัมปยุตตปัจฉัยเป็นปัจฉัยธรรมที่ไม่มีการแบ่งแยกเป็นปัจฉัยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่มปัจฉัยธรรมสหชาตชาติเท่านั้น เพราะปัจฉัยธรรม และปัจจุปปันนธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

สัมปยุตตปัจฉัยนี้ ได้แก่ จิตและเจตสิก ซึ่งเป็นนามธรรมด้วยกันนั้น เป็นปัจฉัยและปัจจุปปันซึ่งกันและกัน และคำว่า สัมปยุตตนั้น หมายความว่า ธรรม ๒ อย่าง เมื่อเวลาเกิดก็เกิดร่วมกัน เมื่อเวลาดับก็ดับพร้อมกัน มีอารมณ์เป็นอันเดียวกัน และมีที่อาศัยอันเดียวกัน เมื่อครบลักษณะทั้ง ๔ นี้แล้ว จึงเรียกว่า สัมปยุตต ธรรมทั้ง ๒ ที่เกิดร่วมกันเป็นสัมปยุตตธรรมนั้น ก็ได้แก่ จิตและเจตสิกนั่นเอง และการเกิดร่วมกันของสัมปยุตตธรรมนี้ ก็เข้ากลมกลืนกันได้สนิทเป็นเนื้อเดียวกัน โดยไม่สามารถจะแยกออกได้ว่า อะไรเป็นอะไร ซึ่งอุปมาเหมือนยาชนิดหนึ่งเรียกว่า “จตุมธุรส” อันผสมด้วยของ ๔ อย่าง คือ น้ำมันเนย , น้ำมันงา, น้ำผึ้ง, น้ำตาลโตนด เมื่อเอาสิ่งทั้ง ๔ ที่กล่าวมานี้ผสมกวนให้เข้ากันแล้ว รสของยานี้จะกลมกลืนกันได้สนิท จนผู้ที่บริโภคนั้นไม่สามารถที่จะบอกได้เลยว่า นี่เป็นรสของเนย หรือ รสของน้ำมันงา หรือ รสของน้ำผึ้ง หรือ เป็นรส

^{๔๔} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๔๑๐.

^{๔๕} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๑๘/๘, อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๑๘/๑๑.

^{๔๖} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒.

^{๔๗} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๖๒.

ของน้ำตาลโตนด ขื่อนี้ จันได จิตและเจตสิกก็เช่นเดียวกัน เมื่อขณะที่เกิดขึ้นนั้นก็กลมกลืนเข้ากันได้สนิท ไม่สามารถจะแยกออกได้ว่าอันไหนเป็นจิต และอันไหนเป็นเจตสิก เหมือนกับจตุมธุรสจะนั้น^{๔๘} เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว สัมปยุตตปัจจย มีลักษณะประกอบกันของนาม จันธอย่างกลมกลืน จัดอยู่ในกลุ่มสหชาติ

๒.๔.๒๐ วิปยุตตปัจจย

วิปยุตตปัจจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นการไม่ประกอบ^{๔๙}

คำว่า วิปยุตตะ นี้ มี ๒ อย่าง คือ

(๑) อภาววิปยุตตะ คือ หมายความว่า เป็นวิปยุตตะโดยความไม่มี ได้แก่ ทัฏฐิควิปยุตตะ คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยทัฏฐิ จิตที่ปราศจากทัฏฐิ หรือ จิตที่ไม่มีทัฏฐิ ญานวิปยุตตะ คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา หรือ จิตที่ปราศจากปัญญา หรือ จิตที่ไม่มีปัญญา

(๒) วิสสัจวิปยุตตะ หมายความว่า เป็นวิปยุตตะโดยความไม่ปนกัน ได้แก่ คำว่า วิปยุตตะในวิปยุตตปัจจยนี้เอง^{๕๐}

วิปยุตตปัจจยนี้ มีความหมายตรงกันข้ามกับสัมปยุตตปัจจย คือ ไม่ประกอบด้วยลักษณะ ๔ อย่าง เมื่อไม่พร้อมด้วยลักษณะทั้ง ๔ นี้แล้ว จึงได้ชื่อว่า วิปยุตตะ อุปมาเหมือนคน ๒ คนอยู่ในบ้านเดียวกัน แต่ไม่ใช่เป็นญาติพี่น้องกัน และการกินอยู่หลับนอนตลอดจนเงินทองก็ไม่ได้ใช้ร่วมกัน เป็นแต่อยู่บ้านเดียวกันเท่านั้น ขื่อนี้จันได ในบรรดาสัตว์ที่มีชีวิตทั้งหลายนั้น นามธรรมกับรูปธรรมที่เกิดร่วมกันก็ดี หรืออาศัยอยู่ด้วยกันก็ดี หรือรูปที่เกิดก่อนนามก็ดี เหล่านี้ก็มีหน้าที่เพียงอุดหนุนเกื้อกูลต่อกัน โดยความเป็นวิปยุตตปัจจยเท่านั้น อีกนัยหนึ่ง โบราณจารย์อุปมาวิปยุตตปัจจยนี้เหมือนกับรส ๖ อย่าง คือ หวาน,เปรี้ยว, ฝาด, เฝื่อน, ขม, เผ็ด เหล่านี้ เมื่อเอามาผสมรวมกันเข้าแล้ว ไม่สามารถจะกลมกลืนเข้ากันได้สนิทเป็นรสเดียวกัน^{๕๑}

วิปยุตตปัจจยนี้ จำแนกได้เป็น ๔ ปัจจยย่อย คือ (๑) สหชาติวิปยุตตปัจจย (๒) วัตถุปุเรชาติวิปยุตตปัจจย (๓) วัตถุารัมมณปุเรชาติวิปยุตตปัจจย (๔) ปัจจชาติวิปยุตตปัจจย

^{๔๘} พระลัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๔๑๒.

^{๔๙} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒.

^{๕๐} พระลัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๔๑๕.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๒.

อีกนัยหนึ่ง วิปยุตตปัจจัยนี้จำแนกออกเป็น ๓ โดยรวมข้อ (๒) และข้อ (๓) เข้าเป็น ๑ เรียกว่า ปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย^{๕๒}

๑) สหชาตวิปยุตตปัจจัย

สหชาตวิปยุตตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกันแต่ไม่ประกอบกัน

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ เกิดพร้อมกันกับปัจจุပ္ปัน นธรรม ด้วย (สหชาต) แม้จะเป็นที่อาศัยเกิดแห่งปัจจุပ္ปันธรรมเสมือนหนึ่งว่ามีอยู่แล้วก็ตาม แต่ก็มิได้ประกอบเป็นเนื้อเดียวกันด้วย (วิปยุตต)^{๕๓}

สหชาตวิปยุตต ปัจจัยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม สหชาตชาติ เพราะปัจจัยธรรมและปัจจุပ္ปันธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

เมื่อ พิจารณา โดยลักษณะแล้ว สหชาตวิปยุตตปัจจัย มี ลักษณะเกิดพร้อมกันแต่ประกอบกันไม่ได้ เพราะสภาวะของนามขันธ์และรูปขันธ์ย่อมไม่เหมือนกัน เช่น นามขันธ์ย่อมโน้มไปในการรับรู้อารมณ์ต่างๆ ได้ แต่รูปขันธ์ไม่สามารถรับรู้อารมณ์อะไรได้เลย เป็นต้น ฉะนั้น จึงจัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติ

๒) วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย

วัตถุปุเรชาตวิปยุตต ปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวัตถุที่เกิดก่อนแต่ไม่ประกอบกัน

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ เป็นที่เกิดด้วย (วัตถุ) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาต) ไม่ประกอบด้วย (วิปยุตต)^{๕๔}

วัตถุปุเรชาตวิปยุตต ปัจจัยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม วัตถุปุเรชาตชาติ เพราะปัจจัยธรรมเป็นวัตถุรูปที่เกิดก่อนช่วยอุปการะแก่ปัจจุပ္ปันธรรม

^{๕๒} พิศุทธิ์ มลิวัลย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๖๖ -๖๗.

^{๕๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญาฐาน, หน้า ๑๖๓.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

เมื่อพิจารณา โดยลักษณะ วัตถุปุรชาตวิปยุตตปัจจัยมีลักษณะที่เกิดก่อนแต่ไม่ประกอบกับนามจันทร์ที่เกิดภายหลัง แม้จะอุปการะได้ขณะอยู่เฉพาะหน้ากันก็ตาม จัดอยู่ในกลุ่มของ วัตถุปุรชาตชาติ โดยความเป็นวัตถุรูปที่อาศัยเกิดของนามจันทร์ ในปัญจโวการภูมินั่นเอง

๓) วัดถารัมมณปุรชาตวิปยุตตปัจจัย

วัดถารัมมณปุรชาตวิปยุตตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ นามจันทร์โดย ความเป็นวัตถุซึ่งเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนและไม่ประกอบกัน

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๔ อย่าง คือ เป็นที่เกิดด้วย (วัตถุ) เป็นอารมณ์ด้วย (อารมณ์) เกิดก่อนด้วย (ปุรชาต) ไม่ประกอบด้วย (วิปยุตต)^{๕๕}

วัดถารัมมณปุรชาตวิปยุตตปัจจัยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมารัมมณชาติ เพราะปัจจัย ธรรมนั้นทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจัยูปบันนธรรม

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว วัดถารัมมณปุรชาตวิปยุตตปัจจัย มีลักษณะที่เป็น วัตถุรูปเกิดก่อนเป็นอารมณ์ให้กับปัจจัยูปบันนธรรมด้วยแต่ไม่ประกอบกัน จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัย ธรรมารัมมณชาติ เพราะการทำหน้าที่ของปัจจัย อันที่ชัดเจนสำคัญที่สุด คือ การเป็นอารมณ์ให้กับ นามจันทร์ที่เกิดขึ้นภายหลัง

๔) ปัจจชาตวิปยุตตปัจจัย

ปัจจชาตวิปยุตต ปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นนามเกิด ที่หลังและไม่ประกอบกัน

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ เกิดทีหลังด้วย (ปัจจชาต) ไม่ประกอบด้วย (วิปยุตต)^{๕๖}

จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม ปัจจชาตชาติ เพราะ ปัจจัยธรรมนั้นเกิดทีหลังแล้วช่วย อุปการะแก่ปัจจัยูปบันนธรรมที่เกิดก่อน

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะ ปัจจชาตวิปยุตตปัจจัย มีลักษณะเป็นนามจันทร์ที่เกิดทีหลัง และไม่ประกอบกับรูปจันทร์ที่เกิดก่อนที่ยังตั้งอยู่ในปัญจโวการภูมิ ถึงแม้จะอยู่ในปัจจุบันกาล แต่ก็ ไม่มีการผสมกลมกลืนประกอบกันได้ จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมปัจจชาตชาติ

^{๕๕} อ่างแล้ว.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

วิปยุตตปัจจัย แบ่งเป็น ๔ ปัจจัยย่อย มีความแตกต่างในการจัดกลุ่มชาติปัจจัยธรรม มีความเสมอภาคในส่วนที่ต้องมีการอุปการะในปัจจุบันกาล และปัญจโวการภูมิเหมือนกัน

๒.๔.๒๑ อตฺถิปัจจัย

อตฺถิปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ยังมีอยู่^{๕๖}

คำว่า อตฺถิปัจจัย แปลว่า สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ยังมีอยู่ หมายถึง สภาวะธรรมที่กำลังปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบัน และสามารถเป็นปัจจัยแก่ธรรมอื่นๆ^{๕๗} ท่านโบราณจารย์อุปมาธรรมที่เป็นอตฺถิปัจจัยนี้ เหมือนหนึ่งพื้นดินที่ช่วยอุดหนุนอุปการะแก่ต้นไม้ ทั้งปวงให้งอกงามเจริญขึ้นและตั้งอยู่ได้ เป็นการช่วยอุดหนุนโดยอาการที่ปรากฏมีอยู่ คือ พื้นดินที่เป็นฝ่ายอุดหนุนก็มีอยู่ ต้นไม้ที่เป็นฝ่ายรับการอุดหนุนก็มีอยู่ ถ้าฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดไม่มี ก็ช่วยอุดหนุนไม่ได้ ซื่อนี้ฉันใด ธรรมที่เป็นอตฺถิปัจจัยก็เช่นเดียวกัน คือ ปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรมต้องปรากฏมีอยู่ด้วยกัน จึงจะช่วยอุดหนุนกันได้^{๕๘}

อตฺถิปัจจัย จำแนกได้เป็น ๓ ปัจจัยย่อย คือ ๑) สหชาติตฺถิปัจจัย ๒) วัตถุปุเรชาติตฺถิปัจจัย ๓) อารัมมณปุเรชาติตฺถิปัจจัย ๔) วัตถุารัมมณปุเรชาติตฺถิปัจจัย ๕) ปังจชาติตฺถิปัจจัย ๖) อาหารตฺถิปัจจัย ๗) อินทริยตฺถิปัจจัย

๑) สหชาติตฺถิปัจจัย

สหชาติตฺถิปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามรูปโดยความเกิดพร้อมกันและยังมิอยู่ด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ เกิดพร้อมกันด้วย (สหชาติ) เป็นสภาพที่มีอยู่ คือ มีการที่กำลังเกิดอยู่เฉพาะหน้าด้วย (อตฺถิ)

สหชาติตฺถิ ปัจจัยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม สหชาติชาติ เพราะ ทั้งปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

^{๕๖} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒.

^{๕๗} อภิ. ป. (ไทย) ๔๐ /บทนำ/ [๖๑].

^{๕๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัฏฐาน, หน้า ๔๑๕.

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะ สหชาติตติปัจจัย มีลักษณะที่เกิดพร้อมกันและกำลังอยู่เฉพาะหน้าต่อปัจจัยปบันนธรรม มีสภาพทั่วไปเหมือนสหชาติปัจจัยทุกอย่าง จึงจัดอยู่ในกลุ่มสหชาติชาติเพียงมีการเน้นหนักในความยังมีอยู่ทั้งปัจจัยธรรมและปัจจัยปบันนธรรมในขณะอุปการะกัน

๒) วัตถุปุเรชาติตติปัจจัย^{๖๖}

วัตถุปุเรชาติตติปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ นามจันทร์ โดยความเป็นวัตถุที่เกิดก่อนและยังมีอยู่

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ เป็นที่เกิดด้วย (วัตถุ) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาติ) เป็นสภาพที่มีอยู่ด้วย (อตุติ)

จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม วัตถุปุเรชาติชาติ เพราะปัจจัยธรรมเป็นวัตถุรูปที่เกิดก่อนช่วยอุปการะแก่ปัจจัยปบันนธรรม

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว วัตถุปุเรชาติตติปัจจัย มีลักษณะเป็นวัตถุเกิดก่อนและตั้งอยู่จนสามารถอุปการะแก่ปัจจัยปบันนธรรมที่เกิดทีหลังได้ มีสภาพทั่วไปเหมือนวัตถุปุเรชาติปัจจัยทุกอย่าง จึงจัดอยู่ในกลุ่มของวัตถุปุเรชาติชาติ เพียงเน้นการตั้งอยู่ หรือ ยังมีอยู่ของปัจจัยธรรมเป็นสำคัญ

๓) อารัมมณปุเรชาติตติปัจจัย

อารัมมณปุเรชาติตติปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ นามจันทร์ โดยความเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนและยังมีอยู่

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ เป็นที่เกิดด้วย (วัตถุ) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาติ) เป็นสภาพที่มีอยู่ด้วย (อตุติ)

อารัมมณปุเรชาติตติปัจจัยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมอารัมมณชาติ เพราะปัจจัยธรรมนั้นทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจัยปบันนธรรม

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว อารัมมณปุเรชาติตติปัจจัย มีลักษณะเป็นรูปอารมณ์ที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่ด้วย การทำหน้าที่เป็นอารมณ์อยู่เฉพาะหน้าต่อนามจันทร์ซึ่งเป็นปัจจัยปบันนธรรม มีสภาพทั่วไปเหมือนอารัมมณปุเรชาติปัจจัยทุกอย่าง จึงอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมอารัมมณชาติเหมือนกัน

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๕.

๔) วัตถารัมมณปุเรชาตติปัจจย

วัตถารัมมณปุเรชาตติปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ นามจันทร์ โดยความเป็นวัตถุซึ่งเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนและยังมีอยู่

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๔ อย่าง คือ เป็นที่เกิ ดด้วย (วัตถุ) เป็นอารมณ์ด้วย (อารมณ์) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาต) เป็นสภาพที่มีอยู่ด้วย (อตุติ)

วัตถารัมมณปุเรชาตติปัจจยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรมอาร์มมณชาติ เพราะปัจจยธรรม นั้น ทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจุปปันนธรรม

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว วัตถารัมมณปุเรชาตติปัจจย มีลักษณะที่เป็น หทยวัตถุ รูปเกิดก่อนเป็นอารมณ์และยังมีอยู่เฉพาะหน้าต่อปัจจุปปันนธรรมด้วย มีสภาพทั่วไปเหมือนกับ วัตถารัมมณปุเรชาตติสสยปัจจยทุกอย่าง จึงจัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรมอาร์มมณชาติเหมือนกัน

๕) ปัจจชาติติปัจจย

ปัจจชาติติปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ รูปจันทร์โดยความเป็นนามเกิด ภายหลังและยังมีอยู่

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่างคือ เกิดทีหลังด้วย (ปัจจชาติ) เป็นสภาพที่มีอยู่ ด้วย (อตุติ)

ปัจจชาติติปัจจยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรม ปัจจชาติชาติ เพราะปัจจยธรรมนั้นเกิด ทีหลังแล้วช่วยอุปการะแก่ปัจจุปปันนธรรมที่เกิดก่อน

เมื่อก้าวโดยลักษณะปัจจชาติติปัจจย มีลักษณะเป็นนามจันทร์ที่เกิดทีหลังและมีอยู่ พร้อมหน้ากับรูปธรรมที่เกิดก่อน อยู่ในกลุ่มปัจจยธรรมปัจจชาติชาติ

๖) อาหารัตติปัจจย หรือ รูปอาหารัตติปัจจย

อาหารัตติปัจจย หรือ รูปอาหารัตติปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ รูปอื่นๆ โดยความเป็นรูปอาหารและยังมีอยู่ด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ นำอาหารขรุบให้เกิดขึ้นด้วย (อาหาร) เป็น สภาพที่มีอยู่ด้วย (อตุติ)

อาหารัตติปัจจย หรือ รูปอาหารัตติปัจจยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรมรูปอาหารชาติ ปัจจย ธรรมนั้นได้แก่ รูปอาหารช่วยอุปการะแก่ปัจจุปปันนธรรม

อาหารัตติปัจจัย หรือ รูปอาหารัตติปัจจัย หมายถึง โอหารูปในกพฬการหาร เป็นปัจจัยให้เกิดอาหารรูป หรือโอหารูปในรูปสมุฏฐานทั้ง ๔ ที่ช่วยอุปถัมภ์รูปที่เหลือในกลาปเดียวกันกับตน และรูปในกลาปอื่นๆ เพิ่มความหมายว่า รูปอาหารที่เป็นปัจจัยและธรรมที่เป็นปัจจัยูปันต่าง ก็ยังมีอยู่ด้วยกัน เมื่อพิจารณาโดยลักษณะ อาหารัตติปัจจัย หรือ รูปอาหารัตติปัจจัยย่อมนำมาซึ่งอาหารรูปให้เกิดขึ้นและยังมีอยู่ด้วยกัน มีสภาพทั่วไปเหมือนรูปอาหารปัจจัยทุกอย่าง จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมอาหารชาติหรือรูปอาหารชาติ

๓) อินทรีย์ัตติปัจจัย หรือ รูปชีวิตินทรีย์ัตติปัจจัย

อินทรีย์ัตติปัจจัย หรือ รูปชีวิตินทรีย์ัตติ ปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะกัมมรูปโดยความเป็นชีวิตรูปที่เป็นใหญ่และยังมีอยู่ด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่างคือ มีอิสระเป็นใหญ่ด้วย (อินทริย) เป็นสภาพที่มีอยู่ด้วย (อตฺติ)

อินทรีย์ัตติปัจจัย หรือ รูปชีวิตินทรีย์ัตติ ปัจจัยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม รูปชีวิตินทรีย์ชาติ เพราะ ปัจจัยธรรม คือ ชีวิตรูปที่เป็นใหญ่ ในการรักษา ปัจจุปปันนธรรม คือ กัมมข รูปที่เกิดร่วมกัน

อินทรีย์ัตติปัจจัย หรือ รูปชีวิตินทรีย์ัตติปัจจัย หมายถึง รูปชีวิตินทรีย์ที่อนุบาลรักษารูปที่เกิดจากกรรมในกลาปเดียวกันกับตนให้ตั้งอยู่ได้ ทั้งปัจจัยธรรมและปัจจุปปันนธรรมต่างยังมีอยู่ด้วยกัน เมื่อพิจารณาโดยลักษณะ อินทรีย์ัตติ หรือ รูปชีวิตินทรีย์ปัจจัย มีสภาพเป็นรูป คือ ชีวิตรูป มีความเป็นใหญ่ในการ เป็นผู้รักษารูปที่เกิดจากกรรมอื่นๆ ซึ่งเกิดพร้อมกันกับตนและยังมีอยู่ด้วย มีสภาพทั่วไปเหมือนรูปอินทรีย์ปัจจัยทุกอย่าง จึงจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมที่เป็นรูปชีวิตินทรีย์ชาติ

อตฺติปัจจัย แบ่งเป็น ๓ ปัจจัยย่อย มีความแตกต่างโดยการจัดกลุ่มชาติปัจจัยธรรม แต่มีความเสมอกัน ที่เป็นปัจจุบันกาลเหมือนกัน เพราะ ไม่ว่าจะเกิดก่อน เกิดพร้อมกัน หรือเกิดทีหลัง เมื่อเป็น อตฺติปัจจัย จะต้องแสดง ความยังมีอยู่ พร้อมหน้าทั้งปัจจัยธรรมและปัจจุ ูปันนธรรม นอกจากนี้ยังมีหน้าที่อุปถัมภ์กตัตติด้วย^{๑๑๑}

^{๑๑๑} อตฺติ ปัจจัยที่เกิดก่อนและเกิดพร้อมกันจะมีชนกตัตติด้วย อตฺติ ปัจจัยที่เกิดทีหลังจะมีอุปถัมภ์กตัตติอย่างเดียว และรูปชีวิตินทรีย์ัตติปัจจัยจะมีอนุบาลกตัตติซึ่งอนุโลมเข้าในอุปถัมภ์กตัตติได้.

๒.๔.๒๒ นัตถิปัจจย

นัตถิปัจจโย สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ไม่มีอยู่^{๑๖๒}
 เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ ความดับไปโดยไม่มีเหลือ เสมือนหนึ่งดวง
 ไฟที่ดับไปแล้ว กลับเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ความมีดให้ปรากฏขึ้น (นัตถิ)^{๑๖๓}

นัตถิปัจจยเป็นปัจจัยธรรมที่ไม่มีการแบ่งแยกเป็นปัจจัยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่มปัจจัย
 ธรรมอนันตรชาติเท่านั้น เพราะปัจจัยธรรมนั้นช่วย ทำให้ปัจจัยอุปบันนธรรม เกิดต่อทันที โดยไม่มี
 ว่างกัน

คำว่า นัตถิปัจจย แปลว่า สภาวธรรม ที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ไม่มี มีอยู่
 หมายถึง นามธรรมที่ดับไปแล้ว เพราะสามารถเปิดโอกาสให้ธรรมอื่นเข้ามาแทนที่ได้ ^{๑๖๔} ตาม
 ธรรมดา สภาพของนามธรรม คือ จิตและเจตสิกนี้ เมื่อขณะที่ดวงแรกเกิดขึ้นและยังไม่ดับไปนั้น จิต
 ดวงที่ ๒ และเจตสิกย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ต่อเมื่อจิตดวงแรกและเจตสิกดับไปเสียก่อนแล้ว จึง
 เป็นโอกาสให้จิตดวงที่ ๒ และเจตสิกเกิดขึ้นต่อไปได้ ดังนี้เป็นลำดับไป ^{๑๖๕} นัตถิปัจจยมีลักษณะ
 คล้ายกับอนันตรปัจจัยและองค์ธรรมก็เหมือนกัน แต่อนันตรปัจจัย หมายถึง การเกิดขึ้นของจิตดวง
 ก่อนๆ เป็นปัจจัยให้เกิดจิตดวงหลังๆ โดยไม่มีว่างกัน ส่วนนัตถิปัจจยหมายถึง ความไม่มีของจิต
 ดวงก่อนๆ เป็นปัจจัยให้เกิดจิตดวงหลัง

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว นัตถิปัจจย คือ จิต เจตสิกดวงก่อนมีลักษณะที่ต้องดับไป
 เพื่อให้ปัจจัยอุปบันนธรรมคือ จิต เจตสิกดวงหลังเกิดขึ้นได้ดังแสดงในนัตถิปัจจยนิเทศไว้ ว่า
 “สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ดับไปไม่มีว่างกันด้วยดีเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นจิตและ
 เจตสิกที่เป็นปัจจัย โดยนัตถิปัจจย”^{๑๖๖} อยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ เพราะเป็นเรื่องนามขันธ์
 ดวงเก่าที่ดับไปแล้วมีดวงใหม่เกิดติดต่อกันทันที

^{๑๖๒} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒.

^{๑๖๓} พระสังฆมณฑล ชัยนาถ, ธรรมจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๑๖๗.

^{๑๖๔} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐ / บทนำ / [๖๒].

^{๑๖๕} พระสังฆมณฑล ชัยนาถ, ธรรมจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๔๑๗.

^{๑๖๖} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๒๒/๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๒/๑๒.

๒.๔.๒๓ วิคตปัจจัย

วิคตปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความปราศจากไป^{๑๖๖}

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะอย่างเดียว คือ ปราศจากไปเสมือนหนึ่งแสงสว่างของดวงอาทิตย์ที่อัสตงค์ดไปแล้วเป็นปัจจัย คือ ช่วยอุปการะแก่แสงสว่างของดวงจันทร์ให้ปรากฏขึ้น (วิคต)^{๑๖๗}

วิคตปัจจัยเป็นปัจจัยธรรมที่ไม่มี การแบ่งแยกเป็นปัจจัยย่อย เพราะจัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติเท่านั้น เพราะปัจจัยธรรมนั้นช่วย ทำให้ปัจจัยอุปบันนธรรม เกิดต่อทันที โดยไม่มีระหว่างกัน

คำว่า วิคตปัจจัย แปลว่า สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความปราศจากไป หมายถึง นามธรรมที่เป็นนัตถิปัจจัยนี้ เอง เพราะเป็นปัจจัยที่เปิดโอกาสให้สภาวะธรรมเหล่านี้เกิดขึ้น ภายหลังที่ตนดับลง ^{๑๖๘} หรือจะกล่าวถึงผลก่อนว่า ปัจจัยอุปบันนธรรมจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อปัจจัยธรรมนั้นปราศจากไปแล้ว ถ้าหากว่าปัจจัยธรรมยังไม่ปราศจากไป ปัจจัยอุปบันนธรรมก็เกิดขึ้นไม่ได้ อุปมาเหมือน ความสว่างกับความมืด ถ้าแสงสว่างยังมีอยู่ ยังปรากฏอยู่ ความมืดก็จะมิอยู่ไม่ได้ ต่อเมื่อใดแสงสว่างปราศจากไปแล้ว ไม่มีแล้ว เมื่อนั้นจึงปรากฏเกิดความมืดขึ้นมาได้ วิคตปัจจัยนี้ เป็นเหมือนกับนัตถิปัจจัยทุกประการ และด้วยเหตุที่นัตถิปัจจัยเหมือนกับอนันตรปัจจัย ดังนั้น วิคตปัจจัยจึงเหมือนกับอนันตรปัจจัยด้วย ขอให้ดูเทียบกับอนันตรปัจจัยนั้นด้วย^{๑๖๙}

เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว วิคตปัจจัยมีลักษณะปราศจาก คือ ดับไปแล้ว จึงอุปการะแก่ปัจจัยอุปบันนธรรมได้ ดังแสดงในวิคตปัจจัยนิเทศว่า “สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ปราศจากไปไม่มีระหว่างกันด้วยดี เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เป็นปัจจัยโดยวิคตปัจจัย”^{๑๗๐} อยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติเช่นเดียวกับนัตถิปัจจัย

^{๑๖๖} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒.

^{๑๖๗} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๖๗.

^{๑๖๘} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐ /บทหน้า/ [๖๒].

^{๑๖๙} พิทุรย์ มลิวัลย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๗๒.

^{๑๗๐} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๒๓/๕, อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๒๓/๑๓.

๒.๔.๒๔ อวิคตปัจจย

อวิคตปัจจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความไม่ปราศจากไป^{๑๖๒}

คำว่า อวิคตปัจจย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความไม่ปราศจากไป หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นอติปัจจยนั่นเอง เพราะเป็นปัจจยที่มีปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบัน ความมีอยู่ของน้ำในมหาสมุทร ซึ่งมีประโยชน์เกื้อกูลให้สัตว์น้ำได้มีชีวิตอยู่กันนั้น ส่วนองค์ธรรมต่าง ๆ เหมือนกับอติปัจจยทุกประการ^{๑๖๓}

อวิคตปัจจยนี้ ก็เหมือนกับอติปัจจยที่ได้แสดงมาแล้วนั้น แต่เหตุไร เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงอติปัจจยแล้ว ยังทรงแสดงอวิคตปัจจยซ้ำขึ้นอีก ข้อนี้เป็นเพราะพระองค์ทรงแสดงโดยเทศनावิลาส คือ ทรงแสดงโดยต้องการให้เทศนานั้นวิจิตรพิสดารยิ่งขึ้น และอีกประการหนึ่ง เพื่อให้เหมาะสมแก่อัธยาศัยของเหล่าเวไนยสัตว์ทั้งหลาย โดยที่บางเหล่าก็เข้าใจการแสดงโดยโวหารอย่างหนึ่ง บางเหล่าก็เข้าใจในโวหารอีกอย่างหนึ่ง ดังนี้ พระองค์จึงได้ทรงแสดงอวิคตปัจจยซ้ำอีก โดยมีข้อความเหมือนกับอติปัจจย แตกต่างกันแต่โดยโวหารการแสดงเท่านั้น^{๑๖๔}

อวิคตปัจจย จำแนกได้เป็น ๗ ปัจจยย่อย คือ ๑) สหชาติอวิคตปัจจย ๒) วัตถุปุเรชาติอวิคตปัจจย ๓) อารัมมณปุเรชาติอวิคตปัจจย ๔) วัตถุารัมมณปุเรชาติอวิคตปัจจย ๕) ปัจจชาติอวิคตปัจจย ๖) อาหารอวิคตปัจจย ๗) อินทริยอวิคตปัจจย

๑) สหชาติอวิคตปัจจย

สหชาติอวิคตปัจจย หมายถึง สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมและยังไม่ปราศจากไปด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ เกิดพร้อมกันด้วย (สหชาติ) เป็นสภาพที่ยังไม่ปราศจากไปด้วย (อวิคต)

สหชาติอวิคต ปัจจยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรม สหชาติชาติ เพราะ ทั้งปัจจยธรรมและปัจจยูปันนธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน

^{๑๖๒} อภ. ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒.

^{๑๖๓} อภ. ป. (ไทย) ๔๐ /บทนำ/ [๖๒].

^{๑๖๔} พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๔๒๐.

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว สหชาตอวิคตปัจจย มีลักษณะเกิดพร้อมกันและยังไม่ปราศจากไป คือ ยังไม่ดับไป มีสภาพทั่วไปเหมือนสหชาตปัจจยทุกอย่าง จึงจัดอยู่ในกลุ่มสหชาตชาติเหมือนกัน เพียงแต่มีการเน้นหนักใน ความยังไม่ดับไปของปัจจยธรรมและปัจจุปปันนธรรม ในขณะที่อุปการะกันเป็นหลัก

๒) วัตถุปุเรชาตอวิคตปัจจย

วัตถุปุเรชาตอวิคต ปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวัตถุที่เกิดก่อนและยังไม่ปราศจากไปด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ เป็นที่เกิดด้วย (วัตถุ) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาต) เป็นสภาพที่ยังไม่ปราศจากไปด้วย (อวิคต)

วัตถุปุเรชาตอวิคต ปัจจยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรม วัตถุปุเรชาตชาติ เพราะปัจจยธรรมเป็นวัตถุรูปที่เกิดก่อนช่วยอุปการะแก่ปัจจุปปันนธรรม

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้ว วัตถุ ปุเรชาตอวิคตปัจจย มีลักษณะเป็นวัตถุที่เกิดก่อนและยังมีอยู่ด้วย มีสภาพทั่วไปเหมือนวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจยทุกอย่าง จึงจัดอยู่ใน กลุ่มของ วัตถุปุเรชาตชาติเหมือนกัน

๓) อารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจย

อารัมมณปุเรชาตอวิคต ปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนและยังไม่ปราศจากไปด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ เป็นอารมณ์ด้วย (อารัมมณ) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาต) เป็นสภาพที่ยังไม่ปราศจากไปด้วย (อวิคต)

อารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรม อารัมมณชาติ เพราะปัจจยธรรมนั้นทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจุปปันนธรรม

เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว อารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจย มีลักษณะเป็นรูปอารมณ์ที่เกิดก่อนและยังไม่ปราศจากไป การทำหน้าที่เป็นอารมณ์ที่ยังไม่ดับไปนั้นเป็นสำคัญ มีสภาพทั่วไปเหมือน อารัมมณปุเรชาตปัจจยทุกอย่าง จึงจัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรมอารัมมณชาติเหมือนกัน

๔) วัดถารัมมณปูเรชาตอวิคตปัจจย

วัดถารัมมณปูเรชาตอวิคตปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวัตถุ ซึ่งเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนและยังไม่ว่าปราศจากไปด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๔ อย่าง คือ เป็นที่ เกิดด้วย (วัตถุ) เป็นอารมณ์ด้วย (อารมณ์) เกิดก่อนด้วย (ปูเรชาต) เป็นสภาพที่ยังไม่ว่าปราศจากไปด้วย (อวิคต)

วัดถารัมมณปูเรชาตอวิคต ปัจจยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรม อารัมมณชาติ เพราะปัจจยธรรมนั้นทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจยูปันนธรรม

เมื่อพิจารณาโดย ลักษณะแล้ว วัดถารัมมณปูเรชาตอวิคตปัจจย มีลักษณะที่เป็น หทยวัตถุรูปเกิดก่อนเป็นอารมณ์และยัง ไม่ดับหายไปด้วย มีสภาพทั่วไปเหมือนวัดถารัมมณชาตนิสสยปัจจยทุกอย่าง จึงจัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรมอารัมมณชาติเหมือนกัน

๕) ปัจจชาตอวิคต

ปัจจชาตอวิคต ปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นนามเกิดภายหลังและยังไม่ว่าปราศจากไปด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่างคือ เกิดทีหลังด้วย (ปัจจชาต) เป็นสภาพที่ยังไม่ว่าปราศจากไปด้วย (อวิคต)

ปัจจชาตอวิคต ปัจจยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจยธรรม ปัจจชาตชาติ เพราะปัจจยธรรมนั้นเกิดทีหลังแล้วช่วยอุปการะแก่ปัจจยูปันนธรรมที่เกิดก่อน

เมื่อก้าวโดยลักษณะปัจจชาตอวิคตปัจจย มีลักษณะเป็นนามจันท์ที่เกิดทีหลังและยังไม่ปราศจากไป มีสภาพทั่วไปเหมือนปัจจชาตปัจจยทุกอย่าง จึงจัดอยู่ใน กลุ่มปัจจยธรรมปัจจชาตชาติเหมือนกัน

๖) อาหารอวิคตปัจจย หรือ รูปอาหารอวิคตปัจจย

อาหารอวิคตปัจจย หรือ รูปอาหารอวิคต ปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นรูปอาหารและยังไม่ว่าปราศจากไปด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ นำอาหารขรูปให้เกิดขึ้นด้วย (อาหาร) เป็นสภาพที่ยังไม่ว่าปราศจากไปด้วย (อวิคต)

อาหารอวิคตปัจจัย หรือ รูปอาหารอวิคต ปัจจัยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรม อาหารชาติ ปัจจัยธรรมนั้นได้แก่ รูปอาหารช่วยอุปการะแก่ปัจจัยูปันนธรรม

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะ อาหารอวิคตปัจจัย หรือ รูปอาหารอวิคตปัจจัยย่อมนำมาซึ่ง อาหารรูปให้เกิดขึ้นและยังไม่ปราศจากดับไป มีสภาพทั่วไปเหมือนรูปอาหารปัจจัยทุกอย่าง จึง จัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมอาหารชาติหรือรูปอาหารชาติ

๗) อินทริยอวิคตปัจจัย หรือ รูปชีวิตินทริยอวิคตปัจจัย

อินทริยอวิคตปัจจัย หรือ รูปชีวิตินทริยอวิคตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นชีวิตรูปที่เป็นใหญ่และยังไม่ปราศจากไปด้วย

เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ มีอิสระเป็นใหญ่ด้วย (อินทริย) เป็นสภาพที่ ยังไม่ปราศจากไปด้วย (อวิคต)

อินทริยอวิคตปัจจัยหรือรูปชีวิตินทริยอวิคตปัจจัยจัดอยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมรูปชีวิตินทริย ชาติ เพราะ ปัจจัยธรรมคือ ชีวิตรูปที่เป็นใหญ่ในการรักษา ปัจจัยูปันนธรรม คือ กัมมข รูปที่เกิด ร่วมกัน

เมื่อพิจารณาโดยลักษณะ อินทริยอวิคตปัจจัย หรือ รูปชีวิตินทริย อวิคตปัจจัย มีสภาพ เป็นรูป คือ ชีวิตรูป มีความเป็นใหญ่ในการ เป็นผู้รักษารูปที่เกิดจากกรรมอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับตน และไม่ปราศจากกัน มีสภาพทั่วไปเหมือนรูปชีวิตินทริยปัจจัยทุกอย่าง จึงจัดอยู่ใน กลุ่มปัจจัยธรรม ที่เป็นรูปชีวิตินทริยชาติ

อวิคตปัจจัย คล้ายกับอติปัจจัย คือ มีการแบ่งเป็น ๗ ปัจจัยย่อย มีความแตกต่างโดย การจัดกลุ่มชาติปัจจัยธรรม แต่มีความเสมอกันที่เป็นปัจจุบันกาลเหมือนกัน เพราะไม่ว่าจะเกิดก่อน เกิดพร้อมกัน หรือเกิดทีหลัง เมื่อเป็นอวิคตปัจจัย จะต้องแสดงความยังไม่ปราศจากไป หรือ ดับ หายไปทั้งปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรม นอกจากนี้ยังต้องมีหน้าที่อุปถัมภ์กัตติด้วย

ปัจจัยเหตุที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงอติปัจจัยแล้ว ยังทรงแสดงอวิคตปัจจัยซ้ำอีก ก็ เพราะต้องการให้มีความวิจิตรพิสดารยิ่งขึ้น และอีกประการหนึ่งก็เพื่อให้เหมาะสมแก่อรรถาธิบายของ เวไนยสัตว์ทั้งหลาย ดังนั้นจึงได้ทรงแสดงอวิคตปัจจัยซ้ำอีก โดยมีเนื้อความเหมือนกับอติปัจจัยทุก ประการจะแตกต่างกันก็แต่โวหารในการแสดงเท่านั้น

๒.๕ สถานธรรมของกลุ่มปัจจัยธรรม

คำว่า “ชาติ” มีหลายความหมาย เช่น การเกิด, พวก, กลุ่ม, หมู่, ชนิด, ตระกูล, ภพ ฯลฯ แต่ชาติในที่นี้จะหมายถึง กลุ่ม, ชนิด, หรือตระกูล ปัจจัยที่มีลักษณะใกล้เคียงกันจะถูกจัดไว้เป็นกลุ่มหรือชนิด หรือ ตระกูลเดียวกันเรียกว่า “ชาติเดียวกัน” เช่น สหชาติชาติ คือ ชาติ หรือ กลุ่มของปัจจัยที่ปัจจัยธรรมกับปัจจัยูปันตรมเกิดขึ้นพร้อมกัน อารัมมณชาติคือชาติหรือกลุ่มของปัจจัยที่มีปัจจัยธรรมเป็นอารมณ์ และปัจจัยูปันตรมเป็นผู้รู้อารมณ์ เป็นต้น

การจำแนกปัจจัยออกเป็น ๕ ชาติ ก็เพื่อประโยชน์ในการหาอำนาจ ปัจจัยสงเคราะห์ เพราะปัจจัยที่อยู่ในชาติเดียวกันส่วนใหญ่จะเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นกลุ่ม ๆ ดังนั้น ในการวิเคราะห์หาอำนาจปัจจัยจึงต้องเริ่มด้วยการพิจารณาว่า จะมีชาติใดเกิดขึ้นได้บ้าง (ปกติจะมีได้มากกว่า ๑ ชาติ) โดยใช้ลักษณะเฉพาะของแต่ละชาติดังที่กล่าวมาแล้วเป็นต้นตัดสิน เมื่อรู้ชาติของปัจจัยแล้วจึงค่อยพิจารณาต่อไปว่าในแต่ละชาตินั้นจะมีปัจจัยใดบ้างที่สามารถเกิดขึ้นได้ โดยใช้สถานธรรม หรือ องค์ธรรมของปัจจัย และปัจจัยูปันตรมของแต่ละปัจจัยเป็นตัวตัดสิน ปัจจัยธรรมหลัก ๒๔ ปัจจัย เมื่อแสดงโดยพิสดาร ๕๒ ปัจจัย สงเคราะห์เข้าในกลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชาติ^{๑๖๕} ได้ดังนี้

๑) สหชาติชาติ มี ๑๕ ปัจจัย คือ

๑.๑) เหตุปัจจัย	๑.๒) สหชาติปฏิบัติปัจจัย
๑.๓) สหชาติปัจจัย	๑.๔) อัญญมัญญปัจจัย
๑.๕) สหชาตนิสสยปัจจัย	๑.๖) สหชาตกัมมปัจจัย
๑.๗) วิปากปัจจัย	๑.๘) นามอาหารปัจจัย
๑.๙) สหชาตินทริยปัจจัย	๑.๑๐) ฌานปัจจัย
๑.๑๑) มัคคปัจจัย	๑.๑๒) สัมปยุตตปัจจัย
๑.๑๓) สหชาตวิปปยุตตปัจจัย	๑.๑๔) สหชาตัตถิปัจจัย
๑.๑๕) สหชาตอวิคตปัจจัย	

๒) อารัมมณชาติ มี ๑๒ ปัจจัย คือ

๒.๑) อารัมมณปัจจัย	๒.๒) อารัมมณาธิปัตติปัจจัย
๒.๓) วัตถุอารัมมณปุเรชาตปฏิบัติปัจจัย	๒.๔) วัตถุอารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย
๒.๕) อารัมมณูปนิสสยปัจจัย	๒.๖) อารัมมณปุเรชาตปัจจัย

^{๑๖๕} พระครูธรรมธรสุมนต์ นนฺทโก, ปัญฐานภาค ๑ ตอน ๒, (กรุงเทพมหานคร : หอไตรการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๗ - ๘.

- ๒.๓) วัดถ้ำมณปูเรชาตปัจจย ๒.๘) วัดถ้ำมณปูเรชาตวิปปยุตตปัจจย
 ๒.๕) อารัมมณปูเรชาตตติปัจจย ๒.๑๐) วัดถ้ำมณปูเรชาตตติปัจจย
 ๒.๑๑) อารัมมณปูเรชาตอวิคตปัจจย ๒.๑๒) วัดถ้ำมณปูเรชาตอวิคตปัจจย^{๑๖}

๓) อนันตรชาติ มี ๗ ปัจจัย คือ

- ๓.๑) อนันตรปัจจย ๓.๒) สมนันตรปัจจย
 ๓.๓) อนันตรูปนิสสยปัจจย ๓.๔) อาเสวนปัจจย
 ๓.๕) อนันตรกัมมปัจจย ๓.๖) นัตติปัจจย
 ๓.๗) วิคตปัจจย

๔) วัดถูปูเรชาตชาติ มี ๖ ปัจจัย คือ

- ๔.๑) วัดถูปูเรชาตนิสสยปัจจย ๔.๒) วัดถูปูเรชาตปัจจย
 ๔.๓) วัดถูปูเรชาตอินทริยปัจจย ๔.๔) วัดถูปูเรชาตวิปปยุตตปัจจย
 ๔.๕) วัดถูปูเรชาตตติปัจจย ๔.๖) วัดถูปูเรชาตอวิคตปัจจย

๕) ปังณาชาตชาติ มี ๔ ปัจจัย คือ

- ๕.๑) ปังณาชาตปัจจย ๕.๒) ปังณาชาตวิปปยุตตปัจจย
 ๕.๓) ปังณาชาตตติปัจจย ๕.๔) ปังณาชาตอวิคตปัจจย

๖) อาหารชาติ มี ๓ ปัจจัย คือ

- ๖.๑) รูปอาหารปัจจย ๖.๒) อาหารัตติปัจจย
 ๖.๓) อาหารอวิคตปัจจย

๗) รูปชีวิตอินทริยชาติ มี ๓ ปัจจัย คือ

- ๗.๑) รูปชีวิตอินทริยปัจจย ๗.๒) อินทริยัตติปัจจย
 ๗.๓) อินทริยอวิคตปัจจย

๘) ปกตูปนิสสยชาติ มี ๑ ปัจจัย คือ ปกตูปนิสสยปัจจย

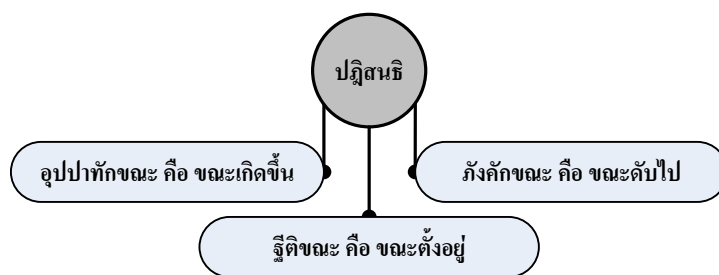
๙) นานักขณิกกัมมชาติ มี ๑ ปัจจัย คือ นานักขณิกกัมมปัจจย

^{๑๖} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ แสดงอารัมมณชาติตามแบบปัจจยพิสคาร ๔๗ มี ๘ ปัจจัย เว้น ๔ ปัจจัย คือ วัดถ้ำมณปูเรชาตาริปปิปัจจย , วัดถ้ำมณปูเรชาตปัจจย , วัดถ้ำมณปูเรชาตตติปัจจย , วัดถ้ำมณปูเรชาตอวิคตปัจจย คูใน พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๔๒๕ และในบทนำพระไตรปิฎกเล่มที่ ๔๐ แสดงอารัมมณชาติมี ๘ ปัจจัย เว้นปัจจย ๔ ข้างปลาย ส่วนวัดถ้ำมณปูเรชาตาริปปิ ทานให้ชื่อว่า อารัมมณปูเรชาตาริปปิปัจจย คูใน อภ.ป. ๔๐ /บทนำ/[๓๔].

๒.๕.๑ กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติ

สหชาตชาติ เป็นกลุ่มปัจจัยธรรมที่แสดงถึงการเกิดขึ้นของสังขตธรรม คือ สภาวธรรม ที่มีปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้นนั้น ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมจะต้องอาศัยสภาวธรรมที่เกิดพร้อมกันช่วยอุปการะให้เกิดขึ้นและช่วยอุปถัมภ์หลังจากเกิดแล้วด้วย ดัง มีข้อกำหนดของสหชาตชาติว่า ปัจจัยธรรม กับ ปัจจัยอุปบันนธรรมเกิดพร้อม กัน^{๓๓} พระสัทธัมมโชติกะแสดงไว้ในคัมภีร์ มหาปฏฐานว่า “คำว่า ชาตะ ในสหชาตนี้ น ได้แก่ จิต เจตสิก และรูปที่เกิดอยู่ในขณะทั้ง ๓ หมายความว่า ธรรมที่เป็นปัจจัย คือ ช่วยอุปการะแก่ปัจจัยอุปบันนธรรมของตนๆ นั้น อุปาทักขณะก็เป็นได้ จิตขณะก็เป็นได้ ภังคักขณะก็เป็นได้”^{๓๔} เมื่อพิจารณาให้รอบคอบแล้ว จะเห็นได้ว่า มีการช่วยอุปการะในอุปาทักขณะและจิต ขณะเป็นสำคัญ ในลักษณะที่เกิดพร้อมกันและช่วยอุปการะหลังจากเกิดแล้วด้วย แต่จะสามารถอุปการะจนกระทั่งถึงช่วงเวลาดับ หรือ ภังคักขณะหรือไม่ ต้องพิจารณาทั้งส่วนที่เป็นปัจจัยธรรมและปัจจัยอุปบันนธรรมว่าเป็นรูปหรือนามเหมือนกันหรือไม่ นั่นคือ ถ้านามอุปการะแก่นามก็ดี หรือ รูปอุปการะแก่รูปก็ดี จะอุปการะได้ทั้ง ๓ ขณะ เพราะมีอายุเท่ากัน หรือ รูปอุปการะแก่นาม ก็อุปการะได้ทั้ง ๓ ขณะเช่นกัน เพราะรูปอายุยาวนานกว่านาม แต่ถ้าเป็นนามอุปการะแก่รูป นามที่เป็นปัจจัยธรรมย่อมดับไปก่อน จะไม่สามารถอุปการะถึงภังคักขณะของรูปอย่างแน่นอน

จิตดวงหนึ่งๆ จะมีขณะเล็ก (อนุขณะ) อยู่ ๓ อนุขณะ คือ อุปาทักขณะ (ขณะเกิดขึ้น) จิตขณะ(ขณะตั้งอยู่) ภังคักขณะ (ขณะดับไป) และขณะทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็นอายุของจิตอุปบาท คือ จิตรวมทั้งเจตสิกแต่ละดวงที่เกิดร่วมกัน^{๓๕} (ดูภาพที่ ๒.๒ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๒ แสดงอายุ ๓ อนุขณะของปฏิสนธิจิต^{๓๖}

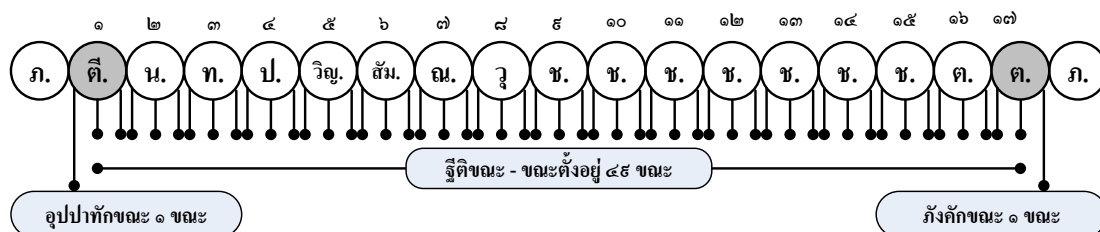
^{๓๓} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๔๒๔.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๔.

^{๓๕} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๓๖), หน้า ๒๖.

^{๓๖} อ่างแล้ว.

ส่วนอายุของรูป รูปใดรูปหนึ่งจะมีอายุเท่ากับระยะเวลาของขณะจิตที่เกิดขึ้นแล้วดับไป ๑๗ ดวง หรือ ๕๑ ขณะเล็ก ดังตัวอย่างรูปที่เกิด ตรงอุปาทักขณะของอดีตภังค์ ในปัญจทวารวิธิตถารัมมณวาระ เปรียบเทียบอายุของรูปกับจิต (ดูภาพที่ ๒.๓ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๓ แสดงปัญจทวารวิधि เปรียบเทียบอายุของรูปเท่ากับจิต ๑๗ ดวงหรือ ๕๑ อนุขณะ^{๑๘๑}

หมายเหตุ ; สัญลักษณ์คำย่อในภาพที่ ๒.๓

ภ. : ภวังคจิต	ติ. : อดีตภวังคจิต	น. : ภวังคจลนจิต
ท. : ภวังคุปัจเจทจิต	ป. : ปัญจทวาราวชชนจิต	วิญ. : ปัญจวิญญานจิต
สัม. : สัมปฏิจจนจิต	ณ. : สันตிரณจิต	ว. : โวฏฐัพพนจิต
ช. : ชวนจิต	ต. : ตถารัมมณจิต ^{๑๘๒}	

กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติ ทั้ง ๑๕ ปัจจัย มีความเสมอภาคกันในเรื่องเกี่ยวกาลเว ลา และสติ กล่าวคือ เมื่อว่าโดยกาลทั้ง ๓ แล้ว สหชาตชาติเป็นปัจจุบันกาลอย่างเดียว เพราะสหชาตชาติ คือ การเกิดขึ้นพร้อมกัน ย่อมจะยังมีอยู่ในขณะที่อุปการะกันแน่นนอน และอีกประการหนึ่ง คือ สติ หรือ อำนาจหน้าที่ในการอุปการะมิได้ทั้ง ๒ สติ ได้แก่ ชนกสติ คือ ปัจจัยธรรมช่วยอุปการะแก่ปัจจัยอุปบันนธรรมที่ยังไม่เกิดให้ได้เกิดขึ้นพร้อมกัน และยังทำหน้าที่อุปถัมภกสติ คือ การช่วยดูแลอุปการะให้สามารถดำรงอยู่และเจริญขึ้นได้ด้วย ส่วนลักษณะ อาการนามรูป และภพภูมิ ต้องพิจารณาเป็นกลุ่มย่อย หรือแต่ละปัจจัยธรรมต่อไป

สหชาตชาติ ๑๕ ปัจจัยนั้น ท่านจัดแบ่งเป็น ๓ กลุ่มย่อย คือ

ก. สหชาตชาติใหญ่ มี ๔ ปัจจัย คือ

- ๑) สหชาตปัจจัย ๒) สหชาตนิสสยปัจจัย
- ๓) สหชาตัตถิปัจจัย ๔) สหชาตอวิคตปัจจัย

^{๑๘๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๔ วิธีสังคหะ, หน้า ๒๖.

^{๑๘๒} คำอธิบายใน ภาคผนวก ข.

ข. สหชาติกลาง มี ๔ ปัจจัย คือ

- ๑) อัญญมัญญปัจจัย ๒) วิปากปัจจัย
๓) สัมปยุตตปัจจัย ๔) สหชาติวิปยุตตปัจจัย

ค. สหชาติเล็ก มี ๗ ปัจจัย คือ

- ๑) เหตุปัจจัย ๒) สหชาติปิตีปัจจัย
๓) สหชาติกัมมปัจจัย ๔) นามอาหารปัจจัย
๕) สหชาตินทริยปัจจัย ๖) ฌานปัจจัย
๗) มัคคปัจจัย

ก. สหชาติใหญ่

สหชาติใหญ่ หมายถึง กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติที่ช่วยอุปการะแก่ธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกัน มีขอบเขตสภาวะธรรม หรือ องค์ธรรมทั้งส่วนปัจจัยธรรมและปัจยุปัณนธรรมที่กว้างขวางที่สุด ครอบคลุมองค์ธรรมของปัจจัยธรรมอื่นๆ ในกลุ่มเดียวกัน มีอยู่ ๔ ปัจจัย ดังนี้

- ๑) สหชาติปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดขึ้นพร้อมกัน
๒) สหชาตนิสสยปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกัน

และเป็นที่ยาศัยด้วย

๓) สหชาติตติปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะ โดยความเกิดพร้อมกันและยังมีอยู่ด้วย

๔) สหชาติอวิคตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกัน และยังไม่ปราศจากไปด้วย

สหชาติใหญ่ทั้ง ๔ ปัจจัยนี้มีองค์ธรรมเหมือนกันทุกประการ เพราะความเป็น สหชาติปัจจัย คือ ขณะที่ปัจจัยธรรมอุปการะแก่ปัจยุปัณนธรรมที่เกิดพร้อมกันนั้น (สหชาติ) ย่อมทำหน้าที่เป็นที่ยาศัยด้วย (นิสสย) ยังมีอยู่ครบทั้งสองฝ่ายด้วย (อตฺถิ) และยังไม่แยกห่างปราศจากไป อีกด้วย (อวิคต) จึงนับได้ว่ามีสภาพธรรมที่เสมอกัน เป็นประเภทนามรูปช่วยอุปการะแก่นามรูป องค์ธรรมก็เหมือนกันทุกประการ ดังนี้

องค์ธรรมของสหชาติใหญ่ ๔

- ปัจจัย ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ มหาภูตรูป ๔ ปฏิสนธิหทัยวัตถุรูป ๑
ปัจยุปัณน ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘
ปัจจนิก ได้แก่ ไม่มี^{๑๘๓}

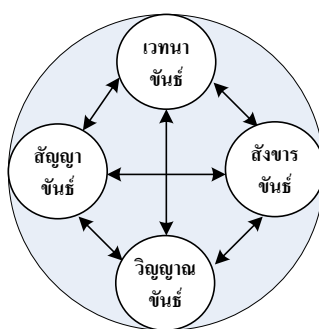
^{๑๘๓} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๔๔.

สหชาติชาติใหญ่ เป็นประเภทนามรูปช่วยอุปการะแก่นามรูป เกิดได้ทั้งในช่วงปฏิสนธิกาล ปวัตติกาลจนถึงจุติกาล และเกิดได้ทุกภพภูมิ เมื่อพิจารณาถึงองค์ธรรมแล้ว จะเห็นได้ว่า มีองค์ธรรม หรือองค์ประกอบเพียง ๒ อย่าง คือ ปัจจัย และปัจจุปปันเท่านั้น ไม่มีปัจจนิกเลย ทั้งนี้ เพราะ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ เป็นปัจจุปปันนธรรมได้ทั้งหมด ไม่มีสังขตธรรม คือ จิต เจตสิก รูป ใดๆ เหลือเลย จึงไม่มีเศษเหลือเป็นปัจจนิกธรรม

สหชาติปัจจัย จัดเป็นสาธารณปัจจัย คือ เป็นปัจจัยทั่วไปทั้งในสัตว์ บุคคล และในวัตถุภายนอกทั่วไปทั้งหมด สหชาติปัจจัยจึงเป็นสัพพัญญานิกปัจจัย คือ ปัจจัยที่นับเนื่องในปัจจัยทั้งปวง เพราะฉะนั้นทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นในโลกทั้งหมด จึงไม่มีธรรมใดที่จะไม่เกิดจากสหชาติปัจจัย อีกอย่างหนึ่ง ธรรมใดๆ ก็ตามที่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นเพียงลำพังอย่างเดียวไม่มี จะต้องอาศัยธรรมหลายอย่างเกิดขึ้นพร้อมกันกับตนเสมอ^{๑๘๔}

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมและอาการนามรูปให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น ที่ว่า สหชาติชาติใหญ่ เป็นประเภทนามรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้น เป็นกล่าวอาการโดยรวม หากจะแสดงจำแนกให้ละเอียด ตามบาติกกลุ่มสหชาติชาติปัจจนิกเทศ สรุปได้ ๔ อาการ ได้แก่ (๑) นามช่วยอุปการะแก่นาม (๒) รูปช่วยอุปการะแก่รูป (๓) นามช่วยอุปการะแก่รูป และ (๔) นามรูปช่วยอุปการะแก่กันและกัน ดังจะแสดงให้เห็นชัดเจนดังนี้

(๑) นามช่วยอุปการะแก่นาม คือ นามขันธ ๔ หรือ จิตและเจตสิก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ $\Leftrightarrow$ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒^{๑๘๖} (ดูภาพที่ ๒.๔ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๔ แสดงนามขันธ ๔ อุปการะแก่กันและกัน

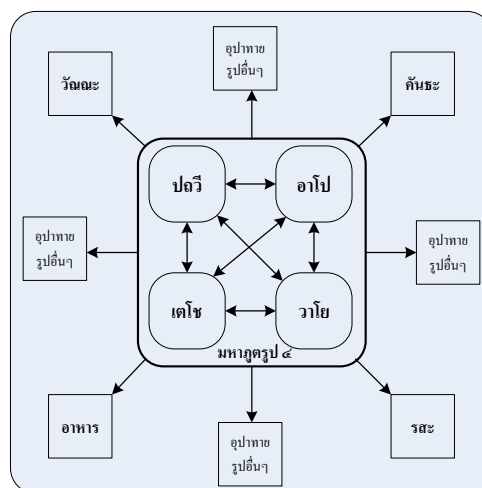
^{๑๘๔}ปราโมช น้อยวัฒน์, คู่มือศึกษาคัมภีร์มหาปฏิกฐาน, หน้า ๑๘๕.

^{๑๘๕}เครื่องหมาย $\Leftrightarrow$ จะใช้เป็นสัญลักษณ์ เพื่อแสดงความหมายว่า “เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน”

^{๑๘๖}ดู ความสัมพันธ์ของจิต เจตสิก ในภาคผนวก ง.

จากภาพที่ ๒.๔ จะเห็นได้ว่า จิต เจตสิก หรือ นามขันธ์ ๔ จะเกิดขึ้นโคตรเดียวไม่ได้ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันทั้ง ๔ นามขันธ์อุปการะแก่กันและกัน สามารถเกิดได้ใน ๓๐ ภูมิ คือ จตุโวการภูมิ ๔ และปัญจโวการภูมิ ๒๖ เกิดได้ทุกช่วงเวลา ทั้งปฏิ สันติกาล และปัตติกาล ดังแสดงในบาฬี ปัจจนีหเทศของสหชาติปัจจัย นิสสยปัจจัย อัคคิปัจจัย และอวิคตปัจจัยว่า “ขันธ์ ๔ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยสหชาติปัจจัย, ... โดยนิสสยปัจจัย, ... โดยอัคคิปัจจัย, ... โดยอวิคตปัจจัย”^{๑๘๗}

(๒) รูปช่วยอุปการะแก่รูป คือ มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน ทั้งช่วยอุปการะแก่อุปาทายรูปที่เกิดพร้อมกันกับตนด้วย ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ $\leftrightarrow$ มหาภูตรูป ๔ และ มหาภูตรูป ๔ $\rightarrow$ ^{๑๘๘} อุปาทายรูป ๒๔ (ดูภาพที่ ๒.๕ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๕ แสดงมหาภูตรูป ๔ อุปการะแก่กันและกันและช่วยอุปการะแก่อุปาทายรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกัน

จากภาพที่ ๒.๕ จะเห็นได้ว่า มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวี อาโป เตโช वाโย เป็นรูปที่แยกกันไม่ได้^{๑๘๙} จึงช่วยอุปการะแก่กันและกันเสมอ และยังช่วยอุปการะแก่อุปาทายรูปซึ่งอาศัยมหาภูตรูปเกิดอีกด้วย แต่อุปาทายรูปไม่ได้อุปการะแก่มหาภูตรูปโดยสหชาติชาติแต่อย่างใด จึงนับว่าได้รับ

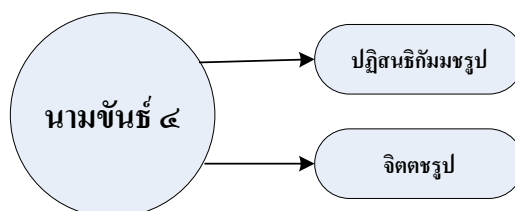
^{๑๘๗} อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๖/๗. ดูเพิ่มเติมใน อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗, อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๒๑/๑๑, อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๒๔/๑๓.

^{๑๘๘} เครื่องหมาย $\rightarrow$ จะใช้เป็นสัญลักษณ์ เพื่อแสดงความหมายว่า “เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ (ปัจจัยอุปบันธกรรม)”.

^{๑๘๙} รูปที่แยกจากกันไม่ได้ เรียกว่า อวินิพโกรูป มี ๘ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ วันณรูป คันธรูป รสรูป และอาหารรูป.

อุปการะจากมหาภูตรูปฝ่ายเดียว สาม ารเกิดได้ในภูมิที่มีรูปชั้น จำนวน ๒๗ ภูมิ ได้แก่ เอกโวการภูมิ หรืออสังขยัตตภูมิ ๑ และปัญจโวการภูมิ ๒๖ ช่วยอุปการะทั้งปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ดังแสดงในบาลีปัจจยนิเทศของสหชาตปัจจย นิสสยปัจจย อตติปัจจย และอวิคตปัจจย ว่า “มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจยแก่กันและกันโดยสหชาตปัจจย ,... โดยนิสสยปัจจย ,... โดยอตติปัจจย ,... โดย อวิคตปัจจย” และ “มหาภูตรูปเป็นปัจจยแก่อุปาทายรูปโดยสหชาตปัจจย ,... โดยนิสสยปัจจย ,... โดยอตติปัจจย ,... โดยอวิคตปัจจย”^{๑๕๐}

(๓) นามช่วยอุปการะแก่รูป คือ จิต เจตสิก หรือนามชั้น ๔ ในปัญจโวการภูมิ ช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกันกับตน ได้แก่ จิต ๓๕^{๑๕๑} เจตสิก ๕๒ → จิตตขรูป ปฏิสนธิกัมมขรูป (ดูภาพที่ ๒.๖ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๖ แสดงนามชั้น ๔ ช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน

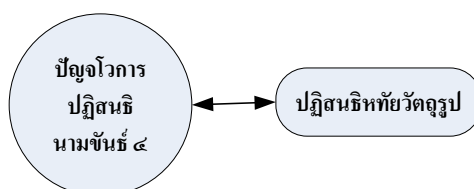
จากภาพที่ ๒.๖ นามชั้น ๔ แสดงให้เห็นว่า ในปัญจโวการภูมิ นามชั้น ๔ ที่นอกจากปัญจวิญญานจิตตูปบาทและจุติจิตตูปบาทแล้ว สามารถช่วยอุปการะแก่จิตตขรูป คือ รูปที่เกิดจากจิต และปฏิสนธิกัมมขรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรมในปฏิสนธิกาลในปัญจโวการภูมิ ซึ่งอาจจะเรียกชื่อเต็มว่า “ปัญจโวการปฏิสนธิกัมมขรูป” ก็ได้ เพราะรูปเหล่านี้จะเกิดไม่ได้ ถ้าไม่อาศัยจิต เจตสิก หรือนามชั้น ๔ ที่เกิดพร้อม กันช่วยเหลืออุปการะ ลักษณะการอุปการะเช่นนี้จะเกิดได้ เฉพาะปัญจโวการภูมิเท่านั้น นามชั้นทำให้จิตตขรูปเกิดในปวัตติกาล และทำให้ปฏิสนธิกัมมขรูปเกิดในปฏิสนธิกาล ดังแสดงในบาลีปัจจยนิเทศของสหชาตปัจจย นิสสยปัจจย อตติปัจจย และอวิคตปัจจยว่า “สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกเป็นปัจจยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยสหชาตปัจจย ,... โดยนิสสยปัจจย ,... โดยอตติปัจจย ,... โดยอวิคตปัจจย”^{๑๕๒}

^{๑๕๐} อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๖/๗. ดูเพิ่มเติมใน อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗, อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๒๑/๑๑, อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๒๔/๑๓.

^{๑๕๑} จิต ๓๕ = จิต ๘๕ – ทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ อรูปวิปากจิต ๔ และจุติจิตของพระอรหันต์.

^{๑๕๒} อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๖/๗. ดูเพิ่มเติมใน อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗, อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๒๑/๑๑, อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๒๔/๑๓.

(๔) นามรูปช่วยอุปการะแก่กันและกัน คือ ในปฏิสนธิขณะ หทยวัตถุและวิบากนาม
 ชั้น ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน ในปัญจโวการภูมิ ได้แก่ ปัญจโวการปฏิสนธิ
 นามชั้น ๔^{๔๓} ⇔ ปฏิสนธิหทยวัตถุรูป (รูปภาพที่ ๒.๗ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๗ แสดง นามชั้น ๔ ช่วยอุปการะแก่กันและกันกับปฏิสนธิหทยวัตถุรูปที่เกิดพร้อมกัน

จากภาพที่ ๒.๗ แสดงให้เห็นว่า ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ ในช่วงปฏิสนธิกาลนามชั้น ๔
 กับรูปชั้นที่เป็น นกัมมชรูปย่อมเกิดขึ้นพร้อมกัน โดย ปัญจโวการปฏิสนธิ นามชั้น ๔ สามารถ
 อุปการะแก่ปฏิสนธิกัมมชรูปได้ทั้งหมดดังได้แสดงไปแล้ว แต่กัมมชรูปที่จะเป็นที่ยอาศัยเกิดของ
 นามชั้นในปฏิสนธิกาลมีเพียงหทยวัตถุรูปเท่านั้น ดังนั้น นามรูปที่จะช่วยอุปการะแก่กันและกัน
 ได้ จึงได้แก่ ปัญจโวการปฏิสนธินามชั้น ๔ กับ ปฏิสนธิหทยวัตถุรูปเท่านั้น ดังแสดงในบาลีปัจจัย
 นิเทศของสหชาติปัจจัย นิสสปัจจัย อตติปัจจัย และอวิคตปัจจัยว่า “ในปฏิสนธิขณะ นามรูปเป็น
 ปัจจัยแก่กันและกันโดยสหชาติปัจจัย , ... โดยนิสสปัจจัย , ... โดยอตติปัจจัย , ... โดยอวิคต
 ปัจจัย”^{๔๔}

ดังนั้น จึงสรุปในสหชาติชาติใหญ่ ในลักษณะที่เกิดพร้อมกัน โดยอาการนามรูป ช่วย
 อุปการะแก่นามรูป ในภูมิทั้ง ๓๑ เป็นการกล่าวโดยรวม ในอาการ ๔ อย่าง คือ นาม ช่วยอุปการะแก่
 นามก็ดี รูปช่วยอุปการะแก่รูปก็ดี นามช่วยอุปการะแก่นามรูปก็ดี หรือ นามรูป ช่วยอุปการะซึ่งกัน
 และกันก็ดี อาการอย่างใดอย่างหนึ่ง นี้ ถิ่นนับว่า เป็นสหชาติได้ สำหรับในภูมิ ๓๑ ที่เกิดได้นั้น ถ้า
 เป็นปัญจโวการภูมิ ๒๖ สามารถมีครบทั้ง ๔ อาการ ในจุโวการภูมิ คือ อรูปภูมิ ๔ ย่อมได้เพียง
 อาการนาม ช่วยอุปการะแก่ นามเท่านั้น ส่วนเอกโวการภูมิ คือ อสัณฺณยัตตภู มิ ๑ ก็ย่อมได้เพียง
 อาการรูป ช่วยอุปการะแก่ รูปเท่านั้น เมื่อพิจารณาโดยช่วงกาลเวลา มีได้ทั้งช่วงปฏิสนธิกาลและ
 ช่วงปัจเจกกาลตลอดจนถึงจุติกาลทั้งหมด ถ้ากล่าวโดยกาลทั้ง ๓ สหชาติชาติทั้งหมด ย่อมนับเป็น
 ปัจจุบันกาลเท่านั้น เพราะต้องเกิดพร้อมกันทั้งปัจจัยธรรมและปัจจัย ูปันนธรรม และเมื่อพิจารณา
 โดยสติ ก็สามารถทำหน้าที่ทั้งชนกสติ พร้อมทั้งอุปถัมภ์ภกสติด้วย

^{๔๓}ปัญจโวการปฏิสนธินามชั้น ๔ คือ ปัญจโวการปฏิสนธิวิญญาณ ๑๕ เจตสิก ๑๕.

^{๔๔}อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๖/๗. ดูเพิ่มเติมใน อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗, อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๒๑/๑๑, อภิ. ป.
 (ไทย) ๔๐/๒๔/๑๓.

ข. สหราชอาณาจักรกลาง

กลุ่มปัจจัยธรรมสหราชอาณาจักรกลาง จะมีขอบเขตองค์ธรรมมีขนาดย่อมลงมา คือ น้อยกว่าสหราชอาณาจักรใหญ่ทั้ง ๔ จึงนับเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มสหราชอาณาจักรใหญ่ กลุ่มปัจจัยธรรมสหราชอาณาจักรกลางมีอยู่ ๔ ปัจจัย แต่ละปัจจัย ก็มีองค์ธรรมที่มีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวไม่เหมือนกัน ส่วนที่จะเสมอกันมีเพียงความเป็นสาธารณะของสหราชอาณาจักร คือ ช่วยอุปการะแก่ปัจจัยปบันที่เกิดพร้อมกันเป็นปัจจุบันกาล และทำหน้าที่ชนกสถิตกับอุปถัมภกสถิตเท่านั้น ปัจจัยธรรมในกลุ่มสหราชอาณาจักรกลาง มี ๔ ปัจจัย ดังนี้

๑) **อัญญมัญญปัจจัย** หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะด้วยความอาศัยกันและกัน ซึ่งการอุดหนุนซึ่งกันและกันนั้น อุปมาเหมือนไม้ ๓ อัน อาศัยเหตุที่ต่างค้ำจุนซึ่งกันและกันจึงตั้งอยู่ได้มีลักษณะองค์ธรรมที่คล้ายกับสหราชอาณาจักรบางส่วน

องค์ธรรมของอัญญมัญญปัจจัย^{๑๕๕}

ปัจจัย ได้แก่ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ มหาภูตรูป ๔ ปฏิสนธิทัตถัตถรูป ๑

ปัจจัยปบัน ได้แก่ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ มหาภูตรูป ๔ ปฏิสนธิทัตถัตถรูป ๑

ปัจจัยนิก ได้แก่ อุปาทายรูป ๒๔ เว้นปฏิสนธิทัตถัตถรูป

เมื่อพิจารณาจากองค์ธรรมของอัญญมัญญปัจจัยเปรียบเทียบกับสหราชอาณาจักรใหญ่แล้ว จะเห็นได้ว่า ปัจจัยเหมือนกันทุกประการ แต่ปัจจัยปบันไม่เหมือนสหราชอาณาจักรใหญ่แต่กลับเป็นชนิดเดียวกันกับองค์ธรรมของปัจจัยนั่นเอง และมีรูปส่วนหนึ่งที่เหลือเป็นปัจจัยนิก ในขณะที่สหราชอาณาจักรใหญ่ไม่มีปัจจัยนิกเลย เมื่อว่าโดยอาการนามรูปแล้ว ก็จะเป็นนามรูปช่วยอุปการะแก่นามรูป เช่นเดียวกัน แต่มีความพิเศษที่ว่า ทั้งปัจจัยและปัจจัยปบันนั้นต้องสามารถที่จะสลับหน้าที่อุปการะแก่กันและกันได้ ถ้าจำแนกอาการอุปการะให้ละเอียดขึ้นแล้ว จะได้ ๓ อย่าง คือ นามช่วยอุปการะแก่กันและกัน รูปช่วยอุปการะแก่กันและกัน และนามรูปช่วยอุปการะแก่กันและกัน แสดงให้ชัดเจนได้ดังนี้

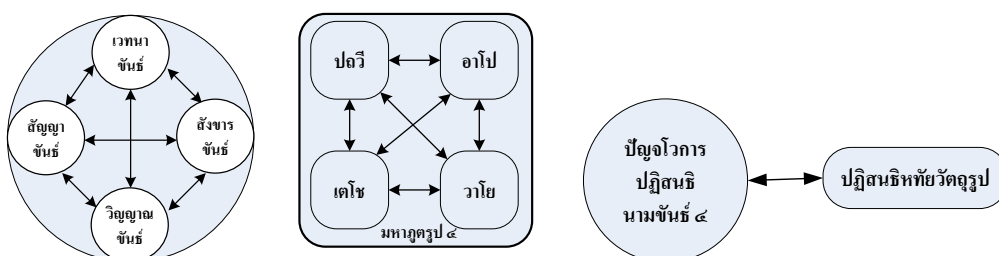
(๑) นามช่วยอุปการะแก่กันและกัน คือ นามขันธ ๔ หรือ จิตและเจตสิก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน ได้แก่ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ⇔ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒

(๒) รูปช่วยอุปการะแก่กันและกัน คือ มหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ ⇔ มหาภูตรูป ๔

^{๑๕๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๔๕.

(๓) นามรูปช่วยอุปการะแก่กันและกัน คือ ในปฏิสนธิขณะ หทยัตถุและวิบากนามขันธ ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน ในปัญจโวการภูมิ ได้แก่ ปัญจโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ $\leftrightarrow$ ปฏิสนธิหทยัตถุรูป

ดังในพระบาลีอัญญมัญญปัจจัยนิเทศแสดงไว้ว่า “อัญญมัญญปัจจัย ได้แก่ ขันธ ๔ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ นามรูปเป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย”^{๔๖} คำอธิบายย่อมเป็นไปในลักษณะเดียวกันกับสหชาติชาติใหญ่ที่ได้กล่าวไปแล้ว (ดูภาพที่ ๒.๘ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๘ แสดงสภาวะธรรมที่เป็นอัญญมัญญปัจจัย ๓ อาการ

จากภาพที่ ๒.๘ จะเห็นได้ว่า มีข้อควรสังเกต คือ การแสดงองค์ธรรมของอัญญมัญญปัจจัยจะมีความคล้ายกันกับองค์ธรรมสหชาติชาติใหญ่ใน ๓ ข้อย่อยเท่านั้น ซึ่งมีลักษณะที่ปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรมช่วยอุปการะซึ่งกันและกันได้ แต่ข้อย่อย อื่นๆ ที่เหลือ นั้นไม่มีแสดงในอัญญมัญญปัจจัย เพราะปัจจัยูปันนธรรมรับอุปการะจากปัจจัยธรรมอย่างเดียว จะเปลี่ยนมาทำหน้าที่ปัจจัยธรรมไม่ได้ ดังนั้น อัญญมัญญปัจจัยจึงนับเป็นส่วนหนึ่งของสหชาติปัจจัย หรือ สหชาติชาติใหญ่เท่านั้น สรุปได้ว่า อัญญมัญญปัจจัย มีลักษณะที่ปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรมเกิดขึ้นพร้อมกันแล้วอุปการะแก่กันและกัน โดยอาการ นามรูปช่วยอุปการะแก่กันและกันกับนามรูป เกิดได้ทั้ง ๓๑ ภูมิ ทั้งช่วงปฏิสนธิกาล และปวัตติกาลตามสมควร ตามนัยเดียวกันกับสหชาติชาติใหญ่

๒) วิปากปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผลของกรรม อุปมาเหมือนความขราที่เป็นผลจากชาติ ความเกิด หรือ วิบากเปรียบเหมือนเงา กุศล อกุศลเปรียบเหมือนคน ถ้าคนไม่มี เงา คือ วิบากก็ไม่มี^{๔๗} วิปากปัจจัยเป็นนามขันธ ๔ ช่วยอุปการะแก่กันและกัน และช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกันกับตน ดังแสดงในองค์ธรรมได้ดังนี้

^{๔๖} อภ. ป. (ไทย) ๔๐ / ๓/๓.

^{๔๗} ปราโมช น้อยวัฒน์, คู่มือศึกษาคัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๓๑๕.

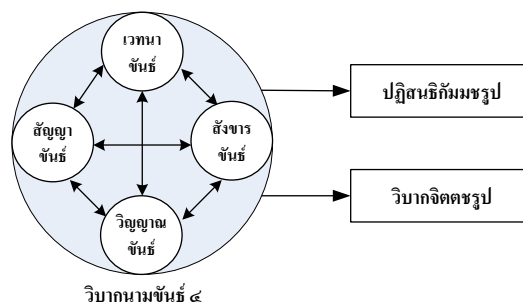
องค์กรของวิปากปัจจัย^{๑๕๕}

ปัจจัย ได้แก่ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

ปัจจัยุปัน ได้แก่ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ วิปากจิตตชรูป (เว้นวิญญูติรูป ๒)
ปฏิสนธิกัมมชรูป

ปัจจัยนิก ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป
ที่เกิดจากอกุศล-กุศล-กิริยา รูป อีก ๕ หมวดที่เหลือ

เมื่อพิจารณาองค์กรแล้ว จะเห็นได้ว่า องค์กรที่เป็นวิปากปัจจัยนั้นล้วนแต่เป็นนาม
ขันธ ไม่มีรูป ขันธเลย ปกติผลของกรรมจะมีทั้งนามขันธและรูปขันธที่เรียก ว่า กัมมชรูป แต่ ใน
การทำหน้าที่เป็นวิปากปัจจัยจะเฉพาะส่วนที่เป็นนามขันธ ๔ เท่านั้น ซึ่งจะช่วยอุปการะแก่กัน
และกันและช่วยอุปการะแก่กัมมชรูปในปฏิสนธิกาล และช่วยอุปการะแก่วิปากจิตตชรูปใน
ปวัตติกาลที่เกิดพร้อมกันกับปัจจัย ที่เว้นวิญญูติรูป ๒ เพราะวิญญูติรูป คือ การเคลื่อนไหวกายหรือ
วาจาโดยประสงค์จะสื่อสารให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ของตนจะเกิดได้ในวิจิตอันเป็นกุศล อกุศล
หรือ กิริยาชวนจิตไม่เกิดกับวิปากจิต จึงต้องงดเว้นไป ปัจจัยอื่นๆ คือ กุศล อกุศล กิริยาพร้อมทั้ง
เจตสิกที่ประกอบและรูปอื่นๆที่เหลือ ไม่ได้เกิดจากวิปากจิตจึงไม่เป็นปัจจัยุปัน วิปากปัจจัยเป็น
ประเภทนามช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน เมื่อจะจำแนกให้ละเอียดขึ้นไป ก็จะมี ๓ อาการ
คือ (๑) นามช่วยอุปการะแก่นาม เป็นอาการที่นามขันธอุปการะแก่กันและกันทั้งในจุโวการภูมิที่มี
แต่นามขันธ ๔ และปัญจโวการภูมิในขณะที่เน้นเฉพาะนามขันธ (๒) นามช่วยอุปการะ รูปที่เกิด
พร้อมกันในปัญจโวการภูมิ ในขณะที่เน้นวิปากเป็นปัจจัยเฉพาะรูป (๓) นามช่วยอุปการะแก่กัน
และกันพร้อมทั้งช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกันด้วยในปัญจโวการภูมิ เพราะนามขันธ ๔ ที่
อุปการะแก่รูปย่อมมีการอุปการะแก่กันและกันพร้อมกันไปด้วย (ดูภาพที่ ๒.๕ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๕ แสดงสภาวะธรรมที่เป็นวิปากนามขันธที่อุปการะแก่กันและกันและอุปการะแก่รูปขันธ

^{๑๕๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๑๕๖.

จากภาพที่ ๒.๕ แสดงให้เห็นว่า วิปากปัจจัยเป็นธรรมที่อุปการะแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกันโดยความเป็นผลของกรรม เป็นสหชาติชาติกลาง เพราะเป็นปัจจัยธรรมมีเฉพาะนามชั้น ๔ จึงมีขนาดย่อมลงมา อีกเป็นส่วนหนึ่งของสหชาติชาติใหญ่ วิปากปัจจัยสามารถเกิดมีได้ใน ๓๐ ภูมิ ได้แก่ จตุโวการภูมิและปัญจโวการภูมิที่มีนามชั้นเกิดได้ เกิดได้ทั้งช่วงปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล เมื่อ กล่าว โดยกาล ๓ ย่อมเป็นปัจจุบันกาลเท่า นั้น และทำหน้าที่ทั้งชนกสติและอุปถัมภกสติได้

๓) สัมปยุตตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความประกอบกันของนามชั้น ๔ อย่างกลมกลืนเหมือนเป็นธรรมเดียวกัน อุปมาเหมือนยาที่ชื่อว่า “จตุมธุรส” อันประกอบด้วยน้ำมันเนย น้ำมันงา น้ำผึ้ง และน้ำตาลโตนด กวนผสมเข้ากันดีแล้วแยกรสไม่ออก^{๑๙๙} นามชั้น ๔ ที่เกิดร่วมกัน ก็มีการผสมกลมกลืนเป็นอันเดียวกันเช่นกัน มี อากาณามช่วยอุปการะแก่นาม ดังแสดงองค์กรธรรมดังนี้

องค์กรธรรมของสัมปยุตตปัจจัย^{๒๐๐}

ปัจจัย ได้แก่ นามชั้น ๔ คือ จิต ๘๔ เจตสิก ๕๒

ปัจจัยุปัน ได้แก่ นามชั้น ๔ คือ จิต ๘๔ เจตสิก ๕๒

ปัจจัยนิก ได้แก่ รูปทั้ง ๒๘

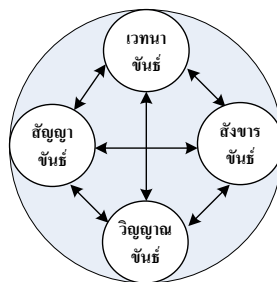
เมื่อพิจารณาองค์กรธรรมแล้วจะเห็นได้ว่า องค์กรธรรมทั้งปัจจัยและปัจจัยุปันล้วนแต่เป็น จิต เจตสิก หรือนามชั้น ๔ เหมือนกัน ส่วนรูปทั้งหมดไม่เกี่ยวข้องกับปัจจัยนี้จึงเป็นปัจจัยนิกไป เวทนารมณ์ที่ดี สัญญารมณ์ที่ดี สังขารารมณ์ที่ดี วิญญาณารมณ์ที่ดี จะเกิดโคตรเดียวลำพังโดยไม่อาศัยนามชั้นอื่นย่อมเป็นไปได้ นามชั้น ๔ ทั้งในจตุโวการภูมิ และปัญจโวการภูมิ ย่อมเกิดร่วมกัน และประกอบกันอย่างกลมกลืนเสมอ ด้วยลักษณะทั้ง ๔ มีการเกิด พร้อมกัน ดับพร้อมกัน รับรู้ อารมณ์เดียวกัน อาศัยวัตถุรูปเกิดที่เดียวกัน ตามหลักความสัมพันธ์ของจิต เจตสิก^{๒๐๑} กล่าวแบบกว้างๆ คือ จิตเกิดร่วมกับเจตสิกได้ เจตสิกก็ต้องเกิดร่วมกับจิต เจตสิกที่เกิดขึ้นในจิตแต่ละดวงย่อมเกิดร่วมกับเจตสิกอื่นด้วย แต่จิตดวงหนึ่ง จะเกิดร่วมกับจิตดวงอื่นๆ พร้อมกัน ย่อมเป็นไปได้เลย^{๒๐๒} (ดูภาพที่ ๒.๑๐ ประกอบ)

^{๑๙๙}ปราโมช น้อยวัฒน์, คู่มือศึกษาคัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๓๘๕.

^{๒๐๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๒.

^{๒๐๑}ดูภาคผนวก ง.

^{๒๐๒}ดูรายละเอียดที่ ภาคผนวก ง. ความสัมพันธ์ของจิต เจตสิก ๓ นัย.

ภาพที่ ๒.๑๐ แสดงนามขั้นที่อุปการะแก่กันและกัน

จากภาพที่ ๒.๑๐ แสดงให้เห็นว่า สัมปยุตตปัจจัยเป็นนาม ขั้นที่อุปการะแก่นาม ขั้นที่เกิดพร้อมกันโดยก รประกอบกัน เป็นสหชาติชาติกล าง เพราะเป็นปัจจัย ธรรม และปัจจัยูปันนธรรมมีเฉพาะนามขั้น ๔ จึงมีขนาดจำกัดขอบเขตลงมาเป็นส่วนหนึ่งของสหชาติชาติใหญ่ สัมปยุตตปัจจัยสามารถเกิดมีได้ใน ๓๐ ภูมิ ได้แก่ จตุโวการภูมิและปัญจโวการภูมิที่มีนามขั้น เกิดได้ เกิดได้ทั้งช่วงปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล เมื่อว่าโดยกาล ๓ จึงเป็นปัจจุบันกาลเท่านั้น และทำหน้าที่ทั้งชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติได้

๔) สหชาติวิปยุตตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่นามและรูปช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกันแต่ไม่ประกอบกันเหมือนรส ๖ อย่าง คือ รสเปรี้ยว หวาน เค็ม ขม เผ็ด เมื่อเอามาผสมรวมกันจะไม่กลมกลืนเข้ากันได้สนิทเป็นรสเดียวกัน^{๒๐๓} นามขั้นกับรูปขั้น แม้จะเกิดพร้อมกันแต่มีสภาพแตกต่างกันจึงไม่กลมกลืนเข้ากันได้สนิท จึงเรียกว่า เกิดพร้อมกันแต่ไม่ประกอบกัน จัดเข้าในประเภทนามรูปช่วยอุปการะแก่นามรูป ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของสหชาติวิปยุตตปัจจัย

ปัจจัย ได้แก่ จิต ๗๕ (เวทนาปัญจวิญญาณจิต ๑๐, อนุวิปากจิต ๔, จิตจิตของพระอรหันต์) เจตสิก ๕๒ ที่เกิดในปัญจโวการภูมิ, และปฏิสนธิหทัยัตถรูป

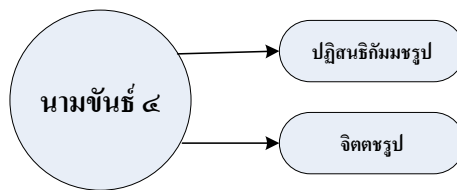
ปัจจัยูปัน ได้แก่ จิตตชรูป, ปฏิสนธิกัมมชรูป, ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕, เจตสิก ๓๕

ปัจจัยนิก ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ (เวทนาปัญจโวการปฏิสนธิ ๑๕) และรูป ๕ หมวด คือ พาหิรรูป อาหารชรูป อุดุชรูป อสัณฺณสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

^{๒๐๓} ปราโมช น้อยวัฒน์, คู่มือศึกษาคัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๓๕๐.

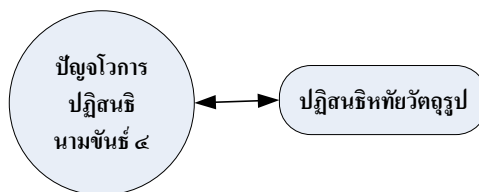
เมื่อพิจารณาองค์กรรมจะสังเกตเห็นได้ว่า ปิ จัยแสดงจิต เจตสิกตามด้วยรูป ส่วน ปิจยุปปันกลับแสดงรูปก่อนจิต เจตสิก ที่แสดงเช่นนี้เพื่อจะได้จับคู่วิปยุตตปิ จัยได้ถูกต้อง คือ นามต้องอุปการะแก่รูป และรูปก็ต้องอุปการะแก่นาม ซึ่งสามารถแสดงการจับคู่อุปการะให้ชัดเจน ได้ดังนี้

(๑) จิต ๗๕ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดในปัญจโวการภูมิช่วยอุปการะแก่จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป (ดูภาพที่ ๒.๑๑ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๑๑ แสดงนามชั้นช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน

(๒) ปฏิสนธิหทัยัตถรูปช่วยอุปการะแก่กันและกันกับปัญจโวการปฏิสนธินามชั้น ๔ คือ วิปากจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ (ดูภาพที่ ๒.๑๒ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๑๒ ปัญจโวการปฏิสนธินามชั้น ๔ ช่วยอุปการะแก่ แสดงปฏิสนธิหทัยัตถรูป

สหชาติวิปยุตตปิ จัยเป็นนามรูปที่อุปการะแก่นามรูป ที่เกิดพร้อมกันแต่ไม่ประกอบกัน เป็นสหชาติกลาง เพราะเป็นปิ จัยและปิ จยุปปันถึงจะมีทั้งนามและรูป แต่ก็เพียงส่วนหนึ่งของสหชาติใหญ่ สหชาติวิปยุตตปิ จัยสามารถเกิดมีได้เพียงปัญจโวการภูมิที่มีทั้งรูปชั้น และนามชั้นเกิดได้ เกิดได้ทั้งช่วงปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล เมื่อ กล่าว โดยกาล ๓ ย่อมเป็นปัจจุบันกาลเท่านั้น และทำหน้าที่ทั้งชนกสัตติและอุปัถฌกสัตติได้

ค. สหชาติเล็ก มี ๗ ปิ จัย คือ

กลุ่มปิ จัยธรรมสหชาติเล็ก จะมีลักษณะเสมอกันนอกจากเป็นสหชาติ การเกิดพร้อมกัน เป็นปัจจุบันกาล ทำหน้าที่สัตติทั้ง ๒ แล้ว ยังมีอาการอุปการะเหมือนกัน คือ นามช่วยอุปการะแก่นามรูป และเกิดในภูมิ ๓๐ ได้แก่ ปัญจโวการภูมิ ๒๖ จตุโวการภูมิ ๔ ส่วนที่แตกต่าง คือ

สภาวะธรรม หรือ องค์กรรมของแต่ละปัจจัย ที่จะมีความพิเศษเฉพาะตัวไม่เหมือนกัน ดังจะได้แสดงตามลำดับดังต่อไปนี้

๑) เหตุปัจจัย

เหตุปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่รูปนามโดยค วามเป็นมูลเหตุ เป็นรากเหง้า ช่วยอุปการะนามรูปอันเป็นผลธรรมให้เกิดขึ้นพร้อมกันและให้ผลธรรมนั้นมีสภาพมั่นคงอยู่ในอารมณ์กับทั้งยังผลธรรมนั้นให้เจริญยิ่งขึ้น มีอาการอุปการะประเภทนามช่วยอุปการะนามรูป ดังแสดงองค์กรรมได้ดังนี้

องค์กรรมของเหตุปัจจัย^{๒๐๔}

ปัจจัย	ได้แก่	เหตุ ๖ คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลกเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ หรือกุศลเหตุ ๓ กุศลเหตุ ๓ และอัพยาทเหตุ ๓ ^{๒๐๕}
ปัจจัยูปัน	ได้แก่	สเหตุกจิต ๗๑ เจตสิก ๕๒ (เว้น โมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒) สเหตุกจิตตชรูป ^{๒๐๖} สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป ^{๒๐๗}
ปัจจัยนิ	ได้แก่	อเหตุกจิต ๑๘ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้น จันทเจตสิก) ที่ ประกอบ, โมหเจตสิกที่ในโมหมูลจิต ๒, อเหตุกจิตตชรูป, อเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป, พาหิรรูป, อาหารชรูป, อุดุชรูป, อสังขยัตตกัมมชรูป, ปวัตติกัมมชรูป

เมื่อพิจารณาองค์กรรมของปัจจัยอันได้แก่ เหตุ ๖ นั้น ล้วนเป็นนามเจตสิกทั้งสิ้น ส่วนที่เป็นปัจจัยูปันจะมีทั้งนามจิต เจตสิก และรูปที่เกิดพร้อมกัน จึงจัดเป็นประเภทนามช่วยอุปการะ

^{๒๐๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, *กัมภีร์มหาปัญญา*, หน้า ๑๓๘.

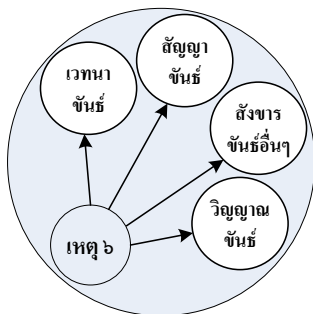
^{๒๐๕} โลกะ โทสะ โมหะ ประกอบได้เฉพาะแต่อกุศลจิต ๑๒ อย่างเดียวเรียกว่า “อกุศลเหตุ” ส่วน อโลกะ, อโทสะ, อโมหะ นั้นประกอบได้ทั้งกุศลจิต ๒๑ สเหตุกจิตตชรูป ๒๑ และสเหตุกปฏิสนธิจิต ๑๑ เมื่อประกอบกับกุศลจิต จะเรียกว่า “กุศลเหตุ” เมื่อประกอบกับวิปากจิต หรือกิริยาจิต จะเรียกว่า “อัพยาทเหตุ”

^{๒๐๖} จิตตชรูป มี ๒ อย่างได้แก่ (๑) สเหตุกจิตตชรูป คือ รูปที่เกิดจากจิตที่ประกอบด้วยเหตุ ได้แก่ สเหตุกจิต ๕๘ ที่ไม่ได้เกิดในอรูปภูมิ (๒) อเหตุกจิตตชรูป คือ รูปที่เกิดจากอเหตุกจิต ๘ (อเหตุกจิต ๑๘ เว้น ทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ ซึ่งไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้).

^{๒๐๗} ปฏิสนธิกัมมชรูปมี ๒ ประเภทได้แก่ (๑) สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป คือ ปฏิสนธิกัมมชรูปที่เกิดพร้อมด้วยสเหตุกปฏิสนธิวิญญาน ๑๑ (มหาวีปากจิต ๘ และรูปาวจรวิปากจิต ๕), (๒) อเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป คือ ปฏิสนธิกัมมชรูปที่เกิดพร้อมด้วยอเหตุกปฏิสนธิวิญญาน ๒ (อุเบกขาสันตึรณกุศลวิปาก ๑ และอุเบกขาสันตึรณอกุศลวิปาก ๑).

แก่นามรูป ซึ่งถ้าจำแนกให้ละเอียดขึ้นจะมี ๓ อย่าง คือ (๑) นามช่วยอุปการะแก่นาม (๒) นามช่วยอุปการะแก่รูป และ (๓) นามช่วยอุปการะแก่นามรูป แสดงให้ชัดเจนดังนี้

(๑) นามช่วยอุปการะแก่นาม คือ เหตุ ๖ ช่วยอุปการะแก่นามชั้นที่เกิดพร้อมกัน ได้แก่ สเหตุกจิต ๗๑ เจตสิกที่ประกอบ ๕๒ (เว้นโมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒) (ดูภาพที่ ๒.๑๓ ประกอบ)

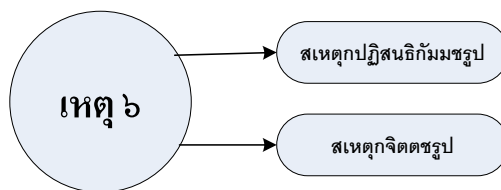
ภาพที่ ๒.๑๓ แสดงเหตุ ๖ ช่วยอุปการะแก่นามชั้นที่เกิดพร้อมกัน

พิจารณาจากภาพที่ ๒.๑๓ จะสังเกตเห็นว่า เหตุ ๖ ช่วยอุปการะทั้งเวทนาชั้น สัญญาชั้น วิญญาณชั้น และสังขารชั้นอื่นๆ ที่แสดงเช่นนี้ เพราะเหตุ ๖ เป็นส่วนหนึ่งของสังขารชั้น และจะอุปการะแก่สังขารชั้นอื่นๆ ด้วย สำหรับปัจจัยปับันต้องเกิดพร้อมกับเหตุ คือ สเหตุกจิต ๗๑ เจตสิก ๕๒ (เว้นสเหตุกจิต ๑๘ เพราะไม่ได้เกิดพร้อมกับเหตุ และเว้นโมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒ เพราะโมหเจตสิกในโมหมูลจิตเป็นปัจจัยได้อย่างเดียว เป็นปัจจัยปับันไม่ได้)^{๒๐๔} นามช่วยอุปการะแก่นามนี้มีได้ทั้ง ช่วงปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล เกิดได้ในปัญจโวการภูมิ ในขณะที่พิจารณาเพียงส่วนของนามชั้น และเกิดได้ในจุโรการภูมิ หรือ อรูปภูมิ ๔ ซึ่งมีเฉพาะนามชั้น ๔ จะพิจารณาในรูปแบบนี้ได้ชัดเจนที่สุด

(๒) นามช่วยอุปการะแก่รูป คือ เหตุ ๖ ช่วยอุปการะแก่รูปชั้นที่เกิดพร้อมกันมีเหตุเป็นสมุฏฐานได้แก่ สเหตุกจิตตชรูป คือ รูปที่เกิดจากจิตที่ประกอบด้วยเหตุในปวัตติกาล และสเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป คือ ปฏิสนธิกัมมชรูปที่เกิดพร้อมด้วยสเหตุกปฏิสนธิวิญญาณ^{๒๐๕} ในปฏิสนธิกาล รูปแบบนี้เกิดได้เฉพาะในปัญจโวการภูมิ เพราะจะต้องมีทั้งรูปชั้น และนามชั้นด้วย (ดูภาพที่ ๒.๑๔ ประกอบ)

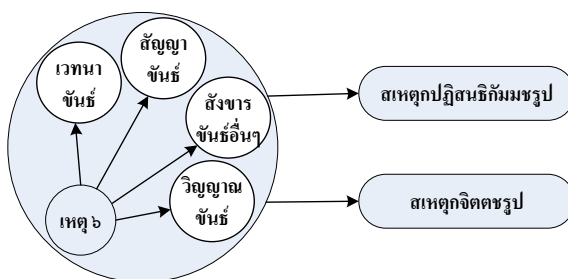
^{๒๐๔} ดูรายละเอียด เรื่อง เหตุสังคหะ ใน อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓ ปกฉณกสังคหะ.

^{๒๐๕} สเหตุกปฏิสนธิวิญญาณ มี ๑๓ ดวง คือ มหาวิปากจิต เป็นปฏิสนธิวิญญาณในกามสุคติภูมิ ๗ (มนุษย์ภูมิ ๑ เทวภูมิ ๖) และรูปาวจรวิปากจิต ๕ เป็นปฏิสนธิวิญญาณในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ ๑).

ภาพที่ ๒.๑๔ แสดงเหตุช่วยอุปการะแก่รูปชั้นที่เกิดพร้อมกัน

(๓) นามช่วยอุปการะแก่นามรูป คือ เหตุ ๖ ช่วยอุปการะแก่นามรูปชั้น ๕ ที่เกิดพร้อมกัน ทั้งปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ในปัญจโวการภูมิ เพราะในขณะที่เหตุ ๖ ช่วยอุปการะแก่นามรูปชั้น ๔ ที่เกิดพร้อมกันนั้นก็อุปการะแก่จิตตชรูปและปฏิสนธิกัมมชรูปไปด้วยกัน (ดูภาพที่ ๒.๑๕ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๑๕ แสดงเหตุช่วยอุปการะแก่นามรูปชั้นและรูปชั้นที่เกิดพร้อมกัน

การช่วยอุปการะโดยความเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอาการของนามช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกันกับเหตุเท่านั้น ดังนั้น จึงมีสภาวะธรรมที่เหลือเป็นปัจจัย ไม่ได้เกิดจากเหตุ ๖ ได้แก่ อเหตุกจิต ๑๘ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นฉันทเจตสิก) ที่ประกอบ โมหเจตสิกที่ในโมหมูลจิต ๒ และรูปอื่นๆ ที่เหลือจากปัจจัยปบัน สภาวะธรรมเหล่านี้จะมีกำลังน้อยกว่าสภาวะธรรมที่เกิดจากเหตุ จะมีความตั้งมั่นและเจริญงอกงาม เหมือนรากแก้ว ทำให้ต้นไม้ตั้งมั่นและเจริญงอกงามแผ่ขยายไปได้^{๒๐๐} หมายความว่า รากไม้่งอกงามในแผ่นดิน คุณชั้บเอาโอชาธาตุของดินและน้ำแล้วย่อมส่งไปยังต้นไม้จนถึงยอด เมื่อเกิดลมพายุพัดหรือน้ำท่วมใหญ่ รากไม้ก็ยังยึดต้นไม้ไว้ดีดำรงมั่นอยู่ ต้นไม้ย่อมเจริญงอกงามตั้งอยู่ได้นาน ธรรมที่อาศัยเหตุเกิดย่อมถึงความตั้งมั่นและก่อให้เกิดความเจริญงอกงามดำรงอยู่ได้นาน ส่วนอเหตุกชั้บยอมไม่ดำรงมั่น เหมือนดังสาหร่ายจอกแหนที่ไม่มีรากบนผิวน้ำ ย่อมถูกระแสน้ำพัดพาลอยไปได้โดยง่าย

^{๒๐๐}วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี , คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหะ , (กรุงเทพมหานคร ; หจก ทิพย์วิสุทธิ), ๒๕๔๘, หน้า ๒๐.

สรุปแล้วเหตุปัจจัย เป็นกลุ่มปัจจัยสหชาติชาติ ประเภตนามช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน มีได้ทั้งในปัญจโวการภูมิและจุทโวการภูมิ เกิดได้ทั้งปฏิสนธิกาลและปัตติกาล เมื่อกล่าวโดยกาล ๓ ย่อมเป็นปัจจุบันกาล และทำหน้าที่ทั้งชนกสัตว์กับอุปถัมภกสัตว์ด้วย

๒) สหชาติปติปัจจัย

สหชาติปติปัจจัย หมายถึง สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกันและเป็นใหญ่ยิ่งด้วย

อริบตีทั้ง ๔ มี ฉันทาธิปติ เป็นต้น ที่เกิดพร้อมกัน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน โดยอาการเป็นนามช่วยอุปการะแก่นามรูป ดังแสดงในองค์ธรรมต่อไปนี้

องค์ธรรมของสหชาติปติปัจจัย^{๒๐๐}

ปัจจัย	ได้แก่	อริบตี ๔ องค์ใดองค์หนึ่ง คือ ฉันทะเจตสิก หรือ วิริยะเจตสิก ในสาธิปติขวนจิต ๕๒ ^{๒๐๒} สาธิปติขวนจิต ๕๒ และ ปัญญาเจตสิกในดิเหตุกสาธิปติขวนจิต ๓๔ ^{๒๐๓}
ปัจจัยยุบัน	ได้แก่	สาธิปติขวนจิต ๕๒ เจตสิก ๕๑ (เว้นวิจิกิจจา) สาธิปติจิตตชรูป ^{๒๐๔}
ปัจจัยนิก	ได้แก่	กามจิต ๕๔ มหัคคตวิบาก ๕ เจตสิก ๕๒ ที่ไม่ได้เกิดร่วมกับ อริบตีปัจจัย อริบตีองค์ธรรม ๔ ขณะเป็นอริบตีปัจจัย นิราธิปติจิตตชรูป ^{๒๐๕} ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุคชรูป อสัณฺณยัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

เมื่อพิจารณาองค์ธรรม ปัจจัยมีทั้งนามจิตและเจตสิก ช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกันตน สภาวธรรม ๔ ประการได้แก่ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา อย่างใดอย่างหนึ่งขณะกำลังทำหน้าที่เป็นอริบตี คือ เป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นๆ ที่เกิดร่วมกับตน สามารถชักนำธรรมที่เกิดร่วมกับตนให้น้อมนำไปตามอำนาจของตนได้ อริบตีทั้ง ๔ จะเกิดพร้อมกันไม่ได้ (เกิดทีละอย่าง) และธรรม

^{๒๐๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๔๐.

^{๒๐๒} สาธิปติขวนจิต ๕๒ = ขวนจิต ๕๕ เว้นโมหมูลจิต ๒ และหสิตุปปาตจิต ๑.

^{๒๐๓} ดิเหตุกสาธิปติขวนจิต ๓๔ = มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ + มหาภิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ + มหัคคตกุศลจิต ๕ + มหัคคตภิริยาจิต ๕ + โลกุตตรจิต ๘.

^{๒๐๔} สาธิปติจิตตชรูป = จิตตชรูปที่เกิดจากสาธิปติขวนจิต.

^{๒๐๕} นิราธิปติจิตตชรูป คือ จิตตชรูปที่เกิดจากจิตที่ไม่มีอริบตีเกิดร่วมด้วย.

ที่เป็นอธิปตินั้นมีกำลังมาก จึงต้องเป็นธรรมที่จะต้องเกิดในขวนจิต^{๒๐๖} ที่มีเหตุ ๒ หรือเหตุ ๓ เท่านั้น ธรรมที่ไม่มีเหตุหรือมีเหตุเดียว แม้เป็นขวนจิตก็ไม่อาจมีกำลังเป็นอธิปติได้^{๒๐๗} เมื่อจำแนกให้ละเอียดแต่ละอธิปติได้ดังนี้

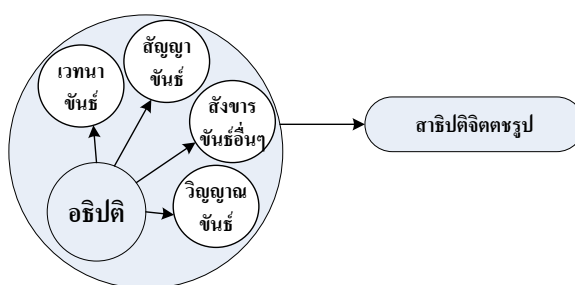
๑) ขณะที่ฉันทเจตสิก เป็นอธิปติ เรียกว่า ฉันทาธิปติ ได้แก่ ฉันทเจตสิกช่วยอุปการะแก่สาธิปติขวนจิต ๕๒ เจตสิกที่ประกอบ ๕๐ (เว้นวิจิกิจฉา ฉันทะ) และสาธิปติจิตตชรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกัน

๒) ขณะที่วิริยเจตสิก เป็นอธิปติ เรียกว่า วิริยาธิปติ ได้แก่ วิริยเจตสิก ช่วยอุปการะแก่สาธิปติขวนจิต ๕๒ เจตสิกที่ประกอบ ๕๐ (เว้นวิจิกิจฉา วิริยะ) และสาธิปติจิตตชรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกัน

๓) ขณะที่จิตเป็นอธิปติ เรียกว่า จิตตาธิปติ ได้แก่ สาธิปติขวนจิต ๕๒ ช่วยอุปการะแก่เจตสิกที่ประกอบ ๕๑ (เว้นวิจิกิจฉา) และสาธิปติจิตตชรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกัน

๔) ขณะที่ปัญญาเจตสิก เป็นอธิปติ เรียกว่า วิมังสาธิปติ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ติเหตุกสาธิปติขวนจิต ๓๔ เจตสิกที่ประกอบ ๓๓ (เว้นปัญญา) และติเหตุกสาธิปติจิตตชรูป^{๒๐๘}ที่เกิดขึ้นพร้อมกัน^{๒๐๙}

อธิปติ ๓ คือ ฉันทาธิปติ วิริยาธิปติ และวิมังสาธิปติ จะมีการอุปการะแก่นามรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกัน คล้ายการแสดงในเหตุปัจจัย เพราะเป็นส่วนหนึ่งของสังขารชั้น (ดูภาพที่ ๒.๑๖ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๑๖ แสดงอธิปติ ๓ ช่วยอุปการะแก่นามชั้น ๔ และรูปชั้นที่เกิดขึ้นร่วมกัน

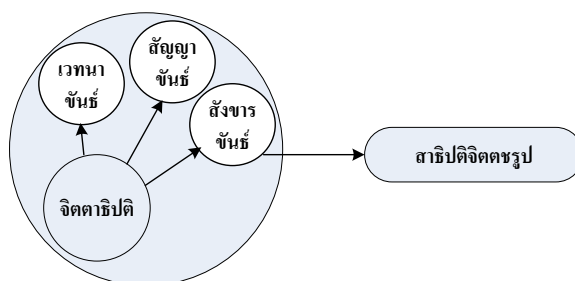
^{๒๐๖} ขวนจิต คือ จิตที่เกิดในวิถี ทำหน้าที่เสพอารมณ์ด้วยความเป็นกุศล หรืออกุศล (หากเกิดกับพระอรหันต์ก็เป็นกิริยาขวนะ) ขวนจิตมี ๕๕ คืออกุศลจิต ๑๒ หสสุปปาทจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกุศลจิต ๕ มหัคคตกิริยาจิต ๕ โลกุตตรจิต ๘ (ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมได้จากคู่มือการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ประจักษ์ที่ ๔ วิธีสังคหวิภาค).

^{๒๐๗} พระธรรมมรณสูตร นนทิโก, ปัญฐานภาค ๑ ตอน ๒, ๒๕๔๔, หน้า ๕๓.

^{๒๐๘} ติเหตุกสาธิปติจิตตชรูป = จิตตชรูป ที่เกิดจากติเหตุกสาธิปติขวนจิต.

^{๒๐๙} ดูรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๔๔-๔๕.

ส่วนจิตตาริบัติ ซึ่งเป็นวิญญานชั้นนี้จะช่วยอุปการะแก่เฉพาะเจตสิกชั้น ๓ และรูปที่เกิดพร้อมกัน เพราะจิต หรือ วิญญานชั้นนี้ย่อมไม่สามารถเกิดพร้อมกันกับวิญญานชั้นอื่น (ดูภาพที่ ๒.๑๗ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๑๗ แสดงจิตตาริบัติช่วยอุปการะแก่นามชั้น ๓ และรูปชั้นที่เกิดร่วมกัน

สหชาตาริบัติปัจจัยเป็นธรรมที่เป็นใหญ่ที่สุดในบรรดาสภาวธรรมที่เกิดพร้อมกัน เป็นประเภทนามช่วยอุปการะแก่นาม มรูป เมื่อจำแนกย่อยออกไปจึงคล้ายๆ กับที่แสดงในเหตุปัจจัย คือนามช่วยอุปการะแก่นาม นามช่วยอุปการะแก่รูป และนามช่วยอุปการะแก่นามรูป จึงไม่ขอแสดงซ้ำในที่นี้

อนึ่ง อธิปัตติ กับอธิปัตธา^{๒๒๐} มี ๔ ข้อ เหมือนกัน แต่มีความแตกต่างกัน คือ ธรรมที่เป็นอธิปัตตินั้นเป็นได้ทั้ง กุศล อกุศล อพยากตะ แต่ธรรมที่เป็นอธิปัตธาเป็นได้แต่เฉพาะกุศลเท่านั้น^{๒๒๑} เพราะอธิปัตธาเป็นที่ตั้งแห่งความสำเร็จนั้น หมายถึง ที่ตั้งจะให้เกิดฉาน มรรค ผล นิพพาน อธิปัตธาจึงเป็นโพธิปักขิยธรรม คือ ธรรมอันเครื่องให้ตรัสรู้ริยสัจ ๔ อีกอย่างหนึ่ง สหชาตาริบัติปัจจัย ที่เกิดพร้อมกันด้วยเป็นใหญ่ยิ่งด้วยจะคล้ายกับสหชาตินทริยปัจจัยที่เกิดพร้อมกันและเป็นใหญ่ด้วย ความแตกต่างมีอยู่ตรงที่ อธิปัตติ หมายถึง ความเป็นใหญ่ยิ่งกว่าธรรมที่เกิดร่วมกับตนและสามารถนำสภาวธรรมที่เกิดพร้อมกับตนให้คล้อยตามตนได้ อุปมาเหมือนพระเจ้า ี กรพรรดิ หรือ ประธานาธิบดีต้องเป็นใหญ่เพียงผู้เดียวจึงจะทำให้งานสำเร็จได้ ส่วนอินทริยนั้นเป็นใหญ่เฉพาะหน้าที่ของตนๆ ไม่ได้เป็นใหญ่ปกครองคนอื่นและสามารถเกิดร่วมกันได้ที่ละหลายๆ อินทริยอุปมาเหมือน รัฐมนตรีกระทรวงต่างๆ หรือ หัวหน้าแผนกต่างๆ แต่งตั้งได้พร้อมๆ กัน เพราะฉะนั้น อินทริยเป็นใหญ่แต่ไม่ยิ่ง ส่วนอธิปัตติเป็นใหญ่ยิ่ง^{๒๒๒}

^{๒๒๐}อธิปัตธา ๔ คือ ธรรมที่เป็นที่ตั้งให้ถึงความสำเร็จ คือ ฉาน อภิญญา มรรค ผลได้ เป็นหมวดธรรมในโพธิปักขิยธรรม.

^{๒๒๑}พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร ; ทิพย์วิสุทธิ), ๒๕๔๔, หน้า ๑๓๖.

^{๒๒๒}ปราโมช น้อยวัฒน์, คู่มือศึกษาคัมภีร์มหาปฏิกฐาน, หน้า ๑๓๖-๑๓๗.

สรุปแล้วสหชาติปิปัจจย เป็นกลุ่มปัจจยสหชาติ ประเภตนามช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน มีได้ทั้งในปัญจโวการภูมิและจุโวการภูมิ เกิดเฉพาะช่วงปวัตติกาล เนื่องจากเกิดในชวนจิตอันเป็นจิตที่ขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์ใหม่ในปวัตติกาลเท่านั้น ว่าโดยกาล ๓ เป็นปัจจุบันกาล และทำหน้าที่ทั้งชนกสัตติกับอุปถัมภกสัตติด้วย

๓) สหชาติกัมมปัจจย

สหชาติกัมมปัจจย หมายถึง สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกันและช่วยจัดแจงปรุงแต่งเพื่อให้กิจต่างๆ สำเร็จลง คือ เจตนากรรมที่เป็นนามช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกัน ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของสหชาติกัมมปัจจย^{๒๒๓}

ปัจจย ได้แก่ เจตนาเจตสิกในจิต ๘๕

ปัจจุปัณ ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๑ (เว้นเจตนาเจตสิก), จิตตชรูป,

ปฏิสนธิกัมมชรูป

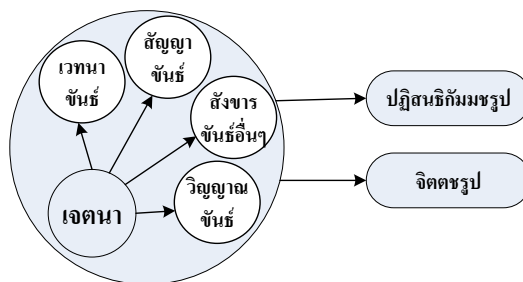
ปัจจนิก ได้แก่ เจตนาเจตสิก รูป ๕ หมวด คือ พาหिरูป, อาหารชรูป, อุตุชรูป,

อสังญสัตตกัมมชรูป, ปวัตติกัมมชรูป

เมื่อพิจารณาจะเห็นได้ว่า ปัจจยเป็นเจตนาเจตสิกเท่านั้นที่เป็นตัวกรรม แต่เป็นเจตนาในจิตทุกดวงทำหน้าที่สังวรานกิจ คือ ทำหน้าที่ปรุงแต่งหรือจัดแจงให้สำเร็จกิจในระหว่างการเกิดขึ้นของสัมปยุตตธรรมที่เป็นกุศล , อกุศล, วิบาก และกิริยา ที่เกิดขึ้นขณะหนึ่งๆ และช่วยอุปการะแก่นามรูปชั้นที่เกิดพร้อมกันกับตนด้วย จึงเป็นสหชาติ อุปมาเหมือนนายทหารผู้บังคับบัญชาที่ออกคำสั่งให้ทหารทั้งหลายทำหน้าที่ไปตามคำสั่งของตน ๆ หรืออุปมาว่าเหมือนกับหัวหน้าช่างไม้ หรือหัวหน้าลูกศิษย์ที่สั่งลูกน้องให้ทำหน้าที่ไปตามคำสั่งของตน ผู้สั่ง คือ เจตนา ผู้กระทำ คือ สหชาติธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก กัมมชรูป และจิตตชรูปที่เกิดร่วมกับเจตนาเจตสิก^{๒๒๔} เกิดขึ้นได้ตั้งแต่ปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล การที่เป็นนามช่วยอุปการะแก่นามรูปนั้น ถ้าจำแนกให้ละเอียดก็จะได้ ๓ อาการ คือ นามช่วยอุปการะแก่นาม นามช่วยอุปการะแก่รูป และนามช่วยอุปการะแก่นามรูป เช่นเดียวกับเหตุปัจจย เนื่องจากเจตนาเจตสิกเป็นสังขารชั้นๆ จึงแสดงได้คล้ายกับเหตุปัจจย (ดูภาพที่ ๒.๑๘ ประกอบ)

^{๒๒๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปิฎฐาน, หน้า ๑๕๕.

^{๒๒๔} ปราโมช น้อยวัฒน์, คู่มือศึกษาคัมภีร์มหาปิฎฐาน, หน้า ๑๓๖-๑๓๗.

ภาพที่ ๒.๑๘ แสดงเจตนาช่วยอุปการะแก่นามขั้น ๔ และรูปขั้นที่เกิดพร้อมกัน

สหชาตกรรมปัจจัยในจุตฺตวการภูมิย่อมเป็นประเภตนามช่วยอุปการะแก่นามเท่านั้น ส่วนในปัญจวการภูมิได้ทั้ง ๓ อย่าง รวมเป็นนามช่วยอุปการะแก่นามรูป ซึ่งเฉพาะเจตนาใน กุศลจิตและอกุศลจิตหลังจากทำหน้าที่สังขารกิจดับลงไปแล้วสามารถที่จะเป็นทำหน้าที่พิชฌิณกิจ คือ ทำหน้าที่เพาะพันธุ์พืชไว้ มีอำนาจที่จะส่งผลให้ปรากฏขึ้นในภายหลัง เป็นน่านักขณิกกรรม ปัจจัยต่อไป ส่วนปัจจัยในสหชาตกรรมปัจจัยได้แก่ เจตนาเจตสิกอันเป็นตัวปัจจัย และรูป ๕ หมวดนั้นไม่ได้เกิดพร้อมกันกับเจตนา หรือเกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัยอื่น เมื่อสัญญาตัดกัมมชรูปและ ปวัตติกัมมชรูปก็อาศัยอดีตกรรม คือ น่านักขณิก กัมมปัจจัย ไม่ได้อาศัยปัจจัยันกรรม คือ สหชาต กัมมปัจจัยแต่อย่างใด

สรุปแล้วสหชาตกรรมปัจจัย เป็นกลุ่มปัจจัยสหชาตชาติ ประเภตนามช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน มีได้ทั้งในปัญจวการภูมิและจุตฺตวการภูมิ เกิดได้ทั้งปฏิสนธิกาลและปวัตติ กาล เมื่อก้าวโดยกาล ๓ ย่อมเป็นปัจจุบันกาล และทำหน้าที่ทั้งชนกสัตติกับอุปถัมภกสัตติด้วย

๔) นามอาหารปัจจัย หรือ สหชาตอาหารปัจจัย

นามอาหารปัจจัย หรือ สหชาตอาหารปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดย ความเป็นนามอาหารน่านามรูปให้เกิดขึ้นพร้อมกัน เป็นประเภตนามช่วยอุปการะแก่นามรูป ดัง แสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของนามอาหารปัจจัย^{๒๒๕}

ปัจจัย ได้แก่ นามอาหารองค์ธรรม ๓ คือ ผัสสเจตสิก เจตนาเจตสิกในจิต ๘๕ และ วิญญาน คือ จิต ๘๕

ปัจจัยูปบัน ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป ที่เกิดพร้อมกัน

^{๒๒๕} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๕๗.

ปัจจุบัน ได้แก่ รูป ๕ หมวด คือ พหิรรูป อาหารรูป อุดุขรูป
อสังขยัตตกัมมรูป ปวัตติกัมมรูป

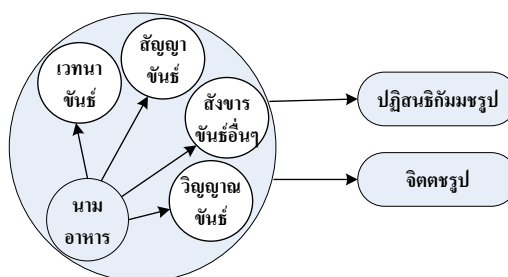
เมื่อพิจารณาองค์ธรรมของนามอาหารปัจจัยจะมี ๓ อย่าง คือ ผัสสาหาร
มโนสังขยัตตนาหาร และวิญญาณาหาร เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน
คือ ทำให้เกิดทั้ง จิต เจตสิก จิตตขรูป และปฏิสนธิกัมมรูป^{๒๒๖} อุปมาเหมือนบ้านที่ตั้งอยู่ได้ ก็ต้อง
อาศัยเสาเป็นเครื่องค้ำจุนอยู่ ถ้าหากว่าไม่มีเสาค้ำจุนอยู่แล้ว บ้านนั้นก็ตั้งอยู่ไม่ได้ ฉะนั้น รูปธรรม
และนามธรรมนี้ก็เช่นเดียวกัน ถ้าไม่มีอาหารอันเปรียบเหมือนเสาเรือนค้ำจุนไว้แล้ว รูปธรรมและ
นามธรรมนี้ ก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้คู่กัน^{๒๒๗} นามอาหารปัจจัยจำแนกให้
ละเอียดได้ดังนี้

๑. ผัสสาหาร ได้แก่ ผัสสเจตสิก ช่วยอุปการะแก่จิต ๘๕ เจตสิก ๕๑ (เว้นผัสสะ)
จิตตขรูป และปฏิสนธิกัมมรูป

๒. มโนสังขยัตตนาหาร ได้แก่ เจตนาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่จิต ๘๕ เจตสิก ๕๑
(เว้นเจตนา) จิตตขรูป และปฏิสนธิกัมมรูป

๓. วิญญาณาหาร ได้แก่ จิต ๘๕ ช่วยอุปการะแก่เจตสิก ๕๒ จิตตขรูป และ
ปฏิสนธิกัมมรูป

นามอาหาร ๒ คือ ผัสสาหาร และมโนสังขยัตตนาหาร เป็นสังขารชั้น ๔ จึงมีการ
อุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน คล้ายการแสดงในเหตุปัจจัย เพราะเป็นส่วนหนึ่งของสังขารชั้น
พอจะจำลองภาพแสดงได้ (ดูภาพที่ ๒.๑๕ ประกอบ)

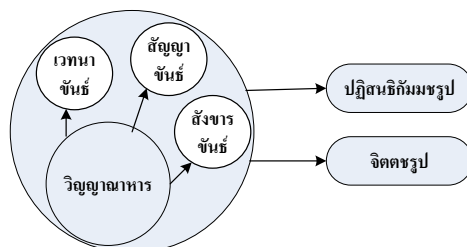

ภาพที่ ๒.๑๕ แสดงผัสสาหารและมโนสังขยัตตนาหารช่วยอุปการะแก่นามชั้น ๔ และรูปชั้น
ที่เกิดร่วมกัน

^{๒๒๖} ปราโมช น้อยวัฒน์, คู่มือศึกษาคัมภีร์มหาปฏิจจาน, หน้า ๓๔๒.

^{๒๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๕.

ส่วนวิญญานาหาร ซึ่งเป็นวิญญานชั้นจะช่วยอุปการะแก่เฉพาะเจตสิกชั้น ๓ และรูปที่เกิดพร้อมกัน เพราะวิญญานาหาร หรือ วิญญานชั้นย่อยไม่สามารถเกิดพร้อมกันกับวิญญานชั้นอื่น (ดูภาพที่ ๒.๒๐ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๒๐ แสดงวิญญานาหารช่วยอุปการะแก่นามชั้น ๓ และรูปชั้นที่เกิดร่วมกัน

นามอาหารปัจจัยเป็นธรรมที่นำมาซึ่งสภาวะธรรมทั้งนามและรูปให้เกิดพร้อมกัน เป็นประเภทนามช่วยอุปการะแก่นามรูป เมื่อจำแนกย่อยออกไปจึงคล้ายๆ กับที่แสดงในเหตุปัจจัย คือ นามช่วยอุปการะแก่นาม นามช่วยอุปการะแก่รูป และนามช่วยอุปการะแก่นามรูป จึงไม่ขอแสดงซ้ำในที่นี้ นามอาหารสามารถเกิดมีได้ใน ๓๐ ภูมิได้แก่ จตุโวการภูมิและปัญจโวการภูมิที่มีนามชั้นเกิดได้ เกิดได้ทั้งช่วงปฏิสนธิกาลและปัตติกาล จัดอยู่ในกลุ่มสหชาติชาติ เมื่อว่าโดยกาล ๓ จึงเป็นปัจจุบันกาลเท่านั้น และทำหน้าที่ทั้งชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติได้

๕) สหชาตินทรียปัจจัย หรือ นามอินทรียปัจจัย

สหชาตินทรียปัจจัย หรือ นามอินทรียปัจจัย คือ สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามรูป โดยความเกิดพร้อมกันและเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนๆ ด้วย เป็นประเภทนามช่วยอุปการะแก่นามรูป ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมสหชาตินทรียปัจจัย^{๒๒๘}

ปัจจัย ได้แก่ นามอินทรีย์ ๘ คือ (๑) นามชีวิตินทรีย์ (๒) มนินทรีย์ (๓) เวทนินทรีย์ (๔) สัทธินทรีย์ (๕) วิริยินทรีย์ (๖) สตินทรีย์ (๗) สมาธินทรีย์ (๘) ปัญญินทรีย์

ปัจจัยุปัน ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ จิตตารูป ปฏิสนธิกรรมรูป

ปัจจัยนิก ได้แก่ รูป ๕ หมวด คือ พหिरูป อาหารรูป อุดุรูป อสัณฺณสัตตกัมมรูป ปัตติกัมมรูป

^{๒๒๘} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๕๗.

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมของสหชาตินทรียปัจจัย หรือ นามอินทรียปัจจัย จะได้แก่นามอินทรีย ๘ ช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตน อุปมาเหมือนกับในหน่วยงานหนึ่งๆ มีหัวหน้าแผนกเป็นหัวหน้าปกครองในหน้าที่การงานอยู่หลายคนด้วยกัน แต่ในหน้าที่อย่างหนึ่งๆ นั้น ก็มีหัวหน้าแผนกคนหนึ่งๆ เป็นหัวหน้าควบคุมปกครอง ไม่ก้าวก่ายในหน้าที่ซึ่งกันและกัน สหชาตินทรียปัจจัยหรือ นามอินทรียปัจจัยจำแนกให้ละเอียดตามอินทรีย ๒๒^{๒๒๕} ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗ ได้ดังนี้

(๑) นามชีวิตินทรีย หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษานามขันธ์ ได้แก่ ชีวิตินทรียเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ จิต ๘๕/๑๒๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นชีวิตินทรีย) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

(๒) มนินทรีย หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์ ได้แก่ จิต ๘๕/๑๒๑ ช่วยอุปการะแก่เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

(๓) เวทนินทรีย^{๒๒๐} หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ จิต ๘๕/๑๒๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นเวทนา) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

(๔) สัทธินทรีย หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ ควรเชื่อ ได้แก่ สัทธาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ โสภณจิต ๕๑^{๒๓๐} เจตสิก ๓๗ (เว้นสัทธา) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

(๕) วิริยินทรีย หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษานามขันธ์ ได้แก่ วิริยเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ วิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕^{๒๓๒} เจตสิก ๕๑ (เว้นวิริยะ) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

(๖) สตินทรีย หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษานามขันธ์ ได้แก่ สติเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ โสภณจิต ๕๑ เจตสิก ๓๗ (เว้นสติ) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

^{๒๒๕}อินทรีย ๒๒ ได้แก่ ๑. จักขุนทรีย, ๒. โสณินทรีย, ๓. ฆานินทรีย, ๔. ชิวหินทรีย, ๕. กายินทรีย, ๖. มนินทรีย, ๗. อิตถินทรีย, ๘. ปุริสินทรีย, ๙. ชีวิตินทรีย, ๑๐. สุนทรีย, ๑๑. ทุกขินทรีย, ๑๒. โสมนัสสินทรีย, ๑๓. โทมนัสสินทรีย, ๑๔. อุปเพกขินทรีย, ๑๕. สัทธินทรีย, ๑๖. วิริยินทรีย, ๑๗. สตินทรีย, ๑๘. สมาธินทรีย, ๑๙. ปัญญินทรีย, ๒๐. อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย, ๒๑. อัญญินทรีย, ๒๒. อัญญาตาวินทรีย.

^{๒๒๐}เวทนินทรีย เป็นการกล่าวโดยรวมของเวทนา ๕ ได้แก่ สุขินทรีย ทุกขินทรีย โสมนัสสินทรีย โทมนัสสินทรีย และอุปเพกขินทรีย.

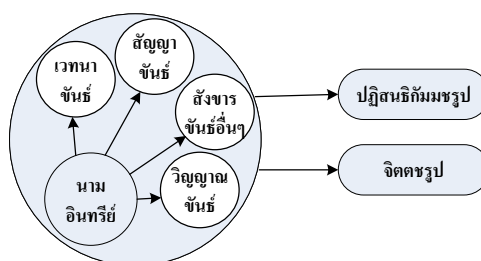
^{๒๓๐}โสภณจิต ๕๑ คือ จิตที่โสภณเจตสิกมีสัทธาเจตสิก เป็นต้น ประกอบได้ ได้แก่ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ + มหัคคตจิต ๒๗ + โสภณจิต ๔๐ ดูภาคผนวก ข. ประกอบ.

^{๒๓๒}วิริยสัมปยุตตจิต คือ จิตที่ประกอบกับวิริยเจตสิกได้ มี ๑๐๕ ดวง เว้นอกุศลวิปากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และปัญญาทวาราวชชนจิต ๑ ดูภาคผนวก ง. ประกอบ.

(๗) สมาธินทรีย์ หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษานามขั้นได้แก่ เอกกคตาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่จิต ๗๒^{๒๓๓} เจตสิก ๓๗ (เว้นเอกกคตา) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

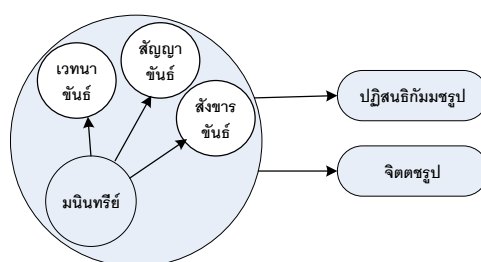
(๘) ปัญญินทรีย์^{๒๓๔} หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษานามขั้นได้แก่ ปัญญาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ ญาณสัมปยุตตจิต ๘๙^{๒๓๕} เจตสิก ๓๗ (เว้นปัญญา) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

นามอินทรีย์ ๖ คือ นามชีวิตินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ เป็นสังขารขั้น จึงมีการอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน คล้ายการแสดงในเหตุปัจจัย เพราะเป็นส่วนหนึ่งของสังขารขั้น (ดูภาพที่ ๒.๒๑ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๒๑ แสดงนามอินทรีย์ ๖ ช่วยอุปการะแก่นามขั้น ๕ และรูปขั้นที่เกิดร่วมกัน

มณินทรีย์ ซึ่งเป็นวิญญาณขั้นจะช่วยอุปการะแก่เฉพาะเจตสิกขั้น ๓ และรูปที่เกิดพร้อมกัน เพราะมณินทรีย์ หรือ วิญญาณขั้น ย่อมไม่สามารถเกิดพร้อมกัน กับวิญญาณขั้นอื่น (ดูภาพที่ ๒.๒๒ ประกอบ)

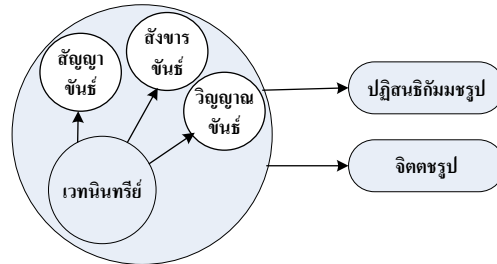
ภาพที่ ๒.๒๒ แสดงมณินทรีย์ช่วยอุปการะแก่นามขั้น ๓ และรูปขั้นที่เกิดร่วมกัน

^{๒๓๓}จิต ๗๒ เว้นอกุศลวิปากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ และวิจิกิจา สัมปยุตตจิต ๑ ดูภาคผนวก ก ประกอบ.

^{๒๓๔}ปัญญินทรีย์ ในที่นี้รวมทั้งโลกุตตรอินทรีย์ ๓ ได้แก่ อนันญาตัญญูสามินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์.

^{๒๓๕}ญาณสัมปยุตตจิต ๘๑ คือ จิตที่ประกอบ ด้วยญาณ หรือ ปัญญา ได้แก่ กามา วจรโสภณญาณ สัมปยุตตจิต ๑๒ มหัคคตจิต ๒๗ และโลกุตตรจิต ๔๐ ดู ภาคผนวก ง. ประกอบ.

ส่วนเวทนิทรี ซึ่งเป็นวเทนาขันธจะช่วอุปการะแก่เฉพาะนามขันธ ๓ คือ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญานขันธ และ รูปที่เกิดพร้อมกัน เพราะเวทนิทรี หรือ เวทนาขันธยอมไม่สามารถเกิดพร้อมกันกับเวทนาขันธอื่น (ดูภาพที่ ๒.๒๓ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๒๓ แสดงเวทนิทรีช่วอุปการะแก่นามขันธ ๓ และรูปขันธที่เกิดร่วมกัน

สหชาตินทรีปัจจย หรือ นามอิน ทรีปัจจยเป็นธรรมที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในหน้าที่ของตน นามและรูปที่เกิดพร้อมกันให้ตั้งอยู่และเป็นไปตามอำนาจของตน เป็นประเภทนามช่วอุปการะแก่นามรูป เมื่อจำแนกย่อยออกไปจึงคล้ายๆ กับที่แสดงในเหตุปัจจย คือ นามช่วอุปการะแก่นาม นามช่วอุปการะแก่รูป และนามช่วอุปการะแก่นามรูป จึงไม่ขอแสดงซ้ำในที่นี้ สหชาตินทรีปัจจย หรือ นามอินทรีปัจจยสามารถเกิดมีได้ใน ๓๐ ภูมิได้แก่ จตุโวการภูมิและปัญจโวการภูมิที่มีนามขันธเกิดได้ เกิดได้ทั้งช่วงปฏิสนธิกาลและปัตติกาล จัดอยู่ในกลุ่มสหชาติ เมื่อกล่าวโดยกาล ๓ ย่อมเป็นปัจจุบันกาลเท่านั้น และทำหน้าที่ทั้งชนกัตติและอุปถัมภกัตติได้

๖) ฌานปัจจย

ฌานปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วอุปการะด้วยความเพ่งอารมณ์ เป็นประเภทนามช่วอุปการะแก่นามรูป ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของฌานปัจจย^{๒๓๖}

ปัจจย ได้แก่ องค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ เวทนา เอกคคตา ในจิต ๗๕ (เวทนาปัญจวิญญานจิต ๑๐)

ปัจจุปปัน ได้แก่ จิต ๗๕/๑๑๑ (เวทนาปัญจวิญญานจิต ๑๐) เจตสิก ๕๒ จิตตรูป ปฏิสนธิกรรมรูป

^{๒๓๖} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๑๖๑.

ปัจจนิก ได้แก่ ทวิปัญญาวิญญานจิต ๑๐ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ และ
รูป ๕ หมวด คือ พาหिरูป อาหารรูป อุดจรูป
อสังขยัตตกัมมรูป ปวัตติกัมมรูป

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมของฉานปัจจย ได้แก่ องค์ฉาน ๕ ช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตน องค์ฉานทั้ง ๕ นี้ มีหน้าที่กันคนละอย่าง แต่เพ่งจับอยู่ในอารมณ์เดียวกัน กล่าวคือ วิตกทำหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ วิจารทำหน้าที่ประคองอารมณ์นั้นไว้ ปิติทำหน้าที่อุ้มใจในอารมณ์นั้น เวทนาทำหน้าที่เสวยอารมณ์นั้น และเอกัคคตาทำหน้าที่ตั้งมั่นในอารมณ์นั้น นอกจากนี้องค์ฉานทั้ง ๕ ยังช่วยสนับสนุนสัมปยุตตธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกับตนให้จับอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ตามไปด้วยและยังเป็นปัจจยช่วยอุปการะแก่จิตตชรูป และปฏิสนธิกัมมรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนอีกด้วย อุปมาเหมือนบุคคลที่อยู่ในที่สูง สามารถมองเห็นสิ่งต่างๆ ในที่ไกลๆ ได้ ปัจจยจำแนกให้ละเอียดตามฉานังคะในอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗^{๒๓๓} ได้ดังนี้

(๑) วิตก หมายถึง ธรรมชาติที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เป็นเครื่องเพ่งอารมณ์ ได้แก่ วิตกเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ กามจิต ๔๔ ปฐมฉานจิต ๑๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นวิตก) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมรูป

(๒) วิจาร หมายถึง ธรรมชาติที่เคล้าคลึงอารมณ์ เป็นเครื่องเพ่งอารมณ์ ได้แก่ วิจารเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ กามจิต ๔๔ ปฐมฉานจิต ๑๑ ทุติยฉานจิต ๑๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นวิจาร) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมรูป

(๓) ปิติ หมายถึง ธรรมชาติที่มีความชื่นชมยินดีในอารมณ์ เป็นเครื่องเพ่งอารมณ์ ได้แก่ ปิติเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ กามจิต ๔๔ ปฐมฉานจิต ๑๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นวิตก) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมรูป

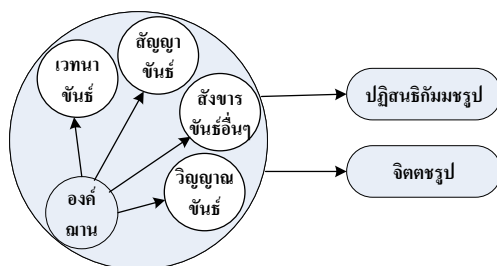
(๔) เวทนา^{๒๓๔} หมายถึง ธรรมชาติที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เป็นเครื่องเพ่งอารมณ์ ได้แก่ เวทนาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ จิต ๑๐๑ (เว้นทวิปัญญาวิญญานจิต ๑๐) เจตสิก ๕๑ (เว้นเวทนา) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมรูป

^{๒๓๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๗**, (กรุงเทพมหานคร ; ทิพวิสุทธ), ๒๕๔๔, หน้า ๑๐๓.

^{๒๓๔} เวทนา ในที่นี้ เป็นองค์ฉานรวมของ ฉานังคะ ๓ คือ โสมนัส สเวทนา โทมนัส สเวทนา และ อุเบกขาเวทนา.

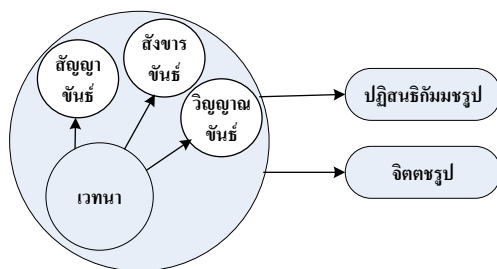
(๕) เอกัคคตา หมายถึง ธรรมชาติที่ดั่งมั่นในอ ารมณ์เดียว เป็นเครื่องเพ่งอารมณ์ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ จิต ๑๐๑ (เว้นทวิปัญญวิญญานจิต ๑๐) เจตสิก ๕๑ (เว้นเวทนา) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

องค์ฌาน ๔ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ เอกัคคตา เป็นสังขารชั้น ๔ จึงมีการอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน คล้ายการแ สดงในเหตุปัจจัย เพราะเป็นส่วนหนึ่งของสังขารชั้น ๔ (ดูภาพที่ ๒.๒๔ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๒๔ แสดงองค์ฌาน ๔ ช่วยอุปการะแก่นามชั้น ๔ และรูปชั้นที่เกิดร่วมกัน

ส่วนองค์ฌานที่เป็นเวทนา ซึ่งเป็นเวทนาชั้นจะช่วยอุปการะแก่เฉพาะนามชั้น ๓ คือ สัญญาชั้น สังขารชั้น วิตกชั้น และรูปที่เกิดพร้อมกัน เพราะเวทนา หรือ เวทนาชั้นย่อมไม่สามารถเกิดพร้อมกันกับเวทนาชั้นอื่น (ดูภาพที่ ๒.๒๕ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๒๕ แสดงเวทนา ช่วยอุปการะแก่นามชั้น ๓ และรูปชั้นที่เกิดร่วมกัน

ฌานปัจจัยเป็นธรรมที่อุปการะแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกันโดยความเป็นผู้เพ่งอารมณ์ เป็นประเภทนามช่วยอุปการะแก่นามรูป เมื่อจำแนกย่อยออกไปจึงคล้ายๆ กับที่แสดงในเหตุปัจจัย คือ นามช่วยอุปการะแก่นาม นามช่วยอุปการะแก่รูป และนามช่วยอุปการะแก่นามรูป จึงไม่ขอแสดงซ้ำในที่นี้ ฌานปัจจัยสามารถเกิดมีได้ใน ๓๐ ภูมิได้แก่ จตุโวการภูมิและปัญจโวการภูมิที่มีนามชั้นเกิดได้ เกิดได้ทั้งช่วงปฏิสนธิกาลและปัตติกาล จัดอยู่ในกลุ่มสหชาติชาติ เมื่อ กล่าวโดยกาล ๓ ย่อมเป็นปัจจุบันกาลเท่านั้น และทำหน้าที่ทั้งชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติด้วย

๓) มัคคปัจจัย

มัคคปัจจัย หมายถึง ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นองค์มรรค หรือ หนทาง เป็นประเภทนามช่วยอุปการะแก่นามรูป ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของมัคคปัจจัย^{๒๓๕}

ปัจจัย ได้แก่ องค์มรรค ๘ คือ ปัญญา วิตก สัมมวาจา สัมมากัมมันตะ
 สัมมาอาชีวะ วิริยะ สติ เอกัคคตาและทัญญู
 ปัจยุปบัน ได้แก่ สเหตุกจิต ๗๑ เจตสิก ๕๒ สเหตุกจิตตชรูป
 สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป
 ปัจจนิก ได้แก่ อเหตุกจิต ๑๘ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นฉันทะ)
 อเหตุกจิตตชรูป อเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป
 อาหารชรูป อุตุชรูป อสัณฺณสัจจกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมของฉนปัจจัย ได้แก่ องค์มรรค ๘ ช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนเปรียบเสมือนยานพาหนะที่นำผู้โดยสารอันได้แก่ จิต เจตสิก พร้อมทั้งรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกับตนให้เดินทางไปในหนทางต่างๆ กัน มัคคปัจจัยจำแนกให้ละเอียดตามมคคังคะในอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗^{๒๔๐} ได้ดังนี้

(๑) สัมมาทิฏฐิ หมายถึง ความเห็นชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ ญาณสัมปยุตตจิต ๔๗/๗๕ เจตสิก ๓๗ (เว้นปัญญา) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

(๒) สัมมาสังกัปปะ หมายถึง ความดำริชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน ได้แก่ วิตกเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฉนจิต ๑๑ เจตสิก ๓๗ (เว้นวิตก) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

(๓) สัมมวาจา หมายถึง การกล่า วาจาชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน ได้แก่ สัมมวาจาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ มหากุศลจิต ๘ โลกุตตรจิต ๔๐ เจตสิก ๓๗ (เว้นสัมมวาจา) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

^{๒๓๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัฏฐาน, หน้า ๑๖๑.

^{๒๔๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร ; ทิพยวิสุทธี), ๒๕๔๔, หน้า ๑๐๔.

(๔) สัมมากัมมันตะ หมายถึง การทำงานชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน ได้แก่ สัมมากัมมันตะเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ มหากุศลจิต ๘ โลกุตตรจิต ๔๐ เจตสิก ๓๗ (เว้นสัมมากัมมันตะ) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

(๕) สัมมาอาชีวะ หมายถึง การเลี้ยงชีพชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน ได้แก่ สัมมาอาชีวะเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ มหากุศลจิต ๘ โลกุตตรจิต ๔๐ เจตสิก ๓๗ (เว้นสัมมาวาจา) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

(๖) สัมมาวายามะ หมายถึง ความเพียรชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน ได้แก่ วิริยเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ โสภณจิต ๕๑ เจตสิก ๓๗ (เว้นวิริยะ) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

(๗) สัมมาสติ หมายถึง ความระลึกชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน ได้แก่ สติเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ โสภณจิต ๕๑ เจตสิก ๓๗ (เว้นสติ) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

(๘) สัมมาสมาธิ หมายถึง ความตั้งมั่นชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ช่วยอุปการะ โสภณจิต ๕๑ เจตสิก ๓๗ (เว้นเอกัคคตา) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

(๙) มิจฉาทิฎฐิ หมายถึง ความเห็นผิด เป็นหนทางให้ถึงทุคติภูมิ ได้แก่ ทิฎฐิเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ โลกทิฎฐิสัมปยุตตจิต ๔ เจตสิก ๒๑^{๒๔๐} สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

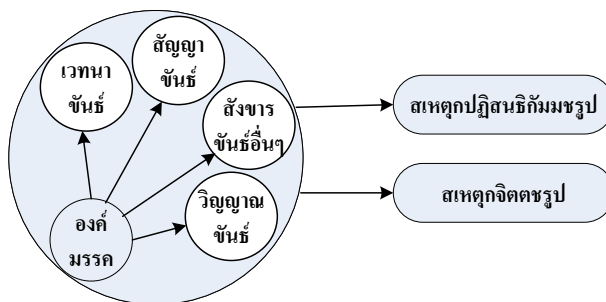
(๑๐) มิจฉาสังกัปปะ หมายถึง ความดำริผิด เป็นหนทางให้ถึงทุคติภูมิ ได้แก่ วิตกเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๖ (เว้นวิตก) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

(๑๑) มิจฉาวายามะ หมายถึง ความเพียรผิด เป็นหนทางให้ถึงทุคติภูมิ ได้แก่ วิริยเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๖ (เว้นวิริยะ) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

(๑๒) มิจฉาสมาธิ หมายถึง ความตั้งมั่นผิด เป็นหนทางให้ถึงทุคติภูมิ ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ อกุศลจิต ๑๑ (เว้นวิจิกิจฉาเจตสิก) เจตสิก ๒๕ (เว้นวิจิกิจฉาและเอกัคคตา) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

^{๒๔๐}เจตสิก ๒๐ ที่ประกอบกับทิฎฐิเจตสิกได้ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๑ โมจตุกเจตสิก ๔ โลกเจตสิก ๑ ธีทุกเจตสิก ๒.

องค์มรรค ๕ เป็นสังขารชั้น ซึ่งมีการอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน คล้ายการ
แสดงในเหตุปัจจัย เพราะเป็นส่วนหนึ่งของสังขารชั้น (ดูภาพที่ ๒.๒๖ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๒๖ แสดงองค์มรรค ๕ ช่วยอุปการะแก่นามชั้น ๔ และรูปชั้นที่เกิดร่วมกัน

มคคปัจจัยเป็นธรรมที่อุปการะแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกัน โดยความเป็นหนทาง เป็น
ประเภทนามช่วยอุปการะแก่นามรูป เมื่อจำแนกย่อยออกไปจึงคล้ายๆ กับที่แสดงในเหตุปัจจัย คือ
นามช่วยอุปการะแก่นาม นามช่วยอุปการะแก่รูป และนามช่วยอุปการะแก่นามรูป จึงไม่ขอแสดงซ้ำ
ในที่นี้ ฌานปัจจัยสามารถเกิดมีได้ใน ๓๐ ภูมิ ได้แก่ จตุโวการภูมิและปัญจโวการภูมิที่มีนามชั้น
เกิดได้ เกิดได้ทั้งช่วงปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล จัดอยู่ในกลุ่มสหชาติชาติ เมื่อว่าโดยกาล ๑ จึงเป็น
ปัจจุบันกาลเท่านั้น และทำหน้าที่ทั้งชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติได้

สรุปโดยรวมกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติชาติทั้งหมดเกิดขึ้นได้ในยกเว้นสหชาติชาติปัจจัย
แล้ว เกิดได้ทั้งปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล เมื่อพิจารณาโดยกาล ๑ เป็นปัจจุบันกาลอย่างเดียว ทำ
หน้าที่ทั้งชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติ เมื่อว่าโดยปรมาณธรรม ๔ แล้ว สหชาติชาติใหญ่ ๔
อัญญมัญญปัจจัย สหชาติวิปยุตตปัจจัยมีปัจจัยและปัจจัยุบันที่เป็นปรมาณธรรมทั้งจิต เจตสิก
และรูป สัมปยุตตปัจจัยมีเฉพาะจิตกับเจตสิกทั้ง ๒ องค์ธรรม วิปากปัจจัย สหชาติชาติปัจจัย
นามอาหารปัจจัย สหชาตินทริยปัจจัย มีปัจจัยเป็นจิต เจตสิก มีปัจจัยุบันเป็นจิต เจตสิก รูป ส่วนที่
เหลือ คือ เหตุปัจจัย สหชาติกัมมปัจจัย ฌานปัจจัยและมคคปัจจัย มีปัจจัยเป็นเจตสิกอย่างเดียว
มีปัจจัยุบันเป็นจิต เจตสิก รูป เมื่อว่าโดยอาการอุปการะหรือประเภทแล้ว สหชาติชาติใหญ่ ๔
และอัญญมัญญปัจจัยเป็นนามรูปช่วยอุปการะแก่นามรูป เกิดได้ทุกภูมิ สหชาติวิปยุตตปัจจัยเป็น
นามรูปช่วยอุปการะแก่นามรูปเช่นเดียวกันแต่เกิดได้เฉพาะปัญจโวการภูมิ สัมปยุตตปัจจัยเป็นนาม
ช่วยอุปการะแก่นามอย่างเดียว และปัจจัยที่เหลือเป็นนามช่วยอุปการะแก่นามรูปแต่เกิดได้ใน
จตุโวการภูมิและปัญจโวการภูมิ ดังแสดงในตารางที่ ๒.๒ ดังนี้

ตารางที่ ๒.๒ แสดงสรุปกลุ่มปัจจัยธรรมชาติ

สหชาตชาติ ๑๕ ปัจจัย	ปัจจัย	ปัจจัยอุปบัน	อาการอุปการะ	ภูมิ
ก. สหชาตชาติใหญ่ ๔	จิต เจตสิก รูป	จิต เจตสิก รูป	นาม รูป → นามรูป	๓๑ ภูมิ
ข. สหชาตชาติกลาง - อัญญมัญญปัจจัย	จิต เจตสิก รูป	จิต เจตสิก รูป	นาม รูป ↔ นามรูป	๓๑ ภูมิ
- วิปากปัจจัย	จิต เจตสิก	จิต เจตสิก รูป	นาม → นามรูป	๓๐ ภูมิ
- สัมปยุตตปัจจัย	จิต เจตสิก	จิต เจตสิก	นาม ↔ นาม	๓๐ ภูมิ
- สหชาตวิปยุตตปัจจัย	จิต เจตสิก รูป	จิต เจตสิก รูป	นามรูป → นามรูป	ปัญจโวการภูมิ ๒๖
ค. สหชาตชาติเล็ก				
- เหตุปัจจัย	เจตสิก	จิต เจตสิก รูป	นาม → นามรูป	๓๐ ภูมิ
- สหชาตวิปปัจจัย	จิต เจตสิก	จิต เจตสิก รูป	นาม → นามรูป	๓๐ ภูมิ
- สหชาตกัมมปัจจัย	เจตสิก	จิต เจตสิก รูป	นาม → นามรูป	๓๐ ภูมิ
- นามอาหารปัจจัย	จิต เจตสิก	จิต เจตสิก รูป	นาม → นามรูป	๓๐ ภูมิ
- สหชาตนิทรียปัจจัย	จิต เจตสิก	จิต เจตสิก รูป	นาม → นามรูป	๓๐ ภูมิ
- ฌานปัจจัย	เจตสิก	จิต เจตสิก รูป	นาม → นามรูป	๓๐ ภูมิ
- มัคคปัจจัย	เจตสิก	จิต เจตสิก รูป	นาม → นามรูป	๓๐ ภูมิ

สหชาตชาติเป็นปัจจัยที่สาธารณะแก่สรรพสัตว์ทุกภพภูมิ สรรพสิ่งที่เกิดขึ้นในโลกหรือสังสารวัฏย่อมมีการอาศัยกันเกิดพร้อมกัน ๑ ได้แก่ ในภูมิที่มีเฉพาะรูป คือ อสัณฺณสัจตมฺมีย่อมมีมหาภูตรูป ๔ ที่เกิดจากการมอุปการะแก่กันและกันพร้อมทั้งช่วยอุปการะแก่อุปาทายรูปอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกันด้วย ในภูมิที่มีเฉพาะนามขันธ์ ๔ คือ รูปภูมิ นามขันธ์ทั้ง ๔ ก็ย่อมอุปการะแก่กันและกันหรือประกอบกันเสมอ ในปัญจโวการภูมินั้นมีครบทุกอย่าง สรุปแล้วก็คือ นามรูปช่วยอุปการะแก่นามรูป ดังนั้น สหชาตชาติจึงเป็นปัจจัยสำคัญเป็นสาธารณะของสรรพสิ่งที่เกิดขึ้นในโลก

๒.๕.๒ กลุ่มปัจจัยธรรมชาติ

กลุ่ม ปัจจัยธรรมชาติ คือ กลุ่มปัจจัยธรรมชาติที่ทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับจิตตูปบาท คือ จิตและเจตสิกที่ประกอบ เป็นสิ่งที่สำคัญมากสำหรับจิตตูปบาท เพราะจิตตูปบาท มีหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์หากว่า ไม่มีอารมณ์แล้วก็จะไม่มีจิตตูปบาทใดๆ เกิดขึ้นได้เลย ดัง มีข้อกำหนดของอารัมมณชาติว่า ปัจจัยธรรมต้องเป็นอารมณ์ให้กับปัจจัยอุปบันธรรม คือ จิต เจตสิก

ซึ่งเป็นผู้อารมณ^{๒๔๒} มีทั้งหมด ๑๒ ปัจจัย จำแนกเป็นกลุ่มย่อยๆ ตามลักษณะองค์ธรรมได้ ๕ กลุ่มย่อย ดังต่อไปนี้

ก. กลุ่มอารัมมณปัจจัย มี ๑ ปัจจัย ได้แก่

อารัมมณปัจจัย

ข. กลุ่มอารัมมณาธิปติ-อารัมมณูปนิสสยปัจจัย มี ๒ ปัจจัย ได้แก่

๑) อารัมมณาธิปติปัจจัย

๒) อารัมมณูปนิสสยปัจจัย

ค. กลุ่มอารัมมณปุเรชาปัจจัย มี ๓ ปัจจัย ได้แก่

๑) อารัมมณปุเรชาตปัจจัย

๒) อารัมมณปุเรชาตัตติปัจจัย

๓) อารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจัย

ง. กลุ่มวัดถารัมมณปุเรชาตปัจจัย มี ๕ ปัจจัย ได้แก่

๑) วัดถารัมมณปุเรชาตปัจจัย

๒) วัดถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย

๓) วัดถารัมมณปุเรชาตวิปปยุตตปัจจัย

๔) วัดถารัมมณปุเรชาตัตติปัจจัย

๕) วัดถารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจัย

จ. กลุ่มวัดถารัมมณปุเรชาตาทิปัจจัย มี ๑ ปัจจัย ได้แก่

วัดถารัมมณปุเรชาตาทิปัจจัย

ก. กลุ่มอารัมมณปัจจัย

อารัมมณปัจจัย สภาวธรรมทั้งหลายที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์ สรรพสิ่งล้วนสามารถเป็นอารมณ์หรือที่ยึดหน่วงให้กับนามขันธ์ หรือ จิต เจตสิก เหมือนหนึ่งคนขราหรือทุพพลภาพ ย่อมต้องอาศัยไม้เท้าหรือเชือกเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้ทรงตัว ลุกขึ้นและเดินไปได้^{๒๔๓} เมื่อว่าโดยอาการจัดเป็นบัญญัติ นาม รูป ช่วยอุปการะแก่นาม ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของอารัมมณปัจจัย^{๒๔๔}

ปัจจัย ได้แก่ อารมณ ๖ ซึ่งประกอบด้วยจิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ทั้งในอดีต ปัจจุบัน อนาคต นิพพาน และบัญญัติ

ปัจจุปปัน ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒

ปัจจนิก ได้แก่ รูป ๒๘ หรือ รูปทั้งหมด

^{๒๔๒} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๔๒๔.

^{๒๔๓} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๓, หน้า ๓๘.

^{๒๔๔} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๑๓๕.

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมของอารมณ์ปัจจัยจะเห็นได้ว่าครอบคลุมสภาวะธรรมทุกอย่าง ทั้งจิต เจตสิก รูป ที่เป็นไปในกาล ๓ นิพพาน และบัญญัติ ที่เป็นกาลวิมุตติ รวมอยู่ในอารมณ์ ๖ อย่าง เป็นอารมณ์ให้กับจิตและเจตสิก ซึ่งถ้าจำแนกให้ชัดเจนขึ้นตามลักษณะของอารมณ์ ๖ เป็นช่วย อุปการะแก้จิต ๗ ประเภท^{๒๔๕} ได้ดังนี้

- (๑) รูปารมณ์ที่เป็นปัจจุบันช่วยอุปการะแก้จักขุวิญญาณจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๗
- (๒) สัททารมณ์ที่เป็นปัจจุบันช่วยอุปการะแก้โสตวิญญาณจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๗
- (๓) คันธารมณ์ที่เป็นปัจจุบันช่วยอุปการะแก้ฆานวิญญาณจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๗
- (๔) รสธารมณ์ที่เป็นปัจจุบันช่วยอุปการะแก้ชีวหาวิญญาณจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๗
- (๕) โผฏฐัพพารมณ์^{๒๔๖}ที่เป็นปัจจุบันช่วยอุปการะแก้กายวิญญาณจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๗
- (๖) ปัญจารมณ์^{๒๔๗}ที่เป็นปัจจุบันช่วยอุปการะแก้จิตที่เป็นมโนธาตุ ๑^{๒๔๘} เจตสิกที่ประกอบ ๑๐
- (๗) อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ และกาลวิมุตติ ช่วยอุปการะแก้มนโณวิญญาณจิต ๗๖ เจตสิกที่ประกอบ ๕๒

อารมณ์ปัจจัย เป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้จิต เจตสิก เกิดได้ เพราะจิตทุกดวงต้องรับรู้ อารมณ์ จะเว้นจากการรับรู้อารมณ์ไม่ได้ จัดอยู่ในประเภทบัญญัติ นาม รูป ช่วยอุปการะแก้นาม มีตั้งแต่ช่วงปฏิสนธิกาลจนถึงปวัตติกาล และได้ในกาลทั้ง ๓ รวมทั้งกาลวิมุตติด้วย เกิดได้ใน ๓๐ ภูมิ ที่มีนามชั้น คือ ปัญจโวการภูมิและจุโวการภูมิ ทำหน้าที่อุปการะแก้ปัจจัยปัจจุบันคือ จิต เจตสิก ทั้งชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติ

^{๒๔๕}จิต ๗ ประเภท คือ วิญญาณธาตุ ๗ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ, โสตวิญญาณธาตุ, ฆานวิญญาณธาตุ, ชิวหาวิญญาณธาตุ, กายวิญญาณธาตุ, มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ.

^{๒๔๖}โผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ ปถวี ความแข็ง-อ่อน, เตโช ความร้อน-เย็น, วาโย ความห่อ-ตึง เป็นอารมณ์ที่กระทบทางกายทวาร.

^{๒๔๗}ปัญจารมณ์ คือ อารมณ์ทั้ง ๕ ได้แก่ รูปารมณ์, สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสธารมณ์ และ โผฏฐัพพารมณ์.

^{๒๔๘}จิตที่เป็นมโนธาตุ ๑ ได้แก่ สัมปฏิจจจิต ๒ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑.

ข. กลุ่มอารัมมณชาติ-อารัมมณูปนิสสยปัจจย

ปัจจยธรรมอารัมมณชาติกลุ่ม ข. นี้มี ๒ ปัจจย คือ

๑) อารัมมณชาติปัจจย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะนามจันท์โดยความเป็นอารมณ์ที่เป็นใหญ่ นำไฟใจยิ่ง

๒) อารัมมณูปนิสสยปัจจย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะนามจันท์โดยความเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นที่อาศัยที่มีกำลัง

ปัจจยธรรมทั้งสองนี้ มีสภาวะธรรมที่เหมือนกันทุกประการ อารัมมณชาติปัจจย หมายถึง อารมณ์ที่เป็นอธิบดี คือ มีความนำไฟใจยิ่งนักนั้นก็มีความเป็นอารัมมณูปนิสสยปัจจย ด้วย เพราะมีกำลังมากสามารถเหนี่ยวรั้งจิตและเจตสิกให้น้อมเข้าสู่ตน อุปมาเหมือนหนึ่งรูปภาพที่เขาดัดโฆษณาไว้ที่โรงมหรสพ รูปภาพนั้นมีความสวยงามเป็นพิเศษ และเรื่องที่จะแสดงนั้นก็ดีเป็นพิเศษ ฉะนั้น เมื่อคนทั้งหลายที่เดินผ่านไปมาที่โรงมหรสพนั้น จะเดินผ่านเลยไปเสียไม่ได้ ต้องหยุดดูรูปภาพโฆษณานั้น แล้วเข้าไปชมการแสดงในที่สุด^{๒๔๕} ทั้งสองปัจจยในกลุ่มนี้เป็นประเภทนามรูป ช่วยอุปการะแก่นามมีองค์ธรรมแสดงได้ดังนี้

องค์ธรรมของกลุ่มอารัมมณชาติ-อารัมมณูปนิสสยปัจจย^{๒๕๐}

ปัจจย ได้แก่ อารมณ์ ๖ ซึ่งประกอบด้วยจิต ๘๔^{๒๕๑} เจตสิก ๔๗^{๒๕๒}

อัญฐานิพผันรูป ๑๘^{๒๕๓} และนิพพาน

ปัจจุปปัน ได้แก่ โลภมูลจิต ๘ มหากุศลจิต ๘ มหาภิริชาญาณสัมปยุตตจิต ๔

โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๔๕^{๒๕๔}

ปัจจนิก ได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ ที่มีได้ฝักใฝ่หนักแน่นอย่างยิ่งและรูปทั้ง ๒๘

^{๒๔๕} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกะสังคหะ, หน้า ๓๘.

^{๒๕๐} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๓๕.

^{๒๕๑} จิต ๘๔ ยกเว้น โทสมูลจิต ๒, โมหมูลจิต ๒, ทุกขสหคตกายวิญญานจิต ๑.

^{๒๕๒} เจตสิก ๔๗ ยกเว้น โทจตุกเจตสิก ๔ วิจิกิจฉา ๑.

^{๒๕๓} อัญฐานิพผันรูป ๑๘ คือ รูปที่น่ายินดีซึ่งเกิดจากกรรม จิต อตุ อาหาร มีทั้งหมด ๑๘ รูป ได้แก่ อวินิพโกกรุป ๘ + สัททรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + ภาวรูป ๒ + ชีวิตรูป ๑ + หทยรูป ๑.

^{๒๕๔} เจตสิก ๔๕ ยกเว้น โทจตุกเจตสิก ๔, วิจิกิจฉา ๑, อัปปมัญญา ๒.

เมื่อพิจารณาจากองค์ธรรมของปัจจัย มีจิต เจตสิก รูป และนิพพาน ปัจจัยกลุ่มนี้ไม่มีบัญญัติ มีแต่ปรมาตมธรรมที่เป็นอิฏฐารมณ์ มีสภาพเป็นที่ฝักใฝ่ยิ่งนักและมีกำลังมากด้วย ช่วยอุปการะแกจิต เจตสิกที่มีสภาพเป็นผู้ฝักใฝ่อย่างหนักแน่น มีข้อสังเกตว่า รูปที่เป็นปัจจัยนั้นมีแต่นิพันนรูป ๑๘ ไม่กล่าวถึงรูปที่เหลือ คือ อนิพันนรูป ๑๐ เลย เพราะว่า อนิพันนรูปมิได้มีองค์ธรรมโดยเฉพาะนอกเหนือจากนิพันนรูปแต่อย่างใด หากแต่เป็นกิริยาอ การของนิพันนรูปที่เป็นไปชั่วขณะๆ เท่านั้นเอง สำหรับนามขันธ์ มีการเว้นโทสมูล โมหมูล และทุกขสหคตกาย วิญญาณพร้อมเจตสิกที่ประกอบไปนั้น เพราะจิต เจตสิก เหล่านี้ไม่เป็นสภาพที่จะให้ผู้รู้อารมณ์ทั้งหลายมีการฝักใฝ่หนักแน่นแต่อย่างใด เพียงแต่เป็นอารมณ์ปัจจัยอย่างสามัญ ^{๒๕๕} การทำหน้าที่เป็นอารมณ์ที่น่าใฝ่ใจอย่างยิ่งและมีกำลังมากช่วยอุปการะแก่นามขันธ์โดยเฉพาะๆ นี้ สามารถจำแนกได้ดังนี้

(๑) โลกมุตจิต ๘ โลเกยวิปากจิต ๓๑ กรียาจิต ๒๐ เจตสิก ๔๗ และอิฏฐนิพันนรูป ๑๘ ช่วยอุปการะแก่โลกมุตจิต ๘ เจตสิก ๒๒

(๒) โลเกยกุศล ๑๗ เจตสิก ๓๘ ช่วยอุปการะแก่ महाกุศลจิต ๘ โลกมุตจิต ๘ เจตสิก ๔๗

(๓) โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ ช่วยอุปการะแก่ महाกุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ เจตสิก ๓๓ (เว้นวิรติ ๓ อัปปมัญญา ๒)

(๔) นิพพาน ช่วยอุปการะแก่ มหากุศลญาณ สัมปยุตตจิต ๔ มหากริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ และโลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ (เว้นอัปปมัญญา ๒) ^{๒๕๖}

สรุปได้ว่า ปัจจัยธรรมกลุ่มอารมณ์ธาตปิ- อารัมมณูปนิสสยะ อยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมอารมณ์มหาชาติ เพราะทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจัยขันธ์แต่มีองค์ธรรมที่น้อยกว่าอารมณ์ปัจจัยจัดเป็นประเภทนามรูปช่วยอุปการะแก่นาม มีในปัญจโวการภูมิและจุลโวการภูมิ เกิดได้เฉพาะช่วงปวัตติกาล เพราะ ปัจจัยขันธ์ที่เป็นผู้รู้อารมณ์ล้วนแต่อยู่ในวิจิตรจิต และเป็นไปในกาลทั้ง ๓ รวมทั้งกาลวิมุตติด้วย ทำหน้าที่ทั้งชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติ

ค. กลุ่มอารมณ์ปุเรชาตปัจจัย

ปัจจัยธรรมอารมณ์ชาติกกลุ่ม ค. นี้มี ๓ ปัจจัย คือ

๑) อารัมมณปุเรชาตปัจจัย หมายถึง สภาพ ธรรมที่ช่วยอุปการะนามขันธ์โดยความเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อน

^{๒๕๕} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๕๒.

^{๒๕๖} ดูรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๕๒-๕๓.

๒) อารัมมณปุเรชาตติปิัจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะนามจันท์โดย
ความเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนและยังมิอยู่

๓) อารัมมณปุเรชาตอวิคตปิัจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะนามจันท์โดย
ความเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนและยังไม่ปราศจากไปด้วย

ปิัจัยธรรมทั้งสามนี้ มีสภาวะธรรมที่เหมือนกันทุกประการ อารัมมณปุเรชาตปิัจัย
หมายถึง รูปธรรมที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่เป็นอารมณ์ช่วยอุปการะแก่นามธรรม คือ จิต เจตสิก ที่เกิด
ทีหลัง การเกิดก่อนและยังตั้งอยู่จึงเป็นอารัมมณปุเรชาตติปิัจัย และอารัมมณปุเรชาตอวิคตปิัจัย
ด้วย หมายความว่า อารมณ์นั้นยังมีอยู่และยังไม่ปราศจากไปด้วยนั่นเอง ปิัจัยธรรมกลุ่มนี้จัดเป็น
ประเภทรูปช่วยอุปการะแก่นาม ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของกลุ่มอารัมมณปุเรชาตปิัจัย^{๒๕๖}

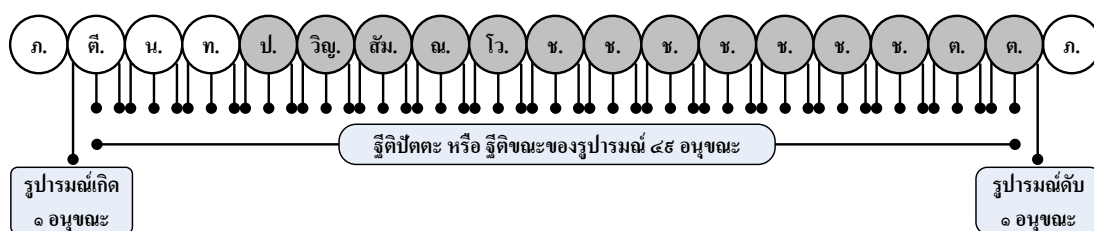
ปิัจัย ได้แก่ ปัจจุบันนิปผันนรูป ๑๘^{๒๕๗}

ปิัจยุปปัน ได้แก่ กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๕๐ (เวีนอัปปมัญญา ๒)

ปิัจจนิก ได้แก่ จิต ๗๖ เจตสิก ๕๒ (เวีนทวิปิัญญวัญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓)

และรูป ๒๘

ตัวอย่าง ปัจจุบันรูปารมณ หรือ จิติปัตตะของรูปารมณทำหน้าที่เป็นอารัมมณปุเรชาต
ปิัจัยแก่จักขุทวารวิถิจิต ตทารัมมณวาระ (ดูภาพที่ ๒.๒๗ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๒๗ แสดงจิติปัตตะของรูปารมณเป็นอารัมมณปุเรชาตปิัจัยในจักขุทวารวิถิจิต

หมายเหตุ ; สัญลักษณ์คำย่อในภาพที่ ๒.๒๗

ภ. : ภวังคจิต ตี. : อดีตภวังคจิต น. : ภวังคจณจิต
ท. : ภวังคุปัจเฉทจิต ป. : ปิัญญทวาราวชชนจิต วิญ. : ปิัญญวัญญานจิต

^{๒๕๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปิฏฐาน, หน้า ๑๖๒.

^{๒๕๗} ปัจจุบันนิปผันนรูป ๑๘ รูป ได้แก่ อวินิพโกกรุป ๘ + สัททรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + ภาวรูป ๒ + ชีวีตรูป ๑ + ทพรูป ๑ ที่กำลังตั้งอยู่เป็นจิติปัตตะ.

สัม. : สัมปฏิจจนิมิต ณ. : สันตนิมิต โว. : โวฏฐัพพนิจ
ช. : ชวนจิต ต. : ตทารัมมณจิต^{๒๕๕}

จากภาพที่ ๒.๒๗ จะเห็นได้ว่า รูปารมณเกิดที่อุปาทกขณะของอ ตีตถวัค และตั้งอยู่เป็นฐิติปัตตะ จนกระทั่งเป็นอารมณ์ให้กับจิตในจักขุทวารวิถิจิต เริ่มตั้งแต่ปัจจุทวาราวชชนจิตเป็นต้นไปจนถึงตทารัมมณจิตดวงที่ ๒ และดับพร้อมกันกับจิตดวงสุดท้ายของวิถิจิตนั่นเอง เมื่อพิจารณาจากองค์ธรรมของปัจจัย จะได้แก่ ปัจจุบันนิปผันนรูป คือ รูปที่เกิดก่อนนั้นตั้งอยู่ในฐิตินะ ยังไม่ทันดับไปนั้นช่วยอุปการะแก่จิต เจตสิกที่เกิดขึ้นภายหลัง อันได้แก่ กามจิต และอกิญญาจิตที่เกี่ยวข้องกับทิพพจักขุ ทิพพโสตะ ส่วนที่เว้นอัปมัญญา ๒ เพราะอัปมัญญาเจตสิกกับอารมณ์ที่เป็นบัญญัติเท่านั้น^{๒๖๐} จิต เจตสิกอื่นๆ ที่ไม่ ได้รับปัจจุบันนิปผันนรูปเป็นอารมณ์ และรูปธรรมทั้งหมดเป็นปัจจนิก

สรุปได้ว่า ปัจจัยธรรมกลุ่มอารมณ์บุเรชาตะนี้อยู่ในกลุ่มปัจจัยธรรมอารมณ์ชาติ เพราะทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจุปปันแต่มีองค์ธรรมที่น้อยกว่าอารมณ์ปัจจัย จัดเป็นประเภทรูปช่วยอุปการะแก่นาม มีในปัจจุโวการภูมิเท่านั้นที่มีรูปนามขั้น ๕ ครบ เกิดได้เฉพาะช่วงปวัตติกาล เพราะปัจจัยกับปัจจุปปันเกิดต่างขณะกันและเป็นไปเฉพาะปัจจุบันกาลเท่านั้น ทำหน้าที่ทั้งชนกัตติและอุปถัมภกัตติ

ง. กลุ่มวัตถารัมมณบุเรชาตปัจจัย

ปัจจัยธรรมอารมณ์ชาติกลุ่ม ง. นี้มี ๕ ปัจจัย คือ

- ๑) วัตถารัมมณบุเรชาตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามขั้น โดยความเป็นวัตถุและเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนด้วย
- ๒) วัตถารัมมณบุเรชาตนิสสปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามขั้น โดยความเป็นวัตถุ ซึ่งเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนและเป็นที่อาศัยด้วย
- ๓) วัตถารัมมณบุเรชาตวิปปยุตตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามขั้น โดยความเป็นวัตถุ ซึ่งเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนและไม่ประกอบกันด้วย
- ๔) วัตถารัมมณบุเรชาตัตถิปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามขั้น โดยความเป็นวัตถุ ซึ่งเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนและยังมีอยู่ด้วย

^{๒๕๕} ดูคำอธิบายใน ภาคผนวก ง.

^{๒๖๐} อารมณ์ของอัปมัญญา ๒ คือ กรุณามีทุกจิตสัพพัญญุตี ผู้มีความทุกข์เป็นอารมณ์ และมุทิตามีสุจิตสัพพัญญุตี ผู้มีความสุขเป็นอารมณ์.

๕) วัดถารัมมณปูเรชาตอวิคตปัจจย สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามจันทร์โดย
ความเป็นวัตถุ ซึ่งเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนและยังไม่ปราศจากไปด้วย

ปัจจยธรรมทั้งห้านี้ มีสภาวธรรมที่เหมือนกันทุกประการ เพราะวัดถารัมมณปูเรชาต
ปัจจย คือ หทัยวัตถุที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่เป็นฐิตินะช่วยอุปการะแก่ปัจจยูปัน คือ นามจันทร์ ๔ ที่
เกิดภายหลัง โดยความเป็นวัตถุและเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อนด้วยนั้นย่อมเป็นวัดถารัมมณปูเรชาตนิสสย
ปัจจยด้วย เพราะเป็นที่อาศัยเกิดของนามจันทร์ เป็นวัดถารัมมณปูเรชาตวิปปยุตตปัจจยด้วย เพราะ
ปัจจยเป็นรูปปัจจยูปันเป็นนามย่อมไม่ประกอบกัน เป็นวัดถารัมมณปูเรชาตัตติปัจจยและ
วัดถารัมมณปูเรชาตอวิคตปัจจยด้วย เพราะถึงแม้ปัจจย คือ รูปจะเกิดก่อนแต่ก็ยังไม่ดับไป ฉะนั้น จึง
ยังมีอยู่และยังไม่ปราศจากไปด้วย ปัจจยธรรมกลุ่มนี้จัดเป็นประเภทรู้ ป่วยอุปการะแก่นาม ดัง
แสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของกลุ่มวัดถารัมมณปูเรชาตปัจจย^{๒๖๑}

ปัจจย ได้แก่ มรณาสันนหทัยวัตถุคือ หทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกับอุปาทกขณะ
ของจิตที่เกิดก่อนหน้าจุติจิต ๑๑ ขณะในมรณาสันนวิถิ

ปัจจยูปัน ได้แก่ จิต ๔๓^{๒๖๒} เจตสิก ๔๔^{๒๖๓} ที่เกิดในมรณาสันนวิถิ

ปัจจนิก ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่ไม่ได้รับปัจจยนั้นเป็นอารมณ์ และรูป ๒๘

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมของปัจจยแล้ว ได้แก่ มรณาสันนหทัยวัตถุคือ หทัยวัตถุที่เกิด
พร้อมกับอุปาทกขณะของจิตที่เกิดก่อนหน้าจุติจิต ๑๑ ขณะในมรณาสันนวิ ถินั้น เกิดแก่
อภิญญาภิบุคคล ๕^{๒๖๔} ที่เกิดต่อจากการแสดงอิทธิทธิอภิญญา หรือในอภิญญาวิถิแล้วจุติ และใน

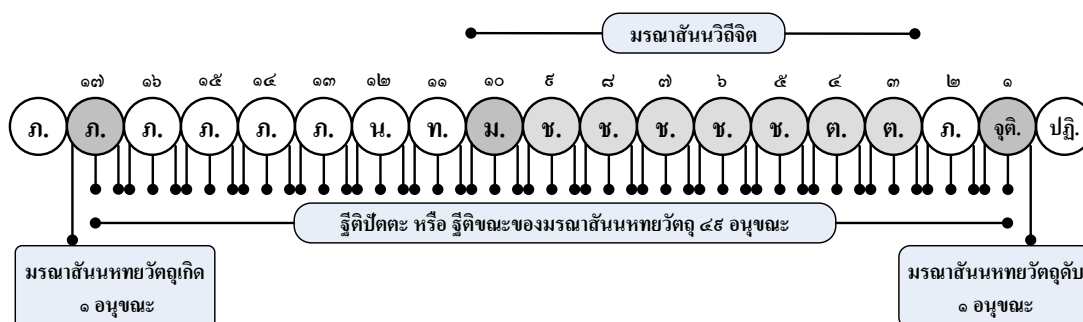
^{๒๖๑} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๑๔๘.

^{๒๖๒} จิต ๔๓ ดวงที่เกิด ในมรณาสันนวิถิ คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๕ ตถารัมมณจิต ๑๑ และอภิญญาจิต ๒ (กามชวนะ ๒๕ = อกุศลจิต ๑๒ + หสิตุปปาทจิต ๑ + มหากุศลจิต ๘ + มหาภิริยาจิต ๘, ตถารัมมณจิต ๑๑ = สันติริณจิต ๓ + มหาวิปากจิต ๘).

^{๒๖๓} เจตสิก ๔๔ ยกเว้น อิสสา, มัจฉริยะ, กุกกุจจะ, วิรติ ๓, อัปปมัญญา ๒ ที่เว้นเจตสิก ๘ ดวงนี้ เพราะเจตสิกเหล่านี้ไม่รับเอาหทัยวัตถุเป็นอารมณ์ เช่น “อิสสา” มีสมบัติของผู้อื่นเป็นอารมณ์ “มัจฉริยะ” มีการหวงแหนสมบัติของตนเป็นอารมณ์ “กุกกุจจะ” มีความรำคาญใจเป็นอารมณ์ “วิรติ” มีวัตถุที่พึงเว้นเป็นอารมณ์ เพื่อไม่ให้ล่วงศีล “อัปปมัญญา” มีสัตว์ที่เป็นสุข เป็นทุกข์ เป็นอารมณ์ที่จะทำให้เกิดกรุณา มุทิตา ด้วยเหตุนี้ จึงต้องเว้นเจตสิกทั้ง ๘ ดวงนี้ขณะที่หทัยวัตถุเป็นอารมณ์.

^{๒๖๔} อภิญญาภิบุคคล ๕ คือ บุคคลที่สามารถทำอภิญญาได้มี ๕ บุคคล ได้แก่ ดิเหตุกปัญฺชน ๑ และ อริยผลบุคคล ๔.

มรณาสันนิวธิของบุคคลธรรมดา ^{๒๖๕} ที่ไม่ใช่ภิกษุญาคาถิ เช่น บุคคลที่ในเวลาใกล้จะตายอาจมีการเจริญวิปัสสนาพิจารณาหทัยวัตถุรูปด้วยสติสัมปชัญญะ หรือมีการคิดนึกด้วยตัณหา มานะ ทิฏฐิ โทสะ โมหะ ก็ได้ เป็นต้น ^{๒๖๖} ปัจจุปปันของปัจเจกนี้ก็เป็นจิต เจตสิกที่เกิดในมรณาสันนิวธินั้นๆ ส่วนปัจเจก ก็แสดงชัดเจนแล้วว่าเป็นจิตเจตสิก ที่ไม่ได้รับปัจเจกนั้นเป็นอารมณ์ รูปทั้งหมดรู้ อารมณ์ไม่ได้อยู่แล้วจึงเป็นปัจเจกแน่นอน (ดูภาพที่ ๒.๒๘ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๒๘ แสดงมรณาสันนิวธิจิตทางมโนทวาร^{๒๖๗}

หมายเหตุ ; สัญลักษณ์คำย่อในภาพที่ ๒.๒๘

ภ. : ภวังคจิต น. : ภวังคจณจิต ท. : ภวังคูปัจเจทจิต
ม. : ปญฺทวาราวชชนจิต วิญ. : ปญฺจวิญญาณจิต ช. : ชวนจิต
ต. : ตทารัมมณจิต จุตติ : จุตติจิต ปฏิ : ปฏิสนธิจิต ^{๒๖๘}

สรุปได้ว่า ปัจจุธรรมกลุ่มวัตถารัมมณปุเรชาตานิ อยู่ในกลุ่มปัจจุธรรมอารัมมณชาติ เพราะทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจุปปันแต่มีองค์ธรรมที่น้อยกว่าอารัมมณปัจจุ จัดเป็นประเภทรูปช่วยอุปการะ แก่นาม มีในปญฺจโวการภูมิเท่านั้น เกิดได้เฉพาะช่วงมรณาสันนกาลอันเป็นอดีต และเป็นไปเฉพาะปัจจุบันกาลเท่านั้น ทำหน้าที่ทั้งชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติ

จ. กลุ่มวัตถารัมมณปุเรชาตานิปฏิบัติปัจจุ

ปัจจุธรรมกลุ่ม จ. นี้มี ๑ ปัจจุเท่านั้น คือ วัตถารัมมณปุเรชาตานิ ปฏิปฏิบัติสภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามขั้นโดยความเป็นวัตถุที่อาศัยเกิดของจิต เจตสิก ซึ่งเป็นอารมณ์

^{๒๖๕} บุคคลธรรมดา ^{๒๖๕} ได้แก่ ปุณฺชน ๔ และอริยผลบุคคล ๔ ที่ไม่มีฌานอภิญญา.

^{๒๖๖} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๘๒.

^{๒๖๗} ปรับปรุงจาก ปราโมช น้อยวัฒน์. คู่มือการศึกษา คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๒๑๔.

^{๒๖๘} ดูคำอธิบายใน ภาคผนวก จ.

ที่เกิดก่อน ที่เป็นใหญ่น่าใฝ่ใจยิ่ง มีอาการอุปการะประเภทอุปการะช่วยอุปการะแก่นามในมรณาสันนวิถี
ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของวัตรารัมมณปุเรชาตชิปปัจฉัย^{๒๖๕}

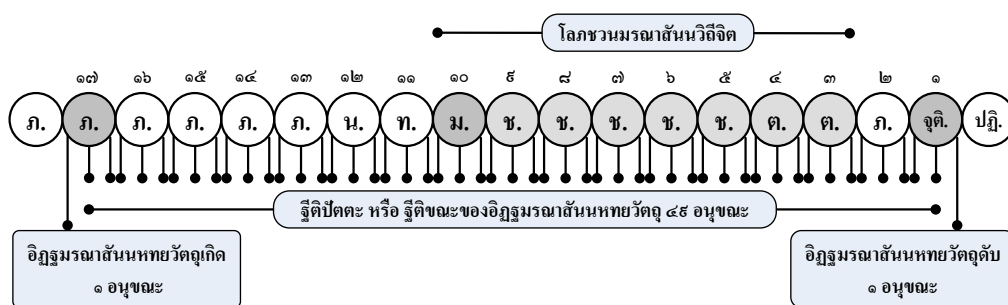
ปัจฉัย ได้แก่ อิฏฐมรณาสันนทหวัตถุที่เกิดพร้อมกับอุปปาทกขณะของจิต
ดวงที่ ๑๗ ซึ่งนับย้อนหลังจากจิตจิตขึ้นไป

ปัจจุปัณณ ได้แก่ โลกมูลจิต ๘ เจตสิก ๒๒ ที่เกิดในมรณาสันนวิถี

ปัจจนิก ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่นอกจากมรณาสันนโลกขวนะนั้น

และรูป ๒๘

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมของปัจฉัย จะคล้ายกับกลุ่มวัตรารัมมณปุเรชาตแต่มีจุดสังเกตที่
แตกต่าง คือ ปัจฉัยนี้มีคำว่า อิฏฐะ อันหมายถึง อิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่ตึ้นาใฝ่ใจอย่างยิ่ง ดังนั้น
วัตรารัมมณปุเรชาตชิปปัจฉัย หมายถึง ทหวัตถุที่เกิดในมรณาสันนกาล สามารถเป็นอธิบดี
อารมณ์ให้เกิดความพอใจอย่างแรงกล้าได้ กล่าวคือ บุคคลบางคนเมื่อใกล้จะตาย เกิดความยินดี
พอใจอย่างแรงกล้าในทหวัตถุของตนที่เกิดในมรณาสันนกาล แล้วมรณาสันนทหวัตถุนี้ก็
สามารถเป็นอธิบดีอารมณ์ให้แก่โลกขวนะที่เกิดในมรณาสันนวิถีได้ และโลกขวนะนี้ก็ต้องอาศัยทห
วัตถุรูปนี้เป็นที่เกิดด้วย ปัจฉัยนี้บางทีก็เรียกว่า วัตรารัมมณชิปปัจฉัยได้ คือ ทหวัตถุที่เป็นอารมณ์
พอใจเป็นพิเศษ สามารถใช้แทนกันได้ เพราะความหมายไม่ได้ผิดกัน^{๒๖๖} อุปมาเปรียบว่าเหมือนกับ
คนใกล้จะตายเอาที่อาศัย คือ บ้านของตนที่รักมาก เป็นอารมณ์อย่างแรงกล้า ทำให้เกิดโลกมูลจิตได้
(ดูภาพที่ ๒.๒๕ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๒๕ แสดงวิถีจิตใน โลกขวนมรณาสันนวิถีทางมโนทวาร

สรุป ได้ว่า ปัจฉัยธรรมกลุ่มวัตรารัมมณปุเรชาตชิปปัจฉัย อยู่ในกลุ่มปัจฉัยธรรม
อรัมมณชาติ เพราะทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับปัจจุปัณณแต่มีองค์ธรรมที่น้อยกว่าอรัมมณปัจฉัย

^{๒๖๕} ปราโมช น้อยวัฒน์. คู่มือการศึกษา คัมภีร์มหาปฏิจจกถา, หน้า ๑๖๕.

^{๒๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๘.

จัดเป็นประเภทรูปช่วยอุปการะแก่นาม มีในปัญจโวการภูมิเท่านั้น เกิดได้เฉพาะช่วงมรรคานันกาล อันเป็นอดีตกาล และเป็นไปเฉพาะปัจจุบันกาลเท่านั้น ทำหน้าที่ทั้งชนกสัทธิและอุปถัมภกสัทธิ

เมื่อแสดงปัจจัยธรรมกลุ่มอรัญญสมาธิจนครบแล้วสามารถแสดงสรุปปัจจัย ปัจจุปัณ อาการอุปการะ ภูมิ และกาลทั้ง ๓ ได้ ดังตารางที่ ๒.๓ แสดงสรุปกลุ่มปัจจัยธรรมอรัญญสมาธิ ดังนี้

ตารางที่ ๒.๓ แสดงสรุปกลุ่มปัจจัยธรรมอรัญญสมาธิ

อรัญญสมาธิ ๑๒	ปัจจัย	ปัจจุปัณ	อาการอุปการะ	ภูมิ	กาล ๓
ก. อรัญญปัจจุปัณ	จิต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ	จิต เจตสิก	บัญญัติ นาม รูป → นาม	๓๐ ภูมิ	กาล ๓ + กาลวิมุตติ
ข. อรัญญสมาธิปติ- อรัญญนิสสยะปัจจุปัณ	จิต เจตสิก รูป นิพพาน	จิต เจตสิก	นาม รูป → นาม	๓๐ ภูมิ	กาล ๓ + กาลวิมุตติ
ค. อรัญญปุเรชาตปัจจุปัณ	รูป	จิต เจตสิก	รูป → นาม	ปัญจโวการภูมิ	ปัจจุปัณ
ฅ. วัตถารัณญปุเรชาตปัจจุปัณ	รูป	จิต เจตสิก	รูป → นาม	ปัญจโวการภูมิ	ปัจจุปัณ
ง. วัตถารัณญปุเรชาตนิสสยะปัจจุปัณ	รูป	จิต เจตสิก	รูป → นาม	ปัญจโวการภูมิ	ปัจจุปัณ

จากตารางที่ ๒.๓ แสดงให้เห็นว่า สรุปโดยรวมกลุ่มปัจจัยธรรมอรัญญสมาธิทั้งหมดทำหน้าที่เป็นอารมณ์ให้กับจิต เจตสิก หรือ นามจันทร์ ทำหน้าที่ทั้งชนกสัทธิและอุปถัมภกสัทธิเหมือนกัน เมื่อพิจารณา องค์ธรรมของปัจจัย กลุ่มอรัญญ ปัจจุปัณมีมากที่สุด มีทั้งจิต เจตสิก รูป นิพพานและบัญญัติ เป็นประเภทบัญญัติ นาม รูป ช่วยอุปการะแก่นาม กลุ่มอรัญญสมาธิปติ-อรัญญนิสสยะ ปัจจุปัณ มีรองลงมา คือ มีจิต เจตสิก รูป และนิพพาน เป็นประเภทนามรูปช่วยอุปการะแก่นาม ทั้งสองกลุ่มนี้ เกิดได้ทั้ง ๓ กาลรวมทั้งกาลวิมุตติ ใน ๓๐ ภูมิ ส่วนอีก ๓ กลุ่มที่เหลือ คือ กลุ่มอรัญญปุเรชาตปัจจุปัณ กลุ่มวัตถารัณญปุเรชาตปัจจุปัณ และกลุ่มวัตถารัณญปุเรชาตนิสสยะ ปัจจุปัณ มีปัจจัยเป็นรูปอย่างเดียว เป็นประเภทรูปช่วยอุปการะแก่นาม เกิดได้เฉพาะปัญจโวการภูมิที่มีจันทร์ ๕ ครอบ และเป็นปัจจุปัณกาลอย่างเดียว

๒.๕.๓ กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตร ชาติ คือ กลุ่ม ปัจจัยธรรม ที่แสดงการเกิดขึ้นของจิตตูปบาทที่ติดต่อกันเป็นสายแต่เกิดได้ครั้งละหนึ่งดวงเท่านั้น เมื่อดวงเก่าดับลงจิตตูปบาทดวงใหม่ก็เกิดขึ้นติดต่อกันทันทีตามกฎของจิตตนิยาม ดัง มีข้อกำหนด กลุ่มอนันตร ชาติ ที่ว่า ปัจจัยธรรมกับปัจจัยป็นนธรรม คือ จิต เจตสิก ที่เกิดติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกัน^{๒๗๑} มีทั้งหมด ๗ ปัจจัย จำแนกได้ ๓ กลุ่มย่อย ดังนี้

ก. กลุ่มอนันตระทั่วไป

กลุ่มอนันตระทั่วไป มี ๕ ปัจจัย ได้แก่

๑. อนันตรปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์โดยความเกิดติดต่อกันของนามขันธ์โดยไม่มีระหว่างกัน

๒. สมณันตรปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์โดยความเกิดติดต่อกันของนามขันธ์โดยไม่มีระหว่างกันตามลำดับ

๓. อนันตรูปนิสสยปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์โดยความเกิดติดต่อกันของนามขันธ์โดยไม่มีระหว่างกันและเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมากด้วย

๔. นัตถิปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์โดยความไม่มีอยู่

๕. วิคตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์โดยความปราศจากไป

ปัจจัยธรรมกลุ่มอนันตระทั่วไปทั้ง ๕ ปัจจัย มีองค์กรธรรมเหมือนกันทุกประการ อนันตรปัจจัย คือ ความเกิดขึ้นติดต่อกันไม่มีระหว่างกันของนามขันธ์ หรือ จิตตูปบาท^{๒๗๒} นั้น ย่อมเป็น สมณันตรปัจจัย เพราะมีการเกิดขึ้นตามลำดับที่สมควรตามกฎจิต ตนิยาม เป็นอนันตรูปนิสสยปัจจัยด้วย เพราะจิตตูปบาทที่ดับไปแล้วยังกำลังมากช่วยเหนี่ยวดึงให้จิตตูปบาทดวงใหม่เกิดได้ และย่อมเป็นนัตถิปัจจัย วิคตปัจจัยได้ด้วย เพราะจิตตูปบาทดวงเก่าต้องดับไปก่อนจึงทำให้มีจิตดวงใหม่ได้ คือ ความไม่มีอยู่แล้ว หรือ ความปราศจากไปแล้วนั่นเอง กลุ่มอนันตระ ทั่วไปมีอุปการะประเภทนามช่วยอุปการะแก่นาม ดังแสดงในองค์กรธรรมดังนี้

^{๒๗๑} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๔๒๔.

^{๒๗๒} จิตตูปบาท คือ การอุบัติเกิดขึ้นของจิตพร้อมทั้งเจตสิกที่ประกอบ.

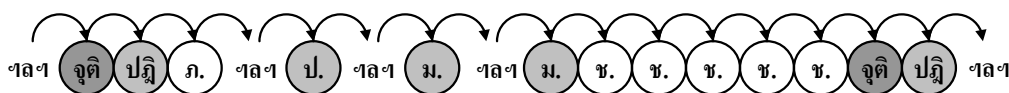
องค์ธรรมของอนันตรปัจจัย^{๒๗๓}

ปัจจัย ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดก่อน (ยกเว้นจุติจิตของพระอรหันต์)

ปัจจัยยุบัน ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดสืบต่อกัน และจุติจิตของพระอรหันต์

ปัจจัยนิก ได้แก่ รูป ๒๘

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมทั้งปัจจัยและปัจจัยยุบันล้วนแต่เป็นนามขันธ์ ๔ หรือ จิต เจตสิกทั้งสิ้น มีข้อแตกต่างเพียงจุติจิตของพระอรหันต์ที่ปัจจัยยกเว้นไปเท่านั้น เนื่องด้วยจิตของพระอรหันต์เป็นจิตดวงสุดท้ายในสังสารวัฏฏ์ไม่สามารถอุปการะให้จิตดวงใหม่เกิดได้เลย แต่สำหรับบุคคลอื่นๆ เมื่อจุติจิตดับแล้วก็ยังเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิในภพใหม่ได้อีก ด้วยอำนาจของอนันตรปัจจัย เป็นต้น (ดูภาพที่ ๒.๓๐ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๓๐ แสดงอนันตรปัจจัยของจิตตูปบาท

หมายเหตุ ; สัญลักษณ์คำย่อในภาพที่ ๒.๓๐

จุติ : จุติจิต

ปฏิ : ปฏิสนธิจิต

ภ. : ภวังคจิต

ป. : ปัญจทวาราวชชนจิต

ม. : มโนทวาราวชชนจิต

ข. : ขวนจิต^{๒๗๔}

สรรพสัตว์ทั้งหลายในสังสารวัฏฏ์ที่เวียนว่ายตายเกิดนับภพชาติไม่ถ้วนมิจิตเกิดดับตลอดเวลาไม่มีว่างเว้นเลย อุปมาการเกิดดับของจิตว่า เหมือนตะเกียงที่จุดอยู่ จะแลเห็นดวงไฟนั้น ลูกติดต่อกันอยู่เสมอ เป็นดวงไฟดวง เดียวกัน แต่ความจริงแล้วดวงไฟนั้นมีการเกิดดับติดต่อกันไม่ขาดสาย คือ ไฟที่เกิดก่อนย่อมดับไปไฟใหม่ก็เกิดขึ้นมาแทน แต่เพราะการไม่เห็นการเกิดดับของไฟ จึงเข้าใจว่าเป็นไฟดวงเดียวกันนั่นเอง แม้นามธรรมก็ย่อมเห็นว่า ไม่มีการเกิดดับ ฉะนั้น^{๒๗๕}

ปัจจัยธรรมกลุ่มอนันตร ชาติทั้งหมดเป็นประเภทนามช่วยอุปการะแก่นามเท่านั้น รูปทั้งหมดจึงเป็นปัจจัยนิก เกิดได้ใน ๓๐ ภูมิที่มีจิต เจตสิกเกิดได้ เมื่อกล่าวโดยกาลเวลาที่สามารถเกิดได้ทั้งปฏิสนธิกาลตลอดถึงปวัตติกาล ถ้าว่าโดยกาล ๓ แล้ว เป็นอดีตกาลอย่างเดียว เพราะจิตตูปบาทดวงเก่า ที่เป็นปัจจัยต้องดับไปก่อน แล้วจิตตูปบาทที่เป็นปัจจัยยุบันจึงเกิดขึ้นได้ และ

^{๒๗๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมจารียะ, คัมภีร์มหาปัญญาฐาน, หน้า ๑๔๓.

^{๒๗๔} ดูคำอธิบายใน ภาคผนวก จ.

^{๒๗๕} ปราโมช น้อยวัฒน์. คู่มือการศึกษา คัมภีร์มหาปัญญาฐาน, หน้า ๑๗๒-๑๗๓.

ทำหน้าที่ได้เพียงชนกสัทธิ ช่วยอุปการะให้จิตอุปบาทดวงใหม่ที่ยังไม่เกิดให้ได้เกิดขึ้นแต่ตัวปัจจัยดับไปแล้วจึงไม่ได้ทำหน้าที่ดูแลอุปถัมภ์

ข. กลุ่มอาเสวนปัจจัย

ปัจจัยธรรมกลุ่มอาเสวนะ มี ๑ ปัจจัย คือ อาเสวนปัจจัย สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะนามจันทรชนกเดียวกัน โดยความเสพอารมณ์บ่อยๆ เป็นอาการอุปการะประเภทนามช่วยอุปการะแก่นามเช่นเดียวกัน ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของอาเสวนปัจจัย^{๒๗๖}

ปัจจัย ได้แก่ โลภยชวณะ ๔๗^{๒๗๗} เจตสิก ๕๒ ที่เกิดก่อนๆ (เว้นชวณจิตดวงสุดท้าย)

ปัจจัยอุปบัน ได้แก่ ชวณจิต ๕๑ (เว้นผลจิต ๔) เจตสิก ๕๒ ที่เกิดหลังๆ (เว้นชวณจิตดวงแรก)

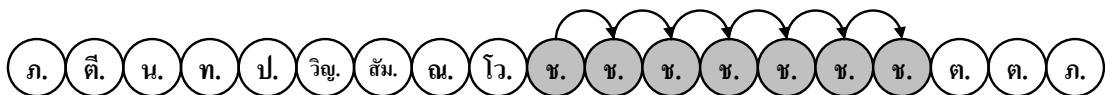
ปัจจัยนิก ได้แก่ กามชวณะดวงที่ ๑ อาวัชชชวณจิต ๒ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๖ และรูปทั้ง ๒๘

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมจะเห็นได้ว่า ทั้งปัจจัยและปัจจัยอุปบันเป็นชวณะทั้งสิ้น ธรรมที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์ได้แก่ นามธรรมจำพวกชวณจิต ที่จัดเอาเฉพาะแต่โลภยชวณจิตเท่านั้น การเสพอารมณ์บ่อยๆ นี้ ก็หมายถึง การเกิดขึ้นของชวณจิตบ่อยๆ นั่นเอง เพราะชวณจิตนี้กระทำหน้าที่เสพอารมณ์โดยเฉพาะอยู่ แล้ว ฉะนั้น ถ้าจะไม่เรียกว่า การเกิดขึ้นของชวณจิต จะเรียกว่า การเสพอารมณ์ ก็คงได้ความว่า ชวณจิตเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน อุปมาเหมือนหนึ่งบุคคลที่เคยผ่านการศึกษาในวิชาอย่างหนึ่งมาแล้วเมื่อจะต้องการศึกษาในวิชาอย่างเดียวกันนั้นต่อไป ก็ย่อมจะเรียนได้ง่ายและเข้าใจ ได้มากขึ้น ทั้งนี้เพราะอาศัยความรู้ที่ตนได้เคยเรียนมาแล้วในวิชานั้นเป็นเครื่องอุดหนุนส่งเสริมให้เรียนได้ง่ายขึ้นและรู้เร็วขึ้น จนกระทั่งสำเร็จในการเรียนวิชานั้นๆ ข้อนี้ฉันใด ธรรมที่เป็นอาเสวนปัจจัยนี้ก็เช่นเดียวกัน คือ ชวณะดวงที่ ๑ ก็เปรียบเหมือนความรู้ที่เป็นเบื้องต้น ชวณะดวงที่ ๒ ถึงดวงที่ ๖ ก็เปรียบเหมือนความรู้ที่ได้รับในขั้นต่อๆ มา จนกระทั่งจบหลักสูตรในวิชานั้น อันเปรียบได้เหมือนกันกับชวณะดวงที่ ๗ ซึ่งเป็นชวณะดวงสุดท้ายนั่นเอง ปัจจัยธรรมของ

^{๒๗๖} พระสังฆมณฑลสังฆคัมภีร์ ธรรมชาดิกะ, คัมภีร์มหาปฏิจจทาน, หน้า ๑๕๔.

^{๒๗๗} โลภยชวณจิต ๔๗ = อกุศลจิต ๑๒ + หสิตุปปาทจิต ๑ + มหากุศลจิต ๘ + มหาภิริยาจิต ๘ + มหัคคตกุศลจิต ๕ + มหัคคตภิริยาจิต ๕ (หรือ โลภยชวณจิต ๔๗ = ชวณจิต ๕๕ - โลภุตตรจิต ๘).

อาเสวนปัจจัยนี้^{๒๗๘} ที่ จัดเอาแต่เฉพาะโลกียชวนจิตนั้น ก็ เพราะว่า ตามธรรมดาของชวนจิตที่เป็น อาเสวนปัจจัยได้นั้น ต้องประกอบด้วยลักษณะ ๓ อย่าง คือ ๑) ต้องเป็นจิตชาติเดียวกัน ๒) ต้อง เกิดซ้ำกันอย่างน้อย ๓, ๔, ๕ หรือ ๖ ครั้ง อย่างมาก ๗ ครั้ง (ถ้าเป็นมหัคคตชวนะ ในฌานสมาบัติวิถิ เกิดได้ซ้ำมากกว่า ๗ ครั้ง) ในจำนวนกามชวนะ ๒๕ และ ๓) ต้องไม่ใช่วิบากชวนจิต^{๒๗๙} (ดูภาพที่ ๒.๓๑ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๓๑ แสดงอาเสวนปัจจัยของปัญจทวารวิถิจิต

หมายเหตุ ; สัญลักษณ์คำย่อในภาพที่ ๒.๓๑

ภ. : ภวังคจิต	ตี. : อดีตภวังคจิต	น. : ภาวังคจลนจิต
ท. : ภาวังคุปัจเจทจิต	ป. : ปัญจทวารวิชชนจิต	วิญ. : ปัญจวิญญานจิต
สัม. : สัมปฏิจจณจิต	ณ. : สันตிரณจิต	โว. : โวภูฐัพพนจิต
ช. : ชวนจิต	ต. : ตทารัมมณจิต ^{๒๘๐}	

ดังนั้น ถ้าจะจำแนกอาเสวนปัจจัยให้ชัดเจนสามารถแสดงได้ดังนี้

(๑) โลภียกุศลชวนจิตอุปบาท ๑๑ ที่เกิดก่อนๆ (เว้นชวนะดวงสุดท้าย) ช่วย อุปการะแก่กุศลชวนจิตอุปบาท ๒๑ ที่เกิดหลังๆ (เว้นชวนะดวงที่ ๑)

(๒) อกุศลชวนจิตอุปบาท ๑๒ ที่เกิดก่อนๆ (เว้นชวนะดวงสุดท้าย) ช่วยอุปการะ แก่กุศลชวนจิตอุปบาท ๑๒ ที่เกิดหลังๆ (เว้นชวนะดวงที่ ๑)

(๓) กิริยาชวนจิตอุปบาท ๑๘ ที่เกิดก่อนๆ (เว้นชวนะดวงสุดท้าย) ช่วยอุปการะแก่ กิริยาชวนจิตอุปบาท ๑๘ ที่เกิดหลังๆ (เว้นชวนะดวงที่ ๑)^{๒๘๐}

ปัจจัยธรรมกลุ่มอาเสวนะ ก็เป็นเช่นเดียวกับกลุ่มอนันตระทั่วไป เป็นประเภทนามช่วย อุปการะแก่นามเหมือนกัน แต่มีองค์ธรรมเฉพาะชวนจิตอุป บาท จึงควเว้นจิตอุปบาทอื่นๆ และรูป ทั้งหมดเป็นปัจจนิก เป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มอนันตระทั่วไป เกิดได้ใน ๓๐ ภูมิที่มีจิตอุปบาทเกิดได้ เมื่อกล่าวโดยช่วงกาลเวลาที่สามารถเกิดได้เฉพาะปวัตติกาล เพราะต้องเกิดในวิถิจิต ถ้าว่าโดยกาล

^{๒๗๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๓๕๒-๓๕๓.

^{๒๗๙} ดูคำอธิบายใน ภาคผนวก ซ.

^{๒๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

๓ แล้ว เป็นอดีตกาลอย่างเดียว เพราะชวนจิ ตตุบาทดวงเก่าที่เป็นปัจจัยต้องดับไปก่อนแล้ว
ชวนจิตตตุบาทที่เป็นปัจจัยปัจจุบันจึงเกิดขึ้นได้ และทำหน้าที่ได้เพียงชนกสัตตอย่างเดียว

ก. กลุ่มอนันตรกัมมปัจจัย

ปัจจัยธรรมกลุ่มอนันตรกัมมะ มี ๑ ปัจจัย คือ อนันตรกัมมปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วย
อุปการะโดยความเป็น กรรมที่ส่งผลติดต่อกันทันทีที่ไม่มีระหว่างกัน มีอาการอุปการะประเภทนาม
ช่วยอุปการะแก่นาม ดังแสดงในองค์ธรรมดังนี้

องค์ธรรมของกลุ่มอนันตรกัมมปัจจัย^{๒๘๑}

ปัจจัย ได้แก่ เจตนาในมัคคจิต ๔ ที่ดับไปแล้ว

ปัจจัยุบัน ได้แก่ ผลจิต ๔ เจตสิก ๓๖ ที่เกิดต่อจากมัคคจิต ๔ (มัคคานันตรผล)

ปัจจัยนิก ได้แก่ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ (เว้นมัคคานันตรผล ๔) และรูปทั้ง ๒๘

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมจะเห็นได้ว่า ปัจจัย คือ เจตนาในมัคคจิต ๔ ที่ดับไปแล้ว
เป็นปัจจัยให้เกิดผลจิต ๔ และเจตสิกที่ประกอบเกิดติดต่อกันทันทีโดยไม่มีระหว่างกัน เพราะให้ผล
เกิดติดต่อกันทันทีในวิถีจิตเดียวกัน เป็นสัมมัตตนิยตธรรมและอภิลิโกอย่างแท้จริงแน่นอน เป็น
กรรมพิเศษที่มีในพระพุทธศาสนาเท่านั้น อันเป็นกรรมตัดภพตัดชาติ (ดูภาพที่ ๒.๓๒ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๓๒ แสดงมัคคกรรมอุปการะแก่มัคคานันตรผลในมัคควิถี (โศดาปัตติมัคควิถี)

หมายเหตุ ; สัญลักษณ์ย้ายในภาพที่ ๒.๓๑

ภ. : ภวังคจิต	น. : ภวังคจณจิต	ท. : ภวังคูปัจเจทจิต
ม. : มโนทวาราวชชนจิต	ปริ. : บริกรรมจิต	อุ. : อุปจารจิต
ญ. : สันติรณจิต	โค. : โคตรณจิต	มัค. : มัคคจิต
ผล. : ผลจิต ^{๒๘๒}		

^{๒๘๑} พระธรรมมรสุมนต์ นนทิโก, ปัญฐาน ภาค ๑ ตอน ๒, หน้า ๑๕๖.

^{๒๘๒} ดูใน ภาคผนวก ข.

จากภาพที่ ๒.๓๐ จะเห็นได้ว่า มัคกรรมหรือเจตนาในมคจิตที่เป็นอนันตรกัมมปัจจัย อุปการะแก่ผลจิตดวงที่ ๑ ที่เกิดขึ้นติดต่อกันทันทีเพียงดวงเดียวเท่านั้น ส่วนการช่วยอุปการะแก่ผลจิตดวงที่ ๒ แม้เกิดขึ้นในมคจิตก็เดียวกันที่เป็นอนันตรกัมมปัจจัยไม่ได้ เพราะมีผลจิตดวงที่ ๑ เกิดขึ้นก่อน จึงจัดเป็นการอุปการะโดยความเป็นน่านกขณิกกัมมปัจจัย ซึ่งรวมไปถึงการอุปการะแก่ผลจิตในผลสมาบัติวิธิและนิโรธสมาบัติวิธิดด้วย^{๒๘๓} ผลจิตดวงที่ ๑ ในมคจิตเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า “มคคานันตรผล” หมายถึง ผลจิตที่เกิดติดต่อกันกับมคจิตทันทีโดยไม่มีระหว่างกัน สำหรับปัจจัยในปัจจัยนี้ได้แก่ จิต เจตสิกอื่นที่นอกจากมคคานันตรผล รวมทั้งรูปทั้งหมดที่ไม่ได้รับการอุปการะจากอนันตรกัมมปัจจัย ปัจจัยนี้จะเกิดได้กัพพาคนบุคคล คือ ตีเหตุกบุคคล ผู้มี กำเนิดพร้อมด้วยปัญญา และพระอริยบุคคลเบื้องต้น ๓ ที่สามารถเจริญวิปัสสนาภาวนาจนบรรลุถึงมคจิตได้

อนันตรกัมมปัจจัยนี้ จัดเป็นนามช่วยอุปการะแก่นาม เพราะเป็นเจตนาเจตสิกในมคจิต ช่วยอุปการะแก่มคคานันตรผลจิตอุปบาทซึ่งล้วนเป็นนามขันธทั้งสี่ สามารถมีได้ในจ โวการภูมิ ๔ และสุคติปัญจโวการภูมิ ๒๒ ได้แก่ มนุษยภูมิ ๑ เทวภูมิ ๖ รูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตตภูมิ รวม ๒๖ ภูมิ อันเป็นภูมิที่มีพระอริยบุคคลเกิดได้นั่นเอง เกิดได้เฉพาะช่วงปวัตติกาล เนื่องจากเกิดอยู่ในวิธิจิต เมื่อกล่าวโดยกาล ๓ ย่อมเป็นอดีตกาลเพราะความเป็นอนันตรชาติ ปัจจัยต้องดับก่อนแล้วปัจจัยอุปบันจึงจะเกิดขึ้นได้ และทำหน้าที่เป็นชนกสัทธิได้เพียงอย่างเดียว

เมื่อแสดงกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติครบ ๓ กลุ่มแล้ว สามารถสรุปโดยรวมกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ ทั้งหมดมีอาการอุปการะประเภทนามช่วยอุปการะแก่นาม จัดเป็นอดีตกาลอย่างเดียว และทำหน้าที่ชนกสัทธิเท่านั้น สามารถสรุปปัจจัยธรรม ปัจจัยอุปบันธรรม และภูมิ ดังตารางที่ ๒.๔ แสดงสรุปกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ ดังนี้

ตารางที่ ๒. ๔ แสดงสรุปกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรม	ปัจจัยธรรม	ปัจจัยอุปบันธรรม	ภูมิ
๑. อนันตระทั่วไป	จิตอุปบาท ๘๕ / ๑๒๑	จิตอุปบาท ๘๕ / ๑๒๑	๓๐
๒. อาเสวนปัจจัย	โลกียชนจิตอุปบาท ๔๓	ชนจิตอุปบาท ๕๑	๓๐
๓. อนันตรกัมมปัจจัย	โลกุตตรกุศลชนจิต ๔	มคคานันตรผลจิตอุปบาท ๔	๒๖

^{๒๘๓} ดูวิธิจิตประกอบใน ภาคผนวก ข.

จากตารางที่ ๒.๔ แสดงให้เห็นได้ว่า เมื่อพิจารณาปัจจัยธรรม และปัจจัยอุปบันนธรรม จะมีขอบเขตที่ลดหลั่นกันไป กลุ่มอนันตระทั่วไปจะได้แก่ จิตตูปบาททุกชนิด กลุ่มอาเสวนปัจจัยจะได้เฉพาะชวนจิต เว้นโลกุตตรชวณะ ส่วนอนันตรกัมมปัจจัยมีเฉพาะโลกุตตรชวณะคือ มรรค ผลที่เกิดขึ้นติดต่อกันในมกควิถีเท่านั้น พิจารณา โดยภพภูมิที่เกิดได้ ยกเว้นอนันตรกัมมปัจจัยแล้ว ปัจจัยอื่นๆ ที่เหลือสามารถเกิดได้ใน ๓๐ ภูมิที่มีนามขันธ์ ส่วนอนันตรกัมมปัจจัย มี ๒๖ ภูมิ เว้นอบายภูมิ ๔ การศึกษาเกี่ยวกับอนันตรชาติให้เข้าใจได้ดี ควรได้ศึกษาวิถิจิต เพราะการศึกษาความเป็นไปของจิตทั้งในเรื่องวิถิจิตและวิถีมุตตจิต คือ จิตนอกวิถี ^{๒๘๔} ก็คือ การศึกษาปัจจัยในอนันตรชาตินั้นเอง

๒.๕.๔ กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาตชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาตชาติ คือ กลุ่มปัจจัยธรรมที่เกี่ยวข้องกับวัตถุรูป ๖ คือ ปสาทรูป ๕ และทพวัตถุรูป ซึ่งเป็นสถานที่อาศัยเกิดของจิตตูปบาทในปัญจโวการภูมิ เพราะจิตตูปบาทในภูมิที่มีขันธ์ ๕ คือ ปัญจโวการภูมินั้น จะเกิด ขึ้นโดยไม่อาศัยวัตถุรูปไม่ได้ มีข้อกำหนดคือ ปัจจัยธรรมเป็นวัตถุรูป ๖ ที่เกิดก่อนและกำลังตั้งอยู่อุปการะแก่ปัจจัยอุปบันนธรรม คือ วิญญาณธาตุ ๗ พร้อมเจตสิกที่ประกอบในปัญจโวการภูมิ^{๒๘๕} จำแนกเป็น ๒ กลุ่มย่อย ดังนี้

ก. กลุ่มวัตถุปุเรชาตปัจจัยทั่วไป

กลุ่มวัตถุปุเรชาตปัจจัยทั่วไป มีอยู่ ๕ ปัจจัย คือ

๑) วัตถุปุเรชาตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่รูปขันธ์ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์ ๔ โดยความเป็นวัตถุที่เกิดของจิต เจตสิก และเกิดก่อนด้วย

๒) วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่รูปขันธ์ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์ ๔ โดยความเป็นวัตถุที่เกิดก่อน และเป็นที่ยอาศัยด้วย

๓) วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่รูปขันธ์ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์ ๔ โดยความเป็นวัตถุที่เกิดก่อนแต่ไม่ประกอบกันด้วย

๔) วัตถุปุเรชาตัตติปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่รูปขันธ์ช่วยอุปการะแก่นามขันธ์ ๔ โดยความเป็นวัตถุที่เกิดก่อนและยังมีอยู่ด้วย

^{๒๘๔} วิถีมุตตจิต หรือ จิตนอกวิถี อันได้แก่ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต สามารถศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับวิถิจิตและวิถีมุตตจิตได้ใน อภิธัมมมัตถสังกะ ปริเฉทที่ ๔-๕.

^{๒๘๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญาฐาน, หน้า ๔๒๔.

๕) วัตถุบุรุษตอวิคตปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่รูปจันทร์ช่วยอุปการะแก่นามจันทร์ ๔ โดยความเป็นวัตถุที่เกิดก่อนและยังไม่ปราศจากไปด้วย

ปัจจยธรรมกลุ่มวัตถุบุรุษตอวิคตปัจจย ๕ ปัจจยนี้มีสภาวะองค์ธรรมเหมือนกันทุกประการ เพราะความเป็นวัตถุบุรุษตอวิคตปัจจย อันมีลักษณะเป็นวัตถุรูปซึ่งเกิดก่อนตั้งอยู่ในฐิติขณะ อุปการะนามจันทร์ ๔ ที่เกิดทีหลังนั้น ย่อมเป็นวัตถุบุรุษตอวิคตปัจจย คือ เป็นอาศัยเกิดของจิต เจตสิกทั้งหลายด้วย ย่อมเป็นวัตถุบุรุษตอวิคตปัจจย เพราะปัจจยเป็นรูป ปัจจยูปบันเป็นนาม ไม่สามารถที่จะประกอบกันได้สนิท ย่อมเป็นวัตถุบุรุษตอวิคตปัจจยและวัตถุบุรุษตอวิคตปัจจยด้วย เพราะปัจจยที่เป็นรูปแม้จะเกิดก่อนแต่ก็ยังไม่ดับไปในขณะอุปการะแก่ปัจจยูปบัน ฉะนั้น จึงยังมีอยู่ และยังไม่ปราศจากไปด้วย ทั้ง ๕ ปัจจย มีอาการอุปการะประเภทรูปเป็นปัจจยแก่นาม ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของกลุ่มวัตถุบุรุษตอวิคตปัจจยทั่วไป^{๒๘๖}

ปัจจย ได้แก่ วัตถุรูป ๖ ที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่เป็นฐิติปัตตะ

ปัจจยูปบัน ได้แก่ จิต ๘๕ (เวณรูปวิปากจิต ๔) เจตสิก ๕๒ ที่เกิดใน

ปัญจโวการภูมิ

ปัจจนิก ได้แก่ มโนวิญญูณธาตุ ๔๖ เจตสิก ๔๖ ที่ในจตุโวการภูมิ และ

ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมแล้ว ปัจจยจะได้แก่ วัตถุรูป ๖ คือ ปสาทรูป ๕ และหทยรูป ๑ ที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่เป็นฐิติปัตตะ หรือ ฐิติขณะนั่นเอง ช่วยอุปการะแก่นามจันทร์ ๔ คือ จิต ๘๕ และเจตสิกที่ประกอบในปัญจโวการภูมิ รูปที่เป็นปัจจยให้แก่นามได้นั้น ต้องเป็นรูปที่อยู่ในฐิติขณะ คือ กำลังตั้งอยู่ที่เรียกว่า ฐิติปัตตะรูปเท่านั้น สำหรับอุปาทักขณะและภังคักขณะของ รูปนั้นเป็นปัจจยไม่ได้เพราะมีกำลังอ่อน^{๒๘๗} ที่เวณรูปวิปากจิต ๔ เพราะจิตดังกล่าวจะเกิดได้เฉพาะภูมิของตน คือ จตุโวการภูมิ ๔ ซึ่งไม่มีรูปให้อาศัยเกิด รวมไปถึงจิตอุปาทาทีก ๔๖ ดวงที่เกิดในจตุโวการภูมิ ก็จัดเป็นปัจจนิกด้วย ส่วนปัญจโวการปฏิสนธิจิตและเจตสิกที่จัด เป็นปัจจนิก เพราะเป็นจิตอุปาทาทดวงแรกในภพนั้นๆ จึงเป็นปัจจยูปบันไม่ได้ ธรรมที่จะเป็นปัจจยูปบันต้องเกิดภายหลังปัจจยจะเกิดพร้อมกัน หรือเกิดก่อนปัจจยไม่ได้เลย สำหรับปัจจย คือ วัตถุ รูป ๖ ที่เกิดก่อนช่วยอุปการะแก่วิญญูณ ๖^{๒๘๘} ที่เกิดภายหลัง ดังจักจำแนกแสดงได้ดังนี้

^{๒๘๖} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๑๔๖.

^{๒๘๗} พระธรรมธมฺมสุมนต์ นนฺทโก, ปฏฐาน ภาค ๑ ตอน ๒, หน้า ๕๘.

^{๒๘๘} ดูรายละเอียดที่ พระธรรมธมฺมสุมนต์ นนฺทโก, ปฏฐาน ภาค ๑ ตอน ๒, หน้า ๕๖.

(๑) จักขุวัตถุ คือ จักขุปสาทรูป ที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่ช่วยอุปการะแก่จักขุวิญญาณ จิตตูปบาท ๒^{๒๘๕} ที่เกิดภายหลัง

(๒) โสทวัตถุ คือ โสตปสาทรูป ที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่ช่วยอุปการะแก่โสทวิญาณ จิตตูปบาท ๒ ที่เกิดภายหลัง

(๓) ฆานวัตถุ คือ ฆานปสาทรูป ที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่ช่วยอุปการะแก่ฆานวิญาณ จิตตูปบาท ๒ ที่เกิดภายหลัง

(๔) ชิวหาวัตถุ คือ ชิวหาปสาทรูป ที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่ช่วยอุปการะแก่ ชิวหาวิญาณจิตตูปบาท ๒ ที่เกิดภายหลัง

(๕) กายวัตถุ คือ กายปสาทรูป ที่เกิดก่อนและยังตั้ง อยู่ช่วยอุปการะแก่กายวิญาณ จิตตูปบาท ๒ ที่เกิดภายหลัง

(๖) หทยวัตถุ คือ หทยรูป ที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่ช่วยอุปการะแก่นโนวิญาณ จิตตูปบาท ๗๕ ที่เกิดภายหลัง

ปัจจัยธรรมกลุ่มวัตถุปุระชาตะทั่วไป เป็นประเภทรูปช่วยอุปการะแก่นาม เกิดได้ ในปัจจุโวการภูมิเท่านั้น มีเฉพาะช่วงปวัตติกาล และเป็นปัจจุบันกาลด้วย เพราะยังมีอยู่พร้อมหน้า ทั้งปัจจัยและปัจจัยุบัน ทำหน้าที่ชนกสัตติ ช่วยทำให้นามจันฐที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น และหน้าที่ อุปถัมภกสัตติ ดูแลให้ตั้งอยู่ได้ด้วย

ข. กลุ่มวัตถุปุระชาตินทรียปัจจัย

กลุ่มวัตถุปุระชาตินทรียปัจจัย หรือ ปุระชาตินทรียปัจจัย หมายถึง สภาวธรรมที่เป็น ปัจจุวัตถุช่วยอุปการะแก่ปัจจุวิญาณจิตตูปบาทโดยความเป็นวัตถุที่เกิดก่อนและเป็นใหญ่ด้วย เป็นอาการอุปการะประเภทรูปช่วยอุปการะแก่นาม ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมกลุ่มปุระชาตินทรียปัจจัย^{๒๘๐}

ปัจจัย ได้แก่ ปสาทรูป ๕ ที่เกิดขึ้นก่อน และยังคงตั้งอยู่เป็นฐิติปัตตะ

ปัจจัยุบัน ได้แก่ ทวิปัญจวิญาณจิต ๑๐ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗

ปัจจนิก ได้แก่ จิต ๗๕ (เว้นทวิปัญจวิญาณ ๑๐) เจตสิก ๕๒ และรูปทั้ง ๒๘

^{๒๘๕} จักขุวิญาณจิตตูปบาท ๒ คือ จักขุวิญาณจิต ๒ และเจตสิกที่ประกอบ ๗ ดวง ส่วนวิญาณ จิตตูปบาทอื่นๆ พึงทราบตามนัยแห่งจักขุวิญาณจิตตูปบาทนี้.

^{๒๘๐} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๑๕๕.

เมื่อพิจารณาจากองค์กรแล้ว ปัจจัยจะได้เพียงปสาทรูป ๕ อันเป็นส่วนหนึ่งกลุ่มวัตถุปุระชาต ปัจจัย ทั่วไป เพราะในปัจจัยนี้มุ่งแสดงเฉพาะอินทรีย์ จึงได้เฉพาะปสาทรูป ๕ เท่านั้น จำนวนปัจจัยฉบับนี้ลดลงตามปัจจัยด้วย จึงเหลือเพียงทวิปัญญวิญญาณเท่านั้น ที่มีการเว้นทวิรูป เพราะทวิปัญญวิญญาณเป็นเพียงวัตถุรูปแต่ไม่เป็นอินทรีย์ ปสาทรูป ๕ เป็นอินทรีย์ คือ มีความเป็นใหญ่ปกครองในการทำให้เกิดทวิปัญญวิญญาณ เพราะหากไม่มีปสาทรูป ๕ เสียแล้ว ทวิปัญญวิญญาณก็จะมีมิได้เลย สำหรับจิตอื่นๆ ที่เป็นมโนวิญญาณและรูปทั้งหมดเป็นปัจจัย เพราะไม่ได้อาศัยปสาทรูปเกิด

ปสาทรูป ๕ เป็นอินทรีย์ทำให้เกิดวิญญาณ ๕ จำแนกแสดงให้เห็นชัดได้ดังนี้

(๑) จักขุนทรีย์ คือ จักขุปสาทรูป เป็นใหญ่ที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ คือ การเห็น

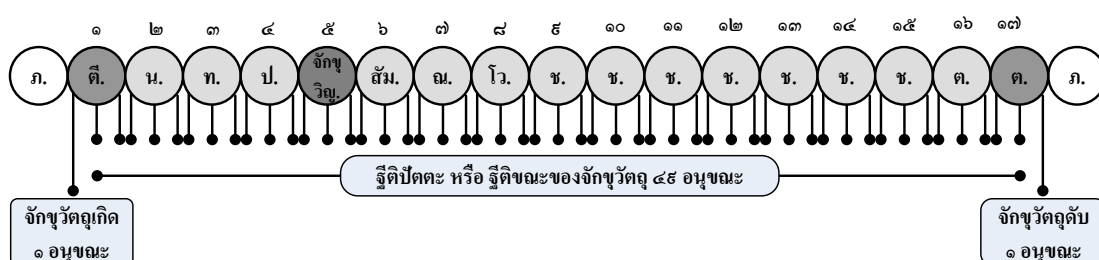
(๒) โสตตินทรีย์ คือ โสตปสาทรูป เป็นใหญ่ที่อาศัยเกิดของโสตวิญญาณ คือ การได้ยิน

(๓) ฆานินทรีย์ คือ ฆานปสาทรูป เป็นใหญ่ที่อาศัยเกิดของฆานวิญญาณ คือ การรู้กลิ่น

(๔) ชิวหินทรีย์ คือ ชิวหาปสาทรูป เป็นใหญ่ที่อาศัยเกิดของชิวหาวิญญาณ คือ การรู้รส

(๕) กายินทรีย์ คือ กายปสาทรูป เป็นใหญ่ที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ คือ การรู้สัมผัส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง

ตัวอย่างแสดงฐิติปัตตะของจักขุนทรีย์ช่วยอุปการะแก่จักขุวิญญาณจิตตูปบาท (ดูภาพที่ ๒.๓๓ ประกอบ)

ภาพที่ ๒.๓๓ แสดงฐิติปัตตะของจักขุวัตถุอุปการะแก่จักขุวิญญาณจิตตูปบาท

ปัจจัยธรรมกลุ่มวัตถุปุระชาตอินทรีย์ปัจจัย เป็นประเภทอุปการะแก่นาม เกิดได้ในปัญจโวการภูมิเท่านั้น มีเฉพาะช่วงปวัตติกาล และเป็นปัจจุบันกาลด้วย ทำหน้าที่ชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ

เมื่อแสดงกลุ่มปัจจัยธรรมครบทั้ง ๒ กลุ่มแล้ว สามารถสรุปจำนวนปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรม เปรียบเทียบกันดังในตารางที่ ๒.๕ ดังนี้

ตารางที่ ๒.๕ แสดงสรุปกลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาตชาติ

กลุ่มปัจจัย	ปัจจัยธรรม	ปัจจัยูปันนธรรม
๑. วัตถุปุเรชาตปัจจัยทั่วไป	ปสาทรูป ๕ หทยวัตถุรูป ๑	ฉวิญญาณจิตตูปบาท ๘๕
๒. วัตถุปุเรชาตินทริยปัจจัย	ปสาทรูป ๕	ทวิปัญญวิญญาณจิตตูปบาท ๑๐

จากตารางที่ ๒.๕ จะเห็นได้ว่า จำนวนของปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรมมีจำนวนที่ลดหลั่นกันมา กลุ่มวัตถุปุเรชาตปัจจัยทั่วไปมีครบวัตถุ ๖ อุปการะแก่ฉวิญญาณจิตตูปบาท^{๒๕๑} ในขณะที่กลุ่มวัตถุปุเรชาตินทริยปัจจัยมีเพียงปัญจวัตถุที่อุปการะแก่ปัญญวิญญาณเท่านั้น ปัจจัยธรรมกลุ่มวัตถุปุเรชาตชาติ นี้มีส่วนที่เสมอเหมือนกัน คือ เป็นปัจจัยธรรมมีอาการประเภท รูปช่วยอุปการะแก่นาม เกิดได้เฉพาะปัญจโวการภูมิ มีเฉพาะช่วงปวัตติกาล เป็นปัจจุบันกาลทั้งหมด และทำหน้าที่สถิติทั้ง ๒ อย่าง

๒.๕.๕ กลุ่มปัจจัยธรรมปัจฉาชาตชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมปัจฉาชาตชาติ คือ กลุ่มปัจจัยธรรมจิตตูปบาทในปัญจโวการภูมิจะช่วยอุปถัมภ์แก่รูปขั้นที่เกิ่ก่อนให้สามารถตั้งมั่นคงอยู่ได้ ดังข้อกำหนดของปัจฉาชาตชาติที่ว่า ปัจจัยธรรม เป็นนาม คือ จิต เจตสิก ที่เกิดภายหลัง ช่วยอุปถัมภ์ปัจจัยูปันนธรรม คือ รูป ที่เกิดก่อน และกำลังตั้งอยู่ ที่ในปัญจโวการ ภูมิ^{๒๕๒} ปัจจัยธรรมกลุ่มปัจฉาชาตชาติ มีทั้งหมด ๔ ปัจจัย ไม่มีการแบ่งเป็นกลุ่มย่อย จึงจัดอยู่กลุ่มเดียวกันทั้ง ๔ ปัจจัย ดังนี้

- ๑) ปัจฉาชาตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่รูปขั้นที่โดยความเป็นนามขั้นที่เกิดภายหลัง
- ๒) ปัจฉาชาตวิปยุตปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่รูปขั้นที่โดยความเป็นนามขั้นเกิดภายหลังและไม่ประกอบกัน
- ๓) ปัจฉาชาตติปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่รูปขั้นที่โดยความเป็นนามขั้นเกิดภายหลังและยังมีอยู่

^{๒๕๑} ฉวิญญาณจิตตูปบาท คือ วิญญาณ ๖ พร้อมทั้งเจตสิกที่ประกอบตามสมควร ในที่นี้หมายถึง จิตที่เกิดในปัญจโวการภูมิ ระหว่างปวัตติกาลเท่านั้น.

^{๒๕๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๔๒๔.

๔) ปัจจาทอวิคตปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่รูปขันธ์ โดย
ความเป็นนามขันธ์เกิดภายหลังและยังไม่ปราศจากไปด้วย

ปัจจยทั้ง ๔ นี้ มีองค์ธรรมเหมือนกันทุกประการ เพราะปัจจาทอวิคตปัจจย ที่หมายถึง
นามขันธ์ คือ จิต เจตสิกที่เกิดขึ้นภายหลังช่วยอุปการะรูปขันธ์ที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่และเจริญขึ้นได้
นั้น ย่อมเป็นปัจจาทอวิคตปัจจย เพราะปัจจยเป็นรูป ส่วนปัจจยูปันเป็นนามจะประกอบกัน
ไม่ได้ และเป็นปัจจาทอวิคตปัจจย ปัจจาทอวิคตปัจจยด้วย เพราะทั้งปัจจยและปัจจยูปันขณะ
อุปการะกันนั้นยังไม่ดับไป คือ ยังมีอยู่และยังไม่ปราศจากไปนั่นเอง กลุ่มปัจจาทอวิคต ๔ ปัจจย มี
อาการอุปการะประเภทนามช่วยอุปการะแก่รูป ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของปัจจาทอวิคตปัจจย^{๒๕๓}

ปัจจย ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ (เว้นอรูปรวิปาก ๔ และปฏิสนธิจิตที่เกิดหลังๆ
ในปัญจโวการภูมิ

ปัจจยูปัน ได้แก่ จตุสมุฏฐานิกรูป^{๒๕๔} ที่เกิดก่อน และกำลังตั้งอยู่

ปัจจนิก ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ อุปาทกขณะของอสังขตติกรุปที่อยู่ใน
ปัญจโวการภูมิ และ พาหิรรูป อสังขตัตถกัมมรูป

เมื่อพิจารณาจากองค์ธรรม จะเห็นได้ว่า ปัจจยธรรม เป็นนาม คือ จิต เจตสิก ที่เกิด
ภายหลัง อุปถัมภ์ปัจจยูปันนธรรม คือ รูปที่เกิดขึ้นก่อน และกำลังตั้งอยู่ในปัญจโวการภูมิ ปัจจนิก
จะได้แก่ จิต เจตสิกทั้งหมด อุปาทกขณะของอสังขตติกรุป คือ รูปภายในขณะที่กำลังเกิดที่อยู่ใน
ปัญจโวการภูมิก็ต้องเว้น ไป เพราะปัจจยูปัน คือ รูปนั้นต้องตั้งอยู่ในวิดิขณะเท่านั้นจึงจะ
การอุปการะจากปัจจยได้ เกิดขึ้นเฉพาะในปวัตติกาล และเป็นปัจจยูปันกาลด้วย หมายความว่า ยัง
ตั้งอยู่พร้อมหน้าทั้งนามที่เป็นปัจจยและรูปที่เป็นปัจจยูปัน และทำหน้าที่อุปถัมภ์กัตติอย่างเดียวกัน
เท่านั้น เพราะรูปเกิดจากสมุฏฐานอื่นๆ ก่อนแล้ว ปัจจยเกิดภายหลัง ไม่มีหน้าที่ทำให้เกิด ทำได้เพียง
คอยดูแลอุปถัมภ์รูปหลังจากเกิดมาแล้วเท่านั้นเอง

๒.๕.๖ กลุ่มปัจจยธรรมอาหารชาติ

กลุ่มปัจจยธรรมอาหารชาติ หรือ รูปอาหารชาติ คือ ปัจจยธรรมที่เป็นโอหารูป หรือ
สารอาหารต่างๆ ที่อุปการะแก่รูปชนิดต่างๆ คงมีข้อกำหนดของรูปอาหารชาติที่ว่า ปัจจยธรรม คือ

^{๒๕๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๑๕๓.

^{๒๕๔} จตุสมุฏฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ ได้แก่ กรรม จิต อุตฺต อาหาร.

โอหารูป ที่อุปการะแก่อาหารรูป และรูปอื่นๆ ^{๒๕๕} ปัจจยธรรมกลุ่มรูปอาหารชาติมี ๓ ปัจจย ไม่มี การแบ่งกลุ่มย่อย จึงจัดอยู่ในกลุ่มเดียวกันดังนี้

- ๑) รูปอาหารปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่อุปการะโดยความเป็นรูปอาหาร
- ๒) อาหารัตถิปัจจย หรือ รูปอาหารัตถิปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ ช่วยอุปการะแก่อุปการะโดยความเป็นรูปอาหารและยังมิอยู่ด้วย
- ๓) อาหารอวิคตปัจจย หรือ รูปอาหารอวิคตปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่อุปการะโดยความเป็นรูปอาหารและยังไม่ปราศจากไปด้วย

ปัจจยธรรมทั้ง ๓ นี้ มีองค์ธรรมเหมือนกันทุกประการ เพราะรูปอาหารปัจจย หมายถึง อาหารรูปหรือโอหารูป ช่วยอุปการะแก่อุปการะอื่นๆ นั้นย่อมเป็นอาหารัตถิปัจจย หรือ รูปอาหารัตถิปัจจย และอาหารอวิคตปัจจย หรือ รูปอาหารอวิคตปัจจยด้วย เพราะขณะที่อุปการะย่อมยังมิอยู่ และยังไม่ปราศจากไป กลุ่มอาหารชาติ หรือ กลุ่มรูปอาหารชาติ มีอาการอุปการะประเภทรู ปช่วย อุปการะแก่อุปการะ ดังแสดงในองค์ธรรมดังนี้

องค์ธรรมของกลุ่มรูปอาหารปัจจย^{๒๕๖}

ปัจจย ได้แก่ พหิททโอชา คือ โอชาที่อยู่ในอาหารต่างๆ ที่เป็นกพพิการาหาร ของกินที่กระทำเป็นคำๆ หรือของที่ดื่มอีกหนึ่ง

ปัจจยูปัน ได้แก่ อาหารสมุฏฐานิกรูป ๑๒^{๒๕๗}

ปัจจนิก ได้แก่ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ จิตตขรูป ปฏิสนธิกัมมขรูป พาหิรรูป อุดขรูป อสัณฺณุตตตกัมมขรูป ปวัตติกัมมขรูป

หรืออีกนัยหนึ่ง

ปัจจย ได้แก่ จตุสมุฏฐานิกโอชาที่เป็นอัมมัตตะ คือ กัมมขโอชา, จิตตขโอชา, อุดขโอชา, อาหารขโอชา^{๒๕๘} ที่เกิดอยู่ภายใน และอุดขโอชาที่เป็นพหิททะ คือ โอชาจากอาหารภายนอกที่บริโภคเข้าไป

^{๒๕๕} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, *กัมภีร์มหาปฏฺฐาน*, หน้า ๔๒๔.

^{๒๕๖} *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๑๕๗-๑๕๘.

^{๒๕๗} อาหารสมุฏฐานิกรูป ๑๒ คือ รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ อวินิพโกรูป ๘ วิจารณ์รูป ๓.

^{๒๕๘} จตุสมุฏฐานิกโอชา คือ โอชาทั้ง ๔ สมุฏฐาน ได้แก่ กัมมขโอชา หมายถึง โอชาที่อยู่ในกลุ่ม กัมมขกลาป ที่เกิดจากกุศล อกุศล, จิตตขโอชา หมายถึง โอชาที่อยู่ในจิตตขกลาปที่เกิดจากจิต, อุดขโอชา ที่อยู่ในร่างกาย หมายถึง โอชาที่อยู่อุดขกลาปภายในร่างกายนั่นเอง และอาหารขโอชา หมายถึง โอชาที่อยู่ในอาหารขกลาป ที่เกิดจากอาหารที่บริโภคเข้าไป.

ปัจจัยปบัน ได้แก่ จตุสมุฏฐานิกรูป คือ กัมมรูป จิตตรูป อุดฺขรูป อาหารรูป
ที่อยู่ในกลาปเดียวกันกับปัจจัยธรรมและที่ตั้งอยู่ในกลาปอื่นๆ
ปัจจัยนิก ได้แก่ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ โอหารูปที่เป็นปัจจัย ปฏิสนธิกัมมรูป
พาหिरูป

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมตามนัยที่หนึ่ง ปัจจัย คือ กพฬิการาหารช่วยอุปการะแก่
อาหาร สมุฏฐานิกรูป หรืออาหารรูป รูปที่เกิดจากอาหาร ส่วนจิต เจตสิกทั้งหมดและรูปที่เกิดจาก
สมุฏฐานอื่นๆ เป็นปัจจัยนิก คือ อาหารที่รับประทานเข้าไปแล้วกลายเป็นสารอาหารต่างๆ บำรุง
ร่างกายนั่นเอง ตามนัยที่หนึ่งนี้ รูปอาหารเป็นปัจจัยเฉพาะแต่รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเท่านั้น ด้วย
เหตุนี้ อสังขยัตตพรหมจึงไม่ได้อาศัยรูปอาหารตามนัยที่ ๑ นี้ เป็นปัจจัยให้ดำรงชีวิตอยู่ แต่อาศัย
กรรมในอดีต คือ รูปาวจรปัญจมณเฑนาที่เนื่องด้วยสัญญาวิราคะภวานาในอดีตชาติ^{๒๕๕}

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมของปัจจัยตามนัยที่ ๒ คือ รูปอาหารที่เป็นภายในสามารถเป็น
ปัจจัยให้แก่รูปทั้ง ๔ สมุฏฐานทำให้เห็นว่า สัตว์ทั้งหลายที่มีรูปจะดำรงชีวิตอยู่ได้ก็เพราะอาศัย
อาหารช่วยอุดหนุนหล่อเลี้ยงและรักษาไว้ เมื่อสังขยัตตพรหมก็อาศัยอาหารที่เป็นภายใน
คือ อุดฺขโอชาและกัมมขโอชา เป็นปัจจัยให้ดำรงชีวิตตลอด ๕๐๐ มหากัป^{๓๐๐} ปัจจัย คือ
จตุสมุฏฐานิกโอชาที่เป็นอสังขยัตตะ ที่เกิดอยู่ภายในร่างกายช่วยอุปการะแก่จตุสมุฏฐานิกรูป ที่อยู่ใน
กลาปเดียวกันกับปัจจัยธรรม ด้วยอำนาจชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติ กล่าวคือ โอชาที่อยู่ในกลาป
หนึ่งๆ ช่วยอุปการะแก่รูปที่อยู่ในกลาปอันเดียวกันด้วยอำนาจชนกสัตติ และช่วยอุปการะแก่
รูปอื่นๆ ด้วยอำนาจอุปถัมภกสัตติ ส่วนอุดฺขโอชาที่เป็นพหิททะ คือ โอชาจากอาหารภายนอกที่
บริโภคนำเข้าไปช่วยอุปการะแก่อาหารรูปภายในด้วยอำนาจชนกสัตติ และช่วยอุปการะแก่ดิฐรูป^{๓๐๑}
ที่เหลืออยู่ภายในด้วยอำนาจอุปถัมภกสัตติ ในที่นี้ชี้ให้เห็นว่า อุดฺขโอชากับอาหาร ขโอชาทั้ง ๒ นี้
เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเหตุเป็นผล คือ อุดฺขโอชาเป็นเหตุ เป็นสมุฏฐานเหมือนพ่อแม่ ส่วน
อาหารขโอชาเป็นผลเหมือนลูก สำหรับโอชาที่อยู่ในอาหารและเครื่องดื่มต่างๆ นั้น ถึงแม้จะเป็น
อาหารก็จริงแต่ยังเป็นเพียงแค่อุดฺขโอชาอยู่ ยังมิได้เป็นปัจจัย คือ ช่วยอุปการะแก่ร่างกาย คือ รูป
ภายในเกิดขึ้นแต่อย่างใดไม่ ต่อเมื่อได้นำมาทำเป็นของกิน ของดื่ม ปั้นเป็นคำๆ กลืนเข้าไปแล้วนั้น
แหละ จึงจะเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ร่างกายได้^{๓๐๒} กลุ่มรูปอาหารชาดามีปัจจัยนิก ได้แก่ จิตเจตสิก

^{๒๕๕} พระธรรมมรณฺตมฺ นนฺทโก, ปัญฐาน ภาค ๑ ตอน ๒, , หน้า ๑๖๘.

^{๓๐๐} อ้างแล้ว.

^{๓๐๑} ดิฐรูป ได้แก่ จิตตรูป อุดฺขรูป อาหารรูป.

^{๓๐๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมจารียะ, คัมภีร์มหาปญฺฐาน, หน้า ๑๑๕.

ทั้งหมด รวมทั้งโอหารูปอันที่เป็นปัจจัย ปฏิสนธิกัมมรูป แม้เกิดภายในร่างกายแต่ในปฏิสนธิกาล นั้นรูปอาหารชาติยังช่วยอุปการะไม่ได้ ส่วนพาหิรรูปเป็นรูปภายนอกอุปการะชาติย่อมไม่ได้ช่วย อุปการะ กลุ่มรูปอาหารชาติการแสดงจำแนกโดยละเอียดจะได้ดังนี้

นัยที่ ๑ พหิทธโอชา ช่วยอุปการะแก่อาหารสมุฏฐานิกรูปโดยชนกสัตติ และช่วย อุปการะแก่อตุสมุฏฐานิกรูปโดยอุปถัมภกสัตติ^{๓๐๓}

นัยที่ ๒ แสดงตามลำดับสมุฏฐาน ดังนี้

- (๑) กัมมชโอชา → กัมมชกลาป (เว้นโอชา) โดยชนกสัตติ และ
กัมมชโอชา → จิตตชกลาป อุตฺตชกลาป อาหารชกลาป โดยอุปถัมภกสัตติ
- (๒) จิตตชโอชา → จิตตชกลาป (เว้นโอชา) โดยชนกสัตติ และ
จิตตชโอชา → กัมมชกลาป อุตฺตชกลาป อาหารชกลาป โดยอุปถัมภกสัตติ
- (๓) อุตฺตชโอชา → อุตฺตชกลาป (เว้นโอชา) โดยชนกสัตติ และ
อุตฺตชโอชา → กัมมชกลาป จิตตชกลาป อาหารชกลาป โดยอุปถัมภกสัตติ
- (๔) อาหารชโอชา → อาหารชกลาป (เว้นโอชา) โดยชนกสัตติ และ
อาหารชโอชา → กัมมชกลาป จิตตชกลาป อุตฺตชกลาป โดยอุปถัมภกสัตติ
- (๕) พหิทธโอชา → อัชฉัตติกจตุสมุฏฐานิกรูปทั้งหมด^{๓๐๔}

สรุปแล้วปัจจัยธรรมกลุ่มรูปอาหารชาติ เป็นประเภทรูปช่วยอุปการะแก่รูป ถ้าว่าโดย ภูมิที่เกิดได้แล้วตามนัยที่ ๑ จะเกิดได้ใน กามภูมิ ๑๐ เว้นนิรยภูมิ ซึ่งอยู่ด้วยอำนาจอดีตอกุศลกรรม หล่อเลี้ยงไว้ ส่วนในพรหมภูมิทั้งหมดก็อยู่ได้ ด้วยอำนาจอดีตมหัคคตอกุศลกรรมหล่อเลี้ยงไว้ จึง ไม่ได้อาศัยรูปอาหาร แต่ถ้านัยที่ ๒ ภูมิที่มีรูปขั้นทั้งปัจจัยโวการภูมิและเอกโวการภูมิย่อมมี รูปอาหารชาติเกิดได้เพราะรูปทุกกลุ่มกลาปย่อมมีโอชา หรือ อาหารรูปอันเป็นอวินิพโกกรูป รูปที่ แยกกันไม่ได้นั้นเป็นส่วนประ กอบเสมอ รูปอาหารเกิดได้เฉพาะปวัตติกาล และเป็นปัจจุบันกาล ด้วย ทำหน้าที่สัตติ ๒ อย่าง คือ ชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติ

๒.๕.๓ กลุ่มปัจจัยธรรมรูปชีวิตินทรีย์ชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมรูปชีวิตินทรีย์ชาติ คือ ปัจจัยธรรมที่เป็นชีวิตรูปเท่านั้นซึ่งเป็นใหญ่ใน การดูแลกลุ่มกัมมชรูป คือ กลุ่มรูปที่เกิดจากกรรมโดยเฉพาะ ดังข้อจำกัดของกลุ่มรูปชีวิตินทรีย์ชาติ

^{๓๐๓}ปราโมช น้อยวัฒน์. คู่มือการศึกษา คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๓๓๐.

^{๓๐๔}ดูรายละเอียดที่ พระธรรมธรมณต์ นนทิโก, ปฏฐาน ภาค ๑ ตอน ๒, หน้า ๑๖๘.

ที่ว่า ปัจจยธรรม คือ ชีวิตรูปช่วยอุปการะแก้กัมมชรูปในกลุ่มกัมมชกลาปเดียวกัน ^{๓๐๕} ปัจจยธรรม กลุ่มรูปชีวิตินทริยชาติมี ๓ ปัจจย ไม่มีการแบ่งเป็นกลุ่มย่อย จึงจัดเป็นกลุ่มเดียวกันทั้ง ๓ ปัจจย คือ

๑) รูปชีวิตินทริยปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก้กัมมชรูปโดย ความเป็นชีวิตรูปที่เป็นใหญ่

๒) อินทริยัตถิปัจจย หรือ รูปชีวิตินทริยัตถิปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก้กัมมชรูปโดยความเป็นชีวิตรูปที่เป็นใหญ่และยังมิอยู่ด้วย

๓) อินทริยอวิคตปัจจย หรือ รูปชีวิตินทริยอวิคตปัจจย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก้กัมมชรูปโดยความเป็นชีวิตรูปที่เป็นใหญ่และยังไม่ปราศจากไปด้วย

ปัจจยทั้ง ๓ มีองค์ธรรมเหมือนกันทุกประการ เพราะรูปชีวิตินทริยปัจจย ที่เป็นใหญ่ในการทำหน้าที่ดูแลรูปที่ เกิดจากกรรม ย่อมเป็นอินทริยัตถิปัจจย หรือ รูปชีวิตินทริยัตถิปัจจย และ อินทริยอวิคตปัจจย หรือ รูปชีวิตินทริยอวิคตปัจจยด้วย เพราะเกิดพร้อมและกำลังตั้งอยู่ช่วยอุปการะกัน ก็คือ ยังมิอยู่และยังไม่ปราศจากไปด้วย มีอาการอุปการะประเภทรูปช่วยอุปการะแก้รูป ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมรูปชีวิตินทริยปัจจย^{๓๐๖}

ปัจจย ได้แก่ รูปชีวิตินทริยที่ เกิดในกัมมชกลาป ทั้งในปฏิสนธิกาลและ ปรตติกาล

ปัจจยูปัน ได้แก่ กัมมชรูปที่เหลือ ๕ หรือ ๘ ที่อยู่ในกลาปเดียวกับชีวิตรูป^{๓๐๗}

ปัจจนิก ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ชีวิตรูป และรูปที่เหลือ ๔ หมวด คือ จิตตชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุดุชรูป

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมแล้ว ปัจจยเป็น รูปชีวิตินทริยช่วยอุปการะแก้กัมมชรูป คือ รูปที่ เกิดจากกรรม ที่อยู่ในกลาปเดียวกัน ให้ดำรงอยู่ได้ตราบนานเท่านานของตน ถ้าชีวิตรูปไม่มี รูปอื่นๆ ในกัมมชกลาปก็เป็นไปไม่ได้ เหตุนี้ในกัมมชกลาป หรือ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อุปาทินนกรูป ^{๓๐๘} แต่ละกลาป จึงต้องมีชีวิตรูปเป็นผู้อนุบาลรักษารูปที่เกิดจากกรรมอยู่ทุกๆ รูป ชีวิตรูปจึงได้เป็น

^{๓๐๕} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๔๒๔.

^{๓๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐.

^{๓๐๗} พึงศึกษารายละเอียดในภาคผนวก จ.

^{๓๐๘} อุปาทินนกรูป คือ รูปที่ตัณหาทณฺธิ ยึดไว้โดยความเป็นผลของตน เพราะเจตณานั้นเข้าถึงอุปาทาน จึงได้ทำกรรมเป็นเหตุให้ได้รูปนั้นมา.

อินทริยปัจจัย คือ เป็นใหญ่ในการอนุบาลรักษากัมมช รูปที่เหลือให้ดำรงอยู่ได้ตราบเท่าอายุของตน^{๓๐๕} รูปชีวิตินทริยปัจจัยเป็นประเภทรูปช่วยอุปการะแก่รูป จึงยกเว้นจิต เจตสิกทั้งหมด รวมทั้ง เว้นชีวิตรูป ที่กำลังทำหน้าที่เป็นปัจจัย และรูปอื่นๆ ที่ไม่ได้เกิดจากกรรม สำหรับปัจจัยและปัจจัยุปัน คือ ชีวิตรูปช่วยอุปการะแก่กัมมชรูปที่เหลือ ๕ หรือ ๘ ที่อยู่ในการกลาปเดียวกันกับชีวิตรูปนั้น อธิบายได้ว่า กลุ่มของรูปที่เกิดจากกรรม เรียกว่า กัมมชกลาป มี ๕ กลาป ได้แก่ จักขุทสกกลาป, โสต ทสกกลาป , ฆานทสกกลาป , ชิวหาทสกกลาป , กาย ทสกกลาป , อิตถิภาวทสกกลาป , ปุริสภวทสกกลาป , วัตถุ ทสกกลาป และชีวิตนวกกลาป กลุ่มกัมมชกลาปที่มี ๑๐ รูป เช่น จักขุทสกกลาป จะประกอบด้วย อวินิพโกกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑ จักขุปสาทรูป ๑ รูปชีวิตินทริย หรือชีวิตรูป จะช่วยอุปการะแก่รูปที่เหลือ ๕ แต่ถ้าเป็นชีวิต นวกกลาป ซึ่งมี ๕ รูป ประกอบด้วย อวินิพโกกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑ ชีวิตินทริย ก็จะช่วยอุปการะแก่กัมมชรูปที่เหลือ ๘^{๓๐๖}

ปัจจัยธรรม คือ ชีวิตรูปอุปการะกัมมชรูปในกัมมชกลาปเดียวกัน เป็นประเภทรูปช่วยอุปการะแก่รูปเท่านั้น เกิดได้ทั้งปัญจโวการภูมิ และเอ กโวการภูมิที่มีกัมมชรูปเกิดได้ เป็นปัจจุบันกาล ทำหน้าที่สถิติ ๒ อย่าง คือ ชนกสถิติ ทำให้เกิดด้วย และอนุบาลสถิติ มีอำนาจรักษาป้องกันปัจจัยุปันนธรรมให้เป็นไปด้วยดี^{๓๐๗}

๒.๕.๘ กลุ่มปัจจัยธรรมปกคฺคฺพนิสสยชาติ

ปัจจัยธรรมกลุ่มปกคฺคฺพนิสสยชาติ เป็น ปัจจัยธรรมที่เป็นเหตุธรรมหลากหลายประเภท^{๓๐๘}มีกำลังมาก ช่วยอุปการะให้เกิดจิตตสุ ปปาทต่างๆ ได้ ดังที่แสดงข้อกำหนดของกลุ่มปกคฺคฺพนิสสยชาติที่ว่า “ปัจจัยธรรม คือ เหตุธรรมต่างๆ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่มีกำลังมาก ที่เกิดก่อนๆ และ บัญญัติ เกื้อหนุนปัจจัยุปันนธรรม คือ จิต เจตสิก ที่เกิดทีหลัง ”^{๓๐๙} ปัจจัยธรรมกลุ่มปกคฺคฺพนิสสยชาติ มีเพียงปัจจัยเดียว คือ ปกคฺคฺพนิสสยปัจจัย หมายถึงสภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามจันทร์โดยความเป็นเหตุธรรมที่เป็นที่อาศัยที่มีกำลังมาก มีอาการอุปการะประเภท บัญญัติ นามรูป ช่วยอุปการะแก่นาม ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

^{๓๐๕}ปราโมช น้อยวัฒน์. คู่มือการศึกษา คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๓๕๐.

^{๓๐๖}อ้างแล้ว.

^{๓๐๗}ปราโมช น้อยวัฒน์. คู่มือการศึกษา คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๓๔๔.

^{๓๐๘}ปัจจัยธรรมที่ไม่จัดอยู่ในกลุ่มอาร์มมณชาติและกลุ่มอนันตรชาติ.

^{๓๐๙}พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๔๒๔.

องค์ธรรมของปกตูปนิสสยปัจจย^{๓๑๔}

ปัจจย ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดก่อนๆ, รูป ๒๘, บัญญัติต่างๆ

(เว้นบัญญัติกรรมฐาน)

ปัจจุปัณณ ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดทีหลัง

ปัจจนิก ได้แก่ รูปทั้ง ๒๘

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมของปัจจยจะเห็นได้ว่ามีความกว้างขวางมาก มีทั้งที่เป็นจิต เจตสิกและรูปทั้งหมด นอกจากนั้นยังมีที่เป็นบัญญัติธรรมต่างๆ จดเว้นที่เกี่ยวกับบัญญัติกรรมฐาน เพราะทำหน้าที่เป็นอารมณ์ในอารัมมณชาตินั่นเอง ปัจจยเหล่านี้ช่วยอุปการะแก่จิต เจตสิกที่เกิด ทีหลัง ส่วนรูปทั้งหมดเป็นปัจจนิก นี่คือการแสดงตามอภิธรรมนัย แต่ถ้าตามสุดตันตนัย แม้รูป ก็เป็นปัจจุปัณณได้ เพราะปกตูปนิสสยปัจจยมีการแสดงเป็น ๒ นัย ดังนี้

(๑) โดยอภิธรรมนัย ธรรมที่เป็นปัจจยคงช่วยอุปการะได้แต่ฝ่ายนามธรรมอย่างเดียว

(๒) โดยสุดตันตนัย ธรรมที่เป็นปัจจยสามารถช่วยอุปการะให้ได้ทั้งฝ่ายรูปและฝ่ายนาม

รูปที่ได้รับการช่วยอุปการะจากปัจจยนั้น เช่น ดินไม้ได้รับการอุปการะจากดิน น้ำ อากาศ, ยานยนต์ต่างๆ ได้รับการอุปการะจากเครื่องจักร, ไฟฟ้าที่กำลังติดอยู่ พัดลมที่กำลังหมุน นอยู่ ได้รับการช่วยอุปการะจากถ่านหรือพลังงานของเครื่องจักร เหล่านี้เป็นต้น^{๓๑๕} อนึ่ง ในบรรดาปัจจย ๒๘ ปัจจยเหล่านี้ ปกตูปนิสสยปัจจย พระองค์ทรงแสดงกว้างขวางมากกว่าปัจจยอื่นๆ ปัจจยธรรมที่ให้เกิดปัจจุปัณณธรรมก็มีมากกว่าปัจจยอื่นๆ องค์ธรรมก็กว้างขวางมาก ฉะนั้น ปกตูปนิสสยปัจจยนี้ จึงได้ชื่อว่า “มหาปเทศปัจจย” หมายความว่า เป็นปัจจยที่กว้างขวางมาก^{๓๑๖}

สรุปแล้วปกตูปนิสสยชาติ คือ เหตุธรรมต่างๆ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่มีกำลังมาก ที่เกิดก่อนๆและบัญญัติ เกื้อหนุน ปัจจุปัณณธรรม คือ จิต เจตสิก ที่เกิดทีหลัง เกิดใน ๓๐ ภูมิ เว้น เอกโวการภูมิเป็นได้ทั้ง ๓ กาลและกาลวิมุตติ ทำหน้าที่ชนกสัตตได้อย่างเดียว

^{๓๑๔} พระสังฆมณฑลสังคหะ ธรรมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฐกฐาน, หน้า ๑๕๐.

^{๓๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐-๑๕๑.

^{๓๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๕.

๒.๕.๕ กลุ่มปัจจัยธรรมนันทกษณิกัมมชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมนันทกษณิกัมมชาติ คือ ปัจจัยธรรมที่เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่สามารถส่งผลให้เกิดวิบากนามขันธ์และกัมมชรูปในภายหลังได้ ดังข้อกำหนดของกลุ่มนันทกษณิกัมมชาติที่ว่า ปัจจัยธรรม คือ กุศล อกุศลเจตนาที่สำเร็จแล้วในอดีตทำให้เกิดปัจจัยูป บันธธรรม คือ วิบาก และกัมมชรูป ในต่างขณะกัน ^{๓๑๗} ปัจจัยธรรมกลุ่มนันทกษณิกัมมชาติ มีเพียง ๑ ปัจจัย คือนันทกษณิกัมมปัจจัย หมายถึง สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะแก่นามรูปโดยความเป็นกรรมที่เกิดต่างขณะกัน มีอาการอุปการะประเภท นามช่วยอุปการะแก่นามรูป ดังแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

องค์ธรรมของนันทกษณิกัมมปัจจัย^{๓๑๘}

ปัจจัย ได้แก่ กุศลเจตนา ๒๑ ^{๓๑๙} อกุศลเจตนา ๑๒ ที่เป็นอดีต

ปัจจัยูปบันธ ได้แก่ วิปากจิต ๓๖ ^{๓๒๐} เจตสิก ๓๘ ปฏิสนธิกัมมชรูป

อสังขยัตตกัมมชรูป และปวัตติกัมมชรูป

ปัจจนิก ได้แก่ กุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒ รูป ๔ หมวด

คือ จิตตชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุดุชรูป

เมื่อพิจารณาองค์ธรรมแล้ว ปัจจัยจะได้แก่ เจตนาเจตสิกอันเป็น กุศลกรรม และอกุศลกรรมที่ดับลงไปแล้วช่วยอุปการะแก่วิบากนามขันธ์ พร้อมทั้งกัมมชรูปทั้ง ๓ หมวด ใน ๓๑ ภูมิ ดังที่ได้แสดงไปแล้วว่า เจตนาที่ช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกันทำหน้าที่เป็นสังวิธานกิจเมื่อดับลงไปแล้วเฉพาะส่วนของเจตนาในกุศลจิต และเจตนาในอกุศลจิตยังมีทำหน้าที่พิชชีนกิจเป็นอำนาจในการส่งผลให้เกิดวิบากนามขันธ์และกัมมชรูปได้ในภายหลัง ปัจจนิกได้แก่จิต เจตสิกอื่นที่ไม่ใช่วิบาก และรูป ๔ หมวดที่ไม่ได้เกิดจากกรรม

สรุปแล้วนันทกษณิกัมมชาติ คือ กุศล อกุศลเจตนาที่สำเร็จแล้วในอดีตทำให้เกิดปัจจัยูปบันธธรรม คือ วิบาก และกัมมชรูป ในต่างขณะกัน มีแต่อดีตกาล และทำหน้าที่ชนกัตตติเท่านั้น เกิดได้ทั้ง ๓๑ ภูมิ

^{๓๑๗} พระลัทธิมโหทธิยะ ธรรมจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญาฐาน, หน้า ๔๒๔.

^{๓๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕.

^{๓๑๙} กุศลเจตนา ๒๑ = มหากุศลเจตนา ๘ + มหัคคตกุศลเจตนา ๘ + มรรคเจตนา ๔.

^{๓๒๐} วิปากจิต ๓๖ = อเหตุกวิปากจิต ๑๕ + มหาวิปากจิต ๘ + มหัคคตวิปากจิต ๘ + ผลจิต ๕.

กลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชาติ เมื่อสรุปโดยปรมาณธรรม ๔ อาการนามรูปอุปการะกัน ภาพภูมิที่เกิดขึ้น และสถิติ อานาจน้าที่อุปการะมีดังตารางที่ ๒.๖ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๒.๖ แสดงสรุปกลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชาติ

กลุ่มปัจจัย	ปัจจัย	ปัจจัยอุปบัน	อาการอุปการะ	ภูมิ	สถิติ
๑. สหชาติชาติ	จิต เจตสิก รูป	จิต เจตสิก รูป	นามรูป → นามรูป	๓๑ ภูมิ	๒ สถิติ
๒. อารัมมณชาติ	จิต เจตสิก รูป นิพพานบัญญัติ	จิต เจตสิก	บัญญัติ นาม รูป → นาม	๓๐ ภูมิ	๒ สถิติ
๓. อนันตรชาติ	จิต เจตสิก	จิต เจตสิก	นาม → นาม	๓๐ ภูมิ	ชนกสถิติ
๔. วัตถุเรชาตชาติ	รูป	จิต เจตสิก	รูป → นาม	๒๖ ภูมิ	๒ สถิติ
๕. ปัจจชาติชาติ	จิต เจตสิก	รูป	นาม → รูป	๒๖ ภูมิ	อุปถัมภกสถิติ
๖. รูปอาหารชาติ	รูป	รูป	รูป → รูป	กามภูมิ ๑๐	๒ สถิติ
๗. รูปชีวิตินทริยชาติ	รูป	รูป	รูป → รูป	๒๗ ภูมิ	อนุปาลกสถิติ
๘. ปกตูปนิสสยชาติ	จิต เจตสิก รูป บัญญัติ	จิต เจตสิก	บัญญัติ นาม รูป → นาม	๓๐ ภูมิ	ชนกสถิติ
๙. นานักขณิกัมมชาติ	เจตสิก	จิต เจตสิก รูป	นาม → นามรูป	๓๑ ภูมิ	ชนกสถิติ

จากตารางที่ ๒.๖ พิจารณาการอุปการะของปัจจัยธรรมกับปัจจัยอุปบันธรรมและอาการอุปการะแล้วจะพบว่า กลุ่มอารัมมณชาติมีปัจจัยธรรมได้มากที่สุด คือ มีทั้งจิต เจตสิก รูป นิพพานและบัญญัติ ช่วยอุปการะแก่ปัจจัยอุปบันธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก มีอาการอุปการะประเภทบัญญัติ นาม รูป ช่วยอุปการะแก่นาม รส ลงมาคือ กลุ่มปกตูปนิสสยชาติ มีปัจจัยธรรมได้แก่ จิต เจตสิก รูป และบัญญัติ น้อยกว่ากลุ่มอารัมมณชาติตรงที่ไม่มีนิพพาน มีการช่วยอุปการะแก่จิตเจตสิกเช่นเดียวกัน และมีอาการอุปการะประเภทเดียวกัน ด้วย รสลงมามีอีกก็จะเป็นกลุ่ม สหชาติชาติ มีปัจจัยธรรมที่เป็นสังขตธรรมล้วนๆ คือ จิต เจตสิกและรูป ช่วยอุปการะแก่จิต เจตสิก และรูป ที่เกิดพร้อมกัน ต่อมาเป็นกลุ่มอนันตรชาติ ที่มีปัจจัยและปัจจัยอุปบันเป็นจิตกับเจตสิกเหมือนกันที่เกิดติดต่อกัน ลำดับต่อมาก็จะเป็นกลุ่มปัจจชาติชาติ มีปัจจัยเป็นจิต เจตสิกช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดก่อน ส่วน ๓ กลุ่มปัจจัยธรรมต่อมาเป็นรูปล้วนๆ โดยกลุ่มวัตถุเรชาตชาติ มีปัจจัยเป็นรูปช่วยอุปการะแก่จิต เจตสิก ที่เกิดภายหลัง ส่วนกลุ่มรูปอาหารชาติและรูปชีวิตินทริยชาติมีปัจจัยและ ปัจจัยอุปบันเป็นรูปทั้งหมด และ กลุ่มสุดท้ายกลุ่มน่านักขณิกัมมชาติที่มีปัจจัยเป็นเจตสิกอย่างเดียวช่วยอุปการะแก่ จิต เจตสิก และรูปที่เกิดต่างขณะกัน

เมื่อพิจารณาโดยอาการอุปการะจะพบว่า กลุ่มอารัมมชาติและปกตูปนิสสยชาติ อยู่ในประเภทบัญญัติ นาม รูป ช่วยอุปการะแก่นามเหมือนกัน กลุ่มสหชาตชาติเป็นประเภทนามรูปช่วยอุปการะแก่นามรูป กลุ่มนันทกณิกกัมมชาติเป็นประเภทนามช่วยอุปการะแก่นามรูป กลุ่มอนันตรชาติเป็นประเภทนามช่วยอุปการะแก่นาม กลุ่มปัจจาสตชาติเป็นประเภทนามช่วยอุปการะแก่รูป ในขณะที่วัตถุเรชาตชาติเป็นรูปช่วยอุปการะแก่นาม ส่วนกลุ่มรูปอาหารชาติและรูปชีวิตินทริย ชาติเป็นประเภทรูป ช่วยอุปการะแก่รูปเหมือนกัน อนึ่ง ถ้าพิจารณาเฉพาะปัจจุปปันนธรรมที่เป็นนาม คือ จิตกับเจตสิก แล้ว จะพบว่ามีอยู่ใน ๕ กลุ่มปัจจยธรรม ที่เป็นนามล้วนๆ มี ๑ กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มอนันตรชาติ กลุ่มวัตถุเรชาตชาติ และกลุ่มปกตูปนิสสยชาติ ที่เป็นนามปะปนอยู่กับรูปอีก ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มสหชาตชาติ และกลุ่มนันทกณิกกัมมชาติ

เมื่อพิจารณาโดยภพภูมิที่เกิดได้แล้ว กลุ่ม สหชาตชาติและนันทกณิกกัมมชาติเกิดได้ครบทั้ง ๓๑ ภูมิ รองลงมาคือ กลุ่มอารัมมชาติ กลุ่มอนันตรชาติ และกลุ่มปกตูปนิสสยชาติ เกิดได้ ๓๐ ภูมิ เว้นอสัญญัตตภูมิเท่านั้น ลำดับต่อมาเป็นกลุ่มรูปชีวิตินทริยชาติ เกิดได้ ๒๗ ภูมิ เว้นอรุณภูมิ ๔ ไป กลุ่มวัตถุเรชาตชาติและปัจจาสตชาติเกิดได้เฉพาะปัจจุโวการภูมิ ๒๖ และกลุ่มรูปอาหารชาติเกิดได้น้อยที่สุด คือ กามภูมิ ๑๐ เว้นนิรยภูมิ และเมื่อพิจารณาโดยอำนาจสถิติ คือ หน้าที่อุปการะแล้ว กลุ่มที่มีสถิติได้ทั้ง ๒ มี ๔ กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มสหชาตชาติ กลุ่มอารัมมชาติ กลุ่มวัตถุเรชาตชาติและกลุ่มรูปอาหารชาติ ทำหน้าที่ทั้งชนกสถิติและอุปถัมภกสถิติ ๑ กลุ่มต่อมาทำหน้าที่ชนกสถิติได้อย่างเดียวคือ กลุ่มอนันตรชาติ กลุ่มปกตูปนิสสยชาติ และกลุ่มนันทกณิกกัมมชาติ กลุ่มปัจจาสตชาติก็หน้าที่อุปถัมภกสถิติอย่างเดียว และกลุ่มรูปชีวิตินทริยชาติทำหน้าที่อนุपालกสถิติอย่างเดียว

การศึกษาเรื่องเกี่ยวสภาวะธรรมของปัจจยธรรมในคัมภีร์ปฏิฐานหากศึกษาองค์ธรรมเรียงตามลำดับปัจจย ๒๔ อาจทำให้เกิดความสับสนเพราะหลายปัจจยที่มีชื่อต่างกันแต่มีสภาวะเหมือนกันก็มี บางปัจจยเป็นปัจจยใหญ่แบ่งเป็นปัจจยย่อยได้อีกหลายปัจจย ก็มี เมื่อศึกษาตามกลุ่มปัจจยธรรม ๕ ชาติ จะทำให้เข้าใจความสัมพันธ์ของปัจจยธรรมและปัจจุปปันนธรรมได้ดี ดังนั้นการหาสภาวะธรรมที่จะช่วยอุปการะแก่ปัจจุปปันนธรรมประเภทต่างๆ มีกุศลธรรม อกุศลธรรม และอัปายกตธรรม ที่เป็นระเบียบ ชัดเจนและเข้าใจได้ง่ายนั้น จึงควรศึกษาปัจจยธรรมตามกลุ่มปัจจยธรรม ๕ ชาติ ดังที่แสดงมาตามลำดับดังกล่าว

บทที่ ๓

ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิจจาน

ในบทนี้มุ่งศึกษาปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรม ควรมีความเข้าใจเกี่ยวกับความหมาย การจัดประเภทและการส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรมด้วย ดังนั้น ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นที่ควรศึกษา ได้แก่ (๑) ความหมายของกุศลธรรมและอกุศลธรรม (๒) ประเภทของกุศลธรรมและอกุศลธรรม (๓) การส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรม (๔) ปัจจัยธรรมของกุศลธรรม และ (๕) ปัจจัยธรรมของอกุศลธรรม แสดงตามลำดับดังต่อไปนี้

๓.๑ ความหมายของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

๓.๑.๑ ความหมายของกุศลธรรม

กุศลธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นความดี ไม่มีทุกข์โทษ เป็นสิ่งที่พึงปรารถนา เพราะสามารถส่งผลเป็นความสุข มีการปฏิสนธิในสุคติภูมิ ทำให้เข้าถึงมโนยสมสมบัติ สวรรค์สมบัติ พรหมสมบัติ และนิพพานสมบัติ จึงเป็นสิ่งที่ควรเจริญให้เกิดขึ้นเป็นนิจ คำว่า “กุศลธรรม” มาจากศัพท์ “กุศล” และ “ธรรม”

คำว่า “ธรรม” มีความหมายหลายอย่าง ในวรรณกรรมบาลีทั่วไปนั้น ชัมมศัพท์ กินความกว้างขวางมาก เฉพาะที่ทรงแสดงในสูตรต่างๆ นั้น มีอรรถหรือความหมายแตกต่างกันออกไปหลายนัย ในอรรถสาธินีกกล่าวว่า “ชัมมศัพท์ ใช้ในอรรถว่า ปรัชติ เหตุ คุณ และนิสสัคต นิชชีวะ เป็นต้น... ในที่นี้ ชัมมศัพท์ ใช้ในอรรถว่า นิสสัคตนิชชีวะ”^๑ คือ ธรรมทั้งหลายที่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะเป็นแต่เพียงสภาวะเท่านั้น “เป็นภาวะที่ชื่อว่า “ธรรม” เพราะอรรถว่า ย่อมทรงไว้ ซึ่งสภาวะของตน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า “ธรรม” เพราะอรรถว่า อันปัจจัยทั้งหลายทรงไว้หรือว่า ย่อมทรงไว้ตามสภาวะ”^๒ ได้แก่ ปรมัตถธรรมทั้ง ๔ คือ จิต ๘๘/๑๒๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ และนิพพาน

^๑อภิ.สง. อ. (ไทย) ๑/๑/๑๕๒.

^๒อภิ.สง. อ. (ไทย) ๑/๑/๑๕๓.

คำว่า “กุศล” เป็นส่วนหนึ่งของ “ธรรม” ดังแสดงในธรรมยมก^๖

(ก) กุสลา ธมฺมาติ ?

อามนฺตา

(ข) ธมฺมา กุสลา ธมฺมาติ ?

กุสลา ธมฺมา ธมฺมา เจว กุสลา ธมฺมา จ, อวเสสา ธมฺมา น กุสลา ธมฺมา^๗

อนุโลมปุจฉาสภาวะที่เป็นกุศล เป็นสภาวธรรมใช้ใหม่

วิสัชนา ใช้

ปฏิโลมปุจฉาสภาวธรรมทั้งหลาย เป็นสภาวะที่เป็นกุศลใช้ใหม่

วิสัชนา สภาวธรรมที่เป็นกุศล เป็นสภาวธรรมก็ใช้ เป็นสภาวธรรมที่เป็นกุศลก็ใช้
สภาวธรรมที่เหลือเป็นสภาวะที่ไม่เป็นกุศล แต่เป็นสภาวธรรม^๘

หลักฐานส่วนนี้จึงเป็นการแสดงให้เห็นว่า “กุศล” เป็นสภาวธรรมหรือ เป็น
ปรมัตถธรรม แต่สภาวธรรมนั้นมีขอบเขตที่กว้างขวาง คำว่า “ธรรม” จึงมิใช่มีเพียงกุศลแต่ยังมีสิ่ง
อื่นอีก ซึ่งได้แก่ อกุศลและอัปายกัตด้วย

อนึ่ง คำว่า “ธรรม” ในบางกรณี ที่ใช้ในความหมายว่า “คุณ” ย่อมหมายถึงกุศลธรรม ใน
อภิธานวรรณนาแสดงวิเคราะห์ศัพท์ไว้ว่า “ชฺรติ สพฺพนฺติ ธมฺมํ แปลความว่า กรรมที่ทรงไว้ซึ่ง
ความดีทุกอย่าง ชื่อว่า ธัมมะ (ลบ ร ที่สุด ธาตุ และ ร ของปัจจัย)” และในปทรูปสัทธินา
“อปาเยสุวปตมานเณ อธิคตมคฺคาทิกเก สดฺเต ธาเรติ ชฺรติ เตนาคิ วา, สลฺกขณํ ธาเรติ ปจฺจเยหิ ชฺรียตฺติ วา
= ธมฺโม แปลว่า ธรรมเครื่องป้องกันสัตว์ผู้บรรลุมรรค เป็นต้น ไม่ให้ตกอบาย หรือ ธรรมที่ทรงไว้
ซึ่งลักษณะของตน หรือ ธรรมที่ถูกปัจจัยทรงไว้ ชื่อว่า ธัมมะ”^๙ ดังคำพูดที่ชาวพุทธนิยมกล่าวว่า
ธรรมะย่อมชนะอธรรม ย่อมหมายถึง กุศลธรรมย่อมกำจัดอกุศลธรรมได้

ศัพท์ว่า “กุศล” มีความหมายเช่นเดียวกับ “กุศลธรรม” มีกล่าวไว้ใน บาลี ธรรมยมก
แสดงไว้ว่า

(ก) กุสลา กุสลา ธมฺมาติ? อามนฺตา

^๖ อภิ.ย. (บาลี) ๓๕/๒๕/๓๓.

^๗ อภิ.ย. (ไทย) ๓๕/๒๕/๕๑-๕๒. อภิ.ย.อ. ๘๒/๘๖/๘๗๑, ธรรม ชื่อว่า กุศลธรรม ใช้ใหม่ ?
กุศลธรรม ชื่อว่า ธรรมด้วย ชื่อว่า กุศลธรรม ธรรมที่เหลือไม่ชื่อว่า กุศลธรรม.

^๘ ปทรูปสัทธิน. ๕๘๕/๒๘๗ (ปทรูปสัทธิน ฉบับวัดท่ามะโอ) อ้างใน พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์
อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชารวศ์ปริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๓๖.

(ข) กุสลา ธมฺมา กุสลาติ? อามนฺตา^๖

อนุโลมปจฺจนา สภาวะที่เป็นกุศล เป็นสภาวะธรรมที่เป็นกุศลใช่ไหม? วิสัชชนา ไช
ปฏิโลมปจฺจนา สภาวะธรรมที่เป็นกุศล เป็นสภาวะที่เป็นกุศลใช่ไหม? วิสัชชนา ไช^๗

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัยแปลกระชับชัดเจนไว้ว่า

อนุโลมปจฺจนา กุศล ชื่อว่า กุศลธรรม ไชไหม? วิสัชชนา ไช

ปฏิโลมปจฺจนา กุศลธรรม ชื่อว่า กุศล ไชไหม? วิสัชชนา ไช^๘

ดังนั้น คำว่า “กุศล” และ “กุศลธรรม” จึงมีความหมายเดียวกันสามารถใช้แทนกันได้ ใน
ทุกกรณี

คัมภีร์อภิธานวรรณนา ได้แสดงศัพท์ไว้ว่า กุศล (กุส สทฺทฺฐปฺปท + ลฺ เจทเน + อ) บุญ,
กุศล, กรรมดี, ธรรม, ธรรมฝ่ายขาว วิเคราะห์ศัพท์ว่า กุจฺฉิเตน อากาเรน สนฺदान เสนฺตฺติ = กุสา,
ราคาทโย แปลความว่า รากะเป็นต้น ที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน โดยอาการน่ารังเกียจ ชื่อว่า กุสละ
(กุ สทฺทฺฐปฺปท + ลฺ สย + อล) กุเส ลฺนาติ ฉินฺทฺติ = กุสล แปลความว่า ธรรมที่ตัดรากะเป็นต้นให้
ขาด ชื่อว่า กุสละ, กุโส วิย บาปธมฺเม ลฺนาติติ = กุสล แปลความว่า ธรรมที่ตัดบาป ธรรมเหมือน
หญ้าคาขาด ชื่อว่า กุสละ (ลบสระหน้า)^๙

สมดังที่พระมหานามะ รจนาไว้ ในสัทธัมมปกาสินี อรรถกถาของขุททกนิกาย
ปฏิสัมภิทามรรคได้แสดงไว้ว่า รากะเป็นต้น ที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน โดยอาการน่ารังเกียจ ชื่อว่า
กุสละ, ธรรมที่ตัดรากะเป็นต้นให้ขาด ชื่อว่า กุสละ, ธรรมที่ตัดบาปธรรมเหมือนหญ้าคาขาด ชื่อว่า
กุสละ, ธรรมที่กำจัดบาปธรรมอันน่าเกลียด ชื่อว่า กุสละ หรือ อกุศลที่เป็นไปโดยอาการน่าเกลียด
ชื่อว่า กุสละ, ธรรมที่ตัดซึ่งอกุศล ชื่อว่า กุสละ หรือ ปัญญาชื่อว่า กุสละ เพราะทำอกุศลอันน่าเกลียดให้
เบาบางลง, ธรรมที่เป็นไปด้วยปัญญานั้น ชื่อว่า กุสละ, อีกนัยหนึ่ง หญ้าคาข่มบาปบริเวณมือทั้ง ๒

^๖ อภิ.ย. (บาลี) ๓๕ / ๑๓ / ๒๒๒๒.

^๗ อภิ.ย. (ไทย) ๓๕ / ๑๓ / ๒๒๒๒.

^๘ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ๘๒/๘๘/ ๘๗๒.

^๙ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูร
วงศ์ปรีดิ้ง จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๑๓๕.

ข้าง ฉันทใด ธรรมเหล่านี้ ย่อมตัดอกุศลธรรมที่เป็นไปพร้อมกิเลสทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ที่เกิดขึ้นแล้วและยังไม่เกิดขึ้น ฉะนั้น, เหตุนั้น ธรรมที่ตัดอกุศลเหมือนกับหย้าคา จึงชื่อว่า กุสละ^{๑๐}

สอดคล้องกับพระพุทธโฆสะ กล่าวไว้ในอรรถสาธินีอรรถถาของคัมภีร์มัชฌิมนิกาย ว่า สภาวะที่ชื่อว่า “กุศล” เพราะอรรถว่า ยังปาปกรรมอันบัณฑิตเกลียดให้ไหว ให้เคลื่อนไป ให้หวั่นไหว คือ ให้พินาศ, สภาวะธรรมใดย่อมผูกพันโดยอาการที่บัณฑิตเกลียด สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า “กุสละ”, ธรรมที่ชื่อว่า “กุศล” เพราะอรรถว่า ย่อมถอนขึ้น คือ ย่อมตัดกุสละ กล่าวคือ อกุศลเหล่านั้น, ญาณ ชื่อว่า “กุสละ” เพราะทำอกุศลอันบัณฑิตเกลียดให้สิ้นสุด หรือเบาบาง, ชื่อว่า “กุศล” เพราะอรรถว่า อันญาณ ชื่อ กุสละนั้นพึงตัด คือ พึงถือเอา พึงให้เป็นไปทั่วด้วยกุสละนั้น, ชื่อว่า “กุศล” เพราะอรรถว่า ธรรมแม้เหล่านี้ย่อมตัดส่วนสังกิเลสที่ถึงส่วนทั้งสอง คือ ที่เกิดขึ้นแล้วและยังไม่เกิด เหมือนหย้าคาย่อมบาดส่วนแหว่งมือที่ถูบลมหย้าทั้งสอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า “กุศล” เพราะอรรถว่า ย่อมตัด คือ ย่อมทำลายอกุศลเหมือนหย้าคา ฉะนั้น^{๑๑}

ความหมายของกุศลธรรมที่มีปรากฏจาก เอกสารทางวิชาการและนักปราชญ์ทั่วไป มีดังต่อไปนี้

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายของกุศลและกุสละไว้ว่า “กุศล (-สน) น. สิ่งที่ดีที่ชอบ และ กุสละ (-สน) (โบ) น. กุศล (ป. ; ส. กุศล)”^{๑๒}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) แสดงใน พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ได้ให้ความหมายของกุศลไว้ว่า “กุศล คือ บุญ, ความดี, ฉลาด, สิ่งที่ดี, กรรมดี แสดงความหมายของกุศลธรรมไว้ว่า กุศลธรรม คือ ธรรมที่เป็นกุศล, ธรรมฝ่ายกุศล ธรรมที่ดี, ธรรมฝ่ายดี”^{๑๓} และแสดง

^{๑๐}พ.ป.อ.(บาลี) ๑/๒๔/๑๔๑, พ.ป. อ. (ไทย) ๖๖/ ๑๐๒. บาลีว่า กุจฺฉิเต ปาปเก ฐมฺเม สลฺย นฺติ จลฺยฺนฺติ กมฺเปนฺติ วิทฺธฺเสนฺตฺติ = กุสลา. กุจฺฉิเตน วา อากาเรน สยฺนฺติ ปวตฺตนฺตฺติ = กุสลา, เต อกุสสสงฺขาตกุสเส ลฺลนฺติ ฉินฺทนฺตฺติ = กุสลา. กุจฺฉิตานํ วา สานโต ตณฺณรณโต = กุสฺ, ญาณํ. เตन กุสเสน ลาดพฺพา คเหตพฺพา ปวตฺเตตพฺพาติ = กุสลา. ขลา วา กุสา อุภยภาคคํ หตฺถปฺปเทสํ ลฺลนฺติ, เอวเมวปิ อุปฺปนฺนानุปฺปนฺนภาเวน อุภยภาคคํ สงฺกิเลสํ ปกฺขํ ลฺลนฺติ, ตสฺมา กุสา วิย ลฺลนฺตฺติ = กุสลา.

^{๑๑}อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๕๓.

^{๑๒}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๖.

^{๑๓}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘.

ในพุทธธรรมว่า “กุศล แปลตามศัพท์ว่า ฉลาด ชำนาญ สบาย เอื้อ หรือเกื้อกูล เหมาะ ดีงาม เป็นบุญ คล่องแคล่ว ตัดโรค หรือ ตัดสิ่งชั่วร้ายที่น่ารังเกียจ”^{๑๔}

พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ ได้ให้ความหมายของกุศล ธรรมไว้ว่า “กุสลา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวิต เป็นแต่สภาวะ (นิสสุตต นิชชีว สภาวา) ซึ่งมีลักษณะไม่มีโทษ ให้ผลเป็นความสุขมีอยู่ (สวัชชุนฺติ) องค์ธรรม ได้แก่ กุศลจิต ๒๑ / ๓๓ เจตสิก ๓๘”^{๑๕}

สอดคล้องกับ ศ. บุญอาร์ก ษ์ แสดงใน พจนานุกรมพระอภิธรรมเจดีย์กัมภีร์ ได้ให้ความหมายของกุศลไว้ว่า “กุศล (ก) บุญ ความดีงาม สิ่งที่ดีที่ชอบฉลาด” และได้ให้ความหมายของกุศลธรรมไว้ว่า “กุศลธรรม (ก) สภาวะธรรมที่เป็นกุศล ไม่มีโทษ ให้ผลเป็นความสุข นับตามลักษณะที่เป็นจิต มี ๒๑ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ ดวง, รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง, อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง, โลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง”^{๑๖}

นอกจากนี้ใน อัญญาสาธนีอรรถกถา ยังได้ให้ความหมาย ที่เป็นอรรถ ของกุศล ศัพท์เพิ่มเติมชัดเจนยิ่งขึ้นว่า “ความไม่มีโรค ความไม่มีโทษ ความฉลาด และมีสุขเป็นวิบาก”^{๑๗}

ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมสุนทร) แสดงอรรถแห่งกุศล ๕ ประการ คือ

(๑) อาโรคยตุล ไม่มีโรค คือ ไม่มีโรคะ โทสะ โมหะ นี้เรียกว่า โรค เพราะเสียดแทงจิตตสันดานของสัตว์ทั้งหลาย

(๒) สุนทรตุล ดีงาม คือ เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลาย

(๓) เลกตุล ฉลาด เรียบร้อย คือ ผู้ที่มีจิตใ จเป็นกุศลย่อมมีกิริยาจาสุภาพ เรียบร้อย

(๔) อนวชตุล ไม่มีโทษอันจะพึงติเตียนได้

(๕) สุขวิปากตุล ให้ผลเป็นสุขอันพึงปรารถนา^{๑๘}

^{๑๔}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๔.

^{๑๕}พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ , มาติกาโชติกะ ธรรมสังคณีสรูปตถนิสสยะ , พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔.

^{๑๖}ศ. บุญอาร์ก ษ์, พจนานุกรมพระอภิธรรมเจดีย์กัมภีร์ , (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.พ., ม.ป.ป.), หน้า ๒๕.

^{๑๗}อ้างแล้ว.

^{๑๘}สรพกิจโกศล ,ขุน (โกวิท ปัทมสุนทร) , คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศ ปริเฉทที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๔๒.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) แสดงอธิบาย ความหมายของกุศล ที่ถือว่าเป็นหลัก สอดคล้องกันมี ๔ อย่าง คือ

(๑) อโรคยะ ความไม่มีโรค คือ สภาพจิตที่ไม่มีโรค อย่างที่นิยมเรียกกันสมัยนี้ว่า สุขภาพจิต หมายถึง สภาวะหรือองค์ประกอบที่เกื้อกูลแก่สุขภาพจิต ทำให้จิตไม่ป่วยไข้ ไม่ถูก บีบคั้น ไม่กระสับกระส่าย เป็นจิตแข็งแรง คล่องแคล่ว สบาย ใช้งานได้ดี เป็นต้น

(๒) อนวัชชะ ไม่มีโทษหรือไร้ตำหนิ แสดงถึง ภาวะที่จิตสมบูรณ์ไม่บกพร่อง ไม่เสียหายหรือไม่มีของเสีย ไม่มัวหมอง ไม่ขุ่นมัว สะอาด เกลี้ยงเกลา เอี่ยมอ่องผ่องแผ้ว เป็นต้น

(๓) โกศลสัมภุต เกิดจากปัญญา หรือ เกิดจากความฉลาด หมายถึง ภาวะที่จิต ประกอบอยู่ด้วยปัญญา หรือมีคุณสมบัติต่างๆ ซึ่งเกิดจากความรู้ความเข้าใจ สว่าง มองเห็นหรือ รู้เท่าทันความเป็นจริงสอดคล้องกับหลักที่ว่า กุศลมีโยนิโสมนสิการ คือ ความรู้จักคิดแยกคาย หรือ รู้จักทำใจอย่างฉลาดเป็นปทัฏฐาน

(๔) สุขวิบาก มีสุขเป็นวิบาก คือ สภาพที่ทำให้มีความสุขเมื่อกุศลธรรมเกิดขึ้นในใจ ย่อมเกิดความสุขสบายคล่องใจ ในทันทีนั้นเอง ไม่ต้องรอว่า จะมีผลตอบแทนภายนอกหรือไม่ เหมือนกับว่า เมื่อร่างกายแข็งแรงไม่มีโรคเบียดเบียน (อโรคยะ) ไม่มีสกปรกเสียหาย มลทิน หรือ ของที่เป็นพิษภัยมาพ้องพาน (อนวัชชะ) และรู้ตัวว่า อยู่ในที่มั่นคงปลอดภัย ถูกต้องเหมาะสม (โกศลสัมภุต) ถึงจะไม่ได้แสพเสวยสิ่งใดเป็นพิเศษออกไป ก็ย่อมความสบาย ได้เสวยความสุขอยู่ แล้วในตัว^{๑๙}

นอกจากความหมายทั้ง ๔ นี้แล้ว คัมภีร์บางแห่งกล่าวถึงความหมายอื่นอีก ๓ อย่าง คือ เฉกาะ แปลว่า ฉลาด เขมะ แปลว่า เกษม คือ ปลอดภัย มั่นคง ปลอดภัย และนิทฺถระ แปลว่า ไม่มีความกระวนกระวาย แต่พอจะเห็นได้ว่า ความหมายทั้ง ๓ นี้รวมลงในความหมาย ๔ อย่างที่กล่าวมาแล้วและในบรรดาความหมาย ๔ อย่างนั้น ความหมายที่ ๓ คือ โกศลสัมภุต เป็นความหมาย แก่น^{๒๐}

ประมวลความแล้ว ได้สรุปลำคัญของกุศล คือ สภาวธรรมที่ทำลายอกุศลธรรมทั้งสอง ส่วน คือ อกุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เกิดขึ้นอีก และอกุศลยังไม่เกิดไม่ให้มีโอกาสเกิดขึ้น ฉะนั้นที่ แสดงเปรียบเทียบกับหฐาคาสามารถบาคมีได้ทั้งสองด้าน การพิจารณาความหมายของสภาวธรรม ให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นควร ได้รู้ถึงวิเสสลักษณะหรือลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของสภาวธรรมนั้นๆ ด้วย

^{๑๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๖๔.

^{๒๐} อ่างแล้ว.

กุศลธรรมมีวิเสสลักษณะหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ลักษณะกิจตุกกะ^{๒๑} ดังนี้

อนาวชอุฏฐวิปากลกขณ	ไม่มีโทษ มีวิปากน่าปรารถนา เป็นลักษณะ
อกุศลวิทุฐสนรตี	มีอันกำจัดอกุศล เป็นกิจ
โวทานปจฺจุปฺปญฺจํ	มีความพองแผ้ว เป็นผล
โยนิโสมนสิการปทฺทฺจํ	มีโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุไถ่ ^{๒๒}

กุศลธรรมมีคุณลักษณะเด่นก็คือ ไม่มีโทษภัย เพราะมีการส่งผลเป็นความสุข น่ายินดีพอใจ เป็นประโยชน์ทั้งโลกนี้ โลกหน้าและพ้นการเวียนว่ายตายเกิดในโลกได้ จึงได้ชื่อว่า มีสุขวิปากอันไม่มีโทษ เป็นลักษณะ กล่าวโดยรส หรือกิจหน้าที่ของกุศลธรรม คือ การประหามบาปอกุศลที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ให้หมดไป มีปัจจุปัญฐาน หรือ ผลที่ปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย คือ ความพองใสของจิต เพราะไม่มีกิเลสที่เศร้าหมองมารบกวน ยิ่งกำจัดอกุศลได้มาก ก็ยิ่งทำให้มีความพองใสมากขึ้นและมีปทัฏฐาน หรือ เหตุไถ่ให้กุศลธรรมเกิดขึ้น คือ มีโยนิโสมนสิการ การรู้พิจารณาโดยแยบคาย รู้จักคิด คิดถูก คิดดี คิดแล้วบังเกิดเป็นกุศลธรรมตามมา มีแต่ประโยชน์ปราศจากโทษในภายหลัง ดังนี้ชื่อว่า วิเสสลักษณะของกุศลธรรม

เมื่อรวบรวมอรรถาธิบายทั้งหมดแล้ว จึงกล่าวสรุปได้ว่า คำว่า “กุศล” หรือ “กุศลธรรม” นั้น หมายถึง สภาวธรรมที่มีสภาพที่ดีงาม ไม่มีทุกข์โทษ ฉลาด เป็นเครื่องกำจัดอกุศลธรรมและให้ผลเป็นความสุข มีองค์ธรรม ได้แก่ กุศลจิต ๒๑ / ๓๗ เจตสิกที่ประกอบ ๓๘

มีศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของกุศลอยู่หลายคำ ที่ใช้กันบ่อย คือว่า “บุญ” คัมภีร์อริยานวรรณนา ได้วิเคราะห์ศัพท์ของบุญ หรือ ปุญฺญะ ไว้ว่า “ปุณาตติ ปุญฺญํ แปลว่า กรรมที่ชำระให้สะอาด ชื่อว่า ปุญฺญะ”^{๒๓} แสดงให้เห็นว่า บุญเป็นสิ่งที่กระทำเพื่อชำระล้างมลทิน คือ บาปอกุศลให้สะอาด จึงมีสาระความหมายในแนวทางเดียวกับกุศลธรรม

^{๒๑}วิเสสลักษณะ เป็นธรรมชาติพิเศษที่มีประจำตัว ปรมาัตตธรรมแต่ละอย่างจะมีลักษณะพิเศษเฉพาะๆ ของตน ไม่เหมือนกันเลย วิเสสลักษณะมี ๔ อย่าง คือ ๑. ลักษณะ ได้แก่ เครื่องแสดงออก หรือ คุณสมบัติที่มีประจำตัวโดยเฉพาะ ๒. รส ได้แก่ หน้าที่การงานที่กระทำ หรือ ความสำเร็จที่มีอยู่ในตัวของปรมาัตตธรรมนั้นๆ ๓. ปัจจุปัญฐาน ได้แก่ ผลที่เกิดจากกรรมนั้นเอง หรือ เป็นความปรากฏขึ้นของกิจการนั้นๆ และ ๔. ปทัฏฐาน ได้แก่ เหตุไถ่ที่เป็นเหตุให้ธรรมนั้นๆ ปรากฏขึ้น วิเสสลักษณะ ๔ ประการ บางที่เรียกลักษณะกิจตุกกะ หมายความว่า ธรรมที่มีองค์ ๔ ประการ มีลักษณะเป็นต้น.

^{๒๒}อกิ.สจฺ.อ. (ไทย) ๑/๑/ ๒๒๗-๒๒๘, สมพร ศรีวราทิพย์, ลักษณะกิจตุกกะ อภิธัมมัตถสังคหะและศัพท์พจนานุกรม, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๔๓), หน้า ๖๑.

^{๒๓}พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อริยานวรรณนา, หน้า ๑๓๖.

ขอบเขตความหมายของบุญกับกุศลธรรม มีแนวคิดจากนักปราชญ์แต่ละท่านมี แตกต่างกันไปบ้าง ดังนี้

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส ภิกขุ) แสดงทัศนะ ระหว่าง "บุญ" กับ "กุศล" ไว้ว่า เมื่อใดมีการพิจารณากันให้ละเอียดถี่ถ้วน เมื่อนั้นจะพบความแตกต่างระหว่าง สิ่งที่เราเรียกว่า "บุญ" กับ สิ่งที่เราเรียกว่า "กุศล" บ้างไม่มากนัก น้อย แล้วแต่ความสามารถ ในการพิจารณาพิจารณา แต่ว่า โดยเนื้อแท้แล้ว บุญ กับ กุศล ควรจะเป็น คนละอย่าง หรือ เรียกได้ว่า ตรงกันข้าม ตามความหมาย ของ รูปศัพท์ แห่งคำสองคำนี้ที่เดียว ความหมายของคำว่า “บุญ” หมายถึง สิ่งที่ทำให้ ฟูใจ และ เวียนไป เพื่อความเกิดอีก ไม่มีวันที่สิ้นสุดลงได้ “กุศล” เป็นสิ่งที่ทำหน้าที่แผ้วถาง สิ่งกีดขวาง ผูกมัด หรือ รกรุงรัง ไม่ข้องแวะ กับความฟูใจ หรือ พอใจ ... ในเมื่อฝ่ายที่ถือข้างบุญยึดถืออะไรเอาไว้มากมาย และพอใจ ดีใจนั้น ฝ่ายที่ถือข้างกุศล ก็เห็นว่า การทำอย่างนั้น เป็นความโง่เขลา ขนาดเข้าไป กอดรัด กูเห่าทีเดียว ฝ่ายข้างกุศล หรือ ที่เรียกว่า ฉลาด นั้น ต้องการจะปล่อยวาง หรือ ผ่านพ้นไป ทั้งช่วย ผู้อื่นให้ปล่อยวาง หรือ ผ่านพ้นไปด้วยกัน ฝ่ายข้างกุศล จึงถือว่า ฝ่ายข้างบุญนั้น ยังเป็นความมึน บอคอยอยู่^{๒๔}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) แสดงในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ได้ให้ความหมายของบุญไว้ว่า “บุญ คือ เครื่องชำระสันดาน , ความดี, กุศล, ความสุข, ความประพฤติ ชอบทางกาย วาจาและใจ , กุศลธรรม”^{๒๕} ในพุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ได้อธิบาย ความหมายของบุญว่า “คำว่า “บุญ” หมายถึง เครื่องชำระสันดาน คือ เครื่องชำระพื้นจิตใจให้ สะอาด และว่า สิ่งที่ทำให้เกิดผล คือ สภาวะที่น่าชื่นชม นอกจากนี้บางแห่งก็แสดงไว้อีก ความหมายหนึ่งว่า สิ่งที่ยังอรรถาธิบาย (ความประสงค์) ของผู้กระทำให้บริบูรณ์”^{๒๖} และแสดงทัศนะว่า บุญกับกุศล ในที่หลายแห่งใช้แทนกันได้ดังนี้

บุญกับกุศล ท่านบอกว่า มันมีความกว้างแคบกว่ากันอยู่น้อย คือ กุศล นั้นใช้ได้ทั้ง โลภะ และ โลกุตระ เป็นคำกลาง ๆ และเป็นคำที่ใช้ในทางหลักวิชาการมากกว่า บางทีก็ระบุ ว่า โลภิกกุศล โลกุตตรกุศล แต่ถ้าพูดเป็นกลาง ๆ จะเป็นโลภะก็ได้ เป็นโลกุตระก็ได้ ส่วนคำว่า

^{๒๔} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ปาฐกถาธรรม ๒๕ มิ.ย. ๒๕๕๓ สวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี , **ขุมขุมข้อคิดอิสระ พุทธทาสภิกขุ** , พิมพ์ครั้งที่ ๕ , (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพ , ๒๕๓๘) แหล่งที่มา : <http://www.buddhadasa.com/freethinkbook/boonkusol.html> [๑๕ กันยายน ๒๕๕๓].

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๑๑๒.

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ**, หน้า ๑๖๘.

บุญ นิยมใช้ในระดับโลกียะ แต่ก็ไม่เสมอไป มีบางแห่งเหมือนกันที่ท่านใช้ในระดับโลกุตระ อย่างที่แยกเรียกว่า “โอปธิกบุญ” แปลว่า บุญที่เนื่องด้วยอุปธิ และ “อโนปธิกบุญ” บุญไม่เนื่องด้วยอุปธิ เป็นต้น หรือบางที่ใช้ตรงๆ ว่า “โลกุตตรบุญ” บุญในระดับโลกุตระ แต่โดยทั่วไปแล้ว บุญใช้ในระดับโลกียะ ส่วนกุศลเป็นคำกลางๆ ใช้ได้ทั้งโลกียะ และโลกุตระ นี่เป็นความกว้างแวกกว่ากันนิดหน่อยระหว่างบุญกับกุศลในแง่รูปศัพท์ ซึ่งก็อาจเอาไปช่วยประกอบเวลาอธิบายเรื่องกรรมได้ แต่เป็นเรื่องเกร็ด ไม่ใช่เป็นตัวหลักใหญ่^{๒๗}

ความแตกต่างกันของบุญกับกุศลในแง่ของความหมายแม้จะต่างกันโดยภาษาแต่โดยนัยแล้วก็เข้ากันได้ กล่าวคือ บุญเป็นเครื่องชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ นำสุขมาให้ กุศลก็เป็นธรรมที่กำจัดบาป ธรรมฝ่ายเศร้าหมองทั้งหลาย นำสุขมาให้เช่นกัน โดยสาระจึงไม่ต่างกัน เพราะต่างก็หมายถึงความดีที่นำผลที่ดีงามมาให้ ในแง่ของความสำคัญก็สามารถเข้ากันได้ คือ ทั้งบุญและกุศลก็มีความสำคัญในฐานะเป็นหลักการที่นำสุขมาให้หรืออำนวยความสะดวกทั้งมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติและนิพพานสมบัติเหมือนกัน และในแง่ของหลักการบำเพ็ญแม้จะนำมาแสดงแยกกันไว้เป็น ๒ ประเด็น แต่ก็ยังเป็นเพียงจุดเน้นในการนำเสนอวิถีทางเพื่อบรรลุความสุขเท่านั้น

ดังนั้น จึงพอสรุปได้ว่า กุศลธรรมและบุญ ถึงแม้มีรูปศัพท์ที่แตกต่างกัน แต่มีสาระความหมายเหมือนกัน เพราะกุศลธรรมเกิดขึ้นเพื่อละอกุศลธรรม เช่นเดียวกันกับบุญที่เกิดขึ้นเพื่อชำระล้างบาป บุญกุศลจึงมีหน้าที่เหมือนกันในการกำจัดบาปอกุศล คำว่า “กุศล” “กุศลธรรม” และ “บุญ” มีความหมายเดียวกัน เป็นสิ่งที่ดี ไม่มีโทษ และสามารถส่งผลเป็นความสุขได้เหมือนกัน

๓.๑.๒ ความหมายของอกุศลธรรม

อกุศลธรรม เป็นสภาวะธรรมที่ไม่ดี มีแต่โทษ เป็นสิ่งที่พึงหลีกเลี่ยง เพราะสามารถส่งผลให้เกิดความทุกข์ มีการไปปฏิสนธิในทุคติภูมิ และความวิบัติ เกทภัยนานาประการ จึงเป็นสิ่งที่พึงประหลาดให้หมดสิ้นไป คำว่า “อกุศลธรรม” มาจากศัพท์ “อกุศล” และ “ธรรม”

คำว่า “ธรรม” มีความหมายหลายอย่าง ดังที่ได้แสดงไปแล้ว ในที่นี้ ธรรมศัพท์ใช้ในอรรถว่า นิสสัตตนิชชีวะ คือ ธรรมทั้งหลายที่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะเป็นแต่เพียงสภาวะเท่านั้น ได้แก่ ปรมาตมธรรม ๔ ทั้งหมด ดังนั้น “อกุศล” เป็นส่วนหนึ่งของ “ธรรม” ดังแสดงในธรรมยมกว่า

(ก) อกุสลา ธมฺมาติ ?

อามนฺตา

^{๒๗} อ่างแล้ว.

(ข) ธมฺมา อกุสลา ธมฺมาติ ?

อกุสลา ธมฺมา ธมฺมา เจว อกุสลา ธมฺมา จ, อวเสสา ธมฺมา น อกุสลา ธมฺมา^{๒๘}

อนุโลมปจฺจนา สภาวะที่เป็นอกุศล เป็นสภาวะธรรมใช่ไหม

วิสัชนา ใช่

ปฏิโลมปจฺจนา สภาวะธรรมทั้งหลาย เป็นสภาวะที่เป็นอกุศลใช่ไหม

วิสัชนา สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล เป็นสภาวะธรรมก็ใช่ เป็นสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลก็ใช่ สภาวะธรรมที่เหลือ เป็นสภาวะที่ไม่เป็นอกุศล แต่เป็นสภาวะธรรม^{๒๙}

พระพุทธพจน์นี้เป็นการแสดงให้เห็นว่า “อกุศล” เป็นสภาวะธรรมหรือ เป็นปรมัตถธรรม แต่สภาวะธรรมนั้นมีขอบเขตที่กว้างขวาง คำว่า “ธรรม” จึงมิใช่มีเพียง อกุศลแต่ยังมีสิ่งอื่นอีก ซึ่งได้แก่ กุศลและอัปายาคด้วย

ส่วนหลักฐานที่ แสดงว่า “อกุศล” มีความหมายเช่นเดียวกับ “อกุศลธรรม” มีอยู่ในบาลีธรรมขมกเช่นกันที่วิเคราะห์ความหมายของอกุศลและอกุศลธรรมไว้ว่า

(ก) อกุสลา อกุสลา ธมฺมาติ ? อามนฺตา

(ข) อกุสลา ธมฺมา อกุสลาติ ? อามนฺตา^{๓๐}

อนุโลมปจฺจนา สภาวะที่เป็นอกุศล เป็นสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลใช่ไหม? วิสัชนา ใช่

ปฏิโลมปจฺจนา สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล เป็นสภาวะที่เป็นอกุศลใช่ไหม? วิสัชนา ใช่^{๓๑}

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหายานพุทธราชวิทยาลัยแปลกระชับชัดเจนไว้ว่า

อนุโลมปจฺจนาอกุศล ชื่อว่า อกุศลธรรม ใช่ไหม? วิสัชนา ใช่

ปฏิโลมปจฺจนาอกุศลธรรม ชื่อว่า อกุศล ใช่ไหม? วิสัชนา ใช่^{๓๒}

ดังนั้น คำว่า “อกุศล” และ “อกุศลธรรม” จึงมีความหมายเดียวกันสามารถใช้แทนกันได้
ในทุกกรณี

^{๒๘} อภ. ย. (บาลี) ๓๕/๑๕/๒๒๒.

^{๒๙} อภ.ย. (ไทย) ๓๕ /๑๕/๒๒๒, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหายานพุทธราชวิทยาลัย ๘๒/๘๖/ ๘๓๑, ธรรม ชื่อว่า อกุศลธรรม ใช่ไหม ? อกุศลธรรม ชื่อว่า ธรรมด้วย ชื่อว่า อกุศลธรรม ธรรมที่เหลือไม่ชื่อว่า อกุศลธรรม.

^{๓๐} อภ.ย. (บาลี) ๓๕ /๑๗/๓๑.

^{๓๑} อภ.ย. (ไทย) ๓๕ /๑๗/๔๘.

^{๓๒} พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหายานพุทธราชวิทยาลัย ๘๒/๘๘/ ๘๓๒.

คัมภีร์อภิธานวรรณนา ได้วิเคราะห์ศัพท์ของอกุศลไว้ว่า “กุสลาณํ ปฏิปทํ = อกุศล แปลความว่า กรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล ชื่อว่า อกุศล ะ, น กุศลํ = อกุศล แปลความว่า ธรรมที่ไม่ใช่กุศล ชื่อว่า อกุศล”^{๓๓}

สอดคล้องกับพระพุทธโฆสะแสดงในอัญญาสาธินีอรรถกถา ได้วิเคราะห์ศัพท์ของ อกุศล ไว้ว่า “ธรรมที่ชื่อว่า อกุศล เพราะอรรถว่า ไม่ใช่กุศล อธิบายว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล เหมือนอมิตรเป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร เช่น โลกะเป็นต้นเป็นปฏิปักษ์ต่อโลกะเป็นต้น”^{๓๔}

ความหมายของอกุศลธรรมที่มีปรากฏจากเอกสารทางวิชาการและนักปราชญ์ทั่วไป มีดังต่อไปนี้

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายของอกุศลไว้ว่า อกุศล, อกุศล- (อะกุสน, อะกุสนละ-) ว. ชั่ว, ไม่ดี, ไม่เป็นมงคล (ส. ; ป. อกุศล) น. สิ่งที่ไม่ดี, บาป^{๓๕}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) แสดงใน พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม ได้ให้ความหมายของอกุศลไว้ว่า “อกุศล คือ บาป, ชั่ว, ไม่ฉลาด, ความชั่ว, กรรมชั่ว และได้ให้ความหมายของอกุศล ธรรมไว้ว่า อกุศลธรรม คือ ธรรมที่เป็นอกุศล, ธรรมฝ่ายอกุศล, ธรรมที่ชั่ว, ธรรมฝ่ายชั่ว”^{๓๖} และในพุทธธรรม ได้แสดงความหมายของอกุศลโดยนัยที่ตรงกันข้ามกับกุศล คือ “อกุศลเป็นสภาพที่มีโรค ไร้สุขภาพ มีโทษ มีตำหนิ มีข้อเสียหาย เกิดจากอวิชา และมีทุกข์เป็นวิบาก พุคสันๆ อีกนัยหนึ่งว่า เป็นสภาพที่ทำให้จิตเสียคุณภาพและเสื่อมสมรรถภาพ”^{๓๗}

พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริ ยะ ได้ให้ความหมายของอกุศลไว้ว่า “อกุศลา ธมฺมา หมายถึง ธรรมทั้งหลายที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวิตเป็นแต่สภาวะ (นิสสत्ต นิชชีว สภาวา) ซึ่งมีลักษณะเป็นไปพร้อมด้วยโทษ และให้ผลเป็นความทุกข์ มีอยู่ (สัวิหฺนฺติ) องค์ธรรม ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗”^{๓๘}

^{๓๓}พระมหาสมปอง มุทิโต , คัมภีร์อภิธานวรรณนา , พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์ปรีณิต จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๓๔.

^{๓๔}อภิ. ศ. อ. ๑/๑/๑๕๓.

^{๓๕}ราชบัณฑิตยสถาน , พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ .ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท นานมีบุ๊คส์พับลิเคชัน จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑,๓๒๐.

^{๓๖}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ , พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๓๐๒,๓๐๓.

^{๓๗}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๔ -๑๖๕.

^{๓๘}พระสัทธัมม โชติกะ ฐัมมาจริยะ , มาติกาโชติกะ ฐัมมสังคณีสรูปัตถนิสสยะ , พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔.

สอดคล้องกับ ส. บุญอารักษ์ แสดงใน พจนานุกรมพระอภิธรรมเจดัมภีร์^{๕๕} ได้ให้ความหมายของอกุศลไว้ว่า “อกุศล (ส) เป็นชื่อของจิตที่ไม่ฉลาด ไม่ดี ไม่งาม เป็นจิตทราม ชั่ว เป็นบาป มีโทษ ให้ผลเป็นทุกข์เดือดร้อน และให้ความหมายของอกุศลธรรมทั้งหลาย [อกุศลา ธมฺมา] (วิ) อกุศลธรรม คือ ธรรมชั่ว บาป มีโทษ ให้ผลเป็นความทุกข์”^{๕๖}

โดยประมวลความหมายทั้งหมดนั้น จึงกล่าวสรุปได้ว่าคำว่า “อกุศล” ในทางพระพุทธศาสนานั้น หมายถึง ธรรมที่ตรงกันข้ามกับกุศล เป็นปฏิปักษ์กันกับกุศล มีสภาพที่เศร้าหมองเร่าร้อน เป็นสิ่งที่ชั่ว ไม่ฉลาด น่ารังเกียจ เต็มไปด้วยโทษ และให้ผลเป็นทุกข์ มีองค์ธรรมได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗

การพิจารณาความหมายของสภาวะธรรมจะเข้าใจแจ่มชัดยิ่งขึ้น เมื่อได้รู้ถึงวิเสสลักษณะหรือลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของสภาวะธรรมนั้นๆ ด้วย อกุศลธรรมมีวิเสสลักษณะ หรือเรียกว่า ลักษณะาทิจตุกกะดังนี้

สาวชฺชนิฏฺฐวิปากถุขณํ	มีโทษ และวิบากไม่น่าปรารถนา เป็นลักษณะ
กุสฺสปปิปกฺขรํ	มีอันเป็นข้าศึกต่อกุศล เป็นกิจ
กาฬุสฺยปจฺจุปฺภูจํ	มีความขุ่นมัว เป็นผล
อโยนิโสมนสิการปทฺถุจํ	มีอโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุใกล้ ^{๕๗}

อกุศลธรรมมีลักษณะที่มีโทษทั้งขณะกระทำก็มี และเมื่อส่งผลก็มี โดยเฉพาะผลของอกุศลธรรมนั้นเป็นอนิฏฐวิปาก คือ ผลที่ไม่น่าปรารถนาพอใจ มีการไปเกิดในอบายภูมิ และรับอารมณ์ที่ไม่น่าพึงพอใจต่างๆ มีกิจหน้าที่ที่เป็นข้าศึก หรือ ปฏิปักษ์ต่อกุศล ส่งผลก็ตรงกันข้ามกับกุศล ผลที่ปรากฏของอกุศลธรรม ก็คือ ความขุ่นมัวเศร้าหมองด้วยอำนาจของกิเลสที่เกิดขึ้นร่วมกัน และมีเหตุใกล้ให้เกิด คือ อโยนิโสมนสิการ การที่คิดโดยไม่แยบคาย คือ ไม่รู้จักคิด คิดผิดวิธี คิดไปในทางที่จะเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น คิดไม่เป็นประโยชน์ คิดแล้วมีแต่โทษภัยเป็นผลตามมา ดังนั้นชื่อว่า วิเสสลักษณะของอกุศลธรรม

^{๕๕}ส. บุญอารักษ์, พจนานุกรมพระอภิธรรมเจดัมภีร์, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.พ., ม.ป.ป.), หน้า ๕๕๐.

^{๕๖}สมพร ศรีวราทิพย์, ลักษณะาทิจตุกะ อภิธัมมัตถสังคหะและสัพพการมณี, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๓), หน้า ๖๓.

เมื่อรวบรวมอธิบายทั้งหมดแล้ว จึงกล่าวสรุปได้ว่า คำว่า “อกุศล” หรือ “อกุศลธรรม” นั้น หมายถึง สภาวธรรมที่มีสภาพที่ชั่ว ไม่งาม มีโทษ ไม่ฉลาด เป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลธรรม และให้ผลเป็นความทุกข์ มีองค์ธรรม ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๗

คำว่า “อกุศลธรรม” มีคำไวพจน์ที่ความหมายเหมือนกันใช้แทนกันได้ คือคำว่า “บาป” ต่างเฉพาะชื่อเท่านั้น คัมภีร์อภิธานวรรณนา ได้วิเคราะห์ศัพท์ของบาป หรือ ปาปะ ไว้ว่า ปานติ รกษนติ สุขนา อุตทานํ อสุมาติ = ปาป [แปลความว่า] อกุศลที่คนดีพากันรักษาตนให้ออกห่าง ชื่อว่า ปาปะ, อปาย์ ปาติ รกษติติ = ปาป [แปลความว่า] ธรรมที่รักษาอบายภูมิไว้ ชื่อว่า ปาปะ, ทุกคติ ปาปนโต = ปาป [แปลความว่า] ธรรมชื่อว่า ปาปะ เพราะให้ถึงทุกติ, ทุกคติ ปาเปตติ = ปาป [แปลความว่า] ธรรมที่ให้คนชั่วเข้าถึงทุกติ ชื่อว่า ปาปะ, อลวา ปสทุโท เอตุล อปายวโน, ปิ อปาย์ เปติ คจุติ เอเตนาติ = ปาป [แปลความว่า] อีกอย่างหนึ่ง ป ศัพท์กล่าวหมายถึง อบาย, ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลเข้าถึงอบาย ชื่อว่า ปาปะ^{๔๑}

ดังนั้น บาปกับอกุศลนั้น มีความหมายใกล้เคียง กัน ใช้แทนกันได้ มีหลายแห่ง ที่บาป อกุศล มาด้วยกัน ตามหลังกันมา เช่นในเรื่องปธาน คือ ความเพียร ๔ อย่าง ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ยังความพอใจให้เกิดขึ้น , พยายาม, ปราภความเพียร, ประคองจิต, ตั้งความเพียร เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งบาปอกุศลที่ยังไม่ได้เกิด เพื่อละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว, เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศล (ไม่มีคำว่าบุญ) ที่ยังไม่เกิด, เพื่อให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ดำรงอยู่และเจริญบริบูรณ์ยิ่งขึ้นไป^{๔๒}

ความแตกต่างกันของ บาปกับอกุศลในแง่ของความหมายแม้จะต่างกันโดยภาษาแต่โดยนัยแล้วก็เข้ากันได้ จึงพอสรุปได้ว่า อกุศล ธรรมและบาป ถึงแม้มีรูปศัพท์ที่แตกต่างกัน แต่มีสาระความหมายเหมือนกัน เพราะอกุศลธรรมพึงถูกกำจัดด้วยกุศลธรรม เช่นเดียวกันกับบาปที่จะถูกชำระล้างด้วยบุญ จึงนับได้ว่าบาปอกุศลเป็นสิ่งที่พึงถูกกำจัดเสียด้วยอำนาจของบุญกุศล

^{๔๑}พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชูปวงศ์ปริ้นดิง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๓๔.

^{๔๒}อง. จตุก. (ไทย) ๒๑/๒๐/๑๓.

๓.๒ ประเภทของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

๓.๒.๑ ประเภทของกุศลธรรม

การจัดประเภทของกุศลธรรม มีหลายแนวคิด ผู้วิจัยเลือกนำเสนอการจัดประเภทของกุศลธรรม ๒ แนวคิดดังนี้ คือ (๑) ประเภทของกุศลธรรมตามนัยคัมภีร์ธัมมสังคณี (๒) ประเภทของกุศลธรรมตามนัยปิฎกสนาภูมิ ๖

ก. ประเภทของกุศลธรรมตามนัยคัมภีร์ธัมมสังคณี

การจำแนกกุศลธรรม ในจิตตูปปาตกัณฑ์^{๔๓} ของคัมภีร์ธัมมสังคณี โดยยึดภูมิเป็นหลัก ในการแบ่ง เรียกแนวการแบ่งนี้ว่า “ภูมิเภทนัย” โดยจัดลำดับดังต่อไปนี้

- ๑) กุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดในกามภูมิ เรียกว่า กามาวจรกุศล
- ๒) กุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดในรูปภูมิ เรียกว่า รูปาวจรกุศล
- ๓) กุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดในอรูปภูมิ เรียกว่า อรูปาวจรกุศล
- ๔) กุศลธรรมที่นำไปเกิดในภูมิ ๓ เรียกว่า เทภูมิกุศล
- ๕) กุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้ออกจากภูมิทั้ง ๓ เรียกว่า โลกุตตรกุศล^{๔๔}

กุศลธรรมที่ประกอบด้วยจิตและเจตสิก เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “กุศลจิตตูปปาต” หมายถึง กุศลจิตพร้อมทั้งเจตสิกที่ประกอบ ดังมีแสดงตามลำดับดังนี้

๑) กามาวจรกุศลธรรม จำแนกได้ ๘ ดวง ดังนี้

๑.๑) กุศลจิตตูปปาตดวงที่ ๑ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ ...^{๔๕}

๑.๒) กุศลจิตตูปปาตดวงที่ ๒ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ ... เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง ...^{๔๖}

๑.๓) กุศลจิตตูปปาตดวงที่ ๓ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วยโสมนัส วิปปยุตจากญาณ ...^{๔๗}

^{๔๓}จิตตูปปาตกัณฑ์ คือ นัยของการแสดงจิตพร้อมทั้งเจตสิกที่ประกอบตามกุศลติกมามาติกาโดยพิสดาร.

^{๔๔}อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/บทนำ/[๑๔].

^{๔๕}อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑/๒๓.

^{๔๖}อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๖/๕๒.

^{๔๗}อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๗/๕๒.

๑.๔) กุศลจิตอุปบาทดวงที่ ๔ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ ... เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง ...^{๔๘}

๑.๕) กุศลจิตอุปบาทดวงที่ ๕ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ ...^{๔๙}

๑.๖) กุศลจิตอุปบาทดวงที่ ๖ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ ... เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง ...^{๕๐}

๑.๗) กุศลจิตอุปบาทดวงที่ ๗ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ ...^{๕๑}

๑.๘) กุศลจิตอุปบาทดวงที่ ๘ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ ... เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง ...^{๕๒}

กุศลจิตอุปบาททั้ง ๘ ดวงนี้มีความสำคัญยิ่งหย่อนกว่ากันตามลำดับ ผู้ทำความดี ด้วย กุศลจิตอุปบาทดวงแรกย่อมมีผลดีมากเป็นอันดับหนึ่ง ทำด้วยกุศลจิตนอกนี้ก็มีความสำคัญดล้น กันลงมาโดยลำดับ เกณฑ์ตัดสินในเรื่องนี้ก็คือ กุศลจิตดวงแรกมีองค์ประกอบที่เป็นกุศลแรงครบ บริบูรณ์ทั้ง ๓ ประการ คือ ทั้งเวทนา ญาณ และสังขาร ได้แก่ (๑) เกิดพร้อมกับโสมนัสเวทนา (๒) ประกอบด้วยญาณ (๓) เป็นอสังขาริก คือ ไม่มีสิ่งชักจูง (สังขาร) ส่วนกุศลจิตอุปบาทดวงที่ สองมีกำลังอ่อน เพราะเป็นสสังขาริก (มีสิ่งชักจูง) ดวงที่สาม องค์ประกอบที่ ๒ มีกำลังอ่อน เพราะ ปราศจากญาณ ดวงที่สี่ องค์ประกอบที่ ๒,๓ มีกำลังอ่อน เพราะปราศจากญาณและเป็นสสังขาริก ดวงที่ห้า องค์ประกอบที่ ๑ มีกำลังอ่อน เพราะเกิดความพร้อมกับความเฉย (ซึ่งในการทำ ความดีนั้น ทำด้วยความดีใจ ย่อมมีกำลังแรงกว่าทำความดีด้วยความเฉย) ดวงที่หก องค์ประกอบที่ ๑ และที่ ๓ มีกำลัง อ่อน เพราะเกิดพร้อมกับความเฉย และเป็นสสังขาริก ดวงที่เจ็ด องค์ประกอบที่ ๑,๒ มีกำลังอ่อน เพราะเกิดพร้อมกับความเฉย และปราศจากญาณ ดวงที่แปด องค์ประกอบทั้ง ๓ มีกำลังอ่อนทั้งสิ้น เพราะเกิดพร้อมกับความเฉย ปราศจากญาณและเป็นสสังขาริก ดังนั้นกุศลจิตจึงมีความสำคัญ ดล้นกันตามลำดับ^{๕๓}

^{๔๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๕/๕๓.

^{๔๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๕๐/๕๓.

^{๕๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๕๖/๕๕.

^{๕๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๕๗/๕๕-๕๖.

^{๕๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๕๕/๕๗.

^{๕๓} พินิจ มลิวัลย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๑, หน้า ๔๔.

อนึ่ง กามาวจรกุศลนี้ถ้าประกอบด้วยญาณ หรือมีปัญญา เรียกว่า “ติเหตุกุศล” ที่ปราศจากญาณ หรือ ขาดปัญญา เรียกว่า “ทวิเหตุกุศล” กุศลทั้ง ๒ ประเภท ถ้าประกอบพร้อมด้วยเจตนาบริสุทธิ์ทั้ง ๓ กาล คือ (๑) ปุพฺพเจตนา ก่อนการกระทำ (๒) มุญฺจเจตนา ขณะกำลังกระทำ และ (๓) อปรเจตนา ภายหลังกระทำแล้ว จัดเป็น “อุกกัฏฐกุศล” คือกุศลชั้นสูง แต่ถ้าเจตนาไม่บริสุทธิ์ใน ๓ กาลนั้น จัดเป็น “โอมกกุศล” คือ กุศลชั้นต่ำ อำนาจการส่งผลก็จะลดหลั่นกันไปด้วย^{๕๔}

กุศลจิตนี้นิยมเรียกอีกอย่างหนึ่ง มหากุศล ๘ หรือ มหากุศลจิต ๘ เพราะเป็นกุศลจิตที่เกิดขึ้นได้กว้างขวางมากมายมีได้ทั่วไป กล่าวคือ สัตว์ในอบาย มนุษย์ เทวดา ตลอดจนรูปพรหม และอรูปพรหมก็สามารถที่จะมีมหากุศลได้ และที่ตั้งของกุศลทั้งปวง ยังเป็นปัจจัยก่อให้เกิดกุศลมานจิต มัคคจิต ผลจิต ทั้งเป็นปัจจัยให้ถึงซึ่งพระนิพพานได้ด้วย^{๕๕}

๒) รูปร่างกุศลธรรม^{๕๖} จำแนกตามปัญจกนัย^{๕๗} มี ๕ ดวง ดังนี้

๒.๑) ดวงที่ ๑ ปฐมฉานกุศลจิตตูปบาท คือ กุศลจิตระดับปฐมฉาน เกิดพร้อมกับองค์ฉาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา มีแสดงไว้ว่า “โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ สังคจากามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฉานที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล”^{๕๘}

^{๕๔}ดูรายละเอียดใน วรรณสิทธิ วัฑฒะเสวี , คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตตสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๕, หน้า ๘๔ – ๘๕.

^{๕๕}สรรพกิจโกศล,ขุน (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด), ๒๕๓๗, หน้า ๔๐ – ๔๑.

^{๕๖}จำแนกเป็น ฉาน ๕ นัย คือ ๑. กสิณฉาน ฉานที่ได้มาจากการเพ่งกสิณ ๒. อภิภายตนฉาน ฉานที่ได้มาจากการข้ามพ้นกสิณ ๓. วิโมกขฉาน ฉานที่หลุดพ้นจากข้าศึกคือกิเลส ๔. พรหมวิหารฉาน ฉานที่ได้จากการเจริญพรหมวิหาร ๕. อสุกฉาน ฉานที่ได้จากการเจริญอสุกะ ๑๐.

^{๕๗}ข้อสังเกต การนับฉานมี ๒ วิธี คือ (๑) การนับแบบจุกกนัย นับฉานเพียง ๔ ฉาน สำหรับ ดิถีบุคคล (ผู้มีปัญญาเลียบแหลม) สามารถละวิตกและวิจารได้ในเวลาเดียวกันเป็นเหตุ ให้ต้องรวมทุติยฉาน กับตติยฉาน ของฉานปัญจกนัย เข้าด้วยกัน แล้วเรียกว่า ทุติยฉาน (๒) การนับแบบปัญจกนัย นับฉานเป็น ๕ ฉาน สำหรับมันถบุคคล (ผู้มีปัญญาน้อย) ในทุติยฉานจะได้เพียงวิตกยังมีวิจารเหลืออยู่ แต่ เมื่อได้ตติยฉาน จึงละวิจารได้เพิ่มขึ้น ส่วนการนับฉานที่เหลือเหมือนกัน ฉะนั้น รวมฉานทั้ง ๒ นัยเป็นฉาน ๕.

^{๕๘}อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๖๗/๖๐.

๒.๒) ดวงที่ ๒ ทุติยฆานกุศลจิตตูปบาท คือ กุศลจิตระดับทุติยฆาน เกิดพร้อมกับ องค์ฆาน ๔ คือ วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา มีแสดงไว้ว่า “โยคาวจรบุคลลเจริณมรรคเพื่อเข้าถึง รูปภพ บรรลุทุติยฆาน ... ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ มีปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิ ...”^{๕๕}

๒.๓) ดวงที่ ๓ ตติยฆานกุศลจิตตูปบาท คือ กุศลจิตระดับตติยฆาน เกิดพร้อมกับ องค์ฆาน ๓ คือ ปิติ สุข และเอกัคคตา มีแสดงไว้ว่า “โยคาวจรบุคลลเจริณมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไปแล้ว บรรลุตติยฆานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิ ...”^{๖๐}

๒.๔) ดวงที่ ๔ จตุตถฆานกุศลจิตตูปบาท คือ กุศลจิตระดับจตุตถฆาน เกิดพร้อมกับ องค์ฆาน ๒ คือ สุข และเอกัคคตา มีแสดงไว้ว่า “โยคาวจรบุคลลเจริณมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะปิติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกายบรรลุจตุตถฆาน ที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ...”^{๖๑}

๒.๕) ดวงที่ ๕ ปัญจฆานกุศลจิตตูปบาท คือ กุศลจิตระดับปัญจฆาน เกิดพร้อมกับ องค์ฆาน ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา มีแสดงไว้ว่า “โยคาวจรบุคลลเจริณมรรคเพื่อเข้าถึง รูปภพ เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุปัญจฆานที่มี ปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ มี ทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา ...”^{๖๒}

กุศลจิตระดับรูปาวจร ภูมินี้ เป็นกุศลจิตเกิดจากการเจริญภาวนา คือ เจริญสมถภาวนา หรือสมถกรรมฐาน ซึ่งกรรมฐานชนิดนี้มีบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ คือ ผู้เจริญสมถกรรมฐานจะต้อง เพ่งบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ ถ้าเพ่งรูปเป็นอารมณ์ เช่น เพ่งอารมณ์ ๔๐ มีกสิณ ๑๐ เป็นต้น ก็เรียกว่า เพ่งรูปกรรมฐาน เมื่อเจริญสมถกรรมฐานจนจิตสงบจากนิวรณ์ธรรม ๕ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิฉา ได้บรรลุอัปปนาสมาธิแล้ว เรียกว่าได้บรรลุฆาน คือได้ บรรลุรูปฆาน จิตที่สงบถึงขั้นรูปฆานนี้นับเป็นบุญเป็นกุศล จึงเรียกว่า ฆานกุศลจิต ซึ่งมี ๕ ระดับ คือ ฆานกุศลจิตระดับที่ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕

^{๕๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๖๘/๖๐.

^{๖๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๗๐/๖๐-๖๑.

^{๖๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๗๒/๖๑.

^{๖๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๗๔/๖๒.

๓) อนุपाจารกุศลธรรม จำแนกตามอารมณ์^{๖๓} มี ๔ ดวง ดังนี้

๓.๑) อนุปาจารกุศลดวงที่ ๑ อากาสนัญญาตนณานกุศลจิตอุปบาท คือ กุศลจิตระดับ อากาสนัญญาตนณาน มีแสดงไว้ว่า “โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงอรุณภาพ เพราะก้าวล่วง รูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะปฏิขณสัญญาดับไป เพราะไม่มโนสิการณานัตตสัญญา บรรลु จตุตถฌานที่สหระคด้วย อากาสนัญญาตนสัญญา สหระคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละ สุขและทุกข์ได้...”^{๖๔}

๓.๒) อนุปาจารกุศลดวงที่ ๒ วิญญานัญญาตนณานกุศลจิตอุปบาท คือ กุศลจิตระดับ วิญญานัญญาตนณาน มีแสดงไว้ว่า “โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงอรุณภาพ เพราะก้าวล่วง อากาสนัญญาตนละเสียได้โดยประการทั้งปวง เพราะละสุขได้ ฯลฯ บรรลุจตุตถฌานที่สหระคด้วย วิญญานัญญาตนสัญญา สหระคด้วยอุเบกขา...”^{๖๕}

๓.๓) อนุปาจารกุศลดวงที่ ๓ อากิญจัญญาตนณานกุศลจิตอุปบาท คือ กุศลจิตระดับ อากิญจัญญาตนณาน มีแสดงไว้ว่า “โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงอรุณภาพ เพราะก้าวล่วง วิญญานัญญาตนละเสียได้โดยประการทั้งปวง บรรลุจตุตถฌานที่สหระคด้วยอากิญจัญญาตน สัญญา สหระคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขได้...”^{๖๖}

๓.๔) อนุปาจารกุศลดวงที่ ๔ เนวสัญญานาสัญญาตนณานกุศลจิตอุปบาท คือ กุศล จิตระดับเนวสัญญานาสัญญาตนณาน มีแสดงไว้ว่า “โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงอรุณภาพ เพราะก้าวล่วงอากิญจัญญาตนละเสียได้โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจตุตถฌานที่สหระคด้วย เนวสัญญานาสัญญาตนสัญญา สหระคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขได้...”^{๖๗}

กุศลจิตระดับอนุปาจารภูมินี้ เป็นกุศลจิตเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐาน โดยเพ่ง บัญญัติ คือ อนุปกรรมฐานเป็นอารมณ์ กล่าวคือ บุคคลที่เจริญสมถกรรมฐานได้บรรลุอุปทานแล้ว

^{๖๓} อภิ.สง. (ไทย) ๔๐/[บทนา]/๖๒, จำแนกเป็น ๔ ประเภท ดังนี้ ๑. อากาสนัญญาตนณาน มี อากาสบัญญัติอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์ ๒. วิญญานัญญาตนณาน มีปฐมอรูปรวิญญานอันไม่มีที่สิ้นสุด เป็น อารมณ์ ๓. อากิญจัญญาตนณาน มีนัตถิภาวบัญญัติ (ความไม่มีแห่งปฐมอรูปรวิญญานนั้น) เป็นอารมณ์ และ ๔. เนวสัญญานาสัญญาตนณาน (เป็นจิตที่ไม่มีสัญญาชนิดหยาบแต่ยังมีสัญญาชนิดละเอียดอยู่) มีตติยอรูปร วิญญานเป็นอารมณ์

^{๖๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๖๕/๘๔.

^{๖๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๖๖/๘๕.

^{๖๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๖๗/๘๕.

^{๖๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๖๘/๘๖.

เมื่อมีความเบื่อหน่ายในรูป ไม่พอใจในรูป ต้องการสิ่งที่ละเอียดประณีตกว่านั้นอีก จึงเข้าสู่ตถุคตมาน หรือปัญจกมณซึ่งมีองค์กมณ ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา เพ่งอุปกรรมฐาน ๔ เป็นอารมณ์

อุปาวจรกุศลจิตทั้ง ๔ นี้ ประณีตกว่ากันตามลำดับด้วยอำนาจอุปमानที่ประณีตกว่ากันกล่าวคือ อุปमानจิตทั้ง ๔ นั้น แม้จะมีเจตสิกเป็นองค์ ประกอบเท่ากัน คือ มีอุเบกขาและเอกัคคตา เป็นองค์ประกอบอย่างเดียวกัน แต่มีความประณีตยิ่งหย่อนกว่ากัน เพราะอารมณ์ที่เพ่งนั้นประณีตกว่ากันเป็นชั้นๆ ละเอียดกว่ากันเป็นชั้นๆ เปรียบเหมือนอาคาร ๔ ชั้น พื้นอาคารแต่ละชั้นเหมือนกัน แต่เครื่องประดับ เครื่องประกอบมีแตกต่างกัน มีประณีตและสวยงามกว่ากันโดยลำดับฉะนั้น^{๖๔}

๔) **เตภูมิกกุศล** คือ โลกียกุศลทั้ง ๓ ประเภทที่กล่าวมานั้นเอง เมื่อพระองค์ทรงจำแนกกามาวจรกุศล รูปาวจรกุศลและอุปาวจรกุศลเป็นอย่างๆ แล้ว ได้ทรงนำกลุ่มกุศลทั้ง ๓ เหล่านั้นมาตรัสใหม่ว่า “เตภูมิกกุศล = กุศลเป็นเหตุให้ไปเกิดในภูมิ ๓” โดยแบ่งออกเป็น ๓ ระดับดังนี้

- (๑) กุศลชนิดหยาบ เรียกว่า หีนกุศล
 - (๒) กุศลชนิดกลาง เรียกว่า มัชฌิมกุศล
 - (๓) กุศลชนิดสูง เรียกว่า ปณีตกุศล
- ต่อจากนั้นทรงจำแนกกุศลเป็น ๔ ชนิด ดังนี้
- ก) จันทาธิปไตยยกุศล กุศลที่มีฉันทะเป็นอธิบดี
 - ข) วิริยาธิปไตยยกุศล กุศลที่มีวิริยะเป็นอธิบดี
 - ค) จิตตาธิปไตยยกุศล กุศลที่มีจิตตะเป็นอธิบดี
 - ง) วิมังสาธิปไตยยกุศล กุศลที่มีปัญญาเป็นอธิบดี^{๖๕}

การแบ่งอธิปไตยยกุศลทั้ง ๔ เหล่านั้น อย่างละ ๑๒ ด้วยการนำอธิปไตยยกุศลแต่ละชนิดมาแบ่งเป็น หีนะ มัชฌิมะ และปณีตะ ดังนั้น ในเรื่องของเตภูมิกกุศลนี้ ไม่ว่าจะเป็นกามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล หรืออุปาวจรกุศลก็ตาม ถ้าหากอธิบดีธรรม คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา อ่อนแอ ค่าของกุศลก็อยู่ใน ระดับหีนะ ถ้าอธิบดีธรรมมีกำลังปานกลาง กุศลก็อยู่ในระดับมัชฌิมะ และถ้าอธิบดีธรรมมีพลังสูง กุศลก็อยู่ในระดับปณีตะ ดังนั้น ถึงแม้จะเป็นกุศลชนิดเดียวกัน แต่ก็มีระดับที่แตกต่างกันออกไป ดังตัวอย่างแสดงกามาวจรกุศลดวงที่ ๑ ดังนี้

^{๖๔}พิทุร มลิวัดย์, สภาวธรรมพื้นฐาน ตอน ๑, หน้า ๒๔.

^{๖๕}อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/บทนำ/ [๒๕-๓๐].

จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เป็น ชั้นต่ำ ฯลฯ เป็นชั้นกลาง ฯลฯ เป็นชั้นประณีต ฯลฯ เป็นฉันทาธิปไตย ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตย ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตย ฯลฯ เป็นวิมังสาธิปไตย ฯลฯ เป็น ฉันทาธิปไตยชั้นต่ำ ฯลฯ ชั้นกลาง ฯลฯ ชั้นประณีต ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตยชั้นต่ำ ฯลฯ ชั้นกลาง ฯลฯ ชั้นประณีต ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตยชั้นต่ำ ฯลฯ ชั้นกลาง ฯลฯ ชั้นประณีต ฯลฯ เป็นวิมังสาธิปไตยชั้นต่ำ ฯลฯ ชั้นกลาง ฯลฯ ชั้นประณีต เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ ถือว่าเป็นกุศล^{๑๐}

การที่กุศลจิตอุปบาทมีหลายระดับและหลายชนิดแตกต่างกัน ย่อมทำให้อำนาจในการส่งผลหยাবละเอียดแตกต่างกันไปด้วย

๕) โลกุตตรกุศลธรรม มี ๔ ระดับ ดังนี้

๕.๑) โลกุตตรกุศลปฐมภูมิ ได้แก่ โสคาปัตติมรรคจิตอุปบาท คือ จิตที่ประกอบด้วย โสคาปัตติมคคญาณ

๕.๒) โลกุตตรกุศลทุติยภูมิ ได้แก่ สกทาคามีมรรคจิตอุปบาท คือ จิตที่ประกอบด้วย สกทาคามีมคคญาณ

๕.๓) โลกุตตรกุศลตติยภูมิ ได้แก่ อนาคามีมรรคจิตอุปบาท คือ จิตที่ประกอบด้วย อนาคามีมคคญาณ

๕.๔) โลกุตตรกุศลจตุตถภูมิ ได้แก่ อรหัตตมรรคจิตอุปบาท คือ จิตที่ประกอบด้วย อรหัตตมคคญาณ^{๑๑}

โลกุตตรกุศลธรรม โดยย่อมี ๔ ดวง ตามระดับภูมิธรรม โดยพิสดารมี ๒๐ ดวง เพราะเมื่อว่าโดยการประกอบกับองค์ฌานแล้ว โลกุตตรกุศลหรือมคคจิตอุปบาทดวงหนึ่งๆ ย่อมมีฌาน ๕ จึงนับได้ ๒๐

ข. ประเภทของกุศลธรรมตามนัยวิปัสสนาภูมิ ๖

วิปัสสนาภูมิมี ๖ กลุ่มด้วยกัน ในการแสดงปัจจัยธรรมของคัมภีร์ปฏิฐานมีการกล่าวถึงสภาวธรรมในวิปัสสนาภูมิบ่อยครั้ง จึงควรที่จะได้ศึกษากุศลธรรมที่จัดเข้าในวิปัสสนาภูมิกลุ่มต่างๆ ประเภทของกุศลธรรมที่จัดเข้าในวิปัสสนาภูมิแบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่ คือ (๑) ประเภทของ

^{๑๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๖๕/ ๘๕-๘๖.

^{๑๑} พิชุร มลิวัลย์, สภาวธรรมพื้นฐาน ตอน ๑, หน้า ๔๔.

กุศลธรรมที่จัดเข้าในวิปัสสนาภูมิได้ทั้งหมด และ (๒) ประเภทของกุศลธรรมที่จัดเข้าใน
วิปัสสนาภูมิได้บางส่วน

๑) ประเภทของกุศลธรรมที่จัดเข้าในวิปัสสนาภูมิได้ทั้งหมด

วิปัสสนาภูมิที่กุศลธรรมสามารถจัดเข้าได้ทั้งหมดมี ๓ กลุ่ม คือ (๑) ชั้น
(๒) อายตนะ และ (๓) ชาติ

๑.๑) ประเภทของกุศลธรรมโดยชั้น จำแนกเป็น ๔ ชั้น ดังนี้

๑.๑.๑) กุศล-เวทนาชั้น ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ประกอบในกุศลจิตทั้งหมด
๑.๑.๒) กุศล-สัญญาชั้น ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ประกอบในกุศลจิตทั้งหมด
๑.๑.๓) กุศล-สังขารชั้น ได้แก่ เจตสิก ๓๖ ที่เหลือ (ยกเว้นเวทนาและสัญญา) ที่
ประกอบในกุศลจิตตามสมควร

๑.๑.๔) กุศล-วิญญานชั้น ได้แก่ กุศลจิต ๒๑/๓๗

สรุปรวมเรียกว่า กุศลนามชั้น ๔^{๑๒} ส่วนรูปชั้นหรือรูปธรรมไม่จัดเป็นกุศลธรรม
เพราะกุศลธรรมมีแต่สถานะที่เป็นนามธรรมทั้งหมด

๑.๒) ประเภทของกุศลธรรมโดยอายตนะ จำแนกเป็น ๒ อายตนะ ดังนี้

๑.๒.๑) กุศล-มนายตนะ ได้แก่ กุศลจิต ๒๑ / ๓๗
๑.๒.๒) กุศล-ธัมมายตนะ ได้แก่ เจตสิก ๓๘ ที่ประกอบในกุศลจิต
สรุปรวมเรียกว่า กุศลนามอายตนะ ๒^{๑๓} ส่วนโอฬาริกายตนะ ๑๐ หรือโอฬาริกรูปไม่
จัดเป็นกุศลธรรม เพราะรูปธรรมจัดเป็นกุศลธรรมไม่ได้

๑.๓) ประเภทของกุศลธรรมโดยชาติ จำแนกเป็น ๒ ชาติ ดังนี้

๑.๓.๑) กุศล-มโนวิญญานชาติ ได้แก่ กุศลจิต ๒๑ / ๓๗
๑.๓.๒) กุศล-ธัมมชาติ ได้แก่ เจตสิก ๓๘ ที่ประกอบในกุศลจิต
สรุปรวมเรียกว่า กุศลนามชาติ ๒^{๑๔} ส่วนโอฬาริกชาติ ๑๐ หรือโอฬาริกรูปไม่จัดเป็น
กุศลธรรม เพราะรูปธรรมจัดเป็นกุศลธรรมไม่ได้

^{๑๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/ ๓๘, พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, มาติกา โชติกะ ธัมมสังคณี
สรุปัตถนิสสยะ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔.

^{๑๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๔/ ๓๕, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^{๑๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๗/ ๓๕, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

๒) ประเภทของกุศลธรรมที่จัดเข้าในวิปัสสนาภูมิได้บางส่วน

วิปัสสนาภูมิที่กุศลธรรมสามารถจัดเข้าได้เพียงบางส่วนมี ๓ กลุ่ม คือ (๑) อริยสัจจะ^{๓๕} (๒) อินทรีย์^{๓๖} และ (๓) ปฏิจาสมุปบาท^{๓๗}

๒.๑) ประเภทของกุศลธรรมที่เป็นอริยสัจจะและไม่เป็นอริยสัจจะ

๒.๑.๑) กุศลธรรมที่เป็นอริยสัจจะ มี ๒ สัจจะ ได้แก่

(๑) ทุกขสัจจะ ได้แก่ โลภียกุศลจิต ๑๗ เจตสิก ๓๘

(๒) มัคคสัจจะ ได้แก่ องค์มัคคเจตสิก ๘ ที่ประกอบในโลภุตตรกุศลจิต

๒.๑.๒) กุศลธรรมที่ไม่เป็นอริยสัจจะ ได้แก่ โลภุตตรจิต ๘ / ๒๐ เจตสิกที่เหลือ ๒๘ เป็นสัจจวิมุตติ คือ ไม่จัดเข้าในอริยสัจจะ

๒.๒) ประเภทของกุศลธรรมที่เป็นอินทรีย์และไม่เป็นอินทรีย์

๒.๒.๑) กุศลธรรมที่เป็นอินทรีย์^{๓๘} ได้แก่ กุศลจิต ๒๑/๓๗ และเจตสิกที่เป็นอินทรีย์ ๗ ดวง มีรายละเอียดดังนี้

(๑) กุศลจิตทั้งหมด เป็น มนินทรีย์

(๒) ชีวิตินทรีย์เจตสิก ที่ประกอบในกุศลจิต เป็น ชีวิตินทรีย์

(๓) เวทนาเจตสิก ที่ประกอบในกุศลจิต เป็น เวทนินทรีย์ ๒ อย่าง

(๓.๑) เวทนาเจตสิกที่ประกอบในโสมนัสสหคตกุศลจิต เป็น โสมนัสสินทรีย์

(๓.๒) เวทนาเจตสิกที่ประกอบในอุเบกขาสหคตกุศลจิต เป็น อุเบกขินทรีย์

(๔) สัทธาเจตสิก ที่ประกอบในกุศลจิต เป็น สัทธินทรีย์

(๕) วิริยเจตสิก ที่ประกอบในกุศลจิต เป็น วิริยินทรีย์

(๖) สติเจตสิก ที่ประกอบในกุศลจิต เป็น สตินทรีย์

(๗) เอกัคคตาเจตสิก ที่ประกอบในกุศลจิต เป็น สมาธินทรีย์

^{๓๕} ดู อริยสัจจะ ๔ ใน พระอรรถมรรคชาดิกะ ชัมมาจริยะ , มาติกาโชติกะ ชัมมสังคณีสรรพตถนิสสยะ , หน้า ๑๕.

^{๓๖} ดู อินทรีย์ ๒๒ ในภาคผนวก จ.

^{๓๗} ดู องค์แห่งปฏิจาสมุปบาท ในภาคผนวก จ.

^{๓๘} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๔/ ๔๐.

(๘) ปัญญาเจตสิก ที่ประกอบในกุศลญาณสัมปยุตตจิต เป็น อินทรีย์ แบ่งได้ ๓ อย่าง ได้แก่

(๘.๑) ปัญญาเจตสิก ที่ประกอบในโลกียกุศลญาณสัมปยุตตจิต ๑๓ เป็น ปัญญาอินทรีย์

(๘.๒) ปัญญาเจตสิก ที่ประกอบในโสดาปัตติมัคคจิตเป็น อนัญญาตาวินทรีย์

(๘.๓) ปัญญาเจตสิก ที่ประกอบในมัคคจิตเบื้องต้น ๓ เป็น อัญญาอินทรีย์

๒.๒.๒) กุศลธรรมที่ไม่เป็นอินทรีย์ ได้แก่ เจตสิกอื่นที่เหลือ ๓๑ ที่ประกอบใน กุศลจิต^๘

๒.๓) ประเภทของกุศลธรรมที่เป็นและไม่เป็นองค์ปัจจัยสมุปปาท

๒.๓.๑) กุศลธรรมที่เป็นองค์ปัจจัยสมุปปาท ได้แก่ เจตนาเจตสิกที่ประกอบใน โลภียกุศลจิต ๑๗ ซึ่งเป็นสังขาร และกัมมภาวะ มีรายละเอียดดังนี้

(๑) เจตนาเจตสิกที่ประกอบในกามาวจรกุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ เป็น ปุญญาภิสังขาร และเจตนาเจตสิกที่ประกอบในอรูपाจรกุศลจิตเป็น อานัญญาภิสังขารที่มีอวิชชา เป็นปัจจัย

(๒) เจตนาเจตสิกที่ประกอบในโลภียกุศลจิต ๑๗ เป็น กัมมภาวะที่มีอุปาทานเป็น ปัจจัย

๒.๓.๒) กุศลธรรมที่ไม่เป็นองค์ปัจจัยสมุปปาท ได้แก่ กุศลจิต ๒๑/๓๗ เจตสิก ๓๘ (เว้นเจตนาที่ในโลภียจิต)

๓.๒.๒) ประเภทของอกุศลธรรม

การจัดประเภทของอกุศลธรรม มีหลายแนวคิด ผู้วิจัยเลือกนำเสนอการจัดประเภทของ กุศลธรรม ๒ แนวคิดดังนี้ คือ (๑) ประเภทของอกุศลธรรมตามนัยคัมภีร์มัมสังคณี (๒) ประเภท ของอกุศลธรรมตามนัยปิฎกสนาภูมิ ๖

ก. ประเภทของอกุศลธรรมตามนัยคัมภีร์มัมสังคณี

คัมภีร์มัมสังคณี จิตตูปปาต กัณฑ์ มีการจำแนกอกุศลธรรมตามมูลเหตุ ๓ ประเภท คือ (๑) โลภมูลจิตตูปปาต (๒) โทสมูลจิตตูปปาต และ (๓) โมหมูลจิตตูปปาต

^๘เจตสิก ๓๑ ดวงที่ไม่เป็นอินทรีย์ ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๘ คือ ผัสสะ , สัญญา, เจตนา , มนสิการ, วิตก, วิจารณ์, ปิตี, ฉันทะ โสภณเจตสิก ๒๒ เว้นสัทธา, สติ, ปัญญา.

๑) โลกมูลจิตอุปบาท จิตมีความโลภเป็นมูลเหตุ มี ๘ ดวง คือ

๑.๑) โลกมูลจิตอุปบาทดวงที่ ๑ จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทิฏฐิ...^{๘๐}

๑.๒) โลกมูลจิตอุปบาทดวงที่ ๒ จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทิฏฐิ...เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง...^{๘๑}

๑.๓) โลกมูลจิตอุปบาทดวงที่ ๓ จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากทิฏฐิ...^{๘๒}

๑.๔) โลกมูลจิตอุปบาทดวงที่ ๔ จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากทิฏฐิ...เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง...^{๘๓}

๑.๕) โลกมูลจิตอุปบาทดวงที่ ๕ จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทิฏฐิ...^{๘๔}

๑.๖) โลกมูลจิตอุปบาทดวงที่ ๖ จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทิฏฐิ...เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง...^{๘๕}

๑.๗) โลกมูลจิตอุปบาทดวงที่ ๗ จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทิฏฐิ...^{๘๖}

๑.๘) โลกมูลจิตอุปบาทดวงที่ ๘ จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทิฏฐิ...เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง...^{๘๗}

โลกมูลจิตอุปบาท เป็นจิตที่มีรากเหง้าเค้ามูลมาจากความอยากได้ ความต้องการ ความกำหนด ความเพติดเพลิน ความคิดใจ ความชอบใจในอารมณ์ รวมความว่า จิตจำพวกนี้ มีโลภะเป็นต้นนำ

^{๘๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๖๕/ ๑๑๐.

^{๘๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๘๕/ ๑๑๖.

^{๘๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๐๐/ ๑๑๖.

^{๘๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๐๒/ ๑๑๗.

^{๘๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๐๓/ ๑๑๗.

^{๘๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๐๕/ ๑๑๘.

^{๘๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๐/ ๑๑๘.

^{๘๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๒/ ๑๒๐.

๒) โทสมูลจิตตูปบาท จิตที่มีโทสะเป็นมูลเหตุ มี ๒ ดวง คือ

๒.๑) โทสมูลจิตตูปบาทดวงที่ ๑ จิตที่เป็นอกุศล สหรัคด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิกะ...^{๔๘}

๒.๒) โทสมูลจิตตูปบาทดวงที่ ๒ จิตที่เป็นอกุศล สหรัคด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิกะ...เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง...^{๔๙}

โทสมูลจิตตูปบาท เป็นจิตที่มีรากเหง้าเค้ามูลเกิดมาจากความไม่ชอบ เสียใจ กลุ่มใจ รำคาญใจ หงุดหงิด โกรธ เกลียด กลัว ประทุษร้าย ทำลาย รวมความว่า ไม่อยากได้ในอารมณ์นั้น มีโทสะเป็นตัวนำ

๓) โมหมูลจิตตูปบาท จิตมีโมหะเป็นมูลเหตุ มี ๒ ดวง คือ

๓.๑) โมหมูลจิตตูปบาทดวงที่ ๑ จิตที่เป็นอกุศล สหรัคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยวิจิกิณา...^{๕๐}

๓.๒) โมหมูลจิตตูปบาทดวงที่ ๒ จิตที่เป็นอกุศล สหรัคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ...^{๕๑}

โมหมูลจิตตูปบาท เป็นจิตที่มีรากเหง้าเค้ามูลเกิดมาจาก ความหลง ความมกมาย ความไม่รู้เหตุผลต้นปลาย มีโมหะเป็นตัวนำ

อกุศลจิต ๑๒ ดวง ถึงแม้จะเป็นจิตที่ชั่ว เป็นบาปและให้ผลป็นทุกข์ แต่ส่วนมากจะเกิดได้ง่ายและเกิดได้บ่อย ทั้งนี้ก็เพราะเหตุว่า เมื่อจิตได้รับอารมณ์ใดแล้ว ส่วนมากก็ไม่ได้พิจารณาให้แยบคาย คือ ไม่พิจารณาให้ลึกซึ้งถึงสภาพแห่งความเป็นจริงของอารมณ์ที่ประสบนั้น การไม่ได้ใจพิจารณาอารมณ์ด้วยดีนี้ เรียกว่า อโยนิโสมนสิการ

ข. ประเภทของอกุศลธรรมตามนัยวิปัสสนาภูมิ ๖

วิปัสสนาภูมิมี ๖ กลุ่มด้วยกัน ในการแสดงปัจจัยธรรมของคัมภีร์ปัญฐานมีการกล่าวถึงสภาวะธรรมในวิปัสสนาภูมิบ่อยครั้ง จึงเป็นควรที่จะได้ศึกษาอกุศลธรรมที่จัดเข้าในวิปัสสนาภูมิ กลุ่มต่างๆ ประเภทของอกุศลธรรมที่จัดเข้าในวิปัสสนาภูมิแบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่ คือ

^{๔๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๓/ ๑๒๐.

^{๔๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๒๑/ ๑๒๒.

^{๕๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๒๒/ ๑๒๒.

^{๕๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๒๓/ ๑๒๓.

(๑) ประเภทของอุตสาหกรรมที่จัดเข้าในวิปัสสนาภูมิได้ทั้งหมด และ (๒) ประเภทของอุตสาหกรรมที่จัดเข้าในวิปัสสนาภูมิได้บางส่วน

๑) ประเภทของอุตสาหกรรมที่จัดเข้าในวิปัสสนาภูมิได้ทั้งหมด

วิปัสสนาภูมิที่อุตสาหกรรมสามารถจัดเข้าได้ทั้งหมดมี ๔ กลุ่ม คือ (๑) ชั้น (๒) อายุคนะ (๓) ชาติ และ (๔) สัจจะ

๑.๑) ประเภทของอุตสาหกรรมโดยชั้น จำแนกเป็น ๔ ชั้น ดังนี้

๑.๑.๑) อกุล-เวทนาชั้น ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ประกอบในอกุลจิตทั้งหมด

๑.๑.๒) อกุล-สัญญาชั้น ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ประกอบในอกุลจิตทั้งหมด

๑.๑.๓) อกุล-สังขารชั้น ได้แก่ เจตสิก ๒๕ ที่เหลือ ที่ประกอบได้ในอกุลจิต

ตามสมควร

๑.๑.๔) อกุล-วิญญาณชั้น ได้แก่ อกุลจิต ๑๒

สรุปรวมเรียกว่า อกุลนามขันธ์ ๔^{๕๒} ส่วนรูปขันธ์ไม่จัดเป็นอุตสาหกรรม เพราะอุตสาหกรรมมีแต่สภาวะที่เป็นนามธรรมทั้งหมด

๑.๒) ประเภทของอุตสาหกรรมโดยอายุคนะ จำแนกเป็น ๒ อายุคนะ ดังนี้

๑.๒.๑) อกุล-มนายคนะ ได้แก่ อกุลจิต ๑๒

๑.๒.๒) อกุล-ธัมมายคนะ ได้แก่ เจตสิก ๒๗ ที่ประกอบในอกุลจิต

สรุปรวมเรียกว่า อกุลนามอายุคนะ ๒^{๕๓} ส่วนโอฬาริกายคนะ ๑๐ หรือโอฬาริกรูปไม่จัดเป็นอุตสาหกรรม เพราะรูปธรรมเป็นอุตสาหกรรมไม่ได้

๑.๓) ประเภทของอุตสาหกรรมโดยชาติ จำแนกเป็น ๒ อายุคนะ ดังนี้

๑.๓.๑) อกุล-มโนวิญญาณธาตุ ได้แก่ อกุลจิต ๑๒

๑.๓.๒) อกุล-ธัมมธาตุ ได้แก่ เจตสิก ๒๗ ที่ประกอบในอกุลจิต

สรุปรวมเรียกว่า อกุลนามธาตุ ๒^{๕๔} ส่วนโอฬาริกธาตุ ๑๐ หรือโอฬาริกรูปไม่จัดเป็นอุตสาหกรรม เพราะรูปธรรมย่อมจัดเป็นอุตสาหกรรมไม่ได้

^{๕๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๕๗/ ๑๑๕, พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, มาติกาโชติกะ ธัมมสังคณี
สรุปัตถนิสสยะ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๕), หน้า ๑๕.

^{๕๓} อ้างแล้ว.

^{๕๔} อ้างแล้ว.

๑.๔) ประเภทของอภุศลธรรมโดยอริยสัจจะ จำแนกเป็น ๒ อริยสัจจะ^{๕๕} ดังนี้

๑.๔.๑) อภุศล-ทุกขสัจจะ ได้แก่ อภุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๖ (เว้น โลกเจตสิก)

๑.๔.๒) อภุศล-สมุทยสัจจะ ได้แก่ โลกเจตสิก

๒) ประเภทของอภุศลธรรมที่จัดเข้าในวิปัสสนาภูมิได้บางส่วน

กลุ่มวิปัสสนาภูมิที่สงเคราะห์อภุศลธรรมได้บางส่วน มี ๒ กลุ่ม ได้แก่ (๑) อินทรีย์ และ (๒) ปฏิจสุมุปปาท

๒.๑) ประเภทของอภุศลธรรมที่เป็นอินทรีย์และไม่เป็นอินทรีย์ ดังนี้

๒.๑.๑) อภุศลธรรมที่เป็นอินทรีย์ ได้แก่ อภุศลจิต ๑๒ และเจตสิกที่เป็นอินทรีย์ ๔ ดวง มีรายละเอียดดังนี้

(๑) อภุศลจิตทั้งหมด เป็น มนินทรีย์

(๒) ชีวิตินทรียเจตสิก ที่ประกอบในอภุศลจิต เป็น ชีวิตินทรีย์

(๓) เวทนาเจตสิก ที่ประกอบในอภุศลจิต เป็น เวทณินทรีย์ ๓ อย่าง

(๓.๑) เวทนาเจตสิก ที่ประกอบในโลภมูลโสมนัสสหคจิต เป็น โสมนัสสินทรีย์

(๓.๒) เวทนาเจตสิก ที่ประกอบในโทสมูลจิต เป็น โทมนัสสินทรีย์

(๓.๓) เวทนาเจตสิก ที่ประกอบในโลภมูลอุเบกขาสหคจิต เป็น อุเปกขินทรีย์

(๔) วิริยเจตสิก ที่ประกอบในอภุศลจิต เป็น วิริยินทรีย์

(๕) เอกัคคตาเจตสิก ที่ประกอบในอภุศลจิต เป็น สมาธินทรีย์

๒.๑.๒) อภุศลธรรมที่ไม่เป็นอินทรีย์ ได้แก่ เจตสิกอื่นที่เหลือ ๒๑ ที่ประกอบใน อภุศลจิต^{๕๖}

๒.๒) ประเภทของอภุศลธรรมที่เป็นและไม่เป็นองค์ปฏิจสุมุปปาท ดังนี้

๒.๒.๑) อภุศลธรรมที่เป็นองค์ปฏิจสุมุปปาท ได้แก่ โมหเจตสิก เจตนาเจตสิก โลกเจตสิก และทัญญูเจตสิกที่ประกอบในอภุศลจิต ซึ่งเป็น อวิชชา, อปฺปญฺญากิสังขาร , ตัณหา, อุปาทานและกัมมภาวะ มีรายละเอียดดังนี้

^{๕๕} อ่างแล้ว.

^{๕๖} เจตสิกที่ประกอบในอภุศลจิตที่ไม่เป็นอินทรีย์ ๒๑ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๘ ดวง คือ ผัสสะ, สัญญา, เจตนา, มนสิการ, วิตก, วิจาร, อธิโมกข์, ปิตี และฉันทะ อภุศลเจตสิกทั้ง ๑๔ ดวง.

- (๑) โมหเจตสิก เป็น อวิชา
- (๒) เจตนาเจตสิก ที่ประกอบด้วยในอกุศลจิต เป็น อปฺปญฺญากิสังขารที่มีอวิชาเป็นปัจจัย และกัมมภาวะที่มีอุปาทานเป็นปัจจัย
- (๓) โลกเจตสิก เป็น ตัณหาที่มีเวทนาเป็นปัจจัย และกามุปาทานที่มีตัณหาเป็นปัจจัย
- (๔) ทิฏฐิเจตสิก เป็น ทิฏฐูปาทาน, สลัปปตูปาทานที่มีตัณหาเป็นปัจจัย
- ๒.๒.๒) อกุศลธรรมที่ไม่เป็นองค์ปฏิเสธสมุปปาท ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิกอื่นอีก ๒๓ ที่เหลือ (เว้นโมหะ เจตนา โลกะ ทิฏฐิ)

๓.๓ การส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

๓.๓.๑ การส่งผลของกุศลธรรม

การส่งผลของกุศลธรรม ถ้ากล่าวโดยตรงก็คือ การส่งผลของกุศลกรรม หรือ กุศลเจตนา ที่ทำหน้าที่เป็นกัมมปัจจัย ดังนั้น พึงเข้าใจร่วมกันว่า การส่งผลของกุศลธรรม ก็คือ การส่งผลของกุศลกรรมนั่นเอง การส่งผลของกุศลธรรมมีการแสดงไว้หลายแนวคิดด้วยกัน ในที่นี้ผู้วิจัยนำเสนอ ๒ แนวคิด คือ (๑) การส่งผลของกุศลธรรมตามนัยกรรม ๑๒ และ (๒) การส่งผลของกุศลธรรมตามนัยปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

ก. การส่งผลของกุศลธรรมตามนัยกรรม ๑๒

กรรมนั้นแบ่งเป็น ๓ หมวด หมวดละ ๔ จึงเป็นกรรม ๑๒ ชนิด^{๕๖} คือ

๑) หมวดที่ ๑ กิจจตุกะ แสดงโดยหน้าที่ของกรรม มี ๔ อย่าง^{๕๗} คือ

๑.๑) ชนกกรรม กรรมทำให้เกิด เป็นกรรมที่มีหน้าที่ทำให้เกิดวิบาก นามขันธ์และกัมมชรูปทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล^{๕๘}

^{๕๖} พิชุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๒๖), หน้า ๕.

^{๕๗} ดูรายละเอียด ในพระสังฆมณฑล ชัมมาจริยะ , ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกะ-มรณูปปัตติจตุกะ, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ไทยรวนวัน กราฟฟิค เพลท , ๒๕๔๖), หน้า ๑๐-๓๓.

กุศล-ชนกกรรมนี้ องค์กรได้แก่ โลภียกุศลกรรม ๑๗ คือ มหากุศลกรรม ๘ รูปาวจรกุศลกรรม ๕ อรูปาวจรกุศลกรรม ๔ หรือ เจตนาเจตสิกที่ในโลภียกุศลจิต ๑๗

กุศลชนกกรรม มี ๒ อย่าง คือ

๑. ทำให้เกิดวิบากนามขันธ์และกัมมชรูปในปฏิสนธิกาล ได้แก่ ทำให้เกิดเป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นต้น ชนกรรมที่นำปฏิสนธินี้ส่วนมากต้องเป็นกรรมที่ครอบงำ กล่าวคือ ถ้าเป็นกุศล กรรมก็ต้องครอบงำของเจตนา

๒. ทำให้เกิดวิบากนามขันธ์และกัมมชรูปในปัตติกาล ได้แก่ ทำให้เกิด ตา หู จมูก และอวัยวะน้อยใหญ่ ตลอดจนการได้เห็น การได้ยิน เป็นต้น อันจะเป็นปัจจัย คือ เป็นที่รองรับ ความสุขได้มากกว่าความทุกข์ กรรมที่นำให้เกิดในปัตติกาลนี้ จะเป็นกรรมที่ครอบงำ แห่งกรรมบถหรือไม่ก็ตาม ย่อมให้ผลได้ทั้งนั้น แม้วิมาน อันเป็นที่อยู่ของเทวดาของพรหม จัดเป็นกัมม ปัจจัยอุตฺตรูป^{๑๑๑} ที่เกิดจากกุศลชนกกรรมด้วย^{๑๑๒}

๑.๒) อุปถัมภกกรรม กรรมอุดหนุนหรือส่งเสริม ทำหน้าที่อุดหนุนส่งเสริมกรรม ชนิดเดียวกัน กล่าวคือ ในทางที่ดีจะส่งเสริมให้กุศลกรรมส่งผลให้ดียิ่งขึ้น

กุศล-อุปถัมภกกรรมนี้ก็ได้แก่ มหากุศลกรรม ๘ คือ เจตนาเจตสิกที่ในมหากุศลจิต ๘ ดวง ทำหน้าที่อุดหนุนส่งเสริมในทางดี

สำหรับมหัคคตกุศลกรรม ๕ คือ รูปาวจรกุศลกรรม ๕ และอรูปาวจรกุศลกรรม ๔ นั้น มีหน้าที่เป็นชนกกรรมนำให้ปฏิสนธิเป็นพรหมบุคคลในพรหมภูมิแต่อย่างเดียวนั้น ไม่มีหน้าที่อุปถัมภ์ คือ อุดหนุนส่งเสริมกรรมอื่นๆ แต่อย่างใดเลย เมื่อมหัคคตกุศลกรรม ๕ ไม่มีโอกาส ได้ส่งผลให้ปฏิสนธิแล้ว ก็เป็นอโหสิกรรมไป ไม่มีฐานะที่จะเป็นอุปถัมภกกรรมได้^{๑๑๓}

กุศล-อุปถัมภกกรรม มี ๓ อย่าง^{๑๑๔} คือ

๑) อุดหนุนกุศลชนกกรรม ที่ยังไม่มีโอกาสให้ผล ให้มีโอกาสให้ผล มี ๔ คือ

(๑) กุศลที่เกิดขึ้นในขณะที่ใกล้ตาย ช่วยอุดหนุนกุศลชนกกรรมในอดีตภพ เช่น นาย ก. เป็นชาวพุทธทำกุศลเป็นส่วนมาก เมื่อใกล้ตายนิมิตไม่ดี มาปรากฏ ได้ฟังธรรม จิตใจ ผ่องใส ตายแล้วไปเกิดในสุคติภูมิ เป็นต้น

^{๑๑๑} พิกุล มลิวัลย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๓, หน้า ๕.

^{๑๑๒} รูปที่เกิดจากอุตฺต คือ สสารวัตถุ โดยมีกรรมเป็นปัจจัยสนับสนุน.

^{๑๑๓} พระสังฆมณฑล ธรรมชาตปิฎก, ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ, หน้า ๑๐.

^{๑๑๔} พิกุล มลิวัลย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๓, หน้า ๗.

^{๑๑๕} พระสังฆมณฑล ธรรมชาตปิฎก, ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ, หน้า ๑๑.

(๒) กุศลที่เกิดขึ้นในขณะที่ใกล้ตาย ช่วยอุดหนุนกุศลชนกกรรมในปัจจุบันภพ เช่น นาย ข. เป็นชาวพุทธ ทำกุศลมาก เมื่อใกล้ตายนิมิตไม่ดีมาปรากฏ ได้ฟังธรรม จิตใจผ่องใส ตายแล้วไปเกิดในสุคติภูมิ เป็นต้น

(๓) กุศลที่เกิดขึ้นปกติอยู่เสมอในปัจจุบันภพ ช่วยอุดหนุนกุศลชนกกรรมในอดีตภพ เช่น นาย ค. เป็นมิชฌาภิบาล ต่อมาตามเจ้านายของตนไปฟังธรรม มีใจเลื่อมใส ตายแล้วเกิดในสุคติภูมิ เป็นต้น

(๔) กุศลที่เกิดขึ้นปกติอยู่เสมอในปัจจุบันภพ ช่วยอุดหนุนกุศลชนกกรรมในปัจจุบันภพ เช่น นาย ง. เคยบวชเรียนมาแล้ว ลีลาออกมามีอาชีพเกี่ยวกับกุศล คือ ทำประมง แต่ก็ทำกุศลทุกๆ วันพระ ตายแล้วไปเกิดในสุคติภูมิ เป็นต้น

๒) อุดหนุนกุศลชนกกรรม ที่กำลังมีโอกาสนำให้ผล ให้มีกำลังในการให้ผลบริบูรณ์ยิ่งขึ้น มี ๕ คือ

(๑) กุศลที่เกิดขึ้นในขณะที่ใกล้ตาย ช่วยอุดหนุนกุศลชนกกรรมในอดีตภพ เช่น นาง ก. มีจิตใจละเอียดรอบ ปร แต่เป็นคนจน ได้ทำกุศลเพียงเล็กน้อย ตายแล้วได้ไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาชั้นสูง เป็นต้น

(๒) กุศลที่เกิดขึ้นในขณะที่ใกล้ตาย ช่วยอุดหนุนกุศลชนกกรรมในปัจจุบันภพ เช่น นาง ข. เป็นคนมีใจเป็นกุศล ได้กระทำความกุศลอยู่เสมอ เมื่อตายแล้วได้ไปเกิดเป็นมนุษย์ หรือเทวดาชั้นสูง เป็นต้น

(๓) กุศลที่เกิดขึ้นปกติอยู่เสมอในปัจจุบันภพ ช่วยอุดหนุนกุศลชนกกรรมในอดีตภพ เช่น เด็กหญิง ก. เป็นลูกคนใจบุญ และถูกสอนให้ใส่บาตรอยู่เสมอ อยู่มา ๕ ขวบก็ตาย เมื่อตายแล้ว ไปเกิดเป็นเทวดาชั้นสูง เป็นต้น

(๔) กุศลที่เกิดขึ้นปกติอยู่เสมอในปัจจุบันภพ ช่วยอุดหนุนกุศลชนกกรรมในปัจจุบันภพ เช่น นาง ง. เป็นคนใจบุญ และทำบุญอยู่เสมอ เมื่อตายแล้วไปเกิดเป็นเทวดาชั้นสูง เป็นต้น

(๕) กุศลที่เกิดขึ้นในอดีตภพ ช่วยอุดหนุนแก่กุศลชนกกรรมในปัจจุบันภพ เช่น นาง จ. เคยได้ทำบุญไว้ในชาติก่อนมาก มาชาตินี้ก็เป็นคนใจบุญ ได้ทำบุญเสมอ ตายแล้วไปเกิดเป็นเทวดาชั้นสูง เป็นต้น

๓) อุดหนุนรูปนาม ที่เกิดมาแล้วให้เจริญขึ้นและตั้งอยู่ได้ มี ๔ คือ

(๑) กุศลที่เคยทำมาในภพก่อนๆ ช่วยอุดหนุนนามรูปที่เกิดมาจากกุศลชนกกรรม เช่น พระสรีระร่างกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น

(๒) กุศลที่เคยทำมาในภพนี้ ช่วยอุดหนุนนามรูปที่เกิดมาจากกุศลชนกกรรม เช่น คนใจบุญชอบทำประโยชน์แก่ส่วนรวม มีสุขภาพกายและจิตใจดี เป็นต้น

(๓) กุศลที่เคยทำมาในภพก่อนๆ ช่วยอุดหนุนนามรูปที่เกิดมาจากกุศลชนกกรรม เช่น แม่ที่มีเจ้าของเลี้ยงเป็นอย่างดี เป็นต้น

(๔) กุศลที่เคยทำมาในภพนี้ ช่วยอุดหนุนนามรูปที่เกิดมาจากกุศลชนกกรรม เช่น สุนัขแสนรู้ที่แสดงการระต่อเจ้าของ จึงได้รับการเลี้ยงดูอย่างดี เป็นต้น

อุปถัมภกกรรมเอง ไม่สามารถที่จะทำให้วิบากเกิดได้โดยตรง ทำได้แต่เพียงอุปถัมภ์สนับสนุนให้เป็นไปได้นานๆ ในอดีตกาล เช่น ช่วยอุปถัมภ์ทำให้ธาตุทั้ง ๔ มีความสม่ำเสมอขึ้น จึงทำให้เป็นคนมีโรคน้อย เป็นคนมีอนามัยดี เมื่อบุคคลนั้นมีโรคน้อย เป็นคนมีอนามัยดี ชนกรรมที่เป็นกุศลที่ได้ทำไว้แล้วในอดีตก็มีโอกาสให้ผลได้โดยสะดวก ส่งผลให้ได้รับความสุขบ่อยๆ

๑.๓) อุปปีพกกรรม กรรมเบียดเบียน เป็นกรรมที่มีหน้าที่เบียดเบียนกรรมอื่นๆ และรูปนามที่เกิดจากกรรมอื่น ๆ อุปปีพกกรรมนี้ก็ได้แก่ อุปถัมภกกรรมนั่นเอง คือ กุศลกรรมอุดหนุนส่งเสริมกุศลกรรมให้มีกำลังกล้าแข็งขึ้นเพียงใด ก็ย่อมเป็นการ เบียดเบียนอกุศลกรรมนั้น ให้อกุศลกรรมมีกำลังลดน้อยถอยลงเพียงนั้น กล่าวคือ กุศลกรรมอุปถัมภ์กุศล ชนกรรมให้ได้ส่งผล ก็เป็นการเบียดเบียนขัดขวางไม่ให้อกุศลกรรมได้โอกาสส่งผลไปในตัว

กุศล-อุปปีพกกรรมนี้ ได้แก่ เจตนาในมหากุศลจิต ๘ ดวง เหมือนในอุปถัมภกกรรม การเบียดเบียนของอุปปีพกกรรม แบ่งออกได้ ๓ อย่าง^{๑๑๔} คือ

๑) เบียดเบียนชนกกรรมอื่นๆ เพื่อไม่ให้มีโอกาสนำผล คือ กุศลที่ทำในภพนี้ เบียดเบียนอกุศลชนกกรรมเพื่อไม่ให้มีโอกาสนำผล เช่น กรณีนาย ก. เป็นชาวพุทธทำกุศลเป็นส่วนมาก เมื่อใกล้ตายนิมิตไม่ดีมาปรากฏ ได้ฟังธรรม จิตใจผ่องใส ตายแล้วไปเกิดในสุคติภูมิ เป็นต้น

๒) เบียดเบียนชนกกรรมอื่นๆ ที่มีโอกาสนำผลอยู่แล้ว ให้มีกำลังลดลง คือ กุศลที่ทำในปัจจุบันภพ เบียดเบียนอกุศลชนกกรรมที่กำลังมีโอกาสนำผลอยู่ ให้มีกำลังลดน้อยลง เช่น กรณีพระเจ้าอชาตศัตรูที่เป็นผู้อุปถัมภ์การปลงสังคายนาล้างความทุกข์ใจจากการทำปิฎกชาติได้บ้าง เป็นต้น

๓) เบียดเบียนรูปนามที่เกิดจากชนกกรรมนั้น คือ กุศลอุปปีพกกรรม เบียดเบียนรูปนามที่เกิดจากอกุศลกรรม เช่น บุคคลที่มีโรคประจำตัว ต่อมาทำกุศลเสมอๆ และเวลาต่อมา โรคประจำตัวก็ทุเลาหรือหายไป เป็นต้น

^{๑๑๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ, หน้า ๒๔.

๑.๔) อุปฆาตกรรม หรือ อุปัจเจตกรรม กรรมตัดรอน เป็นกรรมที่มีหน้าที่ตัดรอนกรรมอื่นๆ และวิบากของกรรมอื่นๆ ให้สิ้นลง เป็นการตัดให้ขาดให้หมดสิ้นไปโดยประการทั้งปวง^{๑๐๕}

กุศล-อุปฆาตกรรมนี้ ได้แก่ เจตนาในมหากุศลจิต ๘ ดวง เจตนาในมหัคคตกุศลจิต ๕ ดวง และเจตนาในมัคคจิต ๔ ดวง หรือ เจตนาในกุศลจิตทั้ง ๒๑/๓๗

การตัดรอนของอุปฆาตกรรม มี ๒ อย่าง^{๑๐๖} คือ

๑) กุศลอุปฆาตกรรมตัดชนกรรมอื่นๆ เพื่อไม่ให้มีโอกาสดังผลตลอดไป มี ๒ คือ

(๑) กุศลอุปฆาตกรรม ตัดอกุศลชนกรรม เช่น กรณีพระ องค์คุณิมาลเถระบรรลุปะเป็นพระอรหันต์แล้วไม่ต้องไปเกิดในอบายภูมิอีก เป็นต้น

(๒) กุศลอุปฆาตกรรม ตัดกุศลชนกรรม เช่น ผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วโลกียกุศลที่เคยทำก็ไม่ส่งผลให้เกิดในสุคติภูมิอีก เป็นต้น

๒) กุศลอุปฆาตกรรมตัดนามรูป ที่เกิดจากชนกรรมนั้นๆ ให้เสียไป มี ๒ คือ

(๑) กุศลอุปฆาตกรรม ตัดนามรูปที่เป็นอกุศลวิบาก เช่น การระลึกถึงกุศลที่เคยทำมาของสัตว์นรก ทำให้พ้นอศัพทภาพนั้นได้ เป็นต้น

(๒) กุศลอุปฆาตกรรม ตัดนามรูปที่เป็นกุศลวิบาก เช่น ฆราวาสที่บรรลุปะอรหัตผลแล้วไม่ได้บวชต้องปรินิพพานภายใน ๗ วัน เป็นต้น

๒) หมวดที่ ๒ ปากทานจตุกกะ แสดงโดยลำดับการให้ผลของกรรม มี ๔ อย่าง^{๑๐๗} คือ

๒.๑) ครุกรรม กรรมหนักเป็นกรรมที่แรง มีกำลังมากจะสามารถส่งให้ได้รับผลก่อนกรรมอื่นๆ ทั้งนี้ ครุกรรมเป็นกรรมลำดับแรกที่จะส่งผลนำไปเกิดในภพที่สองก่อนกรรมอื่นๆ คือ ส่งผลก่อนอาสันนกรรม อาจิณณกรรม และกฏัตตากรรม

กุศล-ครุกรรม ได้แก่ มหัคคตกุศลกรรม ๕ คือ เจตนาในรูปาวจรกุศลจิต ๕ เจตนาในอรูปาวจรกุศลจิต ๔ กล่าวคือ ฌานกุศลกรรมทั้งฝ่ายรูปาวจรและอรูปาวจรนั้นมีกำลังแรงมาก ผู้ได้ฌานนี้ถ้าฌานไม่เสื่อม เมื่อสิ้นชีวิตแล้วอำนาจฌานจะส่ง ผลให้ไปเกิดในพรหมโลกในชาติที่ ๒

^{๑๐๕} พุทฺธ มลิวัดย์, สภาธรรมพินฐาน ตอน ๓, หน้า ๘.

^{๑๐๖} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ, หน้า ๒๗.

^{๑๐๗} ดูรายละเอียด ในพระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ , ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ, หน้า ๓๓-๖๕.

อย่างแน่นอน ฌานที่สูงมีคุณธรรมมากกว่าฌานต่ำ ฌานสูงจึงได้โอกาสให้ผล เมื่อฌานสูงให้ผลแล้ว ฌานที่ต่ำกว่าก็หมดโอกาสที่จะให้ผล กลายเป็นอโหสิกรรมไป ไม่มีหน้าที่แม้แต่จะอุดหนุนส่งเสริม ฌานที่สูงกว่าให้ผลนั้น

โลกุตตรกรรม ๔ นั้น ก็เป็นครุกรรมเหมือนกัน แต่เป็นกรรมตัดวัฏฏะไม่ส่งผลให้เกิดในภพในชาติต่อไปจึงไม่จัดเป็นกรรมในหมวดนี้ เพราะกรรมในหมวดนี้หมายความว่ากรรมที่ส่งผลให้เกิดในชาติที่ ๒ เท่านั้น^{๑๐๔}

๒.๒) อาสันนกรรม กรรมที่กระทำเมื่อใกล้ตาย หมายความว่าในเวลาใกล้ตายได้กระทำความดี หรือแม้แต่ระลึกถึงสิ่งที่ดี ก็เรียกว่าเป็น กุศลอาสันนกรรม มีอำนาจส่งให้ได้รับผลนำไปเกิดในกามสุคติภูมิ

อาสันนกรรมนี้จะส่งให้ได้รับผลก่อนตายในเมื่อไม่มีครุ กรรมให้ผล กล่าวคือบุคคลใดไม่เคยได้กระทำครุ กรรมแม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง มีแต่อาสันนกรรมนี้ อาสันนกรรมก็ให้ผลก่อนอาจิณกรรม และกฏัตตากรรม

กุศล-อาสันนกรรมนี้ ได้แก่ กามาวจรกุศลกรรม ๘ คือ เจตนาในมหากุศลจิต ๘ สำหรับมหัคคตกุศลกรรม ๕ ไม่จัดเข้าในอาสันนกรรม เพราะเป็นครุกรรมแต่ฝ่ายเดียว^{๑๐๕}

๒.๓) อาจิณกรรม กรรมที่กระทำเสมอจนเคยชิน ในบางแห่งเรียกว่า พาหุลกรรม แปลว่า กรรมที่ทำไว้มาก กรรมที่เคยทำไว้เสมอๆ เป็นการสั่งสมไว้บ่อยๆ ไม่ว่าจะเป็นการกระทำทางกาย ทางวาจา หรือแม้แต่คิดทางใจ ตามปกติก็ให้ผลในปวัตติกาล เว้นแต่เมื่อบุคคลผู้ใกล้จะตายไม่เคยได้กระทำครุกรรม และไม่มีอาสันนกรรม อาจิณกรรมนี้จึงจะส่งให้ได้รับผลในชาติที่ ๒ ไปเกิดในภพในชาตินั้น ๆ ตามควรแก่กรรมของตน^{๑๐๖}

อาจิณกรรมนี้ ได้แก่ กามาวจรกุศลกรรม ๘ คือ เจตนาในมหากุศลจิต ๘ เท่านั้น

๒.๔) กฏัตตากรรม กรรมสักว่าทำ กรรมเล็กน้อย หมายถึง กรรมที่ทำไว้พอประมาณ พอประมาณในที่นี้ หมายถึง ไม่เท่าถึงกรรมทั้ง ๓ ข้อ ที่กล่าวแล้วข้างต้น หรือหมายถึง

^{๑๐๔} พิชุร มลิวัลย์, สภาวธรรมพื้นฐาน ตอน ๓, หน้า ๑๐.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^{๑๐๖} อ่างแล้ว.

กรรมในอดีตภพ เมื่อกรรมทั้ง ๓ ข้างต้น คือ ทุจริตกรรม อาสันนกรรมและอาจิณณกรรม ไม่มีที่จะให้ผลแล้ว กุฎตดาการณนี้จึงจะเป็นผู้ให้ผล คือ ให้ปฏิสนธิในภพในชาติต่าง ๆ ตามกรรมของตน

กุศล-กุฎตดาการณนี้ ได้แก่ กามาวจรกุศลกรรม ๘ คือ เจตนาในมหากุศลจิต ๘ ดวง กุศลกุฎตดาการณ กุศลกรรมเล็กน้อย เป็นกรรมสักแต่จะทำ ซึ่งหมายความว่าได้เป็น ๒ ประการ คือ

๑) กุศลกุฎตดาการณ หมายถึง กุศลกรรมที่กระทำในภพนี้ เช่น ทำกุศลกรรมไม่ครบองค์แห่งเจตนา จึงไม่เข้าถึงความเป็นครุกรรม อาสันนกรรม หรืออาจิณณกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

๒) กุศลกุฎตดาการณ หมายถึง กุศลกรรมที่ได้กระทำมาแล้วในภพก่อน ๆ ได้แก่ กุศลอุปปราปริยเวทนียกรรม อันคอยติดตามจะให้ผลเป็นสุขวิบากอยู่^{๑๑๑}

๓) หมวดที่ ๓ ปากกาลจตุกกะ แสดงโดยเวลาให้ผล มี ๔ อย่าง^{๑๑๒} คือ

๓.๑) ทัฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมให้ผลในชาติปัจจุบันเป็นกรรมที่ส นองผลในชาตินี้ หมายความว่า กรรมนั้นจะต้องส่งผลแก่ผู้กระทำในชาตินี้ ก็ด้วยกรรมที่ได้กระทำในภพนี้นั่นแหละให้ผลในปวัตติกาลในชาตินี้นั่นเอง ไม่ติดตามข้ามภพข้ามชาติไปให้ผลในชาติที่ ๒ หรือชาติต่อๆ ไปได้อีก เมื่อได้กระทำ กุศลกรรมลงไปแล้วและได้ผลภายใน ๗ วัน เรียกว่า กุศล-ปริปัฏกทัฏฐธรรมเวทนียกรรม (กุศลกรรมแก่กล้ามาก) แต่ถ้าได้ผลภายหลัง ๗ วันไปแล้ว เรียกว่า กุศล-อุปปริปัฏกทัฏฐธรรมเวทนียกรรม (กุศลกรรมไม่แก่กล้ามาก)^{๑๑๓}

กุศล-ทัฏฐธรรมเวทนียกรรมนี้ ได้แก่ กามาวจรกุศลกรรม ๘ โลกุตตรกุศลกรรม หรือ มัคคกรรม คือ เจตนาในมหากุศลจิต ๘ ดวง ซึ่งประกอบในชวนจิตที่ ๑ และเจตนาในโลกุตตรกุศลจิต ๔

๓.๒) อุปัชชเวทนียกรรม กรรมให้ผลในชาติที่สอง ถัดจากชาติที่ทำกรรมนี้ ส่งผลทั้งในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาลด้วย

กุศล-อุปัชชเวทนียกรรมนี้ ได้แก่ กามาวจรกุศลกรรม ๘ มหัคคตกุศลกรรม ๘ คือ เจตนาในมหากุศลจิต ๘ ดวง ซึ่งประกอบในชวนจิตที่ ๑ และเจตนาในมหัคคตกุศลจิต ๘

^{๑๑๑}อ้างแล้ว.

^{๑๑๒}รายละเอียดในพระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ, หน้า ๓๑-๔๐.

^{๑๑๓}พิฑูร มลิวัลย์, สภาวธรรมพื้นฐาน ตอน ๓, หน้า ๑๒.

เมื่อชาตินี้ได้กระทำกุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ อำนาจหน้าที่ของเจตนากรรม ในขณะดวงที่ ๗ จะส่งผลให้ได้รับในชาติที่ ๒ ทั้งในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาลด้วย มหากุศล จะทำหน้าที่ส่งผล คือ นำไปเกิดเป็นมนุษย์และเทวดา รูปาวจรกุศล และอรูปราวจรกุศล ที่จะทำให้หน้าที่ส่งผล คือนำไปเกิดในรูปภูมิและอรูปรภูมิตามลำดับ^{๑๑๔}

๓.๓) อปราปรียเวทนิยกรรณ กรรมให้ผลในชาติต่อไป หมายความว่า กรรมนี้จะส่งผลแก่ผู้กระทำในชาติที่ ๓ ถัดจากชาตินี้เป็นต้นไป

กุศล-อปราปรียเวทนิยกรรณนี้ ก็ได้แก่ กามาวจรกุศลกรรม คือ เจตนาในมหากุศลจิต ๘ ดวง ซึ่งประกอบในชวนจิตที่ ๒ ถึงที่ ๖

๓.๔) อโหสิกรรม กรรมที่เลิกแล้วกันไปแล้ว เป็นกรรมที่ไม่ให้ผล ไม่สนองผล เลิกให้ผล หมายความว่า เป็นกรรมที่ไม่สามารถจะอำนวยผลได้ ทั้งนี้เนื่องจากเหตุ ๓ อย่าง คือ

(๑) กรรมนั้นได้ให้ผลแล้ว คือ ในอดีตการทำความกรรมหลายอย่างแต่มีผลเสมอกัน เมื่อกรรมอย่างหนึ่งได้ให้ผลแล้ว กรรมอย่างอื่นก็ไม่ให้ผล และกรรมอันเล็กน้อย ย่อมเข้ากับกรรมใหญ่ได้ กรรมใหญ่ก็รับไปเสีย กรรมเล็กน้อยนั้นก็เลิกให้ผล ไม่ต้องให้ผล

(๒) กรรมนั้นไม่ก่อให้เกิดผล คือ การทำความดีของพระอรหันต์ (กิริยาจิต)

(๓) กรรมนั้นไม่มีผู้รับผล คือ กุศลเก่าของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว เมื่อเป็นเช่นนั้น กรรมนั้นจึงได้ชื่อว่า อโหสิกรรม ข้อนี้นี้หมายถึงอนาคต คือกรรมที่ทำไว้ในชาติ นี้จักไม่ให้ผลในอนาคตเพราะในชาติอนาคตนั้นไม่มีผู้จะรับผลกรรมนั้นแล้ว^{๑๑๕}

กุศล-อโหสิกรรม ได้แก่ กุศล กรรมที่ส่งผลเรียบร้อยแล้ว และที่ไม่มีโอกาสส่งผลแล้ว

ข. การส่งผลของกุศลธรรมตามนัยปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

การส่งผลของกุศลธรรม จำแนกเป็น ๒ กาล คือ (๑) การส่งผลของกุศลธรรมในปฏิสนธิกาล และ (๒) การส่งผลของกุศลธรรมในปวัตติกาล

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^{๑๑๕} พินิจ มลิวัลย์, สภาธรรมพินิจฐาน ตอน ๓, หน้า ๑๕.

๑) การส่งผลของกุศลธรรมในปฏิสนธิกาล

กุศลธรรมที่สามารถส่งผลในปฏิสนธิกาล ได้แก่ โลภียกุศลธรรมเท่านั้น จำแนก เป็น ๓ ภูมิ คือ (๑) การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ (๒) การส่งผลของ รูปาวจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในรูปภูมิ (๓) การส่งผลของอรุพาจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในอรุภูมิ ดังนี้

๑.๑) การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ

การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรม ในปฏิสนธิกาล จำแนกเป็น ๓ คือ (๑) การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรมนำดิเหตุกปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ ๑ (๒) การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรม นำทวิเหตุกปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ ๑ และ (๓) การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรมนำสุคติเหตุกปฏิสนธิในมนุษยภูมิ ๑ และจาตุมหาราชิกาภูมิ ๑ ดังนี้

(๑) การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรมนำดิเหตุกปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ ๑

กามาวจรกุศลธรรมที่มีปัญญามีความเข้มแข็ง เรียกว่า มหากุศลดิเหตุกอุกักัฏฐะ ๔ ดวง สามารถ ส่งผลเป็นมหาวิปากญาณสัมปยุต ๔ นำเกิดเป็นดิเหตุกปฏิสนธิ ในกามสุคติภูมิ ๑ คือ มนุษยภูมิ ๑ เทวภูมิ ๑ เป็นพวกดิเหตุกบุคคล คือ มนุษย์ และเทวดาชั้นสูง เกิดพร้อมด้วยปัญญา เป็นพื้นฐานสำคัญทำให้การเจริญญาณ มรรค ผลได้สำเร็จต่อไป

กล่าวโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ มหากุศล ญาณสัมปยุตตจิต ๔ เจตสิก ๓๘ ส่งผลเป็น มหาวิปากญาณสัมปยุต ตจิต ๔ เจตสิก ๓๑ ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในกามสุคติภูมิ ๑ เป็นดิเหตุกปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และเกิดพร้อมด้วยปฏิสนธิกุศลกัมมชรูป ๑๘^{๑๑๖}

ดังแสดงเป็นหลักฐานในปัจจุสมุปปาตที่ป็นี่ว่า “ปัญญาภิสังขาร ได้แก่ มหากุศล ดิเหตุกะอุกักัฏฐะเจตนา ๔ เป็นเหตุ มหาวิปากญาณสัมปยุต ๔ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในมนุษยภูมิ ๑ เทวภูมิ ๑ เป็นพวกทวิเหตุกบุคคล คือ มนุษย์และเทวดาชั้นสูง”^{๑๑๗}

^{๑๑๖}ปฏิสนธิกุศลกัมมชรูป ๑๘ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ และอวินโพกอรูป ๘ คือ มหาภูตรูป ๔ วัณณรูป คันธรูป รสรูป อาหารรูป ที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล.

^{๑๑๗}พระสังฆมณฑลชติกะ ชัมมาจริยะ , **ปรมัตถโชติกะ ปัจจุสมุปปาตที่ป็นี่** , (กรุงเทพมหานคร : วิ. อินเทอร์เน็ต จำกัด , ๒๕๔๖) , หน้า ๔๕. ในที่นี้เป็นการแสดงปฏิสนธิวิญาณที่เกิดขึ้น จากปัญญาภิสังขาร ดังนั้น จึงแสดงผลเฉพาะวิญาณ เมื่อต้องการให้ผลสมบูรณ์ ควรเพิ่มเติมเจตสิกที่ประกอบ และปฏิสนธิกุศลกัมมชรูปด้วย แม้ในข้ออื่นก็แสดงในนัยอย่างเดียวกัน.

(๒) การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรมนำทวิเหตุปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ ๓

กามาวจรกุศลธรรมที่มีปัญญาแต่อ่อนกำลัง เรียกว่า มหากุศลติเหตุอุกโกฏฐะ ๔ ดวง และกามาวจรกุศลที่ขาดปัญญาที่มีความเข้มแข็ง เรียกว่า มหากุศลทวิเหตุอุกโกฏฐะ ๔ ดวง ส่งผลเป็น มหาวิปากัญญาณวิปปยุต ๔ นำเกิดเป็นทวิเหตุ ปฏิสนธิใน กามสุคติภูมิ ๓ เป็นพวกทวิเหตุบุคคล คือ มนุษย์ และเทวดาชั้นกลาง ไม่ได้เกิดพร้อมปัญญาจึงขาดพื้นฐานสำคัญทำให้การเจริญญาณ มรรค ผล ไม่สำเร็จ

กล่าวโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ เจตสิก ๓๘ ที่มีกำลังอ่อนและมหากุศลญาณวิปปยุตตจิต ๔ เจตสิก ๓๗ (เว้นปัญญา) ที่มีกำลังเข้มแข็ง ส่งผลเป็น มหาวิปากัญญาณ วิปปยุตตจิต ๔ เจตสิก ๓๒ (เว้นปัญญา) ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในกามสุคติภูมิ ๓ เรียกว่า ทวิเหตุกามสุคติปฏิสนธินามขันธ ๔ และเกิดพร้อมด้วยปฏิสนธิกุศลกัมมชรูป ๑๘

ปฏิจสมุปปาตที่ปนี แสดงเป็นหลักฐานไว้ว่า “ปัญญาภิสังขาร ประเภทมหากุศลทวิเหตุอุกโกฏฐะ ๔ และติเหตุอุกโกฏฐะ ๔ สามารถส่งผลเป็น มหาวิปากัญญาณวิปปยุต ๔ นำเกิดเป็นปฏิสนธิในมนุษยภูมิ ๑ เทวภูมิ ๒ เป็นพวกทวิเหตุบุคคล คือ มนุษย์ และเทวดาชั้นกลาง”^{๑๑๘}

(๓) การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรมนำสุคติเหตุปฏิสนธิในมนุษยภูมิ ๑ และ จาคุมหาราชิกาภูมิ ๑

กามาวจรกุศลธรรมที่ขาดปัญญาและอ่อนกำลัง เรียกว่า มหากุศลทวิเหตุอุกโกฏฐะ ๔ ดวง ส่งผลเป็น อุเบกขาสันติริณกุศลวิปาก ๑ ในมนุษยภูมิ ๑ จาคุมหาราชิกาภูมิ ๑ เป็นพวกสุคติเหตุบุคคล คือ มนุษย์ที่พิการต่างๆ คือ ผู้ตาบอดแต่กำเนิด หูหนวกแต่กำเนิด จมูกเสียแต่กำเนิด เป็นใบ้แต่กำเนิด ไร้เงาแต่กำเนิด เป็นบ้าแต่กำเนิด พวกบัณฑิต ผู้ปราศจากเพศ ๒ เพศ ผู้ไม่ปรากฏเพศ ผู้ติดอ่าง และวินิปาติกอสูรบางพวก อสูรที่อาศัยภูมิมัญญเวทดา (เทวดาที่อาศัยอยู่ตามภูเขา ต้นไม้ และสถานที่ต่างๆ และรุกขเทวดา) ทั้งหลายอยู่ และเวมานิกเปรตบางพวก เป็นบุคคลที่มีพื้นฐานบกพร่องไม่สามารถเจริญญาณ มรรค ผลได้สำเร็จ

กล่าวโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ มหากุศลญาณวิปปยุตตจิต ๔ เจตสิก ๓๗ (เว้นปัญญา) ที่มีกำลังอ่อน ส่งผลเป็น อุเบกขาสันติริณกุศลวิปาก จิต ๑ เจตสิกที่ประกอบ ๑๐ ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในมนุษยภูมิ ๑ จาคุมหาราชิกาภูมิ ๑ เป็นสุคติเหตุกามสุคติปฏิสนธินามขันธ ๔ และเกิดพร้อมด้วยปฏิสนธิกุศลกัมมชรูปตามสมควร (เว้นกัมมชรูปที่บกพร่องไป) ภูมิที่เกิดของมนุษย์

^{๑๑๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิจสมุปปาตที่ปนี, หน้า ๔๘-๕๐.

และเทวดาพวกนี้ เป็น กามสุคติภูมิ แต่ปฏิสนธิจิตนั้นเป็นเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วย
อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ แม้เพียงเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ฉะนั้น จึงเรียกว่า สุกตือเหตุกบุคคล

ปฏิจาสุมุปาททิปนี แสดงเป็นหลักฐานไว้ว่า “บุญญาภิสังขาร ได้แก่ มหากุศล
ทวิเหตุกะโอมกะเจตนา ๔ เป็นเหตุ อุเบกขาสันติธรรมกุศลวิบาก ๑ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในมนุษย์ภูมิ ๑
และจาตุมหาราชิกาภูมิ ๑ เป็นพวกสุคติเหตุกบุคคล คือ มนุษย์และเทวดาชั้นต่ำที่พึงลพิการ ไป บ้า
บอด หนวก เป็นต้น”^{๑๙}

๑.๒) การส่งผลของรูปาวจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในรูปภูมิ

รูปาวจรกุศลธรรมย่อมส่งผลเป็นรูปาวจรปฏิสนธินามขั้น ๔ และปฏิสนธิกัมมชรูป
ในรูปภูมิได้ตามสมควร ดังนี้

ปฏิจาสุมุปาททิปนี แสดงเป็นหลักฐานโดยรวมไว้ว่า “บุญญาภิสังขาร ได้แก่
รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ เป็นเหตุ รูปาวจรวิบาก ๕ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตต
ภูมิ) เป็นพวกรูปพรหม”^{๒๐}

การส่งผลของรูปาวจรกุศลธรรมเป็นรูปาวจรปฏิสนธิในรูปภูมิ ๑๖ ชั้น จำแนกได้เป็น
๕ กลุ่ม คือ (๑) การส่งผลปฏิสนธิในปฐมฌานภูมิ ๓ (๒) การส่งผลปฏิสนธิในทุติยฌานภูมิ ๓
(๓) การส่งผลปฏิสนธิในตติยฌานภูมิ ๓ (๔) การส่งผลปฏิสนธิในจตุตถฌานภูมิ ๖ และ
(๕) การส่งผลปฏิสนธิในอสังขยัตตภูมิ ๓ ดังนี้

๑.๒.๑) การส่งผลของรูปาวจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในปฐมฌานภูมิ ๓

รูปาวจรปฐมฌานกุศลธรรมส่งผลเป็นรูปาวจรปฐมฌานวิบากนามขั้น ๔ และ
ปฐมฌานกุศลกัมมชรูปในปฐมฌานภูมิ ๓ จำแนกเป็น ๓ ระดับ ได้แก่

(๑) ปฐมฌานกุศลธรรมอย่างอ่อนส่งผลเป็นปฐมฌานปฏิสนธินามขั้น ๔ และ
ปฐมฌานกุศลกัมมชรูปในปฐมฌานภูมิชั้นปาริสาชชา

(๒) ปฐมฌานกุศลธรรมอย่างปานกลางส่งผลเป็นปฐมฌานปฏิสนธินามขั้น ๔
และปฐมฌานกุศลกัมมชรูปในปฐมฌานภูมิชั้นปุโรหิตา

(๓) ปฐมฌานกุศลธรรมอย่างประณีตส่งผลเป็นปฐมฌานปฏิสนธินามขั้น ๔
และปฐมฌานกุศลกัมมชรูปในปฐมฌานภูมิชั้นมหาพรหม

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

องค์ธรรมทั้ง ๓ ระดับ ได้แก่ ปฐมณากุศลจิต ๑ เจตสิก ๓๕ ส่งผลเป็นปฐมณาวิบากจิต ๑ เจตสิก ๓๕ และกุศลกัมมชรูป ๑๓ (เวณยานะ, ชิวหา, กายะ, ภาวรูป ๒)

สมดังที่แสดงเป็นหลักฐานในคัมภีร์ปัญฐานว่า “ปฐมณากุศลเจตนาที่เป็นอดีตเป็นปัจจัย ปฐมณาวิบากนามขันธ์ ๔ และปฐมณากุศลกัมมชรูปที่กำลังเกิดเป็นปัจจัยปัจุบัน”^{๑๒๑}

๑.๒.๒) การส่งผลของรูปาวจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในทุติยฉานภูมิ ๓

รูปาวจรทุติยฉานกุศลธรรมส่งผลเป็นทุติยฉานปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และทุติยฉานกุศลกัมมชรูป และรูปาวจรตติยฉานกุศลธรรมส่งผลเป็นตติยฉานปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และตติยฉานกุศลกัมมชรูปในทุติยฉานภูมิ ๓^{๑๒๒} จำแนกเป็น ๓ ระดับ ได้แก่

(๑) ทุติยฉานกุศลธรรมอย่างอ่อนส่งผลเป็นทุติยฉานปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และปฐมณากุศลกัมมชรูปและตติยฉานกุศลธรรมอย่างอ่อนส่งผลเป็นตติยฉานปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และตติยฉานกุศลกัมมชรูปในทุติยฉานภูมิชั้นปริตตภา

(๒) ทุติยฉานกุศลธรรมอย่างปานกลางส่งผลเป็นทุติยฉานปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และทุติยฉานกุศลกัมมชรูป และตติยฉานกุศลธรรมอย่างปานกลางส่งผลเป็นตติยฉานปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และตติยฉานกุศลกัมมชรูปในทุติยฉานภูมิชั้นอัปปมาณาภา

(๓) ทุติยฉานกุศลธรรมอย่างประณีตส่งผลเป็นทุติยฉานปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และทุติยฉานกุศลกัมมชรูป และตติยฉานกุศลธรรมอย่างประณีตส่งผลเป็นตติยฉานปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และตติยฉานกุศลกัมมชรูปในทุติยฉานภูมิชั้นอาภัสสรา

องค์ธรรมทั้ง ๓ ระดับ ได้แก่ ทุติยฉานกุศลจิต ๑ เจตสิก ๓๔ (เวณวิตก) ส่งผลในปฏิสนธิกาลเป็นทุติยฉานวิปากจิต ๑ เจตสิก ๓๔ กุศลกัมมชรูป ๑๕ และตติยฉานกุศลจิต ๑ เจตสิก ๓๓ (เวณวิตก, วิจารณ์) ส่งผลเป็นตติยฉานวิปากจิต ๑ เจตสิก ๓๓ และกุศลกัมมชรูป ๑๓

สมดังที่แสดงเป็นหลักฐานในคัมภีร์ปัญฐานว่า “ทุติยฉานกุศลเจตนาที่เป็นอดีตเป็นปัจจัย ทุติยฉานวิปากนามขันธ์ ๔ [และ] ทุติยฉานกุศลกัมมชรูปที่กำลังเกิดเป็นปัจจัยปัจุบัน

^{๑๒๑} พระอรรถมโหทธิยะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน. หน้า ๓๒๓.

^{๑๒๒} รูปาวจรทุติยฉานกุศล และรูปาวจรตติยฉานกุศลส่งผล เป็นรูปาวจรทุติยฉาน วิปากและรูปาวจรตติยฉานวิปากในทุติยฉานภูมิ ๓ เหมือนกัน เพราะในทุติยฉานละวิตก และตติยฉานวิปากละวิจารณ์เพิ่มได้อีก ก็ไม่เกิดอำนาจพิเศษแต่อย่างใด เนื่องจากยังมีปัจจัยอยู่ทั้งคู่ เมื่อละปิดได้แล้ว จึงจะเลื่อนภูมิได้.

และ ตติยฆานกุศลเจตนาที่เป็นอดีต เป็น ปัจจัย ตติยฆานวิปากนามขันธ ๔ และตติยฆานกุศลกัมมรูปที่กำลังเกิดเป็นปัจจัยปัจจุบัน”^{๑๒๓}

๑.๒.๓) การส่งผลของรูปาวจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในตติยฆานภูมิ ๓

รูปาวจรจตุตตฆานกุศลธรรมส่งผลเป็นรูปาวจรจตุตตฆานปฏิสนธินามขันธ ๔ และจตุตตฆานกุศลกัมมรูปในตติยฆานภูมิ ๓ จำแนกเป็น ๓ ระดับ ได้แก่

(๑) จตุตตฆานกุศลธรรมอย่างอ่อนส่งผลเป็นจตุตตฆานปฏิสนธินามขันธ ๔ และจตุตตฆานกุศลกัมมรูปในตติยฆานภูมิชั้นปริตตสุภา

(๒) จตุตตฆานกุศลธรรมอย่างปานกลางส่งผลเป็นจตุตตฆานปฏิสนธินามขันธ ๔ และจตุตตฆานกุศลกัมมรูปในตติยฆานภูมิชั้นอัปปมาณสุภา

(๓) จตุตตฆานกุศลธรรมอย่างประณีตส่งผลเป็นจตุตตฆานปฏิสนธินามขันธ ๔ และจตุตตฆานกุศลกัมมรูปในตติยฆานภูมิชั้นสุกภิณฑา

กล่าวโดยรวม องค์ธรรมได้แก่ จตุตตฆานกุศลจิต ๑ เจตสิก ๓๒ (เวณิฏก, วิจารณ์, ปิฎิ) ส่งผลในปฏิสนธิกาลเป็นจตุตตฆานวิปากจิต ๑ เจตสิก ๓๒ และกุศลกัมมรูป ๑๓

สมดังที่แสดงเป็นหลักฐานในคัมภีร์ปัญฐานว่า “จตุตตฆานกุศลเจตนาที่เป็นอดีต เป็นปัจจัย จตุตตฆานวิปากนามขันธ ๔ และจตุตตฆานกุศลกัมมรูปที่กำลังเกิดเป็นปัจจัยปัจจุบัน”^{๑๒๔}

๑.๒.๔) การส่งผลของรูปาวจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในจตุตตฆานภูมิ ๖

ปัญจฆานกุศลเจตนา ที่เป็นอดีต เป็นปัจจัย ปัญจฆานวิปากนามขันธ ๔ และปัญจฆานกุศลกัมมรูปที่กำลังเกิดเป็นปัจจัยปัจจุบัน

รูปาวจรปัญจฆานกุศลธรรมส่งผลเป็นรูปาวจรปัญจฆานปฏิสนธินามขันธ ๔ และปัญจฆานกุศลกัมมรูปในจตุตตฆานภูมิ ๖ จำแนกเป็น ๖ ระดับ ได้แก่

(๑) ปัญจฆานกุศลธรรมอย่างสามัญส่งผลเป็นปัญจฆานปฏิสนธินามขันธ ๔ และปัญจฆานกุศลกัมมรูปในจตุตตฆานภูมิชั้นเวฬุผลา

(๒) ปัญจฆานกุศลธรรมของพระอนาคามีที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้า ส่งผลเป็นปัญจฆานปฏิสนธินามขันธ ๔ และปัญจฆานกุศลกัมมรูปในจตุตตฆานภูมิ สุทธาวาสชั้นอวิหา

^{๑๒๓} อ่างแล้ว.

^{๑๒๔} อ่างแล้ว.

(๓) ปัญจมนานุสสรณของพระอนาคามีที่มีวิริยทธิแก่กล้า ส่งผลเป็น
ปัญจมนปฏิสนธินามขั้น ๔ และปัญจมนานุสสกรรมรูปในจุตตณณภูมิ สุททาวาสชั้น
อติปปา

(๔) ปัญจมนานุสสรณของพระอนาคามีที่มีสตินทธิแก่กล้า ส่งผลเป็น
ปัญจมนปฏิสนธินามขั้น ๔ และปัญจมนานุสสกรรมรูปในจุตตณณภูมิ สุททาวาสชั้น
สุทตสา

(๕) ปัญจมนานุสสรณของพระอนาคามีที่มีสมาธิทธิแก่กล้า ส่งผลเป็น
ปัญจมนปฏิสนธินามขั้น ๔ และปัญจมนานุสสกรรมรูปในจุตตณณภูมิ สุททาวาสชั้น
สุทตสี

(๖) ปัญจมนานุสสรณของพระอนาคามีที่มีปัญญ ทธิแก่กล้า ส่งผลเป็น
ปัญจมนปฏิสนธินามขั้น ๔ และปัญจมนานุสสกรรมรูปในจุตตณณภูมิ สุททาวาสชั้น
อกนิฏฐา

กล่าวโดยรวม ๕ ข้อ องค์ธรรมได้แก่ รูปาวจรปัญจมนานุสสจิต ๑ เจตสิก ๓๐
(เวณนิตก, วิจาร, ปิติ, อปมัญญา ๒) ส่งผลในปฏิสนธิกาลเป็นรูปาวจรปัญจมนานุสสจิต ๑
เจตสิก ๓๐ และกุศลกัมมรูป ๑๓

สมดังที่แสดงเป็นหลักฐานในคัมภีร์ปัญฐานว่า “ปัญจมนานุสสเจตนาที่เป็นอดีต
เป็นปัจจุ ปัญจมนานุสสนามขั้น ๔ และปัญจมนานุสสกรรมรูปที่กำลังเกิด เป็น
ปัจจุปัณ”^{๑๒๕}

๑.๒.๕) การส่งผลของรูปาวจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในอสังขยัตตภูมิ ๑

รูปาวจรปัญจมนานุสสรณที่ประกอบด้วยสัญญาวิราคภานา ส่งผลเป็น
รูปาวจรปฏิสนธิกุศลกัมมรูปในจุตตณณภูมิ ชั้นอสังขยัตตภูมิ

สมดังที่แสดงในอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๕ ว่า “เมื่อเจริญปัญจมนานุสนั้น
แหละ ให้ปราศจากความยินดีในสัญญา คือ นามธรรมแล้ว บุคคลนั้นย่อมเกิดในอสังขยัตตภูมิ”^{๑๒๖}

กล่าวโดยองค์ธรรมได้แก่ รูปาวจรปัญจมนานุสสจิต ๑ เจตสิก ๓๐ ที่เกิดพร้อม
ด้วยสัญญาวิราคภานา ส่งผลในปฏิสนธิกาลเป็น รูปาวจรปัญจมนานุสสกรรมรูป ๑๐ (เวณ
ปสาทรูป ๕, ภารูป ๒, หทยรูป ๑)

^{๑๒๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน. หน้า ๓๒๓.

^{๑๒๖} อ้างแล้ว.

สมดังที่แสดงเป็นหลักฐานในคัมภีร์ปัญฐานว่า “ปัญจมนานกุลเจตนาที่เป็นอดีต เป็นปัจจัย ปัญจมนานวิปากนามขันธ ๔ และปัญจมนานกุลกัมมรูปที่กำลังเกิดเป็น ปัจจุปปัน”^{๑๒๗}

๑.๓) การส่งผลของอรุปาวจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในอรุปภูมิ

อรุปาวจรปัญจมนานกุลธรรมส่งผลเป็นอรุปาวจรปัญจมนานปฏิสนธินามขันธ ๔ ในอรุปาวจรมานภูมิ ๔

ปฏิจสมุปปาตทิปนี แสดงไว้ว่า “อาเนญชาภิสังขาร อันได้แก่ อรุปาวจรกุศลเจตนา ๔ เป็นเหตุ อรุปาวจรวิปาก ๔ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในอรุปภูมิ ๔ เป็นพวกอรุปพรหม”^{๑๒๘} จำแนก เป็น ๔ ระดับ ดังนี้

(๑) การส่งผลของอรุปาวจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในอากาสนัญจายตนภูมิ

อากาสนัญจายตนกุศลธรรมย่อมส่งผลเป็นอากาสนัญจายตนปฏิสนธินามขันธ ๔ ในอากาสนัญจายตนภูมิ องค์ธรรมได้แก่ อากาสนัญจายตนกุศลจิต ๑ เจตสิก ๓๐ (เว้นวิตก, วิจารณ์, ปิณี, อัปปมัญญา ๒) ส่งผลในปฏิสนธิกาลเป็นอากาสนัญจายตนวิปากจิต ๑ เจตสิก ๓๐

สมดังที่แสดงเป็นหลักฐานในคัมภีร์ปัญฐานว่า “อากาสนัญจายตนกุศลเจตนาที่เป็น อดีต เป็นปัจจัย อากาสนัญจายตนวิปากนามขันธ ๔ ที่กำลังเกิดเป็นปัจจุปปัน”^{๑๒๙}

(๒) การส่งผลของอรุปาวจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในวิญญานัญจายตนภูมิ

วิญญานัญจายตนกุศลธรรมส่งผลเป็น วิญญานัญจายตนปฏิสนธินามขันธ ๔ ใน วิญญานัญจายตนภูมิ องค์ธรรมได้แก่ วิญญานัญจายตนกุศลจิต ๑ เจตสิก ๓๐ ส่งผลในปฏิสนธิกาล เป็นวิญญานัญจายตนวิปากจิต ๑ เจตสิก ๓๐

สมดังที่แสดงเป็นหลักฐานในคัมภีร์ปัญฐานว่า “วิญญานัญจายตนกุศลเจตนาที่เป็น อดีต เป็นปัจจัย วิญญานัญจายตนวิปากนามขันธ ๔ ที่กำลังเกิดเป็นปัจจุปปัน”^{๑๓๐}

^{๑๒๗} อ่างแล้ว.

^{๑๒๘} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิจสมุปปาตทิปนี, หน้า ๕๐.

^{๑๒๙} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๓๒๓.

^{๑๓๐} อ่างแล้ว.

(๓) การส่งผลของอรุปาจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในอากิญจัญญายตนภูมิ

อากิญจัญญายตนกุศลธรรมส่งผลเป็น อากิญจัญญายตนปฏิสนธินามขั้น ๔ ใน วิญญาณัญญายตนภูมิ องค์ธรรมได้แก่ อากิญจัญญายตนกุศลจิต ๑ เจตสิก ๓๐ ส่งผลในปฏิสนธิกาล เป็นอากิญจัญญายตนวิบากจิต ๑ เจตสิก ๓๐

สมดังที่แสดงเป็นหลักฐานในคัมภีร์ปัญฐานว่า “อากิญจัญญายตนกุศลเจตนาที่เป็น อดีต เป็นปัจจัย อากิญจัญญายตนวิบากนามขั้น ๔ ที่กำลังเกิดเป็นปัจจุปปัน”^{๑๓๑}

(๔) การส่งผลของอรุปาจรกุศลธรรมนำปฏิสนธิในเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ

เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลธรรมส่งผลเป็น เนวสัญญานาสัญญายตนปฏิสนธินาม ขั้น ๔ ใน เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ องค์ธรรมได้แก่ เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต ๑ เจตสิก ๓๐ ส่งผลในปฏิสนธิกาลเป็น เนวสัญญานาสัญญายตนวิบากจิต ๑ เจตสิก ๓๐

สมดังที่แสดงเป็นหลักฐานในคัมภีร์ปัญฐานว่า “เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลเจตนา ที่เป็นอดีต เป็นปัจจัย เนวสัญญานาสัญญายตนวิบากนามขั้น ๔ ที่กำลังเกิดเป็นปัจจุปปัน”^{๑๓๒}

๒) การส่งผลของกุศลธรรมในปวัตติกาล

กุศลธรรมที่สามารถ ส่งผลในปวัตติกาล ได้แก่ กุศลธรรมทั้งหมด แบ่งลักษณะการ ส่งผลเป็น ๓ ประเภท คือ (๑) การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรมในปวัตติกาล (๒) การส่งผลของ รุปาจรกุศลธรรมในปวัตติกาล (๓) การส่งผลของอรุปาจรกุศลธรรมในปวัตติกาล และ (๔) การส่งผลของโลกุตตรกุศลธรรมในปวัตติกาล

๒.๑) การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรมในปวัตติกาล

กามาวจรกุศลธรรมสามารถส่งผลได้ทั้งในกามภูมิและรูปภูมิตามสมควรดังนี้

๒.๑.๑) การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรมระหว่างปวัตติกาลในกามภูมิ

ในกามภูมิ ๑๑ กามาวจรกุศลธรรมย่อมส่งผลในปวัตติกาลเป็น กุศลวิบาก ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้อง การรับอารมณ์ที่ดี เป็นต้น เกิดแก่บุคคล ๘

^{๑๓๑} อ่างแล้ว.

^{๑๓๒} อ่างแล้ว.

คือ ปุณฺชน ๔^{๑๓๓} อริยผลบุคคล ๔^{๑๓๔} และหน้าที่ในการรักษาภพชาติของกามสุคติบุคคล ๗ ด้วย คือ ปุณฺชน ๑ เว้นทุกติบุคคล และอริยผลบุคคล ๔

เมื่อกล่าวโดยองค์ธรรมได้แก่ กามาวจรกุศลจิต ๘ เจตสิก ๓๘ ส่งผลในปวัตติกาลเป็นกามกุศลวิบาก ๑๖ คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ กามาวจรวิปากจิต ๘ เจตสิก ๓๓ (เว้นวิริตี ๓ อัปมัญญา ๒) และกุศลกัมมชรูป ๒๐ หนึ่งในที่กุศลจิตเกิดย่อมทำให้มีกุศลจิตตชรูป ๑๕^{๑๓๕} เกิดร่วมด้วยตามสมควร

ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี แสดงไว้ว่า ปุณฺณภิกขังขาร อันได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ เป็นเหตุ อเหตุกกุศลวิบาก ๘ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้อง การรับอารมณ์ การได้ส่วนอารมณ์ และการรับอารมณ์ต่อจากขณะที่ดีเป็นผล (การรักษาภพ) ในกามภูมิ ๑๑[และ] ปุณฺณภิกขังขาร อันได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ เป็นเหตุ มหาวิบาก ๘ ได้แก่ การรับอารมณ์ต่อจากขณะที่ดีเป็นผล และการรักษาภพ ในกามสุคติภูมิ ๗^{๑๓๖}

๒.๑.๒) การส่งผลของกามาวจรกุศลธรรมระหว่างปวัตติกาลในรูปภูมิ

ในรูปภูมิ ๑๕ เว้นอสังขยัตตตภูมิ กามาวจรกุศลธรรมย่อมส่งผลในปวัตติกาลเป็นกุศลวิบาก ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การรับอารมณ์ที่ดี เป็นต้น เกิดแก่ ติเหตุกบุคคล ๕ คือ ติเหตุกปุณฺชน ๑ และอริยผลบุคคล ๔

เมื่อกล่าวโดยองค์ธรรมได้แก่ กามาวจรกุศลจิต ๘ เจตสิก ๓๘ ส่งผลในปวัตติกาลเป็นกามกุศลวิบาก ๕ คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๕ เจตสิก ๑๐ (เว้นวิริยะ ปิตี จันตะ) และกุศลกัมมชรูป ๑๕ หนึ่งในที่กุศลจิตเกิดย่อมทำให้มีกุศลจิตตชรูป ๑๒ เกิดร่วมด้วยตามสมควร

ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี แสดงไว้ว่า “ปุณฺณภิกขังขาร อันได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ เป็นเหตุ อเหตุกกุศลวิบาก ๕ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การรับอารมณ์ การได้ส่วนอารมณ์ และการรับอารมณ์ต่อจากขณะที่ดีเป็นผล ในรูปภูมิ ๑๕”^{๑๓๗}

^{๑๓๓} ปุณฺชน ๔ ได้แก่ ทุกติบุคคล ๑, สุกตือเหตุกบุคคล ๑, ทวิเหตุกบุคคล ๑ และติเหตุกปุณฺชน ๑.

^{๑๓๔} อริยผลบุคคล ๔ ได้แก่ โสดาปัตติผลบุคคล สกทาคามี ผลบุคคล อนาคามีผลบุคคล และอรหัตตผลบุคคล.

^{๑๓๕} กุศลจิตตชรูป ๑๕ ได้แก่ สัททชรูป ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ ปริจเฉทรูป ๑ อวินิพโกรูป ๘.

^{๑๓๖} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี, หน้า ๕๐.

^{๑๓๗} อ้างแล้ว.

๒.๒) การส่งผลของรูปาวจรกุศลธรรมในปวัตติกาล

ในปวัตติกาล รูปาวจรกุศลธรรมย่อมส่งผลโดยตรงเฉพาะในรูปภูมิ ๑๖ โดยที่ในรูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญัตตภูมิ^{๑๓๘}นั้น จะทำให้มีรูปาวจรวิบากนามขันธ์ที่ทำหน้าที่รักษาภพชาติของรูปพรหมจนกว่าจะถึงจุติจิต เกิดแก่ติเหตุกบุคคล ๕ คือ ติเหตุกปุณฺชน ๑ และอริยผลบุคคล ๔

สำหรับอสัญญัตตภูมินั้น รูปาวจรปัญจมาณวกุศลที่เนื่องด้วยสัญญาวิราคภาวนาย่อมส่งผลในปวัตติกาลเป็นอสัญญัตตปวัตติกัมมชรูป เกิดแก่สุคติอเหตุกบุคคล ๑

ส่วนที่เป็นการส่งผลโดยปริยายหรือโดยอ้อมนั้น รูปาวจรกุศลธรรมย่อมทำให้เกิดรูปาวจรมาณวกุศลจิตตชรูปได้ในขณะที่ยังอยู่รูปาวจรกุศลภูมิตั้งแต่รูปภูมิ ๑๖ และเกิดได้ในสุคติปัญจโวการภูมิ ๒๒ คือ กามสุคติภูมิ ๗ และรูปภูมิ ๑๕ เกิดแก่ติเหตุกบุคคล ๕ ดังกล่าวข้างต้น

รูปาวจรกุศลธรรม ส่งผลให้เกิด รูปาวจรวิบากจิต ๕ เจตสิก ๑๕ ทำหน้าที่กวี้งกจิจุติกิจในรูปภูมิ ปวัตติกัมมชรูป ๑๕ และกุศลจิตตชรูป ๑๕

ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี แสดงไว้ว่า “ปัญญากิสังขาร อันได้แก่ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ เป็นเหตุ รูปาวจรวิบาก ๕ ได้แก่ การรักษาภพ ในรูปภูมิ ๑๕”^{๑๓๘}

๒.๓) การส่งผลของอรูปาวจรกุศลธรรมในปวัตติกาล

ในปวัตติกาล อรูปาวจรกุศลธรรมย่อมส่งผลเฉพาะอรูปภูมิ ๔ โดยจะทำให้มีอรูปาวจรวิบากที่ทำหน้าที่รักษาภพชาติของอรูปพรหมในภูมิของตนๆ นั้นจนกว่าจะถึงจุติจิตเกิดขึ้นแก่อรูปพรหมบุคคล ๕ ซึ่งได้แก่ ติเหตุกปุณฺชน ๑ และอริยผลบุคคล ๔

ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี แสดงไว้ว่า “อาเนญซากิสังขาร อันได้แก่ อรูปาวจรกุศลเจตนา ๔ เป็นเหตุ อรูปาวจรวิบาก ๔ ได้แก่ การรักษาภพ ในอรูปภูมิ ๔”^{๑๓๙}

๒.๔) การส่งผลของโลกุตตรกุศลธรรมในปวัตติกาล

โลกุตตรกุศล ย่อมส่งผลได้เฉพาะในปวัตติกาล ในมคควิถี เมื่อโลกุตตรกุศลดับลงย่อมทำให้เกิดโลกุตตรวิบากของตนๆ เกิดขึ้นติดต่อกันทันทีในวิถีเดียวกัน เป็นสัมมัตตนิยตธรรม

^{๑๓๘} พระสังฆมณฑลสังฆคัมภีร์, ปรมัตถสังคหะ ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี, หน้า ๕๑.

^{๑๓๙} อ่างแล้ว.

คือ สภาธรรมที่ขอบและส่งผลแน่นอนทันที ^{๔๐} ไม่ต้องรอกาลเวลา หรือ อกาลโก นอกจากนี้ โลกุตตรวิบากหรือผลจิตในผล สมบัติวิถีกี่ดี สัญญาเวทิตนโรธสมบัติก็ดีล้วนแต่เกิดได้ใน ประวัติกาลทั้งสิ้น ในสุคตภูมิ ๒๒ คือ กามสุคตภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตตภูมิและอรุณภูมิ ๔ เกิดแก่ อริยผลบุคคล ๔

นอกจากโลกุตตรกุศลทำให้เกิดโลกุตตรวิบากนามขั้น ๔ แล้วเมื่อก้าวโดยปริยาย ในขณะที่โลกุตตรกุศลธรรมเกิดขึ้นในสุคตปิณฺโณวการภูมิ ย่อมทำให้เกิดกุศลจิตตารูปด้วย จึงเกิด แก่อริยมัคคบุคคล ๔ ด้วย

โลกุตตรกุศลธรรม ส่งผลให้เกิด โลกุตตรวิบากจิต หรือ ผลจิต ๔/๒๐ เจตสิก ๓๖ อัน เป็นชวนกิจ ในสุคตภูมิ ๒๖ ดังนี้

(๑) โสดาปัตติมรรคเจตนาที่เป็นอดีต เป็นปัจจุ โสดาปัตติผลนามขั้น ๔ ที่กำลัง เกิดเป็นปัจจุปัณ

(๒) สกทาคามิมรรคเจตนาที่เป็นอดีต เป็นปัจจุ สกทาคามิผลนามขั้น ๔ ที่กำลัง เกิดเป็นปัจจุปัณ

(๓) อนาคามิมรรคเจตนาที่เป็นอดีต เป็นปัจจุ อนาคามิผลนามขั้น ๔ ที่กำลังเกิด เป็นปัจจุปัณ

(๔) อรหัตตมรรคเจตนาที่เป็นอดีต เป็นปัจจุ อรหัตตผลนามขั้น ๔ ที่กำลังเกิดเป็น ปัจจุปัณ^{๔๑}

๓.๓.๒ การส่งผลของอกุศลธรรม

การส่งผลของอกุศลธรรม ถ้ากล่าวโดยตรงก็คือ การส่งผลของอกุศลกรรม หรือ อกุศลเจตนา ที่ทำหน้าที่เป็นกัมมปัจจัย ดังนั้น พึงเข้าใจร่วมกัน ว่า การส่งผลของอกุศลธรรม ก็คือ การส่งผลของอกุศลกรรมนั่นเอง การส่งผลของอกุศลธรรมมีการแสดงไว้หลายแนวคิดด้วยกัน ใน ที่นี้ผู้วิจัยนำเสนอ ๒ แนวคิด คือ (๑) การส่งผลของอกุศลธรรมตามนัยกรรม ๑๒ และ (๒) การส่งผลของอกุศลธรรมตามนัยปฏิสนธิกาลและประวัติกาล

ก. การส่งผลของอกุศลธรรมตามนัยกรรม ๑๒

กรรมนั้นแบ่งเป็น ๓ หมวด หมวดละ ๔ จึงเป็นกรรม ๑๒ ชนิด แสดงตามลำดับดังนี้

^{๔๐} สัมมัตตนิยตธรรม มาจากบาลีมาติกาว่า สมมุตตนิยตา ธมฺมา เป็นทุติยบทในมิจจัตตคิกมาติกา.

^{๔๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๓๒๓.

๑) หมวดที่ ๑ กิจจตุกกะ แสดงโดยหน้าที่ของกรรม มี ๔ ชนิด^{๑๔๒} คือ

(๑) **ชนกกรรม** เป็นกรรมที่มีหน้าที่ทำให้ กิดวิบากนามขันธ์และกัมมชรูปทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

อกุศลชนกกรรมนี้ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ คือ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง

อกุศลชนกกรรม มี ๒ อย่าง คือ

๑) ทำให้กิดวิบากนามขันธ์และกัมมชรูปในปฏิสนธิกาล ได้แก่ ทำให้เกิดในทุคติภูมิเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน ชนกกรรมที่นำปฏิสนธินี้ส่วนมากต้องเป็นกรรมที่ครอบงำ กล่าวคือ อกุศลกรรมก็ต้องครอบงำแห่งกรรมบถ

๒) ทำให้กิดวิบากนามขันธ์และกัมมชรูปในปวัตติกาล ได้แก่ ทำให้เกิด ตา หู จมูก และอวัยวะน้อยใหญ่ ตลอดจนการได้เห็น การได้ยิน เป็นต้น เป็นที่รองรับความทุกข์ได้มากกว่าความสุข กรรมที่นำให้เกิดในปวัตติกาลนี้ จะเป็นกรรมที่ครอบงำแห่งกรรมบถหรือไม่ก็ตาม ย่อมให้ผลได้ทั้งนั้น แม้เครื่องทรมานสัตว์นรก ก็จัดเป็นกัมมปัจจัยอุชฺฐรูป ที่เกิดจากอกุศลชนกกรรมด้วย

(๒) **อุปถัมภกกรรม** กรรมอุดหนุนหรือส่งเสริม กรรมชนิดเดียวกัน กล่าวคือ ในทางที่ไม่ดีก็ส่งเสริมให้อกุศลกรรมส่งผลให้เลวร้ายยิ่งขึ้น

อกุศล-อุปถัมภกกรรมนี้ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ คือ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง

การอุดหนุนของอกุศลอุปถัมภกกรรม มี ๓ ประการ^{๑๔๓} คือ

๑) อุดหนุนชนกกรรม ที่ยังไม่มีโอกาสให้ผล ให้มีโอกาสให้ผล มี ๔ คือ

(๑) อกุศลที่เกิดขึ้นในขณะที่ใกล้ตาย ช่วยอุดหนุนอกุศลชนกกรรมในอดีตภพ เช่น นาง ก. เป็นชาวพุทธทำกุศลไว้มาก เวลาใกล้ตายนิมิตไม่ดีมาปรากฏ ไม่ได้ฟังธรรม จิตใจเศร้าหมอง ตายแล้วไปเกิดในอบายภูมิ เป็นต้น

(๒) อกุศลที่เกิดขึ้นในขณะที่ใกล้ตาย ช่วยอุดหนุนอกุศลชนกกรรมในปัจจุบันภพ เช่น นาง ข. ทำชั่วมาก เวลาใกล้ตายนิมิตไม่ดีมาปรากฏ ไม่ได้ฟังธรรม จิตใจเศร้าหมอง ตายแล้วไปเกิดในอบายภูมิ เป็นต้น

^{๑๔๒} พิศุ มลิวัดย์, สภาธรรมพินฐาน ตอน ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๒๖), หน้า ๕.

^{๑๔๓} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ, หน้า ๑๑.

(๓) อกุศลที่เกิดขึ้นเป็นปกติอยู่เสมอในปัจจุบันภพ ช่วยอุดหนุนอกุศลชนกกรรมในอดีตภพ เช่น นางสาว ค. เป็นผู้มีใจเป็นกุศล ช่วยแม่ใส่บาตรเสมอ ต่อมาเมื่อครบคร้ว ก็ห่างจากการทำกุศล เพราะมัวเพลิดเพลินสนุกสนาน ดายแล้วไปเกิดในอบายภูมิ เป็นต้น

(๔) อกุศลที่เกิดขึ้นเป็นปกติอยู่เสมอในปัจจุบันภพ ช่วยอุดหนุนอกุศลชนกกรรมในปัจจุบันภพ เช่น นาย ง. กระทำชั่ว ต่อมาได้มาบวช เมื่อบวชหมั่นทำความดี ๒-๓ ปี ต่อมาไม่ค่อยทำ เพราะอยากสึก ดายแล้วไปเกิดในอบายภูมิ เป็นต้น

๒) อุดหนุนชนกกรรม ที่กำลังมีโอกาสให้ผล ให้มีกำลังในการให้ผลบริบูรณ์ยิ่งขึ้น มี ๕ ข้อ

(๑) อกุศลที่เกิดขึ้นในขณะที่ใกล้ตาย ช่วยอุดหนุนอกุศลชนกกรรมในอดีตภพ เช่น นาย ก. ไม่สนใจในกุศล เวลาใกล้ตาย จิตใจเศร้าหมอง ดายแล้วไปเกิดในอบายภูมิ เป็นต้น

(๒) อกุศลที่เกิดขึ้นในขณะที่ใกล้ตาย ช่วยอุดหนุนอกุศลชนกกรรมในปัจจุบันภพ เช่น นาย ข. เป็นทำอกุศลมาก เวลาใกล้ตาย จิตใจเศร้าหมอง ดายแล้วไปเกิดในอบายภูมิ เป็นต้น

(๓) อกุศลที่เกิดขึ้นเป็นปกติอยู่เสมอในปัจจุบันภพ ช่วยอุดหนุนอกุศลชนกกรรมในอดีตภพ เช่น นาย ค. ไม่สนใจเรื่องบาปบุญ ชอบสนุกสนานแต่ไม่ทำทุจริต ดายแล้วไปเกิดในอบายภูมิ เป็นต้น

(๔) อกุศลที่เกิดขึ้นเป็นปกติอยู่เสมอในปัจจุบันภพ ช่วยอุดหนุนอกุศลชนกกรรมในปัจจุบันภพ เช่น นาง ง. ไม่สนใจเรื่องบาปบุญ ชอบสนุกสนาน แต่ไม่ทำทุจริต ดายแล้วไปเกิดในอบายภูมิ เป็นต้น

(๕) อกุศลที่เกิดขึ้นในอดีตภพ ช่วยอุดหนุนแก่อกุศลชนกกรรมในปัจจุบันภพ เช่น นาย จ. เป็นคนใจหายบช้า ดายแล้วไปเกิดในอบายภูมิ เป็นต้น

๓) อุดหนุนรูปนาม ที่เกิดมาแล้วให้เจริญขึ้นและอยู่ได้ มี ๓ คือ

(๑) อกุศลที่เคยทำมาในภพก่อนๆ ช่วยอุดหนุนนามรูปที่เกิดมาจากอกุศลชนกกรรม เช่น ความเป็นอยู่ของสัตว์นรก เป็นต้น

(๒) อกุศลที่เคยทำมาในภพนี้ ช่วยอุดหนุนนามรูปที่เกิดมาจากอกุศลชนกกรรม ได้แก่ บุคคลมีโรคประจำตัว แต่ยังคิมน้ำเมาเสมอ เป็นต้น

(๓) อกุศลที่เคยทำมาในภพนี้ ช่วยอุดหนุนนามรูปที่เกิดมาจากอกุศลชนกกรรม เช่น บุคคลผู้ทำอาชีพประมง เป็นต้น

๑.๓) อุปปีฬกรรม กรรมเบียดเบียน เป็นกรรมที่มีหน้าที่เบียดเบียนกรรมอื่นๆ และรูปนามที่เกิดจากกรรมอื่นๆ อุปปีฬกรรมนี้ก็ได้แก่อุปถัมภกกรรมนั่นเอง คือ อกุศลกรรม

อุดหนุนส่งเสริม อุกศลกรรมให้มีกำลังกล้าแข็งขึ้นเพียงใด ก็ย่อมเป็นการเบียดเบียนกุศลกรรมนั้น ให้กุศลกรรมมีกำลังลดน้อยถอยลงเพียงนั้น กล่าวคือ อุกศลกรรมอุดหนุนอกุศลกรรมให้ได้ส่งผล ก็เป็นการเบียดเบียนขัดขวางไม่ให้กุศลกรรมได้โอกาสส่งผลไปในตัวนั่นเอง

อกุศล-อุปปีพกรรมนี้ ได้แก่ อุกศลกรรม ๑๒ คือ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง เหมือนในอุปถัมภกรรม

การเบียดเบียนของอกุศลอุปปีพกรรม แบ่งออกได้ ๓ คือ

(๑) เบียดเบียนชนกรรมอื่นๆ เพื่อไม่ให้มีโอกาสส่งผล คือ อุกศลที่ทำในภพนี้ เบียดเบียนกุศลชนกรรมเพื่อไม่ให้มีโอกาสส่งผล เช่น นาย ก. เป็นชาวพุทธ ทำความดีมาช้านาน ไกล่ตาขนิมิตไม่คิดมาปรากฏ ไม่มีใครคอยดักเตือน จิตใจเศร้าหมอง ตายแล้วไปเกิดในอบายภูมิ เป็นต้น

(๒) เบียดเบียนชนกรรมอื่นๆ ที่มีโอกาสส่งผลอยู่แล้ว ให้มีกำลังลดลง คือ อุกศลที่ทำในปัจจุบันภพ เบียดเบียนกุศลชนกรรมที่กำลังมีโอกาสนำไปสู่ผลอยู่ ให้มีกำลังลดน้อยลง เช่น บุคคลที่ทำกุศลเจือด้วยอกุศล เป็นต้น

(๓) เบียดเบียนรูปนามที่เกิดจากชนกรรมนั้น คือ อุกศลอุปปีพกรรม เบียดเบียนรูปนามที่เกิดจาก กุศลกรรม เช่น บุคคลที่เกิดมาร่างกายแข็งแรงต่อมาเกิดโรคขึ้น หรือ ความเสื่อมแห่งลาภ ยศ สุข สมบัติ เป็นต้น^{๑๔๔}

๑.๔) อุปฆาตกรรม-อุปปัจเจกกรรม กรรมตัดรอน เป็นกรรมที่มีหน้าที่ตัดรอนกรรมอื่นๆ และวิบากของกรรมอื่น ๆ ให้สิ้นลง เป็นการตัดรอนขาดให้หมดสิ้นไปโดยประการทั้งปวง

อกุศล-อุปฆาตกรรมนี้ ได้แก่ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง

การตัดรอนของอกุศลอุปฆาตกรรม มี ๒ อย่าง^{๑๔๕} คือ

(๑) อุกศลอุปฆาตกรรม ตัดชนกรรมอื่นๆ เพื่อไม่ให้มีโอกาสส่งผลตลอดไป คือ อุกศลอุปฆาตกรรม ตัดกุศลชนกรรม เช่น กรณีพระเทวทัตที่ได้โลภียฉันทแล้ว ต่อมาได้ ทำอนันตริยกรรม ทำให้ฉันทเสื่อมหมดโอกาสส่งผล เป็นต้น

(๒) อุกศลอุปฆาตกรรม ตัดนามรูป ที่เกิดจากชนกรรมนั้นๆ ให้เสียไป มี ๒ คือ

^{๑๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

^{๑๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

๑. อกุศลอุปฆาตกรรม ตัคนามรูปที่เป็นกุศลวิบาก เช่น บุคคลผู้ทำความชั่ว ต่อมาได้รับอุปัทวเหตุจนเสียชีวิต หรือ ตาบอด ขาขาด เป็นต้น

๒. อกุศลอุปฆาตกรรม ตัคนามรูปที่เป็นอกุศลวิบาก เช่น สัตว์เดรัจฉานตาย ด้วยอุปัทวเหตุ เป็นต้น

๒) หมวดที่ ๒ ปากทานจตุกกะ แสดงโดยลำดับการให้ผล ๔ อย่าง^{๑๔๖} คือ

๒.๑) **ครุกรรม** กรรมหนัก เป็นกรรมที่แรง เป็นกรรมที่มีกำลังมากต้องส่งให้ได้รับผลก่อนกรรมอื่นๆ ทั้งนี้ ครุกรรมเป็นกรรมลำดับแรกที่จะส่งผลนำไปเกิดในภพที่สองก่อนกรรมอื่นๆ

อกุศล-ครุกรรม ได้แก่ ทิฏฐิตสัมปยุตตจิต ตูปบาท ๔ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจ นิยมิจฉาทิฏฐิกรรม อันมีอยู่ ๓ คือ นัตถิกทิฏฐิ ๑ อเหตุกทิฏฐิ ๑ อกริยทิฏฐิ ๑ และโทสมุตจิต ๒ ที่เป็นปัญญานันตริยกรรม คือ ฆ่าบิดา ฆ่ามารดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำร้ายพระพุทธเจ้าถึงกับห้อพระโลหิต และทำสังฆเภท เมื่อตายลงผลของบาปจะส่งผลนำไปเกิดในนรกภูมิในชาติต่อไปทันที

๒.๒) **อาสันนกรรม** กรรมที่กระทำเมื่อใกล้ตาย ในเวลาใกล้ตายได้กระทำความชั่ว หรือแม้แต่ระลึกถึงสิ่งที่ชั่ว ก็เรียกว่าเป็น อกุศลอาสันนกรรม มีอำนาจส่งให้ได้รับผล นำเกิดในทุคติภูมิ

อกุศล-อาสันนกรรมนี้ ได้แก่ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง (เว้นนิยมิจฉาทิฏฐิและอนันตริยกรรม ๕)

อกุศลอาสันนกรรมนี้จะส่งให้ได้รับผลก่อนตายในเมื่อไม่มี อกุศลครุกรรมให้ผล กล่าวคือ บุคคลใดไม่เคยได้กระทำอกุศลครุกรรมแม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง มีแต่อกุศลอาสันนกรรมนี้ อกุศลอาสันนกรรมก็ให้ผลก่อนอกุศลอาจิณกรรม และอกุศลกฏัตตกรรม เพราะเหตุว่าอยู่ใกล้ปากทางแห่งความตายนั่นเอง

๒.๓) **อาจิณกรรม หรือ พหุลกรรม** กรรมที่กระทำเสมอจนเคยชิน หรือทำให้เสมอๆ ไม่ว่าจะเป็นการกระทำทางกาย ทางวาจา หรือแม้แต่คิดทางใจ ไม่ว่าการกระทำเหล่านั้นจะเป็นอาชีพอหรือไม่ก็ตาม ถ้าได้ทำอยู่เนืองๆ ทำเป็นอาชินแล้ว ก็นับว่าจะเป็นอาจิณกรรม ตามปกติ

^{๑๔๖}ดูรายละเอียด ในพระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒**, หน้า ๓๓-

จะให้ผลในปวัตติกาล เว้นแต่เมื่อบุคคลผู้ใดจะตายไม่เคยได้กระทำ อกุศลครุกรรมและไม่มี อกุศลอาสันนกรรม อกุศลอาจิณกรรมนี้จึงจะส่งให้ได้รับผลในชาติที่ ๒ ไปเกิดในทุกติภูมิ

อกุศล-อาจิณกรรมนี้ ได้แก่ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง (เวทนียตมิจฉาทิฏฐิและ อนันตริยกรรม ๕)

๒.๔) กุฎตดากรรม กรรมสักว่าทำ กรรมเล็กน้อย กรรมที่ทำไว้พอประมาณ ไม่เท่าถึงกรรมทั้ง ๓ ข้อ ที่กล่าวแล้วข้างต้น หรือหมายถึงกรรมในอดีตภพ เมื่อกรรมทั้ง ๓ ข้างต้น คือ อกุศลครุกรรม อกุศลอาสันนกรรมและ อกุศลอาจิณกรรม ไม่มีที่จะให้ผลแล้ว อกุศลกุฎตดากรรมนี้จึงจะเป็นผู้ให้ผลคือให้ปฏิสนธิในทุกติภูมิ

อกุศล-กุฎตดากรรมนี้ ได้แก่ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง อกุศลกุฎตดากรรม กรรมเล็กน้อย เป็นกรรมสักแต่ว่าทำ ซึ่งหมายความว่าได้เป็น ๒ ประการ คือ

(๑) อกุศล-กุฎตดากรรม หมายถึง อกุศลกรรมที่กระทำในภพนี้ เช่น กระทำ อกุศลกรรมไม่ครบองค์แห่งกรรมบถ จึงไม่เข้าถึงความเป็นครุ กรรม อาสันนกรรม หรือ อาจิณกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

(๒) อกุศล-กุฎตดากรรม หมายถึง อกุศลกรรมที่ได้กระทำมาแล้วในภพก่อนๆ อัน ได้แก่ อกุศลอุปปราปยเวทนิยกรรม อันคอยติดตามจะให้ผลเป็นทุกข์วิบากอยู่

๓) หมวดที่ ๓ ปากกาลจตุกกะ ว่าโดยเวลาให้ผล มี ๔ อย่าง^{๑๔๑} คือ

๓.๑) ทิฏฐัมมเวทนิยกรรม กรรมให้ผลในชาติปัจจุบัน กรรมที่ให้ผลในชาตินี้ได้นั้นต้องเป็นกรรมที่มีกำลังแรง ในการกระทำความครั้งหนึ่งๆ วิถีจิตคือลำดับจิตที่เกิดขึ้นดับไปสลับต่อกัน ย่อมเกิดขึ้นมากมายหลายวิถี และในวิถีจิตหนึ่งๆ ก็มีขณะจิต คือ จิตที่เสพอารมณ์ แล่นไปในอารมณ์ที่ปรารถนาจะทำการ ชวนะมี ๗ ขณะ เจตนาในขณะทั้ง ๗ นั้นเองส่งผล กล่าวคือ ชวนะดวงที่ ๑ ส่งผลในชาตินี้ ชื่อว่า ทิฏฐัมมเวทนิยกรรม ชวนะดวงที่ ๗ ส่งผลในชาติที่ ๒ ชื่อว่า อุปปัชชเวทนิยกรรม ชวนะดวง ที่ ๒-๖ ส่งผลกรรมตั้งแต่ชาติที่ ๓ เป็นต้นไป จนกว่าจะถึงพระนิพพาน ชื่อว่า อุปปราปยเวทนิยกรรม

^{๑๔๑}ดูรายละเอียด ในพระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๕** เล่ม ๒, หน้า ๓๑-

อกุศล-ทวิภูษธรรมเวทนียกรรมนี้ ก็ได้แก่ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง ซึ่งประกอบในชวนจิตดวงที่ ๑

เมื่อได้กระทำ อกุศลกรรมลงไปแล้ว และได้ผลภายใน ๗ วัน เรียกว่า อกุศลปริปัฏกทวิภูษธรรมเวทนียกรรม (อกุศลกรรมแก่กล้ามาก) แต่ถ้าได้ผลภายหลัง ๗ วันไปแล้วเรียกว่า อกุศลอปริปัฏกทวิภูษธรรมเวทนียกรรม (อกุศลกรรมไม่แก่กล้ามาก)

๓.๒) อุปัชชเวทนียกรรม กรรมให้ผลในชาติที่สอง เป็นภพที่ต่อจากปัจจุบัน ที่สิ้นชีวิตลง กรรมที่ทำให้สำเร็จประโยชน์ในภพที่ ๒ ฝ่ายอกุศลนั้น ก็คือ ผู้เป็นนิยตมิจฉาทิภูติและผู้ประกอบอนันตริยกรรมทั้ง ๕ ประการ ซึ่งเป็นกรรมหนักย่อมจะส่งผลในภพที่ ๒ คือ เมื่อสิ้นชีวิตจากภพนี้ไปย่อมส่งผลนำเกิดในอบายภูมิทันที

อกุศล-อุปัชชเวทนียกรรมนี้ ก็ได้แก่ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง ซึ่งประกอบในชวนจิตที่ ๗

เมื่อชาตินี้ได้กระทำอกุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ เจตนากรรมในชวนะดวงที่ ๑ ไม่มีโอกาสที่จะให้ผลในปวัตติกาลในชาตินี้ด้วย จึงเป็นอำนาจหน้าที่ของเจตนากรรมในชวนะดวงที่ ๗ ที่จะส่งผลให้ได้รับในชาติที่ ๒ ทั้งในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาลด้วย ในปฏิสนธิกาลก็ให้ไปเกิดทุกคติบุคคล ในปวัตติกาล (ในชาติที่ ๒ นั้น) ก็ได้ให้เสวยทุกข์ ตามควรแก่อกุศลกรรมที่ได้กระทำนั้น

๓.๓) อปราปรียเวทนียกรรม กรรมให้ผลในชาติต่อๆ ไป กรรมนี้จะส่งผลแก่ผู้กระทำในชาติที่ ๓ ถัดจากชาตินี้เป็นต้นไป

อกุศล-อปราปรียเวทนียกรรมนี้ ก็ได้แก่ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง ซึ่งประกอบในชวนจิตที่ ๒ ถึงที่ ๖

การทำอกุศลเมื่อสำเร็จแล้ว ถ้าไม่ส่งผลในภพที่ ๒ ที่เป็นอุปัชชเวทนียกรรม ก็จะส่งผลเป็นอปราปรียเวทนียกรรม คือ จะต้องได้รับผลอาจะเป็นภพที่ ๓ ที่ ๔ หรือในภพต่อๆ ไป ถึงจะได้รับก็ได้ไม่จำกัด จนกว่าจะถึงซึ่งพระนิพพาน

๓.๔) อโหสิกรรม กรรมที่เลิกแล้วกันไปแล้ว ไม่สนองผล เลิกให้ผล หมายความว่า เป็นกรรมที่ไม่สามารถจะอำนาจผลได้

อกุศล-อโหสิกรรม ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ ที่ส่งผลแล้วหรือไม่มีผู้รับผลแล้ว

อกุศลเป็นอโหสิกรรมได้ เนื่องจากเหตุ ๒ ประการ คือ (๑) อกุศลกรรมนั้นได้ให้ผลแล้ว และ (๒) กรรมนั้นไม่มีผู้รับผล คือ อกุศลกรรมเก่าของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้วจึงหมดโอกาสส่งผลต่อไป

ข. การส่งผลของอกุศลธรรมตามนัยปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

การส่งผลของอกุศลธรรม ตามนัยของกาลเวลาที่ส่งผลได้มี ๒ นัย คือ (๑) การส่งผลของอกุศลธรรมในปฏิสนธิกาลและ (๒) การส่งผลของอกุศลธรรมในปวัตติกาล

๑) การส่งผลของอกุศลธรรมในปฏิสนธิกาล

อกุศลธรรมย่อมส่งผลให้ปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ เป็นทุกขคือเหตุกบฏคณ เรียกร้องว่า ทุกขินุคค หรืออบายสัตว์

อกุศลกรรม ๑๑ ยกเว้นอุทัจจเจตนา^{๑๔๔} ย่อมส่งผลปฏิสนธิในอบายภูมิ

ปฏิจสุมุปาบททีปนี แสดงไว้ว่า “อปฺปญฺญาภิสังขาร ๑๑ (เว้นอุทัจจเจตนา) เป็นเหตุอุเบกขาสันติธรรมอกุศลวิบาก ๑ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในอบายภูมิทั้ง ๔ เป็นพวกทุกขคือเหตุกบฏคณ คือพวกอบายสัตว์”^{๑๔๕}

อกุศลกรรมเป็นกรรมชั่ว จึงส่งผลเป็นวิบากที่ชั่ว เจตนาที่อยู่ในอกุศลกรรมนั้น จะส่งผลทำหน้าที่ชนกกรรมนำไปเกิด ได้รูปร่างกายก็ปรากฏเป็นอัตภาพของสัตว์ในทุกคติภูมิ เป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน เป็นที่รองรับความทุกข์ได้มากกว่าความสุข

๒) การส่งผลของอกุศลธรรมในปวัตติกาล

อกุศลธรรมสามารถส่งผลให้ได้รับอารมณ์ไม่ดีทางทวารต่างๆ ทั้งในกามภูมิ ๑๑ และรูปภูมิ ๑๕ ดังนี้

(๑) การส่งผลของอกุศลธรรมระหว่างปวัตติกาลในกามภูมิ ๑๑

ในกามภูมิ ๑๑ อกุศลธรรมย่อมส่งผลให้เกิดอกุศลวิบาก ๗ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้อง การรับอารมณ์ที่ไม่ดี เป็นต้น เกิดแก่บุคคล ๘ คือ ปุณฺชน ๔ อริยผลบุคคล ๔ เฉพาะในอบายภูมิ ๔ มีการทำหน้าที่รักษาภพของทุกขินุคคเท่านั้น

^{๑๔๔}อุทัจจเจตนา คือ เจตนาในอุทัจจสัมปยุตตจิต ๑.

^{๑๔๕}พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ , ปรมัตถโชติกะ ปฏิจสุมุปาบททีปนี , (กรุงเทพมหานคร : วี. อินเทอร์เน็ต จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๔๕.

ปฏิจัมมูปาททีปนี แสดงไว้ว่า “อปุญญาภิสังขาร ๑๒ เป็นเหตุ อกุศลวิบาก ๓ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้อง การรับอารมณ์ การได้ส่วนอารมณ์ และการรับอารมณ์ต่อจากขณะที่ไม่ดีเป็นผล ในกามภูมิ ๑๑”^{๕๐}

(๒) การส่งผลของอกุศลธรรมระหว่างปวัตติกาลในรูปภูมิ ๑๕

ในรูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญัตตภูมิ อกุศลธรรมย่อมส่งผลให้เกิด อกุศลวิบาก ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การรับอารมณ์ที่ไม่ดี เป็นต้น เกิดแก่รูปพรหมบุคคล ๕ คือ ดิเหตุกบุรุษ ๑ และอริยผลบุคคล ๔

ปฏิจัมมูปาททีปนี แสดงไว้ว่า “อปุญญาภิสังขาร ๑๒ เป็นเหตุ อกุศลวิบาก ๔ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การรับอารมณ์ การได้ส่วนอารมณ์ ที่ไม่ดีเป็นผล ในรูปภูมิ ๑๕”^{๕๑}

๓.๔ ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐาน

ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐาน มีอยู่ ๕ กลุ่มปัจจัยธรรม ได้แก่ (๑) กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติ (๒) กลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมณชาติ (๓) กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ (๔) กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาตชาติ (๕) กลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสยชาติ

๓.๔.๑ กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติ

ปัจจัยธรรมกลุ่มสหชาติที่ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรมได้นั้น มีทั้งสิ้น ๑๓ ปัจจัย เว้นไป ๒ ปัจจัย คือ วิปากปัจจัย และสหชาติวิปยุตตปัจจัย ทั้งนี้ก็เพราะ วิปากปัจจัยนั้นองค์ธรรมเป็นวิปากนามขันธ์ที่อุปการะแก่วิปากนามขันธ์ที่เกิดร่วมกันและรูปที่เกิดพร้อมกันเท่านั้น ไม่มีกุศลธรรมเป็นปัจจัยอุปบันธกรรมแต่อย่างใด ส่วนสหชาติวิปยุตตปัจจัยนั้น มีองค์ธรรมที่เกี่ยวข้องด้วยนามขันธ์ที่อุปการะรูปขันธ์ที่เกิดพร้อมกันและ รูปขันธ์ที่อุปการะแก่นามขันธ์ที่เป็นวิปากอัพยาตธรรมเท่านั้น ไม่มีปัจจัยอุปบันธกรรมที่เป็นกุศลธรรมเลย ฉะนั้น จึงเว้น ๒ ปัจจัยดังกล่าวไป การศึกษา กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติของกุศลธรรม จะทำให้เข้าใจองค์ประกอบของกุศลธรรมที่มีทั้งจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกัน เป็นหลักสำคัญในการตรวจสอบเกณฑ์การตัดสินว่า เป็นคุณความดีที่ถูกต้อง

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๕๑} อ้างแล้ว.

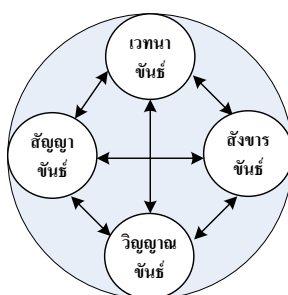
ไม่ประกอบด้วยอคติของใคร เพราะเป็นจริงแท้ตามสภาวะปรมาตมธรรม กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติชาติของกุศลธรรมทั้งหมด ย่อมมีการอุปการะในอาการอย่างเดียวกัน คือ กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมด้วยกันทั้งสิ้น นำเสนอจำแนกเป็น ๒ จำพวก คือ (๑) สหชาติชาติใหญ่และสหชาติชาติกลาง ๖ ปัจจัย และ (๒) สหชาติชาติเล็ก ๗ ปัจจัย

ก. สหชาติชาติใหญ่และสหชาติชาติกลาง

สหชาติชาติใหญ่ ๔ คือ สหชาติปัจจัย สหชาตนิสสยปัจจัย สหชาติตติปัจจัย สหชาติอวิคตปัจจัยและสหชาติชาติกลาง ๒ คือ อัญญมัญญปัจจัยและสัมปยุตตปัจจัย รวมเป็น ๖ ปัจจัย มีการช่วยอุปการะแก่กุศลธรรมด้วยองค์ธรรมเสมอกัน นั่นคือ องค์ประกอบของกุศลธรรมที่เป็นความสัมพันธ์ของกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบ เป็นลักษณะของกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมด้วยกันทั้งสิ้น หรือ กุศลนามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน แบ่งการศึกษาเป็น ๒ ประการ ได้แก่ (๑) ความสัมพันธ์ระหว่างกุศลนามขันธ์ ๔ (๒) องค์ประกอบของกุศลจิตอุปบาท

๑) ความสัมพันธ์ระหว่างกุศลนามขันธ์ ๔

กุศลนามขันธ์ คือ กุศลธรรมที่จำแนกโดยความเป็นขันธ์ ได้จำนวน ๔ ขันธ์ ได้แก่ เวทนขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขาร ขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ล้วนเป็นนามธรรมทั้งสิ้น เรียกรวมกันว่า นามขันธ์ ๔ เมื่อทั้งหมดเป็นกุศลชาติ ทำให้ได้ชื่อว่า กุศลนามขันธ์ ๔ มีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นเพราะต้องเกิดร่วมกันเสมอจะขาดขันธ์ใดขันธ์หนึ่งไม่ได้ ลักษณะความสัมพันธ์มีลักษณะหลายอย่าง ทั้งความที่เกิดพร้อมกัน (สหชาติ) เป็นที่อาศัยของกัน (นิสสย) เป็นสภาวะธรรมที่ยังมีอยู่ (อตติ) ยังไม่ปราศจากไป (อวิคต) อุปการะซึ่งกันและกัน (อัญญมัญญะ) และประกอบกันได้อย่างกลมกลืน (สัมปยุต) จึงจัดเป็น กุศลนามขันธ์ ๔ $\leftrightarrow$ กุศลนามขันธ์ ๔ หรือ กุศลนามขันธ์ ๔ ที่อุปการะซึ่งกันและกัน (ดูภาพที่ ๓.๑ ประกอบ)

ภาพที่ ๓.๑ แสดงกุศลนามขันธ์ ๔ อุปการะซึ่งกันและกันโดยสหชาติชาติ

จากรูปที่ ๓.๑ ที่แสดงกุศลนามชั้น ๔ อุปการะซึ่งกันและกันโดยสหชาตชาติใหญ่ ๔ และสหชาตชาติกลาง ๒ คือ อัญญมัญญปัจจัยและสัมปยุตตปัจจัย สอดคล้องกับในกัมภีร์ปฏิฐานกุศลติกมาติกา ปัญหาวาระ ได้ขยายความในบาลีอนุวาทไว้ว่า

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยสหชาต ปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๑ ที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่ชั้น ๓ โดยสหชาตปัจจัย ชั้น ๓ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๑ โดยสหชาตปัจจัย ชั้น ๒ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๒ โดย สหชาตปัจจัย^{๑๕๒}

สหชาตชาติใหญ่อีก ๓ ปัจจัยที่เหลือ คือ สหชาตนิสสยปัจจัย สหชาตัตถิปัจจัย สหชาตอวิคตปัจจัย สหชาตชาติกลาง คือ อัญญมัญญปัจจัย และสัมปยุตตปัจจัย ก็แสดงในลักษณะเดียวกันกับสหชาตปัจจัย แตกต่างเพียงแต่ชื่อปัจจัยเท่านั้น ดังต่อไปนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดย [สหชาต] นิสสยปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๑ ที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่ชั้น ๓ โดย [สหชาต] นิสสยปัจจัย ชั้น ๓ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๑ โดย [สหชาต] นิสสยปัจจัย ชั้น ๒ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๒ โดย [สหชาต] นิสสยปัจจัย^{๑๕๓}

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศล [สหชาต] อัตถิปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๑ ที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่ชั้น ๓ โดย [สหชาต] อัตถิปัจจัย ชั้น ๓ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๑ โดย [สหชาต] อัตถิปัจจัย ชั้น ๒ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๒ โดย [สหชาต] อัตถิปัจจัย^{๑๕๔}

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดย [สหชาต] อวิคตปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๑ ที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่ชั้น ๓ โดย [สหชาต] อวิคตปัจจัย ชั้น ๓ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๑ โดย [สหชาต] อวิคตปัจจัย ชั้น ๒ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๒ โดย [สหชาต] อวิคตปัจจัย^{๑๕๕}

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดย อัญญมัญญปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๑ ที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่ชั้น ๓ โดยอัญญมัญญปัจจัย ชั้น ๓ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๑ โดยอัญญมัญญปัจจัย ชั้น ๒ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๒ โดยอัญญมัญญปัจจัย^{๑๕๖}

^{๑๕๒} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๕/๑๓๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๕/๒๖๖.

^{๑๕๓} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๐/๑๓๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๐/๒๖๘-๒๖๙.

^{๑๕๔} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๕/๑๕๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๘๘.

^{๑๕๕} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๕/๑๕๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๘/๒๙๒.

^{๑๕๖} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๐/๑๓๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๐/๒๖๘.

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยสัมปยุตตปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๑ ที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่ชั้น ๓ โดยสัมปยุตตปัจจัย ชั้น ๓ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๑ โดยสัมปยุตตปัจจัย ชั้น ๒ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๒ โดยสัมปยุตตปัจจัย^{๑๕๗}

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวัดย์ กล่าวไว้ ว่า [ในสหชาตปัจจัยนั้น] กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล ได้แก่ กุศล ๒๑ คือ กุศลนามชั้น ๔ แล้วแต่จะยกเอาชั้นใดว่าเป็นปัจจัย ชั้นนั้นก็เป็นสหชาตปัจจัยธรรม, กุศล ๒๑ คือ กุศลนามชั้นที่เหลือก็เป็นสหชาตปัจจัยอุปบันนธรรม^{๑๕๘}

กุศลนามชั้น ๔ มีการอุปการะซึ่งกันและกัน ขยายความได้ ดังนี้

๑.๑) กุศลนามชั้น ๑ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันแก่ กุศลนามชั้น ๓ ได้แก่

(๑.๑.๑) กุศล-เวทนาชั้น^{๑๕๙} ⇔^{๑๖๐} กุศล-สัญญาชั้น^{๑๖๑}, กุศล-สังขารชั้น^{๑๖๒} และกุศล-วิญญาณชั้น^{๑๖๓}

(๑.๑.๒) กุศล-สัญญาชั้น ⇔ กุศล-เวทนาชั้น, กุศล-สังขารชั้นและกุศล-วิญญาณชั้น

(๑.๑.๓) กุศล-สังขารชั้น ⇔ กุศล-เวทนาชั้น, กุศล-สัญญาชั้น และกุศล-วิญญาณชั้น

(๑.๑.๔) กุศล-วิญญาณชั้น ⇔ กุศล-เวทนาชั้น, กุศล-สัญญาชั้น และกุศล-สังขารชั้น

๑.๒) กุศลนามชั้น ๓ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันแก่ กุศลนามชั้น ๑ ได้แก่

(๑.๒.๑) กุศล-เวทนาชั้น, กุศล-สัญญาชั้น, กุศล-สังขารชั้น ⇔ กุศล-วิญญาณชั้น

(๑.๒.๒) กุศล-เวทนาชั้น, กุศล-สัญญาชั้น, กุศล-วิญญาณชั้น ⇔ กุศล-สังขารชั้น

(๑.๒.๓) กุศล-เวทนาชั้น, กุศล-สังขารชั้น, กุศล-วิญญาณชั้น ⇔ กุศล-สัญญาชั้น

^{๑๕๗} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๓/๑๔๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๓/๒๘๖.

^{๑๕๘} พิฑูร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๒๐. ดูเพิ่มเติม หน้า ๒๒, ๖๕.

^{๑๕๙} กุศล-เวทนาชั้น ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ประกอบในกุศลจิตทั้งหมด.

^{๑๖๐} ⇔ หมายถึง เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันแก่.

^{๑๖๑} กุศล-สัญญาชั้น ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ประกอบในกุศลจิตทั้งหมด.

^{๑๖๒} กุศล-สังขารชั้น ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนา สัญญา) ที่ประกอบในกุศลจิตทั้งหมด.

^{๑๖๓} กุศล-วิญญาณชั้น ได้แก่ กุศลจิตทั้งหมด.

(๑.๒.๔) กุศล-สัญญาขั้น ๓, กุศล-สังขารขั้น ๓, กุศล-วิญญาณขั้น ๓ $\Leftrightarrow$ กุศล-เวทนาขั้น ๓

๑.๓) กุศลนามขั้น ๒ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันแก่ กุศลนามขั้น ๒ ได้แก่

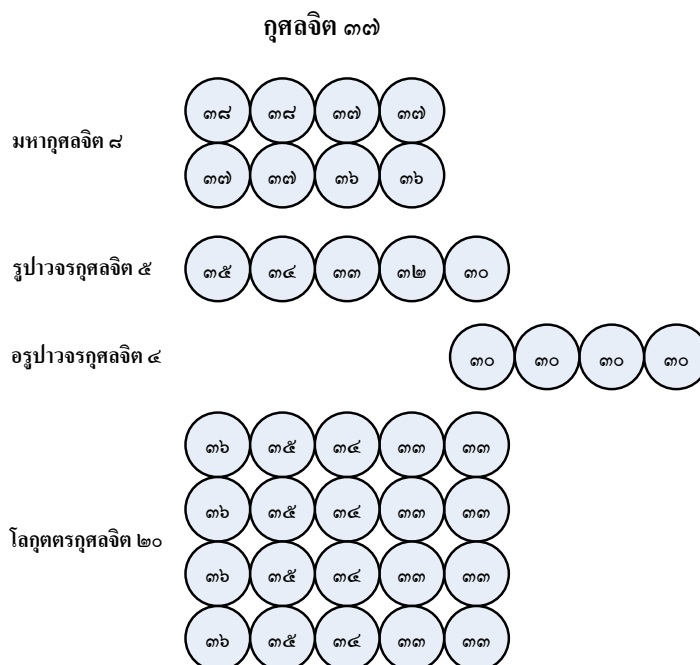
(๑.๓.๑) กุศล-เวทนาขั้นและกุศล-สัญญาขั้น $\Leftrightarrow$ กุศล-สังขารขั้นและกุศล-วิญญาณขั้น

(๑.๓.๒) กุศล-เวทนาขั้นและกุศล-สังขารขั้น $\Leftrightarrow$ กุศล-สัญญาขั้นและกุศล-วิญญาณขั้น

(๑.๓.๓) กุศล-เวทนาขั้นและกุศล-วิญญาณขั้น $\Leftrightarrow$ กุศล-สัญญาขั้นและกุศล-สังขารขั้น

๒) องค์ประกอบของกุศลจิตอุปบาท^{๑๖๔}

กุศลจิต อุปบาท ซึ่งมีจำนวนโดยพิสดาร ๓๗ จำแนก แสดง เป็น ๓ กลุ่ม คือ
(๑) กามาวจรกุศล หรือ มหากุศลจิตอุปบาท (๒) มหัคคตกุศล หรือ โลภียฆานกุศลจิต อุปบาท และ
(๓) โลกุตตรฆานกุศล หรือ มัคคจิตอุปบาท (ดูภาพที่ ๓.๒ ประกอบ)

ภาพที่ ๓.๒ แสดงจำนวนเจตสิกที่ประกอบในกุศลจิต ๓๗

^{๑๖๔} องค์ประกอบของจิตอุปบาท หมายถึง หลักสังคหะ คือ การยกจิตขึ้นเป็นประธานแล้วหาจำนวนเจตสิกที่สามารถประกอบกับจิตดวงนั้นๆ ได้ หรือ สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันได้ในจิตแต่ละดวง.

๓.๑) องค์ประกอบของมหากุศลจิตตูปบาท แสดงเป็น ๒ นัย

นัยที่ ๑ มหากุศลจิตดวงที่ ๑-๒ ซึ่งเป็นญาณสัมปยุต แต่ละดวงมีเจตสิก ๓๘ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

นัยที่ ๒ มหากุศลจิตดวงที่ ๓-๔ ซึ่งเป็นญาณวิปยุต แต่ละดวงมีเจตสิก ๓๗ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๔ ดวง (เว้นปัญญินทริยเจตสิก)

๓.๒) ความสัมพันธ์ของมหัคคตกุศลจิตต่อเจตสิก แสดงเป็น ๕ นัย

นัยที่ ๑ ปฐมฌานกุศลจิต ๑ ดวง มีเจตสิก ๓๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้นวิริตติเจตสิก ๓)^{๑๖๕}

นัยที่ ๒ ทุติยฌานกุศลจิต ๑ ดวง มีเจตสิก ๓๔ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นวิตกเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้นวิริตติเจตสิก ๓)

นัยที่ ๓ ตติยฌานกุศลจิต ๑ ดวง มีเจตสิก ๓๓ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง (เว้นวิตกเจตสิกและวิจารณ์เจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้นวิริตติเจตสิก ๓)

นัยที่ ๔ จตุตถฌานกุศลจิต ๑ ดวง มีเจตสิก ๓๒ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นวิตกเจตสิก วิจารณ์เจตสิก และปีติเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิริตติเจตสิก ๓)

นัยที่ ๕ ปัญจฌานจิต (และอรูปาวจรฌานจิต) ๕ ดวง คือ รূปาวจรปัญจฌานกุศลจิต และอรูปาวจรฌานกุศลจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิก ๓๐ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นวิตกเจตสิก วิจารณ์เจตสิก และปีติเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๐ ดวง (เว้นวิริตติเจตสิก ๓ อัปปมัญญาเจตสิก ๒)

๓.๓) องค์ประกอบของโลกุตตรกุศลจิตตูปบาท แสดงเป็น ๕ นัย

นัยที่ ๑ ปฐมฌานมัคคจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิก ๓๖ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒)^{๑๖๖}

^{๑๖๕}ข้อสังเกต มหัคคตกุศลจิต ๕ ดวง ไม่มีวิริตติเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย เพราะมหัคคตจิต เกิดขึ้นโดยอาศัยการเจริญกรรมฐานหรือภาวนา มิได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยวิริตติหรือศีลข้อเว้นจากพูดชั่ว ทำชั่ว และข้อเว้นจากมิฉาชีพ.

^{๑๖๖}ข้อสังเกต โลกุตตรกุศลจิตไม่มีอัปปมัญญาเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย ทั้งนี้เป็นด้วยอัปปมัญญาเจตสิกนั้น จะเกิดขึ้นได้เฉพาะกับจิตที่มีสภาวะปัญญาเป็นอารมณ์เท่านั้น แต่โลกุตตรจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์ ดังนั้น จึงไม่มีอัปปมัญญาเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย และโลกุตตรจิต ๔๐ ดวง (ซึ่งจำแนกตามฌาน ๕) นั้น แต่ละดวงเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า โลกุตตรฌานิกจิต เช่น โลกุตตรปฐมฌานิกจิต เป็นต้น.

นัยที่ ๒ ทุตติยฆานมกคจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิก ๓๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นวิตกเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๓ ดวง (เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒)

นัยที่ ๓ ตติยฆานมกคจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิก ๓๔ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง (เว้นวิตกเจตสิก วิจารเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๓ ดวง (เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒)

นัยที่ ๔ จตุตถฆานมกคจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิก ๓๓ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นวิตกเจตสิก วิจารเจตสิก ปิตีเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๓ ดวง (เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒)

นัยที่ ๕ ปัญจฆานมกคจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิก ๓๓ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นวิตกเจตสิก วิจารเจตสิก ปิตีเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๓ ดวง (เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒)

สรุปได้ว่า กุศลนามขันธ์ ๔ หรือ กุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบกันนั้น เกิดร่วมกันและช่วยอุปการะซึ่งกันและกัน ด้วยอำนาจสหชาตชาติใหญ่ทั้ง ๔ และสหชาตชาติกลางอีก ๒ รวม ๖ ปัจจัย เป็นประเพณีนามช่วยอุปการะแก่นาม คือ กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล เกิดได้ใน ๓๐ ภูมิ เว้นอสัญญสัตตภูมิ ๑ เกิดได้เฉพาะปวัตติกาล เนื่องจากกุศลย่อมเกิดเฉพาะในขวนวิถิจิต จะไม่เกิดในปฏิสนธิกาล อันเป็นหน้าที่ของปฏิสนธิจิตที่เป็นวิบากอัพยาकर्ตกรรมเท่านั้น แต่เมื่อโดยกาล ๓ แล้ว ย่อมเป็นปัจจุบันกาลอย่างแน่นอน มีสติ ๒ คือ หน้าที่ชนกสติ ทำให้สัมปยุตตธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และอุปถัมภกสติ เมื่อเกิดมาแล้วก็ดูแลเกื้อกูลซึ่งกันและกันจนกว่าจะดับไปด้วยกัน

ข. สหชาตชาติเล็ก ๗ ปัจจัย

กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติ ที่เป็นสหชาตชาติเล็กช่วยอุปการะแก่กุศลธรรมมีครบทั้ง ๗ ปัจจัย มีลักษณะที่เสมอเหมือนกัน คือ อาการของนาม คือ กุศล เป็นปัจจัยแก่นาม คือ กุศลที่เกิดร่วมกัน ดังที่แสดงในคัมภีร์ปัญฐาน ดังต่อไปนี้

เหตุที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์โดยเหตุปัจจัย^{๑๖๗}

อธิปติธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์โดยอธิปติปัจจัย^{๑๖๘}

เจตนาที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์โดยกัมมปัจจัย^{๑๖๙}

^{๑๖๗} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๐๑/๑๒๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๑/๒๕๓.

^{๑๖๘} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๓/๑๒๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๓/๒๖๑. เป็นสหชาตอธิปติปัจจัย.

^{๑๖๙} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๓/๑๔๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๘๑. เป็นสหชาตกัมมปัจจัย.

อาหารที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก้สัมปยุตตขันธ์โดยอาหารปัจจัย^{๑๖๐}
 อินทรีย์ที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก้สัมปยุตตขันธ์โดยอินทรีย์ปัจจัย^{๑๖๑}
 องค์ฌานที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก้สัมปยุตตขันธ์โดยฌานปัจจัย^{๑๖๒}
 องค์มรรคที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก้สัมปยุตตขันธ์โดยมรรคปัจจัย^{๑๖๓}

แสดงให้เห็นว่า สหชาตชาติทั้ง ๗ ปัจจัย มีปัจจัยธรรมเป็นกุศล ช่วยอุปการะแก้สัมปยุตตขันธ์ด้วยกันทั้งสิ้น ซึ่งหมายถึง กุศลนามขันธ์ที่ประกอบกัน หรือ เกิดร่วมกันได้ รายละเอียดของสหชาตชาติเล็ก ๗ ปัจจัย ช่วยอุปการะแก้กุศลธรรม แต่ละปัจจัย มีดังต่อไปนี้

๑) เหตุปัจจัย

กุศลธรรมเกิดขึ้นมาทุกดวงย่อมมีกุศลมูลหรือกุศลเหตุพร้อมด้วยทุกครั้งเพราะเป็นรากเหง้าของความดีที่ประกอบกันเสมอ ดังแสดงในความหมายของกุศลธรรมในนิกเขปกันท์ คัมภีร์ธรรมสังคณีว่า “กุศลมูล ๓ คือ อโลกะ อโทสะ และอโมหะ [นามขันธ์ ๔] ได้แก่ เวทนาขันธ์ ตัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ที่สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น และกายกรรม วาจกรรม มโนกรรม ที่มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล”^{๑๖๔}

เหตุปัจจัย ช่วยอุปการะแก้กุศลธรรม แสดงในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังนี้

สภาวธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก้สภาวธรรมที่เป็นกุศลโดยเหตุปัจจัย ได้แก่ เหตุที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก้สัมปยุตตขันธ์โดยเหตุปัจจัย^{๑๖๕}

ข้อที่ว่า “เหตุที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก้สัมปยุตตขันธ์” ได้แก่ กุศลเหตุทั้ง ๓ มี อโลกเจตสิก อโทสเจตสิก อโมหเจตสิกเป็นปัจจัย กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘ ที่ประกอบ เป็นปัจจัยอุปบัน^{๑๖๖}

จำแนกโดยชั้นรวาระ คือ ปัจจัย ปัจจุปปัน ที่เป็นนามขันธ์ ๔ เป็นคู่ๆ ตามอนุวาทบาลีแล้ว มีดังนี้

^{๑๖๐} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๕/๑๔๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๕/๒๘๒. เป็นนามอาหารปัจจัย.

^{๑๖๑} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๐/๑๔๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๐/๒๘๓. เป็นสหชาตอินทรีย์ปัจจัย.

^{๑๖๒} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๑/๑๔๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๑/๒๘๔.

^{๑๖๓} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๒/๑๔๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๒/๒๘๕.

^{๑๖๔} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๘๕/๑๕๕, อภิ.ถ. (ไทย) ๓๔/๕๘๕/๒๕๖.

^{๑๖๕} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๐๑/๑๒๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๑/๒๕๗.

^{๑๖๖} พระสังฆมณฑลสังคณี ธรรมจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน. หน้า ๑๖๕.

(๑) ในทวิเหตุกกุศล ได้แก่ อโลกะ อโทสะ เป็นเหตุปัจจัย กุศลนามขันธ์ ๔ ที่ประกอบด้วย อโลกะ อโทสะ เป็นเหตุปัจจัยปัจุบัน

(๒) ในติเหตุกกุศล ได้แก่ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เป็นเหตุปัจจัย กุศลนามขันธ์ ๔ ที่ประกอบด้วย อโลกะ อโทสะ อโมหะเป็นเหตุปัจจัยปัจุบัน^{๑๗๗}

สอดคล้องกับ พิฑูร มลิวัดย์ กล่าวสรุปไว้ว่า [ในเหตุปัจจัยนั้น] อโลกะเหตุ อโทสะเหตุ อโมหะเหตุ อันเป็นกุศลเหตุอันเป็นปัจจัยธรรม กุศลจิต ๒๑ กับเจตสิกที่ประกอบ เป็นเหตุปัจจัยปัจุบันธรรม^{๑๗๘}

สรุปได้ว่า กุศลเหตุ ๓ คือ อโลกะเหตุ อโทสะเหตุ อโมหะเหตุ ช่วยอุปการะแก่กุศลจิต ตูปบาท โดยความเป็นมูลเหตุฝ่ายดี เกิดได้ทั้งปุณฺณและพระเสขบุคคล ใน ๓๐ ภูมิที่มีนามขันธ์ ๔ เกิดได้^{๑๗๙} กุศลธรรมที่มีเหตุครบ ๓ จะมีกำลังมาก ถ้ามีเพียงเหตุ ๒ (ขาดอโมหะเหตุ) กำลังก็ลดน้อยลงไปด้วย จึงควรพยายามสร้างกุศลที่ประกอบด้วยปัญญา ซึ่งเป็นอโมหะเหตุให้เกิดขึ้นให้มาก จะทำให้การส่งผลเป็นอิฏฐวิบากได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ

๒) สหชาตาริบัติปัจจัย

สหชาตาริบัติปัจจัย ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม คัมภีร์ปฏิฐานแสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยสหชาตาริบัติ ได้แก่ อริบติธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์โดยอริบติปัจจัย^{๑๘๐}

ข้อที่ว่า “อริบติธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์” ได้แก่ กุศลอริบติ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ จันทเจตสิก วิริยเจตสิก ปัญญาเจตสิก ที่ในกุศลจิต ๒๑ และจิตตาริบัติ คือ กุศลจิต ๒๑ เป็นปัจจัย กุศลนามขันธ์ ๔ หรือ ๓ ที่ประกอบด้วยกุศลอริบติ เป็นปัจจัยปัจุบัน^{๑๘๑}

จำแนกกุศลสหชาตาริบัติให้ละเอียดได้ดังนี้

^{๑๗๗} อ้างแล้ว.

^{๑๗๘} พิฑูร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๕.

^{๑๗๙} ปุณฺณ ๔ พระเสขะ คือ พระอริยบุคคล ๗ (เว้นพระอรหันต์) ที่ในจตุโวการภูมิ ๔ ปัญจโวการภูมิ ๒๖ ตามสมควร.

^{๑๘๐} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๓/๑๒๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๓/๒๖๑.

^{๑๘๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๒๓๖.

๒.๑) ฉันทาธิปติ คือ ฉันทเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ กุศลนามขันธ์ ๔ คือ กุศลจิต ๒๑ เจตสิกที่ประกอบ ๓๗ (เว้นฉันทะ)

๒.๒) วิริยาธิปติ คือ วิริยเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ กุศลนามขันธ์ ๔ คือ กุศลจิต ๒๑ เจตสิกที่ประกอบ ๓๗ (เว้นวิริยะ)

๒.๓) จิตตาธิปติ คือ กุศลจิต ๒๑/๓๗ ช่วยอุปการะแก่ กุศลนามขันธ์ ๓ คือ เจตสิก ที่ประกอบ ๓๘

๒.๔) วิมังสาธิปติ คือ ฉันทเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ กุศลนามขันธ์ ๔ คือ กุศลญาณ สัมปยุตตจิต ๑๗ เจตสิกที่ประกอบ ๓๗ (เว้นปัญญา)

ความเป็นอธิปติปัจจัยของฉันทะ วิริยะ จิตตะ ปัญญา ในขณะเดียวกันนี้ได้ ดังมีตัวอย่าง ที่ ในสมัยพุทธกาล พระอรหันต์ ๔ รูปได้บรรลุโลกุตตรธรรมโดยอาศัยอธิปติ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามเรื่องแจ้งอยู่ในมหาวักคสังยุตตอรรถกถาว่า

ในบรรดาพระอรหันต์ ๔ องค์นี้ พระรัฐपालเถระ ทำความพอใจให้เป็นฐานะแล้วจึงยัง โลกุตตรธรรมให้เกิดได้ พระโสณเถระทำความเพียรให้เป็นฐานะพระสัมมุตเถระ ทำความเอาใจใส่ ให้เป็นฐานะ พระโมฆราชผู้มีอายุ ทำความพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลให้เป็นฐานะ แล้วก็กระทำโลกุตตรธรรมให้สำเร็จ^{๑๕๒}

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวสรุปองค์ธรรมไว้ว่า [ในสหชาตาธิปติปัจจัยนั้น] กุศลอธิปติ ๔ องค์ใดองค์หนึ่งในมหากุศล ๘, มหัคคตกุศล ๕, มัคคจิต ๔ เป็นสหชาตาธิปติปัจจัย ธรรม นามขันธ์ทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยกุศลอธิปตินั้น ได้แก่ กุศลจิตตูปบาท ๒๑ เป็นสหชาตาธิปติ ปัจจัยอุปบันนธรรม^{๑๕๓}

สหชาตาธิปติปัจจัยของกุศลธรรม เกิดได้ทั้งปุถุชนและพระเสขบุคคล ใน ๓๐ ภูมิที่มี นามขันธ์ ๔ เกิดได้ กุศลธรรมที่มีอธิปติเกิดร่วมด้วยล้วนเป็นจิตที่เข้มแข็งมีกำลังมาก ได้แก่ มหัคคต กุศล หรือ ฌานกุศล และโลกุตตรกุศล จะเป็นกุศลมีอธิปติเกิดร่วมด้วยแน่นอน ส่วนกามาวจรกุศล ธรรม ๘ ที่มีอธิปติเกิดร่วมด้วยก็มี ไม่มีอธิปติเกิดร่วมด้วยก็มี ทั้งนี้เพราะผู้ที่ตั้งใจทำอย่างจริงจังก็มี สักแต่ว่าทำก็มี สมดังที่พระพุทธโฆสะแสดงไว้ในอัฐสาธินีอรรถกถาว่า “กามาวจรกุศลย่อมเกิด ร่วมอธิปติบ้าง เว้นจากอธิปติบ้าง แต่รูปาวจรและอรูปาวจรกุศลย่อมสัมปยุตด้วยอธิปติโดยแท้”^{๑๕๔}

^{๑๕๒} ศ. ม. อ. (ไทย) ๕ /๒/๑๔๗.

^{๑๕๓} พิทุร มลิวัดย์, สภาธรรมพินฐาน ตอน ๘, หน้า ๑๔.

^{๑๕๔} อภิ. สจ. อ. ๑/๑/ ๕๗๕.

๓) สหชาตกัมมปัจจัย

สหชาตกัมมปัจจัย ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม คัมภีร์ปฏิฐานแสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยกัมมปัจจัย^{๑๘๕}

ข้อที่ว่า “เจตนาที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้น” ได้แก่ เจตนาเจตสิกที่อยู่ในกุศลจิต ๒๑ เป็นปัจจัย กุศลจิตอุปบาท ๒๑ (เว้นเจตนา) เป็นปัจจัยอุปบัน^{๑๘๖}

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวัดย์ กล่าวถึงองค์ธรรมไว้ว่า [ในสหชาตกัมมปัจจัยนั้น] เจตนาเจตสิก ๒๑ ที่ในกุศลจิต ๒๑ เป็นสหชาตกัมมปัจจัยธรรม กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๗ (เว้นเจตนา) เป็นสหชาตกัมมปัจจัยอุปบันธรรม^{๑๘๗}

สหชาตกัมมปัจจัย เกิดได้ทั้งปุถุชนและพระ เสดยบุคคล ใน ๓๐ ภูมิที่มีนามขั้น ๔ เกิดได้ เจตนาเป็นตัวกรรม เมื่อเกิดในกุศลจิตอุปบาท จึงทำหน้าที่สังวรวิธานกิจ ในการชวนขยายให้สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันได้ทำหน้าที่ของตนๆ นั้น เจตนาในกุศลจิตอุปบาท จึงเสมือนหัวหน้า หรือผู้นำที่จะคอยปลูกเร้าให้ผู้ร่วมงานได้ทำงานให้ สำเร็จพร้อมกันนั้นหัวหน้าหรือผู้นำก็ทำหน้าที่ของตนเองไปด้วย จึงทำงานหนักเป็น ๒ เท่า เป็นสหชาตกัมมปัจจัย หลังจากดับลงแล้วยังจะมีอำนาจในการส่งผลให้เกิดกุศลวิบากและกัมมชรูปได้ เป็นพิชนิธานกิจ ซึ่งจัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรม นานักขณิกกัมมชาติต่อไป

๔) สหชาตอาหารปัจจัย หรือ นามอาหารปัจจัย

สหชาตอาหารปัจจัย หรือนามอาหารปัจจัย ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม คัมภีร์ปฏิฐานแสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอาหารปัจจัย ได้แก่ อาหารที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยอาหารปัจจัย^{๑๘๘}

^{๑๘๕} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๓/๑๔๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๘๑.

^{๑๘๖} พระสังฆมณฑล ชัยยะ ธรรมจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน. หน้า ๓๑๕.

^{๑๘๗} พิฑูร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๔๔.

^{๑๘๘} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๔/๑๔๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๔/๒๘๒.

ข้อที่ว่า “อาหารที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตจันท์” ได้แก่ กุศลอาหารองค์ธรรม ๓ คือ ผัสสเจตสิก เจตนาเจตสิก ในกุศลจิต และวิญญาณ คือ กุศลจิต เป็นปัจจัย กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ที่ประกอบ ๓๘ เป็นปัจจัยอุปัน^{๑๘๘}

จำแนกกุศลนามอาหารให้ชัดเจน ได้ดังนี้

๔.๑) กุศล-ผัสสาหาร คือ ผัสสเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ กุศลจิต ๒๑/๓๗ เจตสิกที่ประกอบ ๓๗ (เว้นผัสสะ)

๔.๒) กุศล-มโนสัทธเจตนาหาร คือ เจตนาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ กุศลจิต ๒๑/๓๗ เจตสิกที่ประกอบ ๓๗ (เว้นเจตนา)

๔.๓) กุศล-วิญญาณาหาร คือ กุศลจิต ๒๑/๓๗ ช่วยอุปการะแก่ เจตสิกที่ประกอบ ๓๘

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวว่า [ในนามอาหารปัจจัยนั้น] กุศลนามอาหาร ๓ คือ ผัสสะ เจตนา วิญญาณ ที่ในกุศลจิต ๒๑ เป็นนามอาหารปัจจัยธรรม กุศลสัมปยุตตจันท์ ได้แก่ กุศลจิต ๒๑ เป็นนามอาหารปัจจัยอุปันนธรรม^{๑๘๙}

อาหาร หมายถึง สภาพที่นำมาซึ่ง ผล ในที่นี้ หมายถึงนำมาซึ่งกุศลจิตอุปบาทที่เกิดร่วมกัน ดังนั้น เมื่อยกเอาผัสสเจตสิกที่ดี เจตนาที่ดี หรือกุศลจิตที่ดี ขึ้นเป็นสหชาตอาหาร หรือนามอาหาร ก็ย่อมนำมาซึ่งสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันที่เหลือ คือ กุศลจิตอุปบาทนั่นเอง เป็นการเกี่ยวกุศลสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันให้ดำรงอยู่ และเจริญขึ้นได้ กุศลอาหารทั้ง ๓ ย่อมเกิดขึ้นได้พร้อมกัน เมื่อกุศลธรรมเกิดขึ้นจึงมีนามอาหาร ๓ คอยหล่อเลี้ยงเสมอ

๕) สหชาตินทรียปัจจัย หรือ นามอินทรียปัจจัย

สหชาตินทรียปัจจัย หรือ นามอินทรียปัจจัย ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม คัมภีร์ปฏิฐาน แสดงไว้ ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอินทรีย ปัจจัย ได้แก่ อินทรียที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตจันท์โดยอินทรียปัจจัย^{๑๙๐}

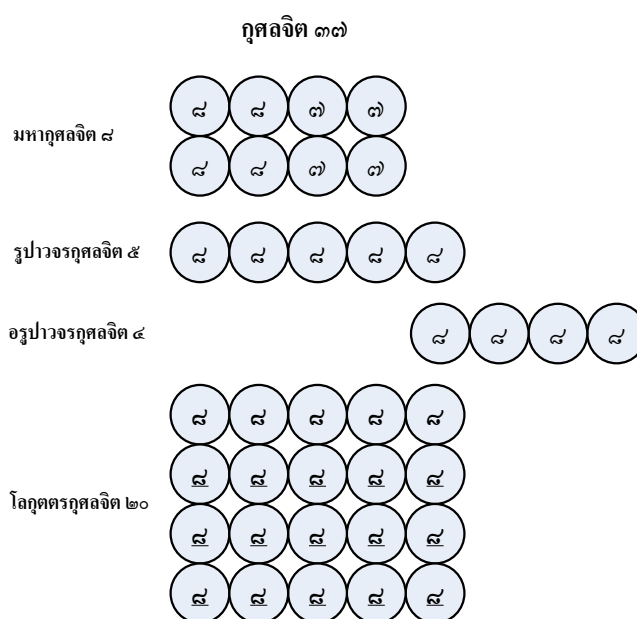
^{๑๘๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๓๒๕.

^{๑๘๙} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๕๒.

^{๑๙๐} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๐/๑๔๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๐/๒๘๓.

ข้อที่ว่า “อินทรีที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้น” ได้แก่ กุศลอินทรีองค์ธรรม ๘ คือ ชีวิตินทรี , กุศลจิต ๒๑, เวทนา , ศรัทธา , วิริยะ , สติ, เอกัคคตา , ปัญญาเป็นปัจจัย กุศลจิตอุปบาท ๒๑ เป็นปัจจัยอุปบัน^{๑๕๒}

กุศลอินทรีองค์ธรรม ๘ บ้าง ๗ บ้างช่วยอุปการะแก่ กุศลจิตอุปบาท ๒๑ สามารถจำแนกแสดงให้ชัดเจน (ดูภาพที่ ๓.๑ ประกอบ)

ภาพที่ ๓.๑ แสดงกุศลอินทรีองค์ธรรม ๘-๗ ในกุศลจิต

จากภาพที่ ๓.๑ จำแนกแสดงกุศลอินทรี ได้ดังนี้

๕.๑) กุศลอินทรีองค์ธรรม ๘ คือ มนินทรี , ชีวิตินทรี , โสมนัสสินทรี , สัทธินทรี , วิริยินทรี , สตินทรี , สมาธินทรี และปัญญินทรี เกิดร่วมกันในมหากุศลโสมนัส ๘ ญาณสัมปยุตตจิต ๒ และในรูปาวจรกุศลโสมนัส ๔ คือ ฌานที่ ๑-๔ รวม ๖ ดวง^{๑๕๓}

๕.๒) กุศลอินทรีองค์ธรรม ๘ คือ มนินทรี , ชีวิตินทรี , อุpekขินทรี , สัทธินทรี , วิริยินทรี , สตินทรี , สมาธินทรี และปัญญินทรี เกิดร่วมกันในมหากุศลอุเบกขา ญาณสัมปยุตตจิต ๒ และในโลเกียปัญญมฌานกุศล ๕ คือ รูปาวจรปัญญมฌานกุศล ๑ อรูปาวจรกุศล ๔ รวม ๕ ดวง^{๑๕๔}

^{๑๕๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา. หน้า ๓๒๖.

^{๑๕๓} ในภาพที่ ๓.๑ เลข ๘ ตัวบาง ตรง.

^{๑๕๔} ในภาพที่ ๓.๑ เลข ๘ ตัวบาง เอียง.

๕.๓) กุศลอินทรีย์องค์ธรรม ๘ คือ มนินทรีย์ , ชีวิตินทรีย์ , โสมนัสสินทรีย์ , สัทธินทรีย์ , วิริยินทรีย์ , สตินทรีย์ , สมาธิินทรีย์ และอนัญญาตัณญูสามินทรีย์ เกิดร่วมกันใน โสคาปัตติมรรคโสมนัสสหคจิต ๔ คือ ฌานที่ ๑-๔ รวม ๔ ดวง^{๑๕๕}

๕.๔) กุศลอินทรีย์องค์ธรรม ๘ คือ มนินทรีย์ , ชีวิตินทรีย์ , อุเบกขินทรีย์ , สัทธินทรีย์ , วิริยินทรีย์ , สตินทรีย์ , สมาธิินทรีย์ และอนัญญาตัณญูสามินทรีย์ เกิดร่วมกันใน โสคาปัตติมรรคอุเบกขาสหคจิต ๑ คือ ปญฺจมฌาน ๑ ดวง^{๑๕๖}

๕.๕) กุศลอินทรีย์องค์ธรรม ๘ คือ มนินทรีย์ , ชีวิตินทรีย์ , โสมนัสสินทรีย์ , สัทธินทรีย์ , วิริยินทรีย์ , สตินทรีย์ , สมาธิินทรีย์ และอัญญินทรีย์ เกิดร่วมกันใน มรรคเบื้องบน ๓ ที่เป็นโสมนัสสหคจิต ๑๒ คือ สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค อรหัตตมรรค ในฌาน ที่ ๑-๔ รวม ๑๒ ดวง^{๑๕๗}

๕.๖) กุศลอินทรีย์องค์ธรรม ๘ คือ มนินทรีย์ , ชีวิตินทรีย์ , อุเบกขินทรีย์ , สัทธินทรีย์ , วิริยินทรีย์ , สตินทรีย์ , สมาธิินทรีย์ และอัญญินทรีย์ เกิดร่วมกันใน มรรคเบื้องบน ๓ ที่เป็นอุเบกขาสหคจิต ๓ คือ สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค อรหัตตมรรค ในปญฺจมฌาน รวม ๓ ดวง^{๑๕๘}

๕.๗) กุศลอินทรีย์องค์ธรรม ๗ คือ มนินทรีย์ , ชีวิตินทรีย์ , โสมนัสสินทรีย์ , สัทธินทรีย์ , วิริยินทรีย์ , สตินทรีย์ และสมาธิินทรีย์ เกิดร่วมกันในมหากุศลโสมนัสญาณวิปยุตตจิต ๒ ดวง^{๑๕๙}

๕.๘) กุศลอินทรีย์องค์ธรรม ๗ คือ มนินทรีย์ , ชีวิตินทรีย์ , อุเบกขินทรีย์ , สัทธินทรีย์ , วิริยินทรีย์ , สตินทรีย์ และสมาธิินทรีย์ เกิดร่วมกันในมหากุศลอุเบกขญาณวิปยุตตจิต ๒ ดวง^{๒๐๐}

สอดคล้องกับพิทุร มลิวลย์ กล่าวไว้ว่า [ในสหชาตินทรียปัจจัยนั้น] นามอินทรีย์ องค์ธรรม ๘ ที่ในกุศลจิต ๒๑ เป็นสหชาตินทรียปัจจัยธรรม กุศลสัมปยุตตขันธ คือ กุศลจิตอุปบาท ๒๑ เป็นสหชาตินทรียปัจจัยูปบันนธรรม^{๒๐๑}

^{๑๕๕} ในภาพที่ ๓.๓ เลข ๘ ตัวหนา ตรง.

^{๑๕๖} ในภาพที่ ๓.๓ เลข ๘ ตัวหนา เอียง.

^{๑๕๗} ในภาพที่ ๓.๓ เลข ๘ ตัวหนา ตรง ชิดเส้นใต้.

^{๑๕๘} ในภาพ ที่ ๓.๓ เลข ๘ ตัวหนา เอียง ชิดเส้นใต้.

^{๑๕๙} ในภาพที่ ๓.๓ เลข ๗ ตัวบาง ตรง.

^{๒๐๐} ในภาพที่ ๓.๓ เลข ๗ ตัวบาง เอียง.

กุศลที่เป็นสหชาตินิธิหรือนามานิธิ เมื่อจัดกลุ่มแห่งการทำหน้าที่เป็นใหญ่ปกครองในกุศลธรรมแล้วมี ๓ ประเภท คือ

(๑) กุศลนามานิธิทั่วไป ๔ ได้แก่ มนินิธิ, จีวตินิธิ, โสมนัสสินิธิ และอุเปกขินิธิ ทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองในการทำงานของคนๆ อันเป็นลักษณะทั่วไปของกุศลธรรม

(๒) ภาวานานิธิ ๕ ได้แก่ สัทธินิธิ, วิริยนิธิ, สตินิธิ, สมาธินิธิ และปัญญานิธิ ทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองดูแลในการทำงานที่เกี่ยวข้องกับการเจริญจิตตภาวนาทั้งสมถะและวิปัสสนา เป็นองค์ประกอบสำคัญของโพธิปักขิยธรรม ที่จะนำไปสู่การตรัสรู้ได้ ต้องมีการปรับให้สม่ำเสมอระหว่างสัทธินิธิกับปัญญานิธิ และวิริยนิธิกับสมาธินิธิ^{๒๐๒} ส่วนสตินิธิต้องอบรมให้เกิดขึ้นยิ่งมามากยิ่งดีไม่มีผลเสียแต่อย่างใด

(๓) โลกุตตรานิธิ ๒ ได้แก่ อนัญญาตัญญูสสามินิธิ และอัญญานิธิ ทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองควบคุมการประหณกิเลสเป็นสมุจเฉทในมรรคจิตตูปบาทเบื้องต่ำ ๓

ดังนั้น การเกิดขึ้นของกุศลธรรมทุกครั้งจะมีสหชาตินิธิคอยควบคุมดูแลหน้าที่ของตนๆ มากน้อยตามสมควรแก่การอบรม ผู้ที่หวังให้กุศลธรรมของตนได้ทำงานเต็มประสิทธิภาพจึงควรหมั่นอบรมานิธิ สม่ำเสมอโดยเฉพาะสตินิธิที่สามารถควบคุมานิธิ ๖ คือ การสำรวมในการรับอารมณ์ทางทวาร ๖ นั้นเอง สตินิธิจึงเป็นสิ่งที่ควรมีในทุกสถานการณ์ และเกื้อหนุนให้ปัญญานิธิได้กำจัดอกุศลธรรมตาม ลำดับจน สามารถกระทำสมุจเฉทปหานด้วยอำนาจของอนัญญาตัญญูสสามินิธิและอัญญานิธิตามลำดับจนถึงขั้นสูงสุด ทำลายอาสวกิเลสได้หมดสิ้นไป

๖) ฌานปัจจัย

ฌานปัจจัย ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม คัมภีร์ปัญฐานแสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยฌานปัจจัย ได้แก่ องค์ฌานที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธโดยฌานปัจจัย^{๒๐๓}

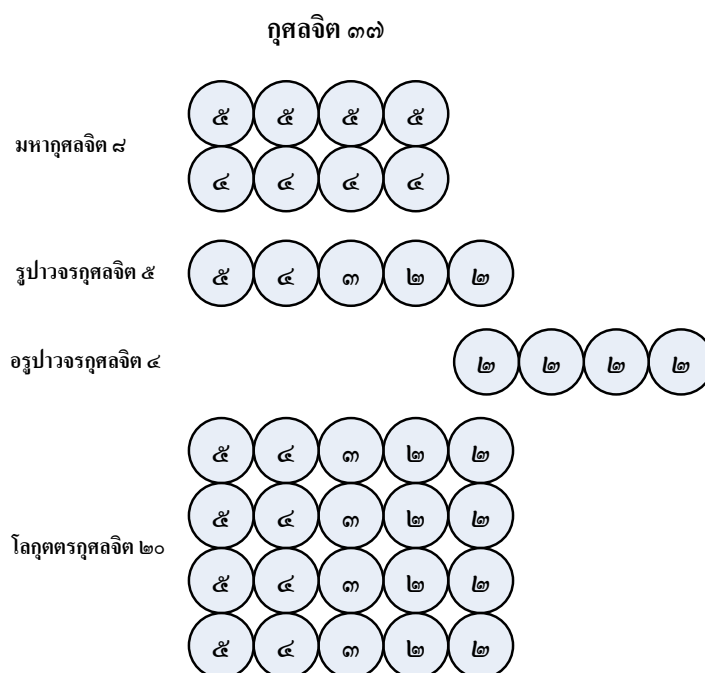
^{๒๐๑} พิชุร มลิวัลย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๕๕.

^{๒๐๒} เมื่อสัทธินิธิมาก ปัญญานิธิอ่อน ย่อมทำให้หลงมกายนได้ ถ้าปัญญานิธิมาก สัทธินิธิอ่อน ย่อมทำให้เกิดมานะคือดีได้ เมื่อวิริยนิธิมาก สมาธินิธิอ่อน ย่อมทำให้ฟุ้งซ่านได้ ถ้าสมาธินิธิมาก วิริยนิธิอ่อน ย่อมทำให้ว่างเหงาอ่อนกำลังได้.

^{๒๐๓} อภ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๑/๑๔๖, อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๑/๒๘๔.

ข้อที่ว่า “องค์ฌานที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตจันท์”^{๒๐๔} ได้แก่ กุศลองค์ฌาน ๕ – ๔ – ๓ – ๒ คือ วิตก วิจาร์ ปิตี เวทนา เอกัคคตา หรือ วิจาร์ ปิตี เวทนา เอกัคคตา หรือ ปิตี เวทนา เอกัคคตา หรือ เวทนา เอกัคคตา เป็นปัจจัย, กุศลจิตตูปบาท ๒๑ นามจันท์ ๔ – ๓^{๒๐๕} ที่ประกอบกับ กุศลองค์ฌาน^{๒๐๕}

กุศลองค์ฌาน ๕ – ๔ – ๓ – ๒ ที่ช่วยอุปการะแก่กุศลจิตตูปบาท ๒๑ (ดูภาพที่ ๓.๔ ประกอบ)

ภาพที่ ๓.๔ แสดงองค์ฌานในกุศลจิต

จากภาพที่ ๓.๔ จำแนกกุศลองค์ฌานให้ละเอียดได้ดังนี้

๖.๑) กุศลองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปิตี สุขเวทนา เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก่ มหากุศลโสมนัสสหคจิต ๔ ปฐมฌานกุศลจิต ๕ เจตสิกที่ประกอบ ๓๓ (เว้นกุศลองค์ฌาน ๕)

๖.๒) กุศลองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร์ ปิตี สุขเวทนา เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก่ ทุติยฌานกุศลจิต ๕ เจตสิกที่ประกอบ ๓๓ (เว้นกุศลองค์ฌาน ๔) อีกนัยหนึ่ง กุศลองค์ฌาน ๔ คือ วิตก

^{๒๐๔} กุศลจิตตูปบาทนามจันท์ ๔ – ๓ หมายความว่า กุศลจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นนั้นถ้านับรวม เวทนาเจตสิกด้วยจะเป็นนามจันท์ ๔ แต่ถ้าเวทนาเป็นปัจจัยแล้วยกเวทนาเจตสิกออกก็จะเป็นนามจันท์ ๓ คือ สัญญาจันท์ สังขารจันท์ และวิญญานจันท์.

^{๒๐๕} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๓๔๕.

วิจารณ์ อุเบกขาเวทนา เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก่ มหากุศลอุเบกขาสหคจิต ๔ เจตสิกที่ประกอบ ๓๒ (เว้นกุศลองค์มาน ๔)

๖.๓) กุศลองค์มาน ๓ คือ ปิตี สุขเวทนา เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก่ ตติยมานกุศลจิต ๕ เจตสิกที่ประกอบ ๓๓ (เว้นกุศลองค์มาน ๓)

๖.๔) กุศลองค์มาน ๒ คือ สุขเวทนา เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก่ จตุตถมานกุศลจิต ๕ เจตสิกที่ประกอบ ๓๓ (เว้นกุศลองค์มาน ๒) และอีกนัยหนึ่ง กุศลองค์มาน ๒^{๒๐๖} คือ อุเบกขาเวทนา เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก่ ปัญจมานกุศลจิต ๕ เจตสิกที่ประกอบ ๓๑ (เว้นกุศลองค์มาน ๒)

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวว่า [ในมานปัจจัยนั้น] องค์มาน ๕ ที่ในกุศลจิต ๒๑ เป็นมานปัจจัยธรรม, กุศลสัมปยุตตนามขันธ์ ๔ อันได้แก่ กุศลจิต ๒๑ เป็นมานปัจจัยูปันนธรรม^{๒๐๗}

กุศลองค์มาน ปัจจัย จะช่วยให้มีการเพ่งจับในอารมณ์ได้อย่างเหนียวแน่นและเผาปฏิบัติกรรม โดยเฉพาะในมหัคคจิตตูปบาท ๕ และมรรคจิตตูปบาท ๔/๒๐ ซึ่งเรียกว่า มานกุศลจิต นั้นปรากฏชัดเจนกว่าในมหากุศลจิตตูปบาท ๘ ในมานจิตในขั้นต้นๆ จะมีองค์มานมาก แต่เมื่อเลื่อนสูงขึ้นๆ ไป จะมีการละองค์มานที่หมดความจำเป็นลง จึงมีจำนวนลดน้อยตามลำดับ ดังนั้น องค์กุศลมานปัจจัย ในมานกุศลจิตยังมีน้อยก็จะหมายความว่า มีความประณีตยิ่งขึ้นไปตามลำดับ

๗) มัคคปัจจัย

มัคคปัจจัย ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม คัมภีร์ปฏิฐานแสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยมัคคปัจจัย ได้แก่ องค์มรรคที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์โดยมัคคปัจจัย^{๒๐๘}

ข้อที่ว่า “องค์มรรคที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์ ” ได้แก่ กุศลองค์มรรค ๘, ๗, ๕ หรือ ๔ คือ ปัญญา วิตก วิรติ ๓ วิริยะ สติ เอกัคคตา เป็นปัจจัย สำหรับกุศลองค์มรรค ๗ นั้น เว้นปัญญา หรือ วิตก, กุศลองค์มรรค ๕ นั้น เว้น วิรติ ๓, หรือกุศลองค์มรรค ๔ นั้น เว้น วิตกและ วิรติ ๓, กุศลจิตตูปบาท ๒๑ เป็นปัจจัยูปัน^{๒๐๙}

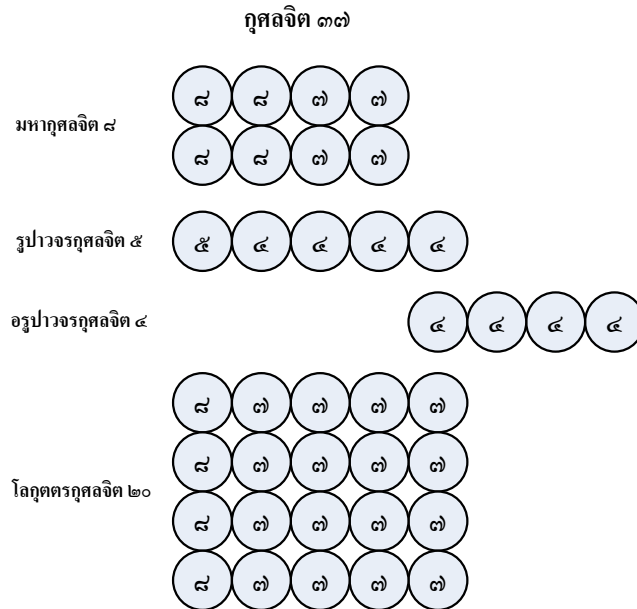
^{๒๐๖} จากรูป ๓.๑๕ เลข ๒ ตัวเอียง.

^{๒๐๗} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๖๐.

^{๒๐๘} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๒/๑๔๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๒/๒๘๕.

^{๒๐๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๓๕๐.

กุศลองค์มรรค ๘, ๗, ๕ หรือ ๔ ที่ช่วยอุปการะแก้กุศลจิต ตตุปปาท ๒๑ (ดูภาพที่ ๓.๕ ประกอบ)

ภาพที่ ๓.๕ แสดงองค์มรรคในกุศลจิต

จากภาพที่ ๓.๕ จำแนกกุศลองค์มรรคให้ละเอียดได้ดังนี้

๗.๑) กุศลองค์มรรค ๘ คือ ปัญญา วิทก วิรติ ๓ วิริยะ สติ เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก้ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ โลกุตตร ปฐมฌานกุศลจิต ๔ เจตสิกที่ประกอบ ๓๐ (เว้นกุศลองค์มรรค ๘)

๗.๒) กุศลองค์มรรค ๗ คือ ปัญญา วิรติ ๓ วิริยะ สติ เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก้ โลกุตตรทุติย-ตติย-จตุตถ-ปัญจฌานกุศลจิต ๒๔ เจตสิกที่ประกอบ ๓๐ (เว้นกุศลองค์มรรค ๘) และอีกนัยหนึ่ง กุศลองค์มรรค ๗ คือ วิทก วิรติ ๓ วิริยะ สติ เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก้ มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๕ เจตสิกที่ประกอบ ๓๐ (เว้นกุศลองค์มรรค ๗)

๗.๓) กุศลองค์มรรค ๕ คือ ปัญญา วิทก วิริยะ สติ เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก้ โลเกียปฐมฌานกุศลจิต ๑ เจตสิกที่ประกอบ ๓๐ (เว้นกุศลองค์มรรค ๕)

๗.๔) กุศลองค์มรรค ๔ คือ ปัญญา วิริยะ สติ เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก้ โลเกียทุติย-ตติย-จตุตถ-ปัญจฌานกุศลจิต ๘ เจตสิกที่ประกอบ ๓๐ (เว้นกุศลองค์มรรค ๕)

สอดคล้องกับพิฐูร มลิวัลย์ กล่าวไว้ว่า [ในมคคปัจจัยนั้น] องค์มรรคที่เป็นกุศล ๘ (เว้นทิฏฐิ) เป็นมคคปัจจัยธรรม กุศลสัมปยุตตชั้น ๔ อันได้แก่ กุศลจิตตูปบาท ๒๑ เป็นมคคปัจจัยปบันธรรม^{๒๐๐}

สัมมามรรค หรือ กุศลองค์มรรค ทำหน้าที่สัมปapakเหตุ หรือหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน ในมหากุศลจิตตูปบาทองค์มรรคจะเกิดได้ไม่ครบ ๘ มียังมีหยาบเสมอ องค์มรรคที่เป็นวิรติ ๓ ย่อมเกิดได้ไม่แน่นอนและเกิดได้ไม่พร้อมกัน ส่วนในมหัคคตกุศลไม่มีวิรติเกิดร่วมด้วย มีเพียงในมรรคจิตเท่านั้นที่เกิดร่วมกันได้เป็นมคคสมังคี คือ องค์มรรคที่เกิดพร้อมเพรียงกันเพื่อทำหน้าที่กำจัดอนุสัยกิเลสให้เป็นเป็นสมุจเฉตปหาน บุคคลผู้หวังความเจริญจึงควรอบรมตนให้สัมมามรรคเกิดขึ้น เพื่อนำไปสู่สุคติและพระนิพพานต่อไป

เมื่อศึกษาปัจจัยธรรมต่างๆ ของกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติทั้งหมดแล้ว สามารถสรุปรวมองค์ธรรมของปัจจัยดังกล่าว ดังตารางที่ ๓.๑ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๑ แสดงสรุปองค์ธรรมของกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติของกุศลธรรม

สหชาตชาติ	องค์ของปัจจัยธรรม
๑. สหชาติใหญ่ ๔ สหชาตชาติกลาง ๒	กุศลนามชั้น ๔ ได้แก่ กุศลจิต ๒๑/๓๗ เจตสิก ๓๘
๒. เหตุปัจจัย	กุศลเหตุ ๓ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ
๓. สหชาตวิปัติปัจจัย	กุศลวิปัติ ๔ ได้แก่ ฉันทะ, วิริยะ, กุศลจิต, ปัญญา
๔. สหชาตกัมมปัจจัย	กุศลกรรม ได้แก่ เจตนา
๕. สหชาตอาหารปัจจัย	กุศลนามอาหาร ๓ ได้แก่ ผัสสะ, เจตนา, กุศลจิต
๖. สหชาตนิทริยปัจจัย	กุศลนิทริย ๘ ได้แก่ กุศลจิต, ชีวิตินทริย, เวทนา, สัทธา, วิริยะ, สติ, เอกัคคตา, ปัญญา
๗. ฌานปัจจัย	กุศลองค์ฌาน ๕ ได้แก่ วิตก, วิจาร์, ปิติ, เวทนา, เอกัคคตา
๘. มคคปัจจัย	กุศลองค์มรรค ได้แก่ ปัญญา, วิตก, วิรติ ๓, วิริยะ, สติ, เอกัคคตา

จากตารางที่ ๓.๑ แสดงให้เห็นว่า การอุปการะกันในกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาตินั้นอยู่ในขอบเขตขององค์ประกอบภายในกุศลจิตตูปบาทแต่ละดวงนั่นเอง กล่าวคือ กุศลจิต ๒๑ หรือโดยพิสดาร ๓๗ และเจตสิกที่ประกอบ ๓๘ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ในกลุ่มสหชาตชาติใหญ่ทั้ง ๔ คือ

^{๒๐๐}พิฐูร มลิวัลย์, สภาธรรมพินฐาน ตอน ๘, หน้า ๖๓.

สหชาตปัจจย สหชาตนิสสยปัจจย สหชาตัตถิปัจจย สหชาตอวิคตปัจจย และกลุ่มสหชาตชาติกลาง ๒ ปัจจย คือ อัญญมัญญมัญญปัจจย สัมปยุตตปัจจย ซึ่งมีความเสมอเหมือนกัน เมื่อเป็นปัจจยแก่ กุศลธรรม จึงจัดเข้าในกลุ่มย่อยกลุ่มเดียวกัน

ส่วนปัจจยธรรมต่อๆ มา ตั้งแต่เหตุปัจจยจนถึงมัคคปัจจยอยู่ในกลุ่มสหชาตชาติเล็ก ซึ่งมีองค์ธรรมของปัจจยธรรมที่มีขนาดย่อมลงมาและมีความพิเศษเฉพาะ ตัว กล่าวคือ (๑) เหตุปัจจย จะได้แก่ กุศลเหตุ ๓ สามารถเกิดขึ้นพร้อมกันได้ (๒) สหชาตาทิปัจจย ได้แก่ กุศลอธิปัตติ องค์ธรรม ๔ จะเกิดได้เพียงอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น (๓) สหชาตกัมมปัจจย ได้แก่ เจตนา คือ กุศลกรรมนั่นเอง (๔) สหชาตาทาร ได้แก่ กุศลนามอาหาร ๓ เกิดพร้อมกันเสมอ (๕) สหชาตินทริยปัจจย ได้แก่ นามอินทริย์ ๘ มีความยิ่งหย่อนและเกิดพร้อมกันได้ตามสมควร (๖) ฌานปัจจย ได้แก่ กุศลองค์ฌาน ๕ หรือ ๖ ถ้าแจกเวทนา เป็น โสมนัสและอุเบกขา เกิดพร้อมกันได้ตามสมควร และ (๗) มัคคปัจจย ได้แก่ องค์มรรค หรือ สัมมามรรค ๘ ในมรรคจิตเกิดพร้อมกันเสมอ แต่ในโลกียกุศลจิตบางองค์มรรคไม่เกิดพร้อมกัน เมื่อกล่าวโดยรวมแล้ว สหชาตชาติทุกปัจจยธรรมก็มีหน้าที่ช่วยอุปการะแก่กุศลจิตอุปบาทที่เกิดร่วมกันนั่นเอง

ปัจจยธรรมในกลุ่มสหชาตชาติ มีการอุปการะแก่ปัจจยูปันนธรรม คือ กุศลธรรม โดยอาการอย่างเดียวกัน นั่นคือ กุศลธรรมเป็นปัจจยแก่กุศลธรรม ดังที่กล่าวไปแล้วว่าเป็นปัจจยธรรมที่แสดงถึงองค์ประกอบภายในกุศลธรรมนั่นเอง เมื่อกล่าวถึงภูมิแล้วย่อมเกิดในจุโวการภูมิ ๔ และปัญจโวการภูมิ ๒๖ รวม ๓๐ ภูมิ ตามสมควรอันเป็นภูมิที่มีนามขั้น ๔ เกิดได้ สำหรับกาลเวลาที่เกิดได้ย่อมมีในปวัตติกาลเพราะกุศลธรรมเกิดในชวนวิถิจิตเท่านั้น และเป็นปัจจยบันกาลเสมอ เนื่องจากเป็นปัจจยธรรมที่เกิดพร้อมกัน มีหน้าที่เหมือนกัน ๒ อย่าง คือ ชนกสัตติ ทำให้สัมปยุตตธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้นและอุปถัมภกสัตติ เกิดมาแล้วก็ดูแลกันตลอดเวลา และการทำหน้าที่สำคัญที่สุดของปัจจยในกุศลธรรม คือ การร่วมกันกำจัดอกุศลธรรมซึ่งเป็นปฏิบัติให้หมดสิ้นไป

๓.๔.๒ กลุ่มปัจจยธรรมอาร์มมณาติ

กลุ่มปัจจยธรรมอาร์มมณาติ สามารถอุปการะแก่กุศลธรรมได้มี ๔ กลุ่มย่อย เว้นกลุ่มสุดท้าย คือ วัตถุอาร์มมณาติปัจจย เนื่องจากมีปัจจยูปันนธรรมเป็น อกุศลธรรมเท่านั้น ไม่มีปัจจยูปันนธรรมที่เป็นกุศลธรรมเลย จึงต้องเว้นไป คงเหลือปัจจยธรรม ๔ กลุ่มย่อย ๑๑ ปัจจยดังต่อไปนี้

๑) กลุ่มอารัมมณปัจจัย

กลุ่มอารัมมณปัจจัย มีสภาวะธรรมที่ช่วย อุปการะแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ ปิฎฐาน ปัญหาวาระ กุสลดิกมาติกา จำแนกเป็น ๓ อย่าง คือ (๑) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม (๒) อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมและ (๓) อัปยาคธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม แสดงตามลำดับดังนี้

๑.๑) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปิฎฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้วพิจารณากุศลนั้น
[บุคคล] พิจารณากุศลที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้ว
[ฉานลาภีบุคคล] ออกจากฉานแล้วพิจารณาฉาน
พระเสขะพิจารณาโคตรภู พิจารณาโวทาน ออกจากมรรคแล้วพิจารณามรรค
พระเสขะหรือ ปุณฺณเห็นแจ้งกุศลโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
บุคคลรู้จิตของบุคคล ผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็นกุศลด้วยเจโตปริยญาณ
อากาสนัญญาตนกุศลเป็นปัจจัยแก่วิญญูณัญญาตนกุศล โดยอารัมมณปัจจัย
อากิญจัญญาตนกุศลเป็นปัจจัยแก่เนวสัณญานาสัณญญาตนกุศล โดยอารัมมณปัจจัย
ขั้นที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่อทวิธวิญญูณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ
ยถากัมมุปคณฺณ และอนาคตังสญาณ โดยอารัมมณปัจจัย^{๒๑๑}

จากบาลีอนุวาทของกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศล ธรรมโดยอารัมมณปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้วพิจารณากุศลนั้น ” ได้แก่ มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่เกี่ยวกับการให้ทาน รักษาศีล รักษาอุโบสถ เป็นปัจจัย มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่เกิดขึ้นขณะพิจารณาการให้ทาน รักษา ศีล รักษาอุโบสถนั้นเป็นอารมณ์ เป็นปัจจัยุปบัน แสดงให้รู้ถึงการที่มีบุญกิริยาวัตถุเป็นอารมณ์ในขณะทั้ง ๓ คือ ก่อนทำ ขณะทำ หลังทำด้วยมหากุศลจิต

ข้อที่ว่า “[บุคคล] พิจารณากุศลที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้ว” ได้แก่ มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่สำเร็จด้วยการให้ทาน รักษาศีล รักษาอุโบสถในกาลก่อนๆ เป็นปัจจัย มหากุศลจิตตูปบาท ๘

^{๒๑๑} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๐๔/๑๒๓-๑๒๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๔/๒๕๕-๒๕๘.

ที่เกิดขึ้นขณะพิจารณาภูคสนั้น เป็นปัจจุปัณฺณ แสดงให้รู้ถึงการระลึกถึงบุญกิริยาวัตถุที่เคยกระทำไว้แล้วในอดีตด้วยจิตที่เป็นมหาภูคส

ข้อที่ว่า “[ฉานลาภิภูคค] ออกจากฉานแล้วพิจารณาฉาน ” ได้แก่ มหัคคตภูคส จิตตูปบาท ๕ เป็นปัจจุปัณฺณ มหาภูคสจิตตูปบาท ๘ ที่เกิดขึ้นขณะพิจารณาฉานนั้น เป็นปัจจุปัณฺณ แสดงให้รู้ถึงพระเสขะหรือดิเหตุกปุณฺชนที่เป็นฉานลาภิภูคค ออกจากฉานแล้วมีการปัจจุเวกขณะ คือ พิจารณาองค์ฉานนั้นๆ ที่เพิ่งผ่านมา

ข้อที่ว่า “พระเสขะ^{๒๑๒} พิจารณาโคตรภู” ได้แก่ โคตรภู คือ มหาภูคสญาณสัมปยุตต จิตตูปบาท (เวณวิรติ อปัมฺมัญญา) ที่เกิดขึ้นในโสดาปัตติมรรควิธី เป็นปัจจุปัณฺณ มหาภูคสจิตตูปบาท ๘ (เวณวิรติ อปัมฺมัญญา) ที่เกิดขึ้นขณะพิจารณาโคตรภูนั้น เป็นปัจจุปัณฺณ แสดงให้รู้ถึงพระเสขะ ในที่นี้ หมายถึง พระโสดาบันฺน มีการพิจารณาโคตรภูจิตตูปบาทที่เกิดในโสดาปัตติมรรควิธីที่เพิ่งผ่านมา

ข้อที่ว่า “[พระเสขะ] พิจารณาโวทาน ” ได้แก่ โวทาน คือ มหาภูคสญาณสัมปยุตต จิตตูปบาท (เวณวิรติ อปัมฺมัญญา) ที่เกิดขึ้นในมรรควิธีเบื้องกลาง ๒ เป็นปัจจุปัณฺณ มหาภูคสจิตตูปบาท ๘ (เวณวิรติ อปัมฺมัญญา) ที่เกิดขึ้นขณะพิจารณาโวทานนั้น เป็นปัจจุปัณฺณ แสดงให้รู้ถึง พระเสขะ ซึ่งในที่นี้ หมายถึง พระสกทาคามี และพระอนาคามี มีการพิจารณาโวทานจิตตูปบาทที่เกิดใน สกทาคามีมรรควิธี หรือ อนาคามีมรรควิธี ตามสมควรแก่ตน ที่เพิ่งผ่านมา

ข้อที่ว่า “[พระเสขะ] ออกจากมรรคแล้วพิจารณามรรค ” ได้แก่ มรรคเบื้องต้น ๓ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรคจิตตูปบาท เป็นปัจจุปัณฺณ มหาภูคสจิตตูปบาท ๘ (เวณวิรติ อปัมฺมัญญา) ที่เกิดขึ้นขณะพิจารณามรรคนั้น เป็นปัจจุปัณฺณ แสดงให้รู้ถึง พระเสขะทั้ง ๓ คือ พระโสดาบันฺน พระสกทาคามี และพระอนาคามี เมื่อออกจากมรรควิธีแล้ว มีปัจจุเวกขณะวิธี พิจารณามรรคของตนๆ ที่ได้ผ่านมาแล้ว

ข้อที่ว่า “พระเสขะหรือ ปุณฺชนเห็นแจ้งภูคสโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ได้แก่ โลภียภูคสจิตตูปบาท ๑๑ เป็นปัจจุปัณฺณ มหาภูคสจิตตูปบาท ๘ (เวณวิรติ อปัมฺมัญญา) ขณะเจริญวิปัสสนา เป็นปัจจุปัณฺณ แสดงให้รู้ถึง พระเสขะกัณฺธิ หรือ ปุณฺชนกัณฺธิ มีการเจริญวิปัสสนา พิจารณาภูคสเป็นอารมณ์ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ ทำให้วิปัสสนาญาณเจริญขึ้นได้

ข้อที่ว่า “บุคคลรู้จิตของบุคคล ผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็นภูคสด้วยเจโตปริย ญาณ” ได้แก่ ภูคสจิตตูปบาท ๒๐ (เวณวิรติ อปัมฺมัญญา) ของผู้อื่น เป็นปัจจุปัณฺณ เจโตปริยภูคสอภิญญา จิตตูปบาท เป็นปัจจุปัณฺณ แสดงให้รู้ถึง พระเสขะกัณฺธิ หรือ ดิเหตุกปุณฺชนกัณฺธิ ที่ได้เจโตปริยภูคส อภิญญา สามารถรู้วาระจิตที่เป็นภูคสของผู้อื่นได้

^{๒๑๒} พระเสขะ คือ พระโสดาบันฺน สกทาคามี อนาคามี.

ข้อที่ ๖ “อาภาสนัญจายตนกุศลเป็นปัจจยแก่ วิญญาณัญจายตนกุศล ” ได้แก่ อาภาสนัญจายตนกุศลจิตตูปบาท ๑ ที่เคยเกิดมาแล้วในสันดานของตนเอง ทั้งในภพนี้และภพก่อน เป็นปัจจย วิญญาณัญจายตนกุศลจิตตูปบาท ๑ ที่กำลังเกิด เป็นปัจจยูปัน แสดงให้รู้ถึง อรูปฌานกุศลที่ ๒ จะมีอรูปฌานกุศลที่ ๑ เป็นอารมณ์เท่านั้น

ข้อที่ ๗ “อาภิญญัญจายตนกุศลเป็นปัจจยแก่เนวสัณญานาสัญญายตนกุศล ” ได้แก่ อาภิญญัญจายตนกุศลจิตตูปบาท ๑ ที่เคยเกิดมาแล้วในสันดานของตนเอง ทั้งในภพนี้และภพก่อน เป็นปัจจย เนวสัณญานาสัญญายตนกุศลจิตตูปบาท ๑ ที่กำลังเกิด เป็นปัจจยูปัน แสดงให้รู้ถึง อรูปฌานกุศลที่ ๔ จะมีอรูปฌานกุศลที่ ๓ เป็นอารมณ์เท่านั้น

ข้อที่ ๘ “ขั้นที่เป็นกุศลเป็นปัจจยแก่อิทธิวิริยาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ยถากัมมุปคญาณ และอนาคตังสญาณ ” ได้แก่ กุศลจิตตูปบาท ๒๐ (เว้น อรหัตตมรรค) เป็นปัจจย รูปาวจรปัญจฌานกุศลอภิญญา ๑ เป็นปัจจยูปัน หรือ จำแนกให้เห็นชัดเจนดังนี้

(๑) รูปาวจรปัญจฌานกุศลที่เป็นปาทกะ เป็นปัจจย อิทธิวิริยกุศลอภิญญา จิตตูปบาท เป็นปัจจยูปัน แสดงให้รู้ถึง อิทธิวิริยกุศลอภิญญา จะมีรูปาวจรปัญจฌานกุศลที่เป็น ปาทกะเป็นอารมณ์ก่อนที่จะแสดงอิทธิฤทธิ์ต่างๆ ได้

(๒) กุศลจิตตูปบาท ๒๐ (เว้นอรหัตตมรรค) ของผู้อื่นที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ คือ ที่เกิดขึ้นแล้วภายใน ๗ วัน จะเกิดข้างหน้าภายใน ๗ วันและกำลังเกิดอยู่เป็นปัจจย เจโตปริยกุศล อภิญญาจิตตูปบาท เป็นปัจจยูปัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะกัณฐี หรือ ติ เหตุกปฺปุชฌนกีติ ที่ได้ เจโตปริยกุศลอภิญญา สามารถรู้วาระจิตของผู้อื่นที่เป็นกุศลได้ภายในขอบเขต ๑๕ วัน

(๓) กุศลจิตตูปบาท ๒๐ (เว้นอรหัตตมรรค) ที่เคยเกิดมาแล้วในสันดานของตน และของผู้อื่น เป็นปัจจย ปุพเพนิวาสานุสติกุศลอภิญญาจิตตูปบาท เป็นปัจจยูปัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะกัณฐี หรือ ติเหตุกปฺปุชฌนกีติ ที่ได้ ปุพเพนิวาสานุสติกุศลอภิญญาสามารถรู้ถึงกุศลกรรมที่ ตนและผู้อื่นได้เคยกระทำมาแล้วทั้งชาตินี้และชาติก่อนๆ

(๔) โลภียกุศลจิตตูปจิตตูปบาท ๑๗ ที่เคยเกิดมาแล้วในสันดานของผู้อื่นในภพ ก่อนๆ เป็นปัจจย ยถากัมมุปคกุศลอภิญญาเป็นปัจจยูปัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะกัณฐี หรือ ติเหตุกปฺปุชฌนกีติ ที่ได้ ยถากัมมุปคกุศลอภิญญา สามารถรู้ถึงกุศลกรรมที่ผู้อื่นได้เคยกระทำมาแล้ว ในชาติก่อนๆ

(๕) กุศลจิตตูปบาท ๒๐ (เว้นอรหัตตมรรค) ที่จะเกิดภายในสันดานของตนเอง และของผู้อื่น เป็นปัจจัย อนาคตังสกุศลอกิญาจิตตูปบาท เป็นปัจจัยุปัน ^{๒๑๓} แสดงให้รู้ถึง พระเสขะก็ดี หรือ ติเหตุกปุณณก็ดี ที่อนาคตังสกุศลอกิญา สามารถรู้ถึงกุศลกรรมที่จะเกิดขึ้นใน อนาคตได้

สรุปองค์ธรรมโดยรวม ได้แก่ กุศลจิต ๒๐ (เว้นอรหัตตมรรค) เจตสิก ๓๘ เป็น ปัจจัย กุศลนามขันธ์ ๔ คือ มหากุศลจิต ๘ กุศลอกิญาที่เกี่ยวกับอิทธิระ เจโตปริยะ ปุพเพนิวาสะ ยถากัมมุปะ อนาคตังสะ ๑ วิญญาณัญญาตณกุศลจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญาตณกุศลจิต ๑ เจตสิก ๓๓ (เว้นวิริตี อัปปมัญญา) เป็นปัจจัยุปัน ^{๒๑๔}

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ ว่า [ในอารัมมณปัจจัยนั้น] กุศลเป็นปัจจัยแก่ กุศล ได้แก่ กุศลที่ตนได้บำเพ็ญมาแล้ว ไม่ว่าจะเป็น การให้ทาน รักษาศีล เจริญกุศลฌาน กุศล อกิญา หรือ มัคคจิต เหล่า นี้เป็นต้น อันได้แก่ กุศลจิต ๒๐ (เว้นอรหัตตมรรค) เหล่านี้ เป็น อารัมมณปัจจัยธรรม กุศลนามขันธ์ ๔ ที่นึกถึง หรือที่พิจารณา กุศลธรรมนั้นๆ เป็นอารัมมณ ปัจจัยุปันนธรรม ^{๒๑๕}

๑.๒) อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่ พระเสขะพิจารณาภิเลสที่ละได้แล้ว พิจารณาภิเลสที่ข่มได้แล้ว รู้กิเลสที่เคยเกิดขึ้น พระเสขะหรือปุณณเห็นแจ้งอกุศลโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา [พระเสขะหรือปุณณ] รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็นอกุศลด้วย เจโตปริยญาณ

ขั้นที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ยถากัมมุปคญาณ และอนาคตังสญาณโดยอารัมมณปัจจัย ^{๒๑๖}

จากบาลีอนุวาทของ อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอารัมมณปัจจัย จำแนก แสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

^{๒๑๓} พระสังฆมิมโชติกะ ธรรมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๑๘๐-๑๘๑.

^{๒๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐.

^{๒๑๕} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๗.

^{๒๑๖} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๐๘/๑๒๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๘/๒๕๕.

ข้อที่ว่า “พระเสขะพิจารณาภิเษกได้แล้ว ” ได้แก่ อกุศลจิต ๑๑ (เว้น อุทัจจสัมปยุตตจิต เป็นปัจจัย มหากุศลจิต ๑๒ ที่เกิดขึ้นแก่พระเสขะ ๑ ผู้พิจารณาภิเษก เป็นปัจจุปปัน แสดงให้รู้ถึง อกุศลธรรมที่พระเสขบุคคล ๑ สามารถละได้อย่างเด็ดขาดแล้ว

เมื่อจำแนกให้ชัดเจนขึ้นจะได้ดังนี้

(๑) อกุศลธรรมที่พระโสดาบันละได้แล้ว ได้แก่ ทิฏฐิธัมมสัมปยุตตจิต ๑๒ และ วิจิกขาจิต ๑๒ ที่มีทิฏฐิและวิจิกขาเป็นประธาน แสดงให้รู้ถึง อกุศลธรรมที่นำไปสู่ อปายภูมิ ที่พระโสดาบันละได้อย่างเด็ดขาดแล้ว

(๒) อกุศลธรรมที่พระสกทาคามีละได้แล้ว ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะที่เป็น โอปาริกะที่ข่มไว้แล้ว แสดงให้รู้ถึง อกุศลธรรมอย่างหยาบ ที่พระสกทาคามีละได้แล้ว

(๓) อกุศลธรรมที่พระอนาคามีละได้แล้ว ได้แก่ กามราคะและโทสะ ที่ได้ประหามันไปแล้วโดยเด็ดขาด^{๒๐๗} แสดงให้รู้ถึง อกุศลธรรมที่ทำให้ข้องอยู่ในกามภูมิ ที่พระอนาคามีละได้หมดแล้ว

ข้อที่ว่า “[พระเสขะ] พิจารณาภิเษกที่ข่มได้แล้ว ” ได้แก่ กิเลส ๘ (เว้น ทิฏฐิ, วิจิกขา) ที่ข่มไว้ยังไม่ได้ประหามัน ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทัจจจะ อหิริจะ อนัตตูปปะ ตามสมควรแก่บุคคล เป็นปัจจัย มหากุศลจิต ๑๒ ที่เกิดขึ้นแก่พระเสขะ ๑ ผู้พิจารณาภิเษก เป็นปัจจุปปัน แสดงให้รู้ถึง อกุศลธรรมชั้นละเอียดที่พระเสขะ ๑ ยังละไม่ได้ แต่ก็ พิจารณาข่มไว้ได้ตามสมควรของแต่ละระดับบุคคล

เมื่อจำแนกให้ชัดเจนขึ้น จะได้ดังนี้

(๑) อกุศลธรรมที่พระโสดาบันข่มได้แล้ว ได้แก่ กิเลสทั้ง ๘ ที่โสดาปัตติมรรคได้ ทำลายอำนาจอุปายคมนิยะแล้ว คือ พ้นจากการนำไปเกิดในอปายภูมิได้อย่างเด็ดขาดตลอดกาล

(๒) อกุศลธรรมที่พระสกทาคามีข่มได้แล้ว ได้แก่ กิเลสทั้ง ๘ ที่เหลืออัน สกทาคามีมรรคกระทำให้เบาบางลง

(๓) อกุศลธรรมที่พระอนาคามีข่มได้แล้ว ได้แก่ กิเลส ๘ มี รูปราคะ อรูปราคะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทัจจจะ อหิริจะ อนัตตูปปะ ที่อนาคามีมรรคกระทำให้เบาบางลงไปอีก^{๒๐๘}

ทั้ง ๓ ข้อ แสดงให้รู้ถึง อกุศลธรรมที่พระเสขะแต่ละระดับสามารถจะข่มไว้ได้

^{๒๐๗} คุรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๒๐๐-๒๐๑.

^{๒๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๑.

ข้อที่ว่า “[พระเสขะ] รู้กิเลสที่เคยเกิดขึ้น ” ได้แก่ กิเลส ๑๐ ที่เคยเกิดมาแล้วใน สันดานของพระเสขะ เป็นปัจฉัย มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่กำลังเกิดในสันดานของพระเสขะ เป็น ปัจจุปปัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะพิจารณาอกุศลธรรมต่างๆ ที่เคยเกิดมาแล้วแต่ต้นในกาลก่อนๆ

ข้อที่ว่า “พระเสขะหรือปุณฺณเห็นแจ้งอกุศลโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น อนัตตา” ได้แก่ อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ เป็นปัจฉัย มหากุศลจิตตูปบาท ๘ (เวณวิรติ อัมปมัญญา) ของ ผู้กำลังเจริญวิปัสสนา ที่เป็นพระเสขะและปุณฺณ เป็นปัจจุปปัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะก็ดี หรือ ปุณฺณก็ดี มีการเจริญวิปัสสนา พิจารณาอกุศลธรรมเป็นอารมณ์ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ ทำให้ วิปัสสนาญาณเจริญขึ้นได้

ข้อที่ว่า “ [พระเสขะหรือปุณฺณ] รู้จิตของบุคคลผู้มีความพรั่งพร้อมด้วยจิตที่เป็น อกุศลด้วยเจโตปริยญาณ ” ได้แก่ อกุศลจิต ตูปบาท ๑๒ ของบุคคลอื่น เป็นปัจฉัย เจโตปริยกุศล อภิญญาจิต ของพระเสขะและติเหตุกปุณฺณ เป็นปัจจุปปัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะก็ดี หรือ ติเหตุกปุณฺณก็ดี ที่ได้เจโตปริยกุศลอภิญญา สามารถรู้วาระจิตที่เป็นอกุศ ลของผู้อื่นได้ภายใน ขอบเขต ๑๕ วัน

ข้อที่ว่า “ขั้นที่ที่เป็นอกุศลเป็นปัจฉัยแก่เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ยถากัมมุปคญาณ และอนาคตังสญาณโดยอาร์มมณปัจฉัย ” ได้แก่ อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ เป็นปัจฉัย อภิญญากุศลจิต ตูปบาทประเภทต่างๆ คือ อิทริวิธ กุศลอภิญญา เจโตปริยญา ฌกุศลอภิญญา ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ กุศลอภิญญา ยถากัมมุปคญาณ กุศลอภิญญา และอนาคตังสญาณ กุศลอภิญญาเป็นปัจจุปปัน^{๒๑๙}

สรุปองค์ธรรมรวม ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗ เป็นปัจฉัย, มหากุศลจิต ๘ กุศลอภิญญาจิต ๑ เจตสิก ๓๓ (เวณวิรติ อัมปมัญญา) เป็นปัจจุปปัน

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในอาร์มมณปัจฉัยนั้น] อกุศลเป็นปัจฉัยแก่ กุศล ได้แก่ อกุศล จิตตูปบาท ๑๒ เป็นอาร์มมณ ปัจฉัยธรรม มหากุศล หรือ อภิญญากุศล เป็น อาร์มมณปัจจุปปันนธรรม^{๒๒๐}

๑.๓) อภัยกตธรรมเป็นปัจฉัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกตเป็นปัจฉัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอาร์มมณปัจฉัย ได้แก่

^{๒๑๙} พึงพิจารณาเทียบเคียงในข้อ กุศลธรรมเป็นปัจฉัยแก่กุศลธรรมโดยอาร์มมณปัจฉัย เพียงเปลี่ยน อารมณจกกุศลมาเป็นอกุศลเท่านั้น.

^{๒๒๐} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๕.

พระเสขะพิจารณาผล พิจารณานิพพาน

นิพพานเป็น ปัจจัยแก่โคตรภู โวทาน และมรรค โดยอาร์มมณปัจจย

พระเสขะหรือปุถุชน เห็นแจ้งจักขุโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

[พระเสขะหรือปุถุชน] เห็นแจ้งโศตะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กาย ฯลฯ รูป ฯลฯ เสียง ฯลฯ กลิ่น ฯลฯ รส ฯลฯ โสภณูปะ ฯลฯ หทัยวัตถุ ฯลฯ ชั้นที่เป็นอภัยกตวิบากและที่เป็นอภัยกตกิริยาโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

[พระเสขะหรือปุถุชน] เห็นรูปด้วยทิพพจักขุ

[พระเสขะหรือปุถุชน] ฟังเสียงด้วยทิพพโศตธาตุ

[พระเสขะหรือปุถุชน] รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็นอภัยกตวิบากและที่เป็นอภัยกตกิริยาด้วยเจโตปริยญาณ

ชั้นที่เป็นอภัยกตเป็นปัจจัยแก่อธิวิริญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และอนาคตังสญาณ โดยอาร์มมณปัจจย^{๒๒๑}

จากบาลีอนุวาทของ อภัยกตธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอาร์มมณปัจจย
จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “พระเสขะพิจารณาผล พิจารณานิพพาน” ได้แก่ ผลจิตเบื้องต่ำ ๓ เจตสิก ๑๖ นิพพาน เป็นปัจจัย มหากุศลญาณ สัมปยุตตจิต ตูปบาท ๔ ของพระเสขะ เมื่อขณะพิจารณาผลจิตที่ได้เกิดแล้วนั้น เป็นปัจจยูปัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะ ๓ เมื่อมรรควิถีสิ้นสุดลง ก็จะมีปัจจเวกชนวิถิ พิจารณาผลจิตของตนๆ ที่เพิ่งผ่านมา และนิพพานที่เป็นอารมณ์ในมรรควิถินั้นๆ

ข้อที่ว่า “นิพพานเป็น ปัจจัยแก่โคตรภู โวทาน และมรรค” ได้แก่ นิพพาน เป็นปัจจัย มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่ทำหน้าที่โคตรภู โวทาน ของดิเหตุกปุถุชน พระเสขะ และมัลลจิตตูปบาท ๔ เป็นปัจจยูปัน แสดงให้รู้ถึง นิพพานเป็นอารมณ์แก่กุศลจิตตูปบาทที่เป็นโคตรภู หรือโวทาน และมรรค ในมรรควิถิ

ข้อที่ว่า “พระเสขะหรือปุถุชน เห็นแจ้งจักขุโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” และ คำว่า “[พระเสขะหรือปุถุชน] เห็นแจ้งโศตะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กาย ฯลฯ รูป ฯลฯ เสียง ฯลฯ กลิ่น ฯลฯ รส ฯลฯ โสภณูปะ ฯลฯ หทัยวัตถุ ฯลฯ ชั้นที่เป็นอภัยกตวิบากและที่เป็นอภัยกตกิริยาโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ได้แก่ โอฬาริกรุป ๑๒, หทัยวัตถุ ๑, โลภยวิบากจิตตูปบาท ๑๒, กิริยาจิตตูปบาท ๒๐ ของคนอื่นและของตนเองตามที่

^{๒๒๑} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๑/๑๒๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๑/๒๖๐-๒๖๑.

จะเป็นไปได้ เป็นปัจจัย มหากุศลจิตอุปบาท ๘ ของผู้เจริญวิปัสสนา คือ พระเสขะและปุณฺณ เป็นปัจจัยพบ แสดงให้รู้ถึง พระเสขะก็ดี ปุณฺณก็ดี เจริญวิปัสสนา โดยมีรูปธรรม วิปาก หรือ กริยา เป็นอารมณ์ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ ทำให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นได้

ข้อที่ว่า “[พระเสขะหรือปุณฺณ] เห็นรูปด้วยทิพพจัก ขุ” ได้แก่ ปัจจุบันรูปารมณ เป็นปัจจัย ทิพพจักขุกุศลอภิญญาของพระเสขะและดิเหตฺตฺกปุณฺณที่กำลังเห็นรูปเหล่านั้น เป็นปัจจัยพบ แสดงให้รู้ถึง ทิพพจักขุกุศลอภิญญาจะมีปัจจุบันรูปารมณ คือ สีต่างๆ ที่กำลังปรากฏอยู่เท่านั้นเป็นอารมณ์

ข้อที่ว่า “[พระเสขะหรือปุณฺณ] ฟังเสียงด้วยทิพพโสตธาตุ ” ได้แก่ ปัจจุบัน สัททวารมณ เป็นปัจจัย ทิพพโสตกุศลอภิญญาของพระเสขะและดิเหตฺตฺกปุณฺณ ที่กำลังได้ยินเสียงเหล่านั้น เป็นปัจจัยพบ แสดงให้รู้ถึง ทิพพโสตกุศลอภิญญาจะมีปัจจุบันสัททวารมณ คือ เสียงต่างๆ ที่กำลังปรากฏอยู่เท่านั้นเป็นอารมณ์

ข้อที่ว่า “[พระเสขะหรือปุณฺณ] รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็น อหยาต วิปากและที่เป็นอหยาตกริยาด้วยเจโตปริยญาณ ” ได้แก่ วิปาก จิตอุปบาท ๓๕ , กริยาจิตอุปบาท ๒๐ ที่เกิดขึ้นในสันดานของบุคคลอื่นในกาลทั้ง ๓ เป็นปัจจัย เจโตปริยญาณ อภิญญากุศล ของพระเสขะและดิเหตฺตฺกปุณฺณ เป็นปัจจัยพบ แสดงให้รู้ถึง พระเสขะก็ดี หรือ ดิเหตฺตฺกปุณฺณก็ดี ที่ได้เจโตปริยกุศลอภิญญา สามารถรู้วาระจิตที่เป็นวิปาก หรือกริยาของผู้อื่นได้ ภายในขอบเขต ๑๕ วัน

ข้อที่ว่า “ขั้นที่เป็นอหยาตฤตเป็นปัจจัยแก่อิทธิวิชญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และอนาคตังสญาณ” ได้แก่ วิปากจิตอุปบาท ๓๕, กริยาจิตอุปบาท ๒๐ เจตสิก ๓๘ เป็นปัจจัยแก่ อภิญญากุศลจิต อุปบาทประเภทต่างๆ คือ อิทธิวิช กุศลอภิญญา เจโตปริยญาณ กุศลอภิญญา ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ กุศลอภิญญา ยถากัมมุปคญาณ กุศลอภิญญา และอนาคตังสญาณกุศลอภิญญา เป็นปัจจัยพบ^{๒๒๒}

เมื่อสรุปองค์ธรรมโดยรวมได้แก่ อารมณ ๖ คือ รูป ๒๘ วิปากจิต ๓๕ (เว้น อหัตตผล) กริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๓๘ นิพพาน เป็นปัจจัย , มหากุศลจิต ๘ กุศลอภิญญาจิต ๑ มรรคจิต ๔ เจตสิก ๑๖ (เว้น อัปมัณฺญา)

^{๒๒๒} พึงพิจารณาเทียบเคียงในข้อ กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอารมณ์ปัจจัย เพียงเปลี่ยน อารมณจากกุศลมาเป็นอหยาตตะเท่านั้น.

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในอารัมมณปัจจัยนั้น] อัพยาฤตเป็นปัจจัยแก่กุศล ได้แก่ วิปากจิต ๓๕ (เว้นอรหัตผล) กิริยาจิต ๒๐, รูป ๒๘, นิพพาน เป็นอารัมมณปัจจัยธรรม มหากุศล ๘ มัคคจิต ๔ และอกุศลกุศล ๑ เป็นอารัมมณปัจจัยูปันนธรรม^{๒๒๓}

เมื่อรวมองค์ธรรมทั้ง ๓ อาการแล้วสามารถแสดงสรุป ดังในตารางที่ ๓.๒ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๒ แสดงสรุปองค์ธรรมในอารัมมณปัจจัยของกุศลธรรม

ประเภทกุศลติกธรรม	อารัมมณปัจจัยธรรม	อารัมมณปัจจัยูปันนธรรม
๑. กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล	กุศล ๒๐	มหากุศล ๘, กุศลอกุศล ๑, อนุรูปฌานกุศลที่ ๒, ๔
๒. อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล	อกุศล ๑๒	มหากุศล ๘, กุศลอกุศล ๑
๓. อัพยาฤตเป็นปัจจัยแก่กุศล	วิปาก ๓๕, กิริยา ๒๐, รูป ๒๘, นิพพาน	มหากุศล ๘, กุศลอกุศล ๑, มรรค ๔
รวม	จิตตูปบาท ๘๓, รูป ๒๘, นิพพาน	มหากุศล ๘, กุศลอกุศล ๑, อนุรูปฌานกุศลที่ ๒, ๔ และมรรค ๔

จากตารางที่ ๓.๒ สามารถสรุปได้ว่า ประเภทของกุศลติกธรรมเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม ในกลุ่มอารัมมณชาติ มีได้ทั้ง ๓ ประเภท คือ กุศล อกุศล และอัพยาฤต ในส่วนของอารัมมณปัจจัยธรรมนั้น ฝ่ายกุศลได้เกือบหมดเว้นเพียงอรหัตตมรรคเท่านั้น ฝ่ายอกุศลได้มาทั้งหมด และฝ่ายอัพยาฤตได้เกือบหมดยกเว้นแต่อรหัตตผลเท่านั้น รวมแล้วนอกจากอรหัตตมรรคและอรหัตตผล แล้วย่อมเป็นอารมณ์ให้กับกุศลธรรมได้ตามสมควร และในส่วนของอารัมมณปัจจัยูปันนธรรม คือ กุศลธรรม ถ้าเป็นมหากุศลหรือกุศลอกุศลสามารถรับอารมณ์ ได้หลากหลายทั้งกุศล อกุศลและ อัพยาฤต แต่อนุรูปฌานกุศลที่ ๒ และ ๔ ย่อมมีกุศลเป็นอารมณ์เท่านั้น ส่วนโลกุตตรกุศล คือ มรรค จิตตูปบาท ย่อมมีนิพพาน ที่เป็นอัพยาฤตธรรมเป็นอารมณ์เท่านั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า อารัมมณปัจจัยูปันนธรรมได้กุศลธรรมไม่ครบ ๒๑ หรือ ๓๑ ทั้งนี้ เพราะมีกุศลบางชนิดที่มีบัญญัติเป็นอารมณ์อย่างเดียว ได้แก่ รูปาวจรกุศล ๕ (เว้นกุศลอกุศล) อนุรูปฌานกุศลที่ ๑ และอนุรูปฌานที่ ๓^{๒๒๔} ด้วยเหตุที่บัญญัติทั้งหลายไม่ใช่ปรมาตมธรรมจึงไม่มีการแสดงไว้ในกุศลติกธรรม

^{๒๒๓}พิฑูร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๑๐.

^{๒๒๔}อนุรูปฌานกุศลที่ ๑ ได้แก่ อากาสนัญจายตนกุศล มีอากาสบัญญัติเป็นอารมณ์ ส่วนอนุรูปฌานกุศลที่ ๓ มีนัตถิกาวบัญญัติเป็นอารมณ์.

สรุปรวมองค์ธรรมทั้งหมด ได้แก่จิต ๘๗ (เวทนาหัตถมรรค อรหัตตผล) เจตสิกที่ประกอบ ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน เป็นอรัสมณปัจจัย กามาวจรกุศลจิต ๘ กุศลอกิญญาจิต ๑ วิญญูญายตนกุศลจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต ๑ เจตสิกที่ประกอบ ๓๓ (เวทนีวิรตี ๓ อัปมัณญา ๒) เป็นอรัสมณปัจจัยูปันนธรรม

นอกจากนี้แล้วยังมีบัญญัติธรรมที่สามารถเป็นอารมณ์ให้กับกุศลจิตอุปบาทได้ด้วย แต่เนื่องจากการแสดงปัญฐานโดยปัญหาหาวระ กุสลดิกมาติกาธรรมนั้น แสดงเฉพาะส่วนที่เป็นปรมัตถธรรมจึงไม่ได้กล่าวถึงในที่นี้

๒) กลุ่มอรัสมณชาติปติ – อรัสมณูปนิสสยปัจจัย

กลุ่มอรัสมณชาติที่ ๒ ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐาน มีทั้งกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม และอัพยาตธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม แสดงตามลำดับดังนี้

๒.๑) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอรัสมณชาติปติ ปัจจัย [และอรัสมณูปนิสสยปัจจัย] ได้แก่

บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้ว พิจารณากุศลนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น

[บุคคล] พิจารณากุศลที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้วให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น

[พระเสขะหรือปุณฺณ] ออกจากมานแล้วพิจารณาให้ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น

พระเสขะพิจารณาโคตรภูให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น

[พระเสขะ] พิจารณาโวกทานให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น

[พระเสขะ] ออกจากมรรคแล้วพิจารณามรรคให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น^{๒๒๕}

จากบาลีอนุวาทของกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอรัสมณชาติปติปัจจัย [และอรัสมณูปนิสสยปัจจัย] จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้ว พิจารณากุศลนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ” ได้แก่ มหากุศลจิตอุปบาท ๘ ที่เกี่ยวกับการให้ทาน สมาทานศีล รักษา

^{๒๒๕} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๓/๑๒๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๓/๒๖๑, อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๓/๑๓๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑.

อุโบสถนั้น ก่อนๆ ที่มีสภาพเป็นที่ใฝ่ใญ่ยิ่งนัก เป็นปัจฉิม มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่เกิดขึ้นขณะที่พิจารณาการให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ นั้น ด้วยการฝึกใฝ่อย่างหนักแน่น เป็นปัจจุปัจุบัน แสดงให้รู้ถึง ความปลื้มปิติยินดีใฝ่ใญ่อย่างยิ่งในขณะที่กระทำมหากุศลที่เป็นบุญกิริยาวัตถุต่างๆ

ข้อที่ว่า “[บุคคล] พิจารณากุศลที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้วให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ” ได้แก่ มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่เกี่ยวกับการให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถในกาลก่อนๆ ที่มีสภาพเป็นที่ใฝ่ใญ่ยิ่งนัก เป็นปัจฉิม มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่เกิดขึ้นขณะที่พิจารณาการให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถนั้นด้วยการฝึกใฝ่อย่างหนักแน่น เป็นปัจจุปัจุบัน แสดงให้รู้ถึง การหวนระลึกถึงมหากุศลที่เป็นบุญกิริยาวัตถุต่างๆ ที่เคยกระทำมาเรียบร้อยแล้ว ด้วยความปลื้มปิติยินดีอย่างยิ่ง

ข้อที่ว่า “[พระเสขะหรือปุณฺณ] ออกจากฌานแล้วพิจารณาฌานให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ” ได้แก่ มหัคคตกุศลจิตตูปบาท ๕ ที่มีสภาพเป็นที่ใฝ่ใญ่ยิ่งนัก เป็นปัจฉิม มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่เกิดขึ้นขณะที่พิจารณาฌานนั้น ด้วยการฝึกใฝ่อย่างหนักแน่น เป็นปัจจุปัจุบัน แสดงให้รู้ถึง ฌานลาภิบุคคล จะเป็นพระเสขะก็ดี หรือ ติเหตุกปุณฺณก็ดี เมื่อออกจากฌานแล้ว ย่อมมีการพิจารณาองค์ฌานที่ตนเพิ่งผ่านนั้น ด้วยจิตที่มีความยินดีอย่างยิ่ง

ข้อที่ว่า “พระเสขะพิจารณาโคตรภูให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ” ได้แก่ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ (เว้นวิรติ อปัมฺมัญญา) ที่ทำหน้าที่โคตรภู เกิดขึ้นในโสคาปัตติมรรควิถี ที่มีสภาพเป็นที่ใฝ่ใญ่ยิ่งนัก เป็นปัจฉิม มหากุศลจิตตูปบาท ๘ (เว้นวิรติ อปัมฺมัญญา) ของพระเสขะ คือ พระโสดาบัน ที่เกิดขึ้นขณะที่พิจารณาโคตรภูนั้น ด้วยการฝึกใฝ่อย่างหนักแน่น เป็นปัจจุปัจุบัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะ หมายถึง พระโสดาบัน เมื่อผ่านโสคาปัตติมรรควิถีแล้วย่อมมีการพิจารณาถึงโคตรภูจิตตูปบาท ด้วยจิตที่มีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง

ข้อที่ว่า “[พระเสขะ] พิจารณาโวทานให้เป็น อารมณ์อย่างหนักแน่น ” ได้แก่ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ (เว้นวิรติ อปัมฺมัญญา) ที่ทำหน้าที่โวทาน เกิดขึ้นในมรรควิถี เบื้องกลาง ๒^{๒๖} ที่มีสภาพเป็นที่ใฝ่ใญ่ยิ่งนัก เป็นปัจฉิม มหากุศลจิตตูปบาท ๘ (เว้นวิรติ อปัมฺมัญญา) ของพระเสขะ ๒ คือ พระสกทาคามี พระอนาคามี ที่เกิดขึ้นขณะที่พิจารณาโวทานนั้น ด้วยการฝึกใฝ่อย่างหนักแน่น เป็นปัจจุปัจุบัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะ หมายถึง พระสกทาคามี และ พระอนาคามี เมื่อผ่านมรรควิถีของ ตนๆ แล้วย่อมมีการพิจารณาถึงโวทานจิตตูปบาท ด้วยจิตที่มีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง

^{๒๒๖} มรรควิถีเบื้องกลาง ๒ ได้แก่ สกทาคามีมรรควิถีและอนาคามีมรรควิถี.

ข้อที่ว่า “[พระเสขะ] ออกจากมรรคแล้วพิจารณามรรคให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น” ได้แก่ มรรคจิตตูปบาทเบื้องต้น ๓ ที่มีสภาพเป็นที่ใส่ใจยิ่งนัก เป็นปัจจัย มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ (เว้นวิรติ อัมปมัญญา) ของพระเสขะที่เกิดขึ้นขณะที่พิจารณามรรคจิตตูปบาทเบื้องต้น ๓ นั้น ด้วยการฝึกฝายเป็นหนักแน่น เป็นปัจจัยปัจุบัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะทั้ง ๓ เมื่อผ่านมรรควิธีแล้วย่อมมีการพิจารณาถึงมรรคจิตตูปบาท ด้วยจิตที่มีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง

สรุปองค์ธรรมรวม ได้แก่ กุศลจิต ๒๐ (เว้นอรหัตตมรรค) เจตสิก ๓๘ ที่มีสภาพเป็นที่ใส่ใจอย่างยิ่ง เป็นปัจจัย มหากุศลจิต ๘ เจตสิก ๓๓ (เว้นวิรติ อัมปมัญญา) ที่มีสภาพเป็นผู้ฝึกฝายเป็นหนักแน่น

อีกนัยหนึ่ง สรุปได้ ๒ อย่าง คือ

(๑) โลภียกุศลจิตตูปบาท ๑๗ ที่มีสภาพเป็นที่ใส่ใจอย่างยิ่ง เป็นปัจจัย มหากุศลญาณวิปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่มีสภาพเป็นผู้ฝึกฝายเป็นหนักแน่น แสดงให้รู้ถึง มหากุศลที่ไม่มีปัญญาประกอบนั้น จะไม่สามารถรับโลกุตตรกุศลเป็นอารมณ์ได้ จึงรับได้เพียงโลภียกุศลเท่านั้น

(๒) กุศลจิตตูปบาท ๒๐ (เว้นอรหัตตมรรค) ที่มีสภาพเป็นที่ใส่ใจอย่างยิ่ง เป็นปัจจัย มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่มีสภาพเป็นผู้ฝึกฝายเป็นหนักแน่น^{๒๒๗} แสดงให้รู้ถึง มหากุศลญาณสัมปยุต ๔ มีปัญญาประกอบจึงสามารถรับได้ทั้งโลภียกุศลและโลกุตตรกุศล เป็นอารมณ์

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวลย์ กล่าวไว้ว่า [ในอารัมมณชิปติปัจจัยนั้น] กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล คือ กุศลที่ได้บำเพ็ญมาแล้ว อันได้แก่ กุศลจิต ๒๐ (เว้นอรหัตตมรรค) ซึ่งทำให้ซาบซึ่งตรงใจเป็นพิเศษดี ฌานที่ได้ถึงที่แล้ว อันได้แก่ มหัคคตกุศลจิต ๔ กิดี โคตรฐและโวทาน อันได้แก่ มหากุศลญาณสัมปยุตจิต ๔ กิดี และมคคจิตเบื้องต้น ๓ อันเกิดขึ้นแล้วแก่พระเสกขบุคคลก็ดี ธรรมเหล่านี้เป็นอารัมมณชิปติปัจจัยธรรม มหากุศลจิตที่พิจารณาร รมนั้นๆ เป็นอารัมมณชิปติปัจจัยปัจุบันธรรม^{๒๒๘}

๒.๒) อภัยกตธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัฏฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกตเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอารัมมณชิปติ ปัจจัย [และอารัมมณูปนิสสยปัจจัย] ได้แก่

^{๒๒๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัฏฐาน, หน้า ๒๒๑.

^{๒๒๘} พิฑูร มลิวลย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๑๖.

พระเสขะพิจารณาผลให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น

[พระเสขะ] พิจารณานิพพานให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น

นิพพานเป็นปัจจัยแก่โคตรภู โวทาน และมรรค^{๒๒๙}

จากบาลีอนุวาทของอภัยกถกรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอรัณมณชิปติปัจจัย และอรัณมณชิปติสยปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “พระเสขะพิจารณาผลให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น” ได้แก่ ผลจิตตูปบาท เบื้องต่ำ ๓ ที่มีสภาพเป็นที่ใฝ่ใจยิ่ง นัก เป็นปัจจัย มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ (เวณวิรติ อปัมมัญญา) ของพระเสขะที่เกิดขึ้นขณะที่พิจารณาผลจิตตูปบาท เบื้องต่ำ ๓ นั้น ด้วยการฝึกใฝ่อย่างหนักแน่น เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะ ๓ เมื่อผ่านมรรควิถีของตนๆ แล้วย่อมมีการพิจารณาถึงผลจิตตูปบาทตามสมควรแก่ตน ด้วยจิตที่มีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง

ข้อที่ว่า “ [พระเสขะ] พิจารณานิพพานให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ” ได้แก่ นิพพาน ที่มีสภาพเป็นที่ใฝ่ใจยิ่ง นัก เป็นปัจจัย มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ (เวณวิรติ อปัมมัญญา) ของพระเสขะที่เกิดขึ้นขณะที่พิจารณานิพพานนั้น ด้วยการฝึกใฝ่อย่างหนักแน่น เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะ ๓ เมื่อผ่านมรรควิถีแล้วย่อมมีการ พิจารณาถึงพระนิพพานที่เป็นอารมณ์ในมรรควิชิตนั้นๆ ด้วยจิตที่มีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง

ข้อที่ว่า “นิพพานเป็นปัจจัยแก่โคตรภู โวทาน และมรรค” ได้แก่ นิพพาน ที่มีสภาพเป็นที่ใฝ่ใจยิ่ง นัก เป็นปัจจัย มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ (เวณวิรติ อปัมมัญญา) มรรคจิตตูปบาท ๔ (เวณอปัมมัญญา) ที่กำลังเกิดขึ้นมรรควิชิตนั้น ด้วยการฝึกใฝ่อย่างหนักแน่น เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง นิพพานเป็นอารมณ์ที่ดีอย่างยิ่งแก่กุศลจิตตูปบาทที่ทำหน้าที่โคตรภู หรือ โวทาน และมรรค ในมรรควิถีทั้ง ๔

สรุปองค์ธรรมรวมได้แก่ ผลจิตตูปบาทเบื้องต่ำ ๓ และนิพพาน ที่มีสภาพเป็นที่ใฝ่ใจอย่างยิ่ง เป็นปัจจัย มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ มรรคจิตตูปบาท ๔ (เวณอปัมมัญญา) ที่มีสภาพเป็นผู้ฝึกใฝ่อย่างหนักแน่น^{๒๓๐}

สอดคล้องกับที่พิฑูร มลิวัลย์ กล่าวไว้ว่า [ในอรัณมณชิปติปัจจัยนั้น] อภัยกถะเป็นปัจจัยแก่กุศล ได้แก่ ผลจิตเบื้องต่ำ ๓ หรือนิพพาน เป็นอรัณมณชิปติปัจจัยธรรม มหากุศลจิตของ

^{๒๒๙} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๖/๑๒๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๖/๒๖๓, อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๓/๑๔๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๗.

^{๒๓๐} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๒๓๒.

พระเสกขบุคคล ๓ ที่พิจารณา (ปัจจุเวกขณะ) ผลจิตหรือนิพพานเป็นอรัम्मณาธิปติปัจจุยุป บัน
 ธรรม และนิพพาน เป็นอรัम्मณาธิปติปัจจยธรรม โคตรภูของดิเหตุกปุณฺณ โวทาน ของพระเสกข
 บุคคล ๓ อันได้แก่ มหากุศลญาณสัมปยุต ๔ และมัคคจิต ๔ ของมัคคบุคคล ๔ เป็น อรัम्मณาธิปติ
 ปัจจุยุปบันธรรม^{๒๓๑}

เมื่อรวมองค์ธรรมทั้ง ๓ ประเภทแล้วสามารถแสดงสรุป ดังในตารางที่ ๓.๓ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๓ แสดงสรุปองค์ธรรมในอรัम्मณาธิปติ-อรัम्मณูปนิสสยปัจจยของกุศลธรรม

ประเภทกุศลดิทฺถธรรม	ปัจจยธรรม	ปัจจุยุปบันธรรม
๑. กุศลเป็นปัจจยแก่กุศล	กุศล ๒๐	มหากุศล ๘
๒. อภัยกถุเป็นปัจจยแก่กุศล	ผลเบื่องต่ำ ๓, นิพพาน	มหากุศลญาณสัมปยุต ๔, มรรค ๔
รวม	กุศล ๒๐, ผลเบื่องต่ำ ๓, นิพพาน	มหากุศล ๘, มรรค ๔

จากตารางที่ ๓.๓ สามารถสรุปได้ว่า ประเภทของกุศลดิทฺถธรรมเป็นปัจจยช่วยอุปการะ
 แก่กุศลธรรม มีได้เพียง ๒ ประเภท คือ กุศล และอภัยกถุ ส่วนอกุศลจะไม่เป็นอรัम्मณาธิปติ
 ปัจจยและอรัम्मณูปนิสสยปัจจยให้แก่กุศลธรรม เพราะกุศลธรรมเป็นธรรมที่ฉลาดในการเลือก
 รับอารมณ์ที่เป็นอธิบดี ย่อมไม่เลือกเอาอกุศล อันเป็นธรรมฝ่ายไม่ดี มาเป็นอธิบดีอารมณ์อย่าง
 แน่นอน ในส่วนของปัจจยธรรมนั้น ฝ่ายกุศล รับได้เกือบหมดเว้นเพียงอรหัตตมรรคเท่านั้น และ
 ฝ่ายอภัยกถุได้เพียงผลเบื่องต่ำ ๓ และนิพพานเท่านั้น ที่เป็นอธิบดีอารมณ์ ให้กับกุศลธรรมได้
 และในส่วนของปัจจุยุปบันธรรม คือ กุศลธรรม ย่อมมีเพียงมหากุศล ๘ และมรรค ๔ เท่านั้น โดย
 มหากุศลญาณวิปยุต รับได้เพียงโลกียกุศลธรรมเป็นอารมณ์เท่านั้น เนื่องจากขาดปัญญาเจตสิก
 ประกอบ ส่วนมหากุศลญาณสัมปยุตจะสามารถรับอารมณ์ที่เป็นกุศลทั้ง ๒๐ ผลเบื่องต่ำ ๓ และ
 นิพพานก็ได้ และมรรคทั้ง ๔ ย่อมมีนิพพานเป็นอธิบดีอารมณ์อย่างเดียวแน่นอน

สรุปรวมองค์ธรรมได้แก่ กุศลจิต ๒๐ เว้นอรหัตตมรรค ผลเบื่องต่ำ ๓ เจตสิกที่
 ประกอบ ๓๘ และนิพพาน เป็นปัจจย มหากุศลจิต ๘ มรรค ๔ เจตสิกที่ประกอบ ๓๖ (เว้น
 อัปมัณฺญา) เป็นปัจจุยุปบัน

^{๒๓๑} พินิจ มลิวัลย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๑๒-๑๓.

๓) กลุ่มอาร์มมณปูเรชาตปัจจย

กลุ่มอาร์มมณชาติที่ ๓ ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิจจาน มีเพียง อภัยกตธรรมเป็นปัจจยแก่กุศลธรรม แสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกตเป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอาร์มมณปูเรชาตได้แก่

พระเสขะหรือปุณฺณ เห็นแจ้งจักขุโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

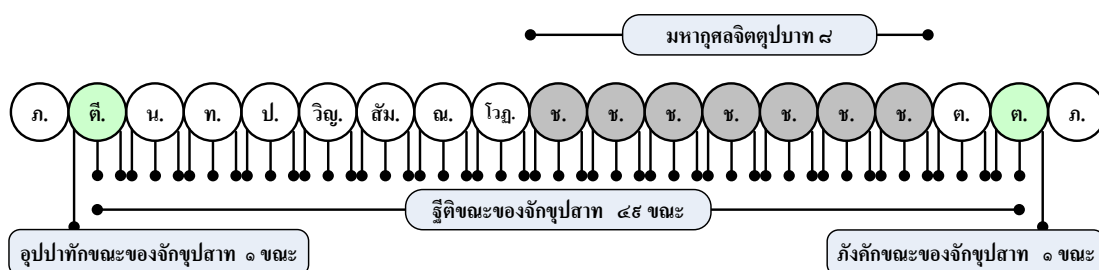
[พระเสขะหรือปุณฺณ] เห็นแจ้งโสตะ ... ฆานะ ... ชิวหา ... กาย ... รูป ... เสียง ...

กลิ่น ... รส ... โภฏฐัพพะ ... หทัยวัตถุโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

[พระเสขะหรือปุณฺณ] เห็นรูปด้วยทิพพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพพโสตธาตุน^{๒๑๒}

จากบาลีอนุวาทของ อภัยกตธรรมเป็นปัจจยแก่กุศลธรรมโดยอาร์มมณปูเรชาตปัจจย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ชื่อว่า “พระเสขะหรือปุณฺณ เห็นแจ้งจักขุโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ได้แก่ จักขุปสาทรูปที่ตั้งอยู่ในฐิติขณะ เป็นปัจจย มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ของผู้เจริญวิปัสสนา คือ พระเสขะและปุณฺณ เป็นปัจจยูปบัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะและปุณฺณ ที่เจริญวิปัสสนา โดยมีจักขุปสาทรูปเป็นปัจจบันอารมณ์ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ ทำให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นได้ (ดูภาพที่ ๓.๖ ประกอบ)

ภาพที่ ๓.๖ แสดงจักขุปสาทเป็นปัจจบันอารมณ์ของมหากุศลทางปัญจทวารวิถี

ชื่อว่า “[พระเสขะหรือปุณฺณ] เห็นแจ้งโสตะ ... ฆานะ ... ชิวหา ... กาย ... รูป ... เสียง ... กลิ่น ... รส ... โภฏฐัพพะ ... หทัยวัตถุโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ได้แก่ โอฬาริกรูป ๑๑ (เว้นจักขุปสาท) หทัยวัตถุ ๑ที่กำลังตั้งอยู่ในฐิติขณะ เป็นปัจจย

^{๒๑๒} อภ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๔/๑๔๓, อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๔/๒๓๕, อภ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๕/๑๕๒, อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๕๐, อภ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๘/๑๕๓, อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๘/๒๕๒.

มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ของผู้เจริญวิปัสสนา คือ พระเสขะและปุณฺณ เป็นปัจจุပ္บัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขะและปุณฺณ ที่เจริญวิปัสสนา สามารถเอนิพัตตนรูปที่เป็นปัจจุบันเป็นอารมณ์ จนเห็นแจ้ง ไตรลักษณ์ ทำให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นได้

ชื่อว่า “[พระเสขะหรือปุณฺณ] เห็นรูปด้วยทิพพจักขุ”^{๒๓๒} ได้แก่ ปัจจุบันรูปารมณฺ์ เป็น ปัจจัย ทิพพจักขุกุศลอกิญญาของพระเสขะและติเหตุกปุณฺณที่กำลังเห็นรูปเหล่านั้น เป็นปัจจุပ္บัน แสดงให้รู้ถึง ทิพพจักขุกุศลอกิญญาจะมีปัจจุบันรูปารมณฺ์ คือ สี่ต่างๆ ที่กำลังปรากฏอยู่เท่านั้นเป็น อารมณฺ์

ชื่อที่ว่า “[พระเสขะหรือปุณฺณ] ฟังเสียงด้วยทิพพโสตธาตุ”^{๒๓๓} ได้แก่ ปัจจุบัน สัททารมณฺ์ เป็นปัจจัย ทิพพโสตกุศลอกิญญาของพระเสขะและติเหตุกปุณฺณ ที่กำลังได้ยินเสียง เหล่านั้น เป็นปัจจุပ္บัน^{๒๓๓} แสดงให้รู้ถึง ทิพพโสตกุศลอกิญญาจะมีปัจจุบันสัททารมณฺ์ คือ เสียง ต่างๆ ที่กำลังปรากฏอยู่เท่านั้นเป็นอารมณ์

สรุปองค์ธรรม ได้แก่ อารมณฺ์ ๖ คือ ปัจจุบันนิพัตตนรูป ๑๘ เป็นปัจจัย มหากุศล จิตตูปบาท ๘ กุศลอกิญญาจิตตูปบาท ๑ ที่เกี่ยวกับทิพพจักขุ ทิพพโสตะ (เวณอัปมัญญา) เป็น ปัจจุပ္บัน^{๒๓๔}

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในอารัมมณปุเรชาตปัจจยํนั้น] อภัยาคตะ เป็นปัจจัยแก่กุศล ได้แก่ อารมณฺ์ ๖ คือ ปัจจุบันนิพัตตนรูป ๑๘ เป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจย ธรรม มหากุศล ๘ กุศลอกิญญา ๔ เจตสิก ๓๖ (เวณอัปมัญญา) เป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจย ูป บัน ธรรม^{๒๓๕}

๔) กลุ่มวัตถุอารมณ์ปุเรชาตปัจจย

กลุ่มอารัมมณชาติที่ ๔ ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน มีเพียง อภัยาคธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม แสดงไว้ดังนี้

^{๒๓๒} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ , คัมภีร์มหาปฏิฐาน , หน้า ๓๐๔- ๓๐๕. อนึ่ง สภาวธรรมที่เป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจยของกุศลธรรม นอกจากปัจจุบันโอฬาริกรูป ๑๒ และหทยวัตถุรูปแล้ว ยังมีปัจจุบัน นิพัตตนรูปอื่นอีก ได้แก่ อาโป ๑ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑ และอาหารรูป ๑ รวมกันจึงจะครบ นิพัตตนรูป ๑๘.

^{๒๓๓} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๓๐๕.

^{๒๓๔} พิทุร มลิวัดย์, สภาวธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๓๘.

สภาวะธรรมที่เป็นอัปยาคฤตเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศล ได้แก่
หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นกุศล^{๒๓๖}

จากบาลีอนุวาทของ อัปยาคธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยวัตรารัมมณปุเรชาต
ปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นกุศล ” ได้แก่ หทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกันกับ
จิตดวงที่ ๑๗ ที่นับถอยหลังจากจุดจิตขึ้นไปในมรณาสันนกาล หรือ จิตปีตตหทัยวัตถุเมื่อขณะ
เป็นวัตถุและอารมณ์เป็นปัจจัย มหากุศลจิตอุปบาท ๘ กุศลอภิญญาจิตอุปบาท ๑ (เวณวิรตี
อัปปมัญญา)ที่เกิดในมรณาสันนกาล หรือที่เกิดในปวัตติกาลและมรณาสันนกาล เป็นปัจจัยอุปบัน^{๒๓๗}
แสดงให้รู้ถึง หทัยวัตถุทำหน้าที่ทั้งเป็นที่อาศัยเกิดของกุศลด้วย เกิดก่อนกุศลด้วย และเป็นอารมณ์
ให้กับมหากุศลได้ด้วย ซึ่งจะเกิดขึ้นในเวลาใกล้ตาย

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวว่า [ในวัตรารัมมณปุเรชาตปัจจัยนั้น] อัปยาคะ
เป็นปัจจัยแก่กุศล ได้แก่ หทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกับจิตดวงที่นับถอยหลังจากจุดจิตไป ๑๗ ขณะ เป็น
วัตรารัมมณปุเรชาต ปัจจัยธรรม มรณาสันนกุศลชวนจิต ๕ ขณะอันได้แก่ มหากุศลจิต ๘ และ
อิทธิวิธอภิญญากุศลจิต ๑ เป็นวัตรารัมมณปุเรชาตปัจจัยอุปบันธรรม^{๒๓๘}

ในช่วงเวลามรณาสันนวิธของอภิญญาลาภิบุคล คือ พระเสขบุคล และดิเหตูกปุณฺณ
ที่เกิดขึ้นต่อจากอิทธิวิธกุศลอภิญญา หรือในอิทธิวิธอภิญญาวิธิแล้วจุติ และในมรณาสันนวิธของ
บุคลลธรรมดา หทัยวัตถุที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่ทำหน้าที่ทั้งเป็นวัตถุที่อาศัยเกิดและเป็นอารมณ์ที่
เกิดก่อนด้วย

เมื่อศึกษาปัจจัยธรรมต่างๆ ของกลุ่มปัจจัยธรรมอารัมมณาติจนครบแล้วสามารถสรุป
องค์ธรรมของอาการอุปการะแก่กุศลธรรม ได้ดังตารางที่ ๓.๕ ดังต่อไปนี้

^{๒๓๖} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๑/๑๓๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๑/๒๓๐, อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๔/๑๔๓,
อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๔/๒๓๕.

^{๒๓๗} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญญา, หน้า ๒๘๔.

^{๒๓๘} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๓๐.

ตารางที่ ๓.๕ แสดงสรุปองค์ธรรมกลุ่มอาร์มมณชาติ ที่เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม

กลุ่มปัจจัยย่อย/ อาการ	กุศล → กุศล	อกุศล → กุศล	อภัยกตะ → กุศล	รวม องค์ธรรม
๑. อาร์มมณปัจจัย	กุศล ๒๐	อกุศล ๑๒	วิปาก ๓๕, กริยา ๒๐, รูป ๒๘, นิพพาน	จิต ๘๗, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘, นิพพาน
๒. อาร์มมณธิปติ	กุศล ๒๐	-	ผลเบื้องต่ำ ๓, นิพพาน	กุศล ๒๐, ผลเบื้องต่ำ ๓, นิพพาน
๓. อาร์มมณปุเรชาติ	-	-	ปัจจุบันนิพัตถนรูป ๑๘	ปัจจุบันนิพัตถนรูป ๑๘
๔. วัตรอาร์มมณปุเรชาติ	-	-	มรณาสันนทตยัตถุรูป ๑	มรณาสันนทตยัตถุรูป ๑

จากตารางที่ ๓.๕ แสดงให้เห็นว่า กลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมณชาติมีขอบเขตองค์ธรรมตามอาการอุปการะแก่กุศลธรรมเพียงใด เมื่อพิจารณาโดยลักษณะอาการอุปการะมี ๓ อย่าง คือ กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล และอภัยกตะเป็นปัจจัยแก่กุศล ในกลุ่มปัจจัยย่อยมีเพียงกลุ่มแรก คือ อาร์มมณปัจจัยเท่านั้นที่มีครบ ๓ อย่าง แสดงความกว้างขวางของปัจจัย ต่อมากลุ่มอาร์มมณธิปติ-อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย มีเพียง ๒ อย่าง เว้นอกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล แสดงว่า อกุศลไม่มีทางเป็นอารมณ์ที่ดีให้กับกุศล ซึ่งเป็นธรรมที่ฉลาด ๒ กลุ่มสุดท้าย คือ กลุ่มอาร์มมณปุเรชาติปัจจัยและกลุ่มวัตรอาร์มมณปุเรชาติปัจจัย มีเพียงอาการ ๑ อย่าง คือ อภัยกตะเป็นปัจจัยแก่กุศล แสดงขอบเขตขององค์ธรรมมีความลดหลั่นกันลงมาตามลำดับ

เมื่อพิจารณาแต่ละอาการ กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล เกิดได้ใน ๒ กลุ่มแรก คือ อาร์มมณปัจจัย และอาร์มมณธิปติ-อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย มีกุศล ๒๐ เท่ากัน หมายความว่า มีการยกเว้นกุศลชั้นสูงสุดคือ อรหัตตมรรค ซึ่งปุถุชนและพระเสาะไม่สามารถนำมาเป็นอารมณ์ได้ อาการต่อมา คือ อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลมีเพียงกลุ่มอาร์มมณปัจจัยรับเอามาเป็นอารมณ์ทั่วไปได้ จะไม่เป็นอารมณ์ให้กับกลุ่มอื่นแน่นอน อาการที่ ๓ คือ อภัยกตะเป็นปัจจัยแก่กุศล ในกลุ่มอาร์มมณปัจจัยครอบคลุมเกือบหมดยกเว้นเพียงอรหัตตผลเท่านั้น กลุ่มอาร์มมณธิปติ-อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย จะจำกัดลงมาเพียงผลจิตเบื้องต่ำ ๓ และนิพพานเท่านั้น ส่วน กลุ่มอาร์มมณปุเรชาติปัจจัย มีเฉพาะนิพัตถนรูปที่เป็นปัจจุบันกาล และกลุ่มวัตรอาร์มมณปุเรชาติปัจจัย เหลือเพียงแค่ทตยัตถุที่เกิดขึ้นในมรณาสันนกาลเท่านั้น แสดงองค์ธรรมจากมากที่สุดลดลงมาจนถึงน้อยที่สุด

สรุปโดยสภาวะธรรม กลุ่มอาร์มมณปัจจัยมีองค์ธรรมครอบคลุมทั้งจิต เจตสิก รูป และนิพพานทั้งหมด (รวมทั้งบัญญัติด้วย) กลุ่มอาร์มมณธิปติ-อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย มีจิต เจตสิก และนิพพาน ไม่มีรูปธรรม กุศลเป็นธรรมที่ฉลาดจึงไม่คิดเอารูปธรรมเป็นอารมณ์ที่ดีเด็ดขาด กลุ่มอาร์มมณปุเรชาติปัจจัยและกลุ่มวัตรอาร์มมณปุเรชาติปัจจัยทั้ง ๒ กลุ่มนี้ มีเพียงรูปธรรมเท่านั้น

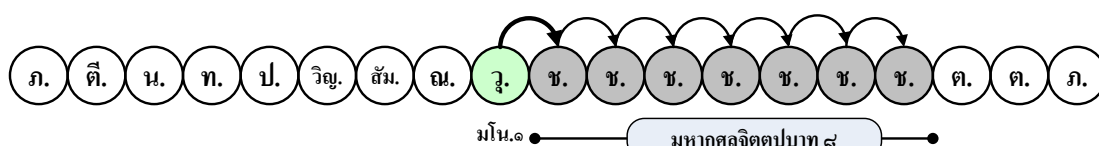
๓.๔.๓ กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติที่สามารถอุปการะแก่กุศลธรรมมีอยู่ ๒ กลุ่มย่อย เว้นกลุ่มอนันตรกัมมปัจจัย^{๒๓๕} กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ ๒ กลุ่มย่อย ๖ ปัจจัย ที่อุปการะแก่กุศลธรรม ได้มีดังนี้

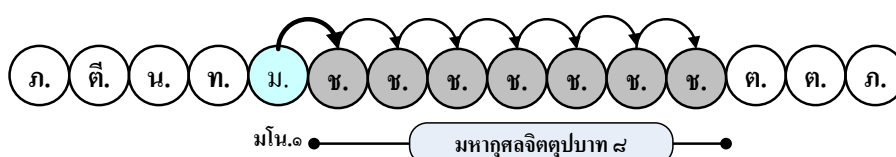
๑) กลุ่มอนันตระทั่วไป

กลุ่มอนันตระทั่วไป ๕ ปัจจัย คือ (๑) อนันตรปัจจัย (๒) สมันตรปัจจัย (๓) อนันตรูปนิสสปัจจัย (๔) นัตถิปัจจัย (๕) วิคตปัจจัย ในที่นี้แสดงเฉพาะอนันตรปัจจัย แต่พึงทราบว่า แม้ ๕ ปัจจัยที่เหลือในกลุ่มนี้ย่อมอนุโลมแสดงได้เหมือนกันกับอนันตรปัจจัยทุกประการ

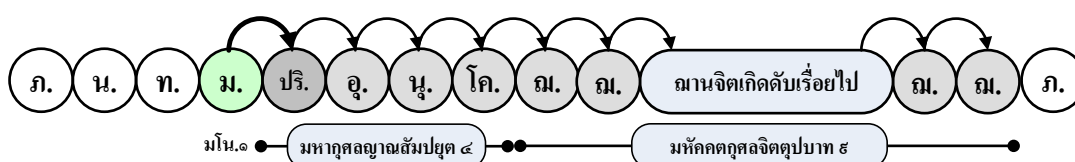
กลุ่มอนันตรชาติที่ ๑ ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน มีทั้งกุศลและอัปายกต แสดงตามลำดับ อัปายกตธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม และกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม พึงพิจารณาภาพวิถีจิตประกอบการศึกษา อนันตรปัจจัยของกุศลธรรม^{๒๔๐} ดังต่อไปนี้

ภาพที่ ๓.๗ แสดงอนันตรปัจจัยของกุศลธรรมในปัญญาทวารวิถีจิต

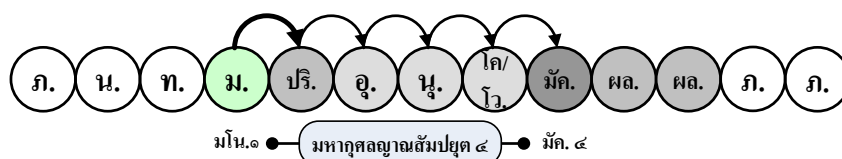
ภาพที่ ๓.๘ แสดงอนันตรปัจจัยของกุศลธรรมในกามชวนมโนทวารวิถีจิต

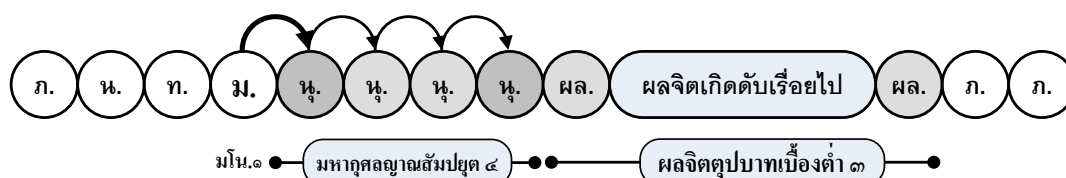
ภาพที่ ๓.๙ แสดงอนันตรปัจจัยของกุศลธรรมในฉานสมาบัติวิถีจิต

^{๒๓๕} เว้นอนันตรกัมมปัจจัย เนื่องจากปัจจัยอุปบันธธรรมเป็นมกคานันตรผล คือ ผลจิตอุปบาทที่เกิดต่อจากมกคจิตที่แทนนั้น ไม่มีปัจจัยอุปบันธที่เป็นกุศลแต่อย่างใด จึงต้องงดเว้นไป

^{๒๔๐} ดูภาพวิถีจิตประกอบเพิ่มเติมที่ ภาคผนวก ช.

ภาพที่ ๓.๑๐ แสดงอนันตรปัจจัยของกุศลธรรมในมัคกวิถิจิต

ภาพที่ ๓.๑๑ แสดงอนันตรปัจจัยของกุศลธรรมในผลสมาบัติวิถิจิต

หมายเหตุ ; สัญลักษณ์คำย่อในภาพวิถิจิต

ก. : กว้างจิต	คิ. : อดีตกว้างจิต	น. : กว้างจลนจิต
ท. : กว้างคู่ปัจเจกจิต	ป. : ปัญจทวาราวชชนจิต	วิญ. : ปัญจวิญญานจิต
สั. : สัมปฏิจจจิต	ณ. : สันติริณจิต	ว. : โวภูฏัพพนจิต
ช. : ชวนจิต	ต. : ตทารัมมจิต	ม. : มโนทวาราวชชนจิต
ปรี. : บริกรรมจิต	อุ. : อุปจารจิต	นุ. : สันติริณจิต
โค. : โคตรภูจิต	โค./โว. : โคตรภูจิต หรือ โวทานจิต	ณ. : ฌานจิต
มัค. : มัคคจิต	ผล. : ผลจิต ^{๒๔๑}	

๑.๑) อภัยกตธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกตเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่
อวชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นกุศลโดยอนันตรปัจจัย^{๒๔๒}

จากบาลีอนุาทของอภัยกตธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอนันตรปัจจัย จำแนก
แสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “อวชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นกุศล” ได้แก่ โวภูฏัพพนจิตอุปบาท
และมโนทวาราวชชนจิตอุปบาทเป็นปัจจัย^{๒๔๓} กุศลชวณะดวงที่ ๑ ของมหากุศลจิตอุปบาท ๘ เป็น

^{๒๔๑} ดูคำอธิบายใน ภาคผนวก จ.

^{๒๔๒} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๗/๑๒๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔.

^{๒๔๓} ปัจจัยธรรม คือ โวภูฏัพพะในปัญจทวารวิถิ หรือมโนทวาราวชชนะในมโนทวารวิถิ.

ปัจจุบัน^{๒๔๔} (ภาพที่ ๓.๗, ๓.๘ ประกอบ) แสดงให้รู้ถึง การเกิดขึ้นของกุศลจิต หรือ ปฐมกุศลขณะในทุกวิถีจิต จะต้องเกิดต่อจากมโนทวาราวชชนจิตทั้งสิ้น กล่าวคือ ถ้าเกิดขึ้น ทางปัญจทวารวิถี มหากุศลจะเกิดต่อจากมโนทวาราวชชนจิตที่ทำหน้าที่ไวญฐัพพณกิจ คือ การตัดสินอารมณ์ตามอำนาจของโยนิโสมนสิการ หรือ การคิดโดยแยกคาย ถ้าเกิดขึ้นทางมโนทวารวิถี มหากุศลจะเกิดต่อจากมโนทวาราวชชนจิตที่ทำหน้าที่อวชชนะ ซึ่งเป็นการเปิดประตูรับอารมณ์ทางมโนทวารและการตัดสินอารมณ์ไปในตัวและเป็นไปตามอำนาจของโยนิโสมนสิการอีกเช่นกัน

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในอนันตรปัจจัยนั้น] อพยาคะเป็นปัจจัยแก่กุศล ได้แก่ มโนทวาราวชชนจิต ๑ เป็นอนันตรปัจจัยธรรม, ชวนดวงที่ ๑ ของมหากุศลจิต ๘ เป็นอนันตรปัจจัยูปนันทธรรม^{๒๔๕}

๑.๒) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ ขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอนันตรปัจจัย อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โคตรภู, อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โวกทาน, โคตรภูเป็นปัจจัยแก่มรรค, โวกทานเป็นปัจจัยแก่มรรค^{๒๔๖} โดยอนันตรปัจจัย^{๒๔๗}

จากบาลีอนุวาทของ กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอนันตรปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “ขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ ” ได้แก่ โลภียกุศลชวนจิตอุปบาท ๑๗ ที่เกิดก่อนๆ (เว้นขณะดวงสุดท้าย) เป็นปัจจัย กุศลจิตอุปบาท (เว้นขณะดวงที่ ๑) เป็นปัจจัยปัจจุบัน แสดงให้รู้ถึง ในกุศลชวนวิถี โลภียกุศลที่เกิดก่อนๆ จะเป็นปัจจัยช่วยอุปการะ แก่ กุศลทั้งหมดที่เกิดติดต่อกันทันที โลกุตตรกุศลเป็นอนันตรปัจจัยให้แก่กุศล

^{๒๔๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมจารียะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๒๕๕.

^{๒๔๕} พิฑูร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๑๗-๑๘.

^{๒๔๖} มหากุศลคู่ที่ ๑ โดยฐานะ ที่เป็นโคตรภู หรือโวกทาน ที่ทำการช่วยอุปการะแก่โสมนัสสมหัคคตกุศล ๔ โสมนัสสมรรค ๑๖ และมหากุศลคู่ที่ ๓ โดยฐานะ ที่เป็นโคตรภู หรือโวกทาน ที่ทำการช่วยอุปการะแก่อุเบกขามหัคคตกุศล ๕ อุเบกขามรรค ๔.

^{๒๔๗} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๗/๑๒๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔.

ไม่ได้เพราะเมื่อโลกุตตรกุศล หรือมรรคจิตดับลงย่อมทำให้เกิด โลกุตตรวิบาก หรือ ผลจิตเกิด ติดต่อกันทันที ที่เรียกว่า “มัลลกันนตรผล” ตามนัยอนันตรกัมมปัจจัย

ข้อที่ว่า “อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โคตรภู” ได้แก่ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่ทำหน้าที่อนุโลม เป็นปัจจัย มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่ทำหน้าที่โคตรภู เป็นปัจจัยุปัน แสดงให้รู้ถึง มหากุศลญาณสัมปยุตที่ทำหน้าที่อนุโลมดับลงแล้วเป็นปัจจัยทำให้เกิด โคตรภู ในฉานวิธีและโศดาปัตติมรรควิธี

ข้อที่ว่า “อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โวทาน” ได้แก่ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่ทำหน้าที่อนุโลม เป็นปัจจัย มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่ทำหน้าที่โวทาน เป็นปัจจัยุปัน แสดงให้รู้ถึง มหากุศลญาณสัมปยุตที่ทำหน้าที่อนุโลมดับลงแล้วเป็นปัจจัยทำให้เกิด โวทาน ในมรรควิธีเบื้องต้น ๓ คือ สกทาคามิมรรควิธี อนาคามิมรรควิธี และอรหัตตมรรควิธี

ข้อที่ว่า “โคตรภูเป็นปัจจัยแก่มรรค” ได้แก่ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่ทำหน้าที่ โคตรภู เป็นปัจจัย โศดาปัตติมรรคจิตตูปบาท เป็นปัจจัยุปัน แสดงให้รู้ถึง มหากุศล ญาณสัมปยุตที่ทำหน้าที่โคตรภูดับลงแล้วเป็นปัจจัยทำให้เกิดโศดาปัตติมรรคจิตตูปบาท ติดต่อกัน ทันที

ข้อที่ว่า “โวทานเป็นปัจจัยแก่มรรค” ได้แก่ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่ทำหน้าที่โวทาน เป็นปัจจัย มรรคจิตตูปบาทเบื้องต้น ๓ เป็นปัจจัยุปัน แสดงให้รู้ถึง มหากุศล ญาณสัมปยุตที่ทำหน้าที่โวทานดับลงแล้วเป็นปัจจัยทำให้เกิดมรรคจิตตูปบาทเบื้องต้น ๓ ติดต่อกัน ทันที ตามสมควรแก่มรรควิธีนั้นๆ

สรุปองค์ธรรมรวม ได้แก่ โลกียกุศลชวนจิตตูปบาท ๑๗ ที่เกิดก่อน ๆ (เว้นขวนะดวง สุดท้าย) เป็นปัจจัย, กุศล (เว้นขวนะดวงที่ ๑) เป็นปัจจัยุปัน (ดูภาพที่ ๓.๗, ๓.๘, ๓.๙, ๓.๑๐, ๓.๑๑ ประกอบ)

กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล จำแนกให้ชัดเจน จัดลงในตารางที่ ๓.๑๑ ได้ดังนี้

ตารางที่ ๓.๖ แสดงกุศลธรรมเป็นอนันตรปัจจัยแก่กุศลธรรม

ประเภทกุศล	ปัจจัยธรรม	ปัจจัยุปันธรรม
๑. กามกุศล → กามกุศล	มหากุศล ๘	มหากุศล ๘
๒. กามกุศล → มหัคคตกุศล	มหากุศลญาณสัมปยุต ๔	มหัคคตกุศล ๕
๓. มหัคคตกุศล → มหัคคตกุศล	มหัคคตกุศล ๕	มหัคคตกุศล ๕
๔. กามกุศล → โลกุตตรกุศล	มหากุศลญาณสัมปยุต ๔	โลกุตตรกุศล ๔
รวม	โลกียกุศลจิตตูปบาท ๑๗	กุศลจิตตูปบาท ๒๑

จากตารางที่ ๓.๖ อธิบายได้ดังนี้

(๑) มหากุศลจิตอุปบาท ๘ ที่เกิดก่อนเป็นอนันตรปัจจัยธรรม มหากุศลจิตอุปบาท ๘ ที่เกิดทีหลังเป็นอนันตรปัจจัยอุปปันนธรรม^{๒๔๘} (ดูภาพที่ ๓.๑๑, ๓.๑๒ ประกอบ)

(๑.๑) มหากุศลญาณวิปยุตต ๔ เป็นปัจจัยแก่ มหากุศลญาณวิปยุตต ๔ ในกามชวนวิธิตัวไป

(๑.๒) มหากุศลญาณสัมปยุตต ๔ เป็นปัจจัยแก่ มหากุศลญาณสัมปยุตต ๔ ในกามชวนวิธิตัวไป

(๑.๓) มหากุศลญาณสัมปยุตต ๔ เป็นปัจจัยแก่ มหากุศลญาณสัมปยุตต ๔ ที่ทำหน้าที่บริกรรม →^{๒๔๙} อุปจาร → อนุโลม → โคตรภู (ในมณฑบุคคล)^{๒๕๐} หรือ อุปจาร → อนุโลม → โคตรภู (ในติกขบุคคล)^{๒๕๑} ที่ในโลกียอัปปนาชวนวิธิตัวไป

(๑.๔) มหากุศลญาณสัมปยุตต ๔ เป็นปัจจัยแก่ มหากุศลญาณสัมปยุตต ๔ ที่ทำหน้าที่บริกรรม → อุปจาร → อนุโลม → โคตรภู/โวกทาน (ในมณฑบุคคล) หรือ อุปจาร → อนุโลม → โคตรภู/โวกทาน (ในติกขบุคคล) ที่ในมรรควิธิตามสมควร

(๑.๕) มหากุศลญาณสัมปยุตต ๔ เป็นปัจจัยแก่ มหากุศลญาณสัมปยุตต ๔ ที่ทำหน้าที่ อนุโลม → อนุโลม ตามลำดับ ที่ในผลสมาบัติวิธิตัวไป (ดูภาพที่ ๓.๑๑ ประกอบ)

(๒) มหากุศลญาณสัมปยุตต จิตอุปบาท ๔ ที่เกิดก่อนเป็นอนันตรปัจจัยธรรม มหัคคตกุศลจิตอุปบาท ๕ ที่เกิดทีหลังเป็นอนันตรปัจจัยอุปปันนธรรม ในโลกียอัปปนาชวนวิธิตัวไป และนิโรธสมาบัติวิธิตัวไปของพระอนาคามี

(๓) มหัคคตกุศลจิตอุปบาท ๕ ที่เกิดก่อนเป็นอนันตรปัจจัยธรรม มหัคคตกุศลจิตอุปบาท ๕ ที่เกิดทีหลังเป็นอนันตรปัจจัยอุปปันนธรรม ในโลกียอัปปนาชวนวิธิตัวไป และนิโรธสมาบัติวิธิตัวไปของพระอนาคามี^{๒๕๒}

^{๒๔๘}ปัจจัยธรรม คือ มหากุศลชวนะดวงที่ ๑ ถึงดวงที่ ๖ ที่ทำการช่วยอุปการะแก่ปัจจัยอุปปันนธรรม คือ มหากุศลชวนะดวงที่ ๒ ถึงดวงที่ ๗ โดยเฉพาะๆ ตามลำดับ.

^{๒๔๙}เครื่องหมาย → หมายถึง เป็นปัจจัยแก่ (ปัจจัยอุปปันนธรรม).

^{๒๕๐}มณฑบุคคล หมายถึง บุคคลผู้มีกำลังปัญญาไม่กล้าแข่งมากนัก ในอัปปนาวิธิตัวไปจึงมีการทำหน้าที่บริกรรมก่อนอุปจารเสมอ.

^{๒๕๑}ติกขบุคคล หมายถึง บุคคลผู้มีกำลังปัญญากล้าแข่งมาก ในอัปปนาวิธิตัวไปจึงทำหน้าที่อุปจาระได้โดยโดยไม่ต้องมีบริกรรมนำหน้า.

^{๒๕๒}ดูภาพอัปปนาชวนวิธิตัวไปทั้งหมดในภาคผนวก ข. ประกอบ.

(๔) มหากุศล ญาณสัมปยุตต จิตตูปบาท ๔ ที่เกิดก่อนเป็นอนันตร ปัจจยธรรม มัคคจิตตูปบาท ๔ ที่เกิดทีหลังเป็นอนันตรปัจจุยบบันนธรรม ในมรรควิถี^{๒๕๓}

กลุ่มอนันตรปัจจยทั่วไป อีก ๔ ปัจจยก็มีอนุวาทบาลีแสดงในทำนองเดียวกันกับอนันตรปัจจย ดังนี้

ขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจยแก่ขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยสมนันตรปัจจย ... อวชชนจิตเป็นปัจจยแก่ขั้นที่เป็นกุศลโดยสมนันตรปัจจย^{๒๕๔}

ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจยแก่ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยอุปนิสสยปัจจย ... อวชชนจิตเป็นปัจจยแก่ขั้นที่เป็นกุศลโดยอุปนิสสยปัจจย^{๒๕๕}

ขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจยแก่ขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยนัตติปัจจย ... อวชชนจิตเป็นปัจจยแก่ขั้นที่เป็นกุศลโดยนัตติปัจจย^{๒๕๖}

ขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจยแก่ขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยวิคตปัจจย ... อวชชนจิตเป็นปัจจยแก่ขั้นที่เป็นกุศลโดยวิคตปัจจย^{๒๕๗}

สอดคล้องกับพิทุร มลิวลย์ กล่าวไว้ว่า กุศลเป็นปัจจยแก่กุศล [ในอนันตรปัจจยนั้น] ได้แก่ โลเกียกุศลชวน ๑๗ ดวงที่เกิดก่อน (เว้นชวนดวงสุดท้าย) เป็นอนันตรปัจจยธรรม กุศลชวนะที่เกิดทีหลัง (เว้นชวนะดวงแรก) อันได้แก่ กุศลชวนะ ๒๑ เป็นอนันตรปัจจุยบบันนธรรม

๒) กลุ่มอาเสวนปัจจย

กลุ่มอนันตรชาติที่ ๒ คือ อาเสวนปัจจย ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน แสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอาเสวนปัจจย ได้แก่
ขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจยแก่ขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยอาเสวนปัจจย

^{๒๕๓} มหัคคตกุศลชวนะ ๕ ที่เกิดก่อนๆ ซึ่งเป็นปฐมมาน ทุติยมาน ตติยมาน ด้วยกันเป็นต้นที่ทำการช่วยอุปการะแก่มหัคคตกุศล ๕ ที่เกิดหลังๆ ซึ่งเป็นปฐมมาน ทุติยมาน ตติยมาน ด้วยกันเป็นต้นในสมาบัติวิธี.

^{๒๕๔} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๘/๑๒๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๘/๒๖๕.

^{๒๕๕} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๑/๑๔๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๑/๒๖๘.

^{๒๕๖} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๓/๑๔๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๘,

^{๒๕๗} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๖/๑๕๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๖/๒๘๑.

อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โคตรภู , อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โวกาน , โคตรภูเป็นปัจจัยแก่มรรค , โวกานเป็นปัจจัยแก่มรรคโดยอาเสวนปัจจัย^{๒๕๔}

จากบาลีอนุวาทของกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอาเสวนปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมย่อมเหมือนกันกับบาลีอนุวาท ของกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอนันตรปัจจัยทุกประการ เพราะอาเสวนปัจจัยกล่าวถึงขณะชาติเดียวกันที่เกิดติดต่อกันทันทีซ้ำกันหลายขณะจัดเป็นส่วนหนึ่งของอนันตรปัจจัยนั่นเอง

สรุปองค์ธรรมโดยรวม ได้แก่ โลภียกุศลชวนจิตตูปบาท ๑๗ ที่เกิดก่อน ๆ (เว้นขณะดวงสุดท้าย) เป็นปัจจัย กุศลจิตตูปบาท (เว้นขณะดวงที่ ๑) เป็นปัจจัยปบัน^{๒๕๕}

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวัดย์ กล่าวว่า [ในอาเสวนปัจจัยนั้น] กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล ได้แก่ โลภียกุศลชวนจิต ๑๗ ที่เกิดก่อนๆ (เว้นขณะดวงสุดท้าย) เป็นอาเสวนปัจจัยธรรม กุศลชวนจิต ๒๑ ที่เกิดหลังๆ (เว้นขณะดวงที่ ๑) เป็นอาเสวนปัจจัยูปบันนธรรม^{๒๖๐} (องค์ธรรมเหมือนกันกับกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลในอนันตรปัจจัย)

๓.๔.๔ กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาตชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาตชาติที่ ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรมได้ มีอยู่เฉพาะกลุ่มวัตถุปุเรชาตะทั่วไป ๕ ปัจจัย คือ (๑) วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย (๒) วัตถุปุเรชาตปัจจัย (๓) วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย (๔) วัตถุปุเรชาตตติปัจจัย และ (๕) วัตถุปุเรชาตอวิกตปัจจัย ส่วนวัตถุปุเรชาตินทรีย์ปัจจัยูปบันนธรรมมีแต่ทวิปัญญวิญญานจิตตูปบาทซึ่งเป็นวิบากอัพยากตธรรม เท่านั้น ไม่มีกุศลธรรมเป็นปัจจัยูปบันนธรรมแต่อย่างใด ฉะนั้น จึงได้ยกเว้นออกไป อนึ่ง ในที่นี้แสดงเฉพาะ วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย แต่พึงทราบว่า แม้อีก ๔ ปัจจัยที่เหลือในกลุ่มนี้ย่อมอนุโลมแสดงได้เหมือนกันกับวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัยทุกประการ

กลุ่มปัจจัยธรรม วัตถุปุเรชาตะทั่วไป ๕ ปัจจัย ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐาน แสดงไว้ดังนี้

^{๒๕๔} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๖/๑๔๓-๑๔๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๖/๒๘๐.

^{๒๕๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจาริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๓๑๑.

^{๒๖๐} พิฑูร มลิวัดย์, สภาวธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๔๑.

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถาเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดย วัตถุปุระชาต นิสสยปัจจัย ได้แก่ หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นกุศลโดยนิสสยปัจจัย^{๒๖๑}

จากบาลีอนุวาทของอภัยกถาธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยวัตถุปุระชาตนิสสยปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นกุศลโดยนิสสยปัจจัย” ได้แก่ หทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกันกับจิตดวงก่อนๆ มีโวกุฐัพพะ มโนทวาราวชชนะ เป็นต้น และหทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกันกับจิตดวงที่ ๑๗ ที่นับถอยหลังจากจุดจิตขึ้นไปในมรณัสสนกาล หรือจิตติดหทัยวัตถุ ๔๕ เป็นปัจจัย กุศลจิตอุปบาท ๒๑ คือ มหากุศลจิตอุปบาท ๘ เป็นไปในปวัตติกาล และมรณัสสนกาลได้ตามสมควร มหัคคตกุศลจิตอุปบาท ๕ และมัคคจิตอุปบาท ๔ เป็นไปในปวัตติกาลอย่างเดียว เป็นปัจจัยอุปบัน^{๒๖๒}

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวว่า [ในวัตถุปุระชาตนิสสยปัจจัยนั้น] อภัยกถาเป็นปัจจัยแก่กุศล ได้แก่ หทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกับจิตดวงก่อน ๆ มีอาวัชชนจิต เป็นต้น เป็นวัตถุปุระชาตนิสสยปัจจัยธรรม กุศลนามขันธ ๔ อันได้แก่ กุศลจิต ๒๑ ที่เกิดทีหลัง เป็นวัตถุปุระชาตนิสสยปัจจัยอุปบันนธรรม และหทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกับจิตดวงที่นับถอยหลังจากจุดจิตไป ๑๗ ขณะเป็นวัตถุปุระชาตนิสสยปัจจัยธรรม มรณัสสนกุศลขณะ อันได้แก่ โลกียกุศลจิต ๑๗ เป็นวัตถุปุระชาตนิสสยปัจจัยอุปบันนธรรม^{๒๖๓}

๓.๔.๕ กลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสยชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสยชาติ มีเพียงปัจจัยเดียว คือ ปกตูปนิสสยปัจจัย ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐาน มีทั้ง กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมและอภัยกถาธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม แสดงตามลำดับดังนี้

๑) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐานมีดังนี้

^{๒๖๑} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๑/๑๓๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๑/๒๓๐, ปุระชาตปัจจัย ใน อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๔/๑๔๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๔/๒๓๕.

^{๒๖๒} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๒๗๘.

^{๒๖๓} พิทุรย์ มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๒๗.

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่
 บุคคลอาศัยศรัทธาแล้วให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำสมาธิให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนา
 ให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น

[บุคคล] อาศัยศีล ฯลฯ สุตะ ฯลฯ จาคะ ฯลฯ ปัญญาแล้วให้ทาน สมาทานศีล รักษา
 อุโบสถ ทำสมาธิให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น
 ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น

[บุคคลอาศัย] ศรัทธา ... ศีล ... สุตะ ... จาคะ ... ปัญญาเป็นปัจจัยแก่ศรัทธา ... ศีล ...
 สุตะ ... จาคะ ... ปัญญาโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมปฐมฌานเป็นปัจจัยแก่ปฐมฌานโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมทุติยฌานเป็นปัจจัยแก่ทุติยฌานโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมตติยฌานเป็นปัจจัยแก่ตติยฌานโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมจตุตถฌานเป็นปัจจัยแก่จตุตถฌานโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมอากาสนัญจายตนะเป็นปัจจัยแก่อากาสนัญจายตนะโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมวิญญูณัญจายตนะเป็นปัจจัยแก่วิญญูณัญจายตนะโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมอาภิญญัญจายตนะเป็นปัจจัยแก่อาภิญญัญจายตนะโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมเนวสั ญญานาสัญญายตนะเป็นปัจจัยแก่เนวสัญญา นิสัญญายตนะโดยเป็น
 อุปนิสสยปัจจัย

ปฐมฌานเป็นปัจจัยแก่ทุติยฌานโดยอุปนิสสยปัจจัย

ทุติยฌานเป็นปัจจัยแก่ตติยฌานโดยอุปนิสสยปัจจัย

ตติยฌานเป็นปัจจัยแก่จตุตถฌานโดยอุปนิสสยปัจจัย

จตุตถฌานเป็นปัจจัยแก่อากาสนัญจายตนะโดยอุปนิสสยปัจจัย

อากาสนัญจายตนะเป็นปัจจัยแก่วิญญูณัญจายตนะโดยอุปนิสสยปัจจัย

วิญญูณัญจายตนะ เป็นปัจจัยแก่อาภิญญัญจายตนะโดยอุปนิสสยปัจจัย

อาภิญญัญจายตนะเป็นปัจจัยแก่เนวสัญญานาสัญญายตนะโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมทิพพจักขุเป็นปัจจัยแก่ทิพพจักขุโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมทิพโสตธาตุเป็นปัจจัยแก่ทิพโสตธาตุโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมอิทธิวิธญาณเป็นปัจจัยแก่อิทธิวิธญาณโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมเจโตปริยญาณเป็นปัจจัยแก่เจโตปริยญาณโดยอุปนิสสยปัจจัย

บริกรรมบุพเพนิวาสานุสสติญาณเป็นปัจจัยแก่บุพเพนิวาสานุสสติญาณโดยอุปนิ
 สสย
 ปัจจัย

บริกรรมธากัมมุปกณฺหาเป็นปัจจัยแก่ธากัมมุปกณฺหา โดยอุปนีสสยปัจจัย

บริกรรมอนาคังสณฺหาเป็นปัจจัยแก่อนาคังสณฺหา โดยอุปนีสสยปัจจัย

ทิพพจักขุเป็นปัจจัยแก่ทิพพโสตราศุ โดยอุปนีสสยปัจจัย

ทิพพโสตราศุเป็นปัจจัยแก่อิทธิวิธญาณ โดยอุปนีสสยปัจจัย

อิทธิวิธญาณเป็นปัจจัยแก่เจโตปริยญาณ โดยอุปนีสสยปัจจัย

เจโตปริยญาณเป็นปัจจัยแก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ โดยอุปนีสสยปัจจัย

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณเป็นปัจจัยแก่ธากัมมุปกณฺหา โดยอุปนีสสยปัจจัย

ยถากัมมุปกณฺหาเป็นปัจจัยแก่อนาคังสณฺหา โดยอุปนีสสยปัจจัย

บริกรรมปฐมมรรคเป็นปัจจัยแก่ปฐมมรรค โดยอุปนีสสยปัจจัย

บริกรรมทุติยมรรคเป็นปัจจัยแก่ทุติยมรรค โดยอุปนีสสยปัจจัย

บริกรรมตติยมรรคเป็นปัจจัยแก่ตติยมรรค โดยอุปนีสสยปัจจัย

บริกรรมจตุตถมรรคเป็นปัจจัยแก่จตุตถมรรค โดยอุปนีสสยปัจจัย

ปฐมมรรคเป็นปัจจัยแก่ทุติยมรรค โดยอุปนีสสยปัจจัย

ทุติยมรรคเป็นปัจจัยแก่ตติยมรรค โดยอุปนีสสยปัจจัย

ตติยมรรคเป็นปัจจัยแก่จตุตถมรรค โดยอุปนีสสยปัจจัย

พระเสขะอาศัยมรรคทำสมาบัติที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เข้าสมาบัติที่เกิดขึ้นแล้ว เห็นแจ้ง
สังขาร โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

มรรคของพระเสขะเป็นปัจจัยแก่ อตถปฏิสัมภิตา ัมมปฏิสัมภิตา นิรุตติปฏิสัมภิตา
ปฏิกขาณปฏิสัมภิตาและความเป็นผู้ฉลาดในฐานะและมีฐานะโดยอุปนีสสยปัจจัย^{๒๖๔}

จากบาลีอนุวาทของกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยปกตูปนีสสยปัจจัย จำแนก
แสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “บุคคลอาศัยศรัทธาแล้วจึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ^{๒๖๕} ทำฌานให้
เกิดขึ้น^{๒๖๖} ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น^{๒๖๗} ทำมรรคให้เกิดขึ้น^{๒๖๘} ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น^{๒๖๙} ทำสมาบัติให้

^{๒๖๔} อภ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๓/๑๓๕-๑๓๗, อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑-๒๗๓.

^{๒๖๕} มหากุศลจิตตูปบาท ๘.

^{๒๖๖} มหัลลคกุศลจิตตูปบาท ๕.

^{๒๖๗} มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔.

^{๒๖๘} มรรคจิตตูปบาท ๔.

^{๒๖๙} อภิญญากุศลจิตตูปบาท ๑.

เกิดขึ้น^{๒๓๐}” ได้แก่ กุศลจิต รูปบาท ๒๐ (เว้นอรหัตตมรรค) ที่มีศรัทธาเป็นประธาน เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยธรรม กุศลจิต รูปบาท ๒๑ ที่เกิดขึ้นจากกุศลที่เป็นปัจจัยนั้นตามควรแก่การกระทำนั้นๆ เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยูปบันนธรรม แสดงให้รู้ถึง การกระทำกุศล ในระดับต้นๆ เริ่มตั้งแต่มีศรัทธาที่ถูกต้องแล้ว ย่อมเป็นบาทฐานที่มีกำลังช่วยส่งเสริมให้เกิดกุศลชั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป ถึงระดับได้ฉาน อภิญญา และมรรคทั้ง ๔ ในที่สุด

ข้อที่ว่า “ [บุคคล] อาศัยศีล ฯลฯ สุตะ ฯลฯ จาคะ ฯลฯ ปัญญาแล้วให้ทาน สมาทาน ศีล รักษาอุโบสถ ทำฉานให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น ” ได้แก่ กุศลจิตรูปบาท ๒๐ (เว้นอรหัตตมรรค) ที่มีศีล, สุตะ, จาคะ, ปัญญาเป็นประธาน เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยธรรม กุศลจิตรูปบาท ๒๑ ที่เกิดขึ้นจากกุศลที่เป็นปัจจัยนั้นตามควรแก่การกระทำนั้นๆ เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยูปบันนธรรม แสดงให้รู้ถึง กุศลธรรมพื้นฐานทั้งหลายที่มีกำลังช่วยส่งเสริมให้มีการกระทำกุศลชั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป จะกระทั่งถึงมรรคทั้ง ๔ ได้ในที่สุด

ข้อที่ว่า “ [บุคคลอาศัย] ศรัทธา ... ศีล ... สุตะ ... จาคะ ... ปัญญาเป็นปัจจัยแก่ ศรัทธา ... ศีล ... สุตะ ... จาคะ ... ปัญญา ” ได้แก่ กุศลจิตรูปบาท ๒๐ (เว้นอรหัตตมรรค) ที่มีศรัทธา, ศีล, สุตะ, จาคะ, ปัญญาเป็นประธาน เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยธรรม กุศลจิตรูปบาท ๒๑ ที่มีศรัทธา, ศีล, สุตะ, จาคะ, ปัญญาเป็นประธาน เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยูปบันนธรรม แสดงให้รู้ถึง กุศลธรรมทั้งหลายย่อมมีการเกี่ยวคู่ให้กุศลธรรมประเภทเดียวกันก็ดี กุศลต่างประเภทกันก็ดี ได้มีโอกาสเกิดขึ้นและมีความเจริญยิ่งๆ ขึ้นไปด้วย

ข้อที่ว่า “บริกรรมปฐมฉานเป็นปัจจัยแก่ปฐมฉาน ... บริกรรมทุติยฉานเป็นปัจจัยแก่ทุติยฉาน ... บริกรรมตติยฉานเป็นปัจจัยแก่ ตติยฉาน ... บริกรรมจตุตถฉานเป็นปัจจัยแก่จตุตถฉาน ... บริกรรมอากาสนัญญาตนะเป็นปัจจัยแก่อากาสนัญญาตนะ ... บริกรรมวิญญาณัญญาตนะเป็นปัจจัยแก่วิญญาณัญญาตนะ ... บริกรรมอาภิญญัญญาตนะเป็นปัจจัยแก่อาภิญญัญญาตนะ ... บริกรรมเนวสัณญานาสัณญายตนะเป็นปัจจัยแก่เนวสัณญา ฌานสัณญายตนะ ” ได้แก่ มหากุศลจิตรูปบาท ๘ ที่เริ่มเจริญสมถภาวนา (บริกรรม คือ ภาวนาที่เกิดขึ้นก่อนฉาน) เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยธรรม มหัคคตกุศล จิตรูปบาท ๙ ที่เกิดขึ้นเพราะการเจริญภาวนานั้นๆ เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยูปบันนธรรม แสดงให้รู้ถึง การเจริญบริกรรมของสมถภาวนาแต่ละระดับย่อมมีความสำคัญในการทำให้ฉานแต่ละประเภทบังเกิดขึ้นได้ หากไม่มีการกระทำบริกรรมจนชำนาญ ญเป็นวสี การที่จะบรรลุฉานนั้นๆ ย่อมเป็นไปได้ยาก

^{๒๓๐} ฉานกุศลสมาบัติ ๕.

ข้อที่ว่า “ปฐมฌานเป็นปัจจัยแก่ทุติยฌาน . . . ทุติยฌานเป็นปัจจัยแก่ตติยฌาน . . . ตติยฌานเป็นปัจจัยแก่ จตุตถฌาน . . . จตุตถฌานเป็นปัจจัยแก่อาภาสานุญายตนะ . . . อาภาสานุญายตนะเป็นปัจจัยแก่ วิญญานัญญายตนะ . . . วิญญานัญญายตนะ เป็นปัจจัยแก่ อากิญจัญญายตนะ . . . อากิญจัญญายตนะเป็นปัจจัยแก่เนวสัณญานาสัณญายตนะ ” ได้แก่ มหัคคตกุศลจิตตูปบาทชั้นต่ำ ๙^{๒๗๑} หรือ ฌานจิตเบื้องต่ำ เป็นปกตูปนิสสยปัจจัยธรรม มหัคคตกุศลจิตตูปบาทชั้นสูง ๙^{๒๗๒} หรือ ฌานจิตเบื้องสูงไปตามลำดับเป็นปกตูปนิสสยปัจจัยขุบบันนธรรม^{๒๗๓} แสดงให้รู้ถึง ฌานกุศลระดับต่ำเมื่อทำให้เกิดความชำนาญแล้วย่อมเป็นปัจจัยเกื้อกูลแก่ฌานกุศลระดับสูงอื่นๆ ขึ้นไปตามลำดับ

ข้อที่ว่า “บริกรรมทิพพจักขุเป็นปัจจัยแก่ทิพพจักขุ . . . บริกรรมทิพพ โสตรธาตุเป็นปัจจัยแก่ทิพพโสตรธาตุ . . . บริกรรมอิทธิวิธญาณเป็นปัจจัยแก่อิทธิวิธญาณ . . . บริกรรม เจโตปริยญาณเป็นปัจจัยแก่ เจโตปริยญาณ . . . บริกรรมปุปเพนิวาสานุสสติญาณเป็นปัจจัยแก่ ปุปเพนิวาสานุสสติญาณ . . . บริกรรมยถากัมมุปลญาณเป็นปัจจัยแก่ยถากัมมุ ปลญาณ . . . บริกรรมอนาคังสญาณเป็นปัจจัยแก่อนาคังสญาณ ” ได้แก่ มหากุศลจิตตูปบาทในอิริยฐานวิถีที่ปรารถนาจะให้อภิญญาจิตเกิด (บริกรรม คือ ภาวนาที่เกิดก่อนอภิญญา) เป็นปกตูปนิสสยปัจจัยธรรม ปัจจุมฌานกุศลจิตที่ให้อภิญญากุศลจิตเกิดขึ้นนั้นเป็นปกตูปนิสสยปัจจัย ขุบบันนธรรม แสดงให้รู้ถึง บริกรรมภาวนาของอภิญญาแต่ละประเภทจะมีกำลัง เกื้อกูลทำให้เกิด กุศลอภิญญาประเภทนั้นๆ ได้ หากไม่กระทำบริกรรมให้ถูกต้องย่อมไม่อาจทำให้กุศลอภิญญานั้นได้เลย^{๒๗๔}

ข้อที่ว่า “ทิพพจักขุเป็นปัจจัยแก่ทิพพโสตรธาตุ . . . ทิพพโสตรธาตุเป็นปัจจัยแก่อิทธิวิธญาณ . . . อิทธิวิธญาณเป็นปัจจัยแก่เจโตปริย ญาณ . . . เจโตปริยญาณเป็นปัจจัยแก่ ปุปเพนิวาสานุสสติญาณ . . . ปุปเพนิวาสานุสสติญาณเป็นปัจจัยแก่ยถากัมมุปลญาณ . . . ยถากัมมุปลญาณเป็นปัจจัยแก่อนาคังสญาณ” ได้แก่ อภิญญากุศลจิตตูปบาทที่เคยเกิดขึ้นก่อนๆ

^{๒๗๑} ในฌานจตุกกนัย มหัคคตกุศล จิตตูปบาทชั้นต่ำ ๙ ได้แก่ รูปฌานกุศล ๔ อรูปฌานเบื้องต้น ๓ เว้นเนวสัณญานาสัณญายตนะกุศล ๑.

^{๒๗๒} ในฌานจตุกกนัย มหัคคตกุศลจิตตูปบาทชั้นสูง ๙ ได้แก่ รูปฌานกุศลชั้นสูง ๓ (เว้นปฐมฌาน กุศล ๑) และอรูปฌานกุศล ๔.

^{๒๗๓} มหัคคตกุศล ๕ เป็นปัจจัยแก่กันตามลำดับดังนี้ ปฐมฌานกุศล → ทุติยฌานกุศล → ตติยฌาน กุศล → จตุตถฌานกุศล → อาภาสานุญายตนะฌานกุศล → วิญญานัญญายตนะฌานกุศล → อากิญจัญญายตนะ ฌานกุศล → เนวสัณญานาสัณญายตนะฌานกุศล.

^{๒๗๔} พึงศึกษาเพิ่มเติม เรื่องวิธีเจริญ ฌาน อภิญญา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

มีทิพพจักขุกุศลอกุศลเป็นต้น เป็นปัจจัย อภิญญากุศลจิตตูปบาทต่างๆ มี ทิพพโสตกุศลอกุศลเป็นต้นในลำดับต่อๆ มา เป็นปัจจัยปัจจุบัน ^{๒๓๕} แสดงให้รู้ถึง กุศลอกุศลประเภทต่างๆ จะเป็นพื้นฐานให้เกิดกุศลอกุศลอื่นเป็นไปตามลำดับ คือ ทิพพจักขุ, ทิพพโสต, อธิวิริยญาณ, เจโตปริยญาณ, ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ, ยถากัมมูปคญาณ และอนาคตังสญาณ

ข้อที่ว่า “บริกรรมปฐมมรรคเป็นปัจจัยแก่ปฐมมรรค . . . บริกรรมทุติยมรรคเป็นปัจจัยแก่ทุติยมรรค . . . บริกรรมตติยมรรคเป็นปัจจัยแก่ตติยมรรค . . . บริกรรมจตุตถมรรคเป็นปัจจัยแก่จตุตถมรรค” ได้แก่ มหากุศลจิตตูปบาทที่เจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยธรรม มรรคจิตตูปบาทที่เกิดขึ้นเพราะการเจริญภาวนานั้น เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยขุบบันนธรรม แสดงให้รู้ถึง การเจริญวิปัสสนาในขั้นต้นๆ จนกระทั่งเป็นวิปัสสนาญาณในระดับสูงขึ้นไปที่เห็นไตรลักษณ์ของสังขารเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นบริกรรมให้บรรลุมรรคในระดับต่างๆ ตามสมควรแก่เวไนยบุคคล

ข้อที่ว่า “ปฐมมรรคเป็นปัจจัยแก่ทุติยมรรค . . . ทุติยมรรคเป็นปัจจัยแก่ตติยมรรค . . . ตติยมรรคเป็นปัจจัยแก่จตุตถมรรค” ได้แก่ มรรคจิตตูปบาทเบื้องต้น เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยธรรม มรรคจิตตูปบาทเบื้องสูงไปตามลำดับเป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยขุบบันนธรรม แสดงให้รู้ถึง มรรคในเบื้องต้น เป็นฐานให้กับมรรคเบื้องสูงขึ้นไปตามลำดับ คือ โสดาปัตติมรรค , สกทาคามีมรรค , อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค ย่อมไม่มีการข้ามลำดับกันแน่นอน

ข้อที่ว่า “พระเสขะอาคัมมรรคทำสมาบัติที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้นเข้าสมาบัติที่เกิดขึ้นแล้วเห็นแจ้งสังขารโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ได้แก่ มรรคจิตตูปบาทเบื้องต้น ๓ เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยธรรม มหากุศลจิตตูปบาท ๘ มหัคคตกุศลจิตตูปบาท ๕ เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยปัจจุบัน แสดงให้รู้ถึง พระเสขบุคคล ๓ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี อาคัมมรรคที่ตนได้แล้ว ทำมานสมาบัติที่ยังไม่เกิดให้เกิด เมื่อฉานเกิดแล้วก็เข้าฉานที่ได้ทำสำเร็จแล้ว ด้วยการอธิฐาน ^{๒๓๖} เมื่อออกจากฉานแล้วพิจารณาเห็นแจ้งในสังขารธรรมที่มีความเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์

^{๒๓๕} อภิญญากุศลเป็นปัจจัยแก่กันตามลำดับดังนี้ ทิพพจักขุ → ทิพพโสตธาตุ → อธิวิริยญาณ → เจโตปริยญาณ → ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ → ยถากัมมูปคญาณ → อนาคตังสญาณ.

^{๒๓๖} ฉาน ในข้อนี้ หมายถึง มัคคสิทธิฉาน คือ ฉานที่สำเร็จด้วยอำนาจมรรค (คนที่เคยได้ฉานในภพก่อนๆ หรือ ปรารถนาให้สมาบัติเกิดในขณะที่มรรคเกิด).

ข้อที่ว่า “มรรคของพระเสขะเป็นปัจจัยแก่ อตถปฏิสัมภิทา ชัมมปฏิสัมภิทา นิรุตติปฏิสัมภิทา ปฏิภาณปฏิสัมภิทาและความเป็นผู้ฉลาดในฐานะและมีฐานะ ” ได้แก่ มรรคจิตตูปบาทเบื้องต้น ๓ เป็นปกตูปนิสสยปัจจัยธรรม ปัญญาเจตสิก ในมหากุศล ญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่เป็น ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ มีอตถปฏิสัมภิทาญาณ ชัมมปฏิสัมภิทาญาณ นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ และฐานาฐานโกศล คือ ความฉลาดในเหตุที่สมควรและไม่สมควร เป็น ปกตูปนิสสยปัจจัยูปบันนธรรม แสดงให้รู้ถึง พระเสขะได้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ และฐานาฐานโกศล^{๒๓๗} อันเนื่องมาจากการได้บรรลุมรรคเบื้องต้นเป็นปัจจัย

สรุปองค์ธรรมรวม ได้แก่ กุศลจิตตูปบาท ๒๐ ที่เป็นพละมีกำลังมาก (เว้นอรหัตตมรรคจิต) เป็นปัจจัย กุศลจิตตูปบาท ๒๑ เป็นปัจจัยูปบัน

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวัดย์ กล่าวว่า [ในปกตูปนิสสยปัจจัย] กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล ได้แก่ กุศลจิต ๒๐ (เว้นอรหัตตมรรคจิต ๑) ที่มีกำลังอย่างแรงกล้าเป็นปกตูปนิสสยปัจจัยธรรม กุศลจิต ๒๑ ที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยนั้นเป็นปกตูปนิสสยปัจจัยูปบันนธรรม^{๒๓๘}

๒) อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยปกตูปนิสสย ได้แก่ บุคคลอาศัยราคะแล้วจึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำทานให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น

[บุคคล] อาศัยโทสะ ... โมหะ ... มานะ ... ทิฏฐิ ... ความปรารถนาจึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำทานให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น

[บุคคลอาศัย] ราคะ ... โทสะ ... โมหะ ... มานะ ... ทิฏฐิ ... ความปรารถนาเป็นปัจจัยแก่ศรัทธา ... ศีล ... สุตะ ... จาคะ ... ปัญญาโดยอุปกตูปนิสสยปัจจัย

บุคคลฆ่าสัตว์แล้วประสงค์จะลบล้างปาณาติบาตกรรมนั้น จึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำทานให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น

^{๒๓๗} ฐานาฐานโกศล คือ ความฉลาดในการรู้เหตุที่สมควรและไม่สมควร เป็นการรู้ด้วยปัญญาในมหากุศลญาณสัมปยุต ๔ ก็มี รู้ด้วยอภิญญา ชนิดยากแก่มูปคญาณก็มี คูใน พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ , คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๒๘๕.

^{๒๓๘} พิฑูร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๓๒-๓๖.

บุคคลลักทรัพย์ ... พุดเท็จ ... พุดส่อเสียด ... พุดคำหยาบ ... พุดเพื่อเจื้อ ... จัก
แะ ... ปล้นไม่ให้เหลือ ... ปล้นเรือนหลังเดียว ... ดักจี้ที่ทางเปลี่ยว ... ล้วงเกิน
ภรรยาผู้อื่น ... ข่าชาวบ้าน ... ข่าชาวนิคม ประสงค์จะลบล้างกรรมชั่วนั้น จึงให้ท่าน
สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำทานให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำ
อภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติ ให้เกิดขึ้น

บุคคลฆ่ามารดา ประสงค์จะลบล้างมาตุฆาตกรรมนั้น จึงให้ท่าน สมาทานศีล รักษา
อุโบสถ

[บุคคล] ฆ่าบิดา ... ฆ่าพระอรหันต์ ... มีจิตประทุษร้ายทำพระโลหิตของพระตถาคต
ให้ห้อ ... ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน ประสงค์จะลบล้างสังฆเภทกรรมนั้น จึงให้ท่าน สมาทานศีล
รักษาอุโบสถ^{๒๓๕}

จากบาลีอนุวาทของ อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยปกตูปนิสสยปัจจัย
จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “บุคคลอาศัยราคะ^{๒๓๐} แล้วจึงให้ท่าน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำทานให้
เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น” และ
ข้อที่ว่า “[บุคคล] อาศัยโทสะ^{๒๓๑} ... โมหะ^{๒๓๒} ... มานะ^{๒๓๓} ... ทิฏฐิ^{๒๓๔} ... ความ
ปรารถนา^{๒๓๕} จึงให้ท่าน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำทานให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำ
มรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น” ได้แก่ อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ที่มีราคะ,
โทสะ, โมหะ, มานะ, ทิฏฐิ, โลภะที่มีสภาพปรารถนาโลกียสมบัติ เป็นประธานตามสมควร เป็น
ปัจจัย กุศลจิตอุปบาท ๒๑ ตามสมควร เป็นปัจจัยยุบับัน แสดงให้รู้ถึง มูลเหตุแห่งการสร้างกุศลที่
แตกต่างกัน บางคนอาจอาศัยอกุศลเป็นพื้นฐานซึ่งมีหลากหลายชนิด ทั้งที่เป็นไปด้วยอำนาจตัณหา
ราคะก็มี ความกลัว ความไม่พอใจก็มี ความหลงก็มี ความเข่อหยิ่งถือตัวก็มี ความอยากได้มนุษย์
สมบัติ เทวสมบัติก็มี เป็นต้น และสามารถเป็นเหตุ ให้สร้างกุศลตั้งแต่ระดับพื้นฐานจนถึงมรรค
ระดับสูงสุดก็มี

^{๒๓๕} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๓/๑๓๕-๑๔๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๓๕-๒๓๖.

^{๒๓๐} โลกมูลจิตอุปบาท ที่มีราคะ เป็นประธาน.

^{๒๓๑} โทสมูลจิตอุปบาท ที่มีโทสะ เป็นประธาน.

^{๒๓๒} อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ที่มีโมหะ เป็นประธาน.

^{๒๓๓} ทิฏฐิคติวิปปยุตตจิตอุปบาท ที่มีมานะเป็นประธาน.

^{๒๓๔} ทิฏฐิคติสัมปยุตตจิตอุปบาท ที่มีมิจฉาทิฏฐิเป็นประธาน.

^{๒๓๕} โลกมูลจิตอุปบาท ที่มีโลภะ เป็นประธาน.

ข้อที่ว่า “[บุคคลอาศัย] รากะ . . . โทสะ . . . โมหะ . . . มานะ . . . ทิฏฐิ . . . ความปรารถนาเป็นปัจจัยแก่ศรัทธา . . . ศีล . . . สุตะ . . . จาคะ . . . ปัญญา” ได้แก่ อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ที่มี รากะ, โทสะ, โมหะ, มานะ, ทิฏฐิ, โลกะที่มีสภาพปรารถนาโลภียสมบัติเป็นประธานตามสมควร เป็นปัจจัย กุศลจิตอุปบาท ๒๑ ที่มี ศรัทธา, ศีล, สุตะ, จาคะ, ปัญญา เป็นประธาน เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง บุคคลบางคนอาศัยอกุศลในใจชนิดต่างๆ เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดกุศลธรรมในระดับต่าง ๆ เกิดขึ้นได้ ซึ่งประกอบด้วย ความมีศรัทธา รักษาศีล มีสุตะ จาคะ และปัญญา เป็นประธาน

ข้อที่ว่า “บุคคลฆ่าสัตว์^{๒๘๖} แล้วประสงค์จะลบล้างปาณาติบาตกรรมนั้น จึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำสมาธิให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น” และ ข้อที่ว่า “บุคคลลักทรัพย์^{๒๘๗} . . . พุคเทิจ^{๒๘๘} . . . พุคส่อเสียด^{๒๘๙} . . . พุคคำหาญ^{๒๙๐} . . . พุคเพื่อเจ้อ^{๒๙๑} . . . จัดแงะ . . . ปล้นไม่ให้เหลือ . . . ปล้นเรือนหลังเดียว . . . ดักจี้ที่ทางเปลี่ยว^{๒๙๒} . . . ล้วงเงินภรรยาผู้อื่น^{๒๙๓} . . . ฆ่าชาวบ้าน . . . ฆ่าชวานิกม^{๒๙๔} ประสงค์จะลบล้างกรรมช้วนนั้น จึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำสมาธิให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติ ให้เกิดขึ้น” ได้แก่ อกุศลจิตอุปบาทที่เกี่ยวข้อง กับ กายทุจริต ๓ วจิตทุจริต ๔ ที่มีกำลังมากนั้น เป็นประธาน เป็นปัจจัย กุศลจิตอุปบาท ๒๑ ชนิดต่างๆ ตามสมควร เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง บุคคลที่กระทำทุจริตกรรมต่างๆ ที่ยังไม่ถึงขั้นอนันตริยกรรม ต่อมาเกิดกลัวผลอกุศลกรรมที่ตนทำไว้จึง ได้กระทำกุศลให้เจริญยิ่งขึ้นไป จนถึงระดับสูงสุดได้

ข้อที่ว่า “บุคคลฆ่ามารดา^{๒๙๕} ประสงค์จะลบล้างมาตุฆาตกรรมนั้น จึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ” และข้อที่ว่า “[บุคคล] ฆ่าบิดา . . . ฆ่าพระอรหันต์ . . . มีจิต

^{๒๘๖} โทสมูล-โมหมูลจิตอุปบาท ๔ ที่เกี่ยวกับการฆ่าสัตว์.

^{๒๘๗} อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ที่เกี่ยวกับการลักทรัพย์.

^{๒๘๘} อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ที่เกี่ยวกับการพุดเท็จ.

^{๒๘๙} อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ที่เกี่ยวกับการพุดส่อเสียด.

^{๒๙๐} โทสมูล-โมหมูลจิตอุปบาท ๔ ที่เกี่ยวกับการกล่าวหาหาญ.

^{๒๙๑} อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ที่เกี่ยวกับการพุดเพื่อเจ้อ.

^{๒๙๒} อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ที่เกี่ยวกับการจัดแงะ, ปล้นไม่ให้เหลือ, ปล้นเรือนหลังเดียว, ดักจี้ที่ทางเปลี่ยว.

^{๒๙๓} โทสมูล-โมหมูลจิตอุปบาท ๔ ที่เกี่ยวกับการทำชู้กับภรรยาผู้อื่น.

^{๒๙๔} โทสมูล-โมหมูลจิตอุปบาท ๔ ที่เกี่ยวกับฆ่าชาวบ้าน, ฆ่าชวานิกม.

^{๒๙๕} โทสจิตอุปบาท ๒ ที่เกี่ยวกับมาตุฆาต.

ประทุษร้ายทำพระโลหิตของพระตถาคตให้ห้อ ... ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน^{๒๕๖} ประสงค์จะลบล้าง
สังฆเภทกรรมนั้น จึงให้ท่าน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ” ได้แก่ โทสมุจจิตตูปบาท ๒ ที่
เกี่ยวกับปัญหานันตริยกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่บุคคลกระทำสำเร็จแล้ว มีกำลังมาก เป็นปัจจัย
มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่เกี่ยวกับการให้ท่าน สมาทานศีล รักษาอุโบสถเป็นต้น เป็นปัจจัยอุป
แสดงให้รู้ถึง บุคคลผู้ทำอนันตริยกรรมประเภทต่างๆ ต่อมาสำนักคิดได้ อยากลบล้างอกุศลกรรมอัน
หนักของตน จึงได้กระทำความกุศลต่างๆ ที่เป็นบุญกิริยาวัตถุทั่วไป ในระดับกามาวจรกุศลเท่านั้น
เพราะผู้กระทำความอนันตริยกรรม เป็นผู้มีบาปหนักในชาตินี้ย่อมจะไม่สามารถเจริญกุศล อภิปัญญา
หรือบรรลุมรรคได้อย่างแน่นอน

สรุปองค์ธรรมรวม ได้แก่ อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่เป็นพละมีกำลังมาก เป็นปัจจัย
กุศลจิตตูปบาท ๒๑ เป็นปัจจัยอุปบัน

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในปกคฺคฺพนิสสยปัจจัย] อกุศลเป็นปัจจัยแก่
กุศล ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ที่มีกำลังอย่างแรงกล้าเป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยธรรม กุศลจิต ๒๑ เป็น
ปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยอุปบันนธรรม^{๒๕๗}

๓) อภัยกตธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกตเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยปกคฺคฺพนิสสยะ ได้แก่
บุคคลอาศัยสุขทางกายแล้วให้ท่าน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำมานให้เกิดขึ้น ทำ
วิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น

บุคคลอาศัยทุกข์ทางกาย ... อุตุ ... โภชนะ ... เสนาสนะแล้ว จึงให้ท่าน สมาทานศีล
รักษาอุโบสถ ทำมานให้เกิดขึ้น ทำ วิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้
เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น

บุคคลสุขทางกาย ... ทุกข์ทางกาย ... อุตุ ... โภชนะ ... เสนาสนะเป็นปัจจัยแก่สรัทธา
... ศีล ... สุตะ ... จาคะ ... ปัญญาโดยอุปกคฺคฺพนิสสยปัจจัย^{๒๕๘}

จากบาลีอนุวาทของ อภัยกตธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยปกคฺคฺพนิสสยปัจจัย
จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

^{๒๕๖} โทสจิตตูปบาท ๒ ที่เกี่ยวกับปิฎกมาต, อรหันตมาต, โลหิตตูปบาทและสังฆเภท.

^{๒๕๗} ผู้ทำอนันตริยกรรมย่อมไม่สามารถทำมานหรือมรรคให้เกิดขึ้นได้ จึงทำกุศลได้เพียงมหากุศล
จิตตูปบาทเท่านั้น.

^{๒๕๘} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๓๒-๓๖.

^{๒๕๙} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๓/๑๔๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓๒๓๘.

ข้อที่ว่า “บุคคลอาศัยสุขทางกายแล้วให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำสมาธิให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมบัติให้เกิดขึ้น” ได้แก่ สุขสทกตกายวิญญูณจิตตูปบาท ๑ ที่เป็นพลวะมีกำลังมาก เป็นปัจจัย กุศลจิตตูปบาท ๒๑ ตามสมควร เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง บุคคล อาศัยที่มีความสุขสบาย เป็นเหตุแล้วจึงได้กระทำกุศลชนิดต่างๆ เพื่อเป็นการสร้างให้เกิดความสุขยิ่งๆ ขึ้นไป จนถึงสันติสุขได้

ข้อที่ว่า “บุคคลอาศัยทุกข์ทางกาย ... อุต ... โภชนะ ... เสนาสนะแล้ว จึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำสมาธิให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมบัติให้เกิดขึ้น ” ได้แก่ ทุกขสทกตกายวิญญูณจิตตูปบาท ๑ ความเย็น ความร้อน อาหาร เสนาสนะที่อาศัย ที่เป็นพลวะมีกำลังมาก เป็นปัจจัย กุศลจิตตูปบาท ๒๑ ตามสมควร เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง บุคคลปรารถนาเหตุต่างๆ กัน เช่น ความทุกข์ของตนหรือของผู้อื่นก็ดี บรรยาอากาศสภาพแวดล้อมก็ดี มีอาหารสมบูรณ์ก็ดี ที่อยู่เป็นสปปายะก็ดี เป็นเหตุในการกระทำกุศลชนิดต่างๆ พัฒนาจนถึงระดับสูงสุดได้

ข้อที่ว่า “บุคคลสุขทางกาย ... ทุกข์ทางกาย ... อุต ... โภชนะ ... เสนาสนะเป็นปัจจัยแก่ศรัทธา ... ศีล ... สุตตะ ... จาคะ ... ปัญญา” ได้แก่ กายวิญญูณจิตตูปบาท ๒ ความเย็นความร้อน อาหาร เสนาสนะที่อาศัย ที่เป็นพลวะมีกำลังมาก เป็นปัจจัย กุศลจิตตูปบาท ๒๑ ที่มีศรัทธา, ศีล , สุตตะ, จาคะ, ปัญญาเป็นประธาน เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง บุคคลได้รับความสุขที่ดี ความทุกข์ที่ดี ปรารถนาอากาศ อาหาร ที่อยู่ที่ดี สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยเกื้อหนุนทำให้เกิดกุศลธรรมระดับต่างๆ อันประกอบด้วยศรัทธา ศีล สุตตะ จาคะ และปัญญา เป็นต้น

สรุปองค์ธรรมรวม ได้แก่ วิปากจิตตูปบาท ๓๕ หรือ ๓๖ (เว้นอรหัตตผล) กิริยาจิตตูปบาท ๒๐ รูป ๒๔ ที่เป็นพลวะมีกำลังมากเป็นปัจจัย ^{๓๐๐}, กุศลจิตตูปบาท ๒๑ เป็นปัจจัยอุปบัน^{๓๐๑}

^{๓๐๐}องค์ธรรมของปกคฺคูปนิสสยปัจจัย นอกจากปรมัตตธรรมที่แสดงแล้ว แม้บัญญัติธรรมต่างๆ ที่ยกเว้นบัญญัติกรรมฐาน ที่เป็นอรัมมณปัจจัยแล้ว ก็สามารถที่จะเป็นปกคฺคูปนิสสยปัจจัยแก่กุศลธรรมได้ แต่เนื่องจากในที่นี้มีการแสดงตามกุสลดิกมาติกา ซึ่งจะแสดงเฉพาะที่เป็นปรมัตตธรรมเท่านั้น ส่วนของบัญญัติธรรมจึงไม่นำมาแสดงในบาลีเหล่านี้

^{๓๐๑}พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๓๐๑.

พิฑูร มลิวัลย์ กล่าวไว้ว่า [ในปกตูปนิตสยปัจฉิม] อphyakตะเป็นปัจฉิมแก้กุล ได้แก้
วิปากจิต ๓๕ (เว้นอรหัตตผล ๑) กรียาจิต ๒๐ รูป ๒๘ เป็นปกตูปนิตสยปัจฉิมกรรม กุศลจิต ๒๑
เป็นปกตูปนิตสยปัจฉิมบ้นนธรรม^{๓๐๒}

เมื่อศึกษาลักษณะอาการของปกตูปนิตสยปัจฉิมเป็นปัจฉิมแก้กุลกรรมจนครบทั้ง ๓
อย่างแล้ว สามารถสรุปองค์กรรมปกตูปนิตสยปัจฉิมของกุลกรรม ดังตารางที่ ๓.๗ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๗ แสดงปกตูปนิตสยปัจฉิมของกุลกรรม

อาการกุสติกกรรม	ปัจฉิมกรรม	ปัจฉิมบ้นนธรรม
๑. กุศล เป็นปัจฉิมแก้กุล	กุศล ๒๐	กุศลจิตตูปบาท ๒๑
๒. อกุศล เป็นปัจฉิมแก้กุล	อกุศล ๑๒	กุศลจิตตูปบาท ๒๑
๓. อphyakตะ เป็นปัจฉิมแก้กุล	วิปาก ๓๕, กรียา ๒๐, รูป ๒๘	กุศลจิตตูปบาท ๒๑
รวม	จิต ๘๗, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘	กุศลจิตตูปบาท ๒๑

จากตารางที่ ๓.๗ แสดงให้เห็นว่า ปกตูปนิตสยปัจฉิมมีลักษณะอาการอุปการะของปัจฉิม
กรรมตามกุสติกมติกกรรม ๓ อย่าง คือ กุศลเป็นปัจฉิมแก้กุล อกุศลเป็นปัจฉิมแก้กุล และ
อphyakตะเป็นปัจฉิมแก้กุล แสดงความกว้างขวางของปัจฉิม กุศลที่เป็นปัจฉิมแก้กุลนั้นมี
ครอบคลุมถึง ๒๐ ดวง ยกเว้นเพียงอรหัตตมรรค อันเป็นกุศลสูงสุดเท่านั้น ส่วนอกุศลเป็นปัจฉิมแก้
กุล จะได้อกุศล ๑๒ ทั้งหมด และอphyakตะเป็นปัจฉิมแก้กุล ก็มีทั้งวิปาก กรียา และรูป เกือบหมด
ยกเว้นเพียงอรหัตตผลและพระนิพพานเท่านั้น รวมแล้วปกตูปนิตสยปัจฉิมกรรมของกุลกรรมมี
ขอบเขตครอบคลุมสังขตกรรมเกือบหมด ได้แก่ จิต เจตสิก และรูปมียกเว้นเพียงอรหัตตมรรค
อรหัตตผลเท่านั้น ส่วนปกตูปนิตสยปัจฉิมบ้นนธรรมนั้นย่อมเป็นกุศลจิตตูปบาททั้งหมด

เมื่อศึกษาจนครบทุกกลุ่มปัจฉิมกรรมแล้ว สามารถสรุปรวมอาการอุปการะของ ๕ กลุ่ม
ปัจฉิมกรรมที่ช่วยอุปการะแก้กุลกรรม ดังตารางที่ ๓.๘ ดังต่อไปนี้

^{๓๐๒}พิฑูร มลิวัลย์, สภาธรรมพินฐาน ตอน ๘, หน้า ๓๒-๓๖.

ตารางที่ ๓.๘ แสดงสรุปอาการอุปการะของกลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชาติ แก่กุศลธรรม

กลุ่มปัจจัย/ อาการ	กุศล → กุศล	อกุศล → กุศล	อภัยาคะ → กุศล	รวม องค์ธรรม
๑. สหชาติชาติ	กุศล ๒๑	-	-	กุศล ๒๑, เจตสิก ๓๘
๒. อารัมมณชาติ	กุศล ๒๐	อกุศล ๑๒	วิปาก ๓๕, กริยา ๒๐, รูป ๒๘, นิพพาน	จิต ๘๗, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘, นิพพาน (บัญญัติ)
๓. อนันตรชาติ	โลกียกุศล ๑๗	-	มโนทวาราวชชนะ ๑	มโนทวาราวชชนะ ๑, โลกียกุศลจิต ๑๗, เจตสิก ๓๘
๔. วัตถุปุเรชาตชาติ	-	-	หทยวัตถุรูป	หทยวัตถุรูป
๕. ปกตูปนิสสยชาติ	กุศล ๒๐	อกุศล ๑๒	วิปาก ๓๕, กริยา ๒๐, รูป ๒๘	จิต ๘๗, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘, (บัญญัติ)
รวม	กุศล ๒๑	อกุศล ๑๒	วิปาก ๓๕, กริยา ๒๐, รูป ๒๘, นิพพาน	จิต ๘๗, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘, นิพพาน (บัญญัติ)

จากตารางที่ ๓.๘ แสดงให้เห็นว่า ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมที่ปรากฏในกัมมกิริยปฏิฐาน นั้น เมื่อพิจารณาโดยกลุ่มชาติปัจจัยธรรม ในบรรดากลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชาติ มี ๕ กลุ่มชาติปัจจัย เท่านั้นที่ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรมได้ นับจำนวนปัจจัยโดยพิสดารจะได้ ๒๘ ปัจจัย ได้แก่ กลุ่ม สหชาติชาติ ๑๗ ปัจจัย กลุ่มอารัมมณชาติ ๑๑ ปัจจัย กลุ่มอนันตรชาติ ๖ ปัจจัย กลุ่มวัตถุปุเรชาตชาติ ๕ ปัจจัย และกลุ่มปกตูปนิสสยชาติ ๑ ปัจจัย มีการงดเว้นไป ๔ กลุ่มชาติปัจจัย ได้แก่ (๑) ปัจจชาติ ชาติ เพราะปัจจัยธรรมเป็นนามขันธ์ที่อุปการะแก่รูปธรรมอย่างเดียว กุศลธรรมเป็นนามธรรมจึง ไม่ได้รับการอุปการะแต่อย่างใด (๒) รูปชีวิตินทริยชาติ และ (๓) รูปอาหารชาติ ทั้ง ๒ กลุ่มชาติ ปัจจัยนี้ ปัจจัยธรรมเป็นรูปธรรมที่ช่วยอุปการะแก่รูปธรรมด้วยกันเท่านั้น (๔) นานักขณิกกัมมชาติ เป็นเจตนากรรมที่อุปการะแก่วิปากและกัมมขรูปเท่านั้น ไม่มีการอุปการะแก่กุศลธรรมแต่อย่างใด อนึ่ง เมื่อกล่าวโดยปัจจัยหลัก ๒๔ ปัจจัยแล้ว ปัจจัยธรรมที่อุปการะแก่กุศลธรรม มีทั้งหมด ๒๒ ปัจจัย ยกเว้น ๒ ปัจจัย คือ ปัจจชาติปัจจัยเพราะเป็นปัจจัยอุปการะรูป ธรรมเท่านั้น และวิปาก ปัจจัย ถึงแม้จะเป็นนามขันธ์ที่อุปการะได้ทั้งรูปธรรมนามธรรมก็ตาม แต่ก็อุปการะเฉพาะนามธรรม ที่เป็นวิปากอภัยาคตธรรมเท่านั้น ไม่ได้อุปการะแก่กุศลธรรมแต่อย่างใด

เมื่อพิจารณาลักษณะอาการอุปการะในกุศลติกมาติกาธรรมแล้ว จะเห็นได้ว่า มีครบ ๓ อย่าง เพียง ๒ กลุ่มปัจจัย คือ กลุ่มอารัมมณชาติและกลุ่มปกตูปนิสสยชาติ ที่ได้ ๒ อย่าง มีเฉพาะ อนันตรปัจจัยเท่านั้น ยกเว้นอกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล เพราะอกุศลจะเกิดติดต่อกับกุศลไม่ได้ อย่าง แน่นนอน ส่วน ๒ กลุ่มที่เหลือจะได้เพียงอย่างเดียวแต่มีใช้อย่างเดียวกัน กล่าวคือ กลุ่มสหชาติชาติ ย่อมได้ส่วนของกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล ในขณะที่กลุ่มวัตถุปุเรชาตชาติจะได้ส่วนของอภัยาคะเป็น

ปัจจัยแก่กุศล ภาพโดยรวมจึงแสดงถึงลักษณะพิเศษของแต่ละกลุ่มชาติปัจจัยที่อุปการะแก่
กุศลธรรม

เมื่อพิจารณาในแต่ละลักษณะอาการอุปการะแล้ว กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล มีได้ใน ๔ กลุ่ม
ชาติปัจจัย เว้นกลุ่มวัตถุปุเรชาตชาติเนื่องจากปัจจัยธรรมเป็นรูป ในลักษณะอาการนี้ จะเห็นได้ว่า
ในกลุ่มสหชาตชาติจะได้กุศลธรรมทั้งหมด เพราะเป็นองค์ประกอบที่เกิดร่วมกันนั่นเอง มี ๒ กลุ่มที่
ได้กุศล ๒๐ เท่ากัน คือ กลุ่มอรัญญชาตและกลุ่มปถุชนิสสยชาติ แสดงความกว้างขวางของ ๒
กลุ่มนี้ที่ยกเว้นเพียงกุศลชั้นสูงสุดเท่านั้น ส่วนกลุ่มอนันตรชาตมีเพียงโลกียกุศล ๑๗ ที่เป็นปัจจัย
แก่กุศลที่เกิดติดต่อกันได้ ลักษณะอาการต่อมา คือ อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล มีเพียง ๒ กลุ่มเท่านั้น
คือ กลุ่มอรัญญชาตและกลุ่มปถุชนิสสยชาติ แสดงว่า อกุศลถ้ามีโยนิโสมนสิการดีก็ย่อมทำให้
เกิดกุศลได้ และลักษณะอาการสุดท้าย คือ อภัยกตจะเป็นปัจจัยแก่กุศล มีได้ใน ๔ กลุ่ม เว้นกลุ่ม
สหชาตชาติไป เพราะกลุ่มสหชาตชาตย่อมเกิดร่วมกันได้ในกุศลเท่านั้น กลุ่มอรัญญชาตจะได้
อภัยกตธรรมทั้งที่เป็นปรมัตถธรรมทั้ง ๔ ในขณะที่กลุ่มปถุชนิสสยชาติจะได้เพียงสังขตธรรม
จะไม่ได้นิพพาน ส่วนกลุ่มอนันตรชาตจะได้เฉพาะมโนทวาราวชชนจิตตูปบาท ๑ และกลุ่ม
วัตถุปุเรชาตชาติจะมีแค่ภวนาสันนหทยวัตถุรูป อย่างเดียวเท่านั้น แสดงความเป็นปัจจัยธรรมของ
อภัยกตธรรมที่อุปการะแก่กุศลธรรมมีหลากหลายรูปแบบ

เมื่อพิจารณาโดยเปรียบเทียบสภาวะธรรมโดยรวมของแต่ละกลุ่มชาติปัจจัยแล้ว (๑) กลุ่ม
สหชาตชาติ จะได้เฉพาะกุศลจิตตูปบาท ๒๑ คือ กุศลจิต ๒๑ เจตสิกที่ประกอบ ๑๘ อุปการะซึ่งกัน
และกันเท่านั้น (๒) กลุ่มอรัญญชาต จะมีปรมัตถธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน
นอกจากนี้ยังมีบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ได้ด้วย (๓) กลุ่มอนันตรชาต มีเพียงจิตตูปบาท คือ จิตและ
เจตสิกเท่านั้น เนื่องจากเป็นประเภทนามเป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดียว (๔) กลุ่มวัตถุปุเรชาตชาติ มี
เพียงหทยรูปเท่านั้น และ (๕) กลุ่มปถุชนิสสยชาติ จะได้ปรมัตถธรรม ๓ คือ จิต เจตสิก และรูป
ไม่มีนิพพาน นอกจากนี้ยังมีบัญญัติธรรมเป็นปัจจัยได้ด้วย กล่าวโดยรวมแล้ว การเกิดขึ้นของกุศล
ธรรมจะมีได้ต้องอาศัยสภาวะธรรมมากมายหลายอย่างอุปการะในลักษณะที่แตกต่างกันไป เพื่อให้
กุศลธรรมนั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่และเจริญขึ้นได้ สามารถทำหน้าที่ในการกำจัดอกุศลธรรมที่เป็นปฏิกิริยา
ให้หมดสิ้นไปในที่สุด

๓.๕ ปัจจัยธรรมของอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิจจาน

ปัจจัยธรรมชาติของอุตสาหกรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน มีอยู่ ๕ กลุ่มปัจจัยธรรมชาติ ได้แก่ (๑) กลุ่มปัจจัยธรรมชาติสหราชอาณาจักร (๒) กลุ่มปัจจัยธรรมชาติอาร์มีนชาติ (๓) กลุ่มปัจจัยธรรมชาติอนันตรชาติ (๔) กลุ่มปัจจัยธรรมชาติวัตถุประเทศชาติ และ (๕) กลุ่มปัจจัยธรรมชาติปกติปนิสสชาติ

๓.๕.๑ กลุ่มปัจจัยธรรมชาติ

ปัจจัยธรรมกลุ่มสหชาติชาติที่ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรมได้นั้น มีทั้งสิ้น ๑๓ ปัจจัย^{๓๐๓} จำแนกเป็น ๒ กลุ่ม คือ (๑) สหชาติชาติใหญ่และสหชาติชาติกลางรวม ๖ ปัจจัย และ (๒) สหชาติชาติเล็ก ๗ ปัจจัย ดังต่อไปนี้

ก. สหราชอาณาจักรใหญ่และสหราชอาณาจักรกลาง

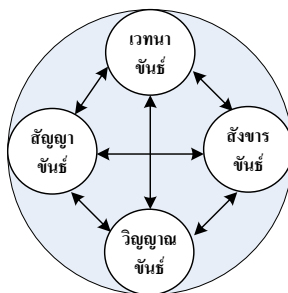
สหราชอาณาจักรใหญ่ทั้ง ๔ คือ สหราชอาณาจักร สหภาพนิสสยปัจจัย สหชาติปัจจัย
สหชาติปัจจัย และสหชาติกลาง ๒ คือ อัญญมัญญปัจจัยและสัมปยุตปัจจัย รวมเป็น ๖
ปัจจัย มีการช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรมด้วยองค์ธรรมเสมอกัน นั่นคือองค์ประกอบของอกุศลธรรม
ที่เป็นความสัมพันธ์ของอกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบ หรือ อกุศลนามขันธ์ ๔ แบ่งการศึกษาเป็น
๔ ลักษณะ คือ (๑) ความสัมพันธ์ระหว่างอกุศลนามขันธ์ ๔ (๒) องค์ประกอบของอกุศลจิตตบาท

๑) ความสัมพันธ์ระหว่างอกุศลนามชั้น ๔

อกุศลนามจันทร์ คือ อกุศลธรรมที่จำแนกโดยความเป็นจันทร์ ได้จำนวน ๔ จันทร์ ได้แก่ เวทนาจันทร์ สัญญาจันทร์ สังขารจันทร์ และวิญญาณจันทร์ ล้วนเป็นนามธรรมทั้งสิ้น เรียกรวมกันว่า นามจันทร์ ๔ เมื่อทั้งหมดเป็นอกุศลชาติ ทำให้ได้ชื่อว่า อกุศลนามจันทร์ ๔ มีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นแนบแน่นเพราะต้องเกิดร่วมกันเสมอจะขาดจันทร์ใดจันทร์หนึ่งไม่ได้ ลักษณะความสัมพันธ์มีทั้งสภาพที่เกิดพร้อมกัน (สหชาติ) เป็นที่อาศัยของกัน (นิสสย) เป็นสิ่งที่ยังมีอยู่ (อตฺถิ) ยังไม่ปราศจาก

^{๓๓} สหชาติ ๑๓ ปังจย เว้นไป ๒ ปังจย คือ วิปากปังจย และสหชาติวิปยุตตปังจย ทั้งนี้ก็เพราะวิปากปังจยนั้นองค์ธรรมเป็นวิปากนามขันธ์ที่อุปกระแก้วิกานามขันธ์ที่เกิดร่วมกันและรูปที่เกิดพร้อมกันเท่านั้น ไม่มีอกุศลเป็นปัจจัยบันธกรรม ส่วนสหชาติวิปยุตตปังจยนั้น มีองค์ธรรมที่เป็นปัจจุปัจจัยบันธกรรมล้วนแต่เป็นอัพยาคธรรม คือ วิปากนามขันธ์ และรูปขันธ์ที่เกิดพร้อมกับปังจยธรรม ไม่มีปัจจุปัจจัยบันธกรรมที่เป็นอกุศลกรรม ฉะนั้น จึงเว้น ๒ ปังจยไป.

ไป (อวิคต) อุปการะซึ่งกันและกัน (อัญญมัญญะ) และประกอบกันได้อย่างกลมกลืน (สัมปยุต) จึงจัดเป็น อกุศลนามชั้น ๔ $\leftrightarrow$ อกุศลนามชั้น ๔ หรือ อกุศลนามชั้น ๔ ที่อุปการะซึ่งกันและกัน (ดูภาพที่ ๓.๑๒ ประกอบ)

ภาพที่ ๓.๑๒ แสดงอกุศลนามชั้น ๔ อุปการะซึ่งกันและกันโดยสหชาตชาติ

จากภาพที่ ๓.๑๒ ที่แสดงอกุศลนามชั้น ๔ อุปการะซึ่งกันและกันโดยสหชาตชาติใหญ่ ๔ และสหชาตชาตกลาง ๒ คือ อัญญมัญญปัจจัยและสัมปยุตปัจจัย สอดคล้องกับในคัมภีร์ปฏิฐานกุสลดิกมัตติกา ปัญหาวาระ ได้ขยายความในบาลีอนุวาทไว้ว่า

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยสหชาตปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๑ ที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่ชั้น ๓ โดยสหชาตปัจจัย ชั้น ๓ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๑ โดยสหชาตปัจจัย ชั้น ๒ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๒ โดย สหชาตปัจจัย^{๓๐๔}

แม้สหชาตชาติ ใหญ่อีก ๓ ปัจจัยที่เหลือ คือ สหชาต นิสสยปัจจัย สหชาต ตีปัจจัย สหชาตอวิคตปัจจัย สหชาตชาตกลาง คือ อัญญมัญญปัจจัย และสัมปยุตปัจจัย ก็แสดงในลักษณะเดียวกัน แตกต่างแต่เพียงชื่อปัจจัยเท่านั้น ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็น อกุศลโดย [สหชาต] นิสสยปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๑ ที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่ชั้น ๓ โดย [สหชาต] นิสสยปัจจัย ชั้น ๓ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๑ โดย [สหชาต] นิสสยปัจจัย ชั้น ๒ เป็นปัจจัยแก่ชั้น ๒ โดย [สหชาต] นิสสยปัจจัย^{๓๐๕}

สภาวะธรรมที่เป็น อกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็น อกุศลโดย [สหชาต] อติปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๑ ที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่ชั้น ๓ โดย [สหชาต] อติปัจจัย ชั้น ๓ เป็นปัจจัย

^{๓๐๔} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๕/๑๓๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๕/๒๖๖.

^{๓๐๕} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๑/๑๓๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๑/๒๖๕.

แก่ชั้น ๑ โดย [สหชาติ] อัทธิปัจจย ชั้น ๒ เป็นปัจจยแก่ชั้น ๒ โดย [สหชาติ] อัทธิปัจจย^{๓๐๖}

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็น อกุศลโดย [สหชาติ] อวิคตปัจจย ได้แก่ ชั้น ๑ ที่เป็นอกุศลเป็นปัจจยแก่ชั้น ๓ โดย [สหชาติ] อวิคตปัจจย ชั้น ๓ เป็นปัจจยแก่ชั้น ๑ โดย [สหชาติ] อวิคตปัจจย ชั้น ๒ เป็นปัจจยแก่ชั้น ๒ โดย [สหชาติ] อวิคตปัจจย^{๓๐๗}

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็น อกุศลโดยอัญญมัญญปัจจย ได้แก่ ชั้น ๑ ที่เป็นอกุศลเป็นปัจจยแก่ชั้น ๓ โดยอัญญมัญญปัจจย ชั้น ๓ เป็นปัจจยแก่ชั้น ๑ โดยอัญญมัญญปัจจย ชั้น ๒ เป็นปัจจยแก่ชั้น ๒ โดยอัญญมัญญปัจจย^{๓๐๘}

สภาวะธรรมที่เป็น อกุศลเป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็น อกุศลโดยสัมปยุตตปัจจย ได้แก่ ชั้น ๑ ที่เป็นอกุศลเป็นปัจจยแก่ชั้น ๓ โดยสัมปยุตตปัจจย ชั้น ๓ เป็นปัจจยแก่ชั้น ๑ โดยสัมปยุตตปัจจย ชั้น ๒ เป็นปัจจยแก่ชั้น ๒ โดยสัมปยุตตปัจจย^{๓๐๙}

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในสหชาติปัจจยนั้น] อกุศลเป็นปัจจยแก่อกุศล ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ คือ อกุศลนามชั้น ๔ แล้วแต่จะยกเอาชั้นใดว่าเป็นปัจจย ชั้นนั้นก็เป็น สหชาติปัจจยธรรม อกุศลจิต ๑๒ คือ อกุศลนามชั้นที่เหลือ ก็เป็นสหชาติปัจจยูปบันธรรม^{๓๑๐}

อกุศลนามชั้น ๔ มีการอุปการะซึ่งกันและกัน ขยายความได้ ดังนี้

๑.๑) อกุศลนามชั้น ๑ เป็นปัจจยซึ่งกันและกันแก่ อกุศลนามชั้น ๓ ได้แก่

๑.๑.๑) อกุศล-เวทนาชั้น ๑ ⇔ อกุศล-สัญญาชั้น ๑, อกุศล-สังขารชั้น ๑ และ อกุศล-วิญญาณชั้น ๑

๑.๑.๒) อกุศล-สัญญาชั้น ๑ ⇔ อกุศล-เวทนาชั้น ๑, อกุศล-สังขารชั้น ๑ และ อกุศล-วิญญาณชั้น ๑

๑.๑.๓) อกุศล-สังขารชั้น ๑ ⇔ อกุศล-เวทนาชั้น ๑, อกุศล-สัญญาชั้น ๑ และ อกุศล-วิญญาณชั้น ๑

^{๓๐๖} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๕/๑๕๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๘๘.

^{๓๐๗} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๕/๑๕๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๘/๒๙๒.

^{๓๐๘} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๐/๑๓๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๐/๒๖๘.

^{๓๐๙} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๓/๑๔๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๓/๒๘๖.

^{๓๑๐} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๒๐. หน้า ๒๑. หน้า ๖๕.

๑.๑.๔) อกุศล-วิญญานชั้น $\leftrightarrow$ อกุศล-เวทนาชั้น , อกุศล-สัญญาชั้น และ
อกุศล-สังขารชั้น

๑.๒) อกุศลนามชั้น ๓ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันแก่ อกุศลนามชั้น ๑ ได้แก่

๑.๒.๑) อกุศล-เวทนาชั้น, อกุศล-สัญญาชั้น, อกุศล-สังขารชั้น $\leftrightarrow$ อกุศล-
วิญญานชั้น

๑.๒.๒) อกุศล-เวทนาชั้น, อกุศล-สัญญาชั้น, อกุศล-วิญญานชั้น $\leftrightarrow$ อกุศล-
สังขารชั้น

๑.๒.๓) อกุศล-เวทนาชั้น, อกุศล-สังขารชั้น, อกุศล-วิญญานชั้น $\leftrightarrow$ อกุศล-
สัญญาชั้น

๑.๒.๔) อกุศล-สัญญาชั้น, อกุศล-สังขารชั้น, อกุศล-วิญญานชั้น $\leftrightarrow$ อกุศล-
เวทนาชั้น

๑.๓) อกุศลนามชั้น ๒ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันแก่ อกุศลนามชั้น ๒ ได้แก่

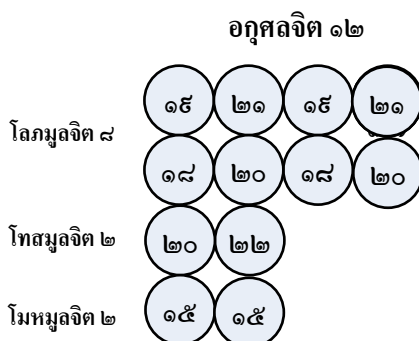
๑.๓.๑) อกุศล-เวทนาชั้นและอกุศล-สัญญาชั้น $\leftrightarrow$ อกุศล-สังขารชั้นและ
อกุศล-วิญญานชั้น

๑.๓.๒) อกุศล-เวทนาชั้นและอกุศล-สังขารชั้น $\leftrightarrow$ อกุศล-สัญญาชั้นและ
อกุศล-วิญญานชั้น

๑.๓.๓) อกุศล-เวทนาชั้นและอกุศล-วิญญานชั้น $\leftrightarrow$ อกุศล-สัญญาชั้น และ
อกุศล-สังขารชั้น

๒) องค์ประกอบของอกุศลจิตอุปบาท

องค์ประกอบของอกุศลจิตอุปบาท หรือ การสงเคราะห์เจตสิกเข้าในอกุศลจิต ๑๒
ดวงหลักนี้มี ๗ สังกหณัย (ดูภาพที่ ๓.๑๓ ประกอบ)

ภาพที่ ๓.๑๓ แสดงจำนวนเจตสิกที่อกุศลจิตประกอบได้

จากภาพที่ ๓.๑๓ อกุลสสังคหนัย ๗ นัย ดังนี้

นัยที่ ๑ โลกมูลจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๓ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โมจตุกกเจตสิก หรือ สัพพากุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง ทิฏฐิเจตสิก ๑ ดวง (ประกอบเฉพาะในดวงที่ ๑) มานเจตสิก ๑ ดวง (ประกอบเฉพาะในดวงที่ ๓)

นัยที่ ๒ โลกมูลจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๗ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปิตติเจตสิก) โมจตุกกเจตสิก ๔ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง ทิฏฐิเจตสิก ๑ ดวง (ประกอบเฉพาะในดวงที่ ๕) มานเจตสิก ๑ ดวง (ประกอบเฉพาะในดวงที่ ๗)

นัยที่ ๓ โลกมูลจิตดวงที่ ๒ กับดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โมจตุกกเจตสิก ๔ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง ทิฏฐิเจตสิก ๑ ดวง (ประกอบเฉพาะในดวงที่ ๒) มานเจตสิก ๑ ดวง (ประกอบเฉพาะในดวงที่ ๔) ถีนเจตสิก ๑ ดวง มितฺถเจตสิก ๑ ดวง

นัยที่ ๔ โลกมูลจิตดวงที่ ๖ กับดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปิตติเจตสิก) โมจตุกกเจตสิก ๔ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง ทิฏฐิเจตสิก ๑ ดวง (ประกอบเฉพาะในดวงที่ ๖) มานเจตสิก ๑ ดวง (ประกอบเฉพาะในดวงที่ ๘) ถีนเจตสิก ๑ ดวง มิตฺถเจตสิก ๑ ดวง

นัยที่ ๕ โทสมูลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปิตติเจตสิก) โมจตุกกจิต ๔ ดวง โทจตุกกจิต ๔ ดวง

นัยที่ ๖ โทสมูลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๒ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปิตติเจตสิก) โมจตุกกจิต ๔ ดวง โทจตุกกจิต ๔ ดวง ถีนเจตสิก ๑ ดวง มิตฺถเจตสิก ๑ ดวง

นัยที่ ๗ โมหมูลจิต ๒ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง กล่าวคือ

ก. โมหมูลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นอิโมกขเจตสิก ปิตติเจตสิก นันทเจตสิก) โมจตุกกจิต ๔ ดวง วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ดวง

ข. โมหมูลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง (เว้นปิตติเจตสิก นันทเจตสิก) โมจตุกกจิต ๔ ดวง)^{๓๓๓}

^{๓๓๓} ดู ความสัมพันธ์ของจิต เจตสิกใน ภาคผนวก ง.

ข. สหชาติชาติเล็ก ๗ ปัจจัย

กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติชาติ ที่เป็นสหชาติชาติเล็กช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรมมีครบทั้ง ๗ ปัจจัย มีลักษณะที่เสมอเหมือนกัน คือ สภาวธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นอกุศลที่เกิดร่วมกัน ดังที่แสดงในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังต่อไปนี้

เหตุที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยเหตุปัจจัย^{๓๑๒}

อธิปัติธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยอธิปัติปัจจัย^{๓๑๓}

เจตนาที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยกัมมปัจจัย^{๓๑๔}

อาหารที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยอาหารปัจจัย^{๓๑๕}

อินทรีย์ที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยอินทรีย์ปัจจัย^{๓๑๖}

องค์ฌานที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยฌานปัจจัย^{๓๑๗}

องค์มรรคที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยมัคคปัจจัย^{๓๑๘}

แสดงให้เห็นว่า สหชาติชาติทั้ง ๗ ปัจจัย มีปัจจัยธรรมเป็นอกุศล ช่วยอุปการะแก่สัมปยุตตขั้นด้วยกันทั้งสิ้น ซึ่งหมายถึง อกุศลนามขั้นที่ประกอบกัน หรือ เกิดร่วมกันได้ รายละเอียดของสหชาติชาติเล็ก ๗ ปัจจัย ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม แต่ละปัจจัย มีดังต่อไปนี้

๑) เหตุปัจจัย

เหตุปัจจัย ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน แสดงไว้ดังนี้

สภาวธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นอกุศลโดยเหตุปัจจัย ได้แก่ เหตุที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยเหตุปัจจัย^{๓๑๙}

^{๓๑๒} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๐๒/๑๒๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๒/๒๕๗.

^{๓๑๓} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๕/๑๒๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๕/๒๖๓, เป็นสหชาติอธิปัติปัจจัย.

^{๓๑๔} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๗/๑๔๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๗/๒๘๑, เป็นสหชาติกัมมปัจจัย.

^{๓๑๕} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๙/๑๔๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๙/๒๘๓, เป็นนามอาหารปัจจัย.

^{๓๑๖} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๐/๑๔๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๐/๒๘๓, เป็นสหชาติอินทรีย์ปัจจัย.

^{๓๑๗} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๑/๑๔๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๑/๒๘๔.

^{๓๑๘} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๒/๑๔๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๒/๒๘๕.

^{๓๑๙} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๐๒/๑๒๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๒/๒๕๗.

ข้อที่ว่า “เหตุที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้น”^{๓๒๐} ได้แก่ออกุศลเหตุทั้ง ๓ มี โลกะ โทสะ โมหะ เป็นปัจจัย อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗ ที่ประกอบ เป็นปัจจัยอุปบัน^{๓๒๑}

อกุศลเหตุ ช่วยอุปการะแก่อกุศลจิตอุปบาท จำแนก โดยชั้น ๓ ชั้นวาระ คือ ปัจจัย ปัจจัยอุปบัน ที่เป็นนามชั้น ๔ เป็นคู่ ๆ คือ

(๑) โลกะ โมหะ เป็นเหตุปัจจัย โลกมูลนามชั้น ๔ ที่ประกอบกับโลกะ โมหะ เป็นเหตุปัจจัยอุปบัน

(๒) โทสะ โมหะ เป็นเหตุปัจจัย โทสมูลนามชั้น ๔ ที่ประกอบกับโทสะ โมหะ เป็นเหตุปัจจัยอุปบัน

(๓) โมหะ เป็นเหตุปัจจัย โหมมูลนามชั้น ๔ ที่ประกอบกับโมหะ เป็นเหตุปัจจัยอุปบัน

แสดงให้เห็นว่า ในโลกมูลจิตอุปบาทมี อกุศลเหตุ ๒ คือ โลกเหตุและโมหเหตุ ใน โทสมูลจิตอุปบาท มีอกุศลเหตุ ๒ คือ โทสเหตุและโมหเหตุ ส่วนโหมมูลจิตอุปบาท มีอกุศลเหตุ เดียว คือ โมหเหตุเท่านั้น

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวว่า [ในเหตุปัจจัยนั้น] โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อันเป็นอกุศลเหตุ ๓ นั้นเป็นเหตุปัจจัยธรรม อกุศลนามชั้น ๔ ได้แก่ออกุศลจิต ๑๒ กับ เจตสิกที่ ประกอบเป็นเหตุปัจจัยอุปบันธรรม^{๓๒๑}

สรุปได้ว่า อกุศลเหตุ ๓ คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ ช่วยอุปการะแก่อกุศล จิตอุปบาท โดยความเป็นมูลเหตุฝ่ายไม่ดี เกิดได้ทั้งปुरुชนและพระเสขบุคคล ใน ๓๐ ภูมิที่มี นามชั้น ๔ เกิดได้ตามสมควร อกุศลธรรมที่มีเหตุ ๒ คือ โลกจิตอุปบาท ๘ และโทสมูลจิตอุปบาท ๒ จะมีกำลังมาก ถ้ามีเพียงเหตุ ๑ คือ โหมมูลจิตอุปบาท ๒ ก็ย่อมมีกำลังลดน้อยกว่า อย่างไรก็ตาม การกระทำอกุศลทุกครั้งล้วนแล้วแต่มีอกุศลเหตุร่วมด้วยเสมอ เป็ นรากเหง้าของความไม่ดี เป็น มลทินภายใน เป็นข้าศึกศัตรูภายใน^{๓๒๒} จึงเป็นสิ่งที่ควรระมัดระวังให้หมดสิ้นไป

^{๓๒๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมจารียะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๑๗๒.

^{๓๒๑} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๕.

^{๓๒๒} ดูรายละเอียดใน พุ.อติ, (ไทย) ๒๕ / ๒๕๕ / ๔๓๔.

๒) สหชาตาริบัติปัจจัย

สหชาตาริบัติ ปัจจัย ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐานแสดงไว้
ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยสหชาตาริบัติ ได้แก่
อธิปัติธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธโดยอธิปัติปัจจัย^{๓๒๓}

ข้อที่ว่า “อธิปัติธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ ” ได้แก่ อกุศลอธิปัติ ๓
อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ฉันทะ วิริยะ ที่ในอกุศล ๑๐ และจิตตาริบัติ คือ อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโมหมูลจิต
๒)^{๓๒๔} เป็นปัจจัย อกุศลนามขันธ ๔ หรือ ๑ ที่ประกอบกับอกุศลอธิปัติ เป็นปัจจัยอุปบัน^{๓๒๕}

อกุศลอธิปัติ ๓ สามารถจำแนกให้ละเอียดได้ดังนี้

๒.๑) ฉันทาริบัติ คือ ฉันทเจตสิก ช่วยอุปการะแก่อ กุศลนามขันธ ๔ คือ อกุศลจิต ๑๐
เจตสิกที่ประกอบ ๒๕ (เว้นฉันทะ วิจิกิจา)

๒.๒) วิริยาริบัติ คือ วิริยเจตสิก ช่วยอุปการะแก่อ กุศลนามขันธ ๔ คือ อกุศลจิต ๑๐
เจตสิกที่ประกอบ ๒๕ (เว้นวิริยะ วิจิกิจา)

๒.๓) จิตตาริบัติ คือ อกุศลจิต ๑๐ ช่วยอุปการะแก่อ กุศลนามขันธ ๓ คือ เจตสิกที่
ประกอบ ๒๖ (เว้นวิจิกิจา)

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในสหชาตาริบัติปัจจัยนั้น] อธิปัติ ๓ (เว้น
วิมังสาธิปัติ) ในองค์ใดองค์หนึ่ง โลกมูล ๘ โทสมูล ๒ เป็นสหชาตาริบัติปัจจัยธรรม นามขันธ
ทั้งหลายที่สัมปยุตตด้วยอกุศลอธิปัตินั้น อันได้แก่ โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ เป็นสหชาตาริบัติ
ปัจจัยอุปบันนธรรม^{๓๒๖}

สหชาตาริบัติปัจจัยของอกุศลธรรม เกิดได้ทั้งปุณฺณและพระเสขบุคคล ใน ๓๐ ภูมิที่มี
นามขันธ ๔ เกิดได้ตามสมควร อกุศลธรรมที่มีอธิปัติเกิดร่วมด้วยจะเป็นจิตที่เข้มแข็งมีกำลังมาก
คือ โลกมูลจิตอุปบาทและอกุศลจิตอุปบาท ทำให้เข้าถึงความเป็นอกุศลกรรมบถซึ่งจะเป็น
ชนกกรรมส่งผลให้ได้รับความทุกข์นานาประการต่อไป

^{๓๒๓} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๕/๑๒๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๕/๒๖๓.

^{๓๒๔} อกุศลอธิปัติไม่เกิดในโมหมูลจิต ๒ เพราะมีกำลังน้อย เพราะประกอบด้วยโมหเหตุเพียงหนึ่ง
เดียว อธิปัติจะเกิดได้ต้องเป็นจิตที่มีเหตุ ๒ ขึ้นไปเท่านั้น.

^{๓๒๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๒๓๕.

^{๓๒๖} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๑๕.

๓) สหชาตกัมมปัจจัย

สหชาตกัมมปัจจัย ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐานแสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยกัมมปัจจัย ได้แก่
เจตนาที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยกัมมปัจจัย^{๓๒๗}

ข้อที่ว่า “เจตนาที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้น ” ได้แก่ เจตนาเจตสิกที่อยู่ใน
อกุศลจิต ๑๒ เป็นปัจจัย อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ (เว้นเจตนา) เป็นปัจจัยอุปบัน^{๓๒๘}

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในสหชาตกัมมปัจจัยนั้น] เจตนาเจตสิก ที่ใน
อกุศลจิต ๑๒ เป็นสหชาตกัมมปัจจัยธรรม อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๖ (เว้นเจตนา) เป็นสหชาตกัมม
ปัจจัยอุปบันนธรรม^{๓๒๙}

สหชาตกัมมปัจจัย เกิดได้ทั้งปุถุชนและพระเสขบุคคล ใน ๓๐ ภูมิที่มีนามขั้น ๔ เกิด
ได้ เจตนาเป็นตัวกรรม เมื่อเกิดในอกุศลจิตอุปบาท จึงทำหน้าที่สังวิธานกิจ ในการชวนชวนให้
สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันได้ทำหน้าที่ของตนๆ นั้น เจตนาในอกุศลจิตอุปบาท จึงเสมือนผู้นำที่จะ
คอยปลุกเร้าให้ผู้ร่วมงานได้ทำงานให้สำเร็จพร้อมกันนั้นผู้นำก็ทำหน้าที่ของตนเองไปด้วย จึง
ทำงานหนักเป็น ๒ เท่า หลังจากดับลงแล้วยังจะมีอำนาจในการส่งผลให้เกิดอ กุศลวิบาก
และกัมมชรูปได้ เป็นพีชนิธานกิจ ซึ่งจัดเข้าในกลุ่มปัจจัยธรรมนันทกขณิกกัมมชาติต่อไป

๔) สหชาตอาหารปัจจัย หรือ นามอาหารปัจจัย

สหชาตอาหารปัจจัย หรือนามอาหารปัจจัย ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏใน
คัมภีร์ปฏิฐาน แสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยอาหารปัจจัย ได้แก่
อาหารที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยอาหารปัจจัย^{๓๓๐}

^{๓๒๗} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๗/๑๔๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๗/๒๘๑.

^{๓๒๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๓๑๗-๓๑๘.

^{๓๒๙} พิฑูร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๓๒.

^{๓๓๐} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๘/๑๔๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๘/๒๘๓.

ข้อที่ว่า “อาหารที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ”^{๓๓๑} ได้แก่ อกุศลอาหารองค์ธรรม ๓ หรือ ผัสสะ เจตนา และอกุศลจิต ๑๒ เป็นปัจจัย อกุศลจิต ๑๒ นามขันธ ๔ เป็นปัจจัย^{๓๓๑}

อกุศลอาหารองค์ธรรม ๓ สามารถจำแนกให้ละเอียดได้ดังนี้

๔.๑) อกุศล-ผัสสาหาร คือ ผัสสะเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๖ (เว้นผัสสะ)

๔.๒) อกุศล-มโนสัทธเจตนาหาร คือ เจตนาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๖ (เว้นเจตนา)

๔.๓) อกุศล-วิญญาณาหาร คือ อกุศลจิต ๑๒ ช่วยอุปการะแก่ เจตสิกที่ประกอบ ๒๖

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในนามอาหารปัจจัยนั้น] อกุศลนามอาหาร ๓ คือ ผัสสะ เจตนา วิญญาณ ที่ในอกุศลจิต ๑๒ เป็นนามอาหารปัจจัยธรรม อกุศลสัมปยุตตขันธ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เป็นนามอาหาร ปัจจัยูปันนธรรม^{๓๓๒}

สหชาตอาหาร หมายถึง สภาพที่นำมาซึ่งผล ในที่นี้ หมายถึงนำมาซึ่งอกุศลจิตดูปบาทที่เกิดขึ้นร่วมกัน ดังนั้น เมื่อยกเอาผัสสะเจตสิกก็ดี เจตนาเจตสิกก็ดี หรืออกุศลจิตก็ดี ขึ้นเป็น นามอาหาร หรือสหชาตอาหาร ก็ย่อมนำมาซึ่งสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันที่เหลือ คือ อกุศลจิตดูปบาทนั่นเอง เป็นการเกื้อกูลสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันให้ดำรงอยู่ และเจริญขึ้นได้ อกุศลอาหารทั้ง ๓ ย่อมเกิดขึ้นได้พร้อมกันเสมอ บุคคลที่เกิดในภูมิที่มีนามขันธ ๔ ย่อมมีเวลาอกุศลเกิดจึงมีอกุศลนามอาหาร ๓ หล่อเลี้ยงตลอดเวลา

๕) สหชาตินทรียปัจจัย หรือ นามอินทรียปัจจัย

สหชาตินทรียปัจจัย หรือ นามอินทรียปัจจัย ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน แสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยอินทรียปัจจัย ได้แก่ อินทรียที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธโดยอินทรียปัจจัย^{๓๓๓}

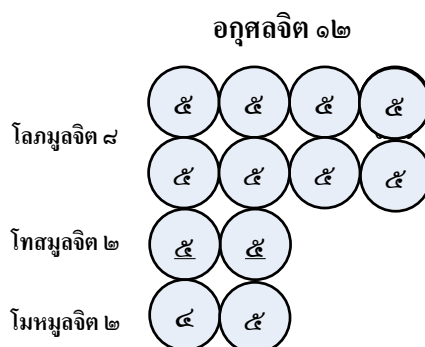
^{๓๓๑} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๓๓๒.

^{๓๓๒} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๕๓.

^{๓๓๓} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๐/๑๔๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๐/๒๘๓.

ข้อที่ว่า “อินทรีที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้น ” ได้แก่ อกุศลอินทรีองค์ ๕ คือ ชีวิตินทรี, อกุศลจิต ๑๒, เวทนา, วิริยะ และเอกกคตา เป็นปัจจัย อกุศลนามจันทร์ที่ ประกอบกับอกุศลอินทรีองค์ธรรมตามสมควร เป็นปัจจัยปบัน^{๓๓๔}

อกุศลอินทรีองค์ธรรม ๕ บ้าง มี ๔ บ้าง และเมื่อว่าโดยอินทรี ๒๒ แล้ว จะมีความ แตกต่างกันโดยเฉพาะในเวทนินทรี แสดงให้เห็นชัดเจนขึ้นดังนี้ (ดูภาพที่ ๓.๑๔ ประกอบ)

ภาพที่ ๓.๑๔ แสดงอกุศลอินทรีในอกุศลจิตดูปบาท

จากภาพที่ ๓.๑๔ จำแนกอกุศลอินทรีองค์ธรรม ได้ดังนี้

๕.๑) อกุศลอินทรีองค์ธรรม ๕ ได้แก่ มนินทรี, ชีวิตินทรี, โสมนัสสินทรี, วิริยินทรี และสมาชินทรี ที่ในโลกมุลโสมนัสจิตดูปบาท ๔ ดวง^{๓๓๕}

๕.๒) อกุศลอินทรีองค์ธรรม ๕ ได้แก่ มนินทรี, ชีวิตินทรี, อุเบกจินทรี, วิริยินทรี และสมาชินทรี ที่ในโลกมุลอุเบกขาจิตดูปบาท ๔ อุทัจจสัมปยุตตจิตดูปบาท ๑ รวม ๕ ดวง^{๓๓๖}

๕.๓) อกุศลอินทรีองค์ธรรม ๕ ได้แก่ มนินทรี, ชีวิตินทรี, โทมนัสสินทรี, วิริยินทรี และสมาชินทรี ที่ในโทสมุลจิตดูปบาท ๒ ดวง^{๓๓๗}

๕.๔) อกุศลอินทรีองค์ธรรม ๔ ได้แก่ มนินทรี, ชีวิตินทรี, อุเบกจินทรี, วิริยินทรี และสมาชินทรี ที่ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิตดูปบาท ๑ ดวง^{๓๓๘}

^{๓๓๔} พระสังฆมณฑล ธรรมชาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๓๓๘.

^{๓๓๕} ในภาพที่ ๓.๑๔ เลข ๕ ตัวหนา ตรง

^{๓๓๖} ในภาพที่ ๓.๑๔ เลข ๕ ตัวบาง เอียง

^{๓๓๗} ในภาพที่ ๓.๑๔ เลข ๕ ตัวหนา ตรง ปิดเส้นใต้

^{๓๓๘} ในภาพที่ ๓.๑๔ เลข ๔ ตัวหนา ตรง.

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวัลย์ กล่าวไว้ว่า [ในสหชาติน ทริยปัจฉิม] อุกุศลนามอินทริยองค์ธรรม ๕ (คือ ชีวิต จิต เวทนา วิริยะ เอกัคคตา) ที่ในอกุศลจิต ๑๒ เป็นสหชาตินทริยปัจฉิมธรรม อุกุศลจิต ๑๒ เป็นสหชาตินทริย ปัจจุปปันนธรรม^{๓๓๕}

อกุศลอินทริยองค์ธรรม ๕ -๔ ช่วยอุปการะแก่ออกุศลจิตอุปบาท ๒๑ สามารถจำแนกให้ละเอียดได้ดังนี้

(๑) มนินทริย คือ อุกุศลจิตทั้งหมด ช่วยอุปการะแก่ออกุศลนามขั้น ๓ คือ เจตสิกที่ประกอบ ๒๓

(๒) ชีวิตินทริย คือ ชีวิตินทริยเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ออกุศลนามขั้น ๔ คือ อุกุศลจิต ๑๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๖ (เว้นชีวิตินทริย)

(๓) เวทนินทริย คือ เวทนาเจตสิก ที่ประกอบในอกุศลจิต มี ๒ อย่าง

(๓.๑) โสมนัสสินทริย คือ เวทนาเจตสิกช่วยอุปการะแก่ออกุศลนามขั้น ๓ คือ โลกมุลโสมนัสสหคจิต ๔ เจตสิก ๒๑ (เว้นเวทนา)

(๓.๒) โทมนัสสินทริย คือ เวทนาเจตสิกช่วยอุปการะแก่ออกุศลนามขั้น ๓ คือ โทสมุลจิต ๒ เจตสิก ๒๑ (เว้นเวทนา)

(๓.๓) อุเปกขินทริย คือ เวทนาเจตสิกช่วยอุปการะแก่ออกุศลนามขั้น ๓ คือ โลกมุลอุเปกขาสหคจิต ๔ และ โมหมุลจิต ๒ เจตสิก ๒๒ (เว้นเวทนา)

(๔) วิริยินทริย คือ วิริยเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ออกุศลนามขั้น ๔ คือ อุกุศลจิต ๑๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๖ (เว้นวิริยะ)

(๕) สมาธินทริย คือ เอกัคคตาเจตสิก ช่วยอุปการะแก่ออกุศลนามขั้น ๔ คือ อุกุศลจิต ๑๑ (เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต) เจตสิกที่ประกอบ ๒๕ (เว้นเอกัคคตา วิจิกิจฉา)

สหชาตินทริยปัจฉิม ช่วยอุปการะแก่ออกุศลจิตอุปบาท โดยการควบคุมดูแลหน้าที่ของตนๆ ทำให้มีอำนาจในการเบียดเบียนกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กันให้ลดกำลังลดลง ดังนั้น จึงเป็นสิ่งที่พึงระมัดระวังป้องกันการเกิดขึ้นของอกุศลอินทริย

๖) ฌานปัจฉิม

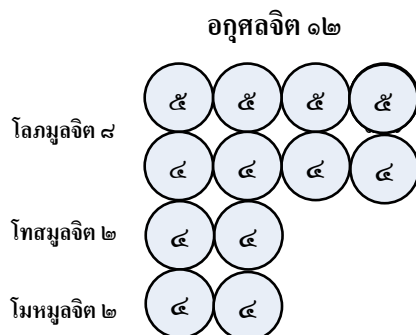
ฌานปัจฉิม ช่วยอุปการะแก่ออกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน แสดงไว้ดังนี้
สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจฉิมแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยฌานปัจฉิม ได้แก่
องค์ฌานที่เป็นอกุศลเป็นปัจฉิมแก่สัมปยุตตขั้นโดยฌานปัจฉิม^{๓๔๐}

^{๓๓๕} พิฑูร มลิวัลย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๕๕.

^{๓๔๐} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๑/๑๔๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๑/๒๘๔.

ข้อที่ว่า “องค์ฌานที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้น” ได้แก่ อกุศลองค์ฌาน ๕ – ๔ เป็นปัจจัย, อกุศลนามขั้น ๔ – ๓^{๓๔๑} ที่ประกอบกับอกุศลองค์ฌานเป็นปัจจัยอุปบัน^{๓๔๒}

อกุศลองค์ฌาน ๕ – ๔ ช่วยอุปการะแก่อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ (ดูภาพที่ ๓.๑๕ ประกอบ)

ภาพที่ ๓.๑๕ แสดงองค์ฌานในอกุศลจิต

จากภาพที่ ๓.๑๕ จำแนกอกุศลองค์ฌาน ดังนี้

๖.๑) อกุศลองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปิติ โสมนัสเวทนา เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก่ โลภมูลโสมนัสสทกจิตอุปบาท ๔

๖.๒) อกุศลองค์ฌาน ๔ คือ วิตก วิจาร อุเบกขาเวทนา เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก่ โลภมูลอุเบกขาจิตอุปบาท ๔ โมหมูลจิตอุปบาท ๒ และอกุศลองค์ฌาน ๔ คือ วิตก วิจาร โทมนัสเวทนา เอกัคคตา ช่วยอุปการะแก่โทสมูลจิตอุปบาท ๒

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในฌานปัจจัยนั้น] องค์ฌาน ๕ ที่ในอกุศลจิต ๑๒ เป็นฌานปัจจัยธรรม อกุศลสัมปยุตตนามขั้น ๔ อันได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เป็นฌานปัจจัยอุปบันนธรรม^{๓๔๓}

อกุศลองค์ฌาน มีความสามารถในการเพ่งจดจ่อต่ออารมณ์ต่างๆ อย่างมั่นคง ซึ่งจะเป็นปัจจัยให้มีความยึดมั่นในอารมณ์เหล่านั้น แล้วก่อให้เกิดอกุศลธรรมอื่นๆ ตามมา ยิ่งมีกำลังมากก็ยิ่งทำอันตรายมากยิ่งขึ้น

^{๓๔๑} อกุศลนามขั้น ๔ – ๓ หมายความว่า อกุศลจิตและเจตสี กที่เกิดขึ้นกันนั้นถ้านับรวมเวทนา เจตสิกด้วยจะเป็นนามขั้น ๔ แต่ถ้าเวทนาเป็นปัจจัยแล้วยกเวทนาเจตสิกออกก็จะเป็นนามขั้น ๓ คือ สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น.

^{๓๔๒} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๓๔๗.

^{๓๔๓} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๖๐.

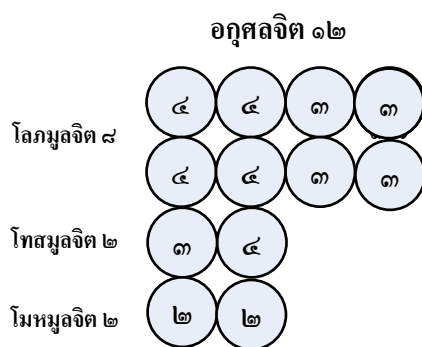
๓) มัคคปัจจัย

มัคคปัจจัย ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน แสดงไว้ดังนี้^{๓๔๔}

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยมัคคปัจจัย ได้แก่
องค์มรรคที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นที่โดยมัคคปัจจัย^{๓๔๕}

ข้อที่ว่า “องค์มรรคที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นที่” ได้แก่ อกุศลองค์มรรค ๔-๓-๒ เป็นปัจจัย อกุศลนามขั้นที่ ๔ ที่ประกอบกับองค์มรรค เป็นปัจจัยอุปบัน^{๓๔๕}

อกุศลองค์มรรคช่วยอุปการะแก่อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ (ดูภาพที่ ๓.๑๖ ประกอบ)

ภาพที่ ๓.๑๖ แสดงองค์มรรคในอกุศลจิต

จากภาพที่ ๓.๑๖ จำแนกอกุศลองค์มรรค ดังนี้

๓.๑) อกุศลองค์มรรค ๔ คือ มิจฉาทิฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ
ช่วยอุปการะแก่ โลภทิฐิตตสัมปยุตตจิต ๔ เจตสิกที่ประกอบ ๑๘ (เว้นกุศลองค์มรรค ๔)

๓.๒) อกุศลองค์มรรค ๓ คือ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ ช่วยอุปการะ
แก่โลภทิฐิตตวิปปยุตตจิต ๔ โทสมูลจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๒ (เว้นกุศลองค์มรรค ๓)

๓.๓) อกุศลองค์มรรค ๒ คือ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ ช่วยอุปการะแก่ โมหมูล
จิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๑๓ (เว้นกุศลองค์มรรค ๒)

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวว่าไว้ว่า [ในมัคคปัจจัยนั้น] องค์มัคค์ที่เป็นอกุศล ๔ เป็น
มัคคปัจจัยธรรม อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ เป็นมัคคปัจจัยอุปบันนธรรม^{๓๔๖}

^{๓๔๔} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๒/๑๔๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๒/๒๕๕.

^{๓๔๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมจาริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๓๕๒.

^{๓๔๖} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๖๓.

อภิสถอภิมรรคช่วยอุปการะแก่อภิสถจิตตูปบาท ๒ โดยเป็นสัมปปากเหตุ หรือ หนทางที่นำไปสู่ทุกขนิโรธได้ เรียกว่า เป็นมิจฉามรรค มี ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด (๒) มิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด (๓) มิจฉาวายามะ ความเพียรผิด (๔) มิจฉาสมามิ ความตั้งมั่นผิด นอกจากมิจฉามรรค ๔ แล้ว บางแห่งแสดงเพิ่มเติมอีก ๔ คือ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาสติ แต่เมื่อจัดโดยองค์ธรรมปรมาตมแล้ว ไม่มีอยู่โดยเฉพาะ ได้แก่ อภิสถจิตตูปบาท ที่เกี่ยวข้องด้วยวิทจริต ภายทจริต การเลี้ยงชีวิตที่ผิด และการระลึกถึงสิ่งที่ไม่ดีต่างๆ หรือ มิจฉานั้น มิจฉาสติ มุ่งหมายเอาการระลึกถึงสิ่งอื่นที่นอกจากสติปัญฐาน^{๓๔๗}

เมื่อศึกษาปัจจัยธรรมต่างๆ ของกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติจนครบแล้ว สามารถสรุปองค์ธรรมทั้งหมดได้ดังตาราง ๓.๕ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๕ แสดงกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติของอภิสถธรรม

สหชาตชาติ	ปัจจัยธรรม
๑. สหชาติใหญ่ ๔ สหชาตชาติกลาง ๒	อภิสถนามจันทร์ ๔ ได้แก่ อภิสถจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗
๒. เหตุปัจจัย	อภิสถเหตุ ๓ ได้แก่ โลภะ, โทสะ, โมหะ
๓. สหชาตาริบัติปัจจัย	อภิสถอริบัติ ๓ ได้แก่ ฉันทะ, วิริยะ, อภิสถจิต ๑๐
๔. สหชาตกัมมปัจจัย	อภิสถกรรม ได้แก่ เจตนา
๕. นามอาหารปัจจัย	อภิสถนามอาหาร ๓ ได้แก่ ผัสสะ, เจตนา, อภิสถจิต ๑๒
๖. สหชาตอินทริยปัจจัย	อภิสถอินทริย ๕ ได้แก่ อภิสถจิต ๑๒, ชีวีตินทริย, เวทนา, วิริยะ, เอกัคคตา
๗. ฌานปัจจัย	อภิสถองค์ฌาน ๕ ได้แก่ วิตก, วิจาร, ปิติ, เวทนา ๓, เอกัคคตา
๘. มัคคปัจจัย	อภิสถอภิมรรค ๔ ได้แก่ ทิฏฐิ, วิตก, วิริยะ, เอกัคคตา

จากตารางที่ ๓.๕ แสดงให้เห็นว่า การอุปการะกันในกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาตินั้นอยู่ในขอบเขตขององค์ประกอบภายในอภิสถจิตตูปบาทแต่ละดวงนั่นเอง นั่นคือ อภิสถจิต ๑๒ และเจตสิกที่ประกอบ ๒๗ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ในกลุ่มสหชาตชาติใหญ่ทั้ง ๔ คือ สหชาติปัจจัย สหชาตนิสสยปัจจัย สหชาตัตถิปัจจัย สหชาตอวิคตปัจจัย และกลุ่มสหชาตชาติกลาง ๒ ปัจจัย คือ อัญญมัญญปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย ซึ่งมีความเสมอเหมือนกัน เมื่อเป็นปัจจัยแก่อภิสถธรรม จึงจัด อยู่ในกลุ่มย่อยกลุ่มเดียวกัน

^{๓๔๗} วรรณสิทธิ์ ไหวยะเสวี, คู่มือการศึกษา พระอภิมัตตสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพยวิสุทธ, ๒๕๔๗), หน้า ๔๖.

ส่วนปัจจัยธรรมต่อๆ มา ตั้งแต่เหตุปัจจัยจนถึงมคค์ปัจจัยอยู่ในกลุ่มสหชาติชาติเล็ก ซึ่ง มีองค์ธรรมของปัจจัยธรรมที่มีขนาดย่อมลงมาและมีความพิเศษเฉพาะตัว กล่าวคือ (๑) เหตุปัจจัย จะได้แก่ อกุศลเหตุ ๓ สามารถเกิดขึ้นพร้อมกันได้ (๒) สหชาติชาติปัจจัย ได้แก่ อกุศลอธิปัตติ องค์ธรรม ๓ ซึ่งจะเกิดได้เพียงอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น (๓) สหชาติกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนา คือ อกุศลกรรมนั่นเอง (๔) สหชาติอาหาร ได้แก่ อกุศลนามอาหาร ๓ เกิดพร้อมกันเสมอ (๕) สหชาติอินทริยปัจจัย ได้แก่ อกุศลอินทริย ๘ มีความยิ่งหย่อนและเกิดพร้อมกันได้ ตามสมควร (๖) ฌานปัจจัย ได้แก่ อกุศลองค์ฌาน ๕ หรือ ๗ ถ้าแจกเวทนา เป็น โสมนัส โทมนัส และอุเบกขา เกิดพร้อมกันได้ตามสมควร และ (๗) มคค์ปัจจัย ได้แก่ องค์มรรค หรือ มิจฉามรรค ๔ เกิดพร้อมกันได้ ตามสมควร เมื่อกล่าวโดยรวมแล้ว สหชาติชาติทุกปัจจัยธรรมก็มีหน้าที่ช่วย อุปการะแก่อกุศลจิตตูปบาทที่เกิดร่วมกันนั่นเอง

ปัจจัยธรรมในกลุ่มสหชาติชาติ มีการอุปการะแก่อุปการะอุปบันนธรรม คือ กุศลธรรม โดย อาการอย่างเดียวกัน นั่น คือ อกุศลธรรมเป็นป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม ดังที่กล่าวไปแล้วว่า เป็นปัจจัย ธรรมที่แสดงถึงองค์ประกอบภายในอกุศลธรรมนั่นเอง เมื่อกล่าวถึงภูมิแล้วย่อมเกิดในจุตโวการภูมิ ๔ ปญจโวการภูมิ ๒๖ รวม ๓๐ ภูมิ ตามสมควร น่าสังเกตว่า ภูมิใดมีกุศลเกิดได้เมื่ออกุศลก็ย่อมเกิด ได้เช่นเดียวกัน สำหรับกาลเวลาที่เกิดได้ย่อมมีในปวัตติกาลเพราะอกุศล ธรรมเกิดในชวนวิถิจิต เท่านั้น และเป็นปัจจุบันกาลเสมอ เนื่องจากเป็นปัจจัยธรรมที่เกิดพร้อมกัน มีหน้าที่เหมือนกัน ๒ อย่าง คือ ชนกสัทธิ ทำให้สัมปยุตตรธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้นและอุปถัมภกสัทธิ เกิดมาแล้วก็ดูแล กันตลอดเวลา และการทำหน้าที่สำคัญของปัจจัยในอกุศลธรรม คือ การเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลธรรม คอยเบียดเบียนขวางกั้นมิให้กุศลธรรมเกิดขึ้น หรือทำให้อำนาจการส่งผลของกุศลธรรมลดกำลังลง

๓.๕.๒ กลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมชาติ สามารถช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรมได้มีครบทั้ง ๕ กลุ่ม ย่อย ๑๒ ปัจจัย ดังต่อไปนี้

๑) กลุ่มอาร์มมปัจจัย

อาร์มมปัจจัยช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน มีทั้ง กุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม และอัปยาคธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม แสดงตามลำดับดังนี้

๑.๑) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยอาร์มมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้ว ยินดีผลิตเพลินกุศลนั้น เพราะปรารถนาคความ ยินดีผลิตเพลินกุศลนั้น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น

บุคคลยินดีผลิตเพลินกุศลที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้ว เพราะปรารถนาคความ ยินดีผลิตเพลินกุศล นั้น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น

บุคคลออกจากฌานแล้วยินดีผลิตเพลินฌานเพราะปรารถนาคความ ยินดีผลิตเพลินฌานนั้น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น

สำหรับท่านผู้มีวิปัสสนา เมื่อฌานเสื่อมแล้ว โทมนัสจึงเกิดขึ้น^{๓๔๘}

จากบาลีอนุวาทของ กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอาร์มมณปัจจัย จัย จำแนก แสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้ว^{๓๔๙} ยินดีผลิตเพลินกุศลนั้น^{๓๕๐} เพราะปรารถนาคความ ยินดีผลิตเพลินกุศลนั้น รากะจึงเกิดขึ้น^{๓๕๑} ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น^{๓๕๒} วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น^{๓๕๓} อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น^{๓๕๔} โทมนัสจึงเกิดขึ้น”^{๓๕๕} ได้แก่ มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่มีการให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ เป็นประธาน เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง มหากุศลที่เป็นบุญกิริยาวัตถุเมื่อกระทำแล้ว เมื่อไม่มีการพิจารณาที่แยบคาย ก็อาจจะเป็นอารมณ์ให้กับอกุศลธรรมได้ทุกชนิด ทั้งที่มีรากะก็ดี มีจิตทิฏฐิที่ดี วิจิกิจฉาก็ดี อุทธัจจะก็ดี โทมนัสก็ดี เป็นประธานในอกุศลธรรมนั้นๆ

ข้อที่ว่า “บุคคลยินดีผลิตเพลินกุศลที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้วเพราะปรารถนาคความ ยินดีผลิตเพลินกุศลนั้น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัส

^{๓๔๘} อภ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๐๕/๑๒๔, อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๕/๒๕๘.

^{๓๔๙} มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่มีเจตนาในการบริจาค และการรักษาศีลเป็นประธาน.

^{๓๕๐} โลกมุขจิตตูปบาท ๘ ที่มีโลกะ เป็นประธาน.

^{๓๕๑} โลกมุขจิตตูปบาท ๘ ที่มีรากะ เป็นประธาน.

^{๓๕๒} ทิฏฐิจิตตัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่มีทิฏฐิ เป็นประธาน.

^{๓๕๓} วิจิกิจฉาจิตตูปบาท ๑ ที่มีวิจิกิจฉา เป็นประธาน.

^{๓๕๔} อุทธัจจสัมปยุตตจิตตูปบาท ๑ ที่มีอุทธัจจะ เป็นประธาน.

^{๓๕๕} โทสมุขกุศลจิตตูปบาท ๒ ที่มีโทสะ เป็นประธาน.

จึงเกิดขึ้น” ได้แก่ มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่สำเร็จด้วยการให้ทาน รักษาศีล รักษาอุโบสถในกาลก่อนๆ เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ตามสมควร เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง การหวนระลึกถึงมหากุศลที่เป็นบุญกิริยาวัตถุต่างๆ หากขาดการพิจารณาที่แนบคาย ก็จะเป็นอารมณ์ ให้แก่กุศลธรรมต่างๆ ทุกชนิด

ข้อที่ว่า “บุคคลออกจากฌานแล้วยินดีเพิลิดเพลินฌานเพราะปรารถนาคความยินดีเพิลิดเพลินฌานนั้น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น” ได้แก่ มหัคคตกุศลจิตตูปบาท ๕ เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๐ (เว้นโทสมูลจิตตูปบาท ๒) ตามสมควร เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง ฌานลาภินุคคล เมื่อออกจากฌานแล้ว มีความยินดีติดใจในฌานที่ตนได้ ก็เป็นอารมณ์ให้แก่กุศลธรรมที่เกี่ยวกับโลกมุล และโมหมุลเกิดขึ้นได้

ข้อที่ว่า “สำหรับท่านผู้มีวิปฏิสาร เมื่อฌานเสื่อมแล้ว โทมนัสจึงเกิดขึ้น” ได้แก่ มหัคคตกุศลจิตตูปบาท ๕ เป็นปัจจัย โทสมูลจิตตูปบาท ๒ ที่มีโทสะเป็นประธาน เป็นปัจจัยอุปบัน^{๓๕๖} แสดงให้รู้ถึง ดิเหตุกปฏุชนผู้ที่มีฌานเสื่อมแล้ว เมื่อหวนระลึกถึงฌานที่ตนเคยได้ ก็ย่อมจะมีความเสียใจเกิดขึ้น

สรุปองค์ธรรมรวม ได้แก่ โลกียกุศลจิต ๑๗ เจตสิกที่ประกอบ ๓๘ เป็นอาร์มมณปัจจัย ส่วนอกุศลจิต ๑๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๗ เป็นอาร์มมณปัจจัยอุปบัน

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวลย์ กล่าวไว้ว่า [ในอาร์มมณปัจจัยนั้น] กุศลเป็นปัจจัยแก่ อกุศล ได้แก่ การนึกถึงโลกียกุศล ๑๗ ที่ได้บำเพ็ญมาแล้ว ทำให้เกิดรากะ ทิฏฐิ วิ จิกิจฉา อุทธัจจะ หรือโทมนัสขึ้นได้ โลกียกุศลจิต ๑๗ จึงเป็นอาร์มมณปัจจัยธรรม อกุศลจิตที่เกิดขึ้น เป็นอาร์มมณปัจจัยอุปบันธรรม

๑.๒) อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐานมิดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยอาร์มมณปัจจัย^{๓๕๗} ได้แก่ บุคคลยินดีเพิลิดเพลินรากะ เพราะปรารถนาคความยินดีเพิลิดเพลินรากะนั้น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น บุคคลยินดีเพิลิดเพลินทิฏฐิ เพราะปรารถนาคความยินดีเพิลิดเพลินทิฏฐินั้น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น

^{๓๕๖} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจาริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๑๘๗-๑๘๘.

^{๓๕๗} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๐๗/๑๒๔-๑๒๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๗/๒๕๕.

เพราะปรารภวิกิจจนา วิกิจจนาจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น

เพราะปรารภอุทธัจจะ อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิกิจจนาจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น^{๓๕๘}

จากบาลีอนุวาทของ อภัยกตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมโดยอาร์มณปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “บุคคลยินดีเพลิดเพลินราคะ เพราะปรารภความยินดีเพลิดเพลินราคะนั้น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิกิจจนาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น ” ได้แก่วิภังคจิตตูปบาท ๘ เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ เป็นปัจจัยปัจุบัน แสดงให้รู้ถึง อกุศลธรรมที่มีราคะเป็นประธาน จะเป็นอารมณ์ให้เกิดความยินดีแล้วอกุศลธรรมทั้งหลายก็สามารถเกิดขึ้น เจริญขึ้นได้ทั้งหมด

ข้อที่ว่า “บุคคลยินดีเพลิดเพลินทิฏฐิ เพราะปรารภความยินดีเพลิดเพลินทิฏฐินั้น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิกิจจนาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น ” ได้แก่วิภังคจิตตูปบาท ๔ เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ เป็นปัจจัยปัจุบัน แสดงให้รู้ถึง อกุศลธรรมที่มีมิจาทิฏฐิเป็นประธาน จะเป็นอารมณ์ให้เกิดความยินดีแล้วอกุศลธรรมทั้งหลายก็สามารถเกิดขึ้น เจริญขึ้นได้ทั้งหมด

ข้อที่ว่า “เพราะปรารภวิกิจจนา วิกิจจนาจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น ” ได้แก่วิกิจจนาสัมปยุตตจิตตูปบาท เป็นปัจจัย อกุศลจิต ๘ (เว้นทิฏฐิจิตตวิปปยุตตจิต ๔) เจตสิก ๒๖ (เว้นมานเจตสิก) เป็นปัจจัยปัจุบัน แสดงให้รู้ถึง อกุศลธรรมที่มีวิกิจจนาเป็นประธาน เป็นอารมณ์ให้กับอกุศลธรรมต่างๆ ที่มีวิกิจจนาด้วยกันบ้าง มิจาทิฏฐิบ้าง อุทธัจจะบ้าง หรือโทมนัสบ้างได้เกิดขึ้น

ข้อที่ว่า “เพราะปรารภอุทธัจจะ อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิกิจจนาจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น ” ได้แก่อุทธัจจสัมปยุตตจิตตูปบาท ๑ เป็นปัจจัยแก่ อกุศลจิต ๘ (เว้นทิฏฐิจิตตวิปปยุตตจิต ๔) เจตสิก ๒๖ (เว้นมานเจตสิก) เป็นปัจจัยปัจุบัน แสดงให้รู้ถึง อกุศลธรรมที่มีอุทธัจจะเป็นประธาน เป็นอารมณ์ให้กับอกุศลธรรมต่างๆ ที่มีอุทธัจจะด้วยกันบ้าง มิจาทิฏฐิบ้าง วิกิจจนาบ้าง หรือโทมนัสบ้างได้เกิดขึ้น

^{๓๕๘} อภ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๐๓/๑๒๔-๑๒๕, อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๓/๒๕๕.

ข้อที่ว่า “เพราะปรารถนาโหม่นัส โหม่นัสจึงเกิดขึ้น ทิฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกขาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น ” ได้แก่ โทสมูลจิต ๒ เจตสิก ๒๒ เป็นปัจจัยแก่ อกุศลจิต ๘ (เว้น ทิฐิจิต วิปยุตตจิต ๔) เจตสิก ๒๖ (เว้นมานเจตสิก) เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง อกุศลธรรมที่มี โหม่นัสเป็นประธาน เป็นอารมณ์ให้กับอกุศลธรรมต่างๆ ที่มีโหม่นัสด้วยกันบ้าง มิฉะทิฐิบ้าง วิจิกขาบ้าง หรืออุทธัจจะบ้างได้เกิดขึ้น

สรุปแล้วองค์ธรรม ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗ ทั้งหมด เป็นปัจจัย อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗ ที่รู้อารมณ์เหล่านั้นก็เป็นปัจจัยอุปบัน

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในอารัมมณปัจจัยนั้น] อกุศลเป็นปัจจัยแก่ อกุศล ได้แก่ อกุศลที่ตนได้และทำ มาแล้วนั้นเป็นอารัมมณปัจจัยธรรม สามารถทำให้อกุศลจิต โลก โกรธ หลง เป็นอารัมมณปัจจัยอุปบันนธรรมขึ้นได้^{๓๕๕}

๑.๓) อภัยกตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกตเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่

บุคคลยินดีเพิลิตเพลินจักขุ เพราะปรารถนาความยินดีเพิลิตเพลินจักขุนั้น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกขาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โหม่นัสจึงเกิดขึ้น

บุคคลยินดีเพิลิตเพลิน โสตะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กาย ฯลฯ รูป ฯลฯ เสียง ฯลฯ กลิ่น ฯลฯ รส ฯลฯ โสภณูปพะ ฯลฯ หทัยวัตถุ ฯลฯ จันท์ที่เป็นอภัยกตวิบากและที่เป็น อภัยกตกิริยา เพราะปรารถนาความยินดีเพิลิตเพลินโสตะเป็นต้นนั้น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกขาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โหม่นัสจึงเกิดขึ้น^{๓๖๐}

จากบาลีอนุวาทของ อภัยกตธรรมเป็นปัจจัย แก่อกุศลธรรมโดยอารัมมณปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “บุคคลยินดีเพิลิตเพลินจักขุ เพราะปรารถนาความยินดีเพิลิตเพลินจักขุนั้น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกขาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โหม่นัสจึงเกิดขึ้น ” ได้แก่ จักขุประสาทรูป เป็นปี จัย อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ที่มีราคะ ทิฐิ วิจิกขา อุทธัจจะ โหม่นัส เป็นประธานนั้น เป็นปัจจัยอุปบัน

^{๓๕๕} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๗.

^{๓๖๐} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๒/๑๒๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๒/๒๕๘.

ข้อที่ว่า “บุคคลยินดีเพลิดเพลิน โสตะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ จีวรหา ฯลฯ กาย ฯลฯ รูป ฯลฯ เสียง ฯลฯ กลิ่น ฯลฯ รส ฯลฯ โผฏฐัพพะ ฯลฯ หทัยวัตถุ ฯลฯ ชั้นที่ที่เป็นอภัยกตวิบากและที่เป็นอภัยกตกริยา เพราะปรารถนาคความยินดีเพลิดเพลินโสตะเป็นต้นนั้น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น ” ได้แก่ โอปาริกรูป ๑๑ (เว้นจักขุปสาท), หทัยวัตถุ ๑, โลภียวิบากจิตตูปบาท ๓๒, กิริยาจิตตูปบาท ๒๐ เป็นปัจจัยแก่ อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่มีรากะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา อุทธัจจะ โทมนัส เป็นประธานนั้น เป็นปัจจัยอุปบัน^{๓๖๐}

ทั้ง ๒ ข้อ แสดงให้รู้ถึง การที่ไปยึดเอารูปธรรมต่างๆ รวมทั้งที่เป็น โลภียวิบากและกริยา มาเป็นอารมณ์แก่อกุศลธรรมต่างๆ ทั้งที่เป็น โลกมุล โทสมุล และโมหมุลให้เกิดขึ้นได้

สรุปองค์ธรรมรวม ได้แก่ โลภียวิบาก ๓๒ กริยา ๒๐ เจตสิกที่ประกอบ ๓๕ (เว้นวิรติ ๓) รูป ๒๘ เป็นปัจจัย อกุศลจิต ๑๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๗ เป็นปัจจัยอุปบัน^{๓๖๒}

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในอารัมมณปัจจัยนั้น] อภัยกตจะเป็นปัจจัยแก่อกุศล ได้แก่ วัตถุ ๖, อารมณ์ ๖, โลภียวิบากจิต ๓๒ กิริยาจิต ๒๐ รูป ๒๘ ของตนเองและของผู้อื่นในกาลทั้ง ๓ เหล่านี้เป็นอารมณ์เมื่อใด เมื่อนั้นก็เป็นอารัมมณปัจจัยธรรม ทำให้อกุศลจิตมี โลภะเป็นต้นเกิดขึ้นได้ , อกุศลจิตที่เกิดขึ้นเพราะอารมณ์เหล่านั้นเป็น นอารัมมณปัจจัยอุปบันนธรรม^{๓๖๓}

เมื่อมอง สภาวธรรม โดยรวมแล้ว โลภียอภัยกตธรรม ทั้งปวงย่อมสามารถเป็นอารมณ์ให้กับอกุศลธรรมได้ รูปธรรมทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นวัตถุรูป ๖ วิสยรูป ๗ ตลอดจนรูปธรรมอื่นๆ โลภียวิบากและกิริยาจิตตูปบาท เป็นอารมณ์ให้กับอกุศลธรรมต่างๆ ได้ทั้งความกำหั้นดความเห็นผิด ความลึงเลสงสัย ความฟุ้งซ่าน และความทุกข์ใจย่อมเกิดได้ทั้งสิ้น

อนึ่ง อารมณ์ของอกุศลนอกจากโลภียธรรมแล้ว ยังมีบัญญัติธรรมทั้งหลายด้วย แต่เนื่องจากในกุศลติกรรมแสดงเฉพาะปรมัตถธรรม จึงไม่มีการแสดงบัญญัติเป็นอารมณ์

^{๓๖๑} พระสังฆมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฐาน, หน้า ๒๑๗-๒๑๘.

^{๓๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๗.

^{๓๖๓} พิทุร มลิวัดย์, สภาวธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๗-๑๐.

เมื่อรวมองค์ธรรมทั้ง ๓ ประเภทแล้วสามารถแสดงสรุป ดังในตารางที่ ๓.๑๐ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๑๐ แสดงสรุปองค์ธรรมในอาร์มมณปัจจัยของอกุศลธรรม

ประเภทกุศลติกธรรม	ปัจจัยธรรม	ปัจยุปบันนธรรม
๑. กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล	โลกียกุศล ๑๓	อกุศล ๑๒
๒. อกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล	อกุศล ๑๒	อกุศล ๑๒
๓. อภัยกถุเป็นปัจจัยแก่อกุศล	โลกียวิบาก ๓๒, กริยา ๒๐, รูป ๒๘	อกุศล ๑๒
รวม	โลกียจิตตูปบาท ๘๑, รูป ๒๘	อกุศล ๑๒

จากตารางที่ ๓.๑๐ สามารถสรุปได้ว่า ประเภทของกุศลติกธรรมเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กุศลธรรม มีได้ทั้ง ๓ ประเภท คือ กุศล อกุศล และอภัยกถุ ในส่วนของอาร์มมณปัจจัยธรรมนั้น ฝ่ายกุศลได้เฉพาะ โลกียกุศลเท่านั้น ฝ่ายอกุศลได้มาทั้งหมด และฝ่ายอภัยกถุได้เฉพาะส่วนที่เป็นโลกียะกล่าวคือ โลกียวิบาก กริยา และรูป แล้วย่อมเป็นอารมณ์ให้กับอกุศลธรรมได้ และในส่วนของอาร์มมณปัจยุปบันนธรรม คือ อกุศลธรรมทั้ง ๑๒

สรุปรวมองค์ธรรม ทั้งหมดได้แก่ โลกียจิต ๘๑ เจตสิกที่ประกอบ ๕๒ รูป ๒๘ เป็นอาร์มมณปัจจัย อกุศลจิต ๑๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๗ เป็นอาร์มมณปัจยุปบันนธรรม

อนึ่ง แม้บัญญัติธรรมก็สามารถเป็นอาร์มมณปัจจัยแก่อกุศลธรรมได้ แต่ในกรณีนี้แสดงตามกุศลติกบท ซึ่งเป็นปรมัตตธรรมล้วนๆ จึงไม่ได้กล่าว ถึงบัญญัติอารมณ์ ส่วนที่เป็นโลกุตตรธรรมทั้งหลายจะไม่เป็นอารมณ์ให้กับอกุศลธรรมเด็ดขาด เพราะจิตที่จะรับโลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์ได้จะต้องเป็นจิตที่ประกอบด้วยปัญญาเท่านั้น แต่อกุศลธรรมนอกจากไม่มีปัญญาประกอบแล้วยังประกอบด้วยโมหะ หรืออวิชชาที่เป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อ ปัญญา จึงทำให้ไม่มีโอกาสนำเอาโลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์อย่างแน่นอน

๒) กลุ่มอาร์มมณาธิปติ – อาร์มมณูปนิสยปัจจัย

กลุ่มอาร์มมณาธิปติที่ ๒ ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐาน มีทั้งกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมแล และอภัยกถุธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม แสดงตามลำดับดังนี้

๒.๑) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยอรัมมณชิปติ ปัจจัย
ได้แก่

บุคลลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ยินดีเพิลิตเพลินกุศลนั้นให้เป็นอารมณ์อย่าง
หนักแน่น เพราะทำความยินดีเพิลิตเพลินกุศลนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น รากะจึง
เกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น

บุคลลยินดีเพิลิตเพลินกุศลที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้วให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำ
ความยินดีเพิลิตเพลินกุศลนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น

บุคลลออกจากฉานแล้วยินดีเพิลิตเพลินฉานให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำ
ความยินดีเพิลิตเพลินฉานนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึง
เกิดขึ้น^{๓๖๔}

จากบาลีอนุวาทของ กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอา รัมมณชิปติปัจจัย
จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “บุคลลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ยินดีเพิลิตเพลินกุศลนั้นให้เป็น
อารมณ์อย่างหนักแน่น^{๓๖๕} เพราะทำความยินดีเพิลิตเพลินกุศลนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น
รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น ” ได้แก่ มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่เกี่ยวกับการให้ทาน รักษาศีล
สมาทานอุโบสถ เป็นปัจจัย โลกมูลจิตตูปบาท ๘ มีรากะ ทิฏฐิ ที่มีสภาพเป็นผู้ฝักใฝ่อย่างหนักแน่น
เป็นประธาน เป็นปัจจัยอุปัน แสดงให้รู้ถึง ผู้ที่กระทำมหากุศลที่เป็นบุญกิริยาวัตถุต่างๆ แล้ว มี
ความยินดีคิดใจในกุศลนั้นเป็นอารมณ์ให้กับอกุศลอย่างเหนียวแน่น

ข้อที่ว่า “บุคลลยินดีเพิลิตเพลินกุศลที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้วให้เป็นอารมณ์อย่าง
หนักแน่น เพราะทำความยินดีเพิลิตเพลินกุศลนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น รากะจึงเกิดขึ้น
ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น ” ได้แก่ มหากุศลจิตตูปบาท ๘ ที่เกี่ยวกับการให้ทาน รักษาศีล สมาทานอุโบสถใน
กาลก่อนๆ เป็นปัจจัย โลกมูลจิตตูปบาท ๘ มีรากะ ทิฏฐิ ที่มีสภาพเป็นผู้ฝักใฝ่อย่างหนักแน่นเป็น
ประธาน เป็นปัจจัยอุปัน แสดงให้รู้ถึง ผู้ที่ระลึกถึงมหากุศลที่เป็นบุญกิริยาวัตถุที่เคยกระทำไว้
ก่อนๆ นั้น แล้วมีความยินดีคิดใจในกุศลนั้นเป็นอารมณ์ให้กับอกุศลอย่างเหนียวแน่น

^{๓๖๔} อภ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๔/๑๒๗, อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๔/๒๖๒.

^{๓๖๕} โลกมูลโสมนัสสสทกจิตตูปบาท ๔ ที่มีสภาพเป็นผู้ฝักใฝ่อย่างหนักแน่น เป็นปัจจัยอุปัน.

สภาพเป็นผู้ฝึกฝ้อย่างหนักแน่นเป็นประชนันั้น เป็นปัจจุปัณ แสดงให้รู้ถึง บุคคลที่มีราคะแล้ว ยินดีคิดใจในราคะนั้น จะทำให้มีการยึดไว้เป็นอารมณ์อย่างมั่นคงยอมทำให้เกิดเป็นอุปาทานได้

ข้อที่ว่า “ยินดีเพิลิตเพิลินทิกฺขุให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำความยินดี เพิลิตเพิลินทิกฺขุ นั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิกฺขุจึงเกิดขึ้น ” ได้แก่ ทิกฺขุจิตตัมปยุตตจิตตูปาท ๔ ที่มีสภาพเป็นที่ฝอยิ่งนัก เป็นปัจจย โภกมุลจิตตูปาท ๘ มีราคะ ทิกฺขุ ที่มีสภาพเป็นผู้ฝึกฝ้อย่างหนักแน่นเป็นประชนันั้น เป็นปัจจุปัณ^{๓๖๕} แสดงให้รู้ถึง บุคคลที่มีความเห็นผิดแล้วยินดีคิดใจในความเห็นผิดนั้นๆ จะทำให้มีการยึดไว้เป็นอารมณ์อย่างมั่นคงยอมทำให้เกิดเป็นอุปาทานได้

สรุปองค์ธรรม ได้แก่ โภกมุลจิตตูปาท ๘ ที่มีสภาพเป็นผู้ฝึกฝ้อย่างหนักแน่น เป็นปัจจย โภกมุลจิตตูปาท ๘ ที่มีสภาพเป็นผู้ฝึกฝ้อย่างหนักแน่น^{๓๖๖}

สอดคล้องกับพิทุร มลิวลย์ กล่าวไว้ว่า [ในอารัมมณชิปติปัจจยนั้น] อุกุศลเป็นปัจจยแก่ อุกุศล ได้แก่ ผู้ที่เพิลิตเพิลินต่อราคะ ต่อทิกฺขุ โดยความเอาใจใส่เป็นพิเศษ อันได้แก่ โภกมุลจิต ๘ ดวง นั้น เป็นอารัมมณชิปติปัจจยธรรม ทำให้เกิดราคะ ทิกฺขุขึ้นอีก ราคะ ทิกฺขุ อันได้แก่ โภกมุลจิต ๘ ที่เกิดขึ้นอีกนี้เอง เป็นอารัมมณชิปติปัจจุปัณนธรรม

๒.๓) อภัยกตธรรมเป็นปัจจยแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกตเป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยอารัมมณชิปติปัจจย[และอารัมมณูปนิสสยปัจจย] ได้แก่

บุคคลยินดีเพิลิตเพิลินจักขุให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำความยินดีเพิลิตเพิลินจักขุ นั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิกฺขุจึงเกิดขึ้น

[บุคคล] ยินดีเพิลิตเพิลินโสตะ... ฆานะ ... ชิวหา ... กาย ... รูป ... เสียง ... กลิ่น ... รส ... โสณัฐพะ ... หทัยวัตถุ ... ชนัที่ที่เป็นอภัยกตวิบากและที่เป็นอภัยกตกริยาให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำความยินดีเพิลิตเพิลินโสตะเป็นต้นนั้น ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิกฺขุจึงเกิดขึ้น^{๓๖๗}

^{๓๖๕}ดูรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๒๒๓-๒๒๔.

^{๓๖๖}พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๒๒๔.

^{๓๖๗}อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๖/๑๒๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๖/๒๖๓.

จากบาลีอนุวาทของ อภัยกถกรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลกรรมโดยอาร์มมณปัจจัย
จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “บุคคลยินดีผลิตเพลินจักขุให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำ
ความยินดีผลิตเพลินจักขุนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น” ได้แก่
จักขุปสาท ที่มีสภาพเป็นที่น่าใฝ่ใจยิ่งนัก เป็นปัจจัย โลกมูลจิตตูปบาท ๘ มีราคะ ทิฏฐิ ที่มีสภาพ
เป็นผู้ฝักใฝ่อย่างหนักแน่นเป็นประธานนั้น เป็นปัจจัยอุปบัน

ข้อที่ว่า “[บุคคล] ยินดีผลิตเพลินโสตะ ... ฆานะ ... ชิวหา ... กาย ... รูป ...
เสียง ... กลิ่น ... รส ... โผฏฐัพพะ ... หทัยวัตถุ ... ชั้นที่เป็นอภัยกถวิบากและที่เป็น
อภัยกถกิริยาให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำความยินดีผลิตเพลินโสตะเป็นต้นนั้นให้เป็น
อารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น” ได้แก่ โอปาริกรุป ๑๑ (เว้นจักขุปสาท),
หทัยวัตถุ ๑, โลภียวิปากจิตตูปบาท ๓๒, กิริยาจิตตูปบาท ๒๐ ที่มีสภาพเป็นที่น่าใฝ่ใจยิ่งนัก เป็น
ปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่มีราคะ ทิฏฐิ ที่มีสภาพเป็นผู้ฝักใฝ่อย่างหนักแน่นเป็นประธาน นั้น
เป็นปัจจัยอุปบัน^{๓๖๒}

ทั้ง ๒ ข้อ แสดงให้รู้ ถึง รูปธรรมก็ดี โลภียวิปากก็ดี กิริยาที่ดี จะเป็นที่น่ายินดี
ผลิตเพลินใจเป็นอารมณ์ที่ดียิ่งให้กับอกุศลกรรมได้

สรุป องค์กรรม ได้แก่ อิฏฐนิพผันนรูป ๑๘ โลภียวิปากจิตตูปบาท ๓๑ (เว้น
ทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑) กิริยาจิตตูปบาท ๒๐ ที่มีสภาพเป็นที่ใฝ่ใจยิ่งนัก เป็นปัจจัย โลกมูล
จิตตูปบาท ๘ ที่มีสภาพเป็นผู้ฝักใฝ่อย่างหนักแน่น เป็นปัจจัยอุปบัน^{๓๖๓}

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในอาร์มมาธิปติปัจจัยนั้น] อภัยกถะเป็น
ปัจจัยแก่อกุศล ได้แก่ การเอาใจใส่เป็นพิเศษในวัตถุ ๖, กามอารมณ์ ๕, โลภียวิปาก ๓๑ (เว้น
ทุกขสหคตกายวิญญาณ ๑) และกิริยาจิต ๒๐ เป็นอาร์มมณธิปติปัจจัยธรรม เกิดความผลิตเพลิน
มีราคะ ทิฏฐิ อันได้แก่ โลกมูลจิต ๘ ขึ้นเป็นอาร์มมณธิปติปัจจัยอุปบันนธรรม^{๓๖๔}

เมื่อรวมองค์ธรรมทั้ง ๓ อย่างแล้วสามารถแสดงสรุปองค์ธรรมของอาร์มมณธิปติ-
อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย ดังในตารางที่ ๓.๑๑ ดังต่อไปนี้

^{๓๖๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏฺฐาน, หน้า ๒๓๔.

^{๓๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๓-๒๓๔.

^{๓๖๔} พิทุร มลิวัดย์, สภาวธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๑๒-๑๓.

ตารางที่ ๓.๑๑ แสดงสรุปองค์ธรรมในอรัญมณชิปติ-อรัญมณฺปิณิสสยปัจจยของอกุศลธรรม

ประเภทกุศลติกธรรม	ปัจจัยธรรม	ปัจจัยอุปบันนธรรม
๑. กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล	โลกียกุศล ๑๓	โลกมุล ๘
๒. อกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล	โลกมุล ๘	โลกมุล ๘
๓. อภัยกถุตเป็นปัจจัยแก่อกุศล	โลกียวิปาก ๓๑, กรียา ๒๐, อิฏฐนิปผันนรูป ๑๘	โลกมุล ๘
รวม	โลกียจิตตูปบาท ๗๖, อิฏฐนิปผันนรูป ๑๘	โลกมุล ๘

จากตารางที่ ๓.๑๑ สามารถสรุปได้ว่า ประเภทของกุศลติกธรรมเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม มีได้ทั้ง ๓ ประเภท คือ กุศล อกุศล และอภัยกถุต ในส่วนของปัจจัยธรรมนั้น ฝ่ายกุศลได้เฉพาะโลกียกุศลเท่านั้น ฝ่ายอกุศลได้เฉพาะโลกมุล และฝ่ายอภัยกถุตได้เฉพาะส่วนที่เป็นอิฏฐอภัยกถุตธรรม กล่าวคือ โลกียวิปาก ๓๑ (เว้นทุกขกาย ๑) กรียา และอิฏฐนิปผันนรูป แล้วย่อมเป็นอารมณ์ให้กับอกุศลธรรมได้ และในส่วนของปัจจัยอุปบันนธรรมได้ เพียงโลกมุลจิตตูปบาท ๘ เท่านั้น ซึ่งเป็นอกุศลธรรมที่มีความยินดีคิดใจในอารมณ์ต่างๆ

สรุปรวมองค์ธรรมทั้งหมดได้แก่ โลกียจิต ๗๖ (เว้นโทสมุล ๒ โมหมุล ๒ ทุกขกาย ๑) เจตสิกที่ประกอบ ๔๗ (เว้นโทจตุกก ๔ วิจิกจนา ๑) อิฏฐนิปผันนรูป ๑๘ เป็นปัจจัย โลกมุลจิต ๘ เจตสิกที่ประกอบ ๒๒ เป็นปัจจัยอุปบันนธรรม

เมื่อพิจารณาถึงองค์ธรรมทั้งหมดแล้วจะสังเกตเห็นได้ว่า ปัจจัยธรรมทั้งหมดล้วนเป็นโลกียอิฏฐารมณ คือ โลกียธรรมที่เป็นอารมณ์ที่ดียิ่งให้กับอกุศลธรรมได้ จึงได้งดเว้นอนิฏฐารมณต่างๆ รวมทั้งอนิปผันนรูป พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมา จริยะได้แสดงอธิบาย เหตุที่ไม่กล่าวถึงอนิปผันนรูป และเว้นโทสมุล โมหมุล ทุกขสหคตกายวิญญาณไว้ดังนี้

ในการที่อรัญมณชิปติปัจจยมิได้กล่าวถึงอนิปผันนรูปนั้น ก็เพราะว่า รูปเหล่านี้มิได้มีองค์ธรรมโดยเฉพาะที่นอกเหนือจากนิปผันนรูปแต่อย่างใด หากแต่เป็นกิริยาอาการของ นิปผันนรูปที่เป็นไปชั่วขณะๆ เท่านั้นเอง คือ เมื่อนิปผันนรูปมีสภาพอย่างนี้ก็เรียกว่า ปริจเจทรูป อุปัจจยรูป ครั้นมีกิริยาอาการต่างๆเกิดขึ้นก็ เรียกไปตามกิริยาอาการนั้นๆ ว่า กายวิญญูติ วจีวิญญูติ ลหุตามุทุตา กัมมัณญูตา โดยเหตุนี้จึงมีจำเป็นที่จะต้องนำมากล่าว

สำหรับการเว้นโทสมุลจิต และโมหมุล นั้น ก็เพราะว่าจิตเหล่านี้ไม่เป็นสภาพที่จะให้อารัมมณิกธรรมทั้งหลายมีการฝักใฝ่หนักแน่นแต่อย่างใด เพียงแต่เป็นอรัญมณปัจจัยอย่างสามัญ

การเป็นไปดังนี้ก็เพราะว่า โทสมูลจิตนี้เป็นสภาพคู่ร้าย เนื่องด้วยประกอบกับโทมนัส สสเวทนาและโทสเจตสิก สำหรับโมหมูลจิตนั้นเล่าก็เป็นสภาพหลงเนื่องมาจากประกอบกับโมหเจตสิกที่ไม่มีเหตุอื่นมาขัดขวาง ส่วนทุกขสหคตกายวิญญานจิตก็เป็นสภาพลำบากที่ทนได้ยากเนื่องมาจากประกอบกับทุกขเวทนา อาศัยเหตุนี้จึงได้เว้นเสีย เมื่อจิตเว้นแล้วเจตสิกที่ประกอบกับจิต พวกรนี้โดยเฉพาะก็ถูกเว้นไปในตัว^{๓๖๕}

ดังนั้น จึงได้ความเข้าใจถึงการที่แสดงองค์ธรรมเฉพาะโลกียอภิสารมณ์ ส่วนโลกุตตรธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอกุศลธรรม เพราะเป็นธรรมชาติของอกุศลธรรมที่ประกอบด้วยอวิชชาที่เป็นปฏิกิริยาต่อปัญญา ย่อมไม่อาจนำเอาโลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์ได้อย่างแน่นอน

๓) กลุ่มอารมณ์ปุระชาตปัจจัย

กลุ่มอารมณ์ชาติที่ ๓ ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐาน มีเพียง อภัยกตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม แสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกตเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมที่เป็นอกุศลโดยอารมณ์ปุระชาตปัจจัย ได้แก่

บุคคลยินดีเฟลิคเพลินจักขุ เพราะปรารภความยินดีเฟลิคเพลินจักขุนั้น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น

[บุคคล] ยินดีเฟลิคเพลินโสตะ ... ฆานะ ... ชิวหา ... กาย ... รูป ... เสียง ... กลิ่น ... รส ... โผฏฐัพพะ... หทัยวัตถุ เพราะปรารภความยินดีเฟลิคเพลินโสตะเป็นต้นนั้น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น^{๓๖๖}

จากบาลีอนุวาทของ อภัยกตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมโดยอารมณ์ปุระชาตปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้ (ดูภาพที่ ๓.๑๗ ประกอบ)

^{๓๖๕} พระสัทธรรมโชติกะ ธรรมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๓๔.

^{๓๖๖} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๔/๑๔๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๔/๒๘๐, อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๕/๑๕๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๘๐.

๔) กลุ่มวัดถ้ำร่มมณปูเรชาตปัจฉิม

กลุ่มอารัมมณชาติที่ ๔ ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิจจาน มีเพียง อภัยกตธรรมเป็นปัจฉิมแก่อกุศลธรรม แสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกตเป็นปัจฉิมแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยนิสสยปัจฉิม ได้แก่ หทัยวัตถุเป็นปัจฉิมแก่ขันธที่เป็นอกุศลโดย [วัดถ้ำร่มมณปูเรชาต] นิสสยปัจฉิม^{๓๘๐}

จากบาลีอนุวาทของ อภัยกตธรรมเป็นปัจฉิมแก่อกุศลธรรมโดยวัดถ้ำร่มมณปูเรชาต ปัจฉิม จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “หทัยวัตถุเป็นปัจฉิมแก่ขันธที่เป็นอกุศลโดย [วัดถ้ำร่มมณปูเรชาต] นิสสยปัจฉิม” ได้แก่ หทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกันกับจิตดวงที่ ๑๗ ที่นับถอยหลังจากจุติจิตขึ้นไปใน มรณาสันนกาล หรือ จีติปัตตหทัยวัตถุเมื่อ ขณะเป็นวัตถุและอารมณ์เป็นปัจฉิม อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ที่เกิดในมรณาสันนกาล หรือที่เกิดในปวัตติกาลและมรณาสันนกาล เป็นปัจจุปัจุบัน^{๓๘๑}

แสดงให้เห็นถึง หทัยวัตถุทำหน้าที่ทั้งเป็นที่อาศัยเกิดของอกุศลด้วย เกิดก่อนอกุศลด้วย และเป็นอารมณ์ให้กับอกุศลได้ด้วย ซึ่งจะเกิดขึ้นในเวลาใกล้เคียง

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในวัดถ้ำร่มมณปูเรชาตปัจฉิม] อภัยกตจะเป็น ปัจฉิมแก่อกุศล ได้แก่ หทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกับจิตดวงที่นับถอยหลังจากจุติจิตไป ๑๗ ขณะ เป็น ปัจฉิมธรรม มรณาสันนอกุศลชวนจิต ๕ ขณะอันได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เป็นปัจจุปัจุบันธรรม^{๓๘๒}

๕) กลุ่มวัดถ้ำร่มมณปูเรชาตปริปัจฉิม

กลุ่มอารัมมณชาติที่ ๕ ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม โดยเฉพาะ ที่ปรากฏในคัมภีร์ ปฏิจจาน มีเพียงอภัยกตธรรมเป็นปัจฉิมแก่อกุศลธรรม แสดงไว้ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกตเป็นปัจฉิมแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยอริปัจฉิม [วัดถ้ำร่มมณปูเรชาตปริปัจฉิม] ได้แก่

^{๓๘๐} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๑/๑๓๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๑/๒๓๐, ปุเรชาตปัจฉิมใน อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๔/๑๔๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๔/๒๓๕.

^{๓๘๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิจจาน, หน้า ๒๘๔.

^{๓๘๒} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๓๐.

บุคคลยินดีผลิตเพลิน หทัยวัตถุ ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำความยินดี ผลิตเพลินหทัยวัตถุนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น^{๓๘๓}

จากบาติอนุวาทของอภัยกถกรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลกรรมโดยวัดถารัมมณปุระชาตาริปีติ ปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “บุคคลยินดีผลิตเพลิน หทัยวัตถุ ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำความยินดีผลิตเพลินหทัยวัตถุนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น” ได้แก่ อภิธรรมฐานนหทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกับอุปาทกขณะของจิตดวงที่ ๑๗ ซึ่งนับถอยหลังจาก จุติขึ้นไป เป็นปัจจัย โลกชนจิต ๘ เจตสิก ๒๒ ที่เกิดในมรณาสันนวิธิ เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ ถึง หทัยวัตถุทำหน้าที่ ทำหน้าที่ ทั้งเป็นที่อาศัยเกิดของอกุศลด้วย เกิดก่อนอกุศลด้วย และเป็น อารมณ์ที่ดียิ่งให้กับอกุศลได้ ด้วย ซึ่งจะเกิดขึ้นในเวลาใกล้ตายของดิเหตุกปุณฺณที่มีความประมาท อำนาจแห่งอกุศลกรรมในมรณาสันนกาลนี้จะส่งผลให้เกิดในอบายภูมิต่อไป

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในวัดถารัมมณปุระชาตาริปีติปัจจัยนั้น] อภัยกถะเป็นปัจจัยแก่อกุศล ได้แก่ การเอาใจใส่เป็นพิเศษใน อภิธรรมฐานนหทัย วัตถุ เป็น วัดถารัมมณปุระชาต าริปีติปัจจัยธรรม เกิดความผลิตเพลิน มีราคะ ทิ ฏฐิ อันได้แก่ มรณาสันน โลกจิต ๘ ขึ้นเป็นวัดถารัมมณปุระชาตาริปีติปัจจัยอุปบันนธรรม^{๓๘๔}

เมื่อศึกษาปัจจัยธรรมต่างๆ ของกลุ่มปัจจัยธรรมอารัมมณชาติจนครบแล้ว สามารถสรุป องค์ธรรมของอาการอุปการะแก่อกุศลกรรม ได้ดังตารางที่ ๓.๑๒ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๑๒ แสดงสรุปองค์ธรรมกลุ่มอารัมมณชาติ ที่เป็นปัจจัยแก่อกุศลกรรม

กลุ่มปัจจัยย่อย/ อาการ	กุศล→อกุศล	อกุศล→อกุศล	อภัยกถะ → อกุศล	รวม องค์ธรรม
๑. อารัมมณปัจจัย	กุศล ๑๗	อกุศล ๑๒	วิปาก ๓๒, กริยา ๒๐, รูป ๒๘	จิต ๘๑, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘
๒. อารัมมณาริปีติ	กุศล ๑๗	โลกมุล ๘	วิปาก ๓๑, กริยา ๒๐, อภิธรรมนิพัตนรูป ๑๘	จิต ๗๖, เจตสิก ๕๑ อภิธรรมนิพัตนรูป ๑๘
๓. อารัมมณปุระชาต	-	-	ปัจจุบันนิพัตนรูป ๑๘	ปัจจุบันนิพัตนรูป ๑๘
๔. วัดถารัมมณปุระชาต	-	-	มรณาสันนหทัยวัตถุ ๑	มรณาสันนหทัยวัตถุ ๑
๕. วัดถารัมมณปุระชาตาริปีติ	-	-	อภิธรรมฐานนหทัยวัตถุ ๑	อภิธรรมฐานนหทัยวัตถุ ๑

^{๓๘๓} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๖/๑๒๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๖/๒๖๓.

^{๓๘๔} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๓๐.

จากตารางที่ ๓.๑๒ แสดงให้เห็นว่า กลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมณชาติมีขอบเขตองค์ธรรมตามอาการอุปการะแก่อกุศลธรรมเพียงใด เมื่อพิจารณาโดยลั กษณะอาการอุปการะมี ๓ อย่าง คือ กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล อกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล และอัพยาทตะเป็นปัจจัยแก่อกุศล ในกลุ่มปัจจัยย่อยมี ๒ กลุ่มแรก คือ กลุ่มอาร์มมณปัจจัยและกลุ่มอาร์มมณาธิปติ-อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย ที่มีครบ ๓ อย่าง แสดงความกว้างขวางของปัจจัย ๓ กลุ่มสุดท้าย คือ กลุ่มอาร์มมณปุเรชาตปัจจัย กลุ่มวัตรอาร์มมณปุเรชาตปัจจัยและกลุ่มวัตรอาร์มมณปุเรชาตาธิปติปัจจัย มีเพียงอาการ ๑ อย่าง คือ อัพยาทตะ เป็นปัจจัยแก่อกุศล แสดงขอบเขตขององค์ธรรมมีความลดหลั่นกันลงมาตามลำดับ

เมื่อพิจารณาแต่ละอาการ กุศลเป็นปัจจัย แก่อกุศล เกิดได้ใน ๒ กลุ่มแรก คือ อาร์มมณปัจจัย และกลุ่มอาร์มมณาธิปติ-อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย มีโลกียกุศล ๑๗ เท่ากัน หมายความว่า มีการยกเว้นโลกุตตรกุศล ซึ่งอกุศลไม่สามารถนำมาเป็นอารมณ์ได้ อาการต่อมา คือ อกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล มีใน ๒ กลุ่มแรก แต่มีขอบเขตต่ำ ากัน กลุ่มอาร์มมณปัจจัยได้อกุศลทั้งหมด แต่กลุ่มอาร์มมณาธิปติ-อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย จะมีเพียงโลกมุล ๘ เท่านั้นที่จะเป็นอารมณ์ที่ดียิ่ง ส่วนอาการที่ ๓ คือ อัพยาทตะเป็นปัจจัยแก่อกุศล ในกลุ่มอาร์มมณปัจจัยครอบคลุมโลกียอัพยาทธรรมทั้งหมด กลุ่มอาร์มมณาธิปติ-อาร์มมณูปนิสสยปัจจัยได้เฉพาะโลกียอัพยาทธรรมที่เป็นอริยมรรคจึงเว้นทุกขภัยไป ส่วนกลุ่มอาร์มมณปุเรชาตปัจจัย มีเฉพาะนิพัตถนรูปที่เป็นปัจจุบันกาล กลุ่มวัตรอาร์มมณปุเรชาตปัจจัย มีแค่หทยวัตถุที่เกิดในมรรคสันนกาล และกลุ่มวัตรอาร์มมณปุเรชาตาธิปติปัจจัย มีจำกัดลงเพียงมรรคสันนหทยวัตถุที่เป็นอริยมรรคเท่านั้นเอง แสดงองค์ธรรมจากมากที่สุดลดลงมาถึงน้อยที่สุด

สรุปโดยสภาวะธรรม ๒ กลุ่มแรกจะมีองค์ธรรมครอบคลุมทั้งโลกียจิต เจตสิก และรูป^{๓๘๕} โดยกลุ่มอาร์มมณปัจจัยได้ทั้งหมดแต่กลุ่มอาร์มมณาธิปติ-อาร์มมณูปนิสสยปัจจัยจะได้เฉพาะที่เป็นอริยมรรค ส่วน ๒ กลุ่มสุดท้ายนี้ มีเพียงรูปธรรมเท่านั้น มีขนาดน้อยลงไปตามลำดับ

๓.๕.๓ กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ

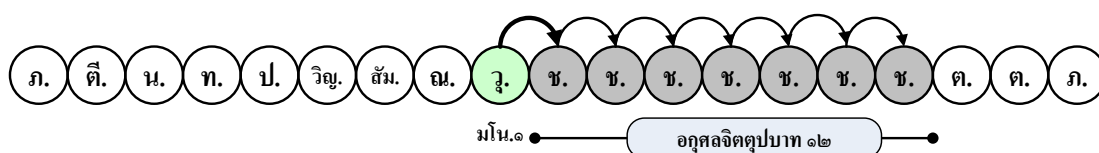
กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติที่สามารถอุปการะแก่อกุศลธรรมมีอยู่ ๒ กลุ่มย่อย เว้นอนันตรกัมมปัจจัย กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ ๒ กลุ่มย่อย ๖ ปัจจัย ที่อุปการะแก่อกุศลธรรม ได้มีดังนี้

^{๓๘๕} อาร์มมณปัจจัย รวมทั้งบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ได้ด้วย.

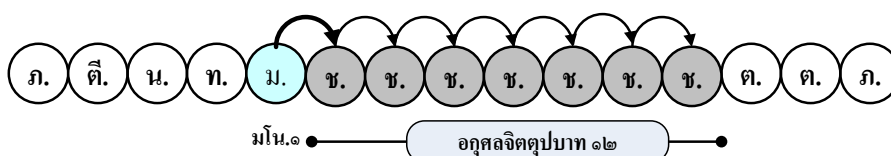
๑) กลุ่มอนันตระทั่วไป

กลุ่มอนันตระทั่วไป มี ๕ ปัจจัย คือ (๑) อนันตรปัจจัย (๒) สมันตรปัจจัย (๓) อนันตรูปนิสสยปัจจัย (๔) นัตติปัจจัย (๕) วิคตปัจจัย ในที่นี้แสดงเฉพาะอนันตรปัจจัย แต่พึงทราบว่า แม้ ๔ ปัจจัยที่เหลือในกลุ่มนี้ย่อมอนุโลมแสดงได้เหมือนกันกับอนันตรปัจจัยทุกประการ

กลุ่มอนันตรชาติที่ ๑ ช่วยอุปการะ แก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน มีทั้ง อกุศล และอัปายกต แสดงตามลำดับของอัปายกตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม และอกุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม พึงพิจารณาภาพกามวิถิจิตประกอบ อนันตรปัจจัยของอกุศลธรรม ดังนี้

ภาพที่ ๓.๑๘ แสดงอนันตรปัจจัยของอกุศลธรรมในปัญจทวารวิถิจิต

ภาพที่ ๓.๑๙ แสดงอนันตรปัจจัยของอกุศลธรรมในกามขวนมโนทวารวิถิจิต

หมายเหตุ ; สัญลักษณ์คำย่อในภาพวิถิจิต

ภ. : ภวังคจิต	ตี. : อดีตภวังคจิต	น. : ภวังคจลนจิต
ท. : ภวังคุปปีเจตจิต	ป. : ปัญจทวาราวชชนจิต	วิญ. : ปัญจวิญญานจิต
สัม. : สัมปฏิจจนจิต	ณ. : สันตிரณจิต	วุ. : โวภูฐัพพนจิต
ข. : ขวนจิต	ต. : ตทารัมมณจิต	

๑.๑) อัปายกตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอัปายกตเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่
อวชชนจิตเป็นปัจจัยแก่จันท์ที่เป็นอกุศลโดยอนันตรปัจจัย^{๓๘๖}

^{๓๘๖} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๓/๑๒๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๓/๒๖๔.

จากบาลีอนุวาทของอภัยกถกรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลกรรมโดยอนันตรปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “อาวัชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็น อกุศล” ได้แก่ โวภูฏัพพนจิตตูปบาท และมโนทวารวัชชนจิตตูปบาท เป็นปัจจัย อกุศลชวณะดวงที่ ๑ ของอกุศลจิตตูปบาท ๑๒ เป็นปัจจัย^{๓๘๗}

แสดงให้เห็นถึง การเกิดขึ้นของอกุศลจิต หรือ ปฐมอกุศลชวณะในทุกวิถีจิต จะต้องเกิดต่อจากมโนทวารวัชชนจิตทั้งสิ้น กล่าวคือ ถ้าเกิดขึ้นปัญญาทวารวิถี อกุศลธรรมจะเกิดต่อจากมโนทวารวัชชนจิตที่ทำหน้าที่โวภูฏัพพนกิจ คือ การตัดสินใจตามอำนาจของ การคิดโดยไม่แยบคาย หรือ อโยนิโสมนสิการ ถ้าเกิดขึ้นทางมโนทวารวิถี อกุศลธรรมจะเกิดต่อจากมโนทวารวัชชนจิตที่ทำหน้าที่อาวัชชนะ ซึ่งเป็นการเปิดประตูรับอารมณ์ทางมโนทวารและการตัดสินใจตัดสินใจไปในตัวและเป็นไปตามอำนาจของอโยนิโสมนสิการอีกเช่นกัน

องค์ธรรม ได้แก่ โวภูฏัพพะเนในปัญญาทวารวิถี หรือมโนทวารวัชชน จิต ในมโนทวารวิถี เป็นปัจจัยธรรม ชวณะดวงที่ ๑ ของอกุศลชวณะ ๑๒ เป็นปัจจัยปบันธรรม

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวว่า [ในอนันตรปัจจัยนั้น] อภัยกถะเป็นปัจจัย อกุศล ได้แก่ มโนทวารวัชชนจิต ๑ เป็นอนันตรปัจจัยธรรม ชวณะดวงที่ ๑ ของอกุศลจิต ๑๒ เป็นอนันตรปัจจัยปบันธรรม^{๓๘๘}

๑.๒) อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดย อนันตรปัจจัย^{๓๘๙}

จากบาลีอนุวาทของ อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมโดยอนันตรปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

^{๓๘๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๒๕๖.

^{๓๘๘} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๑๗-๑๘.

^{๓๘๙} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๓/๑๒๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๓/๒๖๔.

ข้อที่ว่า “ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลังๆ ” ได้แก่ อกุศลจิตอุปบาทขณะดวงที่ ๑ ถึงดวงที่ ๖ เป็นปัจจัย อกุศลจิตอุปบาทขณะดวงที่ ๒ ถึงดวงที่ ๗ เป็นปัจจัยอุปบัน

องค์กรธรรมได้แก่ อกุศลชวนจิตอุปบาท ๑๒ ที่เกิดก่อนๆ (เว้นขณะดวงสุดท้าย) เป็นปัจจัย อกุศลชวนจิตอุปบาท ๑๒ ที่เกิดหลังๆ (เว้นขณะดวงที่ ๑) เป็นปัจจัยอุปบัน

กลุ่มอนันตรปัจจัยทั่วไป อีก ๔ ปัจจัยก็ มีอนุวาทบาลีแสดงในทำนองเดียวกัน กับอนันตรปัจจัย ดังนี้

ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยสมนันตรปัจจัย ... อาวัชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นอกุศลโดยสมนันตรปัจจัย^{๓๕๐}

ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยอุปนิสสยปัจจัย ... อาวัชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นอกุศลโดยอุปนิสสยปัจจัย^{๓๕๑}

ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยนัตติปัจจัย ... อาวัชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นอกุศลโดยนัตติปัจจัย^{๓๕๒}

ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยวิคตปัจจัย ... อาวัชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นอกุศลโดยวิคตปัจจัย^{๓๕๓}

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวัดย์ กล่าวว่า [ในอนันตรปัจจัยนั้น] อกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล ได้แก่ อกุศลขณะ ๑๒ ที่เกิดก่อน (เว้นดวงสุดท้าย) เป็นอนันตรปัจจัยธรรม อกุศลขณะ ๑๒ ที่เกิดทีหลัง (เว้นดวงแรก) เป็นอนันตรปัจจัยอุปบันธรรม

๒) กลุ่มอาเสวนปัจจัย

กลุ่มอนันตรชาติที่ ๒ คือ อาเสวนปัจจัย ช่วย อุปการะแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏใน คัมภีร์ปัญฐาน แสดงไว้ดังนี้

^{๓๕๐} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๑๘/๑๒๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๘/๒๖๕

^{๓๕๑} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๓/๑๓๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๔

^{๓๕๒} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๖/๑๕๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๖/๒๘๑.

^{๓๕๓} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๓๗/๑๕๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๗/๒๘๒.

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยอาเสวนปัจจัย ได้แก่
 ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอาเสวน
 ปัจจัย^{๓๕๔}

จากบาลีอนุวาทของ อกุศลธรรมเป็น ปัจจัยแก่อกุศลธรรมโดยอาเสวนปัจจัย จำแนก
 แสดงองค์ธรรมย่อมเหมือนกันกับบาลีอนุวาทของอกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมโดยอนันตร
 ปัจจัยทุกประการ เพราะอาเสวนกล่าวถึงขณะชาติเดียวกันที่เกิดติดต่อกันทันทีซ้ำกันหลายขณะ
 จัดเป็นส่วนหนึ่งของอนันตรปัจจัยนั่นเอง

องค์ธรรมได้แก่ อกุศลชวนจิตอุปบาท ๑๒ ที่เกิดก่อนๆ (เว้นขณะดวงสุดท้าย) เป็น
 ปัจจัย อกุศลชวนจิตอุปบาท ๑๒ ที่เกิดหลังๆ (เว้นขณะดวงที่ ๑) เป็นปัจจัยอุปบัน^{๓๕๕}

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในอนันตรปัจจัยนั้น] อกุศลเป็นปัจจัยแก่
 อกุศล ได้แก่ อกุศลชวนจิต ๑๒ ที่เกิดก่อนๆ (เว้นขณะดวงสุดท้าย) เป็นอาเสวนปัจจัยธรรม, อกุศล
 ชวนจิต ๑๒ ที่เกิดทีหลังๆ (เว้นขณะดวงที่ ๑) เป็นอาเสวนปัจจัยอุปบันธรรม^{๓๕๖}

๓.๕.๔ กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาตชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาตชาติที่ช่วยอุปการะแก่ อกุศลธรรมได้ มีอยู่เฉพาะกลุ่ม
 วัตถุ ปุเรชาตะทั่วไป ๕ ปัจจัย คือ (๑) วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย (๒) วัตถุปุเรชาตปัจจัย
 (๓) วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย (๔) วัตถุปุเรชาตคติปัจจัย และ (๕) วัตถุปุเรชาตอวิคตปัจจัย ส่วน
 วัตถุปุเรชาตินทรีย์นั้น ปัจจุปปันธรรมมีแต่ทวีปัญจวิญญานจิตอุปบาทซึ่งเป็นวิบากอัพยาภคธรรม
 เท่านั้น ไม่มีอกุศลธรรมเป็นปัจจัยอุปบันธรรมแต่อย่างใด ฉะนั้น จึงได้ ยกเว้นออกไป อนึ่ง ในที่นี้
 แสดงเฉพาะวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย แต่พึงทราบว่ แม้ ๔ ปัจจัยที่เหลือในกลุ่มนี้ย่อมอนุโลมแสดง
 ได้เหมือนกันกับวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัยทุกประการ

กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาตะทั่วไป ๕ ปัจจัย ช่วยอุปการะแก่ อกุศลธรรม ที่ปรากฏใน
 คัมภีร์ปัญฐาน แสดงไว้ดังนี้

^{๓๕๔} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๖/๑๔๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๖/๒๘๑.

^{๓๕๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๓๑๒.

^{๓๕๖} พิฑูร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๔๒.

สภาวะธรรมที่เป็นอัปยาคฤตเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยนิสสยปัจจัย ได้แก่
หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นอกุศลโดยนิสสยปัจจัย^{๓๕๗}

จากบาลีอนุวาทของ อัปยาคฤตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมโดยวัตถุปุระชาตนิสสย
ปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็น อกุศลโดยนิสสยปัจจัย” ได้แก่ หทัยวัตถุที่
เกิดพร้อมกันกับจิตดวงก่อนๆ มีวิภูฏัพพะนะ มโนทวาราวชชนะ เป็นต้น และหทัยวัตถุที่เกิดพร้อม
กันกับจิตดวงที่ ๑๗ ที่นับถอยหลังจากจุดจิตขึ้นไปในมรรณาสันนกาล หรือฐิติปัตตหทัยวัตถุ ๔๕
เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ เป็นไปในปวัตติกาล และมรรณาสันนกาลได้ตามสมควร เป็น
ปัจจัยยุบัน^{๓๕๘}

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่าใน [วัตถุปุระชาตปัจจัยนั้น] อัปยาคฤตเป็นปัจจัย
แก่อกุศล [ในวัตถุปุระชาตนิสสยปัจจัย] ได้แก่ หทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกันกับจิตดวงก่อน ๆ มีอวัชชนจิต
เป็นต้น เป็นวัตถุปุระชาตปัจจัยธรรม อกุศลนามขันธ ๔ อัน ได้แก่ อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่เกิดทีหลัง
เป็นวัตถุปุระชาตปัจจัยยุบันนธรรม^{๓๕๙}

๓.๕.๕ กลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสยชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสยชาติ มีเพียงปัจจัยเดียวเท่านั้น คือ ปกตูปนิสสยปัจจัย ช่วย
อุปการะแก่อกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน มีทั้ง กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม อกุศล
ธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม และอัปยาคฤตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม แสดงตามลำดับดังนี้

๑) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยปกตูปนิสสยปัจจัย ได้แก่
บุคคลอาศัยศรัทธาแล้วมีมานะ ถือทิฏฐิ

[บุคคล] อาศัยศีล ฯลฯ สุตะ ฯลฯ จาคะ ฯลฯ ปัญญาแล้วมีมานะ ถือทิฏฐิ

^{๓๕๗} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๑/๑๓๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๑/๒๓๐, ปุระชาตปัจจัย ใน อภิ.ป. (บาลี)
๔๐/๔๒๔/๑๔๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๔/๒๓๕.

^{๓๕๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปฏิฐาน, หน้า ๒๓๘.

^{๓๕๙} พิทุรย์ มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๒๗.

[บุคคลอาศัย] ศรัทธา ... ศีล ... สุตะ ... จาคะ ... ปัญญาเป็นปัจจัยแก่ รากะ ...
โทสะ ... โมหะ ... มานะ ... ทิฏฐิ ... ความปรารถนาโดยอุปนิสัยปัจจัย^{๔๐๐}

จากบาลีอนวาทของกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยปกตูปนิสัยปัจจัย จำแนก
แสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “บุคคลอาศัยศรัทธาแล้วมีมานะ^{๔๐๑} ถือทิฏฐิ”^{๔๐๒} ได้แก่ โลภียกุศลจิตตูปบาท
๑๗ ที่มี ศรัทธา เป็นประธาน เป็นปัจจัย โภทมูลจิตตูปบาท ๘ ที่มี มานะ ทิฏฐิ เป็นประธาน เป็น
ปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง บุคคลอาศัยกระทำ กุศลด้วยศรัทธา แล้วต่อมามานะมีการยกตนว่า กุศล
ของตนเองดีกว่าคนอื่น เป็นต้น หรือ เกิดมีความเห็นผิด เช่น คิดว่ากุศลนี้จะทำให้ได้เกิดใน ภพภูมิที่
เป็นอมตะ เป็นต้น เพราะไม่มีภพภูมิใดไปเกิดแล้วจะเป็นอมตะ

ข้อที่ว่า “ [บุคคล] อาศัยศีล ฯลฯ สุตะ ฯลฯ จาคะ ฯลฯ ปัญญาแล้วมีมานะ ถือทิฏฐิ”
ได้แก่ โลภียกุศลจิตตูปบาท ๑๗ ที่มี ศีล, สุตะ, จาคะ, ปัญญา เป็นประธาน เป็นปัจจัย โภทมูล
จิตตูปบาท ๘ ที่มี มานะ ทิฏฐิ เป็นประธาน เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้เห็นว่า บุคคลผู้กระทำกุศลชนิด
ต่างๆ เช่น เป็นผู้ที่มีศีล สุตะ จาคะ ปัญญา แล้วอาศัยกุศลเหล่านั้น เป็นปัจจัยให้เกิดมานะ เช่น ทำบุญ
แข่งกันว่าบุญใครดีกว่ากัน หรือ มีความเห็นผิดจากความเป็นจริง เป็นต้น

ข้อที่ว่า “ [บุคคลอาศัย] ศรัทธา ... ศีล ... สุตะ ... จาคะ ... ปัญญาเป็นปัจจัยแก่
รากะ ... โทสะ ... โมหะ ... มานะ ... ทิฏฐิ ... ความปรารถนา ” ได้แก่ โลภียกุศล
จิตตูปบาท ๑๗ ที่มี ศรัทธา, ศีล, สุตะ, จาคะ, ปัญญา เป็นประธาน เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒
ที่มี มานะ ทิฏฐิ เป็นประธาน เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง โลภียกุศลต่างๆ ที่ได้กระทำแล้ว บุคคลผู้
ประมาทอยู่อาศัยกุศลเหล่านั้นเป็นปัจจัยทำให้เกิดอกุศลชนิดต่างๆ เกิดขึ้น เช่น เกิดรากะเพราะอยาก
เป็นคนสวย ร่ำรวย มียศ เกิดโทสะเพราะทำบุญแล้วเหนื่อย ไม่ถูกใจ เกิดโมหะเพราะไม่รู้เหตุผล
สักแต่ทำตามเขาไป เกิดมานะ เกิดความเห็นผิด หรือทำให้ความปรารถนากำเริบ ตัณหา อุปาทานถือ
มั่นในผลบุญ เป็นต้น

สรุพอองค์ธรรม ได้แก่ โลภียกุศลจิตตูปบาท ๑๗ ที่เป็นพลวะ มีกำลังมาก เป็นปัจจัย
อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ เป็นปัจจัยอุปบัน

^{๔๐๐} อภ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๓/๑๓๓, อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๓๓.

^{๔๐๑} ทิฏฐิควิปปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่มีมานะเป็นประธาน.

^{๔๐๒} ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่มีทิฏฐิเป็นประธาน.

สอดคล้องกับพิฑูร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในปกคูปนิสสยปัจจยนั้น] อกุศลเป็นปัจจย
แก่อกุศล ได้แก่ โลภียกุศลจิต ๑๗ ที่มีกำลังอย่างแรงกล้า เป็นปกคูปนิสสยปัจจยธรรม, อกุศลจิต
๑๒ ที่เกิดโดยอาศัยกุศลนั้น เป็นปกคูปนิสสยปัจจยูปันนธรรม^{๔๐๓}

๒) อกุศลธรรมเป็นปัจจยแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเป็นปัจจยแก่อกุศลธรรมที่เป็นอกุศลโดยปกคูปนิสสยปัจจยได้แก่
บุคคลอาศัยราคะแล้วฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ พุคเทจ พุคต่อเสียด พุคคำหยาบ พุคเพื่อเจ้า
จืดแฉะ ปล้นไม่ให้เหลือ ปล้นเรือนหลังเดียว คักจี้ที่ทางเปลี่ยว ล้วงเกินภรรยาผู้อื่น
ฆ่าชาวบ้าน ฆ่าชาวนิคม ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ มีจิตประทุษร้ายทำพระโลหิตของ
พระตถาคตให้ห้อ ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน

[บุคคล] อาศัยโทสะ ฯลฯ โมหะ ฯลฯ มานะ ฯลฯ ทิฏฐิ ฯลฯ ความปรารถนา แล้วฆ่าสัตว์
ฯลฯ ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน

[บุคคลอาศัย] ราคะ ฯลฯ โทสะ ฯลฯ โมหะ ฯลฯ มานะ ฯลฯ ทิฏฐิ ฯลฯ ความปรารถนา
เป็นปัจจยแก่อกุศล ฯลฯ โทสะ ฯลฯ โมหะ ฯลฯ มานะ ฯลฯ ทิฏฐิ ฯลฯ ความปรารถนาโดย
อุปนิสสยปัจจย

ปาณาติบาตเป็นปัจจยแก่อปาณาติบาตโดยอุปนิสสยปัจจย

ปาณาติบาตเป็นปัจจยแก่อทินนาทาน ฯลฯ กามเมสุมิจณาจาร ฯลฯ มุสาวาท ฯลฯ
ปิสฺสูณาวาจา ฯลฯ ฆรฺสุทฺวาจา ฯลฯ สัมผัสฺปปลาปะ ฯลฯ อภิขเฌา ฯลฯ พยาบาท ฯลฯ มิจฺฉาทิฏฐิ
โดย อุปนิสสยปัจจย

อทินนาทานเป็นปัจจยแก่อทินนาทาน ... กามเมสุมิจณาจาร ... มุสาวาท ... (ย่อ)
มิจฺฉาทิฏฐิ ... ปาณาติบาตโดยอุปนิสสยปัจจย (พึงผูกให้เป็นจักกณัย)

กามเมสุมิจณาจาร ฯลฯ มุสาวาท ฯลฯ ปิสฺสูณาวาจา ฯลฯ ฆรฺสุทฺวาจา ฯลฯ สัมผัสฺปปลาปะ ฯลฯ
อภิขเฌา ฯลฯ พยาบาท ฯลฯ มิจฺฉาทิฏฐิเป็นปัจจย แก่มิจฺฉาทิฏฐิโดยอุปนิสสยปัจจย

มิจฺฉาทิฏฐิเป็นปัจจยแก่อปาณาติปาต ฯลฯ อทินนาทาน ฯลฯ กามเมสุมิจณาจาร ฯลฯ
มุสาวาท ฯลฯ ปิสฺสูณาวาจา ฯลฯ ฆรฺสุทฺวาจา ฯลฯ สัมผัสฺปปลาปะ ฯลฯ อภิขเฌา ฯลฯ พยาบาท
โดย อุปนิสสยปัจจย

มาตุฆาตกรรมเป็นปัจจยแก่มาคูฆาตกรรมโดยอุปนิสสยปัจจย

^{๔๐๓}พิฑูร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๓๑.

ข้อที่ว่า “ [บุคคลอาศัย] รากะ ฯลฯ โทสะ ฯลฯ โมหะ ฯลฯ มานะ ฯลฯ ทิฏฐิ ฯลฯ ความปรารถนาเป็นปัจจัยแก่รากะ ฯลฯ โทสะ ฯลฯ โมหะ ฯลฯ มานะ ฯลฯ ทิฏฐิ ฯลฯ ความปรารถนา ” ได้แก่ อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่มีรากะ, โทสะ, โมหะ, มานะ, ทิฏฐิ, โลภะ เป็นประธาน เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่มีรากะ, โทสะ, โมหะ, มานะ, ทิฏฐิ, โลภะ เป็นประธาน เป็นปัจจัยพบกัน แสดงให้รู้ถึง อกุศลธรรมแต่ละอย่าง สามารถที่จะเป็นปัจจัยให้เกิดอกุศลชนิดเดียวกัน หรือ ต่างชนิดกันก็ได้ เป็นเหมือนการแพร่เชื้อโรคที่จะทำให้อกุศลด้วยกันกำเริบรุนแรงยิ่งขึ้นๆ ได้

ข้อที่ว่า “ ปาณาติบาตเป็นปัจจัยแก่ปาณาติบาต ” ได้แก่ โทสมูล – โมหมูลจิตตูปบาท ๔ ที่เกี่ยวกับการฆ่าสัตว์เป็นปัจจัย โทสมูล – โมหมูลจิตตูปบาท ๔ ที่เกี่ยวกับการฆ่าสัตว์เป็นปัจจัยพบกัน แสดงให้รู้ถึง การฆ่าสัตว์ในครั้งแรกก็จะเป็นเหตุให้มีการฆ่าสัตว์ หรือฆ่ามนุษย์ในครั้งต่อไปได้ โดยเฉพาะประกอบอาชีพทำลายชีวิตสัตว์ มีการทำประมง พรานล่าสัตว์ เป็นต้น

ข้อที่ว่า “ ปาณาติบาตเป็นปัจจัยแก่อกุศลนาทาน ฯลฯ กาเมสุมิฉฉาจาร ฯลฯ มุสาวาท ฯลฯ ปิสุณาวาจา ฯลฯ ผรุสวาจา ฯลฯ สัมผัสปปลาปะ ฯลฯ อภิขฌา ฯลฯ พยาบาท ฯลฯ มิจฉาทิฏฐิ ” ได้แก่ โทสมูล – โมหมูลจิตตูปบาท ๔ ที่เกี่ยวกับการฆ่าสัตว์เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่เกี่ยวกับกายทุจริต ๒ วจีทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓ เป็นปัจจัยพบกัน แสดงให้รู้ถึง การฆ่าสัตว์ เป็นกายทุจริตที่สามารถเป็นปัจจัยให้กระทำกายทุจริตอื่น รวมทั้งวจีทุจริตและมโนทุจริต ต่างๆ ได้ทั้งหมด

ข้อที่ว่า “ อกุศลนาทานเป็นปัจจัยแก่อกุศลนาทาน ... กาเมสุมิฉฉาจาร ... มุสาวาท ... (ย่อ) มิจฉาทิฏฐิ ... ปาณาติบาต ” (พึงผูกให้เป็นจักกณัย) ได้แก่ อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่เกี่ยวกับทุจริต ๑๐ เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่เกี่ยวกับทุจริต ๑๐ อื่นๆ เป็นปัจจัยพบกัน (แสดงหมุนเวียนสลับกันเป็นปัจจัย และปัจจัยพบกัน) แสดงให้รู้ถึง ทุจริตกรรมแต่ละอย่าง สามารถทำให้เกิดทุจริตกรรมอื่นๆ และทุจริตกรรมประเภทเดียวกันได้ทั้งหมด หมุนเวียนเป็นวงจรเชื่อมต่อสร้างวัฏฏทุกข์ไม่มีสิ้นสุด

ข้อที่ว่า “ กาเมสุมิฉฉาจาร ฯลฯ มุสาวาท ฯลฯ ปิสุณาวาจา ฯลฯ ผรุสวาจา ฯลฯ สัมผัสปปลาปะ ฯลฯ อภิขฌา ฯลฯ พยาบาท ฯลฯ มิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย แก่มิจฉาทิฏฐิ ” ได้แก่ อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่เกี่ยวกับกาเมสุมิฉฉาจาร ๑ วจีทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓ เป็นปัจจัย ทิฏฐิจิตตัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ เป็นปัจจัยพบกัน แสดงให้รู้ถึง การสร้างทุจริตกรรมต่างๆ สะสมมามาก เมื่อยังไม่ได้รับผล ก็อาจทำให้เกิดความเห็นผิด ไม่เชื่อเรื่องอำนาจกรรม วิบากกรรมได้

ข้อที่ว่า “ มิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัยแก่ปาณาติบาต ฯลฯ อกุศลนาทาน ฯลฯ กาเมสุมิฉฉาจาร ฯลฯ มุสาวาท ฯลฯ ปิสุณาวาจา ฯลฯ ผรุสวาจา ฯลฯ สัมผัสปปลาปะ ฯลฯ อภิขฌา ฯลฯ พยาบาท ”

ได้แก่ ทัฏฐิโกตสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่เกี่ยวกับทุจริต ๘ ที่เหลือเป็นปัจจัยอุปัน แสดงให้รู้ถึง อำนาจมิจฉาทิฏฐิ ไม่เชื่อเรื่องกรรม วิบากกรรม เมื่อเกิดยึดมั่นขึ้นแล้วสามารถเป็นปัจจัยผลักดันให้กระทำทุจริตกรรมทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจได้เสมอ สรุปรวมแล้วทุจริต ๑๐ เป็นปัจจัยแก่ ทุจริต ๑๐ ได้ทั้งหมด

ข้อที่ว่า “มาตุฆาตกรรมเป็นปัจจัยแก่มาตุฆาตกรรม ” ได้แก่ โทสมูลจิตตูปบาท ๒ ที่เกี่ยวกับมาตุฆาต เป็นปัจจัย โทสมูลจิตตูปบาท ๒ ที่เกี่ยวกับมาตุฆาต เป็นปัจจัยอุปัน แสดงให้รู้ถึงบุคคลผู้มีคบอดมีการเลียนแบบกระทำตามผู้อื่น เช่น เห็นผู้อื่นฆ่ามารดา ตนก็กระทำตาม หรือ มี เคย ฆ่ามารดาของตนมาก่อนในชาติก่อนๆ ก็เป็นอุปนิสัยปัจจัยให้ชาตินี้กระทำการฆ่ามารดาอีก เป็นต้น

ข้อที่ว่า “มาตุฆาตกรรมเป็นปัจจัยแก่ปิตุฆาตกรรม . . . อรหันตฆาตกรรม . . . โลหิตุปปาตกรรม . . . สังฆเภทกรรม . . . นิยตมิจฉาทิฏฐิ” ได้แก่ โทสมูลจิตตูปบาท ๒ ที่เกี่ยวกับมาตุฆาต เป็นปัจจัย โทสมูลจิตตูปบาท ๒ ที่เกี่ยวกับปิตุฆาต, อรหันตฆาต, โลหิตุปบาท, สังฆเภท และทัฏฐิโกตสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่เกี่ยวกับนิยตมิจฉาทิฏฐิ เป็นปัจจัยอุปัน แสดงให้รู้ถึง บุคคลที่มีจิตใจต่ำช้าฆ่ามารดาของตน ได้แล้ว ย่อมสามารถที่จะฆ่าใครก็ได้ในโลก แม้ จะเป็น บิดา พระอรหันต์ หรือพระพุทธเจ้าก็ตาม นอกจากนี้ยังอาจให้ทำกรรมหนักกว่านั้น คือ ทำสังฆเภท และ ยึดถือในนิยตมิจฉาทิฏฐิได้

ข้อที่ว่า “ปิตุฆาตกรรมเป็นปัจจัยแก่ปิตุฆาตกรรม . . . อรหันตฆาตกรรม . . . โลหิตุปปาตกรรม . . . สังฆเภทกรรม . . . นิยตมิจฉาทิฏฐิ . . . มาตุฆาตกรรม” ได้แก่ โทสมูลจิตตูปบาท ๒ ที่เกี่ยวกับปิตุฆาต เป็นปัจจัย โทสมูลจิตตูปบาท ๒ ที่เกี่ยวกับปิตุฆาต, อรหันตฆาต, โลหิตุปบาท, สังฆเภท, มาตุฆาต และทัฏฐิโกตสัมปยุตตจิตตูปบาท ๔ ที่เกี่ยวกับนิยตมิจฉาทิฏฐิ เป็นปัจจัยอุปัน แสดงให้รู้ถึง บุคคลผู้ฆ่าบิดาของตนได้ ย่อมสามารถกระทำอนันตริยกรรมอื่นได้ทั้งสิ้น รวมทั้งยึดถือนิยตมิจฉาทิฏฐิด้วย

ข้อที่ว่า “อรหันตฆาตกรรมเป็นปัจจัยแก่อรหันตฆาตกรรม . . . โลหิตุปปาตกรรม ฯลฯ โลหิตุปปาตกรรมเป็นปัจจัยแก่โลหิตุปปาตกรรม ฯลฯ สังฆเภทกรรมเป็นปัจจัยแก่สังฆเภทกรรม ฯลฯ นิยตมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัยแก่นิยตมิจฉาทิฏฐิ” และข้อที่ว่า “นิยตมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัยแก่มาตุฆาตกรรมโดยอุปนิสัยปัจจัย . . . เป็นปัจจัยแก่ ปิตุฆาตกรรม ฯลฯ อรหันตฆาตกรรม ฯลฯ โลหิตุปปาตกรรม ฯลฯ สังฆเภทกรรม ” (พึงทำให้เป็นจักกณัย) ได้แก่ อกุศลจิตตูปบาทที่เกี่ยวกับปัญญานันตริยกรรมและนิยตมิจฉาทิฏฐิ เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาทที่เกี่ยวกับปัญญานันตริยกรรมและนิยตมิจฉาทิฏฐิ เป็นปัจจัยอุปัน (แสดงหมุนเวียนสลับกันเป็นปัจจัย

และปัจจัยุบัน) แสดงให้รู้ถึง อนันตริยกรรมทั้ง ๕ และนิยตมิจาทีฏฐิ รวม ๖ อย่างนี้ เมื่อมีอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแล้ว สามารถที่จะเป็นปัจจัยให้กับกรรมหนักอื่นๆ ที่เหลือได้ทั้งสิ้น

สรุปองค์ธรรมรวม ได้แก่ อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ที่เป็นพลวะ มีกำลังมาก เป็นปัจจัย อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ เป็นปัจจัยุบัน^{๔๐๕}

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าวไว้ว่า [ในปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยนั้น] อกุศลเป็นปัจจัยแก่ อกุศล ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ที่มีกำลังอย่างแรงกล้า เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยธรรม อกุศลจิต ๑๒ เป็น ปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยุบันนธรรม^{๔๐๖}

๓) อพยากตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐานมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นอัพยากตเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดย ปกคฺคฺพนิสสยปัจจัย ได้แก่

บุคคลอาศัยสุขทางกายแล้วฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ พุคเทิจ พุคส่อเสียด พุคคำหยาบ พุคเพื่อเจื้อจคแงะ ปล้นไม่ให้เหลือ ปล้นเรือนหลังเดียว ดักจี้ที่ทางเปลี่ยว ล่วงเกินภรรยาผู้อื่น ฆ่าชาวบ้าน ฆ่าชาวนิคม ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ มีจิตประทุษร้ายทำพระโลหิตของพระตถาคตให้ห้อ ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน

[บุคคล] อาศัยทุกข์ทางกาย ... อุตฺ ... โภชนะ ... เสนาสนะแล้วฆ่าสัตว์ (ย่อ) ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน

[บุคคลอาศัย] สุขทางกาย ... ทุกข์ทางกาย ... อุตฺ ... โภชนะ ... เสนาสนะเป็นปัจจัย แก่ราคะ ... โทสะ ... โมหะ ... มานะ ... ทิฏฐิ ... ความปรารถนาโดยอุปนิสสยปัจจัย^{๔๐๗}

จากบาลีอนุวาทของ อัพยากตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมโดยวัฏฏปุเรชา ตนิสสยปัจจัย จำแนกแสดงองค์ธรรมได้ดังนี้

ข้อที่ว่า “บุคคลอาศัยสุขทางกายแล้วฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ พุคเทิจ พุคส่อเสียด พุคคำหยาบ พุคเพื่อเจื้อจคแงะ ปล้นไม่ให้เหลือ ปล้นเรือนหลังเดียว ดักจี้ที่ทางเปลี่ยว ล่วงเกินภรรยาผู้อื่น ฆ่าชาวบ้าน ฆ่าชาวนิคม ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ มีจิตประทุษร้ายทำพระโลหิตของ

^{๔๐๕} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัญฐาน, หน้า ๒๕๕.

^{๔๐๖} พิทุร มลิวัดย์, สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘, หน้า ๓๒-๓๖.

^{๔๐๗} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๔๒๓/๑๔๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๓๘-๒๓๙.

พระตถาคตให้หื้อ ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน ” ได้แก่ สุขสทกตถาคตวิญญานจิตตูปบาท ๑ เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่เกี่ยวกับทุจริตต่างๆ รวมทั้งปัญญานันตริยกรรม เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง บุคคลที่ได้รับความสุขสบายทางกาย ย่อมพอใจในความสุขนั้นย่อมมีการแสวงหา มีความหว้างเหวและไม่ปรารถนาให้ผู้อื่นแย่งชิงเอาปัจจัยแห่งความสุขนั้นไปจากตน เมื่อไม่มีการควบคุมความคิดของตนย่อมเป็นเหตุให้กระทำทุจริตกรรมได้นานาชนิด จนถึงอนันตริยกรรมได้

ข้อที่ว่า “ [บุคคล] อาศัยทุกข์ทางกาย ... อุตุ ... โภชนะ ... เสนาสนะแล้วฆ่าสัตว์... (ย่อ) ... ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน ” ได้แก่ ทุกขสทกตถาคตวิญญานจิตตูปบาท ๑ ความร้อน ความเย็น อาหาร เสนาสนะที่อาศัย เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่เกี่ยวกับทุจริตต่างๆ รวมทั้งปัญญานันตริยกรรม เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง บุคคลที่ไม่มีโยนิโสมนสิการ เมื่อประสบกับความทุกข์กายก็ดี อาศัยความร้อนความเย็นก็ดี โภชนาหารก็ดี ที่พักอาศัยก็ดี เป็นเหตุให้อกุศลกำเริบ กระทำทุจริตกรรมได้นานาชนิด จนถึงอนันตริยกรรมได้เช่นเดียวกัน

ข้อที่ว่า “ [บุคคลอาศัย] สุขทางกาย ... ทุกข์ทางกาย ... อุตุ ... โภชนะ ... เสนาสนะเป็นปัจจัยแก่ราคะ ... โทสะ ... โมหะ ... มานะ ... ทิฏฐิ ... ความปรารถนา ” ได้แก่ กายวิญญานจิตตูปบาท ๒ ความร้อนความเย็น อาหาร เสนาสนะที่อาศัย เป็นปัจจัย อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ที่มีราคะ, โทสะ, โมหะ, มานะ, ทิฏฐิ, โลภะ เป็นประธาน เป็นปัจจัยอุปบัน แสดงให้รู้ถึง บุคคลที่อาศัยสุขกายก็ดี ทุกข์กายก็ดี ความร้อนความเย็นก็ดี โภชนาหารก็ดี ที่พักอาศัยก็ดี เป็นเหตุให้อกุศลกำเริบ ที่มี ราคะ, โทสะ, โมหะ, มานะ, มิจฉาทิฏฐิ, ความปรารถนาโลกียสุขยิ่งๆ ขึ้นไป เหล่านี้เป็นประธาน แล้วก็จะนำไปสู่การกระทำทุจริตกรรมต่างๆ ต่อไปได้

สรุปองค์ธรรมรวม ได้แก่ โลภียวิปากจิตตูปบาท ๓๒ กิริยาจิตตูปบาท ๒๐ รูป ๒๘ ที่เป็น พลวะ มีกำลังมาก เป็นปัจจัย^{๑๑๑} อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ เป็นปัจจัยอุปบัน

สอดคล้องกับพิทุร มลิวัดย์ กล่าว ไว้ว่า [ในปกตูปนิสสยปัจจัยนั้น] อพยากตะเป็นปัจจัยแก่อกุศล ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๔ อาวัชชนจิต ๒ รูป ๒๘ เป็นปกตุนิสสยปัจจัยธรรม , อกุศลจิต ๑๒ เป็นปกตูปนิสสยปัจจัยอุปบันธรรม

เมื่อศึกษาปกตูปนิสสยปัจจัยของอกุศลธรรมจนครบแล้ว สามารถสรุปลักษณะอาการอุปการะของปกตูปนิสสยปัจจัย ๓ อย่าง ดังตารางที่ ๓.๑๓ ต่อไปนี้

^{๑๑๑}องค์ธรรมของปกตูปนิสสยปัจจัย นอกจากปรมัตตธรรมที่แสดงแล้ว แม้บัญญัติธรรมต่างๆ ที่ยกเว้นบัญญัติธรรมฐาน ที่เป็นอาร์มมณปัจจัยแล้ว ก็สามารถที่จะเป็นปกตูป นิสสยปัจจัยแก่อกุศลธรรมได้ แต่เนื่องจากในที่นี้มีการแสดงตามกุสลดิกมาติกา ซึ่งจะแสดงเฉพาะที่เป็นปรมัตตธรรมเท่านั้น ส่วนของบัญญัติธรรมจึงไม่ได้นำมาแสดงในบาลีเหล่านี้.

ตารางที่ ๓.๑๓ แสดงปกตูปนิสสยปัจจัยของอกุศลธรรม

อาการกุศลติกมัตติการธรรม	ปัจจัยธรรม	ปัจจัยูปบันนธรรม
๑. กุศล เป็นปัจจัยแก่อกุศล	โลกียกุศล ๑๗	อกุศลจิตตูปบาท ๑๒
๒. อกุศล เป็นปัจจัยแก่อกุศล	อกุศล ๑๒	อกุศลจิตตูปบาท ๑๒
๓. อภัยาคะ เป็นปัจจัยแก่อกุศล	โลกียวิปาก ๓๒, กริยา ๒๐, รูป ๒๘	อกุศลจิตตูปบาท ๑๒
รวม	จิต ๘๗, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘	อกุศลจิตตูปบาท ๑๒

จากตารางที่ ๓.๑๓ แสดงให้เห็นว่า ปกตูปนิสสยปัจจัยมีลักษณะอาการอุปการะของปัจจัยธรรมตามกุศลติกมัตติการธรรม ๓ อย่าง คือ กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล อกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล และอภัยาคะเป็นปัจจัยแก่อกุศล แสดงความกว้างขวางของปัจจัย กุศลที่เป็นปัจจัยแก่อกุศลนั้นมีอยู่ในโลกียกุศล ๑๗ ทั้งนี้ เพราะโลกุตตรกุศลย่อมเป็นสิ่งที่อกุศลไม่อาจนำเอาเป็นปัจจัยได้เลย ส่วนอกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล จะได้อกุศล ๑๒ ทั้งหมด และอภัยาคะเป็นปัจจัยแก่อกุศล ก็มี ทั้งโลกียวิปาก กริยา และรูป รวมแล้วปกตูปนิสสยปัจจัยธรรมของอกุศลธรรมมีขอบเขตครอบคลุมโลกียธรรมทั้งหมด นอกจากนี้แม้บัญญัติธรรมบางอย่างก็มีกำลังเป็นปกตูปนิสสยปัจจัยได้เช่นกัน ส่วนปกตูปนิสสยปัจจัยูปบันนธรรมนั้นย่อมเป็นอกุศลจิตตูปบาททั้งหมด

เมื่อศึกษาจนครบทุกกลุ่มปัจจัยธรรมแล้ว สามารถสรุปรวมอาการอุปการะของ ๕ กลุ่มปัจจัยธรรมที่ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรม ดังตารางที่ ๓.๑๔ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๑๔ แสดงสรุปอาการอุปการะของกลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชนิด แก่อกุศลธรรม

กลุ่มปัจจัย/ อาการ	กุศล → อกุศล	อกุศล → อกุศล	อภัยาคะ → อกุศล	รวม องค์ธรรม
๑. สหชาติ	-	อกุศล ๑๒	-	อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗
๒. อารัมมณชาติ	โลกียกุศล ๑๗	อกุศล ๑๒	วิปาก ๓๒, กริยา ๒๐, รูป ๒๘, (บัญญัติ)	โลกียจิต ๘๑, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘, (บัญญัติ)
๓. อนันตรชาติ	-	อกุศล ๑๒	มโนทวาราวชชนะ ๑	มโนทวาราวชชนะ ๑, อกุศล ๑๒, เจตสิก ๒๗
๔. วัตถุเรชาตชาติ	-	-	หทยวัตถุรูป	หทยวัตถุรูป
๕. ปกตูปนิสสยชาติ	โลกียกุศล ๑๗	อกุศล ๑๒	วิปาก ๓๒, กริยา ๒๐, รูป ๒๘, (บัญญัติ)	โลกียจิต ๘๑, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘, (บัญญัติ)
รวมองค์ธรรม	โลกียกุศล ๑๗	อกุศล ๑๒	วิปาก ๓๒, กริยา ๒๐, รูป ๒๘, (บัญญัติ)	โลกียจิต ๘๑, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘, (บัญญัติ)

จากตารางที่ ๓.๑๔ แสดงให้เห็นว่า ปัจจัยธรรมของอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญฐานั้น เมื่อพิจารณาโดยกลุ่มชาติปัจจัยธรรม ในบรรดากลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชาติ มี ๕ กลุ่มชาติปัจจัยเท่านั้นที่ช่วยอุปการะแก่อกุศลธรรมได้ นับจำนวนปัจจัยโดยพิสดารจะได้ ๒๕ ปัจจัย ได้แก่ กลุ่มสหชาติชาติ ๑๓ ปัจจัย กลุ่มอาร์มมณชาติทั้ง ๑๒ ปัจจัย กลุ่มอนันตรชาติ ๖ ปัจจัย กลุ่มวัตถุเรชาตชาติ ๕ ปัจจัย และกลุ่มปกตูปนิสสยชาติ ๑ ปัจจัย มีการงดเว้นไป ๔ กลุ่มชาติปัจจัย ได้แก่ (๑) ปัจจชาติชาติ เพราะปัจจัยธรรมเป็นนามจันทร์ที่อุปการะแก่อุปการะอย่างเดียว (๒) รูปชีวิตินทริยชาติ และ (๓) รูปอาหารชาติ ๒ กลุ่มชาติปัจจัยนี้ ปัจจัยธรรมเป็นรูปธรรมที่ช่วยอุปการะแก่อุปการะด้วยกันเท่านั้น (๔) นานักขณิกัมมชาติ เป็นเจตนากรรมที่อุปการะแก่วิบากและกัมมรูปเท่านั้น อนึ่ง เมื่อกล่าวโดยปัจจัยหลัก ๒๔ ปัจจัยแล้ว ปัจจัยธรรมที่อุปการะแก่อกุศลธรรม มีทั้งหมด ๒๒ ปัจจัย ยกเว้น ๒ ปัจจัย คือ ปัจจชาติปัจจัยเพราะเป็นปัจจัยอุปการะรูปธรรมเท่านั้น และวิปากปัจจัย แม้จะเป็นนามจันทร์ที่อุปการะได้ทั้งรูปธรรมนามธรรมก็ตาม แต่ก็อุปการะเฉพาะนามธรรมที่เป็นวิปากอัพยาตธรรมเท่านั้น ไม่ได้อุปการะแก่อกุศลธรรมแต่อย่างใด

เมื่อพิจารณาลักษณะอาการอุปการะในกุศลติกมาติกาธรรมแล้ว จะเห็นได้ว่า มีครบ ๓ อย่างเพียง ๒ กลุ่มปัจจัย คือ กลุ่มอาร์มมณชาติและกลุ่มปกตูปนิสสยชาติ ที่ได้ ๒ อย่าง มีเฉพาะอนันตรปัจจัยเท่านั้น ยกเว้นอกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล เพราะอกุศลจะเกิดติดต่อกับกุศลไม่ได้อย่างแน่นอน ส่วน ๒ กลุ่มที่เหลือจะได้เพียงอย่างเดียวแต่ก็มีใช้อย่างเดียวกัน กล่าวคือ กลุ่มสหชาติชาติย่อมได้ส่วนของอกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล ในขณะที่กลุ่มวัตถุเรชาตชาติจะได้ส่วนของอัพยาตะเป็นปัจจัยแก่อกุศล ภาพโดยรวมจึงแสดงถึงลักษณะพิเศษของแต่ละกลุ่มชาติปัจจัยที่อุปการะแก่อกุศลธรรม

เมื่อพิจารณาในแต่ละลักษณะอาการอุปการะแล้ว กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล มีเพียง ๒ กลุ่มเท่านั้น คือ กลุ่มอาร์มมณชาติและกลุ่มปกตูปนิสสยชาติ แสดงว่า ถ้ามีโยนิโสมนสิการในกุศลแล้วก็จะยอมทำให้เกิดอกุศลได้ ลักษณะอาการต่อมา คือ อกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล มีได้ใน ๔ กลุ่มชาติปัจจัย เว้นกลุ่มวัตถุเรชาตชาติเนื่องจากปัจจัยธรรมเป็นรูป ในลักษณะอาการนี้ จะเห็นได้ว่า ในกลุ่มสหชาติชาติจะได้กุศลธรรมทั้งหมด เพราะเป็นองค์ประกอบที่เกิดร่วมกันนั่นเอง อีก ๓ กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มอาร์มมณชาติ กลุ่มอนันตรชาติและกลุ่มปกตูปนิสสยชาติ แสดงถึงอกุศลทั้งหมดเป็นได้ทั้งอารมณ์ เกิดติดต่อกันและมีกำลังผลักดันให้เกิดอกุศลที่เกิดภายหลังได้ และลักษณะอาการสุดท้าย คือ อัพยาตะเป็นปัจจัยแก่อกุศล มีได้ใน ๔ กลุ่ม เว้นกลุ่มสหชาติชาติไป เพราะกลุ่มสหชาติชาติย่อมเกิดร่วมกันได้ในอกุศลเท่านั้น กลุ่มอาร์มมณชาติและกลุ่มปกตูปนิสสยชาติจะได้อัพยาตธรรมทั้งที่เป็นปรมัตถธรรม ๓ จะไม่ได้นิพพานเหมือนกัน ส่วนกลุ่มอนันตรชาติจะได้เฉพาะมโนทวาราวชชนจิตตูปบาท ๑ และกลุ่มวัตถุเรชาตชาติจะมีแค่ภรรณาสันหนพยวัตถุรูป

อย่างเดียวกันนั้น แสดงความเป็นปัจจัยธรรมของอัพภาคธรรมที่อุปการะแก่อกุศลธรรมมี
หลากหลายรูปแบบ

เมื่อพิจารณาโดยเปรียบเทียบสภาวะธรรมโดยรวมของแต่ละกลุ่มชาติปัจจัยแล้ว จะพบว่า
(๑) กลุ่มสหชาติชาติ จะได้เฉพาะอกุศลจิตอุปบาท ๑๒ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๗
อุปการะซึ่งกันและกันเท่านั้น (๒) กลุ่มอารัมมณชาติ จะมีปรมัตถธรรม ๓ คือ จิต เจตสิก และรูป
นอกจากนี้ยังมีบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ได้ด้วย (๓) กลุ่มอนันตรชาติ มีเพียงจิตอุปบาท คือ จิตและ
เจตสิกเท่านั้น เนื่องจากเป็นประเภทนามเป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดียว (๔) กลุ่มวัตถุประสาทชาติ มี
เพียงทหวัตถุรูปเท่านั้น และ (๕) กลุ่มปกตูปนิสสยชาติ จะได้ปรมัตถธรรม ๓ คือ จิต เจตสิก และ
รูป นอกจากนี้ยังมีบัญญัติธรรมเป็นปัจจัยได้ด้วย กล่าวโดยรวมแล้ว การเกิดขึ้นของอ กุศลธรรมจะ
มีได้ต้องอาศัยสภาวะธรรมมากมายหลายอย่างอุปการะในลักษณะที่แตกต่างกันไป เพื่อให้อกุศล
ธรรมนั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่และเจริญขึ้นได้ สามารถทำหน้าที่เป็นปฏิปักษ์กับฝ่ายกุศลธรรม เบียดเบียน
บั่นทอนกำลังอำนาจของกุศลธรรมให้ลดน้อยถอยกำลังลง

บทที่ ๔

เปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐาน

ในบทนี้ มุ่งศึกษาการเปรียบเทียบกุศลธรรมและอกุศลธรรมพร้อมทั้ง ปัจจัยธรรมของธรรมทั้ง ๒ ฝ่ายที่มีในคัมภีร์ปฏิกฐาน ได้แก่ (๑) เปรียบเทียบความหมาย ของกุศลธรรม และอกุศลธรรม (๒) เปรียบเทียบประเภทของกุศลธรรมและอกุศลธรรม (๓) เปรียบเทียบการส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรม (๔) เปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมในคัมภีร์ปฏิกฐาน และ (๕) การประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต มีรายละเอียดดังนี้

๔.๑ เปรียบเทียบความหมายของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

เมื่อเปรียบเทียบความหมายของฝ่ายกุศลธรรมและฝ่ายอกุศลธรรม แล้ว พบว่า มีความแตกต่างกันอย่างชัดเจน มีความหมายตรงกันข้ามดังนี้

กุศลธรรม มีความหมายว่า เป็นสภาพไม่มีโรค ไม่มีโทษ เกิดจากปัญญา มีหน้าที่ในกำจัดอกุศล และให้ผลเป็นความสุข

ส่วนอกุศลธรรม มีความหมายว่า เป็นสภาพที่มีโรค มีโทษ เกิดจากอวิชชา มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล และให้ผลเป็นความทุกข์

อีกนัยหนึ่ง เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบตามนัยวิเสสลักษณะของกุศลธรรมและอกุศลธรรม ก็จะเห็นความตรงกันข้ามได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังตารางที่ ๔.๑

ตารางที่ ๔.๑ แสดงการเปรียบเทียบวิเสสลักษณะของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

วิเสสลักษณะ	กุศลธรรม	อกุศลธรรม
๑. ลักษณะ - คุณสมบัติ	ไม่มีโทษ มีวิบากน่าปรารถนา	มีโทษ มีวิบากไม่น่าปรารถนา
๒. ฐานะ - หน้าที่	การกำจัดอกุศล	ความเป็นข้าศึกต่อกุศล
๓. ปัจจุบันฐาน - ผลปรากฏ	ความผ่องแผ้ว	ความขุ่นมัว
๔. ปทัชฐาน - เหตุใกล้	โยนิโสมนสิการ	อโยนิโสมนสิการ

จากตารางที่ ๔.๑ เมื่อพิจารณาจากวิเสสลักษณะทั้ง ๔ ข้อ จะเห็นได้ชัดเจนถึงสภาพตรงกันข้ามกัน นั่นคือ

๑. ลักษณะ เมื่อพิจารณาโดยลักษณะแล้วกุศลธรรมเป็นสภาวะที่ปลอดภัย ไม่มีโทษ มีสุขวิบาก หรือ อริยวิบาก คือ ผลที่น่าปรารถนา ตรงข้ามกับลักษณะของอกุศลธรรมเป็นสภาวะที่อันตราย มีแต่โทษภัย มีทุกข์วิบาก หรือ อนิยวิบาก คือ ผลที่เป็นความทุกข์ ไม่น่าปรารถนาเลย

๒. ฐานะ เมื่อพิจารณาโดยฐานะ กิจหน้าที่ก็แสดงให้เห็นถึงความเป็น ปฏิปักษ์กันอย่างชัดเจน นั่นคือ กุศลธรรมมีหน้าที่ในการกำจัดอกุศลธรรม เพราะอกุศลธรรมมีหน้าที่ที่เป็นข้าศึกศัตรูของกุศลธรรม ดังนั้น การเจริญกุศลธรรมแต่ละระดับย่อมมีจุดหมายในการกำจัดอกุศลธรรมที่หยাবละเอียดตามลำดับเช่นกัน ได้แก่ กุศลที่เป็นไตรสิกขา กำจัดอกุศลที่เกิดร่วมกับกิเลส ๓ ชั้น คือ (๑) สีดกุศล กำจัดขั้นทุจริตหรืออกุศลที่เกิดร่วมกับวิติกมกิเลส (๒) สมาริกุศล กำจัดขั้นนิวรณ์หรืออกุศลธรรมที่เกิดร่วมกับ ปริยฐาน กิเลส และ (๓) ปัญญากุศลโดยเฉพาะวิปัสสนาปัญญา กำจัดขั้นอนุสัยหรืออกุศลธรรมที่เกิดร่วมกับอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องใน ขันธ์สันดานให้หมดสิ้นไปตามลำดับ

๓. ปัจจุปฏฐาน เมื่อพิจารณาโดยปัจจุปฏฐาน คือ ผลที่ปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลายหลังการทำหน้าที่ของกุศลธรรมและอกุศลธรรมย่อมมีความแตกต่างที่สังเกตเห็นได้ชัด คือ ผลของกุศลธรรมจะมีความผ่องแผ้วของจิตแล้วยังแผ่อาณาภาวให้รูปธรรมที่เกิดพร้อมกับกุศลจิตนั้นมีความผ่องใสไปด้วย เช่น บุคคลที่เจริญสมาริกุศลเป็นประจำ มักจะมีผิวพรรณอิมเอบสดีสกว่าบุคคลทั่วไป เป็นต้น ส่วนผลของอกุศลธรรมนั้นปรากฏเป็นความขุ่นมัว เนื่องจากจิตที่เศร้าหมองแม้รูปธรรมของบุคคลที่มีอกุศลครอบงำก็พลอยขุ่นมัวเศร้าหมองไม่เจริญตาแก่ผู้ได้พบเห็น

๔. ปทัฏฐาน เมื่อพิจารณาถึงปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้ให้เกิด ฝ่ายกุศลธรรม จะได้แก่ โยนิโสมนสิการ การรู้ จักคิดโดยแยบคาย ตรง กันข้ามกับเหตุใกล้ของ ฝ่ายอกุศลธรรมที่เกิดจาก โยนิโสมนสิการ การคิดโดยไม่แยบคาย หรือ ไม่รู้ จักคิด เป็นส่วนสำคัญที่จะต้องศึกษาให้เข้าใจ เรื่องของการคิดของบุคคล จะได้ปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ หมั่น คิดในทางดี ก็จะทำให้เกิดกุศล ถ้าไม่ชอบคิด หรือคิดในทางไม่ดีก็ย่อมทำให้เกิดอกุศลได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้อกุศล ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปเหมือนโยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยไม่แยบคาย)นี้ เมื่อมนสิการโดยไม่แยบคาย อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป ”* และ “เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้น

*อง.เอกก. (ไทย) ๒๐ / ๖๖ / ๑๒.

แล้วเสื่อมไปเหมือนโยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยแบบคาย) นี้ เมื่อมนสิการโดยแบบคาย กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป”^๒

อนึ่ง กุศลธรรมและอกุศลธรรม มีสามัญ ลักษณะที่ เสมอกัน ๓ ประการ คือ (๑) อนิจจลักษณะ ลักษณะความไม่เที่ยง (๒) ทุกขลักษณะ ลักษณะที่เป็นทุกข์ และ (๓) อนัตตลักษณะ ลักษณะที่ไม่เป็นอัตตา วางเปล่าจากความเป็นตัวตน เรียกรวมกันว่า ไตรลักษณ์^๓ มีสังขตลักษณะ แห่งสังขตธรรม ๓ ประการ คือ ๑. ความเกิดขึ้นปรากฏ ๒. ความดับสลายปรากฏ ๓. เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรวน^๔ เพราะเป็นลักษณะธรรมชาติของสังขารธรรมทั้งหลายตามหลักธรรมนิยาม ๓ คือ (๑) สังขาร คือ สังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง (๒) สังขารสังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์ และ (๓) ธรรม คือ สังขตธรรมและอสังขตธรรม หรือสังขารและวิสังขารทั้งปวงไม่ใช่ตน^๕

ข้อคิดที่พึงได้รับจากการศึกษาความหมายของกุศลธรรมและอกุศลธรรมจนเข้าใจแจ่มแจ้งแล้ว จะทำให้มีความเห็นที่ถูกต้องในจุดประสงค์ของการกระทำกุศลธรรมทั้งหลายนั้นว่า เป็นไปเพื่อการกำจัดอกุศลธรรมทั้งหลายเป็นหลัก ไม่ใช่อยู่ที่ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ สมบัติในโลกนี้ หรือโลกหน้าแต่อย่างใด นอกจากนี้ยังทำให้เข้าใจเหตุผลที่ ทรงแสดง กุศลธรรม อกุศลธรรม และ อภัยกตธรรมตามลำดับในกุสลดิกมาติกา คัมภีร์ธัมมสังคณี ซึ่งมีแนวคิด สอดคล้องกับความหมายของกุศลธรรมและอกุศลธรรมด้วย ดังที่พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะได้ให้ เหตุผลในการแสดง กุสลดิกะตามลำดับไว้ว่า

เหตุผลที่พระพุทธองค์ทรงแสดง กุศลธรรมก่อนอกุศล ธรรม และอภัยกตธรรมนั้น มี ๓ ประการ คือ กุศลธรรมนี้เป็นธรรมที่มีลักษณะให้ผลเป็นความสุข ฉะนั้น จึงเป็นธรรมอัน ประเสริฐประการหนึ่ง, เป็นธรรมนำสรรเสริญประการหนึ่ง, เป็นธรรมนำประโยชน์มาสู่สัตว์ทั้งหลาย ทั้งในภพนี้และภพหน้าประการหนึ่ง เหตุผลที่ทรงแสดงอกุศลธรรมต่อจาก กุศลธรรมนั้น คือ ตามธรรมชาติของกุศลนี้ย่อมเป็น ปฏิปักษ์ต่ออกุศลธรรมอยู่แล้ว ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงอกุศลธรรม ต่อจากกุศลธรรมเพื่อให้เห็นสภาพที่ตรงกันข้าม และ เหตุผลที่พระพุทธองค์ทรงแสดง อภัยกตธรรมไว้สุดท้ายต่อจากกุศลธรรม และอกุศลธรรม นั้น เพราะอภัยกตธรรมเหล่านี้เป็นสภาพที่แปรไปจากกุศลธรรมและอกุศลธรรมทั้ง ๒ อย่างนั้น [คือ ไม่สามารถส่งผลเป็นวิบากได้]

^๒ ญ.เอกก. (ไทย) ๒๐ / ๖๓ / ๑๒.

^๓ ส. สฟา. (บาลี) ๑๘/๑/๑, พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๐/๕๑, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๘๕.

^๔ ญ.เอกก. (ไทย) ๒๐ / ๔๓ / ๒๐๘.

^๕ ญ.ติก. (บาลี) ๒๐/๕๓๖/๓๖๘.

อีกนัยหนึ่ง การที่พระ พุทธองค์ทรงแสดงกุศลธรรม อกุศลธรรม และอพยัคคธรรมตามลำดับ ก็เพราะทรงแสดงตามลำดับแห่งความเป็นไปของอัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะนั้นเอง คือ สภาพของกุศลธรรมเหล่านี้ มีสภาพความเป็นไปที่สัตว์ทั้งหลายน่ายินดีพอใจ (อสุสาท) ฉะนั้น จึงทรงแสดงกุศลธรรมก่อน สภาพความเป็นไปของ อกุศลธรรมเหล่านี้มีโทษซึ่งไม่น่ายินดีพอใจ (อาทีนวะ) ฉะนั้น จึงทรงแสดงอกุศลธรรมต่อจากกุศลธรรม ในอพยัคคธรรมเฉพาะนิพพานมีสภาพที่พ้นไปจากวิญญูทุกข์ (นิสสรณ) ฉะนั้น จึงทรงแสดงอพยัคคธรรมเป็นลำดับที่สุด และอีกนัยหนึ่ง ทรงแสดงกุศล อกุศล อพยัคคธรรมตามลำดับนั้น ก็ทรงแสดงตามลำดับแห่งการปฏิบัติตนเอง คือ ผู้มีปัญญาทั้งหลายย่อมตั้งอยู่ในกุศลธรรม และประหาณอกุศลธรรมแล้วกระทำอหัตตผล นิพพาน ให้ปรากฏเฉพาะหน้าตามลำดับทั้งสิ้น ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงกุศล อกุศล อพยัคคธรรมตามลำดับ^๖

๔.๒ เปรียบเทียบประเภทของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

การเปรียบเทียบประเภทของกุศลธรรมและอกุศลธรรมจำแนกได้ดังนี้ (๑) เปรียบเทียบการจำแนก ประเภทตามนัยคัมภีร์ธัมมสังคณี และ (๒) เปรียบเทียบการจำแนก ประเภท ตามนัยวิปัสสนาภูมิ

๔.๒.๑ เปรียบเทียบการจำแนกประเภทตามนัยคัมภีร์ธัมมสังคณี

การจำแนกประเภทของกุศลธรรมและอกุศลธรรมตามนัยคัมภีร์ธัมมสังคณี คือ การจัดประเภทของกุศลธรรมที่แสดงอธิบายในจิตตูปปาตกัณฑ์ เป็นไปตามระดับของภูมิธรรม ๕ ชั้น คือ (๑) กามาวจรกุศลธรรม (๒) รูปาวจรกุศลธรรม (๓) อรูปาวจรกุศลธรรม (๔) เถภูมิกุศลธรรม และ (๕) โลกุตตรกุศลธรรม ในเตภูมิกกุศล ก็คือ กุศลธรรมทั้ง ๓ ข้างต้นนั่นเอง รวมกับโลกุตตรกุศล เป็นกุศลในภูมิ ๔ สอดคล้องกับ ในอัฐกถากัณฑ์แสดง ประเภท กุศลเป็น ๔ ภูมิ คือ “สภาวะธรรมที่เป็นกุศลในภูมิ ๔ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล”^๗

ส่วนอกุศลธรรมที่แสดงอธิบายในจิตตูปปาตกัณฑ์ เป็นไปตามอกุศลมูล ๓ หรือ เหตุภณัย ๓ ประเภท คือ (๑) โลภมูลจิตตูปปาต (๒) โทสมูลจิตตูปปาต และ (๓) โมหมูลจิตตูปปาต

^๖ พระสังฆมณฑลสังคณี ธรรมมาจริยะ, มาติกาสังคณี ธรรมสังคณี สรุปรูปนิสสยะ, หน้า ๑๖-๑๗.

^๗ อภิ.ส. (บาลี) ๓๔ / ๑๓๘๔/๒๑๒, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔ / ๑๓๘๔/๓๔๔.

สาเหตุที่อุกศลกรรมไม่จัดตามภูมิธรรม เพราะอุกศลกรรมทั้งหลายไม่มีความแตกต่างกันด้วยอำนาจภูมิ^๖ เป็นธรรมชั้นต่ำ จึงอยู่ระดับกามภูมิเพียงอย่างเดียวเท่านั้น

๔.๒.๒ เปรียบเทียบการจำแนกประเภทตามนัยวิปัสสนาภูมิ

การ จำแนก ประเภทของกุศลธรรมและอกุศลธรรมตามนัยวิปัสสนาภูมิ^๖ เมื่อเปรียบเทียบกันแล้วมีทั้งที่เสมอเหมือนกันก็มี ที่มีความแตกต่างกันก็มี พิจารณาจากตารางที่ ๔.๒

ตารางที่ ๔.๒ แสดงประเภทของกุศลธรรมและอกุศลธรรมตามนัยวิปัสสนาภูมิ

วิปัสสนาภูมิ ๖	กุศลธรรม	อกุศลธรรม
๑. ชั้น ๕	นามชั้น ๔ (เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ)	นามชั้น ๔ (เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ)
๒. อายุตนะ ๑๒	มนายตนะ, รัมมายตนะ	มนายตนะ, รัมมายตนะ
๓. ธาตุ ๑๘	มโนวิญญาณธาตุ, รัมมธาตุ	มโนวิญญาณธาตุ, รัมมธาตุ
๔. สัจจะ ๔	ทุกขสัจจะ, มัคคสัจจะ, สัจจวิมุตติ	ทุกขสัจจะ, สมุทยสัจจะ
๕. อินทรีย์ ๒๒	กุศลนามอินทรีย์ ๘, อินทรีย์วิมุตติ	อกุศลนามอินทรีย์ ๔, อินทรีย์วิมุตติ
๖. ปฏิจสุมุปบาท ๑๒	ปฏิจสุมุปบาท ๒, ปฏิจสุมุปบาทวิมุตติ	ปฏิจสุมุปบาท ๕, ปฏิจสุมุปบาทวิมุตติ

จากตารางที่ ๔.๒ สามารถสรุปเปรียบเทียบการสังเคราะห์กุศลธรรมและอกุศลธรรมตามนัยวิปัสสนาภูมิ ได้ดังนี้

ก. หมวดวิปัสสนาภูมิที่มีความเสมอเหมือนกัน

หมวดวิปัสสนาภูมิที่มีความเสมอเหมือนกัน มี ๓ กลุ่ม คือ

๑. ชั้น ๕ ทั้งฝ่ายกุศลธรรมและฝ่ายอกุศลธรรมจัดเข้าในนามชั้น ๔ เหมือนกัน ดังที่แสดงในชั้นวิภังค์ ปัญหาปุจฉนัยว่า “รูปชั้นเป็นอัพยากต^๗ ชั้น ๔ ที่เป็นกุศลก็มี ที่เป็นอกุศลก็มี ที่เป็นอัพยากตก็มี”^๘

^๖ อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/๕๖๓.

^๗ อัพยากต มีความหมายเดียวกันกับอัพยาตะ เพราะมาจากบาลีคำเดียวกัน คือ อพฺยากตา ฐมา.

นัยนี้แสดงให้เห็นว่า รูปชั้นที่เป็นกุศลธรรมและอกุศลธรรมไม่มี เฉพาะนามชั้นเท่านั้นที่จะจัดเข้าโดยความเป็นกุศลธรรมและอกุศลธรรม

๒. **อายตนะ** ทั้งฝ่ายกุศลธรรมและฝ่ายอกุศลธรรมจัดเข้าในอายตนะ ๒ เหมือนกัน ดังที่แสดงในอายตนะวิงค์ ปัญหาปุจฉนัยว่า “อายตนะ ๑๐ เป็นอภัยกถุ อายตนะ ๒ ที่เป็นกุศลก็มี ที่เป็นอกุศลก็มี ที่เป็นอภัยกถุก็มี”^{๑๑}

นัยนี้แสดงให้เห็นว่า อายตนะชนิดใดที่เป็นรูปธรรมอย่างเดียวย่อมเป็นกุศลธรรมและอกุศลธรรมไม่ได้ อายตนะชนิดที่เป็นนามจึงจะจัดเข้าเป็นกุศลธรรมและอกุศลธรรมได้

๓. **ธาตุ** ทั้งฝ่ายกุศลธรรมและฝ่ายอกุศลธรรมจัดเข้าในธาตุ ๒ เหมือนกัน ดังที่แสดงในธาตุวิงค์ ปัญหาปุจฉนัยว่า “ธาตุ ๑๖ เป็นอภัยกถุ ธาตุ ๒ ที่เป็นกุศลก็มี ที่เป็นอกุศลก็มี ที่เป็นอภัยกถุก็มี”^{๑๒}

นัยนี้แสดงให้เห็นว่า ธาตุชนิดใดที่เป็นรูปธรรมอย่างเดียวย่อมเป็นกุศลธรรมและอกุศลธรรมไม่ได้ ธาตุชนิดที่เป็นนามจึงจะจัดเข้าเป็นกุศลธรรมและอกุศลธรรมได้

นอกจากนั้นในคัมภีร์ชาดุกถา ก็แสดงสรุปการสงเคราะห์กุศลธรรมและอกุศลธรรมที่มีความเสมอภาคกันทั้งความเป็นชั้น อายตนะและธาตุ ไว้ว่า “สภาวะธรรมที่เป็นกุศล สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลสงเคราะห์เข้าได้กับชั้น ๔ อายตนะ ๒ และธาตุ ๒ [และ] สงเคราะห์เข้าไม่ได้กับชั้น ๑ อายตนะ ๑๐ และธาตุ ๑๖”^{๑๓}

พระพุทธพจน์บทย่อมแสดงให้เห็นถึง กุศลธรรมและอกุศลธรรมที่พิจารณาโดยความเป็นชั้น อายตนะและธาตุแล้ว จะไม่ความแตกต่างกันเลย ย่อมเสมอเหมือนกันทุกประการ

ข. หมวดวิปัสสนาภูมิที่มีความแตกต่างกัน

หมวดวิปัสสนาภูมิที่มีความแตกต่างกัน มี ๓ กลุ่ม ดังนี้

๑. **อริยสัจจะ** ที่เสมอกันคือ มีที่เป็นทุกขสัจจะได้เหมือนกัน ส่วนที่แตกต่างกันคือ ฝ่ายกุศลธรรมเป็นมคฺคสัจจะและสัจจวิมุตติ ส่วนฝ่ายอกุศลธรรมเป็นสมุทฺทสัจจะได้ ดังที่แสดงใน

^{๑๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/ ๑๔๒/๕๘.

^{๑๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/ ๑๓๐/๑๑๕.

^{๑๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/ ๑๘๓/๑๔๓.

^{๑๓} อภิ.ชา. (บาลี) ๓๖/ ๓๓/๑๓, อภิ.ชา. (ไทย) ๓๖/ ๓๓/๒๐. ชั้น ๑ คือ รูปชั้น, อายตนะ ๑๐ คือ โสฬสอายตนะ ๑๐, ธาตุ ๑๖ คือ โสฬสธาตุ ๑๐ ปัญจวิญญานธาตุ ๕ และมนธาตุ ๑.

สังขวิภังค์ ปัญหาปุจฉาถามว่า “สมุทตสังเป็นอกุศล มัคคสังเป็นกุศล นิโรธสังเป็นอัปายากุตต ทุกขสังที่เป็นกุศลก็มี ที่เป็นอกุศลก็มี ที่เป็นอัปายากุตตก็มี”^{๔๔}

นัยนี้แสดงให้เห็นว่า ทั้งฝ่ายอกุศลธรรมและฝ่ายโลกียกุศลธรรมเป็นทุกขสังที่ควรกำหนดรู้ ส่วนสมุทตสังจะย่อมมีเฉพาะฝ่ายอกุศลธรรมที่จะต้องละให้หมดไป โดยดำเนินการเจริญมัคคสังซึ่งเป็นฝ่ายกุศลธรรมเท่านั้น เมื่อเข้าใจดีแล้วจะได้กระทำกิจต่อฝ่ายต่างๆ ได้ถูกต้อง

๒. อินทรีย์ มีที่เสมอกัน คือ อินทรีย์ ๖ คือ มนินทรีย์, จีวิตินทรีย์, โสมนัสสินทรีย์, อุเปกขินทรีย์, วิริยินทรีย์, สมาชินทรีย์ ส่วนที่แตกต่างกัน คือ ฝ่ายกุศลมีพิเศษเฉพาะ ได้แก่ สัทธินทรีย์, สตินทรีย์, ปัญฺณินทรีย์, อนัญญาตัญญูสสามินทรีย์และอัญญินทรีย์ ส่วนฝ่ายอกุศลมีที่พิเศษเฉพาะ คือ โทมนัสสินทรีย์ ดังที่แสดงในอินทริยวิภังค์ ปัญหาปุจฉาถามว่า “อินทรีย์ ๑๐ เป็นอัปายากุตต โทมนัสสินทรีย์เป็นอกุศล อนัญญาตัญญูสสามินทรีย์เป็นกุศล อินทรีย์ ๔ ที่เป็นกุศลก็มี ที่เป็นอัปายากุตตก็มี อินทรีย์ ๖ ที่เป็นกุศลก็มี ที่เป็นอกุศลก็มี ที่เป็นอัปายากุตตก็มี”^{๔๕}

นัยนี้แสดงให้เห็นว่า อินทรีย์ที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนๆ นั้น บางอย่างเกิดได้เฉพาะฝ่ายกุศลธรรมได้แก่ บรรดาอินทรีย์ที่เป็นโสภณเจตสิก คือ สัทธินทรีย์ สตินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ รวมทั้งโลกุตตระอีก ๒ คือ อนัญญาตัญญูสสามินทรีย์และอัญญินทรีย์ มีกำลังในการกำจัดอกุศลธรรมได้ ในขณะที่ฝ่ายอกุศลมีโทมนัสสินทรีย์เป็นกำลังในการประทุษร้าย ส่วนอินทรีย์ ๖ ข้างต้นมีกำลังสนับสนุนทั้งสองฝ่าย

๓. องค์ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ มีที่เสมอกันอยู่ ได้แก่ สัง ขารและกัมมภาวะ ส่วนที่แตกต่างกัน ได้แก่ ฝ่ายอกุศลมี อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน

นัยนี้แสดงให้เห็นว่า ในวงจรสังสารวัฏฏ์ เจตนากรรมทั้งสองฝ่ายย่อมมีส่วนผลักดันให้เวียนเกิดเวียนตายได้เป็นกัมมวัฏฏ์ ฝ่ายอกุศลธรรมมีอกุศลเจตสิกเป็นองค์ประกอบด้วยจึงได้เป็นกิเลสวัฏฏ์ ทำให้วงจรนี้เต็มไปด้วยทุกข์มากกว่าความสุข สังสารวัฏฏ์ จึงได้ชื่อว่า สังสารทุกข์

^{๔๔}อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/ ๒๑๓/๑๘๒.

^{๔๕}อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/ ๒๒๓/๒๐๓. อินทรีย์ ๑๐ ได้แก่ จักขุนทรีย์, โสิตินทรีย์, ฆานินทรีย์, จิวหินทรีย์, กายินทรีย์, อิตถินทรีย์, ปุริสินทรีย์, สุชินทรีย์, ทุกขินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์, อินทรีย์ ๔ ได้แก่ สัทธินทรีย์, สตินทรีย์, ปัญฺณินทรีย์ และอัญญินทรีย์ อินทรีย์ ๖ ได้แก่ มนินทรีย์, จีวิตินทรีย์, โสมนัสสินทรีย์, อุเปกขินทรีย์, วิริยินทรีย์, สมาชินทรีย์.

๔.๓ เปรียบเทียบการส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

การเปรียบเทียบลักษณะการส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรมจำแนกเป็น ๒ นัย คือ (๑) การส่งผลของกุศลธรรม และอกุศลธรรมตามนัยกรรม ๑๒ และ (๒) การส่งผลของกุศลธรรม และอกุศลธรรมตามนัยปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ดังนี้

๔.๓.๑ เปรียบเทียบการส่งผลตามนัยกรรม ๑๒

การส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรมตามนัยกรรม ๑๒ แบ่งเป็น ๓ หมวด หมวดละ ๔ ข้อ ดังต่อไปนี้

ก. หมวด ๑ กิจจตุกกะ

หมวดกิจจตุกกะ ว่าโดยกิจหน้าที่ของกรรม มี ๔ ข้อ การจะเปรียบเทียบลักษณะ กรรมแต่ข้อเพื่อให้เห็นภาพชัดเจน ควรพิจารณาการเปรียบเทียบกรรมจากตารางที่ ๔.๓

ตารางที่ ๔.๓ แสดงการเปรียบเทียบกรรมหมวดกิจจตุกกะของกุศลและอกุศล

กรรม ๔	กุศลธรรม	อกุศลธรรม
๑. ชนกรรม	โลกียกุศลกรรม ๑๓	อกุศลกรรม ๑๒
๒. อุปถัมภกรรม	กามาวจรกุศลกรรม ๘	อกุศลกรรม ๑๒
๓. อุปปีฬกรรม	กามาวจรกุศลกรรม ๘	อกุศลกรรม ๑๒
๔. อุปมาตกรรม	กุศลกรรม ๒๑	อกุศลกรรม ๑๒

จากตารางที่ ๔.๓ จะเห็นได้ว่า ฝ่ายกุศลธรรม หรือ กุศลกรรม ในแต่ละข้อมีจำนวนที่ แตกต่างกันไปบ้าง ส่วนฝ่ายอกุศลธรรม หรืออกุศลกรรมในหมวดนี้มีสถานะเท่ากันทั้ง ๔ ข้อ ได้แก่ อกุศลกรรมทั้ง ๑๒ เมื่อพิจารณาแต่ละข้อจะมีลักษณะดังนี้

๑. ชนกรรม กรรมที่ทำให้วิปากนามขันธ์และกัมมชรูปเกิดได้นี้ ฝ่ายกุศลจะได้แก่ โลกียกรรม สามารถที่จะส่งผลได้ในสุคติภูมิ ส่วนโลกุตตรกุศลกรรมนั้นมีแต่จะตัดภพชาติ จึงไม่จัด อยู่ในข้อนี้ ส่วนฝ่ายอกุศลจะได้แก่ อกุศลกรรมทั้ง ๑๒ สามารถที่จะส่งผลได้ในทุกคติภูมิ อนึ่ง กรรม ทั้งสองฝ่ายนั้นต้องเป็นกรรมชนิดที่ครบกรรมบถจึงจะเป็นชนกรรมได้

๒. อุปถัมภ์ภกกรรม กรรมช่วยอุดหนุนกรรมอื่น ฝ่ายกุศลจะได้แก่ กามาวจรกุศลกรรม ๘ เท่านั้น กุศลชั้นสูงอื่นๆ ไม่นับเข้าในข้อนี้ กุศลอุปถัมภ์ภกกรรมจะช่วยอุดหนุนการส่งผลของกุศลชนกกรรมให้มีสุขสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ฝ่ายอกุศลจะได้แก่ อกุศลทั้ง ๑๒ อกุศลอุปถัมภ์ภกกรรมจะช่วยอุดหนุนการส่งผลของอกุศลชนกกรรมให้มีทุกข์เดือดร้อนมากขึ้น มีข้อที่น่าสังเกต คือ อุปถัมภ์ภกกรรมทั้งสองฝ่ายล้วนอยู่ในระดับกามาวจรกรรม อันเป็นกรรมระดับสามัญ และไม่จำเป็นว่า จะต้องครบกรรมบถหรือไม่ครบก็ตาม สามารถที่จะเป็นอุปถัมภ์ภกกรรมได้ทั้งสิ้น

๓. อุปปีฬกรรม กรรมเบียดเบียนกรรมอื่น ฝ่ายกุศลจะได้แก่ กามาวจรกุศลกรรม ๘ และฝ่ายอกุศลก็จะได้แก่ อกุศลกรรมทั้ง ๑๒ เช่นเดียวกับอุปถัมภ์ภกกรรม ทั้งนี้ ก็เพราะอุปปีฬกรรมนี้ก็ได้อุปถัมภ์ภกกรรมนั่นเอง เช่นที่แสดงไปแล้วว่า กุศลกรรมอุดหนุนส่งเสริมกุศลกรรมให้มีกำลังกล้าแข็งขึ้นเพียงใด ก็ย่อมเป็นการเบียดเบียน อกุศลกรรมนั้น ให้อกุศลกรรมมีกำลังลดน้อยถอยลงเพียงนั้น ฝ่ายอกุศลก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน อุปปีฬกรรมนี้จึงไม่จำเป็นต้องเป็นกรรมที่ครบกรรมบถเสมอไป กรรมชนิดนี้จะบั่นทอนอำนาจการส่งผลของกรรมฝ่ายตรงกันข้ามให้ลดกำลังลง

๔. อุปฆาตกรรม กรรมตัดรอนอำนาจของกรรมอื่นอย่างเด็ดขาด ฝ่ายกุศลจะได้แก่ กุศลกรรมทั้ง ๒๑ ทั้งนี้เพราะกุศลกรรมทุกระดับที่มีกำลังกล้าแข็งเพียงพอจะสามารถตัดกรรมอื่นได้เด็ดขาดมิใช่เพียงบั่นทอนกำลังดังเช่นอุปปีฬกรรม มีทั้งที่ตัดอกุศลกรรมและกุศลกรรมที่อ่อนกำลังกว่าก็มีโดยเฉพาะอำนาจของโลกุตตรกุศลกรรมที่ตัดภพตัดชาติ จึงนับเป็นกุศลอุปฆาตกรรมอย่างแท้จริง ส่วนฝ่ายอกุศลจะได้แก่อกุศลกรรมทั้ง ๑๒ ที่ครบกรรมบถมีกำลังมากสามารถจะตัดรอนอำนาจการส่งผลของโลกียกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่อ่อนกำลังกว่าได้ ส่วนโลกุตตรกุศลกรรมนั้นอกุศลไม่อาจที่จะไปตัดรอนหรือเบียดเบียนได้อย่างเด็ดขาด

สรุปได้ว่า การส่งผลของกรรมในหมวดกิจจตุกกะนี้ อกุศลกรรมทั้ง ๑๒ สามารถจัดเข้าได้ครบทั้ง ๔ ข้อ ในขณะที่ฝ่ายกุศล เฉพาะกามาวจรกุศลกรรม ๘ เท่านั้นที่จัดเข้าได้ครบ महัคคกุศลกรรม ๕ คือ รูปาวจรกุศลกรรม ๕ และอรุปาวจรกุศลกรรม ๔ ย่อมจัดเข้าได้ในชนกกรรมและอุปฆาตกรรมเท่านั้น ส่วนโลกุตตรกุศลกรรมย่อมจัดเข้าได้เฉพาะอุปฆาตกรรม แสดงถึงกุศลกรรมมีหลายระดับอำนาจการส่งผลจึงแตกต่างกันไป ในขณะที่อกุศลกรรมสามารถแทรกซึมได้ในทุกข้อ เนื่องจากเป็นตัวละครสำคัญที่นำทุกข์มาให้ในสังสารวัฏฏ์

ข. หมวด ๒ ปากทานจตุกกะ

หมวดปากทานจตุกกะ ว่าโดยลำดับแห่งการให้ผลของกรรม มี ๔ ข้อ การจะเปรียบเทียบลักษณะกรรมแต่ละข้อเพื่อให้เห็นภาพชัดเจน ควรพิจารณาจากตารางที่ ๔.๔ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๔.๔ แสดงการเปรียบเทียบกรรมหมวดปากทานจตุกกะของกุศลและอกุศล

กรรม ๔	กุศลธรรม	อกุศลธรรม
๑. ครุกรรม	มหัคคตกุศลกรรม ๕	นิยตมิจฉาทิฎฐิกรรมและปัญจันตริยกรรม
๒. อาสันนกรรม	กามาวจรกุศลกรรม ๘	อกุศลกรรม ๑๒
๓. อาจิณณกรรม	กามาวจรกุศลกรรม ๘	อกุศลกรรม ๑๒
๔. กุฏิตตากรรม	กามาวจรกุศลกรรม ๘	อกุศลกรรม ๑๒

จากตารางที่ ๔.๔ จะเห็นได้ว่า กรรมทั้ง ๔ ข้อมีความแตกต่างกันอย่างชัดเจน ทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศลจะมีสภาวะธรรมแตกต่างกัน ดังจะได้แสดงเปรียบเทียบตามลำดับดังนี้

๑. ครุกรรม กรรมหนักที่มีกำลังมากสามารถส่งผลนำเกิดในชาติหน้าได้ก่อนกรรมอื่นๆ ฝ่ายกุศลจะได้แก่ มหัคคตกุศลกรรม ๕ คือ ฌานกุศลที่มีกำลังมากสามารถส่งผลนำเกิดในพรหมโลกได้ตามอำนาจฌานกุศลของตน หากมีหลายฌาน ฌานชั้นสูงที่สุดย่อมได้โอกาสส่งผลก่อนฌานอื่นๆ ส่วนฝ่ายอกุศลเกี่ยวเนื่องนิยตมิจฉาทิฎฐิกรรมและปัญจันตริยกรรมที่บุคคลทำแล้วย่อมไม่อาจมีกรรมอื่นใดมาขวางกั้นได้ กรรมนั้นย่อมส่งผลนำเกิดในนิรยภูมิในชาติหน้าอย่างแน่นอน ฝ่ายอกุศลครุกรรมถ้ากระทำหลายอย่างกรรมที่หนักที่สุดจะได้โอกาส ในการส่งผล ส่วนที่กรรมเหลือก็ทำหน้าที่อุปถัมภ์อกุศลกรรมที่ส่งผลนั้น ฉะนั้น ความแตกต่างระหว่างกุศลครุกรรมและอกุศลครุกรรม ย่อมเห็นได้ชัดเจนว่า อกุศลครุกรรมนั้น แม้ว่าตนจะไม่มีโอกาสเป็นผู้ส่งผลแต่ก็มีฐานะเป็นผู้อุปถัมภ์กรรมได้ ส่วนกุศลครุกรรมนั้น เมื่อตนไม่มีโอกาสได้ส่งผลแล้วก็ไปเป็นอโหสิกรรมไป ไม่มีฐานะที่จะเป็นอุปถัมภ์กรรมได้^{๑๖}

อนึ่ง ถ้าบุคคลใดกระทำทั้งกุศลครุกรรมและอกุศลครุกรรมในภพชาติเดียวกันแล้วอำนาจของอกุศลครุกรรมที่ กิดขึ้นภายหลังย่อมตัด รอนกุศลครุกรรมนั้นจนหมดสิ้นแล้วทำหน้าที่ส่งผลไปเกิดในนิรยภูมิต่อไป ดังกรณีพระเวททัตที่ได้อโหสิกรรมคือ มหัคคตกุศลกรรมแล้วทำอนันตริยกรรม ได้แก่ โลหิตตูปบาทและสังฆเภท ในภายหลังนั้น อำนาจของอนันตริยกรรมทำให้มหัคคตกุศลกรรมเสื่อมไปหมดสิ้น และส่งผลให้ไปเกิดในนิรยภูมิ^{๑๗}จนถึงทุกวันนี้ เป็นต้น

๒. อาสันนกรรม กรรมที่เกิดขึ้นในเวลาใกล้ตาย ซึ่งมีทั้งที่กระทำในเวลาใกล้ตายหรือ ที่ระลึกได้ในเวลาใกล้ตาย ฝ่ายกุศลได้แก่ กามาวจรกุศลกรรม ๘ ฝ่ายอกุศลได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ ที่เกิดขึ้นในมรณาสันนกาลหรือใกล้ตาย บุคคลที่ไม่ได้ป ระกอบครุกรรมใดๆ ไม่ว่าจะเป็น

^{๑๖} พระอรรถกถาสัมปิณณสอ สัมมาจริยะ , ปรมัตถสอติกะ มหาอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ-มรณุปปัตติจตุกกะ, หน้า ๓๕.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๘๐/๒๒๘, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๘๐/๒๘๓.

ฝ่ายกุศลหรือฝ่ายอกุศล ในเวลาใกล้ตายหากได้กระทำความกรรมก่อนตาย หรือ ระลึกถึงกรรมที่เคยมาแล้ว และยึดกรรมนั้นเป็นอารมณ์อย่างเหนียวแน่นอำนาจกรรมนั้นย่อมส่งผลนำไปเกิดในคติที่สมควรแก่กรรมนั้นนั่นเอง ซึ่งอาจจะเป็นฝ่ายกามาวจรกุศลกรรม นำเกิดในกามสุคติภูมิ หรือ ฝ่ายอกุศลกรรมนำเกิดในทุคติภูมิก็ได้ อาสันนกรรมจึงเป็นกรรมที่สำคัญมากเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญของมนุษย์^{๔๔} ดังนั้น จึงนิยมมีการเตือนสติแก่ผู้ที่มีอาการใกล้จะตาย เพราะถ้าเผลอพลั้งขาดสติแล้วตาย จะทำให้อกุศลอาสันนกรรมส่งผลนำเกิดในทุคติภูมิได้ แต่ถ้ารักษาสติได้กระทำกุศลหรือระลึกถึงกุศลได้ก่อนตายก็ยังพอหวังได้ว่าจะได้เกิดในสุคติภูมิด้วยอำนาจกุศลอาสันนกรรมได้

๓. อาจิณณกรรม หรือ พหุลกรรม กรรมที่กระทำเสมอๆ บ่อยครั้ง หรือระลึกถึงบ่อยๆ ฝ่ายกุศลจะได้แก่ กามาวจรกุศลกรรม ๘ ฝ่ายอกุศลได้แก่ อกุศล กรรม ๑๒ สังเกตเห็นได้ว่าเป็นกรรมระดับสามัญ คือ กามาวจรกรรมทั้งสิ้น เพราะเป็นกรรมที่ทำได้บ่อยๆ เป็นการสะสมกำลังของกรรมนั้นให้มีอำนาจในการส่งผลมากขึ้นโดยปกติจะส่งผลในปวัตติกาล แต่ถ้าไม่มีครุกรรมและอาสันนกรรมแล้ว อาจิณณกรรมก็จะส่งผลในปฏิสนธิกาลได้เช่นเดียวกัน

อนึ่ง ในระหว่างอาสันนกรรมและอาจิณณกรรม เมื่อพิจารณาในด้านที่เป็นปกติแล้ว อาจิณณกรรมหรือพหุลกรรมย่อมมีกำลังมากกว่าอาสันนกรรม เพราะเป็นกรรมที่ทำอยู่เสมอๆ ฉะนั้น ในวิสุทธิมรรคอรรรคถาและอังคุตตรอรรรคถา จึงแสดงกรรมให้ผลตามลำดับว่า

กรรมมี ๔ อย่าง ที่ว่าโดยการให้ผลตามลำดับคือ ครุกรรม กรรมอันหนักอย่างหนึ่ง พหุลกรรม กรรมที่ทำหลายๆ ครั้งอย่างหนึ่ง อาสันนกรรม กรรมที่ทำเมื่อใกล้จะตายอย่างหนึ่ง กุฎตดากรรม กรรมที่ได้เคยทำมาแล้วในภพก่อนอย่างหนึ่ง^{๔๕}

๔. กุฎตดากรรม กรรมเล็กน้อย ฝ่ายกุศลได้แก่ กามาวจรกุศลกรรม ๘ ฝ่ายอกุศลได้แก่ อกุศลกรรมทั้ง ๑๒ เป็นระดับกามาวจรกรรม ที่ไม่ใช่กรรมมี กำลังมากเหมือนกรรม ๓ ประเภทที่กล่าวมาข้างต้น ที่กระทำในชาตินี้บ้าง เคยทำไว้ในชาติก่อนๆ บ้าง ส่วนใหญ่จะไม่ครอบงำกรรมบถจึงมีกำลังเล็กน้อย ถ้าไม่มีกรรมใหญ่ๆ ทั้ง ๓ แล้วก็จะได้อโอกาสในการส่งผล ซึ่งอาจจะเป็นฝ่ายกุศลหรือฝ่ายอกุศลก็ได้ เพราะสัตว์ทั้งหลายล้วนสะสมกุฎตดากรรมไว้จำนวนมากทั้งฝ่ายกุศลก็มี ฝ่ายอกุศลก็มี

^{๔๔}พระเทพกิตติปัญญาคูณ (กิตติวุฒ โภทฺธิ ภิคุญ), กรรม-การให้ผล, (กรุงเทพมหานคร ; โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖๕.

^{๔๕}พระสังฆมุนีโชติโก ฐมมาจริยะ, ปรมัตถโชติโก มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ-มรณูปัตติจตุกกะ, หน้า ๔๐.

สรุปได้ว่า การส่งผลของกรรมในหมวดปากกาลงตุกจะนี้ กล่าวถึงกรรมที่สามารถจะส่งผลได้ในชาติที่ ๒ คือ ชาติหน้า เรียงตามลำดับความหนักเบา ๑๒ กรรม ทั้งสองฝ่ายจะมีความแตกต่างกันข้างชัดเจนในส่วนของการกรรมกับกรรมอื่นๆ กล่าวคือ ฝ่ายกุศลครุกรรม อันได้แก่มหัคคตกุศลกรรม ในขณะที่กุศลกรรมที่เหลืออีก ๓ ล้วนเป็นกามาวจรกรรมทั้งสิ้น ส่วนฝ่ายอกุศลครุกรรม อันได้แก่ นิยตมิฉนาทวิภูติกรรมและปัญหานันตริยกรรม เท่านั้น ส่วนอกุศลกรรมที่เหลืออีก ๓ ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ แต่ต้องเว้นกรรมที่เกี่ยวข้องอกุศลครุกรรมนั้น แสดงถึงขอบเขตของกำลังของการกรรมนั้นมีมากเป็นพิเศษกว่ากรรมสามัญทั่วไป

ค. หมวด ๓ ปากกาลงตุกจะ

หมวดปากกาลงตุกจะ ว่าด้วยเวลาแห่งการส่งผลของกรรม มี ๔ ข้อ การเปรียบเทียบลักษณะกรรมแต่ละข้อเพื่อให้เห็นภาพชัดเจน ควรพิจารณาตามตารางที่ ๔.๕

ตารางที่ ๔.๕ แสดงการเปรียบเทียบกรรมหมวดปากกาลงตุกจะของกุศลและอกุศล

กรรม ๔	กุศลธรรม	อกุศลธรรม
๑. ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม	กามาวจรกุศลกรรม ๘ ซึ่งประกอบในชวนจิตที่ ๑ และโลกุตตรกุศลกรรม ๔	อกุศลกรรม ๑๒ ซึ่งประกอบในชวนจิตที่ ๑
๒. อุปัชฌายเวทนียกรรม	กามาวจรกุศลกรรม ๘ ซึ่งประกอบในชวนจิตที่ ๗ และ มหัคคตกุศลกรรม ๔	อกุศลกรรม ๑๒ ดวง ซึ่งประกอบในชวนจิตที่ ๗
๓. อปรมาปรเวทนียกรรม	กามาวจรกุศลกรรม ๘ ซึ่งประกอบในชวนจิตที่ ๒ ถึงที่ ๖	อกุศลกรรม ๑๒ ซึ่งประกอบในชวนจิตที่ ๒ ถึงที่ ๖
๔. อโหสิกรรม	กุศลกรรมที่ส่งผลแล้ว หรือ หมดโอกาสส่งผลแล้ว	อกุศลกรรมที่ส่งผลแล้ว หรือ หมดโอกาสส่งผลแล้ว

จากตารางที่ ๔.๕ จะเห็นได้ว่า การส่งผลของกรรมจะเกี่ยวเนื่องกับชวนจิตในแต่่วิติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกาม ชวนจิต ที่ชี้ชัดถึงลำดับของชวน จิตกับเวลาที่จะส่งผลทั้งฝ่ายกุศล และฝ่ายอกุศล ดังจะได้เปรียบเทียบตามลำดับดังนี้

๑. **ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม** กรรมที่ส่งผลได้ในภพปัจจุบัน ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกามาวจรกรรม ทั้งสองฝ่ายจะเกี่ยวเนื่องกับชวนจิตดวงที่ ๑ ของกามชวนจิตจิต กล่าวคือ ฝ่ายกุศล ได้แก่ กามาวจรกุศลกรรมซึ่งประกอบด้วยชวน จิตดวงที่ ๑ ฝ่ายอกุศล ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ ซึ่งประกอบในชวนจิตดวงที่ ๑ เป็นกรรมที่มีกำลังไม่เพียงพอที่ส่งผลในชาติต่อไปได้เพราะขาด

การอุปการะจาก ชวนะประเภทเดียวกันโดยความเป็นอาเสวนปัจฉัย ^{๒๐} ในส่วนของฝ่ายกุศลยังมี โลกุตตรกุศลกรรมซึ่งจะส่งผลในชาตินี้อย่างแน่นอนและส่งผลให้เกิดมัลลกันันตรผลขึ้นติดต่อกันที่แน่นอน จะไม่เกี่ยวกับชวนะดวงที่ ๑ แต่อย่างใด เพราะอำนาจของโลกุตตรกุศลกรรม หรือ มัลลกรรมนั้นมีความพิเศษและอานุภาพยิ่งใหญ่มา ไม่ต้องรอกาลเวลาส่งผลเหมือนโลกียกรรม

๒. อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมที่ส่งผลในชาติหน้า หรือ ชาติที่ ๒ นับจากชาตินี้ไป ในส่วนที่เกี่ยวกับกามาวจรกรรม ทั้งสองฝ่ายจะเกี่ยวเนื่องกับชวนะจิตดวงที่ ๑ ของกามชวนะวิถิจิต กล่าวคือ ฝ่ายกุศล ได้แก่ กามาวจรกุศลกรรมซึ่งประกอบด้วยชวนะจิตดวงที่ ๑ ฝ่ายอกุศล ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ ซึ่งประกอบในชวนะจิตดวงที่ ๑ เช่นกัน เป็นกรรมที่เกิดขึ้นในชวนะดวงสุดท้าย มีกำลังมากพอสมควร เพราะจะส่งผลได้เฉพาะในชาติหน้า ฝ่ายอกุศลจะมีอกุศลครุ ๑๑ กรรม คือนิยตมิจาทิฏฐิกรรมและปัญจกันทรียกรรมซึ่งก็เป็นอกุศลกรรมในชวนะดวงที่ ๑ เท่านั้นที่ส่งผลไปในนิรยุมิชาติหน้าได้ ทางฝ่ายกุศลก็มีกุศลครุกรรม ได้แก่ มหัคคตกุศลกรรม ๕ ที่ส่งผลในชาติหน้าเช่นเดียวกัน แต่ไม่ได้จำเพาะว่าเป็นชวนะจิตดวงใด เพราะในอัปนาชวนะวิถิจิตไม่ได้จำกัดว่าชวนะดวงใดจะส่งผลเวลาใด เนื่องจากมหัคคตกุศลย่อมมีอำนาจส่งผลในชาติที่ ๒ เหมือนกันทั้งสิ้น เมื่อไม่ได้โอกาสส่งผลก็จะกลายเป็นอโหสิกรรมไป กล่าวโดยรวม แล้ว อุปปัชชเวทนียกรรมจะ ได้แก่ กรรม ๔ อย่างในหมวดปากทานจตุกกะนั่นเอง เพราะเป็นแสดงกรรมที่สามารถส่งผลไปเกิดในชาติที่ ๒ จึงนับว่าเป็นอุปปัชชเวทนียกรรมอย่างแน่นอน

๓. อปรปริยเวทนียกรรม กรรมที่สามารถส่งผลได้ในชาติที่ ๓ เป็นต้นไป มีเฉพาะกามาวจรกรรม ทั้งสองฝ่ายจะเกี่ยวเนื่องกับชวนะจิตดวงที่ ๒ ถึง ๖ ของกามชวนะวิถิจิต กล่าวคือ ฝ่ายกุศล ได้แก่ กามาวจรกุศลกรรมซึ่งประกอบด้วยชวนะจิตดวงที่ ๒ ถึง ๖ ฝ่ายอกุศล ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ ซึ่งประกอบในชวนะจิตดวงที่ ๒ ถึง ๖ กรรมชนิดนี้ถือว่า มีกำลังมากเพราะแม้ผ่านไปหลายภพชาติ ก็ยังมีความสามารถตามส่งผลได้จนกว่าผู้นั้นจะเข้าสู่พระนิพพาน เปรียบเหมือนสุนัขล่าเนื้อที่ไล่ตามทันเมื่อใด ก็ขบกัดเนื้อเมื่อนั้น

๔. อโหสิกรรม กรรมที่ไม่ส่งผลแล้ว เพราะเหตุที่ได้ส่งผลไปแล้วบ้าง กรรมที่ไม่มีผลบ้าง คือ กรรมดีของพระอรหันต์ และไม่มีผู้ที่จะรับผลกรรมแล้วบ้าง ฉะนั้น ฝ่ายกุศลจึงได้แก่ กุศลกรรมทั้ง ๒๑ และฝ่ายอกุศล ได้แก่ อกุศลกรรมทั้ง ๑๒ ที่จะไม่ส่งผลแล้ว

^{๒๐} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑๒/๓๒. ถาธบาลีว่า ติฏฐ ฐมมเวทนียํ ปจฺม ชวนํ ภเว อตฺตสาเสวน นตฺตาวา อสมมุตฺตํ ภวานตฺตร. อ้างใน พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมมาจริยะ, ปรมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒.

อนึ่ง การทำกุศลที่เป็นอโหสิกรรมเป็นส่วนมากและวิธีแก้ไข กล่าวคือ บุคคลที่กระทำกุศลโดย ไม่มีความตั้งใจโดยเฉพาะ เพียงแต่กระทำโดยเฉินๆ แล้ว จะไม่มีกำลังพอที่จะสืบต่อในชั้นสันดานเป็นลำดับได้ เมื่อไม่มีโอกาสส่งผลในปวัตติกาลก็กลายเป็นอโหสิกรรมไป ด้วยเหตุที่มีอินทรีย์ทั้ง ๕ อ่อนแอ จึงต้องแก้ที่ปัญญินทรีย์ให้มีกำลังแก่กล้าขึ้น คือ ต้องหมั่นพ ยายามศึกษาอบรมให้เกิดความรู้ในพระพุทธศาสนา ตลอดจนความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายให้ดีพอ อินทรีย์อื่นที่เหลืออีก ๔ ก็จะแก่กล้าขึ้นโดยลำดับ ป้องกัน ตัณหา ทิฏฐิ ออกหน้าออกตา อันเนื่องมาจากโมหะเป็นเหตุ กุศลนั้นๆ ก็จะพ้นจากการกลายเป็นอโหสิกรรมเสียได้^{๒๑}

วิธีแก้ไขของกุศลกรรมไม่ให้มีโอกาสส่งผล คือ ให้เป็นอโหสิกรรม พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะแสดงไว้ ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะว่า

ผู้ที่มีความเชื่อเรื่องกรรมและผลของกรรม แต่เมื่อเหตุได้ทำอกุศลกรรมแล้ว มีความรู้สึก รับผิดชอบเกิดขึ้น ต้องทำการอธิษฐานใจตนว่า เราจะไม่ทำทุจริตเช่นนี้อีกต่อไป แล้วไม่หวนคิดถึงเรื่องเหล่านั้นอีก พร้อมทั้งพยายามสร้างกุศลอาจิณณกรรมให้เกิดขึ้นอยู่เสมอ คือ มีการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม หรือ อ่านหนังสือธรรมะเสมอๆ หรือสวดมนต์ไหว้พระ ใส่บาตร แผ่ส่วนบุญแผ่เมตตาเสมอๆ หรือ รักษาศีล ๕ ศีล ๘ บวชเป็นชี เป็นพระ หรือมีการเจริญสมถกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐานอยู่เสมอ ถ้าปฏิบัติดังกล่าวมาแล้วนี้จนตลอดชีวิตแล้ว อกุศลทิฏฐิฐัมมเวทนียกรรม และอุปชชเวทนียกรรมนั้น แม้จะไม่กลายเป็นอโหสิกรรมไปได้ก็จริง แต่ก็ทำให้การส่งผลของอกุศลกรรมชนิ คนี้เบาบางลงไปได้ด้วยอำนาจแห่งกุศลอาจิณณกรรมนั่นเอง^{๒๒}

อกุศลอปราปริยเวทนียกรรมที่จะเป็นอโหสิกรรมได้ ต้องพร้อมคุณสมบัติ ๕ ประการ^{๒๓} ได้แก่ ผู้มีบุญอันได้ทำไว้ในกาลก่อน และมีจักร ๔ ในปัจจุบัน ในการที่ให้อภัยพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๕ อย่างทุกๆ ชาติ ใต้นั้น มีความสำคัญ อยู่ที่ว่ากระทำในภพนี้ กล่าวคือ จะต้องประพติดตนให้เป็นผู้ที่อยู่ในศีลธรรม มีการบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา อยู่เสมอ แล้วตั้งความปรารถนาไว้ว่า “ขอให้การบำเพ็ญกุศลของข้าพเจ้านี้จะเป็นอุปนิสัยปัจจัยไปทุกๆ ชาติด้วย” มีความพอใจอยู่ในสถานที่ที่ประกอบด้วยศีลธรรม และตั้งความปรารถนาว่า “ขอให้

^{๒๑} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒, หน้า ๖๓-๖๔.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^{๒๓} คุณสมบัติ ๕ ประการ ได้แก่ ๑. ปุเพกตปุญญตา ความเป็นผู้ได้สร้างสมกุศลไว้แต่ปางก่อน ๒. ปฏิรูปเทสวาส การได้อยู่ในถิ่นฐานที่ประกอบด้วยศีลธรรม ๓. สปปริสุปนิสสุย การได้คบหาสมาคมกับสัตบุรุษ ๔. สทุทมมุตสวาน การได้ฟังพระสัทธรรม และ ๕. อุตตสมุมาปณิธิ การตั้งตนไว้ในทางที่ถูก.

“ได้เกิดอยู่ในสถานที่ที่ประกอบไปด้วยศีลธรรมทุกๆ ชาติ” ในการสมาคมต้องไม่เกลือกกลั้วกับคนพาล พยายามคบหาสมาคมกับผู้มีความรู้และมีศีลธรรม และตั้งความปรารถนาว่า “ขอให้ได้พบกับสัตว์บุรุษทุกๆ ชาติ” ต้องสนใจฟังและศึกษาในธรรมะที่มีประโยชน์ และถูกต้อง กับทั้งตั้งความปรารถนาว่า “ด้วยอำนาจแห่งการฟังการศึกษาธรรมะของข้าพเจ้านี้ จงเป็นพลบปัจจัยให้ข้าพเจ้าได้มีโอกาสฟัง และเรียนธรรมะที่ถูกต้องทุกๆ ชาติไป” มีการรักษากาย วาจา ใจ ของตนให้เป็นไปในทางสุจริตอยู่เสมอ และตั้งความปรารถนาว่า “ด้วยอำนาจแห่งการที่ข้าพเจ้าได้ประพฤติกาย วาจา ใจ ในทางสุจริตนี้ ขอจงเป็นอุปนิสัยปัจจัยให้ข้าพเจ้าได้มีจิตใจตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม และได้ประพฤติอยู่แต่ในทางสุจริตทุกๆ ชาติไป” การปฏิบัติที่จะทำให้เป็นผู้ถึงพร้อมโดยอาศัยศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา อย่างแก่กล้าแล้ว ก็อาจสามารถทำให้ผู้นั้นได้เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๕ อย่าง ในภพต่อไป ได้ทุกชาติ จนกว่าจะเข้าสู่พระนิพพาน^{๒๔}

๔.๓.๒ เปรียบเทียบการส่งผลตามนัยปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

การส่งผลของกรรมมีทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล มีความแตกต่างกันไปดังต่อไปนี้

ก. การส่งผลของกุศลธรรม และอกุศลธรรมในปฏิสนธิกาล

การเปรียบเทียบลักษณะการส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรมในปฏิสนธิกาล มีลักษณะที่แตกต่างกันหลายประการ ผู้วิจัยจำแนกเป็น ๕ ประเภท คือ (๑) ภูมิ ๓๑ (๒) ชั้น (๓) วิบากจิตตูปบาท (๔) ปฏิสนธิกัมมรูป และ (๕) บุคคล ดังแสดงเปรียบเทียบในตารางที่ ๔.๖

ตารางที่ ๔.๖ แสดงการเปรียบเทียบการส่งผลของกุศลและอกุศลในปฏิสนธิกาล

ประเภทการส่งผล	การส่งผลของกุศลธรรม	การส่งผลของอกุศลธรรม
๑. ภูมิ ๓๑	สุคติภูมิ ๒๓	ทุคติภูมิ ๔
๒. ชั้น	ชั้น ๕, ชั้น ๔, ชั้น ๑	ชั้น ๕
๓. วิบากจิตตูปบาท	สุคติปฏิสนธิจิตตูปบาท ๑๘	ทุคติปฏิสนธิจิต ๑เจตสิก ๑๐
๔. ปฏิสนธิกัมมรูป	ปฏิสนธิกุศลกัมมรูป ๑๘ – ๑๓ – ๕	ปฏิสนธิอกุศลกัมมรูป ๑๘
๕. บุคคล	สุคติบุคคล ๖	ทุคติบุคคล ๑

^{๒๔} พระสังฆมณฑลสังฆคัมภีร์ ธรรมชาจรียะ, ปรมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ, หน้า ๖๕.

จากตารางที่ ๔.๖ จะเห็นได้ว่า การส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรมมีความแตกต่างกันในหลายมุมมอง ดังนี้

๑, ภูมิ คือ สถานที่ที่ส่งผลปฏิสนธิ ฝ่ายกุศลธรรมสามารถส่งผลนำปฏิสนธิได้ใน สุกตภูมิ ๒๗ ได้แก่ กามสุกตภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๖ และอรุณภูมิ ๔ ส่วนฝ่ายอกุศลสามารถส่งผลได้เพียง ทุกตภูมิ หรือ อบายภูมิ ๔ เท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากโลกียกุศลธรรม มี ๓ ระดับภูมิธรรม จึงส่งผลได้ ๓ ระดับภูมิ รวม ๒๗ ภูมิ กล่าวคือ กามาวจรกุศลธรรม ส่งผลให้ปฏิสนธิในกามสุกตภูมิ ๗ รูปาวจรกุศลธรรมส่งผลให้ปฏิสนธิในรูปภูมิ ๑๖ และอรุณาวจรกุศลธรรมส่งผลให้ปฏิสนธิใน อรุณภูมิ ๔ ในขณะที่ฝ่ายอกุศลธรรมมีเพียงระดับกามภูมิเท่านั้น จึงส่งผลได้ในระดับกามภูมิชั้นต่ำ คือ อบายภูมิ ๔ อันเป็นทุกตภูมิ การเปรียบเทียบในลักษณะภูมินี้ทำให้เห็นความแตกต่างในการส่งผลของสองฝ่ายแยกกันชัดเจน การที่จะเกิดซ้ำภูมิกันย่อมไม่มีทางเป็นไปได้เลย

๒, วัชระ คือ การส่งผลของกรรมทำให้เกิดวัชระได้เท่าไร ก็จะทำให้เห็นได้ว่า ฝ่ายกุศลสามารถส่งผลเกิดเป็นวัชระ ๕ ก็มี วัชระ ๔ ก็มี วัชระ ๑ ก็มี แล้วแต่ภพภูมิที่เกิด นั่นคือ ถ้ากุศลธรรมส่งผลให้ปฏิสนธิในกามสุกตภูมิ ๗ และรูปภูมิ ๑๖ เว้นอสัญญสัตตภูมิ ย่อม ทำให้มีวัชระ ๕ เกิดได้ เรียกภูมิตำนี้ว่า สุกตปิณฑะโวการภูมิ หมายความว่า สุกตภูมิที่มีวัชระทั้ง ๕ ถ้ากุศลธรรมส่งผลให้ปฏิสนธิในอรุณภูมิ ๔ ย่อม ทำให้ มีเฉพาะนามวัชระ ๔ เกิดได้ เรียกภูมิตำนี้ว่า จตุโวการภูมิ หมายความว่า ภูมิที่มีเพียงนามวัชระ ๔ ถ้ากุศลธรรมส่งผลให้ปฏิสนธิใน ออสัญญสัตตภูมิ ๑ ย่อมมีเฉพาะรูปวัชระอย่างเดียว เรียกภูมิตำนี้ว่า เอกโวการภูมิ หมายความว่า ภูมิที่มีเพียงรูปวัชระเท่านั้น ในมุมมองแสดงความหลากหลายของกุศลธรรมชัดเจน ส่วนฝ่ายอกุศลย่อมส่งผลให้เกิดเป็นวัชระ ๕ ประเภทเดียว แม้จะเกิดได้ในทุกต ๔ ภูมิ อบายสัตตวิมีความแปลกแตกต่างกัน บางชนิดก็บพร่องอวัยวะบางอย่างไปก็ตาม แต่เมื่อนับโดยความเป็นวัชระแล้วอบายสัตตวิ ทุกชนิดย่อมมีวัชระ ๕ ครอบด้วยกันทั้งสิ้น จะส่งผลให้เกิดเพียงนามวัชระ ๔ หรือ รูปวัชระอย่างเดียวนั้น เป็นไปไม่ได้เลย

๓, วิกาลจิตตูปบาท คือ วิกาลจิต และเจตสิกที่ประกอบ ฝ่ายกุศลสามารถส่งผลให้เกิดสุกตปฏิสนธิจิตตูปบาท ๑๘ จำแนกได้เป็น (๑) กามสุกตปฏิสนธิจิตตูปบาท ๕ (๒) รูปาวจรปฏิสนธิจิตตูปบาท ๕ (๓) อรุณาวจรปฏิสนธิจิตตูปบาท ๔ ส่วนที่เป็นอกุศลธรรมสามารถส่งผลได้เพียงทุกตปฏิสนธิจิตตูปบาท ๑ เท่านั้น ทั้งนี้ก็เพราะกุศลธรรมมีหลายระดับชั้นเฉพาะ โลกียกุศลธรรมที่สามารถส่งผลให้ปฏิสนธิได้มี ๓ ภูมิ ทำให้ส่งผลนำปฏิสนธิได้ ๓ ระดับรวมปฏิสนธิจิตตูปบาท ๑๘ ได้แก่ อุเบกขาสันติธรรมกุศลวิปากจิต ๑ มหาวิปากจิต ๘ รูปาวจรวิปากจิต ๕ และ

อรุณาจารย์ปากจิต ๔ เจตสิกที่ประก อบ ๓๕ ฝ่ายอกุศล จะมีทุกตปฏิสันธิจิตอุปบาท ๑ ได้แก่ อุเบกขาสันตริณอกุศลวิปากจิต ๑ เจตสิกที่ประกอบ ๑๐

๔. **ปฏิสันธิกัมมชรูป** คือ รูปที่เกิดจากกรรมในปฏิสันธิกาล ฝ่ายอกุศลสามารถส่งผลให้เกิดปฏิสันธิกัมมชรูปที่แตกต่างกันไป ในแต่ละระดับภูมิ กล่าวคือ (๑) ในกามสุคติภูมิ มีปฏิสันธิกัมมชรูปเกิดได้ ๑๘ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อุปจยรูป ๑ และอวินิพโกกรูป ๘ (๒) ในรูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตตภูมิ มีปฏิสันธิกัมมชรูปเพียง ๑๓ เท่านั้น ได้แก่ จักขุปสาทรูป ๘ โสตปสาทรูป หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อุปจยรูป ๑ และอวินิพโกกรูป ๘ ส่วนที่เว้นไปมี ๕ รูป คือ ฌานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป กายปสาทรูป และภาวรูป ๒ และ (๓) ในอสัญญสัตตภูมิ ๑ มีปฏิสันธิกัมมชรูปเพียง ๕ เท่านั้น ได้แก่ ชีวิตรูป ๑ และอวินิพโกกรูป ๘ การที่ในรูปภูมิ ๑๕ และอสัญญสัตตภูมิต้องเว้นกัมมชรูปบางอย่างไป มิใช่ว่าเป็นอำนาจอกุศลกรรมบพพร่อง หากแต่กัมมชรูปที่เกิดขึ้นในภพภูมิเหล่านี้จะมีเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ส่วนที่ไม่จำเป็นจึงไม่เกิดขึ้น ในขณะที่ฝ่ายอกุศลสามารถส่งผลให้เกิดปฏิสันธิกัมมชรูปได้เต็ม ๑๘ เช่นเดียวกับที่เกิดในกามสุคติภูมิ ถ้ามีอธิบายสัตว์บางชนิดขาดอวัยวะบางอย่าง ที่เกี่ยวกับกัมมชรูปแต่ละชนิดก็ต้องยกเว้นกัมมชรูปชนิดนั้นไป เช่น จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา ภาวะ เป็นต้น แต่เมื่อกล่าวโดยรวมแล้วย่อมได้กัมมชรูป ๑๘

๕. **บุคคล** คือ ผู้ที่ถือกำเนิดในภพภูมิต่างๆ ด้วยอำนาจกรรม ในบรรดาบุคคล ๘^{๒๕} ฝ่ายอกุศลสามารถส่งผลให้ถือกำเนิดได้หลายบุคคล เรียกรวมว่า สุกตบุคคล ๖ ได้แก่

๑) สุกตือเหตุบุคคลที่เป็นสุกตือเหตุปฏิสันธิในมนุษยภูมิ ๑ จากุมหาราชิกาภูมิ ๑ และที่เป็นรูปปฏิสันธิในอสัญญสัตตภูมิ ๑

๒) ทวิเหตุบุคคล ที่เป็นทวิเหตุปฏิสันธิในกามสุคติภูมิ ๓

๓) ติเหตุบุคคล ที่เป็นติเหตุปฏิสันธิในสุคติภูมิ ๒๑ คือ กามสุคติภูมิ ๓ รูปภูมิ ๑๐ (เว้นสุทธาวาสภูมิ ๕ อสัญญสัตตภูมิ ๑) และอรุณภูมิ ๔

๔) โสดาปัตติผลบุคคล หรือพระโสดาบัน ที่เป็นติเหตุปฏิสันธิในสุคติภูมิ ๒๑ เหมือนติเหตุบุคคล

๕) สกทาคามีผลบุคคล หรือ พระสกทาคามี ที่เป็นติเหตุปฏิสันธิในสุคติภูมิ ๒๑ เหมือนติเหตุบุคคลเช่นเดียวกัน

^{๒๕}บุคคล ๘ ได้แก่ ๑. สุกตือเหตุบุคคล ๒. สุกตือเหตุบุคคล ๓. ทวิเหตุบุคคล ๔. ติเหตุบุคคล ๕. โสดาปัตติผลบุคคล ๖. สกทาคามีบุคคล ๗. อนาคามีผลบุคคล ๘. อรหัตผลบุคคล.

๖) อนาคามีผลบุคคล หรือ พระอนาคามี ที่เป็นติเหตุกปฏิสนธิในสุคติภูมิ ๑๕
ได้แก่ รูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตตภูมิ และอรุภูมิ ๔

ส่วนฝ่ายอกุศลย่อมสามารถส่งผลให้ถือกำเนิดเพียงทุกติเหตุกบุคคล หรือ ทุกติบุคคล
๑ ที่เกิดในทุคติภูมิ ๔ เท่านั้น ไม่อาจส่งผลในบุคคลอื่นได้ อนึ่ง อรหัตตผลบุคคลย่อมไม่มีการถือ
กำเนิดอีก ส่วนมัลลบุคคล ๔ ย่อมไม่อาจเกิดได้ในปฏิสนธิกาลจึงไม่กล่าวถึงในที่นี้

ข. การส่งผลของกุศลธรรม และอกุศลธรรมในปวัตติกาล

การเปรียบเทียบลักษณะการส่งผลของกุศลธรรมแล ะอกุศลธรรมในปวัตติกาล มี
ลักษณะที่แตกต่างกันหลายประการ ผู้วิจัยจำแนกเป็น ๕ ประเภท คือ (๑) ภูมิ ๓๑ (๒) ชั้น
(๓) วิบากจิตตูปบาท (๔) ปวัตติกัมมรูป และ (๕) บุคคล ดังแสดงเปรียบเทียบในตารางที่ ๔.๗

ตารางที่ ๔.๗ แสดงการเปรียบเทียบการส่งผลของกุศลและอกุศลในปวัตติกาล

ประเภทการส่งผล	การส่งผลของกุศลธรรม	การส่งผลของอกุศลธรรม
๑. ภูมิ ๓๑	๓๑ ภูมิ	๒๖ ภูมิ
๒. ชั้น	ชั้น ๕ - ๔ - ๑	ชั้น ๕
๓. วิบากจิตตูปบาท	กุศลวิบากจิตตูปบาท ๒๕/ ๔๕	อกุศลวิบากจิตตูปบาท ๗
๔. ปวัตติกัมมรูป	ปวัตติกุศลกัมมรูป ๑๘ - ๑๓ - ๕	อกุศลกัมมรูป ๑๘
๕. บุคคล	บุคคล ๘	บุคคล ๗

จากตารางที่ ๔.๗ จะเห็นลักษณะการส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่มีความ
แตกต่างในหลายมุมมอง ดังต่อไปนี้

๑. ภูมิ ๓๑ ภพภูมิที่กรรมสามารถส่งผลได้ในปวัตติกาล ฝ่ายกุศลสามารถส่งผลได้
ทุกภูมิ สุคติภูมิที่ไปถือปฏิสนธิได้นั้นย่อมส่งผลในปวัตติกาลได้ด้วยอย่างไม่มีปัญหา เพราะกุศล
วิบากนามจันทร์ใดที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ย่อมทำหน้าที่ภวังค์ และจุติในภูมินั้นด้วยเช่นเดียวกับ
กุศลกัมมรูปที่เกิด ในปฏิสนธิกาลได้ ในปวัตติกาล กุศลกัมมรูปชนิดเดียวกันก็ย่อมเกิดได้ ส่วน
ในทุคติภูมิ กุศลธรรมก็สามารถส่งผลให้มีความสุขได้บ้างตามสมควร เช่น สัตว์ดิรัจฉานบางชนิดก็
มีความสุขสบายมากกว่ามนุษย์ก็มี ส่วนที่เป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย ก็มีบางเวลาที่กุศลมีโอกาส
ส่งผลทำให้บรรเทาความทุกข์ทรมาน เช่น ในสมัยที่พระพุทธองค์เสด็จกลับจากเทวโลกที่เมือง
สังกัสสะ ที่เรียกว่า พระเจ้าเปิดโลก ความทุกข์ในอบายภูมิก็สงบลงชั่วขณะ เป็นต้น ฉะนั้น จึงนับว่า

ฝ่ายกุศลสามารถส่งผลได้ทุกภูมิ สำหรับฝ่ายอกุศลนั้นส่งผลได้ในภูมิ ๒๖ คือ ในทุกคติภูมิ ๔ นั้นย่อมส่งผลได้แน่นอน ในกามสุคติภูมิ ๗ และรูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตตภูมิ อกุศลก็ส่งผลให้รับอารมณ์ที่ไม่ดีทางทวารต่างๆ ตามสมควร ส่วนอสัญญสัตตภูมิและอรุณภูมิอกุศลส่งผลไม่ได้ เพราะไม่มีปสาทรูปและหทัยวัตถุรูปซึ่งเป็นเครื่องมือในการรับอารมณ์ที่ไม่ดีนั่นเอง ความแตกต่างในเรื่องภูมิจึงอยู่ที่อสัญญสัตตภูมิและอรุณภูมิ เป็นภูมิที่รับการส่งผลฝ่ายกุศลอย่างเดียว ไม่รับผลของอกุศลแต่อย่างใด

๒. ชั้น กล่าวโดยการส่งผลเป็นชั้นในปวัตติกาล ฝ่ายกุศลย่อมสามารถส่งผลในปัญจโวการภูมิที่มีชั้น ๕ ทั้งสุคติภูมิและทุกคติภูมิก็มี ในจุตโวการภูมิที่มีเพียงนามชั้น ๔ ก็มี ในเอกโวการภูมิที่มีเพียงรูปชั้นก็มี สำหรับ ฝ่ายอกุศลสามารถส่งผลได้เฉพาะปัญจโวการภูมิที่มีชั้น ๕ ทั้งทุกคติภูมิและสุคติภูมิ ความแตกต่างจึงอยู่ที่จุตโวการภูมิและเอกโวการภูมิเป็นที่รองรับการส่งผลเฉพาะฝ่ายกุศล แต่ไม่ยอมรับการส่งผลของฝ่ายอกุศล

๓. วิบากจิตตูปบาท กล่าวโดยวิบากจิตและเจตสิกที่เป็นผลของกรรม ฝ่ายกุศลสามารถส่งผลให้เกิดกุศลวิบากจิตตูปบาท ๒๕ หรือ ๔๕ ได้แก่ กามกุศลวิบากจิตตูปบาท ๑๖ รูปาวจรวิบากจิตตูปบาท ๕ อรูปาวจรวิบากจิตตูปบาท ๔ และโลกุตตรวิบากจิตตูปบาท ๔ หรือ ๒๐ ส่วนฝ่ายอกุศลสามารถส่งผลให้เกิดอกุศลวิบากจิตตูปบาท ๗ เท่านั้น ความแตกต่างจึงเห็นได้ชัดเจนถึงวิบากจิตตูปบาทที่ไม่เหมือนกันเลย ฝ่ายกุศลยอมให้ได้มีจิตตูปบาทที่ดีรับรู้อิฏฐารมณ์ ตรงกันข้ามกับฝ่ายอกุศลยอมทำได้มีจิตตูปบาทที่ไม่ดีรับรู้อนิฏฐารมณ์

อนึ่ง การส่งผลเป็นวิบากจิตตูปบาทของฝ่ายกุศลก็ดี ฝ่ายอกุศลก็ดีในแต่ภูมิจะมีสัดส่วนจำนวนจิตตูปบาทที่แตกต่างกัน เมื่อจำแนกเป็น ๓ ระดับภูมิแล้ว จะมีลักษณะดังตารางที่ ๔.๘

ตารางที่ ๔.๘ แสดงการส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรมโดยจิตตูปบาท

ภูมิ/ ประเภท	การส่งผลของกุศลธรรม	การส่งผลของอกุศลธรรม
๑) กามภูมิ	กามกุศลวิบาก ๑๖, โลกุตตรวิบาก ๔/๒๐	อกุศลวิบาก ๗
๒) รูปภูมิ	กามกุศลวิบาก ๑๒, รูปวิบาก ๕, โลกุตตรวิบาก ๔/๒๐	อกุศลวิบาก ๔
๓) อรูปภูมิ	อรุณวิบาก ๔, โลกุตตรวิบาก ๔/๒๐	-

จากตารางที่ ๔.๘ แสดงให้เห็นถึงอำนาจการส่งผลของฝ่ายกุศลธรรมและฝ่ายอกุศลธรรมที่มีลักษณะแตกต่างกันอย่างละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้น อธิบายได้ดังนี้

๑) วิชาภจิตตูปบาทที่ในกามภูมิ ฝ่ายกุศลจะสามารถส่งผลให้มีกุศลวิชาภจิตตูปบาท ๒ ประเภท คือ กามาวจรกุศลวิชาภ หรือ กามกุศลวิชาภจิตตูปบาท ๑๖^{๒๖} และโลกุตตรวิชาภ ๔ / ๒๐ ในขณะที่ฝ่ายอกุศลจะสามารถส่งผลให้มีอกุศลวิชาภจิตตูปบาททั้ง ๗

๒) วิชาภจิตตูปบาทที่ในรูปภูมิ ฝ่ายกุศลจะสามารถส่งผลให้มีกุศลวิชาภจิตตูปบาท ๓ ประเภท คือ กามกุศลจิตตูปบาท ๑๒^{๒๗} รูปาวจรวิชาภ หรือ รูปวิชาภจิตตูปบาท ๕ ตามสมควรแก่ภูมิของตนๆ และโลกุตตรวิชาภจิตตูปบาท ๔/๒๐ ในขณะที่ฝ่ายอกุศลจะสามารถส่งผลให้มีอกุศลวิชาภจิตตูปบาท ๔

๓) วิชาภจิตตูปบาทที่ในอรุณภูมิ ฝ่ายกุศลจะสามารถส่งผลให้มีกุศลวิชาภจิตตูปบาท ๒ ประเภท คือ อรูปวิชาภจิตตูปบาท ๔ และโลกุตตรวิชาภจิตตูปบาท ๔/๒๐ ฝ่ายอกุศลไม่สามารถส่งผลให้เกิดอกุศลจิตตูปบาทใดๆ ได้ในอรุณภูมินี้

เมื่อพิจารณาภาพโดยรวมจะเห็นได้ว่า ฝ่ายกุศลสามารถส่งผลให้มีกามกุศลวิชาภจิตตูปบาทในกามภูมิได้ครบ ๑๖ ดวง ในรูปภูมิต้องเว้นไป ๔ ดวง เหลือเพียง ๑๒ ดวง ส่วนในอรุณภูมิไม่มีกามกุศล วิชาภจิตตูปบาทใดๆ เกิดได้เลย เนื่องจากไม่มีรูปเกิด ในส่วนที่เป็นรูปาวจรวิชาภจิตตูปบาท ๕ และอรูปาวจรวิชาภจิตตูปบาท ๔ ย่อมเกิดได้เฉพาะในภูมิของตนๆ เท่านั้นจะไม่เกิดในภูมิอื่นเลย สำหรับโลกุตตรวิชาภจิตตูปบาทนั้นในกามสุคติภูมิ ๗ ก็ดี รูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตตภูมิ และอรุณภูมิ ๔ ย่อมเกิดได้ตามสมควร มีเว้นพิเศษเฉพาะในสุทธาวาสภูมิ ๕ ที่จะมิเฉพาะอนาคามีผลจิตตูปบาท และอรหัตตผลจิตตูปบาท ในฝ่ายอกุศลสามารถส่งผลให้มีอกุศลจิตตูปบาทในกามภูมิมีครบทั้ง ๗ แต่ในรูปภูมิเกิดได้เพียง ๔ ต้องเว้นฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน และกายวิญญานจิตตูปบาทไป เพราะวิชาภวิญญานจิตตูปบาท ๓ ดังกล่าวทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศลเกิดไม่ได้ เนื่องจากในรูปภูมิไม่มีฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป และกายปสาทรูป จึงไม่มีวัตถุที่อาศัยเกิดของจิตตูปบาทดังกล่าว

๔. **ปวัตติกัมมชรูป** กล่าวโดยกัมมชรูปที่เกิดในปวัตติกาล ย่อมมีลักษณะเดียวกันกับในปฏิสนธิกาล กล่าวคือ ฝ่ายกุศลสามารถส่งผลทำให้เกิดปวัตติกัมมชรูป ๑๘ ในกามสุคติภูมิ ๗

^{๒๖} กามกุศลวิชาภจิตตูปบาท ๑๖ ได้แก่ อเหตุกกุศลวิชาภจิตตูปบาท ๘ มหาวิชาภจิตตูปบาท ๘.

^{๒๗} กามกุศลวิชาภจิตตูปบาท ๑๒ ได้แก่ อเหตุกกุศลวิชาภจิตตูปบาท ๔ (เว้นฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และโสมนัสสันตริณจิต) มหาวิชาภ ๘ เจตสิกที่ประกอบ.

ทำให้เกิดปวัตติกัมมรูป ๑๓ ในรูปภูมิ ๑๕ และทำให้เกิดปวัตติกัมมรูป ๕ ในอสัญญสัตตภูมิ ส่วนฝ่ายอกุศลก็ย่อมสามารถส่งผลทำให้เกิดปวัตติกุศลกัมมรูป ๑๘ ในทุกคติภูมิตานั้น แสดงให้เห็นความแตกต่างของอำนาจกรรมที่แตกต่างกันย่อมส่งผลแตกต่างกันไปด้วย กุศลกัมมรูปเกิดขึ้นเพื่อเป็นเครื่องมือในการรองรับอิ ฏฐารมณ์ที่น่าพึงปรารถนา ในขณะที่อกุศลกัมมรูปเป็นเครื่องมือในการรองรับอนิฏฐารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา

๕. บุคคล กล่าวโดยผู้ที่ได้รับผลของกรรม ฝ่ายกุศloy่อมสามารถส่งผลเป็นอิฏฐารมณ์แก่บุคคลทั้ง ๘ คือ ปุณฺณ ๔ และอริยผลบุคคล ๔ ในทุกภูมิ ส่วนฝ่ายอกุศลก็ส่งผลแก่บุคคลทั้ง ๘ แต่เฉพาะในปัญจโวการภูมิ เนื่องด้วยต้องอาศัยปสาทรูปในการรับปัญจารมณ์^{๒๘} ที่ไม่ดี จึงเห็นได้ว่า บุคคลทั้ง ๘ ในปัญจโวการภูมิมีสิทธิ์ที่ได้รับผลของกุศลก็ได้ ของอกุศลก็ได้ เพราะปสาทรูปของบุคคลต่างๆ ที่เกิดขึ้น ก็เพื่อรับรู้ปัญจารมณ์ ทั้งที่ดีก็มี ที่ไม่ดีก็มี จะเลือกรับอารมณ์ดีอย่างเดียวนั้นย่อมเป็นไปได้

๔.๔ เปรียบเทียบปัจจัยธรรมชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

เมื่อได้ศึกษาปัจจัยธรรมชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรมครบทั้ง ๕ กลุ่มชาติปัจจัยธรรมชาติแล้ว สามารถสรุปอาการอุปการะตามที่ปรากฏในกุสลดิปปัญฐาน อนุลอมณัฏฐปัญหาวาระ แห่งคัมภีร์ปัญฐาน กล่าวโดยรวม แต่ละฝ่ายจะมีกุสลดิกธรรม ๓ บท เหมือนกัน คือ กุศลบท อกุศลบท และอัพยาบทบท จึงจำแนกได้ฝ่ายละ ๓ วาระ ดังนี้

ฝ่ายกุศลธรรมมี ๓ วาระ ได้แก่ (๑) กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล (๒) อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล และ (๓) อัพยาบทเป็นปัจจัยแก่กุศล

ฝ่ายอกุศลธรรมมี ๓ วาระ ได้แก่ (๑) กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล (๒) อกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล และ (๓) อัพยาบทเป็นปัจจัยแก่อกุศล

^{๒๘}ปัญจารมณ์ ได้แก่ รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสา รมณ์ และ โสภณูปารมณ์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กามคุณารมณ์ ๕.

ในแต่ละกลุ่มชาติปัจจัยจะมีวาระแห่งการแสดงแตกต่างกัน ดังตารางที่ ๔.๕ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๔.๕ แสดงสรุปวาระการแสดงของกลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชาติ

กลุ่มปัจจัย	กุศลธรรม			อกุศลธรรม		
	กุศล	อกุศล	อัพยาทตะ	กุศล	อกุศล	อัพยาทตะ
๑. กลุ่มสหชาติชาติ	✓	-	-	-	✓	-
๒. กลุ่มอารัมมชาติ	✓	✓	✓	✓	✓	✓
๓. กลุ่มอนันตรชาติ	✓	-	✓	-	✓	✓
๔. กลุ่มวัตถุปุเรชาติชาติ	-	-	✓	-	-	✓
๕. กลุ่มปกคฺคฺปนิสสยชาติ	✓	✓	✓	✓	✓	✓

จากตารางที่ ๔.๕ แสดงให้เห็นว่า กลุ่มปัจจัยธรรม ๕ ชาติ มีวาระแห่งการอุปการะกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่มีทั้งความเหมือนกันและความแตกต่างกัน กล่าวคือ

เมื่อพิจารณาจากจำนวนวาระของ แต่ละกลุ่มปัจจัยธรรมของทั้งสองฝ่ายมีเท่ากัน ได้แก่ กลุ่มสหชาติชาติและกลุ่มวัตถุปุเรชาติชาติมี ๑ วาระ กลุ่มอนันตรชาติมี ๒ วาระ กลุ่มอารัมมชาติและกลุ่มปกคฺคฺปนิสสยชาติมี ๓ วาระ

เมื่อพิจารณาบทธรรมในวาระของแต่ละกลุ่มปัจจัยธรรม จะมีทั้งความเหมือนกันและแตกต่างกันไปดังนี้

๑. กลุ่มสหชาติชาติ ฝ่ายกุศลธรรมมี ๑ บท ได้แก่ กุศลบท ต่างกันกับฝ่ายอกุศล ที่มี ๑ บทเช่นกันแต่เป็นคนละอย่าง ได้แก่ อกุศลบท แสดงให้รู้ถึง องค์ประกอบของแต่ละฝ่ายย่อมมีความแตกต่างกัน ตรงกันข้ามกันอย่างชัดเจน

๒. กลุ่มอารัมมชาติ ทั้งสองฝ่ายมี ๓ วาระเท่ากัน ทั้งที่เป็นกุศลบท อกุศลบท และอัพยาทบท แสดงให้รู้ถึงสภาวะธรรมที่เป็นอารมณ์แก่กุศลธรรมและอกุศลธรรม มีหลากหลายทั้งที่เป็นกุศลธรรมก็มี อกุศลธรรมก็มี อัพยาทธรรมก็มี นอกจากนี้บัญญัติธรรมที่ไม่ได้อยู่ในบททั้ง ๓ ก็เป็นอารมณ์ให้กับทั้งสองฝ่ายได้เช่นกัน

๓. กลุ่มอนันตรชาติ ทั้งสองฝ่ายมี ๒ วาระเท่ากัน แต่ก็มีทั้งที่เหมือนกันและแตกต่างกัน ส่วนที่เหมือนกัน ได้แก่ อัพยาทบท เป็นปัจจัยแก่ทั้งสองฝ่าย ส่วนที่แตกต่างกัน ได้แก่ ฝ่ายกุศลมีกุศลบทเป็นปัจจัย ในขณะที่ฝ่ายอกุศล มีอกุศลบทเป็นปัจจัย แสดงให้รู้ถึงขบวนการจิตของแต่ละฝ่ายย่อมเกิดติดต่อกับบทธรรมประเภทเดียวกันเท่านั้น

๔. กลุ่มวัตถุปุเรชาตชาติ ทั้งสองฝ่ายมี ๑ วาระเช่นเดียวกัน และมีสภาวะธรรม ที่เป็นปัจจัย ได้แก่ หทขัตตรูป เหมือนกันทุกประการ จัดเป็นกลุ่มปัจจัยธรรมที่เป็นกลางต่อทั้งสองฝ่าย

๕. กลุ่มปกตูปนิ สยชาติ ทั้งสองฝ่ายมี ๓ วาระเท่ากัน ทั้งที่เป็นกุศลบท อกุศลบท และอัพยาบท แสดงให้รู้ถึงสิ่งที่มีกำลังผลักดันให้เกิดกุศลธรรมนั้นมีเป็นจำนวนมาก ครอบคลุม ทั้งที่เป็นกุศลบท อกุศลบท และอัพยาบท นอกจากนี้ยังมีบัญญัติธรรมที่ไม่ได้อยู่ในบททั้ง ๓ ก็ยังมีกำลังอุปการะแก่ทั้งสองฝ่ายได้เช่นกัน

ปัจจัยธรรมที่อุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรม สามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิด โยนิโสมนสิการตามกลุ่มปัจจัยธรรมดังต่อไปนี้

๔.๔.๑ เปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติสามารถอุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมได้ ๑๓ ปัจจัย เหมือนกัน เมื่อจะเปรียบเทียบให้เห็นภาพชัดเจนขึ้น ควรได้พิจารณาจากภาพตารางที่ ๔.๑๐ ดังนี้

ตารางที่ ๔.๑๐ แสดงกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

ปัจจัย/ชนิด	กุศลธรรม	อกุศลธรรม
๑. สหชาตชาติใหญ่ ๔ กลาง ๒	กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘	อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗
๒. เหตุ	กุศลเหตุ ๓	อกุศลเหตุ ๓
๓. สหชาตธิปติ	กุศลอธิปติ ๔	อกุศลอธิปติ ๓
๔. สหชาตกัมม	กุศลเจตนา	อกุศลเจตนา
๕. นามอาหาร	กุศลนามอาหาร ๓	กุศลนามอาหาร ๓
๖. สหชาตอินทรีย์	กุศลนามอินทรีย์ ๘	อกุศลนามอินทรีย์ ๕
๗. ฌาน	กุศลองค์ฌาน ๖	กุศลองค์ฌาน ๗
๘. มัคค	สัมมามรรค ๘	มิจจามรรค ๔ (๘)

จากตารางที่ ๔.๑๐ แสดงให้เห็นว่า ในกลุ่ม ปัจจัยธรรม สหชาตชาติสามารถอุปการะทั้ง ฝ่ายกุศลธรรมและฝ่ายอกุศลธรรมจำนวน ๑๓ ปัจจัย เหมือนกัน ได้แก่ สหชาตชาติใหญ่ ๔ สหชาตชาติกลาง ๒ และสหชาตชาติเล็ก ๑ แต่เมื่อพิจารณาให้ละเอียดถึง สภาวะธรรมของแต่ละปัจจัยแล้ว

ก็จะเห็นถึงความเหมือนและความแตกต่างกันหลายอย่าง เพื่อให้ มองเห็นภาพเปรียบเทียบกันให้ชัดเจนขึ้น จึงนำเสนอใหม่ แยกส่วนที่เหมือนกันและแตกต่างกัน ดังตารางที่ ๔.๑๑ ต่อไปนี้

ตารางที่ ๔.๑๑ แสดงการเปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

ปัจจัย	กุศลอย่างเดียว	กุศล - อกุศลเหมือนกัน	อกุศลอย่างเดียว
๑. สหชาติชาติใหญ่ ๔ ชาติกลาง ๒	กุศลจิต ๒๑ / ๓๗ โสภณเจตสิก ๒๕	อัญญสมานเจตสิก ๑๓	อกุศลจิต ๑๒ อกุศลเจตสิก ๑๔
๒. เหตุ	อโลกะ อโทสะ อโมหะ	-	โลกะ โทสะ โมหะ
๓. สหชาติรูปดี	วิมมังการูปดี	จันทารูปดี, วิริยารูปดี, จิตตารูปดี	-
๔. สหชาติกัมม	-	เจตนากรรม	-
๕. สหชาติอาหาร	-	นามอาหาร ๓	-
๖. สหชาติอินทรีย์	สัทธินทรีย์, สติอินทรีย์, ปัญญินทรีย์, อนัญญาตัญญูสสามินทรีย์, อัญญินทรีย์	มณินทรีย์, จีวรินทรีย์, โสมนัสสินทรีย์, อุเปกขินทรีย์, วิริยอินทรีย์, สมาธิอินทรีย์	โทมนัสสินทรีย์
๗. ฌาน	-	วิตก, วิจาร, ปีติ, โสมนัส, อุเบกขา, เอกัคคตา	โทมนัส
๘. มัคค	สัมมาทิฐิ, สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, สัมมาสติ	สังกัปปะ, วายามะ, สมาธิ	มิจฉาทิฐิ

จากตารางที่ ๔.๑๑ แสดงให้เห็นได้ว่า กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติชาติ อุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมมีทั้งส่วนที่เหมือนกันและแตกต่างกัน มีการแสดงส่วนที่เหมือนกันไว้ตรงกลาง และแยกส่วนที่เข้าได้ฝ่ายกุศลธรรม หรืออกุศลธรรมไว้ต่างหาก อธิบายเปรียบเทียบกันได้ดังนี้

๑. กลุ่มสหชาติชาติใหญ่ ๔ และสหชาติชาติกลาง ๒ รวม ๖ ปัจจัย จะแสดงการอุปการะภายในจิตตูปบาทของแต่ละฝ่าย โดยจำแนกเป็นกลุ่มจิต และกลุ่มเจตสิก ที่เป็นองค์ประกอบภายในกุศลธรรมหรืออกุศลธรรมนั้นตามสมควร ส่วนที่เสมอกันคือ ทั้งสองฝ่ายมีอัญญสมานเจตสิก ๑๓ เป็นองค์ประกอบเหมือนกัน ซึ่งเป็น กลุ่มเจตสิก สาธารณะกับจิตตูปบาทโดยทั่วไป ส่วนที่แตกต่าง ประการแรก คือ จิตจะเป็นคนละกลุ่ม หรือ คนละชาติตามชื่อของตน

ได้แก่ กุศลจิต ย่อมเป็นกุศลชาติ หรือกุศลธรรมเท่านั้น อกุศลจิตย่อมเป็นอกุศลชาติ หรือ อกุศลธรรมเท่านั้น ประการที่ ๒ คือ เจตสิกพิเศษเฉพาะกลุ่ม ฝ่ายกุศลจะมีกลุ่มโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง เป็นองค์ประกอบจึงเป็นฝ่ายที่ดีงามเสมอ ในขณะที่ฝ่ายอกุศลจะมีกลุ่มอกุศลเจตสิก ๑๔ เป็นองค์ประกอบจึงเป็นฝ่ายไม่ดี ตรงข้ามกันกับฝ่ายกุศลอย่างชัดเจน ลักษณะ ที่แตกต่างดังกล่าวหากเทียบเคียงโดยความเป็นขั้นแล้วจะไม่มี ความแตกต่างกัน เพราะแต่ละฝ่ายก็เป็นนาม ขั้น ๔ เหมือนกันทุกประการ กลุ่มสหชาติชาติใหญ่และชาตกลางนี้ จัดได้ว่า มีองค์ธรรมที่ครอบคลุมปัจจัยย่อยอื่นๆ ทั้งหมด เพราะปัจจัยย่อยอื่นๆ ล้วนเป็นเพียงส่วนหนึ่งของกลุ่มสหชาติชาติใหญ่และชาตกลางทั้งสิ้น

๒. เหตุปัจจัย ปัจจัยแรก ในกลุ่มสหชาติชาติเล็ก ๗ ปัจจัย เหตุปัจจัยจะไม่มีสภาวะธรรมที่เหมือนกันเลย กล่าวคือ ฝ่ายกุศลธรรม ย่อมมีกุศลเหตุ ๓ ได้แก่ อโลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ ในขณะที่ฝ่ายอกุศลธรรมมี อกุศลเหตุ ๓ ได้แก่ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ ทั้งสองกลุ่มมีความเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน ในขณะที่ฝ่ายกุศลมีรากเหง้าแห่งความดี แต่ฝ่ายอกุศลมีรากเหง้าแห่งความชั่ว จึงแสดงว่า แตกต่างกันอย่างชัดเจน จะเหมือนบ้างก็เพียงเป็นเจตสิกธรรม มีจำนวน ๗ เท่ากันเท่านั้น

สอดคล้องกับที่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของกุศลมูล ซึ่งมีความเดียวกับกุศลเหตุไว้ว่า

กุศลมูล คือ รากเหง้าของกุศล, ต้นตอของความดี มี ๓ ได้แก่

- ๑) อโลภะ คือ ความไม่โลภ, ความคิดเผื่อแผ่, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับโลภะ
- ๒) โทสะ คือ ความไม่คิดประทุษร้าย, เมตตา ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับโทสะ
- ๓) โมหะ คือ ความไม่หลง, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความหลง, ปัญญา^{๒๕}

ในอัฐสาธินีอรรถกถา แสดงการเปรียบเทียบคุณของกุศลเหตุ ๓ ที่มีลักษณะการส่งเสริมให้กุศลธรรมต่างชนิดกันเกิดขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็แสดงความเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลเหตุที่น่าสนใจ จัดเป็นกลุ่มหมวดธรรมต่างๆ ดังนี้

หมวดที่ ๑

- (๑) อโลภะ เป็นข้าศึกต่อมลทิน คือ ความตระหนี่
- (๒) โทสะ เป็นข้าศึกต่อมลทิน คือ ความเป็นผู้ทุศีล
- (๓) โมหะ เป็นข้าศึกต่อความไม่เจริญในกุศลธรรมทั้งหลาย

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๖๐.

หมวดที่ ๒

- (๑) บุคคลมีความไม่โลภข่มถือเอาไม่มาก เพราะผู้โลภจึงถือเอามาก
- (๒) บุคคลไม่มีโทสะข่มถือเอาไม่พรั่ง เพราะผู้โทสะประทุษร้ายจึงถือเอาพรั่ง
- (๓) บุคคลไม่มีความหลงข่มถือเอาไม่วิปริต เพราะผู้หลงจึงถือเอาวิปริต

หมวดที่ ๓

- (๑) บุคคลทรงจำโทษที่มีอยู่โดยความเป็นโทษ ข่มเปิดเผยโทษทั้งหลายไป เพราะความไม่โลภ เพราะว่าบุคคลโลภแล้วข่มปกปิดโทษ
- (๒) บุคคลทรงจำคุณที่มีอยู่โดยความเป็นคุณ ข่มประกาศคุณทั้งหลายให้เป็นไป เพราะความไม่มีโทสะ เพราะว่าบุคคลมีโทสะประทุษร้ายแล้วข่มลบหลู่คุณท่าน
- (๓) บุคคลทรงจำไว้ซึ่งสภาวะตามความเป็นจริง โดยสภาวะตามความเป็นจริง ข่มประกาศสภาวะตามความเป็นจริงให้เป็นไปเพราะความไม่หลง เพราะว่าบุคคลหลงข่มถือเอาสิ่งที่แท้จริงว่า เป็นสิ่งที่ไม่แท้จริง ถือเอาสิ่งที่ไม่แท้จริงว่า เป็นสิ่งที่แท้จริง

หมวดที่ ๔

- (๑) ทุกข์มีการพลัดพรากจากของที่รักข่มไม่มีเพราะความไม่โลภ เพราะคนโลภแล้ว มีสภาวะยึดถือความรัก และเพราะอดทนต่อการพลัดพรากของที่รักไม่ได้
- (๒) ทุกข์อันประสพกับของอันไม่เป็นที่รักข่มไม่มีเพราะความไม่มีโทสะ เพราะบุคคลมีโทสะประทุษร้าย แล้วมีสภาวะยึดสิ่งที่ไม่เป็นที่รักและเพราะอดทนต่อการประสพกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักไม่ได้
- (๓) ทุกข์มีการไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาข่มไม่มีเพราะความไม่หลง เพราะบุคคลผู้ไม่หลงมีการเจริญพิจารณาอย่างนี้ว่า พวกท่านพึงได้สิ่งนั้นในที่นี้แต่ที่ไหน เป็นต้น

หมวดที่ ๖

- (๑) ชาติทุกข์ข่มไม่มีเพราะอโลภะ เพราะอโลภะเป็นปฏิปักษ์ต่อค้นหา และชาติทุกข์มีค้นหาเป็นมูล
- (๒) ชราทุกข์ข่มไม่มีเพราะอโทสะ เพราะบุคคลมีโทสะกล้าเป็นผู้มีสภาวะ ถือความชราเร็วพลัน
- (๓) มรณทุกข์ข่มไม่มีเพราะอโมหะ เพราะการตายของบุคคลผู้หลงเป็นทุกข์ แต่ทุกข์นั้นข่มไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่หลง

หมวดที่ ๕

- (๑) การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของคฤหัสถ์ทั้งหลาย เพราะความไม่โลภ
- (๒) การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของบรรพชิตทั้งหลาย เพราะความไม่หลง

(๓) การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของคฤหัสถ์และบรรพชิตแม่ทั้งหมด เพราะความไม่มีโทสะ

หมวดที่ ๖

(๑) ความเกิดขึ้นในปิตติวิสัยย่อมไม่มีเพราะความไม่โลภ สัตว์ทั้งหลายโดยมากย่อมเข้าถึงปิตติวิสัยเพราะค้นหา ด้วยว่า ความไม่โลภเป็นปฏิบัติต่อต้านหา

(๒) ความเกิดในนรกย่อมไม่มีเพราะความไม่มีโทสะ สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงนรกเช่นกับโทสะ เพราะความเป็นผู้ดุร้ายด้วยโทสะ ด้วยว่า อโทสะเป็นปฏิบัติต่อโทสะ

(๓) การเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานย่อมไม่มีเพราะความไม่หลง บุคคลทั้งหลายผู้หลงเป็นนิตย์ด้วยโมหะย่อมเข้าถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ด้วยว่าอโมหะเป็นปฏิบัติต่อโมหะ

หมวดที่ ๗

(๑) อโลภะย่อมเป็นปัจจัยแก่ความไม่มีโรค เพราะบุคคลไม่โลภแล้ว ย่อมไม่เสพอสัปปายะที่เป็นอารมณ์ของโรค เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้ไม่โลภจึงไม่มีโรค

(๒) อโทสะย่อมเป็นปัจจัยแก่ความหนุ่มสาว เพราะบุคคลไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้ว ก็ไม่ถูกไฟ คือ โทสะอันนำมาซึ่งความเป็นผู้มีหนังเหี่ยวแห้ง และผมหงอกแผดเผาอยู่ ย่อมเป็นหนุ่มสาวได้นาน

(๓) อโมหะย่อมเป็นปัจจัยแก่ความมีอายุยืน เพราะบุคคลผู้ไม่หลงรู้สิ่งที่ประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ ก็เว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ เสพสิ่งที่ประโยชน์ จึงเป็นผู้มีอายุยืน

หมวดที่ ๘

(๑) การเห็นอนิจจังย่อมมีด้วยอโลภะ เพราะบุคคลโลภแล้วย่อมไม่เห็นสังขาร แม้ไม่เที่ยงโดยความเป็นไม่เที่ยง โดยมุ่งจะใช้สอย

(๒) การเห็นทุกข์ย่อมมีด้วยอโทสะ เพราะคนมีอหังการไม่มีโทสะ กำหนดสละอาภาตวัตถุได้แล้วย่อมเห็นสังขารนั้นแหละ โดยความเป็นทุกข์

(๓) การเห็นอนัตตาย่อมมีด้วยอโมหะ เพราะคนไม่หลงเป็นผู้ฉลาดในการถือเอาสภาวะตามความเป็นจริง ย่อมรู้ขั้น ๕ ซึ่งมีผู้เป็นใหญ่โดยมิใช่ผู้เป็นใหญ่^{๓๐}

๓. สหชาตาริปปิปัจฉัย เป็นปัจฉัยย่อยในสหชาตชาติเล็ก มีทั้งส่วนที่เหมือนกันและแตกต่างกัน กล่าวคือ ส่วนที่เสมอกันคือ อริยปติ ๑ ได้แก่ ฉันทาริปปิ วิริยาริปปิ และจิตตาริปปิ มีได้ทั้งสองฝ่าย ส่วนที่แตกต่างกัน คือ วิมังสาริปปิที่มีเฉพาะฝ่ายกุศลธรรม เพราะองค์ธรรมสภาวะเป็น

^{๓๐}ดูรายละเอียดใน อภ.สง. อ. (ไทย) ๑/๑/๓๔๑-๓๔๔.

ปัญญาเจตสิกซึ่งเป็นกลุ่มโสภณเจตสิก ย่อมเกิดในฝ่ายที่คิดงามเท่านั้น ย่อมไม่มีในฝ่ายอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กันอย่างแน่นอน สำหรับส่วนที่เหมือนกัน แสดงให้เห็นว่า ความเข้มแข็งของกุศลธรรมและอกุศลธรรมสามารถเกิดจากอธิบดี ๓ นั้นได้ เช่น จันทะ พอใจอย่างแรงกล้าที่จะทำการงานต่างๆ มิได้ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดี วิริยะ ความเพียรทำความดีก็มี ความเพียรทำความชั่วก็มีอยู่ จิตตะ ความใส่ใจใน การงานอย่างจริงจังก็มีได้ทั้งสองฝ่ายเช่นกัน การที่จะมองที่ความพอใจ ความขยัน ความใส่ใจอย่างเดียวก็น่าสงสัยว่า ดี หรือ ไม่ดี ยังไม่แน่นอน ต้องดูที่องค์ ประกอบอื่นร่วมด้วย โดยเฉพาะกลุ่มเจตสิกพิเศษ คือ โสภณเจตสิกต้องเป็นฝ่ายกุศลแน่นอน และอกุศลเจตสิก ก็จะเป็นฝ่ายอกุศลแน่นอน

๔. สหชาตกัมมปัจจัย มีความเสมอกัน เพราะเป็น เจตนาเจตสิกเหมือนกัน ทำหน้าที่ชักนำให้สัมปยุตตธรรมของตนๆ ทำการงาน เรียกว่า สังวัตตกิจ ประคองค้ำผู้นำในกิจการต่างๆ กระตุ้นให้แต่ละคนได้ ทำงานที่รับผิดชอบของตนๆ จนสำเร็จเรียบร้อยด้วยดี ทั้งฝ่ายดีและไม่ดี กล่าวคือ ฝ่ายดี เหมือนแม่ทัพที่เป็นผู้นำเหล่าทหารหาญในบังคับบัญชาออกสู้รบกับข้าศึกของบ้านเมืองให้ได้รับชัยชนะ ฝ่ายไม่ดี เหมือนหัวหน้าเหล่าโจรก่อการร้ายเป็นผู้นำในการปล้นสะดมก่อความไม่สงบของบ้านเมืองให้เกิดความพิวาท ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า เจตนาเป็นผู้นำสำคัญทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดี เมื่อเจตนาเหล่านั้น ดับลงแล้วยังสามารถส่งผลเป็นวิบากและกัมมชรูปได้เช่นกัน เพียงแต่ฝ่ายกุศลส่งผลเป็นอริยวิบาก แต่ฝ่ายอกุศลส่งผลเป็นอนิยวิบาก แต่ไม่ใช่หน้าที่ของ สหชาตกัมมปัจจัย ส่งต่อหน้าที่ให้กับกลุ่มนรกกัมมชาติต่อไป

๕. สหชาตอาหารปัจจัย หรือ นามอาหารปัจจัย มีความเสมอกัน เพราะมีองค์ธรรมเป็นนามอาหารเหมือนกัน กล่าวคือ ทั้งสองฝ่ายมีผัสสาหารที่จะนำมาซึ่งเวทนาและสัมปยุตตธรรมอื่นๆ มีมโนสัญญาเจตนาหารที่นำมาซึ่งสัมปยุตตธรรมเช่นกัน และวิญญาณาหาร คือ ย่อมนำมาซึ่งเจตสิกที่เป็นสัมปยุตตธรรม นามอาหาร ๓ จะช่วยกันหล่อเลี้ยงสัมปยุตตธรรมทั้งสองฝ่ายให้ดำรงอยู่และเจริญขึ้นได้เหมือนกัน

๖. สหชาตอินทริยปัจจัย หรือนามอินทริยปัจจัย มีทั้งส่วนที่เหมือนกันและแตกต่างกัน กล่าวคือ ส่วนที่เหมือนกัน ได้แก่ มนินทริย์, จีวัตินทริย์, โสมนัสสินทริย์, อุเปกจินทริย์, วิริยินทริย์ และสมาธินทริย์ ถือเป็นนามอินทริย์ที่เป็นสาธารณะแก่ทั้งสองฝ่าย กล่าวคือ ทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศลย่อมมีจิต - มนินทริย์ มีจิตนาม - จีวัตินทริย์ ดีใจ - โสมนัสสินทริย์ ความเฉย-อุเปกจินทริย์ ความเพียร- วิริยินทริย์ ความตั้งใจมั่น- สมาธินทริย์ ได้เหมือนกันแต่จะมีกำลังมากน้อยเพียงใดเป็นอีกเรื่องหนึ่ง เพราะความเป็นอินทริย์สามารถที่จะเสริมสร้างอบรมให้มีความเข้มแข็งได้ หากขาดการอบรมก็จะลดน้อยถอยกำลังลงได้ทั้งสองฝ่าย ส่วนที่แตกต่าง กัน ฝ่ายกุศลธรรมจะมี สัทธินทริย์,

สตินทรีย์, ปัญญาอินทรีย์, อัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์, อัญญาอินทรีย์ ซึ่งองค์กรธรรมจะได้แก่ สัทธาเจตสิก สติเจตสิก และปัญญาเจตสิกทั้งในโลกียกุศลและโลกุตตรกุศล อันเป็น โสภณเจตสิกในกลุ่มพิเศษ เฉพาะฝ่ายดี เป็นสิ่งที่ควรอบรมให้มีเกิดขึ้นเริ่มด้วยศรัทธาเป็นจุดเริ่มต้นให้กุศลธรรม ซึ่งสำคัญต้องมีสติคอยควบคุมเสมอ มีปัญญาที่จะนำไปในทางที่ถูกต้องแน่นอนจะกระทั่งสามารถกำจัดกิเลสได้ เต็มขาดในโลกุตตรกุศล ฝ่ายอกุศลธรรมจะมีโทมนัสสินทรีย์ คือ โทมนัสเวทนาเป็นพิเศษเพราะเกิด ในโทสมลจิตเท่านั้น มีกำลังในความเสียใจเป็นเหตุให้เกิดแต่ทุกข์เท่านั้นจึงไม่เกิดในฝ่ายดีแน่นอน

๑. ฉานปัจจัย มีทั้งส่วนที่เหมือนกันและส่วนที่แตกต่างกัน ส่วนที่เหมือนกัน ได้แก่ วิตก, วิจารณ์, ปิติ, โสมนัส, อุเบกขา และเอกัคคตา องค์ฉานเหล่านี้ทำให้ทั้งฝ่ายกุศลธรรมและฝ่ายอกุศลธรรมมีกำลังเข้มแข็งทำหน้าที่การเพ่งในอารมณ์อย่างมั่นคงเหมือนกัน จะแตกต่างกันก็ตรงที่ องค์ฉานเหล่านี้เมื่อประกอบในฝ่ายกุศลธรรมสามารถที่จะทำหน้าที่เผาปฏิปักษ์ธรรมฝ่ายตรงข้ามได้ด้วย ส่วนความแตกต่างกันมีที่ฝ่ายอกุศลธรรมมีองค์ฉานพิเศษ คือ โทมนัส ซึ่งเกิดในโทสมูลจิต ความคิดอาฆาตพยาบาทย่อมมีโทมนัสเป็นองค์ประกอบที่สำคัญเสมอ

คำว่า “ฉาน” มี ๒ ความหมาย คือ เฟ่งและเผา ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศลจะมีองค์ฉานที่ทำหน้าที่เฟ่งในอารมณ์อย่างมั่นคง ส่วนหน้าที่ที่เป็นการเผานั้น เป็นการเผาธรรมที่เป็นปฏิกิริยาต่อกันกับตนให้มีกำลังลดน้อยลงไป หรือไม่ให้เกิดขึ้น ได้ ได้แก่ องค์ฉาน ๖ (เว้นโทมนัสเวทนา) ที่อยู่ในมหัคคตกุศลจิต ส่วนที่อยู่ในกามาวจรกุศลจิตนั้น มีสภาพที่เข้าไปเฟ่งอารมณ์ ปรากฏชัดกว่าการเผาปฏิกิริยากับตน^{๓๑}

กุศลองค์ฌานที่เพาปฏิบัติกรรม(อกุศล) คือ

วิตก เหาปฏิบัติธรรม คือ ถิ่นะ, มิทธะ

วิจารณ์ เปรียบปฏิบัติธรรม คือ วิจิตรจินดา

ปีติ เพลิดเพลิน พยาบาท

โสมนัส,อุเบกขา เภาปฏิบัติรักษัธรรม คือ อุทธัจจะ, กุกกัจจะ, โทมนัส

เอกคคตา เภาพฏิปักษ์ธรรม คือ กามฉันทะ^{๓๒}

๘. **มัคคปัจจัย** มีทั้งส่วนที่เหมือนกันและแตกต่างกัน กล่าวคือ ส่วนที่เหมือนกัน ได้แก่ วิตก, วายามะ, สมภาวิ ถ้าเป็นฝ่ายกุศลเป็นสัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสมภาวิ แต่ถ้าเป็น

^{๓๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมมาจริยะ, ปริงเจาที่ ๓-๗ หลักสูตรพจนานุกรมมิกะโก, หน้า ๑๑๒.

^{๓๒} วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตตสังคหะ ปริเฉทที่๘ สมุจจยสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสาข, ๒๕๕๗), หน้า ๔๓.

ฝ่ายอกุศล จะเป็นมิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ แสดงให้รู้ถึง ความดำริ, ความเพียร และ ความตั้งใจนั้นสามารถเกิดได้ทั้งสองฝ่าย เป็นเหตุ หรือหนทางนำไปสู่สุคติหรือทุคติก็ได้ ส่วนที่ แตกต่างกัน ฝ่ายกุศลมีสัมมาทิฐิ คือ ปัญญาเจตสิก สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ คือ วิรติเจตสิก ๓ และสัมมาสติ คือ สติเจตสิก ซึ่งเป็นโสภณเจตสิกด้วยกันทั้งสิ้น จึงประกอบได้เฉพาะ ฝ่ายดีเท่านั้น เป็นเหตุ หรือหนทางนำไปสู่สุคติและพระนิพพานได้ ฝ่ายอกุ ศลจะมีมิจฉาทิฐิ คือ ทิฐิเจตสิกที่เป็นองค์มรรคพิเศษ ความเห็นผิดเป็นอกุศลเจตสิกจึงเกิดแก่ฝ่ายไม่ดีเท่านั้นคอยชักนำ ให้ไปสู่ทุคติอย่างเดียว

สัมมามัคมี ๘ มิจจามัคมี ๔ เมื่อกล่าวถึงสภาวะองค์ธรรมแล้ว จะมีองค์มรรคที่เสมอกัน ๓ องค์ธรรม ได้แก่ สังกัปปะ- วิตก, วายามะ –วิริยะ, และสมาธิ –เอกัคคตา ที่มีเฉพาะในสัมมามัค (ฝ่ายกุศล) ได้แก่ สัมมาทิฐิ – ปัญญา, วิรติ ๓ –สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ , รวม ๕ อย่าง ส่วนฝ่ายอกุศลมีมิจฉาทิฐิเท่านั้นที่เป็นพิเศษแตกต่างไป แต่ถ้านับองค์มรรคโดยนัยพระสูตร มีสังกัตุสูตร^{๓๓} เป็นต้นฝ่ายอกุศล คือ มิจจามรรคย่อมมี ๘ เท่ากับฝ่ายกุศล หรือ สัมมามรรค จึงแสดง ความเป็นหนทางที่ตรงกันข้ามหรือเป็นปฏิปักษ์กันอย่างชัดเจน เปรียบเทียบได้ดังนี้

สัมมัตตะ ๘ (ธรรมที่ถูกต้อง) เป็นปฏิปักษ์กับ มิจจัตตะ ๘ (ธรรมที่ผิด)

๑) สัมมาทิฐิ	เป็นปฏิปักษ์กับ มิจจาทิฐิ
๒) สัมมาสังกัปปะ	เป็นปฏิปักษ์กับ มิจจาสังกัปปะ
๓) สัมมาวาจา	เป็นปฏิปักษ์กับ มิจจาวาจา
๔) สัมมากรรมันตะ	เป็นปฏิปักษ์กับ มิจจกรรมันตะ
๕) สัมมาอาชีวะ	เป็นปฏิปักษ์กับ มิจจอาชีวะ
๖) สัมมาวายามะ	เป็นปฏิปักษ์กับ มิจจาวายามะ
๗) สัมมาสติ	เป็นปฏิปักษ์กับ มิจจาสติ
๘) สัมมาสมาธิ	เป็นปฏิปักษ์กับ มิจจาสมาธิ

สำหรับในกรณีที่เป็นสัมมัตตะ ๑๐ ก็จะเป็นปฏิปักษ์ต่อมิจจัตตะ ๑๐ เพิ่มอีก ๒ คู่

ดังนี้

๙) สัมมาญาณ	เป็นปฏิปักษ์กับ มิจจญาณ
๑๐) สัมมาวิมุตติ	เป็นปฏิปักษ์กับ มิจจวิมุตติ

^{๓๓}ที่.ปา. (ไทย) ๑๑ / ๓๓๓/ ๓๔๐, ดู เทียบ อ.ทสก. (ไทย) ๒๔ /๑๓๒-๑๓๓/๒๘๒-๒๘๓.

ข้อคิด โดยรวมจากการเปรียบเทียบ ปัจฉัยธรรมกลุ่มสหชาติ สอดคล้องกับวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ โดยรูปแบบแยกแยะส่วนประกอบ ทำให้รู้รายละเอียดความเหมือนกันและแตกต่างกันของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

เมื่อศึกษาจนเกิดละเอียดรอบคอบแล้ว จะคลี่คลายปัญหาที่ว่าอะไร คือ ความดี ความชั่ว และจะเข้าใจเกณฑ์การตัดสินความเป็นกุศลและอกุศล หรือ ความดีและความชั่วที่ถูกต้องแน่นอน นั้น จะต้องดูที่องค์ประกอบของธรรมนั้นๆ ที่มีความแตกต่างประกอบเฉพาะฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเท่านั้น กล่าวคือ ถ้าเป็นฝ่ายกุศลธรรมจะต้องมีโสภณเจตสิกประกอบด้วยเสมอ และฝ่ายอกุศลธรรมจะต้องมีอกุศลเจตสิกประกอบด้วยทุกดวง ดังผลงานวิจัยสนับสนุนหลักการข้างต้นดังนี้

ไพลิน เตชะวิวัฒนาการ ได้สรุปผลการวิจัยเกณฑ์การตัดสินความดีในพุทธปรัชญาเถรวาทไว้ว่า การกระทำที่ดีมีค่าทางศีลธรรม หรือ เกณฑ์ในการตัดสินการกระทำของพุทธศาสนา ต้องพิจารณา (๑) ว่าการกระทำนั้นมีเจตนาหรือไม่ (๒) ถ้ามีเจตนาที่ถูกต้องว่า เป็นเจตนาที่เกิดจากกุศลมูล หรืออกุศลมูล ถ้าเกิดจากเจตนากุศลมูลถือว่าเป็นกรรมดี ถ้าเกิดจากเจตนาอกุศลมูลถือว่าเป็นกรรมชั่ว (๓) ถ้าเป็นเจตนาที่เกิดจากกุศลมูลและสอดคล้องกับกฎเกณฑ์แห่งความถูกต้อง^{๓๔}

สมกันกับพระมหาไพฑูรย์ สุทฺธวิฑูโร สรุปผลงานวิจัยเรื่อง การศึกษาเชิงปรัชญาเรื่องบาปในพระพุทธศาสนาเถรวาทไว้ว่า อกุศลจิตและอกุศลเจตสิกนั้นเองเป็นสาเหตุแห่งการทำความบาปหรือให้เกิดมีบาปขึ้น เพราะการกระทำทุกครั้ง จะต้องมียอกุศลจิตและเจตสิกเหล่านี้ประกอบอยู่เสมอ^{๓๕}

สอดคล้องกับพระมหาสุตินทร โชติธมฺโม กล่าวไว้ในงานวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์พระอภิธรรมในฐานะที่เป็นพุทธจริยศาสตร์ว่า เกณฑ์การตัดสินคุณค่าทางจริยธรรมเกี่ยวกับความดี ความชั่ว ในพระอภิธรรมมีอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) ให้พิจารณาดูที่สาเหตุแห่งการกระทำพร้อมทั้งแรงจูงใจในการเลือกตัดสินใจกระทำ ซึ่งปรากฏอยู่ภายในจิต พร้อมด้วยองค์ประกอบที่ปรุงแต่งจิต ถ้าการกระทำนั้นมาจากสาเหตุแห่งความดีและมีองค์ประกอบของความดี การกระทำนั้นย่อมจะต้อง

^{๓๔}ไพลิน เตชะวิวัฒนาการ, “การศึกษาเปรียบเทียบเกณฑ์การตัดสินความดีในพุทธปรัชญาเถรวาทกับในปรัชญาของค่านั” . วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๔๖.

^{๓๕}พระมหาไพฑูรย์ สุทฺธวิฑูโร (น้อยวัน), “การวิเคราะห์เชิงปรัชญาเรื่องบาปในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๖.

เป็นความดีอยู่เสมอ (๒) ให้พิจารณาผู้ที่ผลลัพธ์ของการกระทำซึ่งปรากฏอยู่ในกุศลวิบากจิตและอกุศลวิบากจิตที่ประทับไว้ภายในภวังคจิต^{๓๖}

สรุปได้ความว่า กุศลจิตและโสภณเจตสิก ย่อมประกอบกันเป็นความดี อกุศลจิตและอกุศลเจตสิกประกอบกันเป็นความชั่ว สำหรับส่วนที่เสมอกันได้แก่ อัญญสมานเจตสิกนั้น ที่ยังไม่บ่งชี้ถึงความแตกต่างที่ชัดเจนนัก

อีกประการหนึ่ง จากการศึกษาความหมายของกุศลและอกุศลได้ใจความว่า กุศลมีหน้าที่ในการกำจัดอกุศลและอกุศลเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล สภาพธรรมที่เป็นองค์ประกอบของฝ่ายกุศลธรรมจึงมีหน้าที่ในการกำจัดอกุศล มีหลายสภาวะของฝ่ายกุศลที่แสดงความเป็นปฏิปักษ์ฝ่ายอกุศลชัดเจน เช่น หิริ ละ อหิริกะ, โอตตปปะ ละ อโนตตปปะ, อโลกะ ละ โลกะ, อโทสะ ละ โทสะ, อโมหะ หรือ ปัญญา ละ ทิฏฐิและโมหะ เป็นต้น

สอดคล้องกับที่พระพุทธโฆสะแสดงไว้ในอัฐสาสนีอรรถกถา พอสรุปได้ดังนี้

- สัทธาเจตสิก ธรรมชาติที่มีความเชื่อและเลื่อมใสในพระรัตนตรัยตามความเป็นจริง มีการกำจัด ความไม่เลื่อมใส อันเป็นมลทินเป็นค วามขุ่นมัวแห่งจิตและสัมปยุตตธรรม คือ อกุศล นั้นเอง
- สติเจตสิก มีการระลึกได้ ในอารมณ์ ทำให้จิตไม่ฟุ้งเฟ้อ ไม่เลือนลอย สามารถรักษากิจจากอกุศลทั้งหมด
- หิริเจตสิก ความระอายต่อการงานอันเป็นทุจริต ย่อมป้องกันมิให้อหิริกะเจตสิกเกิดขึ้นได้
- โอตตปปเจตสิก ความเกรงกลัวต่อการงานอันเป็นทุจริต ย่อมป้องกันมิให้อโนตตปปะเจตสิกเกิดขึ้นได้
- อโลกเจตสิก ค วามไม่ย่อภาคและไม่คิดใจในกามคุณ อารมณ์ ย่อมเป็นปฏิปักษ์ต่อโลกเจตสิกโดยตรง เป็นข้าศึกต่อความตระหนี่
- อโทสเจตสิก ความไม่ประทุษร้ายต่ออารมณ์ ย่อมเป็นปฏิปักษ์ต่อโทสเจตสิกโดยตรง เป็นข้าศึกต่อความเป็นผู้ทุศีล

^{๓๖} พระมหาชุนทร โชติธมฺโม (นงพยัคฆ์), “การศึกษาวิเคราะห์พระอภิธรรมในฐานะที่เป็นพุทธจริยศาสตร์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๖.

- ตัตตรมัทธัตตเตตติก ธรรมชาติที่ทำให้จิตและเจตสิกมีความสม่ำเสมอในการทำงานของตนๆ ไม่ให้ยิ่งหย่อน คือ ไม่ตกไปในความหดหู่และความฟุ้งซ่าน
- กายปัสสัทธิเจตสิกและจิตตปัสสัทธิเจตสิก ความสงบของจิตและเจตสิก เป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีอุทธัจจะอันกระทำความไม่สงบ เป็นต้นแห่งกายและจิต
- กายลหุตาเจตสิกและจิตตลหุตาเจตสิก ความเบาของจิตและเจตสิก เป็นปฏิบัติต่อกิเลส มีถีนะและมัทธา เป็นต้น ที่กระทำความหนัก
- กายมูทุตาเจตสิกและจิตตมูทุตาเจตสิก ความอ่อนของจิตและเจตสิก เป็นปฏิบัติต่อกิเลส มี ธิฏฐิ มานะ เป็นต้น ที่กระทำความที่กายและจิตให้กระด้าง
- กายกัมมัณฺญตา เจตสิกและจิตตกัมมัณฺญตาเจตสิก ความควรของจิตและเจตสิก เป็นปฏิบัติต่อนิर्वรณที่เหลือ อันกระทำความไม่ควรแก่การงานของกายและจิต
- กายปาคุญญตา เจตสิกและจิตตปาคุญญตาเจตสิก ความคล่องแคล่วของจิตและเจตสิก เป็นปฏิบัติต่อกิเลส คือ ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา เป็นต้น อันกระทำความขัดข้องของกายและจิต
- กายชุกตาเจตสิกและจิตตชุกตาเจตสิก ความซื่อตรงของจิตและเจตสิก ย่อมเป็นปฏิบัติต่อกุปิตเลสมิมาชา และสาไถย เป็นต้น อันกระทำความคดโกงของกายและจิต^{๓๖}
- สัมมวาจาเจตสิก ย่อมมีการงดเว้นจากมิจฉาวาจา หรือ วาจิตุจ ๔
- สัมมากัมมันตเจตสิก ย่อมมีการงดเว้นจากมิจฉากัมมันตะ หรือ กายทุจ ๓
- สัมมาอาชีวะเจตสิก ย่อมมีการงดเว้นมิจฉาอาชีวะทั้งปวง^{๓๗}
- กรุณาเจตสิก ความสงสารต่อทุกจิตสัตว์ ย่อมไม่มีความเบียดเบียนผู้อื่นแน่นอน
- มุทิตาเจตสิก ความยินดีต่อสุขจิตสัตว์ ย่อมไม่มีความริษยาในความสุขของผู้อื่น
- ปัญญาเจตสิก การรู้สถานะตามความเป็นจริง มีการกำจัดความมืด คือ อวิชชาที่ปกปิดสภาพของอารมณ์ให้หมดสิ้นไป

\ ๔.๔.๒ เปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมณาติ

กลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมณาติสามารถอุปการะแก่กุศลธรรม ๔ กลุ่ม ๑๒ ปัจจัย และอุปการะแก่กุศลธรรมได้ทั้ง ๕ กลุ่ม ๑๒ ปัจจัย เมื่อจะเปรียบเทียบให้เห็นภาพชัดเจนขึ้น ควรได้พิจารณาจากภาพตารางที่ ๔.๑๒ ดังนี้

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑ / ๑ / ๓๔๔ - ๓๔๖.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑ / ๑ / ๖๐๖.

ตารางที่ ๔.๑๒ แสดงกลุ่มปัจจัยธรรมชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

กลุ่มปัจจัย / ชนิด	กุศลธรรม	อกุศลธรรม
๑. อารัมมณปัจจัย	จิตตูปบาท ๘๗, รูป ๒๘, นิพพาน, บัญญัติ	โลกียจิตตูปบาท ๘๑, รูป ๒๘, บัญญัติ
๒. อารัมมณาธิปติ- อารัมมณูปนิสสยปัจจัย	กุศล ๒๐, ผลเบื้องต้น ๓, และนิพพาน	โลกียจิตตูปบาท ๗๖, อิกุณินิพันนรูป ๑๘
๓. อารัมมณปุเรชาตะ	ปัจจุบันนิพันนรูป ๑๘	ปัจจุบันนิพันนรูป ๑๘
๔. วัตถารัมมณปุเรชาตะ	มรรณาสันนทตยัตถรูป ๑	มรรณาสันนทตยัตถรูป ๑
๕. วัตถารัมมณปุเรชาตาธิปติ	-	อิกุณมรรณาสันนทตยัตถรูป ๑

จากตารางที่ ๔.๑๒ จะเห็นถึงความเหมือนกันและแตกต่างกันของกลุ่มปัจจัยธรรมชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม ส่วนที่เหมือนกันมี ๒ กลุ่มย่อย คือ กลุ่มอารัมมณปุเรชาตะ และ กลุ่มวัตถารัมมณปุเรชาตะ ส่วนอีก ๓ กลุ่มมีความแตกต่างกัน การเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างชัดเจนขึ้น จึงนำเสนอแบ่งแยกส่วนเหมือนกันและแตกต่างกัน ดังตารางที่ ๔.๑๓ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๔.๑๓ แสดงการเปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

ปัจจัย	กุศลอย่างเดียว	กุศล - อกุศลเหมือนกัน	อกุศลอย่างเดียว
๑. อารัมมณะ	โลกุตตรจิตตูปบาท ๖, นิพพาน	โลกียจิตตูปบาท ๘๑, รูป ๒๘, บัญญัติ	-
๒. อารัมมณาธิปติ- อารัมมณูปนิสสยะ	โลกุตตรจิตตูปบาท ๖, นิพพาน	โลกียกุศล	โลกียวิบาก, กิริยา, อกุศล, รูป
๓. อารัมมณปุเรชาตะ	-	ปัจจุบันนิพันนรูป ๑๘	-
๔. วัตถารัมมณปุเรชาตะ	-	มรรณาสันนทตยัตถรูป ๑	-
๕. วัตถารัมมณปุเรชาตาธิปติ	-	-	อิกุณมรรณาสันนทตยัตถรูป ๑

จากตารางที่ ๔.๑๓ แสดงให้รู้ถึงความเหมือนกันและแตกต่างกัน แสดงจำแนกตามกลุ่มปัจจัยย่อยตามลำดับ ดังต่อไปนี้

ก. กลุ่มอารัมมณปัจจัย

กลุ่มอารัมมณปัจจัยนี้ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฎิฐาน มีครบทั้ง ๓ บท คือ กุศลบท อกุศลบท และอัปยาคบท อุปการะแก่ทั้งสองฝ่ายเท่ากัน เมื่อพิจารณาสภาวะธรรมโดยรวมของกุศลธรรมและ

อกุศลธรรมแล้ว จะเห็นได้ว่า บรรดาอารมณ์ที่เป็นปัจจัยเสมอภาคของกุศลและอกุศล จะได้แก่ โลภียกรรมและปัญญัตติกรรม ส่วนที่แตกต่าง ได้แก่ โลกุตตรธรรม คือ มรรค ผล และ นิพพาน ซึ่งจะเป็นปัจจัยธรรมแก่กุศลธรรมเท่านั้น เหตุที่โลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์ให้แก่อกุศลธรรมไม่ได้ เพราะเป็นธรรมชั้นต่ำ ประกอบด้วยอวิชชา อันเป็นปฏิปักษ์โดยตรงกับปัญญา ธรรมที่จะรับ โลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์ได้นั้น นอกจากมโน ทวาราวชชนจิต ที่ทำหน้าที่เปิดรับอารมณ์ทาง มโนทวารแล้ว ก็จะมีแต่เพียงมหากุศลญาณสัมปยุตและมหากิริยาญาณสัมปยุตเท่านั้น อันเป็น โสภณธรรมหรือธรรมฝ่ายดีงามและประกอบด้วยปัญญา ส่วนมหากุศลญาณวิปยุต และมหากิริยา ญาณวิปยุต แม้จะเป็นโสภณ ะแต่ก็ปราศจากปัญญา จึงไม่สามารถที่จะรับ โลกุตตรธรรมเป็น อารมณ์ อนึ่ง โลกุตตรธรรมเปรียบเสมือนไฟที่พร้อมจะเผากิเลส อกุศลธรรมเปรียบเสมือนแมงเมา ถ้าอกุศลธรรมจะหาญกล้าเอาโลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์แล้วไซ้ ก็เป็นเสมือนดั่งแมงเมาบินเข้ากอง ไฟเพราะโลกุตตรธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระนิพพานเป็น อารมณ์ให้มรรคเสมือน อาวุธที่ทำลาย อกุศลได้อย่างเด็ดขาด

ข. กลุ่มอรัณมณชิปติ-อรัณมณฺปิณิสสยปัจจัย

กลุ่มอรัณมณชิปติ-อรัณมณฺปิณิสสยปัจจัยนี้ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน ฝ่ายกุศลและ ฝ่ายอกุศลมีความแตกต่างอย่างชัดเจน ที่มีส่วนเสมอกันบ้าง ก็ได้แก่ โลภียกุศล ซึ่ง สามารถ เป็น อารมณ์ที่ดียิ่งให้กับฝ่ายกุศล และฝ่ายอกุศล แสดงให้รู้ถึงโลภียกุศล ที่เป็นวิญญกุศล หาก บุคคลใด ขาดโยนิโสมนสิการให้ดีแล้ว ย่อมตกเป็นอารมณ์ให้กับฝ่ายอกุศลได้ จึงควรมีสติ หมั่นพิจารณาโดย โยนิโสมนสิการอย่างสม่ำเสมอ จะได้ปลอดภัย ส่วนที่แตกต่างกัน มีเฉพาะฝ่ายกุศลอย่างเดียวได้แก่ โลกุตตรจิต ๖ (เวินอรหัตตมัค อรหัตตผล) และนิพพาน ส่วนฝ่ายอกุศล ได้แก่ โลภียวิบาก, กิริยาจิต และอิฏฐนิพันนรูป ซึ่งเป็นปัจจัยแก่โลภมูลจิต อันเป็นอกุศลที่ใส่ใจในอารมณ์ที่เป็นโลภียกรรมทั้ง รูปและนาม ฝ่ายกุศลเป็นสภาวะธรรมที่ฉลาด อารมณ์ที่ดี หรือใส่ใจ จะมีเพียงโลภียกุศล ไม่มีวิบาก, กิริยา หรือรูปธรรมแต่อย่างใด ฝ่ายอกุศลประกอบด้วยอวิชชา จึงได้ถือเอาอารมณ์ที่หยาบ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง รูป ธรรมที่เป็นกามคุณอารมณ์ เป็นเหตุให้เกิดตัณหา อุปาทาน ที่มีการทะเลาะ เบาะแว้งเบียดเบียนกัน จึงควรต้องระมัดระวังกันให้มาก

ค. กลุ่มอรัณมณปุเรชาตปัจจัย

กลุ่มอรัณมณปุเรชาตปัจจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน มีเฉพาะอัพยาทบทเป็นปัจจัยที่ มีความเสมอภาคทั้งฝ่าย กุศลและฝ่าย อกุศล จัดเป็นปัจจัยธรรมที่เป็นสาธารณะ เพราะปัจจุบัน นิพันนรูป อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ เป็นต้น เป็นอารมณ์ที่เป็นกลางให้กับทุกฝ่าย

การที่จะเป็นอารมณ์ให้จิตอุปบาทฝ่ายใด ขึ้นอยู่กับ มโนการที่เกิดขึ้นในแต่ละวิถีจิต ผู้ที่มีปกติ รู้จักคิดโดยแบบคาย เรียกว่า มีโยนิโสมนสิการ ในปัจจุบันอารมณ์ ย่อมทำให้กุศลเกิดขึ้นได้ แต่ถ้าไม่รู้จักคิด หรือคิดโดยไม่แบบคาย เรียกว่า มีโยนิโสมนสิการก็ย่อมทำให้กุศลเกิด ขึ้นได้แทน จึงควรมีความสำรวมระวังในกลุ่มปัจจัยนี้ให้มาก

การสำรวมในอารมณ์ปุระชาตปัจจัย สอดคล้องกับการสร้างโยนิโสมนสิการ ที่เรียกว่า วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน ความคิดที่เป็นปัจจุบัน เป็นการคิดในแนวทางของความรู้ หรือคิดด้วยอำนาจปัญญาในอารมณ์ที่กำลังปรากฏเป็นปัจจุบัน อารมณ์ที่เป็นปัจจุบันมีความสำคัญมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเวลาเจริญวิปัสสนากรรมฐานในหมวดกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน ที่ต้องพิจารณารูปร่างกายเป็นอารมณ์และเป็นปัจจุบันกาลด้วย ไม่ว่าอานาปานบรรพ พิจารณาลมเข้าออกก็ตาม จะเป็นอิริยาบถใหญ่ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอนก็ตาม หรืออิริยาบถย่อยต่างๆ มีการก้าวไป ถอยกลับ เหลี้ยวซ้าย-ขวา กู้-เหยียดแขน กิน ดื่ม หยิบ จับ เป็นต้น เหล่านี้ล้วนแต่ต้องเป็น อารมณ์ปัจจุบัน ผู้เจริญสติปัฏฐานหมวดนี้จึงต้องมีสติอยู่ในปัจจุบันเสมอ ทำให้วิปัสสนากุศลเกิดขึ้นได้อย่างต่อเนื่อง แต่ถ้าจิตเผลอไปในอารมณ์อดีต หรือ อนาคต ก็ต้องใช้สติดึงกลับมาสู่อารมณ์ปัจจุบันทันที เพื่อป้องกันความยินดี ยินร้าย ที่เรียกว่า อภิชฌาและโทมนัสในอารมณ์นั้นๆ มิให้เกิดขึ้น ^{๓๕} ลักษณะความคิดที่ไม่เป็นอยู่ในปัจจุบัน คือ ความคิดที่เกาะติดกับอดีตและเลื่อนลอยไปในอนาคตนั้น พุดได้สั้นๆ ว่า ได้แก่ความคิดที่เป็นไปในแนวทางของตัณหา หรือคิดด้วยอำนาจตัณหา หรือพูดอย่างภาษาสมัยใหม่ว่า ตกอยู่ในอำนาจของอารมณ์ ^{๓๖} นั่นเอง เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่า ถ้ามีสติสำรวมอินทรีย์ในอารมณ์ปัจจุบันย่อมทำให้เกิดกุศล แต่ถ้าประมาทขาดสติย่อมทำให้ตกไปฝ่ายอกุศลได้

ง. กลุ่มวัตถุอารมณ์ปุระชาตปัจจัย

กลุ่มวัตถุอารมณ์ปุระชาตปัจจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ปัฏฐาน มีเฉพาะอภัยกตบพ และ เป็นปัจจัยที่เป็นกลาง เช่นเดียวกัน เป็นปัจจัยที่เสมอภาคทั้งฝ่ายกุศลและ ฝ่ายอกุศล ในมรรณาสันนกาล มีทวยวัตถุรูปเกิดครั้งสุดท้าย สามารถเป็นอารมณ์ให้กับมหากุศล หรือ อกุศลก็ได้เท่าเทียมกัน ขึ้นอยู่กับในวิถีจิตของบุคคลนั้นจะมีโยนิโสมนสิการ หรือ มีโยนิโสมนสิการ ในลักษณะเดียวกันกับอารมณ์ปุระชาตปัจจัย ดังนั้น กลุ่มปัจจัยนี้จึงจัดเป็นปัจจัยธรรมที่เป็นกลางของทั้งสองฝ่าย

^{๓๕} แนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร : ทิพย์วิสุทธิ), ๒๕๕๒, หน้า ๓๒.

^{๓๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๐๓.

จ. กลุ่มวัดถารัมมณปูเรชาตาริปีปัจฉัย

วัดถารัมมณปูเรชาตาริปี ปัจฉัยนี้ ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน มีเฉพาะอัปยาคตบห อุปการะ แก่อกุศล จึงเกิดได้เฉพาะฝ่ายอกุศลเท่านั้น เพราะปัจฉัยเป็น หทยวัตถุรูป จะไม่อาจเป็น อธิปไตยอรรถให้กับฝ่ายกุศลได้เลย ดังในกรณี ของกลุ่มอารัมมณาริปี- อารัมมณูปนิสสย ปัจฉัย ที่ แสดงไว้ วัดถา รัมมณปูเรชาตาริปีปัจฉัย นี้เป็นปัจฉัยย่อยของอา รัมมณาริปีปัจฉัย ผสมกับ วัดถารัมมณปูเรชาต ปัจฉัย จึงมีขอบเขตเป็นวัดถา รัมมณปูเรชาตปัจฉัย ที่เป็นอธิปไตย ด้วย ใน มรรณาสันนกาล หทยวัตถุที่เกิดครั้งสุดท้ายเป็นอรรถที่ดียิ่งให้กับโลกมูลจิตในมรรณาสันนวิธี่ อันจะเหตุนำไปถือกำเนิดในอบายภูมิได้ จึงนับว่า เป็นปัจฉัยธรรมที่ไม่พึงปรารถนา เพราะเกิดได้แก่ ฝ่ายอกุศลอย่างเดียว

๔.๔.๓ เปรียบเทียบกลุ่มปัจฉัยธรรมอนันตรชาติ

ปัจฉัยธรรมกลุ่มอนันตร ชาติสามารถอุปการะแก่กุศลธรรม และอกุศลธรรมได้ ๒ กลุ่ม เหมือนกัน เมื่อจะเปรียบเทียบให้เห็นภาพชัดเจนขึ้น ควรได้พิจารณาจากภาพตารางที่ ๔.๑๔ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๔.๑๔ แสดงกลุ่มปัจฉัยธรรมอนันตรชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

ปัจฉัย/ ชนิด	กุศลธรรม	อกุศลธรรม
อนันตระ	อาวัชชนจิต ๑	อาวัชชนจิต ๑
	โลกียกุศลชวณะ ๑๗ ที่เกิดก่อน (เว้นชวณะดวงสุดท้าย)	อกุศลชวณะ ๑๒ ที่เกิดก่อน (เว้นชวณะดวงสุดท้าย)
อาเสวณะ	โลกียกุศลชวณะ ๑๗ ที่เกิดก่อน (เว้นชวณะดวงสุดท้าย)	อกุศลชวณะ ๑๒ ที่เกิดก่อน (เว้นชวณะดวงสุดท้าย)

จากตารางที่ ๔.๑๔ จะเห็นถึงความเหมือนกันและแตกต่างกันของ กลุ่มปัจฉัยธรรมอนันตร ชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม การเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างชัดเจนขึ้น จึงนำเสนอ แบ่งแยกส่วนเหมือนกันและแตกต่างกัน ดังตารางที่ ๔.๑๕ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๔.๑๕ แสดงการเปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

ปัจจัย	กุศลอย่างเดียว	กุศล - อกุศล เหมือนกัน	อกุศลอย่างเดียว
อนันตระ	โลกียกุศลชวณะ ๑๗ ที่เกิดก่อน (เว้นชวณะดวงสุดท้าย)	มโนทวาราวชชนจิต ๑	อกุศลชวณะ ๑๒ ที่เกิดก่อน (เว้นชวณะดวงสุดท้าย)
อาเสวนะ	โลกียกุศลชวณะ ๑๗ ที่เกิดก่อน (เว้นชวณะดวงสุดท้าย)	-	อกุศลชวณะ ๑๒ ที่เกิดก่อน (เว้นชวณะดวงสุดท้าย)

จากตารางที่ ๔.๑๕ แสดงให้เห็นถึง ความเหมือนกันและแตกต่างกันที่แยกแยะให้ชัดเจน ส่วนที่เหมือนกัน คือ กลุ่มอนันตรชาติ เมื่อจิตขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์มาแล้วก่อนก้าวถึงชวณะจะเป็น มโนทวาราวชชนจิตอุปบาท ถ้าหากมีโยนิโสมนสิการในจุดนี้ย่อมทำให้มีกุศลชวณะเกิดต่อได้ทันที แต่ถ้าขาดโยนิโสมนสิการแล้วก็ย่อมทำให้เกิดอกุศลชวณะตามมาได้ เมื่อผ่านชวณะดวงแรกไปแล้วชวณะหลังๆ ต่อมาย่อมจะเป็นประเภทเดียวกันเสมอจนสิ้นสุดวิถีนั่นๆ

พระพุทธโฆสะ แสดงไว้ในอรรถุสสาธินีอรรถกถา กล่าวถึงคำว่า ชวนปฏิบัติทมนสิการ คือ มนสิการที่กระทำชวนจิตให้ดำเนินไป นี้ เป็นชื่อของมโนทวาราวชชนจิต^{๔๑} และแสดงไว้ใน อภัยกตบทวิปาฤทธารกถาว่า

ถามว่า ก็ชวณะนี้ สภาวะอะไร ย่อมกำหนดไว้โดยความเป็นกุศลหรืออกุศล

ตอบว่า อาวัชชนะ และโวกุฐัพพะย่อมกำหนด

... เมื่ออาวัชชนะและโวกุฐัพพะทั้ง ๒ เปลี่ยนมากำหนด (มีการพิจารณาอารมณ์ โดยแบบกาย) พึงทราบว่าเป็นกุศล ถ้าไม่แบบกายก็เป็นอกุศล^{๔๒}

ในปัญฐานอรรถกถา แสดงว่า “กามาวจรกิริยาเป็นอนันตรปัจจัย ๒ อย่าง แก่กุศลและอกุศล คือ แก่กามาวจรกุศล และอกุศล”^{๔๓} หมายถึง มโนทวาราวชชนจิตอุปบาทที่เป็นอาวัชชนะ และโวกุฐัพพะดับลงแล้วเป็นปัจจัยแก่ ปฐมชวณะกุศล และอกุศลได้

เมื่ออารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณ เป็นต้น มากระทบทางตา ทางหู ทางจมูก ทาง ลิ้น ทางกาย และทางใจ เหล่านี้ ถ้ามีความตั้งใจดี กุศลจิตก็เกิดขึ้น แต่ถ้าความตั้งใจไม่ดี อกุศลจิตก็เกิดขึ้น

^{๔๑} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/๓๕๑.

^{๔๒} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/๘๕.

^{๔๓} อภิ.ป. อ. (ไทย) ๗/๑/๒๒๓.

สำหรับวิถิจิตที่เป็นไปทางปัญจทวาร กุศลจิต หรืออกุศลจิตจะเกิดขึ้นโดยผ่านปัญจทวาราวชชนจิต ที่เป็นวิถิปฏิปาทกมนสิกการ คือ มนสิกการที่กระทำให้วิถิจิตเกิดขึ้นทางปัญจทวาร แล้วต่อมาก็ อาศัย มโนทวาราวชชนจิต ที่ทำหน้าที่ไวภูมิจิต คือ ตัดสินอารมณ์ เป็นอนันตรปัจจัยอุปการะแก่ ปฐมชวณะที่เป็นฝ่ายกุศล หรือฝ่ายอกุศลก็ได้ แล้วแต่มนสิกการ

ส่วนวิถิจิตที่เกิดขึ้นทางมโนทวาร วิถิ กุศลจิต หรืออกุศลจิต จะเกิดขึ้น ก็โดยอาศัย มโนทวาราวชชนจิตเป็นอนันตรปัจจัยอุปการะแก่ปฐมชวณะที่เป็นฝ่ายกุศล หรือฝ่ายอกุศลก็ได้ แล้วแต่มนสิกการเช่นกัน

อนึ่ง โยนิโสมนสิกการ และอโยนิโสมน สิกการ ทั้ง ๒ นี้ จะเกิดขึ้นได้ก็ โดยอาศัยอติดกรรม และปัจจุบันกรรมเป็นเหตุ

อติดกรรมและปัจจุบันกรรม ที่เป็นเหตุให้โยนิโสมนสิกการเกิดขึ้นได้นั้น มี ๕ อย่าง คือ

๑. ปุพเพ จ กตปุณฺณตา เป็นผู้ได้สั่งสมบุญไว้ในปางก่อน
๒. ปฏิรูปเทสวาส ได้อยู่ในประเทศที่มีพระสัทธรรมและสัปปุรุษ
๓. สปุริสุปนฺนิตฺตํ ได้คบหาสมาคมกับสัปปุรุษ
๔. สทฺธมฺมสุสวน ได้ฟังพระสัทธรรม
๕. อตุตฺตสมฺมาปณฺธิ ตั้งกาย วาจา ใจ อยู่แต่ในสิ่งที่ดี

ข้อ ๑ คือ ปุพเพ กตปุณฺณตา นั้นเป็นอติดกรรม ที่เหลืออีก ๔ ข้อนั้น เป็นปัจจุบันกรรม

อติดกรรมและปัจจุบันกรรม ที่เป็นเหตุให้อโยนิโสมนสิกการเกิดขึ้นได้นั้น มี ๕ อย่าง คือ

๑. ปุพเพ อกตปุณฺณตา การไม่ได้สั่งสมบุญไว้ในปางก่อน
๒. อปปฏิรูปเทสวาส การอยู่ในประเทศที่ไม่สมควร (ไม่มีสัปปุรุษ)
๓. อสปุริสุปนฺนิตฺตํ การไม่เข้าไปคบหาสัปปุรุษ
๔. อสทฺธมฺมสุสวน การไม่ฟังธรรมของสัปปุรุษ
๕. อตุตฺตมิจฺฉาปณฺธิ การตั้งตนไว้ผิด

ข้อ ๑ คือ ปุพเพ อกตปุณฺณตา นั้นเป็นอติดกรรม ที่เหลืออีก ๔ ข้อนั้น เป็นปัจจุบัน

กรรม^{๔๔}

ผู้ที่เคยได้สั่งสมบุญไว้แต่ในชาติก่อนนั้น เมื่อได้เกิดมาในชาตินี้ ก็จะต้องได้เกิดอยู่แต่ในประเทศที่มีพุทธศาสนา มีพระสัทธรรม มีสัปปุรุษ และเมื่อได้มาเกิดอยู่ในประเทศดังกล่าวนี้แล้ว ก็จะต้องได้พบกับสัปปุรุษ มี บิคา มารดา ครู อาจารย์ เหล่านี้ เมื่อได้พบกับสัปปุรุษแล้ว ก็ย่อม

^{๔๔} สมไชย รากโพธิ์, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม เจตสิกสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพระอภิธรรมวัดพระเชตุพนฯ (วัดโพธิ์ ท่าเตียน), ๒๕๔๕, หน้า ๒๐-๒๑.

มีโอกาสดังและเรียนคำสอนที่ดีแล้วก็เป็ เหตุให้โยนิโสมนสิการเกิดขึ้นได้มาก เมื่อมีโยนิโสมนสิการแล้ว ก็เป็เหตุให้กุศลจิตเกิดขึ้นได้ดังนี้ ส่วนอโยนิโสมนสิการก็มีสภาพเป็นไปตรงกันข้ามกับโยนิโสมนสิการ ดังได้อธิบายมาแล้วนี้นั่นเอง

ธรรมที่เป็นอนันตร ปัจจัยเสมอกันทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล ก็คือ มโนทวารวิชชาจิตตูปบาท ซึ่งมีได้ทั้งในปัญจทวารวิธีและมโนทวารวิธี ในปัญจทวารวิธีทำหน้าที่ไวภูมิจิตตูปบาทหน้าที่ตัดสินอารมณ์ก่อนส่งอารมณ์ ต่อแก่กามชวณะซึ่งอาจจะเป็นฝ่ายกุศลหรือฝ่ายอกุศลก็ได้ ทั้งนี้แล้วแต่มนสิการอันเกิดในมโนทวารวิชชาจิตตูปบาทนี้ นั่นคือ ถ้าเป็นการคิดโดยแบบกาย หรือที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ย่อมเป็นปัจจัยแก่กุศลได้ แต่ถ้าคิดโดยไม่แบบกาย หรือที่เรียกว่า อโยนิโสมนสิการ ย่อมเป็นปัจจัยแก่อกุศลได้ ในทำนองเดียวกันกับกามมโนทวารวิธี เมื่อรับอารมณ์ทางมโนทวารแล้วทำหน้าที่อวิชชชณะแล้วส่งอารมณ์ต่อแก่กามชวณะอาจเป็นฝ่ายใดก็ได้ อยู่ที่มีโยนิโสมนสิการ หรือเป็นอโยนิโสมนสิการ การให้กุศลกำจัดอาสวกิเลสจึงจำเป็นต้องอาศัยโยนิโสมนสิการ สมดังพระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย (ว่าสำเร็จได้) แก่ผู้รู้ผู้เห็น มิใช่แก่ผู้ไม่รู้ มิใช่แก่ผู้ไม่เห็น เมื่อรู้หรือเห็นอยู่อย่างไร จึงจะมีความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ? เมื่อรู้เห็น (วิธีทำให้เกิดและวิธีทำไม่ให้เกิด) โยนิโสมนสิการและอโยนิโสมนสิการ เมื่อมนสิการโดยไม่แบบกาย อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญเพิ่มพูน เมื่อมนสิการโดยแบบกาย (โยนิโสมนสิการ) อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถูกละได้^{๔๕}

ส่วนอนันตรปัจจัย ที่แตกต่างกันนั้น เมื่อขึ้นสู่ชวณจิตแล้วย่อมเป็นประเภทเดียวกันกับชวณะดวงหน้า ถ้าเป็นกุศลชวณะนำหน้าชวณจิตที่เกิดตามมาย่อมเป็นกุศลจิตเหมือนกัน ทำนองเดียวกัน ถ้าเป็นอกุศลชวณจิตนำหน้าชวณจิตที่ติดตามมาย่อมเป็นอกุศลชวณะแน่นอน

สำหรับอุปปนาชวณวิธีย่อมเกิดได้แก่ฝ่ายกุศลอย่างเดียวเท่านั้น อกุศลชวณะไม่อาจเกิดได้เลยเพราะเป็นระดับฉานจิต ซึ่งมีทั้งมหัคคตะและโลกุตตระ อกุศลชวณะเป็นฉานจิต เป็นปรีตธรรมในระดับกามธรรมเท่านั้น

ในแต่ละวิธีต้องมีมนสิการในอวิชชชณะจิต ถ้าเป็นทางปัญจทวารวิธีจิตก็จะได้แก่ไวภูมิจิต คอยตัดสินให้ชวณจิตที่จะเกิดในลำดับต่อมานั้น เป็นกุศล หรือ อกุศล อวิชชชณะจิตจึงเป็นปัจจัยที่เสมอภาคทั้ง ๒ ฝ่าย ทั้งที่เกิดในปัญจทวารวิธีและมโนทวารวิธี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กาม

^{๔๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑/๑๒.

ชวนมโนทวารวิถี ถ้าเป็นอัปนามโนทวารวิถี ของฉานลาภีบุคคลและอริบุคคลแล้วย่อมเกิดแก่จิตฝ่ายกุศลเท่านั้น เพราะในระดับภูมิธรรมชั้นสูง คือ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ จะไม่มีฝ่ายอกุศลอย่างแน่นอน และอาจจะมีกุศลมากกว่าหนึ่งประเภทเกิดขึ้นได้ในวิถีเดียวกัน เช่น ฉานวิถี มัคควิถี เป็นต้น

มีข้อพึงสังเกตว่า กุศลและอกุศลย่อมไม่เกิดติดกันอย่างแน่นอน กุศลดับลงแล้วจะไม่ทำให้ออกุศลเกิดติดต่อทันทีได้ หรือ อกุศลดับลงแล้วก็ไม่ทำให้ออกุศลเกิดติดต่อทันทีเช่นกัน กุศลและอกุศลย่อมเกิดอยู่ที่วิถีที่ต่างกันแน่นอน

๔.๔.๔ เปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุระชาตชาติ

เมื่อได้ศึกษากลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุระชาตชาติที่อุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมแล้ว สามารถสรุปสภาวะธรรมของทั้งสองฝ่าย ดังตารางที่ ๔.๑๖ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๔.๑๖ แสดงปัจจัยธรรมกลุ่มวัตถุปุระชาตชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

กุศลติกบท	กุศลธรรม	อกุศลธรรม
อภัยกตบท	ฐิติปัตตหทัยวัตถุ	ฐิติปัตตหทัยวัตถุ

จากตารางที่ ๔.๑๖ แสดงให้เห็นว่า กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุระชาตชาติ ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน สามารถอุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมโดยลักษณะอาการอุปการะกุศลติกมาติกาธรรม จะมีเพียงอภัยกตบทเช่นเดียวกัน เพราะปัจจัยเป็นรูปธรรม จึงเป็นอภัยกตบทอย่างเดียว เมื่อพิจารณาโดยสภาวะธรรมแล้วจะได้แก่ ฐิติปัตตหทัยวัตถุ ที่ช่วยอุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมได้เสมอกัน แสดงให้รู้ถึง กุศลจิตตูปบาท และอกุศลจิตตูปบาทจะเกิดขึ้นได้ในปัญจโวการภูมิ นั้นต้องอาศัยหทัยวัตถุเกิดอย่างแน่นอน ซึ่งหทัยวัตถุนั้นจะต้องเกิดก่อนและยังตั้งอยู่ในฐิตินิยาม หรือ ที่เรียกว่า ฐิติปัตตะ จึงจะอุปการะแก่กุศลธรรม หรือ อกุศลธรรมที่เกิดภายหลังได้ ถ้าหทัยวัตถุนั้นเกิดก่อนแต่ดับไปแล้วย่อมทำหน้าที่วัตถุปุระชาตปัจจัยนี้ไม่ได้ การที่ ฐิติปัตตหทัยวัตถุสามารถอุปการะได้ทั้งสองฝ่ายจึงเป็นปัจจัยธรรมที่เป็นกลาง ไม่มีความพิเศษแก่ฝ่ายใดทั้งสิ้น ประจุแผ่นดิน เป็นสิ่งที่รองรับสิ่งของทั้งปวง ทั้งของสะอาดบ้าง ไม่สะอาดบ้าง สิ่งดีบ้าง ไม่ดีบ้าง ก็ไม่มีการเลือกที่รักมักที่ชังแต่ประการใด ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า ปัจจัยธรรมกลุ่มวัตถุปุระชาตชาติสามารถเป็นปัจจัยอุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรม ทั้งสองฝ่ายได้เสมอเหมือนกันทุกประการ

๔.๔.๕ เปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสยชาติ

เมื่อได้ศึกษากลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสยชาติที่อุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรม แล้ว สามารถสรุปสภาวะธรรมของทั้งสองฝ่าย ดังตารางที่ ๔.๑๗ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๔.๑๗ แสดงกลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสยชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

กุศลติกบท	กุศลธรรม	อกุศลธรรม
๑. กุศลบท	กุศล ๒๐	โลภียกุศล ๑๗
๒. อกุศลบท	อกุศล ๑๒	อกุศล ๑๒
๓. อภัยกตบท	วิบาก ๓๕, กริยา ๒๐, รูป ๒๘	โลภียวิบาก ๓๒, กริยา ๒๐, รูป ๒๘
รวม	จิตตูปบาท ๘๗, รูป ๒๘	โลภียจิตตูปบาท ๘๑, รูป ๒๘

จากตารางที่ ๔.๑๗ แสดงให้เห็นว่า กลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสยปัจจัยที่ปรากฏใน คัมภีร์ปัญฐาน สามารถอุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมโดยลักษณะอาการอุปการะ ของ กุศลติกมาติกาธรรม จะมี ๓ บทเช่นเดียวกัน คือ มีทั้งที่เป็นกุศล บท อกุศลบท และอภัยกตบท แต่เมื่อพิจารณาสภาวะธรรมในแต่ละบทก็จะเห็นถึงความเหมือนกันและแตกต่างกัน กล่าวคือ

กุศลบท สามารถอุปการะแก่ฝ่ายกุศลธรรมได้มากถึง ๒๐ ดวง ยกเว้นอรหัตตมรรค จิตตูปบาทเท่านั้น แต่ฝ่ายอกุศลธรรมจะมีเพียงโลภียกุศลจิตตูปบาท ๑๗ เท่านั้น แสดงให้รู้ถึงความเหมือนกัน คือ โลภียกุศลจิตตูปบาทสามารถเป็นปกตูปนิสยปัจจัยอุปการะแก่ทั้งสองฝ่ายได้ เสมอกัน และความแตกต่างกัน คือ โลกุตตรกุศลเบื้องต้น ๓ จะอุปการะแก่ฝ่ายกุศลธรรมอย่างเดียว ไม่อุปการะแก่อกุศลธรรมแน่นอน เพราะโลกุตตรกุศลเกิดขึ้นเพื่อกำจัดอกุศลธรรมที่เป็นปฏิกิริยา ธรรมโดยตรง ที่จะส่งเสริมให้อกุศลธรรมเกิดขึ้นนั้นย่อมไม่มีอย่างเด็ดขาด ดังที่พระพุทธโฆสะ แสดงไว้ในปัญจปรณัยวรรคที่ว่า “ส่วนโลกุตตรธรรมเป็นธรรมสงบ ประณีต สูงสุด กำจัดอกุศล ได้เด็ดขาด ฉะนั้นจึงไม่เป็นอุปนิสสัยแก่กุศล เหมือนพระจันทร์ไม่เป็นอุปนิสสัยแก่ความมืด ฉะนั้น”^{๔๖}

บทต่อมาคือ อกุศลบท ย่อมอุปการะได้ทั้งสองฝ่ายเสมอกัน แสดงให้รู้ถึง ความแตกต่าง ของการนำอกุศลธรรมไปใช้ของบุคคลที่คิดเป็นหรือรู้จักคิด กับ คิดไม่เป็น หรือไม่รู้จักคิด ผู้รู้จักคิด ย่อมนำอกุศลธรรมเป็นสิ่งเตือนใจ ในการที่จะงดเว้นอกุศลที่เคยทำมาแล้วและจะไม่ทำอกุศลใหม่

^{๔๖} อภ.ป. อ. (ไทย) ๗/๑ / ๔๗๒.

ให้เกิดขึ้น ตามหลักสัมมปชาน ส่วนผู้ที่ไม่รู้จักคิด หรือ คิดไม่เป็นนั้น มีแต่อาศัยกุศลเก่าไปเสริม กำลังสร้างกุศลใหม่ๆ พอพูนขึ้นเรื่อยๆ จนมีอุปนิสัยเป็นพาลในขันธสันดานได้

บทสุดท้าย คือ อภัยกตบถ สามารถอุปการะแก่ฝ่ายกุศลธรรม มีทั้งที่เป็นโลกียะ และโลกุตตระเกือบหมด ยกเว้นเพียงอ รหัตตผลจิตตูปบาทเท่านั้น แต่ฝ่ายอกุศลธรรม จะมีเพียงโลกียะเท่านั้น แสดงให้รู้ถึงความเหมือนกัน คือ อภัยกตธรรมที่เป็นโลกียะ ได้แก่ โลภวิบาก ๓๒ กริยา ๒๐ และรูป ๒๘ สามารถเป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัย อุปการะแก่ทั้งสองฝ่ายเสมอกัน และความแตกต่างกัน คือ โลภุตตวิ บาก หรือ ผลจิตตูปบาทเบื้องต่ำ ๓ ย่อมอุปการะแก่ฝ่ายกุศลธรรม เท่านั้น เพราะเป็นผลโดยตรงของโลภุตตรกุศล หรือ มรรคกรรม ไม่มีทางไปอุปการะให้อกุศล ธรรมเกิดขึ้นแน่นอน

เมื่อสรุปสภาวะธรรมในบททั้ง ๓ รวมกันแล้ว จะพบว่า ปกคฺคฺพนิส สยปัจจัยของฝ่ายกุศล ธรรมนั้น ได้แก่ จิตตูปบาท ๘๓ และรูป ๒๘ หมายถึง ปัจจัยธรรมที่มีความกว้างขวางครอบคลุม จิต ๘๓ หรือโดยพิสดาร ๑๑๑(เว้นอรหัตตมรรค อรหัตตผล) เจตสิกที่ประกอบ ๕๒ รูป ๒๘ ที่มีการยกเว้นอรหัตตมรรค อรหัตตผลนั้น เพราะพระเสขะและปุณฺณ ซึ่งมีกุศลธรรมเกิดขึ้นนั้น ย่อม ไม่เคยผ่านอรหัตตมรรค อรหัต ตผลมาก่อน จิตตูปบาทดังกล่าวจึงไม่ได้อุปการะแก่กุศลธรรม สำหรับฝ่ายอกุศลธรรม มีสภาวะธรรมที่เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัย ในขอบเขตของโลกียธรรมเท่านั้น ได้แก่ โลภียจิตตูปบาท ๘๑ คือ โลภียจิต ๘๑ เจตสิกที่ประกอบ ๕๒ และรูป ๒๘ แสดงให้รู้ถึงว่า โลภุตตรธรรมย่อมจะอุปการะให้ธรรมฝ่ายดีเท่านั้นเกิดขึ้น ส่วนฝ่ายไม่ดีนั้นนอกจากจะไม่ช่วยอุปการะแล้วยังทำหน้าที่กำจัดให้หมดสิ้นจากขันธสันดานอีกด้วย ในส่วนของ โลภียธรรมทั้งหลาย รวมทั้ง บัญญัติธรรมสามารถที่เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยอุปการะแก่ทั้งสองฝ่ายเสมอกัน แสดงให้รู้ถึงว่า โลภียธรรมและบัญญัติธรรม เป็นของส่วนกลางที่ทั้งสองฝ่ายจะนำไปใช้ในแนวทางของตนได้เสมอ จึงอยู่ที่ตัวบุคคลที่จะนำไปใช้ จะมีโยนิโสมนสิการ หรือ มีโยนิโสมน สิการ มากน้อยเพียงใดในการนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ หรือทุกข์โทษแก่ตน

หลังจากที่ศึกษาสภาวะธรรมจากกุศลตถิบทที่ทำหน้าที่เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจัยอุปการะ แก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมแล้ว อาจที่จะสรุปเปรียบเทียบความเหมือนและแตกต่างกัน ดังตาราง ที่ ๔.๑๘ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๔.๑๘ แสดงการเปรียบเทียบกลุ่มปัจจัยธรรมปกคฺคฺพนิสสยชาติของ

กุศลธรรมและอกุศลธรรม

ปัจจัย	กุศลอย่างเดียว	กุศล - อกุศลเหมือนกัน	อกุศลอย่างเดียว
ปกคฺคฺพนิสสยะ	โลกุตตรเบื้องต่ำ ๖	โลภียจิตตูปบาท ๘๑, รูป ๒๘, บัญญัติ	-

จากตารางที่ ๔.๑๘ แสดงให้เห็นว่า สภาวธรรมของปกคฺคฺพนิสสยปัจจย ที่อุปการะแก่ กุศลธรรมฝ่ายเดียว คือ โลกุตตรจิตตูปบาทเบื้องต่ำ ๖ ได้แก่ มรรคจิตตูปบาทเบื้องต่ำ ๓ และผลจิตตูปบาทเบื้องต่ำ ๓ ส่วนที่เป็นปกคฺคฺพนิสสยปัจจยอุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมเสมอกัน คือ โลภยธรรมและบัญญัติธรรม ได้แก่ โลภยจิตตูปบาท ๘๑ เจตสิกที่ประกอบ ๕๒ รูป ๒๘ และบัญญัติธรรมที่มีกำลังมาก (ยกเว้นบัญญัติกรรมฐาน) แต่สำหรับปกคฺคฺพนิสสยปัจจยอุปการะแก่ อกุศลธรรมอย่างเดียวนั้น ไม่มี เพราะธรรมเหล่าใดที่อุปการะแก่กุศลได้ก็จะอุปการะแก่กุศลได้เช่นกัน

กล่าวโดยรวมแล้ว โลภยธรรมรวมทั้งบัญญัติธรรมทั้งหลาย สามารถเป็นปัจจัยให้บุคคล ได้อาศัยเป็นแรงผลักดันให้เกิดความคิดพฤติกรรมทั้งที่เป็นฝ่ายดีก็ได้ ฝ่ายไม่ดีก็ได้เช่นกัน กา รนำ ความรู้เรื่องปัจจัยธรรมต่างๆ มาปรับใช้ในชีวิต จึงต้องมีสติเมื่อประสบกับสถานการณ์ต่างๆ ไม่ว่า จะดี หรือเลวร้ายสักปานใด สิ่งที่สำคัญจะต้องมีเสมอ ก็คือ สติ ความรู้สึกตัวในทุกอย่างที่กระทำ ทุก คำที่พูด และทุกความรู้สึกนึกคิด ซึ่งจะสมบูรณ์หากเกิดพร้อมสัมปชัญญะ อันเป็นธรรมที่มีอุปการะ มากแก่กุศลธรรมทั้งปวง ผู้ที่จะมีสติปัญญา หรือ สัมมาทิฏฐิ ต้องอาศัยทั้งปัจจัยภายนอก คือ ปรโตโมสะ และปัจจัยภายใน คือ โยนิโสมนสิการ สมดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อ ความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิ มี ๒ ประการดังนี้ คือ ปรโตโมสะ และโยนิโสมนสิการ”^{๔๗}

ปัจจัยภายนอก คือ “ปรโตโมสะ” ได้แก่ กัลยาณมิตร มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็น กัลยาณมิตรชั้นสูงสุด พระอรียะทั้งหลาย สัมปยุตต์ผู้เป็นกัลยาณชนคนดีทั้งปวง ตลอดจน สภาพแวดล้อมต่างๆ ย่อมเป็นปัจจัยภายนอกทั้งสิ้น ความดีอาศัยศรัทธาเป็นเครื่องนำทาง การคบคน เป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่ง ที่ต้องรู้จักเลือกเช่นกัน ดังที่ทรงแสดงไว้ในเสวติพัทสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก

บุคคล ๓ จำพวกไหนบ้าง คือ

๑. บุคคลที่ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าไปนั่งใกล้

๒. บุคคลที่ควรเสพ ควรคบ ควรเข้าไปนั่งใกล้

๓. บุคคลที่ควรสักการะ เคารพแล้วจึงเสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้

บุคคลที่ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าไปนั่งใกล้ เป็นอย่างไร

คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ตำหนิมากกว่าตนในด้านศีล สมาธิ ปัญญา บุคคลเช่นนี้ ไม่ควร เสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าไปนั่งใกล้ นอกจากจะเมตตาอนุเคราะห์

บุคคลที่ควรเสพ ควรคบ ควรเข้าไปนั่งใกล้ เป็นอย่างไร

^{๔๗} อก.ทุก. (บาลี) ๒๐/๓๗๑/๑๑๐, อก.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๗๑/ ๒๓๑, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๕๓/๕๓๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๓/๖๕๖.

คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เสมอตนในด้านศีล สมาธิ ปัญญา บุคคลเช่นนี้ ควรเสพ ควรคบ ควรเข้าไปนั่งใกล้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะการสนทนากับศีล สมาธิ ปัญญา จักมีแก่เราทั้งหลายผู้ถึงความเสมอกันในด้านศีล สมาธิ ปัญญา การสนทนาของเราทั้งหลายนั้นจักดำเนินไปได้ และจักเป็นความสำราญ เพราะเหตุนั้น บุคคลเช่นนี้จึงควรเสพ ควรคบ ควรเข้าไปนั่งใกล้

บุคคลที่ควรสักการะ เคารพ แล้วจึงเสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้ เป็นอย่างไร

คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เหนือกว่าตนในด้านศีล สมาธิ ปัญญา บุคคลเช่นนี้ ควรสักการะ เคารพแล้วจึงเสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคล เช่นนี้คิดว่า จักบำเพ็ญศีลขั้น (กองศีล) สมาธิขั้น (กองสมาธิ) ปัญญาขั้น (กองปัญญา) ที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือ จักอนุเคราะห์ศีลขั้น สมาธิขั้น ปัญญาขั้น ที่บริบูรณ์ด้วยปัญญาในที่นั้นๆ

เพราะเหตุนั้น บุคคลเช่นนี้จึงควรสักการะ เคารพแล้วจึงเสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้

ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้แลมีปรากฏอยู่ในโลก

บุคคลคบผู้ต่ำทรามย่อมพลอยต่ำทรามไปด้วย

แต่คบผู้ที่เสมอกันย่อมไม่เสื่อมในกาลไหน ๆ

คบผู้ที่สูงกว่าย่อมเด่นขึ้นทันตาเห็น

เพราะฉะนั้นจึงควรคบผู้ที่สูงกว่าตน^{๔๘}

ส่วน ปัจจกายใน คือ โยนิโสมนสิการ การรู้จักคิดพิจารณาโดยแยกคาย รวมทั้งสภาวะธรรมที่เกิดภายในตนเอง โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบภายในที่มีประโยชน์มากที่สุด ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “... เพราะเหตุถึงองค์ประกอบภายใน เราไม่เห็นองค์ประกอบอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์มากเหมือนการประกอบกุศลธรรมเนื่องๆ และการไม่ประกอบอกุศลธรรมเนื่องๆ นี้ การประกอบกุศลธรรมเนื่องๆ และการไม่ประกอบอกุศลธรรมเนื่องๆ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก”^{๔๙}

โยนิโสมนสิการ เป็นปัจจกายในที่มีความสำคัญยิ่ง ในการเชื่อมต่อกับปัจจกายนอกตามปกติโยนิโสมนสิการ จะเป็นระดับที่ช่วยให้เกิดโลกียสัมมาทิฐิ ศรัทธาซึ่งเกิดจากปัจจกายฝ่ายปรโตโฆสะ เช่น การศึกษาอบรมวัฒนธรรมประเพณี และกัลยาณมิตรอื่นๆ จะมีอิทธิพลได้มาก กล่าวคือ ศรัทธานั้นเป็นศูนย์รวมที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเป็นพลังพร้อมอยู่ภายใน พอคนรับรู้อารมณ์หรือประสบสถานการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระแสความคิดก็จะถูกแรงแห่งศรัทธาดึงให้แล่นไปตามแนวทางของศรัทธานั้น เสมือนว่า ศรัทธาขุดร่องสำหรับให้กระแสความคิดไหลไว้อ่อนแล้ว ดังนั้นท่านจึงแสดงหลักว่า ศรัทธา (ที่ถูกต้อง) เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโยนิโสมนสิการ เพราะปรโตโฆสะที่

^{๔๘} วจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๒๖/๑๓๔-๑๓๕.

^{๔๙} วจ. เอกก. (ไทย) ๒๐/ ๑๑๓/๑๘.

เป็นกัลยาณมิตร อาศัยศรัทธานั้นเป็นทางเดิน สามารถช่วยเพิ่มเติมเสริมความรู้ ความเข้าใจและ
ชี้แนะส่องนำความคิดได้มากขึ้น โดยลำดับ เช่น ด้วยการปรึกษาหารือ สอบถามข้อคิดติดขัดสงสัย
เป็นต้น

โยนิโสมนสิการของผู้นั้น เมื่อถูกใช้อยู่บ่อยๆ และได้อาหารหล่อเลี้ยงเสริมอยู่เรื่อยๆ ก็
เดินได้คล่องและก้าวไกลยิ่งขึ้น ทำให้ปัญญางอกงามยิ่งขึ้น ครั้นพิจารณาเห็นความจริง รู้ว่า
คำแนะนำสั่งสอนนั้นถูกต้องดีงาม เป็นประโยชน์จริง ก็ยิ่งมั่นใจ เกิดศรัทธามากขึ้น โยนิโส
มนสิการก็กลับเป็นปัจจัยส่งเสริมศรัทธาชวนให้ตั้งใจศึกษายิ่งขึ้น จนในที่สุด โยนิโสมนสิการของ
ตนเองก็นำบุคคลผู้นั้นไปสู่ความรู้แจ้งและความหลุดพ้น นี่คือ ปฏิบัติที่อาศัยทั้งปัจจัยภายในและ
ปัจจัยภายนอกประสานกัน ปัจจัยภายนอกและศรัทธามีความสำคัญมาก แต่ตัวตัดสินอยู่ภายใน คือ
โยนิโสมนสิการ ผู้ใดใช้โยนิโสมนสิการได้ดี การอาศัยปัจจัยภายนอกก็น้อยลงตามอัตรา ผู้ใดไม่ใช้
โยนิโสมนสิการเลย กัลยาณมิตรใดๆ ก็ไม่อาจช่วยได้สำเร็จ

โยนิโสมนสิการเป็นธรรมที่อุปการะมากเป็นมูลฐานนำไปสู่วิมุตติได้ ดังที่ตรัสว่า “ธรรม ๘
อย่างที่มีอุปการะมาก ได้แก่ ธรรม ๘ อย่าง ซึ่งมีโยนิ โสมนสิการเป็นมูล กล่าว คือ เมื่อโยนิโส
มนสิการ ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบระงับ (ปัสสัทธิ)
เมื่อกายสงบระงับ ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง
(=ยถาภูตญาณทัสสนะ) เมื่อรู้เห็นตามเป็นจริง ย่อมนิพพิทาเอง เมื่อนิพพิทา ก็วิราคะ เพราะวิราคะ ก็
วิมุตติ”^{๕๐}

แสดงเป็นให้เข้าใจง่าย ได้ดังนี้

โยนิโสมนสิการ → ปราโมทย์ → ปีติ → ปัสสัทธิ → สุข → สมาธิ →
ยถาภูตญาณทัสสนะ → นิพพิทา → วิราคะ → วิมุตติ

กระบวนการนี้เริ่มต้นด้วยการรู้จักคิด รู้จักพิจารณาใช้ปัญญาหาเหตุผลด้วยตนเอง เมื่อ
คิดพิจารณาถูกวิธี เกิดความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริง มองเห็นสภาวธรรมแล้ว จิตใจก็เข้มข้นเกิด
ปราโมทย์ ต่อจากนั้นธรรมต่างๆ ที่มารับช่วงต่อกันไป^{๕๑}

สติ เป็นองค์ธรรมสำคัญมีอุปการะมาก จำเป็นต้องใช้ในกิจทุกอย่าง แต่มักมีปัญหาว่า
ทำอย่างไรจะให้สติเกิดขึ้นทันเวลาที่ต้องใช้ และเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำอย่างไรจะให้คงอยู่ต่อเนื่องไป
เรื่อยๆ ไม่หลุดลอยขาดหายไปเสีย ในเรื่องนี้ ทางธรรมแสดงหลักไว้ว่า โยนิโสมนสิการเป็นอาหาร

^{๕๐}ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๔๔๕/๒๒๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๔๕/๓๒๕.

^{๕๑}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , พิมพ์ครั้งที่ ๑๐,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๗๑๑.

หล่อเลี้ยงสติ ช่วยเหลือสติที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ช่วยเหลือสติที่ เกิดขึ้นแล้ว เกิดต่อเนื่องไปอีก และเป็นอาหารให้อีกแห่งโพชฌงค์อื่นๆ ด้วย ดังที่ตรัสว่า “เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือให้โพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์เหมือน โยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์”^{๕๒}

อนึ่ง ปกคูปนิสสยปัจจย เป็นการกล่าวถึงธรรมทั้งหลายที่มีกำลังผลักดันให้สรรพสัตว์ทั้งหลายได้มีแนวคิดและพฤติกรรมต่างๆ มีการสะสมซ้ำๆ กันเป็นเวลาอันยาว นาน จนกระทั่งฝังแน่นในชั้นสันดานของสรรพสัตว์นั้น เมื่อได้โอกาสก็จะแสดงสิ่งที่สั่งสมเอาไว้ นั่นออกจนเป็นลักษณะประจำตัวบุคคล ที่เรียกกันว่า บุคคลิกภาพบ้าง อุปนิสัยบ้าง จริตบ้าง บารมีบ้าง อินทรีย์บ้าง วาสนาบ้าง สันดานบ้าง เป็นต้น เราจึงสังเกตเห็นว่า สรรพสัตว์ทั้งหลายแม้เกิดในภพภูมิเดียวกัน ใช้ชีวิตในสังคมเดียวกัน แต่ก็มีบุคลิกลักษณะ แนวคิด พฤติกรรมที่แตกต่างกัน สิ่งเหล่านี้แหละที่เป็นผลมาจากอำนาจปกคูปนิสสยปัจจยที่สั่งสมมานานแสดงผลออกมา ถ้าเป็นไปในทางที่ดีก็ควรส่งเสริมรักษาพัฒนาให้ดียิ่งๆ ขึ้นไปได้ แต่ถ้าไม่ดี ไม่เหมาะสมก็ต้องพยายามปรับเปลี่ยนใหม่ เพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีกว่า พัฒนาปัญญาจนกว่าจะถึงที่สุดแห่งทุกข์ ไม่มีการอาศัยปัจจัยธรรมเพื่อเกิด ดับอีกต่อไป สอดคล้องกับวิธีคิดแบบปลูกเร้าคุณธรรม อันเป็นวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการอีกวิธีหนึ่งที่สำคัญมาก สามารถปรับใช้ในสถานการณ์ต่างๆ ได้ดี

หลักการทั่วไป คือ ประสพการณ์ คือสิ่งที่ประสบหรือรับรู้เหมือนกัน บุคคลผู้ประสบหรือรับรู้ต่างกันอาจมองเห็นและคิดนึกปรุงแต่งไปคนละอย่าง สุดแต่โครงสร้างและความเคยชินต่างๆ ที่เป็นเครื่องปรุงแต่งจิต คือ สังขารที่ผู้นั้นได้สั่งสมเอาไว้ หรือ สุดแต่การทำใจในขณะนั้นๆ ของอย่างเดียวกัน หรืออาการกิริยาอย่างเดียวกัน คนหนึ่งมองเห็นแล้วคิดปรุงแต่งในทางดีงาม เป็นประโยชน์ เป็นกุศล ในขณะที่อีกคนหนึ่ง เห็น แล้วคิดปรุงแต่งในทางที่ไม่ดีไม่งาม เป็นโทษ เป็นอกุศล ตัวอย่างการอาศัยใช้สถานการณ์ต่างๆ ๘ อย่าง ซึ่งมีลักษณะเดียวกัน ผู้คิดไม่เป็น หรือ ขาดโยนิโสมนสิการ ย่อมคิดโน้มเอียงเป็นเหตุให้เกิดอกุศล คือ ความเกียจคร้าน ดังแสดงในกุสิดัตถุ ๘ อย่างดังนี้

๑. ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ มีงานที่ต้องทำ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราจักต้องทำงานเมื่อเราทำงานอยู่ กายจักเมื่อยล้า อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน” เธอจึงนอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง นี่เป็นกุสิดัตถุประการที่ ๑

^{๕๒} อก.เอกก. (บาลี). ๒๐ / ๗๖ / ๑๗, อก.เอกก. (ไทย). ๒๐ / ๗๖ / ๕๗.

๒. ภิกษุทำงานแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราได้ทำงานแล้ว เมื่อเราทำงานอยู่ ภายเมื่อยล้าแล้ว อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน” เธอจึงนอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร ฯลฯ นี่เป็นกุสิดัตถุประการที่ ๒

๓. ภิกษุต้องเดินทาง เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราจักต้องเดินทาง เมื่อเราเดินทางอยู่ ภายจักเมื่อยล้า อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน” เธอจึงนอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร ฯลฯ นี่เป็นกุสิดัตถุประการที่ ๓

๔. ภิกษุเดินทางแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเดินทางแล้ว เมื่อเรา เดินทางอยู่ ภายเมื่อยล้าแล้ว อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน” เธอจึงนอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร ฯลฯ นี่เป็นกุสิดัตถุประการที่ ๔

๕. ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือนิคม ไม่ได้โภชนะเส้าหมองหรือประณีต บริบูรณ์เพียงพอตามต้องการ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือนิคม ก็ไม่ได้โภชนะเส้าหมองหรือ ประณีตบริบูรณ์เพียงพอตามต้องการ ภายของเรานั้นเมื่อยล้าแล้ว ไม่ควรแก่การงาน อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน” เธอจึงนอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร ฯลฯ นี่เป็นกุสิดัตถุประการที่ ๕

๖. ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือนิคม ได้โภชนะเส้าหมองหรือ ประณีต บริบูรณ์เพียงพอตามต้องการ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือนิคม ได้ โภชนะเส้าหมองหรือประณีต บริบูรณ์เพียงพอตามต้องการแล้ว ภายของเรานั้นหนัก ไม่ควรแก่ การงาน จะเป็นเหมือนถั่วราชมาสชุ่มด้วยน้ำ อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน” เธอจึงนอนเสีย ไม่ปรารภ ความเพียร ฯลฯ นี่เป็นกุสิดัตถุประการที่ ๖

๗. ภิกษุเกิดอาพาธขึ้นเล็กน้อย เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเกิดมีอาพาธ ขึ้นเล็กน้อย แล้ว มีข้ออ้างที่จะนอนได้ อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน” เธอจึงนอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร ฯลฯ นี่ เป็น กุสิดัตถุประการที่ ๗

๘. ภิกษุหายอาพาธแล้ว แต่หายอาพาธยังไม่นาน เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราหาย อาพาธแล้ว แต่หายอาพาธยังไม่นาน ภายของเรายังอ่อนแอไม่ควรแก่การงาน อย่างกระนั้นเลย เราจะ นอน” เธอจึงนอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อ ทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง นี่เป็นกุสิดัตถุ ประการที่ ๘^{๕๓}

สำหรับผู้มีโยนิโสมนสิการ ในสถานการณ์เดียวกันสามารถเป็นเหตุ ให้เกิดคุณความดี คือ ปรารภความเพียรสร้างกุศลขึ้นมาได้ ดังแสดงในอาร์มภวัตถุ ๘ อย่างดังนี้

^{๕๓}ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/ ๓๓๔/ ๓๔๑-๓๔๒, อญ. อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/ ๘๐/ ๔๐๐-๔๐๒, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/ ๕๕๓/ ๖๑๐.

๑. ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ มีงานที่ต้องทำ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราจักต้องทำงาน เมื่อเราทำงาน การจะใส่ใจคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมิใช่ทำได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย เราจะรีบปรารภ ความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง” เธอจึงปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง นี่เป็นอาร์มภวัตตูปการที่ ๑

๒. ภิกษุทำงานแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราได้ทำงานแล้ว เมื่อเราทำงานอยู่ ก็ไม่สามารถที่จะใส่ใจคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ อย่างกระนั้นเลย เราจะรีบปรารภ ความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง” เธอ จึงปรารภความเพียร ฯลฯ นี่เป็นอาร์มภวัตตูปการที่ ๒

๓. ภิกษุต้องเดินทาง เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราจักต้องเดินทาง การที่เราเดินทางอยู่ จะใส่ใจคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมิใช่ทำได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ” เธอจึงปรารภความเพียร ฯลฯ นี่เป็นอาร์มภวัตตูปการที่ ๓

๔. ภิกษุเดินทางแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเดินทางแล้ว เมื่อเราเดินทางอยู่ ก็ไม่สามารถที่จะใส่ใจคำสั่งสอน ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ อย่างกระนั้นเลย เราจะรีบปรารภ ความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง” เธอจึงปรารภความเพียร ฯลฯ นี่เป็นอาร์มภวัตตูปการที่ ๔

๕. ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือนิคม ไม่ได้โภชนะที่เส้าหมอง หรือประณีตบริบูรณ์เพียงพอตามต้องการ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือนิคม ไม่ได้โภชนะเส้าหมองหรือประณีตบริบูรณ์เพียงพอตามต้องการ ภายของเรานั้นเบา ควรแก่การงาน อย่างกระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ” เธอจึงปรารภความเพียร ฯลฯ นี่เป็นอาร์มภวัตตูปการที่ ๕

๖. ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือนิคม ได้โภชนะเส้าหมองหรือประณีตบริบูรณ์เพียงพอตามต้องการ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือนิคม ได้โภชนะเส้าหมองหรือประณีตบริบูรณ์เพียงพอตามต้องการแล้ว ร่างกายของเรานั้นมีกำลัง ควรแก่การงาน อย่างกระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ” เธอจึงปรารภความเพียร ฯลฯ นี่เป็นอาร์มภวัตตูปการที่ ๖

๗. ภิกษุเกิดอาพาธขึ้นเล็กน้อย เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเกิดอาพาธขึ้นเล็กน้อยแล้ว เป็นไปได้ที่อาพาธของเราจะพึงรุนแรงขึ้น อย่างกระนั้น เลย เราจะรีบปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง” เธอจึงปรารภความเพียร ฯลฯ นี่เป็นอาร์มภวัตถุประการที่ ๗

๘. ภิกษุหายอาพาธแล้ว แต่หายอาพาธยังไม่นาน เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราหายอาพาธแล้ว แต่หายอาพาธยังไม่นาน เป็นไปได้ที่อาพาธของเราจะพึงกลับกำเริบขึ้น อย่างกระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง” เธอจึงปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง นี่เป็นอาร์มภวัตถุประการที่ ๘^{๔๔}

เมื่อพิจารณาจากกุสิดัตถุ เหตุให้เกิดความเกียจคร้าน ๘ อย่าง และอาร์มภวัตถุ เหตุให้ปรารภความเพียร ๘ อย่าง จะเห็นได้ว่าเป็นสถานการณ์อย่างเดียวกัน เป็นที่อาศัยให้เกิดกุศล หรือ กุศลก็ได้ เป็นที่อาศัยให้เกิดกุศลก็ได้

ดังนั้น โยนิโสมนสิการจึงมีความสำคัญต่อการการพัฒนาชีวิตเป็นอย่างมาก เพราะถ้าคิดดี คิดเป็น ก็อาศัยสถานการณ์ที่ดี เหตุปัจจัยที่ดี ส่งเสริมให้มีความดียิ่งๆ ขึ้นๆ ไป แต่ถ้า ประสบกับสถานการณ์ที่ไม่ดี ก็อาศัยสถานการณ์นั้นๆ เป็นเหตุแห่งความไม่ประมาทเร่งชวนขวายกระทำดี มีความสำรวมระวังมากขึ้น ก็สามารถพลิกวิกฤติให้เป็นโอกาสขึ้นมาได้

การสร้างนิสัยใหม่ให้กับตนเองโดยใช้หลักของโยนิโสมนสิการนั้น อาจมีความเป็นไปได้ตามความพยายามของแต่ละบุคคล ซึ่งหากผู้หนึ่งมีความพยายามสูง ก็เป็นไปได้ง่ายที่จะสร้างนิสัยและฝึกการคิดแบบโยนิโสมนสิการ แต่หากผู้หนึ่งจิตใจไม่เข้มแข็งพอที่จะต้านทานกิเลสและความคิดฝ่ายต่ำของตัวเองได้ ก็อาจเป็นไปได้ยากเช่นกัน แต่ทั้งนี้หากบุคคลนั้นฝึกการคิดแบบโยนิโสมนสิการเป็นประจำ แม้อาจจะต้องใช้เวลาตามที่ตาม แต่เมื่อฝึกปฏิบัติจนเคยชินแล้ว ผลที่ได้นั้นก็มีความคุ้มค่ามาก เพราะคนทั่วไปมักเกิดความเคยชินในนิสัยการคิดแบบเดิมโดยมีความไม่ชอบเป็นพื้นฐาน หากไม่ได้รับการฝึกฝน ประกอบกับใช้ความอดทนแล้ว ก็คงเป็นไปได้ยาก

การคิดแบบโยนิโสมนสิการนี้นับเป็นเครื่องมือชั้นเยี่ยมที่ช่วยพัฒนาปัญญาและความคิดของมนุษย์ให้สูงขึ้น ช่วยให้ผู้หนึ่งเป็นผู้ที่คิดเป็น คิดถูกและคิดในทางสร้างสรรค์ เพื่อช่วยจรรโลงโลกใบนี้ให้มนุษย์รุ่นต่อไปได้ดำรงอยู่และพัฒนาอย่างเต็มประสิทธิภาพ อีกทั้งยังเอื้อประโยชน์ในการแก้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของมนุษย์อีกด้วย หากมนุษย์รู้จักประยุกต์ให้เข้ากับสภาพการดำรงชีวิตของตนเอง ก็จะช่วยในการดำเนินชีวิตได้อย่างราบรื่นและสงบสุขตลอดไป

^{๔๔}ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/ ๓๓๕/ ๓๔๓-๓๔๔, อภ. อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๘๐/๔๐๒-๔๐๔.

๔.๕ การประยุกต์ปัจจัยธรรมชาติของกุศลธรรมและอกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต

การศึกษาปัจจัยธรรมทั้งฝ่ายกุศลธรรมและฝ่ายอกุศลธรรม จนครบสมบูรณ์ทั้ง ๕ กลุ่มปัจจัยธรรมแล้ว ดังที่แสดงในบทที่ ๓ ทำให้ได้แนวคิดที่จะประยุกต์ใช้ในชีวิต จำแนกเป็น ๒ ประเด็น ได้แก่ (๑) การประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต และ (๒) การประยุกต์ปัจจัยธรรมของอกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต

๔.๕.๑ การประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต

เมื่อได้ศึกษาปัจจัยธรรมฝ่ายกุศลธรรมครบถ้วน ทั้ง ๕ กลุ่มปัจจัยธรรมแล้ว ทำให้ได้แนวคิดที่จะประยุกต์ใช้ในชีวิต ดังนี้

๑) คบหากัลยาณมิตร ไกล่ลัดสัปปายะ

กุศลธรรมจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยปัจจัยหลายอย่าง รวมทั้งปัจจัยภายนอก ได้แก่ ตัวอย่างที่ดี สิ่งแวดล้อมที่ดีต่างๆ ย่อมมีส่วนสำคัญที่จะส่งเสริมให้เกิดความกมลดี การกระทำดี เป็นกุศลธรรมเกิดขึ้นได้ ดังนั้น การคบหากัลยาณมิตร ผู้มีความประพฤติดีทั้งกาย วาจา และมีจิตใจที่ประกอบด้วยคุณธรรม ย่อมชักนำให้บุคคลผู้คบหาสมาคมได้มีความประพฤติดีงามตามไปด้วย องค์คุณของกัลยาณมิตรที่เป็นครู หรือพี่เลี้ยงได้มี ๗ ประการ ได้แก่ (๑) ปิโย น่ารัก (๒) ครุ น่าเคารพ (๓) ภาวนีโย นำยกย่อง (๔) วุดาจ รู้จักแนะนำ (๕) วจนุชโม อดทนต่อถ้อยคำ (๖) คมกิริยจก ถก กตดา อธิบายเรื่องลึกซึ้งได้ และ (๗) โน จญฺ जान นิโยชเย ไม่ชักนำไปในทางเสื่อมเสีย^{๕๕}

ส่วนสิ่งแวดล้อมที่ดีก็ อกุลแก่การกระทำกุศล โดยเฉพาะการเจริญภาวนา ที่เรียกว่า สัปปายะธรรมมี ๗ ประการ ได้แก่ (๑) อาวาสสัปปายะ ที่อยู่ที่เหมาะสม (๒) โคจรสัปปายะ ที่เที่ยวหาอาหารเหมาะสม (๓) ภัสสสัปปายะ การสนทนาที่เหมาะสม (๔) บุคคลสัปปายะ มีบุคคลที่เหมาะสม (๕) โภชนสัปปายะ อาหารที่เหมาะสม (๖) อุตสัปปายะ สภาพอากาศที่เหมาะสม และ (๗) อิริยาปถสัปปายะ อิริยาปถที่เหมาะสม^{๕๖}

การคบหาสมาคมกับกัลยาณมิตรและได้อยู่ในสภาพแวดล้อมที่เป็นสัปปายะนี้ย่อมอุปการะให้เกิดกุศลธรรมได้มาก เป็นไปตามหลักของกลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสย ชาติ ที่มีแสดงเกี่ยวกับบัญญัติต่างๆ เช่น อุตฺ โภชนะ บุคคล เสนาสนะก็เป็นปัจจัยเกื้อกูลการเกิดขึ้นของจิตตูปบาท

^{๕๕} คุรายละเอียดใน อภ.สคตค. (ไทย) ๒๓/ ๓๔/๓๓.

^{๕๖} คุรายละเอียดใน วิสุทธิ. ๑/๑๖๑, วินย.อ. ๑/๕๒๔, ม.อ. ๓/๕๓๐.

ได้ ในอุปนิสยปัจฉิมบทว่า “แม่อุตุและโกชนะก็เป็นปัจฉิมโดยอุปนิสยปัจฉิม แม้นุคคก็เป็นปัจฉิมโดยอุปนิสยปัจฉิม แม้เสนาสนะก็เป็นปัจฉิมโดยอุปนิสยปัจฉิม ” แสดงถึงบัญญัติที่เป็นสภาพแวดล้อมต่างๆ มีส่วนที่ทำให้เกิดจิตตูปาทต่างๆ ได้ โดยอำนาจของอุปนิสยปัจฉิม หมายถึง ปกอุปนิสยปัจฉิม ดังนั้น การคบหากัลยาณมิตร และได้อาศัยสภาพแวดล้อมที่เป็นสปปายะจึงเกื้อกูลแก่สร้างโอกาสในการพัฒนาคุณธรรมย่อมเกิดขึ้นได้มาก

๒) มีสติทุกขณะด้วยอินทริยสังวร

ปกติจิตของมนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งหลายย่อมมีการรับรู้อารมณ์ที่มากกระทบอยู่เสมอทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ หากปล่อยให้จิตใจคล้อยไปตามอารมณ์ย่อมเป็นเหตุให้เกิดอกุศลธรรมได้มากกว่ากุศลธรรม การมีสติอยู่ตลอดเวลา สำรวมระวังอารมณ์ที่มากกระทบทางทวารต่างๆ ที่เรียกว่า มีอินทริยสังวร ก็จะทำให้รู้เท่าทันอารมณ์แล้วจะไม่หลงยินดียินร้ายต่ออารมณ์เหล่านั้น เป็นการสกัดกั้นอกุศลธรรมแล้วให้อโอกาสแก่กุศลธรรมเกิดขึ้นได้อย่างต่อเนื่อง เป็นอภิญญาปฏิบัติ^{๕๗} ข้อปฏิบัติที่เป็นแก่นแท้ไม่ผิวด้านแน่นอน ดังนั้น การมีสติตลอดเวลา จึงอุปการะแก่กุศลธรรมได้อย่างมาก เป็นไปตามหลักของกลุ่มปัจฉิมธรรมอารมณ์มณฑล โดยเฉพาะกลุ่มอารมณ์มณฑลปัจฉิม เป็นประโยชน์อย่างยิ่งกับทุกคนในทุกสถานการณ์ โดยเฉพาะ ผู้กำลังปฏิบัติธรรม เจริญสติปัญญา การรู้จักสังเกต รู้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์ที่มากกระทบทางทวารต่างๆ ย่อมเป็นสิ่งที่จำเป็นมาก ผลการปฏิบัติจะก้าวหน้าเพียงใด ก้าวถึงขั้นวิปัสสนาญาณได้หรือไม่ ก็อยู่ที่ความสามารถในการดำรงสติ สำรวมอินทริยเป็นพื้นฐานด้วยกันทั้งสิ้น

๓) เพียรพินิจคำสอน สร้างโยนิโสมนสิการ

กุศลธรรม มีปทัฏฐาน หรือเหตุใกล้ให้เกิด ได้แก่ โยนิโสมนสิการ ตามแสดงไว้ในวิเสสลักษณะของกุศลธรรม มีความสำคัญสัมพันธ์กับทุกกลุ่มปัจฉิมธรรม การสร้างโยนิโสมนสิการคือ วิธีคิดที่แยบคาย ประกอบด้วยลักษณะของการคิด ๔ ประการ คือ (๑) อุบายมนสิการ เป็นการคิดหรือพิจารณาโดยอุบาย คือ การคิดอย่างมีวิธีหรือถูกวิธี (๒) ปณณสิการ เป็นการคิดถูกทางต่อเนื่องเป็นลำดับ (๓) การณมนสิการ เป็นการคิดอย่างมีเหตุผล (๔) อุปปาทกมนสิการ การคิดการพิจารณาให้เกิดกุศลธรรม เขียนลักษณะทั้ง ๔ ข้อนี้สั้นๆ ได้ว่า “คิดถูกวิธี คิดมีระเบียบ คิดมีเหตุผล คิดเร้ากุศล” พระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำไว้ประกอบด้วยวิธีคิดทั้งหมด ๑๐ วิธี ดังนี้

^{๕๗} อภิญญาปฏิบัติ ๓ ข้อปฏิบัติไม่ผิวด ได้แก่ (๑) อินทริยสังวร (๒) โกชนมัตตัญญูตา และ (๓) ชาตริยานุโยค ดูรายละเอียดใน อจ. ตัก. (ไทย) ๒๐/๔๕๕/๑๔๒.

๑. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย วิธีนี้เป็นวิธีคิดตามหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นแบบพื้นฐาน โดยพิจารณาปัญหา หาหนทางแก้ไขด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์ ส่งผลสืบทอดกันมา

๒. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบหรือกระจายเนื้อหา เป็นการคิดที่มุ่งให้มองและรู้จักสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันเอง เป็นวิธีคิดแบบวิเคราะห์เป็นการคิดพิจารณาที่แยกแยะโดยถือเอานามรูปเป็นหลัก

๓. วิธีคิดแบบสามัญญลักษณะ หรือ วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา หมายถึง การรู้เท่าทันความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย

๔. วิธีคิดแบบอริยสัจ หรือ คิดแบบแก้ปัญหา เป็นวิธีคิดตามเหตุผล เป็นการสืบสาวจากผลไปหาเหตุแล้วแก้ไขที่เหตุนั้น

๕. วิธีคิดแบบบรรทัดธรรมสัมพันธ์ เป็นวิธีคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย คือพิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างธรรม (หลักการ) กับบรรทัด (ความมุ่งหมาย)

๖. วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก วิธีคิดแบบนี้เป็นการคิดที่ใช้หลักว่าจะต้องพิจารณาปัญหาให้ครบทุกด้าน ได้แก่ ด้านดี (อัสสาทะ) ด้านเสีย (อาทีนวะ) ต่อจากนั้นจึงหาทางออก (นิสสรณะ) หรือทางแก้ปัญหา

๗. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม วิธีคิดเกี่ยวข้องกับการบริโภคใช้สอยปัจจัย ๔ คุณค่าแท้หมายถึงประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายในแง่ที่สนองความต้องการของชีวิตโดยตรง เรียกว่าคุณค่าที่สนองปัญญา ส่วนคุณค่าเทียมนั้นหมายถึง ประโยชน์ในแง่การปรนเปรอ เรียกว่า คุณค่าตอบสนองตัณหา

๘. วิธีคิดแบบอุปายปลูกเร้าคุณธรรม เป็นวิธีคิดที่ส่งเสริมชักนำไปในทางที่ดีงามและเป็นประโยชน์ เป็นการขัดเกลาและบรรเทาปัญหา

๙. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน วิธีคิดแบบนี้บางทีเรียกว่า วิธีคิดแบบมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ หมายถึง การคิดในแนวทางของปัญญา เป็นอารมณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันจะช่วยให้เกิดประโยชน์ในทางปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

๑๐. วิธีคิดแบบวิภาษวาท ลักษณะสำคัญของการคิดแบบนี้คือ การมองและแสดงความจริงโดยแยกแยะออกให้เห็นแต่ละแง่แต่ละด้านครบทุกแง่ทุกด้าน^{๕๘}

วิธีคิดสร้างโยนิโสมนสิการดังกล่าวนี้ จะเห็นได้มีความสัมพันธ์กับกลุ่มปัจจัยธรรมทั้ง ๕ กลุ่ม โดยเฉพาะ กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตร ชาติ กลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มณ ชาติ และ

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๖๖๗-๗๒๗.

กลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสชาติ เพราะกลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ ได้กล่าวถึงจิตที่ทำหน้าตัดสิน อารมณ์ คือ มโนทวารวาทชนจิต ถ้ามีโยนิโสมนสิการย่อมจะทำให้เกิดกุศลชวณะเกิดตามมาทันทีได้ แต่การจะเกิดโยนิโสมนสิการได้ก็ต้องรู้จักวิธีคิดที่ถูกต้อง และควรหมั่นคิดอยู่อย่างสม่ำเสมอด้วย ในส่วนของกลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มณชาติ แสดงให้เห็นว่า โลกียธรรมก็ตามหรือบุญญัตติธรรมก็ตาม สามารถเป็นอารมณ์ให้ได้ทั้งสองฝ่าย การที่จะให้เป็นอารมณ์ของฝ่ายกุศloy่อมจะต้องมีโยนิโสมนสิการ คือ ต้องรู้จักคิดให้แยกภายในแนวทางที่เหมาะสมในอารมณ์นั้นๆ สำหรับกลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสขปัจจัย ได้แก่ การมีโยนิโสมนสิการในสรรพสิ่งต่างๆ คือ ความฉลาดคิด รู้จักต่อยอดในสิ่งที่ดีให้พัฒนาขึ้นไป จนถึงที่สุดแห่งทุกข์ และพลิกกลับ สถานการณ์ใน สิ่งไม่ดีให้กลายเป็นโอกาสสร้างควมดีอย่างเหมาะสม ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า การหมั่นเพียรคิด โดยโยนิโสมนสิการ ย่อมทำให้เกิดกุศลธรรมได้แน่นอน

๔) สังเกตอาการลักษณะโสภณธรรม

โสภณธรรม ในที่นี้หมายถึง กุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบ เมื่อมีความเข้าใจในลักษณะพิเศษ หรือ วิเสสลักษณะของกุศลจิตและโสภณเจตสิกทั้ง ๒๕^{๕๕} อย่างชัดเจนแล้ว จะทำให้สามารถแยกแยะสภาวะธรรมฝ่ายดีกับฝ่ายไม่ดีออกจากกันได้อย่างชัดเจน หากสังเกตเห็นอาการของโสภณธรรมเกิดขึ้นแล้ว ทำให้เกิดความมั่นใจว่าเป็นฝ่ายกุศล ไม่มีฝ่ายอกุศลมาแอบแฝงแน่นอน เป็นไปตามหลักของกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติชาติที่มีการแยกองค์ประกอบภายในให้เห็นลักษณะของสภาวะธรรมได้อย่างชัดเจน และสอดคล้องกับวิธีคิดสร้างโยนิโสมนสิการที่ว่า วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบหรือกระจายเนื้อหา จึงควรได้ศึกษาลักษณะพิเศษของสภาวะธรรมต่างๆ ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดี เป็นเกณฑ์ในการแยกแยะและตัดสินความดี ความชั่ว ที่ถูกต้องจริงๆ ดังนั้น การสังเกตอาการลักษณะของโสภณธรรมจึงทำให้เกิดกุศลธรรมที่ประกอบด้วยปัญญา สร้างความมั่นใจในกระทำกุศลให้เกิดขึ้นอย่างสม่ำเสมอ และพัฒนาให้สูงยิ่งขึ้นไป

๕) บำเพ็ญกุศลตามลำดับขั้นให้สมบูรณ์

กุศลธรรมมีมากมายหลายระดับขั้น การสร้างสรรค์และพัฒนากุศลธรรมให้เจริญยิ่งขึ้นไป ก็มีการเกี่ยวเนื่องกันตามลำดับ พระพุทธองค์ทรงแสดงการทำความดีที่มีเป็นลำดับขั้นในหมวดธรรมหลายๆ แห่ง เช่น บุญกิริยาวัตถุ ๓, ลีลา ๓, วิสุทธิ ๗, อนุปปพวิหาร ๘, อภิญา ๖,

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑๖/ ๓๒๖-๓๕๑, สมพร ศรีวราทิพย์, ลักษณะกิจตุกะ อภิธัมมัตถสังคหะและสัพพปารมี, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๓), หน้า ๔๐-๖๑.

วิปัสสนาญาณ ๕, ญาณ ๑๖, มรรค ๔ เป็นต้น^{๖๐} ซึ่งเป็นไปตามหลัก ของกลุ่มปัจจัยธรรม ปกคูปนิสสยชาติ ที่มีการแสดงกุศลหลายระดับชั้น และต้องมีการ กระทำตามขั้นตอนเป็นลำดับๆ เช่น การเกิดขึ้นของฌานกุศล ๘ อภิญญากุศล ๕ และโลกุตตรกุศล ๔ ตามลำดับ ทำให้เข้าใจถึงกุศล ระดับต่างๆ จะมีลำดับการเกิดขึ้น ต่อจากกุศลอื่นๆ อย่างไรบ้าง เมื่อมีความประสงค์จะกระทำกุศล ในระดับใด ก็จะสามารถเริ่มต้นจากกุศลพื้นฐานที่เหมาะสม มั่นใจได้ว่าเส้นทางถูกต้องตามต้องการ แล้ว ดังนั้น ความรู้จากกลุ่มปัจจัยธรรมปกคูปนิสสยชาติ จึงเกื้อกูลแก่การกระทำกุศลธรรม ตามลำดับขั้นได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์

๔.๕.๒ การประยุกต์ปัจจัยธรรมของอกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต

เมื่อได้ศึกษาปัจจัยธรรมฝ่ายอกุศลธรรมครบถ้วนทั้ง ๕ กลุ่มปัจจัยธรรมแล้ว ทำให้ได้ แนวคิดที่จะประยุกต์ใช้ในชีวิต ดังนี้

๑) หลีกเลี้ยงคบหาพาลชน หลบให้พ้นอบายมุข

การคบหาสมาคมกับคนพาล คือ ผู้ประพฤติดุจจริตทางกาย วาจา และใจ ย่อมจะถูกชักนำ ให้ให้ประพฤติดุจจริตตามกันไปด้วย ผู้ที่มีภูมิธรรมคุ้มกันจิตใจไม่แข็งแรง กร่งพอก็จะถูกชักจูงให้ กระทำความชั่วได้ง่าย ดังนั้น ในมงคลสูตร^{๖๑} จึงให้ความสำคัญเป็นอันดับแรกไม่ให้คบหาเสวนา กับคนพาลทั้งหลาย เป็นการป้องกันอกุศลธรรมที่จะเกิดขึ้นจากปัจจัยภายนอก นอกจากนี้ยังต้อง หลบเลี้ยงจากอบายมุขต่างๆ^{๖๒} เพราะเป็นทางแห่งความเสื่อมจากความดีงาม อบายมุขประเภทต่างๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นเหตุให้เกิดอกุศลธรรมตั้งแต่มัลลทินมัวหมองในใจจนกระทั่งถึงการกระทำทุจริตกรรม เบียดเบียนทั้งตนเองและสังคม จึงควรหลีกเลี้ยงให้ไกลที่สุด จึงจะปลอดภัย เป็นไปตามหลักของ กลุ่มปัจจัยธรรมปกคูปนิสสย ชาติ ดังนั้น การห่างไกล คนพาลและ อบายมุขทุกชนิด รวมไปถึง สถานที่อันเป็นอโคจรทั้งหลาย ย่อมทำให้เกิดปลอดภัยจากอกุศลธรรม ทั้งตนเอง ครอบครัวและ สังคมส่วนรวม

^{๖๐} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖).

^{๖๑} มงคลสูตร ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๓/๓.

^{๖๒} อบายมุข ๔ ได้แก่ (๑) นักเลงผู้หญิง (๒) นักเลงสุรา (๓) นักเลงการพนัน (๔) คบคนชั่ว ใน อกุฏก. ๒๓/๑๔๔/๒๕๒, อบายมุข ๖ ได้แก่ (๑) ดิดสุราและของมีนเมา (๒) ขอบเที่ยวกลางคืน (๓) ขอบเที่ยวดูการละเล่น (๔) ดิดการพนัน (๕) คบคนชั่ว และ (๖) เกียจคร้านการงาน, ใน ที.ปา (ไทย) ๑๑/๑๓๘-๑๔๔/ ๑๕๖-๑๕๘.

๒) อุดหนุนต่อความทุกข์ ระวังสุขอย่าติดใจ

เมื่อมีทุกข์เวทนาเกิดขึ้น ถ้าขาดความอดทนแล้ว ย่อมจะทำให้เกิดทุกข์ใจตามมา แสดงว่า อกุศลเกิดขึ้นแล้ว จึงต้องขันติธรรมอดทนต่อทุกข์เวทนา นั้นๆ และรวมไป ปึงอดกลั้นต่ออนุฏฐารมณต่างๆที่มากระทบด้วย ป้องกันโทมนัสเวทนาที่จะเกิดตามมา ส่วนสุขเวทนาหรือโสมนัสเวทนาอันเกิดจากการได้รับอิฏฐารมณก็ควรต้องสำรวมระวังเช่นกัน เพราะกามคุณอารมณหรือโลกียอารมณที่ดีอื่นๆ เป็นเครื่องมือของอกุศลที่จะทำให้หลงเพลินเพลินจนติดใจ ได้ ทำให้อกุศลธรรม โดยเฉพาะตัณหา อุปาทานเกิดขึ้น ฉะนั้น จึงต้องมีขันติธรรมป้องกันทั้งทุกข์และสุขที่มีสิทธิ์จะทำให้เกิดอกุศลได้พอๆ กัน เป็นไป ตามหลักของกลุ่มปัจจัยธรรมอารัมมณ ชาติ ที่แสดงถึงทุกข์ สุข เป็นอารมณให้กับอกุศลธรรมได้ และกลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสยชาติ แสดงถึงทุกข์เวทนาและสุขเวทนาที่สามารถผลักดันให้เกิดอกุศลธรรมตามมาได้ พระพุทธองค์ทรงแสดงวิธีปฏิบัติต่อทุกข์- สุข ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) ไม่เอาทุกข์ทับถมตนที่มีได้ถู กทุกข์ท่วมทับ (๒) ไม่สละความสุขที่ชอบธรรม (๓) ไม่สยบหมกมุ่น แม้ในสุขที่ชอบธรรมนั้น (๔) เพียรพยายามทำเหตุแห่งทุกข์ให้หมดสิ้นไป^{๖๓} ดังนั้น ทุกข์เวทนาเมื่อเกิดขึ้นจึงต้องมีความอดทน และตั้งสติไว้ให้ดีถ้าเป็นอาการเจ็บป่วยทางกาย คั้นหาสาเหตุแล้ว บำบัดรักษาตามอาการ ที่เหมาะสม ระวังมิให้ทุกข์กาย กลายเป็นทุกข์ใจได้ และสุขเวทนาเมื่อเกิดขึ้นก็ต้องมีสติระวังไว้เช่นกัน หากประมาทอาจทำให้เกิดอกุศลได้เช่นกัน การมีขันติอดทนต่อทุกข์และสุขจึงเป็นการป้องกันอกุศลธรรมได้

๓) เข้าใจลักษณะอกุศล แยกให้พ้นตัดเหตุใกล้

อกุศลธรรม ได้แก่ อกุศลจิตและอกุศลเจตสิก ๑๔ ดวงที่ประกอบ มีลักษณะพิเศษ หรือ วิเสสลักษณะ^{๖๔} แตกต่างกันไป หากได้ศึกษาเข้าใจดีแล้ว เมื่อใดที่อกุศลธรรมเกิดขึ้นย่อมรู้สึกได้ว่า มีอกุศลเกิดมาแล้ว จะทำให้ได้สติเร็วขึ้น ตัดวิถีของอกุศลธรรมลงได้ การได้เข้าใจถึงปฏฐาน หรือ เหตุใกล้ให้เกิดอกุศลธรรมประเภทต่างๆ จะทำให้ ระมัดระวังป้องกันเหตุ เหล่านั้นไม่ให้ มีโอกาส สนับสนุนอกุศลธรรมได้ เป็น ไปตามหลักของกลุ่มปัจจัยธรรมสหชาตชาติ ที่แสดงแยกแยะ สภาวะธรรมขององค์ประกอบอกุศลธรรมอย่างละเอียด ทำให้ไม่เข้าใจผิดในสภาวะธรรมฝ่ายอกุศลว่า เป็นฝ่ายกุศล ดังนั้น เมื่อสภาวะธรรมของอกุศลธรรมและรู้อะไรเป็นเหตุให้เกิดอกุศลฝ่ายเดียวก็ควร กำจัดทิ้งไป

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/ ๑๒/๑๓.

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง.อ. (ไทย) ๒/๒๖๕/ ๕-๑๐, สมพร ศรีวรวิทย์ , ลักษณะทางจิตของ อภิธัมมัตถสังคหะและสัพพพารมี, หน้า ๒๔-๓๕.

๔) ควบคุมกายวิไว้ กำกับใจด้วยปัญญา

อกุศลธรรมที่เบียดเบียนทั้งต่อตนเองและสังคม คือ ทุจริตกรรมทางกายและทางวาจา ซึ่งต้องมีการควบคุมไว้ในขอบเขตที่เหมาะสมด้วย สติ แต่ถ้าจะให้มีความมั่นใจว่าควบคุมได้จริง ต้องมีการกำกับที่ใจ เพราะการกระทำทุกอย่างเกิดจากใจ เมื่อมีอารมณ์ต่างๆ มากระทบใจ การมีปัญญาเข้าใจในทุกข์โทษของอกุศลและใช้ สติกำกับใจไม่ให้ตกไปในอำนาจใฝ่ต่ำของอกุศลธรรม ย่อมเป็นการป้องกันทุจริตทั้ง ๓ ทางได้ เป็นไปตามหลักของกลุ่มปัจจัยธรรมอารมณ์ ชาติ ที่แสดงถึงโลกียธรรมและบุญญัตติธรรมสามารถที่จะเป็นอารมณ์ให้เกิดอกุศลธรรมได้ถ้าประมาทขาด โยนิโสมนสิการ ดังนั้น จะต้องไม่ปล่อยกิเลสต้นหาคบงำจิตใจ โดยใช้สติและปัญญาพิจารณาให้รอบรู้แจ้งชัดถึงผลอันเป็นทุกข์โทษที่จะพึงได้รับ จะสามารถสกัดกั้นอกุศลในใจมิให้ลุกลามกระทำ ทุจริตต่างๆ ไปได้ จึงจะไม่เกิดโทษทั้งแก่ตนเองและสังคม

๕) เกิดอกุศลขึ้นมา แก้ปัญหาโดยพุทธธรรม

อกุศลธรรมมีทุกข์โทษไม่พึงปรารถนา แต่ก็ปรากฏว่ามักเกิดขึ้นได้ เสมอเมื่อพลอสติ การแก้ไขต้องอาศัยพุทธธรรมซึ่งนำทางที่ถูกต้องเหมาะสม พระพุทธเจ้าทรงประทานวิธีบำบัดอกุศล เช่น วิดกกถณฐานสูตร ที่แสดงวิธีบำบัดอกุศลในใจตามลำดับ พระพุทธองค์ก็ ทรงแนะนำหลักทั่วไปในการแก้ความคิดอกุศล ๕ ชั้น คือ (๑) ถัดนึกใส่ใจเรื่องอื่นที่ดียิ่งเป็นกุศล เช่น นึกถึงเรื่องที่ทำให้เกิดเมตตา แทนเรื่องที่ทำให้เกิดโทสะ เป็นต้น ถ้ายังไม่หาย (๒) พึงพิจารณาโทษของความคิดที่เป็นอกุศลเหล่านั้นว่า ไม่ดีไม่งาม ก่อผลร้ายนำความทุกข์ อย่างไรก็ตามให้ ถ้ายังไม่หาย (๓) พึงใช้วิธีต่อไปคือ ไม่คิดถึง ไม่ใส่ใจในความชั่วร้ายที่เป็นอกุศลนั้นเลย ถ้ายังไม่หาย (๔) พึงพิจารณาสังขารस्थานฐานของความคิดเหล่านั้นว่าความคิดนั้นเป็นอย่างไร เกิดจากเหตุปัจจัยอะไร ถ้ายังไม่หาย (๕) พึงขบพัน เอาลิ้นคุนเพดาน อธิษฐานจิตคือตั้งใจแน่วแน่เด็ดเดี่ยว ข่มใจระงับความคิดนั้นเสีย^{๖๕} แต่ถ้าจะกำจัดอกุศลให้หมดไปตามลำดับขั้น ต้องวิธีกำจัดอกุศล ๓ ชั้น โดย ไตรสิกขา กล่าวคือกำจัดอกุศลขั้นหยาบทุจริตด้วยศีลสิกขา กำจัดอกุศลขั้นกลางนิรณด้วย จิตตสิกขา และกำจัดอกุศลขั้นละเอียดด้วยปัญญาสิกขาจึงจะหมดสิ้น เป็นไปตามหลักของกลุ่มปัจจัยธรรม ปกตูปนิสสย ชาติ เมื่อรู้ว่ามีอกุศลเกิดขึ้นในใจแล้ว ต้องใช้ งดเว้น ข่มเอาไว้และ กำจัดเป็นสมุจเฉทไปตามลำดับ นอกจากนี้ พุทธพจน์อื่นๆ อีกเป็นจำนวนมากที่ทรงแสดงไว้เพื่อ การกำจัดอกุศลธรรมตามสมควรแก่อุปนิสัยของเวไนยสัตว์ ดังนั้น เมื่อมีอกุศลธรรมเกิดขึ้นก็ต้องใช้ พุทธธรรมแก้ไข บำบัด และกำจัดให้หมดไปในที่สุด

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๖-๒๖๒/๒๔๑-๒๔๓.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐาน โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาปัจจัยธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐาน ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมในคัมภีร์ปฏิกฐาน และเปรียบเทียบและประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐาน ไปใช้ในชีวิต สรุปผล การวิจัย และข้อเสนอแนะ ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การ ศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐาน โดยทำการศึกษา ๓ หัวข้อ (๑) ปัจจัยธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐาน (๒) ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมในคัมภีร์ปฏิกฐาน (๓) เปรียบเทียบ และประยุกต์ ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐานไปใช้ในชีวิต

๕.๑.๑ ปัจจัยธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐาน

จากการศึกษาปัจจัยธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐาน สรุปได้ว่า

๑) ความหมายของ ปัจจัยธรรม เป็นสิ่งที่ช่วยอุปการะแก่บรรดาสังขตธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ เจริญได้ มีความหมายครอบคลุมกว้างขวางกว่า คำว่า “เหตุ” ซึ่งเป็นเพียงปัจจัยหนึ่งใน ๒๔ ปัจจัย ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิกฐาน แต่ “ปัจจัยธรรม” ย่อมหมายรวมหมดทั้ง ๒๔ ปัจจัย

๒) องค์ประกอบของปัจจัยธรรม มี ๓ ประการ คือ (๑) ปัจจัยธรรม คือ ส่วนที่อุปการะแก่ผลธรรมต่างๆ มีทั้ง จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติทั้ง หมด (๒) ปัจจัยอุปนันทธรรม คือ ผลธรรมที่ได้รับการอุปการะจากปัจจัยธรรม มีขอบเขต เพียงสังขตธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก และรูป ซึ่งเป็นสิ่งที่มีการเกิด ดับได้ (๓) ปัจเจกธรรม คือ ธรรมที่ไม่ได้รับการอุปการะจากปัจจัยธรรม

ได้แก่ สังขตธรรมส่วนที่ไม่ได้เป็นผลธรรม ในแต่ละปัจฉัย จึงมีขอบเขตเพียง จิต เจตสิก และรูป เท่านั้น

๓) การจำแนกปัจฉัยโดยพิสดาร คัมภีร์ปฏิฐานแสดงปัจฉัยหลัก ๒๔ แต่เมื่อมีการจำแนกองค์ประกอบ ๓ ประการแล้ว มี ๑๐ ปัจฉัยหลักที่มีการจำแนกเป็นปัจฉัยย่อยได้อีก จึงทำให้จำแนกเป็นปัจฉัยพิสดารทั้งสิ้น ๕๒ ปัจฉัย บรรดาปัจฉัยพิสดารนี้มีความหมายและลักษณะพิเศษเฉพาะตัว แต่ก็สามารถจัดเข้ากลุ่มที่มีรูปแบบหน้าที่เดียวกัน เรียกว่า กลุ่มปัจฉัยธรรม จำนวน ๕ ชาติ

๔) กลุ่มปัจฉัยธรรม ๕ ชาติ มีข้อกำหนดลักษณะ หน้าที่ จำนวนปัจฉัยและสภาวะธรรมดังต่อไปนี้

๔.๑) กลุ่มปัจฉัยธรรมสหชาติชาติ มีข้อกำหนดว่า ปัจฉัยธรรมกับปัจจุปัตถัมภธรรมต้องเกิดพร้อมกัน ทำ หน้าที่ ๒ อย่าง คือ ชนกสัทธิและอุปถัมภกสัทธิ มี ๑๕ ปัจฉัย จำแนกเป็นกลุ่มสหชาติชาติใหญ่ ๔ ได้แก่ สหชาติ, สหชาตนิสสยะ, สหชาติตติ, สหชาติอวิกตะ กลุ่มสหชาติชาติกลาง ๔ ได้แก่ อัญญมัญญะ, วิปากะ, สัมปยุต, สหชาติวิปยุต กลุ่มสหชาติชาติเล็ก ๗ ได้แก่ เหตุ, สหชาติาธิปติ, สหชาติกัมมะ, สหชาติาหาร หรือนามอาหาร, สหชาติินทริย์ หรือ นามอินทริย์, ฌาน, มัคคะ สภาวะธรรมโดยรวมจะมีทั้ง จิต เจตสิกและรูป โดยเฉพาะกลุ่มชาติใหญ่ ๔ และอัญญมัญญะ สัมปยุตตะจะมีเพียงจิตและเจตสิกเท่านั้น สหชาติวิปยุต จะ มีการแยกฝ่ายจิต เจตสิก และฝ่ายรูปอยู่กันคนละข้างเสมอ ส่วนวิปากะและกลุ่มชาติเล็ก เป็นส่วนของนามขันธ คือ จิต หรือเจตสิก อุปการะ ได้ทั้งจิต เจตสิก รูป ที่เกิดพร้อมกันได้ เมื่อศึกษา กลุ่มปัจฉัยนี้ทำให้พบว่า ทั้งรูปธรรม นามธรรมที่เกิดขึ้นมา ย่อมมีสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันอุปการะกันด้วยกันทั้งนั้น ไม่ มีรูปนามใดที่เกิดมาโดยลำพังตนเอง

๔.๒) กลุ่มปัจฉัยธรรม อารัมมณชาติ มีข้อกำหนดว่า ปัจฉัยธรรมเป็นอารมณ์ให้ปัจจุปัตถัมภธรรม คือ จิต เจตสิก ซึ่งเป็นผู้อารมณ์ ทำหน้าที่ ๒ อย่างเช่นกัน มี ๑๒ ปัจฉัย จำแนกเป็น ๕ กลุ่ม คือ กลุ่มอารัมมณ ๖ ๑ ปัจฉัย มีขอบเขตครอบคลุม ทุกสิ่งทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ กลุ่มอารัมมณาธิปติ-อารัมมณูปนิสสยะ ๒ ปัจฉัย มีขอบเขตเฉพาะปรมัตถธรรมที่เป็นอภิสารมณ กลุ่มอารัมมณปุเรชาตะ ๓ ปัจฉัย มีขอบเขตเพียงรูปธรรมที่เป็นปัจจุปัตถัมภ อารมณ กลุ่มวัตถุอารัมมณปุเรชาตะ ๕ ปัจฉัย มีขอบเขตแก่ทวยวัตถุรูปของตนที่เป็นปัจจุปัตถัมภเท่านั้น และกลุ่มวัตถุอารัมมณปุเรชาตาธิปติ ๑ ปัจฉัย จะหมายเอาเฉพาะอภิสารมณวัตถุเป็นอารมณ์ในเวลาใกล้เคียงเท่านั้น เมื่อศึกษา กลุ่มปัจฉัยนี้ทำให้พบว่า สิ่งต่างๆ ทุกอย่างเป็นอารมณ์ได้ และจิตทุกดวงย่อมต้องมีการรู้อารมณ์เสมอ เพียงแต่อาจจะต่างชนิดกันเท่านั้น

๔.๓) **กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ** มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรมกับปัจจัยูปันตรธรรม ต้องเป็นจิต เจตสิก ที่เกิดติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกัน ทำหน้าที่ชนกสัดต่ออย่างเดียว มี ๗ ปัจจัย จำแนกเป็น ๓ กลุ่ม คือ (๑) กลุ่มอนันตระทั่วไป ๕ ปัจจัย ได้แก่ อนันตระ , สมันตระ , อนันตรูปนิสสยะ , นัตถิ, วิคตะ มีขอบเขตครอบคลุมจิตเกือบทุกดวง ยกเว้นเพียงจิตจิตของพระอรหันต์ (๒) กลุ่มอาเสวนะ ๑ ปัจจัย มีขอบเขตเฉพาะชวนจิตชาติเดียวกันเท่านั้น และ (๓) กลุ่มอนันตรกัมมะ ๑ ปัจจัย หมายเอามรรคกรรมเป็นปัจจัยให้เกิดผลเท่านั้น เมื่อศึกษากลุ่มปัจจัยนี้ทำให้พบว่า จิตอุปบาทมีการเกิด ติดติดต่อกันตลอดเวลาตามลำดับกันไป ไม่มีการขาดสายเลย แม้จิตแล้ว ก็จะต้องมีปฏิสนธิใหม่ทันทีไม่มีอันตรกภาพแต่อย่างใด

๔.๔) **กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุประเภทชาติ** มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรมเป็นวัตถุรูป ๖ ที่เกิดก่อนและกำลังตั้งอยู่อุปการะแก่ปัจจัยูปันตรธรรม คือ วิญญาณธาตุจิตอุปบาท ในปัญจโวการภูมิ ทำหน้าที่ได้ ๒ อย่าง มี ๖ ปัจจัย จำแนกเป็น ๒ กลุ่ม คือ (๑) กลุ่มวัตถุประเภทะทั่วไป ๕ ปัจจัย มีขอบเขตในวัตถุรูปทั้ง ๖ และ (๒) กลุ่มวัตถุประเภทินทริยะ มีขอบเขตเฉพาะปัญจวัตถุเท่านั้น เมื่อศึกษากลุ่มปัจจัยนี้ทำให้พบว่า จิตอุปบาทที่เกิดอยู่ในปัญจโวการภูมีย่อมต้องอาศัยวัตถุรูปเกิดทั้งสิ้น หากขาดวัตถุนิดใดไปย่อมทำให้วิญญาณธาตุที่อาศัยต้องหมดโอกาสในการเกิดไปเลย

๔.๕) **กลุ่มปัจจัยธรรมปัจฉาชาติชาติ** มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรม เป็นนาม คือ จิต เจตสิก ที่เกิดภายหลัง ช่วยอุปถัมภ์ปัจจัยูปันตรธรรม คือ รูปที่เกิดก่อน และกำลังตั้งอยู่ที่ในปัญจโวการภูมิ ทำหน้าที่อุปถัมภ์อย่างเดียว มี ๔ ปัจจัย ไม่มีการจำแนก มีขอบเขตครอบคลุมจิตที่เกิดในปัญจโวการภูมิเกือบหมด ยกเว้นแต่ปฏิสนธิจิตเท่านั้น เมื่อศึกษากลุ่มปัจจัยนี้ทำให้พบว่า รูปธรรมใน ปัญจโวการภูมิแม้จะเกิดก่อนก็ยังต้องมีการอาศัยจิตอุปบาทที่เกิดภายหลังคอยอุปถัมภ์ จึงจะดำรง ตั้งอยู่ได้มั่นคง

๔.๖) **กลุ่มปัจจัยธรรมอาหารชาติ** หรือ รูปอาหารชาติ มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรม คือ โอหารูป ที่อุปการะแก่อาหารรูป และรูปอื่นๆ ทำหน้าที่ ๒ อย่าง มี ๓ ปัจจัย ไม่มีการจำแนก มีขอบเขตเพียงอาหารรูป หรือ โอชา หรือ สารอาหารที่แผ่ผ่านบำรุงร่างกายของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เมื่อศึกษากลุ่มปัจจัยนี้ทำให้พบว่า รูปอาหาร เป็นปัจจัยสำคัญมากสำหรับสรรพสัตว์ในกามภูมิ จะขาดปัจจัยนี้ไม่ได้เลย

๔.๗) **กลุ่มปัจจัยธรรมรูปชีวิตินทริยชาติ** มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรม คือ ชีวิตรูป ช่วยอุปการะแก่กัมมขรูปในกลุ่มกัมมขกลาปเดียวกัน ทำหน้าที่อนุปาลสัทธิ ดูแลรูปที่เกิดจากกรรม มี ๓ ปัจจัย ไม่มีการจำแนก มีขอบเขตเพียงชีวิตรูปเท่านั้น เมื่อศึกษากลุ่มปัจจัยนี้ทำให้พบว่า บรรดาสัตว์ที่มีรูปขันธ์เรียกว่า สิ่งมีชีวิต ก็เพราะมีชีวิตรูปคอยดูแลอยู่ แม้แต่สัตตัญญูสัตว์พรหม ซึ่งไม่มีจิตใจแต่ก็เรียกว่าสิ่งมีชีวิตได้ เพราะมีชีวิตรูปเป็นปัจจัยดูแลอยู่

๔.๔) กลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสยชาติ มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรม คือ เหตุธรรมต่างๆ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่เกิดก่อนๆ และ บัญญัติ ที่มีกำลังมาก เกื้อหนุนปัจจัยอุปบันธรรม คือ จิต เจตสิก ที่เกิดทีหลัง ทำหน้าที่ชนกัตตคืออย่างเดียวกัน มีปัจจัยเดียว มีขอบเขตกว้างขวางครอบคลุมทั้งจิต เจตสิก รูป และบัญญัติ ยกเว้นเพียงพระนิพพาน เมื่อศึกษากลุ่มปัจจัยนี้ทำให้พบว่า ทุกสิ่งในโลกมีการเกื้อกูลแก่กันได้ทั้งสิ้นไม่ว่าทางตรงก็ทางอ้อม การกระทำสิ่งต่างๆ ไม่ว่าจะดีหรือไม่ก็ตาม ย่อมมีกำลังเกื้อหนุนให้มีจิต เจตสิกได้ทั้งนั้น แต่จะเป็นฝ่ายดีหรือไม่ดีอย่างไร ต้องขึ้นอยู่กับมนสิการของแต่ละบุคคล

๔.๕) กลุ่มนันทกขณิกัมมชาติ มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรม คือ กุศล อกุศลเจตนาที่สำเร็จแล้วในอดีตทำให้เกิดปัจจัยอุปบันธรรม คือ วิบาก และกัมมชรูป ในต่างขณะกัน ทำหน้าที่ชนกัตตคืออย่างเดียวกัน มีปัจจัยเดียว มีขอบเขตเพียงเจตนากรรมที่เป็นกุศล อกุศลเท่านั้น เมื่อศึกษากลุ่มปัจจัยนี้ทำให้พบว่า สรรพสัตว์ทั้งหลายเวียนว่ายตายเกิดด้วยอำนาจของปัจจัยกลุ่มนี้ แม้จะพ้นทุกข์ก็ต้องอาศัยปัจจัยกลุ่มนี้ด้วยเช่นกัน เพราะมรรคกรรมกำจัดกิเลสดับลงแล้วจึงทำให้มีผลจิตเกิดได้ในเวลาต่อมา ซึ่งต่างขณะกัน เป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้กัมมัสสกตาปัญญาเกิดขึ้นได้

๕.๑.๒. ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน

จากการศึกษาปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน พบประเด็นสำคัญ ดังนี้

๑) ความหมายของกุศลธรรมและอกุศลธรรม กุศลธรรม มีความหมายเป็นสภาพธรรมที่ดี ไม่มีโทษ ทำหน้าที่กำจัดอกุศลธรรมและส่งผลเป็นความสุข ซึ่งตรงข้ามกับอกุศลธรรมที่เป็นสภาพธรรมที่ไม่ดี มีโทษ ทำหน้าที่ขัดขวางเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลธรรม และส่งผลเป็นความทุกข์

๒) ประเภทของกุศลธรรมและอกุศลธรรม ในคัมภีร์มัสมสังคณี ส่วนที่เป็นจิตตูปปาต กัณท์ แสดงจำแนกประเภทกุศลธรรมเป็น ๕ ระดับ คือ กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร เถภูมิยะ และโลกุตตระ แต่จำแนกแสดงอกุศลธรรม ไปตามมูล ๓ คือ โลภมูล โทสมูล และโมหมูล เพราะอกุศลอยู่ในระดับกามาวจรเท่านั้น และเมื่อจำแนกประเภทกุศลธรรมโดยวิปัสสนาภูมิ ๖ พบว่า กุศลธรรมทั้งหมด จัดเข้าใน กุศล นามขันธ์ ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ แต่จัดเข้าในสังขะ อินทรีย์และองค์ปฏิจางสมุปบาทได้เพียงบางส่วน จำแนกประเภทอกุศลธรรม ทั้งหมด จัดเข้าใน อกุศลนามขันธ์ ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ สังขะ ๒ แต่จัดเข้าในอินทรีย์และองค์ปฏิจางสมุปบาทได้เพียงบางส่วนเท่านั้น

๓) การส่งผลของกุศลธรรมและอกุศลธรรม มี ๒ นัย ดังนี้

๓.๑) การส่งผลตามนัยกรรม ๑๒ หมวดกิจจตุกกะ โลภียกุศลเป็นชนกกรรมได้ มหากุศลเป็น อุปถัมภกกรรมและอาจิณณ กรรมได้ และอุปมาตกรรมย่อ มมีได้ในกุศลทั้งหมด ส่วนอกุศลทั้งหมดเป็นได้ในกรรมทั้ง ๔ อย่างนั้น ในหมวดปากทานจตุกกะ มหัคคตกุศลและ ปัญจันตริยกรรม นียตมิจนาทิกฏฐิกรรมจัดเป็นครุกรรม ส่วนมหากุศลและอกุศลอื่นๆ ย่อมเป็น กรรมที่เหลือ ๓ อย่างได้ และใน หมวดปากกาลจตุกกะ ปฐมชวณะของกามาจร กุศล และอกุศล รวมทั้งมัคคกรรมย่อมส่งผลได้ในชาตินี้ ชวณะดวงที่ ๓ ของมหากุศล และอกุศล รวมทั้งมัคคต กุศลส่งผลได้เฉพาะชาตินี้ ชวณะที่ ๒-๖ ของมหากุศลและอกุศลจะส่งผลได้ในชาติต่อไป ส่วน กรรมที่ส่งผลไปแล้ว หรือหมดโอกาสส่งผลแล้วย่อมจะเป็นอโหสิกรรมไป

๓.๒) การส่งผลตามนัยปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล โลภียกุศลย่อมส่งผลนำไป ปฏิสนธิในสุคติปัญจ โวการภูมิก็มี จตุโวการภูมิก็มี เอกโวการภูมิก็มี ทั้งในสุคติอเหตุกบุคคลก็มี ทวิเหตุกบุคคลก็มี ตติเหตุกบุคคลก็มี ส่วนอกุศลย่อมนำไปปฏิสนธิในทุคติปัญจโวการภูมิ และ ทุคติอเหตุกบุคคลเท่านั้น ส่วนการส่งผลในปวัตติกาล กุศลทั้งหมดย่อมสามารถส่งผลได้ในภูมิ ๓๑ ตามสมควร แต่อกุศลทั้งหมดจะส่งผลในปวัตติกาลเฉพาะปัญจโวการภูมิเท่านั้น

๔) กลุ่มปัจจัยธรรมที่อุปการะทำให้เกิดกุศลธรรม มี ๕ กลุ่ม ดังนี้

๔.๑) กลุ่มสหชาติชาติ มี ๑๓ ปัจจัย กล่าว โดยรวมแล้วเป็นปัจจัยที่แสดง องค์ประกอบของกุศลนามขันธ์ ๔ หรือ กุศลจิตแต่ละดวงจะมีเจต สิกเกิดร่วมด้วย ๒ กลุ่ม คือ อัญญสมานาเจตสิก และโสภณเจตสิก ซึ่งสัมปยุตตธรรมเหล่านี้ บางสภาวะก็ทำหน้าที่เป็นกุศลเหตุ กุศลอธิปที กุศลกรรม กุศลนามอาหาร กุศลนามอินทรีย์ กุศลองค์ฌาน และกุศลองค์มรรคกันตาม สมควร ทำให้กุศลธรรมมีความเข้มแข็ง กระทำหน้าที่ของตนๆ ได้อย่างเรียบร้อย

๔.๒) กลุ่มอาร์มมณชาติ มี ๑๑ ปัจจัย พบว่า โดยรวมแล้ว สรรพสิ่งที้นอกจาก อรหัตตมรรค อรหัตตผลแล้ว กุศลธรรมสามารถรับเอามาเป็นอาร์มณได้ทั้งนั้น กุศลเป็นสภาวะที่ ฉลาด สิ่งที่เป็นอาร์มณที่ดียิ่งจึงมีเพียงกุศล และโลกุตตรธรรม เท่านั้น สิ่งอื่น ๆ เป็นเพียงอาร์มณ์ สามัญ การสำรวมอินทรีย์ในปัจจุบันอาร์มณ์ทำให้กุศลเกิดได้ตลอดเวลา

๔.๓) กลุ่มอนันตรชาติ มี ๖ ปัจจัย พบว่า โดยรวมแล้ว ปฐมกุศลชวณะ ที่เป็น มหากุศลจะต้องเกิดต่อจากมโนทวาราวชณะที่ทำหน้าที่ตัดสินอาร์มณ์เสมอ ต่อจากนั้นในกามกุศล ชวณวิถี จะมีมหากุศลชวณะชนิดเดียวกันเท่านั้นเป็นปัจจัยเกิดติดต่อกันได้ ส่วนในอัปปนาชวณวิถี ย่อมมีกุศลหลายประเภท ในขณะที่ทำหน้าที่ บริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรภู หรือโวทาน จะเป็น มหากุศลญาณสัมปยุตตเท่านั้น ในฉานาวิถีจะมีหัคคตกุศลเกิดขึ้นติดต่อกันได้ ในมัคควิถี มัคคจิต

ย่อมเกิดต่อจากโคตรภู หรือโวกานเท่านั้น และไม่เป็นปัจจัยแก่กุศลอื่นใดทั้งสิ้น แต่เป็นปัจจัยแก่ผลจิตของตนๆ เท่านั้น

๔.๔) กลุ่มวัตถุปุเรชาตชาติ มี ๕ ปัจจัย พบว่า มีเพียงทหวัตถุรูปที่เกิดก่อนเท่านั้นที่จะเป็นที่อาศัยเกิดของกุศลจิตในปัญจโวการภูมิได้ แต่ถ้าเป็นกุศล ในจตุโวการภูมิก็ไม่ต้องอาศัยวัตถุรูปเกิดแต่อย่างใด

๔.๕) กลุ่มปกตูปนิสสยชาติ มีปัจจัยเดียว พบว่า เหตุธรรมที่จะทำให้กุศลเกิดมีหลากหลายทั้งปัจจัยภายใน ภายนอก ทั้งปรมาตม์และบัญญัติ ทั้งสิ่งดีและไม่ดี รู้ถึงลำดับขั้นของการบรรลุกุศลชั้นสูง ได้แก่ ฌาน อภิญญา มรรค ต้องอาศัยการสร้างสมกุศลที่เป็นพื้นฐานให้มีกำลังมากก่อน จึงจะบรรลุความสำเร็จได้ นอกจากนี้ยังต้องคำนึงปัจจัยรอบด้าน ซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องโยงส่งผลต่อกันได้ทั้งนั้น สำคัญอยู่ที่การมีโยนิโสมนสิการต่อสรรพสิ่ง ใช้สถานการณ์ที่ดีให้เกิดความดียิ่งๆ ขึ้นไป และฉลาดที่จะใช้สถานการณ์ไม่ดีมีสติปรับใจให้เป็นโอกาสในการสร้างความคิดให้ จึงได้ โดยวิธีคิดแบบอุปายปลูกเร้าคุณธรรม

๕) กลุ่มปัจจัยธรรมที่ทำให้เกิดอกุศลธรรม มี ๕ กลุ่ม ดังนี้

๕.๑) กลุ่มสหชาตชาติ มี ๑๑ ปัจจัย เช่นกัน กล่าวโดยรวมแล้ว เป็นปัจจัยที่แสดงองค์ประกอบของอกุศลนามขันธ์ ๔ หรือ อกุศลจิตแต่ละดวงจะมีเจตสิกเกิดร่วมด้วย ๒ กลุ่ม คือ อัญญสมานาเจตสิก และอกุศลเจตสิก ซึ่งสัมปยุตตธรรมเหล่านี้ บางสภาวะก็ทำหน้าที่เป็นอกุศลเหตุ อกุศลอธิปดี อกุศลกรรม อกุศลนามอาหาร อกุศลนามอินทรีย์ อกุศลองค์ฌาน และอกุศลองค์มรรคกันตามสมควร ทำให้อกุศลธรรมมีความเข้มแข็ง กระทำหน้าที่ของตนๆ จนสำเร็จตามที่ต้องการ

๕.๒) กลุ่มอาร์มมณชาติ มีครบทั้ง ๑๒ ปัจจัย พบว่า โดยรวมแล้ว โลภียธรรมและบัญญัติ สามารถเป็นอารมณ์ให้กับอกุศลได้ทั้งสิ้น อกุศลเป็นสภาวะที่ไม่ฉลาด ดังนั้น อารมณ์ที่ดียิ่งของอกุศลจึงมี แต่โลภียธรรม อันได้แก่ โลภียวิบาก กิริยา โภภมูล และรูปธรรม สิ่งเหล่านี้ เป็นอารมณ์ให้ตัณหาที่มีกำลังมาก จนกลายเป็นอุปาทานยึดติดใจอารมณ์นั้นอย่างมั่นคงได้

๕.๓) กลุ่มอนันตรชาติ มี ๖ ปัจจัยเช่นกัน พบว่า ปฐมวณะของอกุศลจิตย่อมจะต้องเกิดต่อจากมโนทวาราวชชนะที่ตัดสินอารมณ์เสมอ ต่อจากนั้นอกุศลชวณะต่อๆ มาก็จะเกิดต่อจากอกุศลชวณะชนิดเดียวกันทั้งสิ้นจนกว่าจะถึงชวณะดวงสุดท้ายของวิจิต

๕.๔) กลุ่มวัตถุปุเรชาตชาติ มี ๕ ปัจจัย พบว่า มีเพียงทหวัตถุรูปที่เกิดก่อนเท่านั้นที่จะเป็นที่อาศัยเกิดของอกุศลจิตในปัญจโวการภูมิได้ แต่ถ้าเป็นอกุศลในจตุโวการภูมิก็ไม่ต้องอาศัยวัตถุรูปเกิดแต่อย่างใด เช่นเดียวกันกับฝ่ายกุศล

๕.๕) กลุ่มปกตูปนิสยชาติ มีปัจจัยเดียว พบว่า เหตุธรรมที่จะทำให้กุศลเกิดมีหลากหลายทั้งปัจจัยภายใน ภายนอก ทั้งปรมาตม์และบัญญัติ ทั้งสิ่งดีและไม่ดี แต่มีขอบเขตเฉพาะในส่วนของโลกียะเท่านั้น อาศัยสถานการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น หากขาดสติควบคุมให้ดี ย่อมเป็นเหตุให้เกิดอกุศลได้ทั้งสิ้น

สรุปได้ว่า กุศลธรรมและอกุศลธรรมได้รับการอุปการะจาก ๕ กลุ่มปัจจัยธรรม แต่มีจำนวนปัจจัยแตกต่างกันเล็กน้อย ในกลุ่มอรัญญิกสมาธิ ฝ่ายอกุศลได้ครบ ๑๒ แต่ฝ่ายกุศลได้ ๑๑ ปัจจัย สำหรับกลุ่มปัจจัยที่ไม่อุปการะแก่กุศล เพราะเป็นกลุ่มปัจจัยที่อุปการะแก่รูปธรรมอย่างเดียว ได้แก่ กลุ่มปัจจัยชาติชาติ กลุ่มรูปชีวิตินทริยชาติ กลุ่มอาหารชาติ ส่วนกลุ่มนันทกัมมกัมมชาติแม้จะอุปการะได้ทั้งนามและรูป แต่ก็ต้องเป็น นวีกาณามขันธเท่านั้น ฉะนั้น ทั้ง ๔ กลุ่มปัจจัยนี้ จึงไม่อาจอุปการะให้แก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมได้

๕.๑.๓ เปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรม

การเปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปิฎฐานสรุปได้ดังนี้

๑) กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติชาติ แสดงองค์ประกอบของกุศลนามขันธ ๔ และอกุศลนามขันธ ๔ โดยแต่ละฝ่ายจะมีดวงจิตเฉพาะของตน ฝ่ายกุศลมี ๒๑ หรือโดยพิสดาร ๓๗ ฝ่ายอกุศลมี ๑๒ มีเจตสิกประกอบฝ่ายละ ๒ กลุ่ม มีส่วนที่เสมอเหมือนกัน คือ กลุ่มอัญญสมานเจตสิก ๑๓ สามารถ เข้าได้ทั้งสองฝ่าย ส่วนที่แตกต่างกันกลุ่มโสภณเจตสิกจะประกอบกับฝ่ายกุศลเท่านั้น ในขณะที่กลุ่มอกุศลเจตสิก ก็ย่อมประกอบกับฝ่ายอกุศลอย่างแน่นนอน นอกจากนี้เมื่อพิจารณาถึงสภาวะธรรมในสหชาติชาติเล็กแล้วจะเห็นได้ว่ามีส่วนส่งเสริมให้แต่ละฝ่ายมีความเข้มแข็งอันจะเป็นแรงผลักดันเกี่ยวเนื่องถึงการส่งผลที่มีประสิทธิภาพด้วย โดยเฉพาะองค์ประกอบของฝ่ายกุศลแต่ละอย่างสามารถจะทำหน้าที่กำจัดอกุศลที่เป็นปฏิปักษ์กันในแต่ละชนิดได้

๒) กลุ่มปัจจัยธรรม อรัญญิกสมาธิ อารมณ์ทั่วไปเป็นสาธารณะแก่ทั้งสองฝ่าย ได้แก่ โลภียะและบัญญัติ จึงขึ้นอยู่กับแต่ละคนจะมีมนสิการต่ออารมณ์นั้นอย่างไร สำหรับอารมณ์ที่ดียิ่งนั้น ส่วนเสมอกันมีเพียงโลกียกุศล ส่วนที่แตกต่างเฉพาะฝ่ายกุศล ได้แก่ โลกุตตรธรรมต่างๆ รวมทั้งพระนิพพานที่เป็นอารมณ์ที่ดียิ่งสุดยอดด้วย ข้างฝ่ายอกุศลนั้น ได้แก่ อวิชชาอารมณ์ที่เป็นโลภียะทั้งปวง อรัญญิกปุเรชาตะกัมมกัมมปุเรชาตะย่อมเสมอกันทั้งสองฝ่าย ผู้มีสติทันปัจจุบันอารมณ์ก็ย่อมเกิดกุศลได้เสมอ ส่วนปัจจัยพิเศษเฉพาะฝ่ายอกุศล คือ วัตถุอารมณ์ปุเรชาตูปนิสยเดียวเท่านั้น

๓) **กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ** ปฐมฐานะทั้งสองฝ่ายจะต้องเกิดต่อจากมโนทวาราวชชนะที่ตัดสินอารมณ์เสมอเหมือนกัน แล้วแต่มโนสิการ เมื่อถึงฐานะที่ ๒ เป็นต้นไปย่อมเกิดต่อจากฐานะฝ่ายเดียวกันเท่านั้น ฝ่ายกุศลในอัปปนาวิถิจะมีกุศลต่างระดับกัน เกิดร่วมวิถิเดียวกันได้

๔) **กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปรุชาติ** เป็นปัจจัยสาธารณะ จำเป็นแก่ทั้งสองฝ่าย ที่เกิดในปัญจโวการภูมิ ไม่มีข้อแตกต่างกันแต่อย่างใด เป็นทหวัตถุรูปชนิดเดียวกัน เพียงแต่เกิดในวิถิที่ต่างกันจึงอาศัยวัตถุรูปเหมือนกันแต่ไม่ใช่รูปเดียวกัน

๕) **กลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสยปัจจัย** มีส่วนที่เสมอกันคล้ายอารมณ์ชาติ คือ โลภีเยและบัญญัติทั้งหลายที่มีกำลังมากจะสามารถเกื้อหนุนให้ธรรมทั้งสองฝ่ายเกิด ขึ้นได้ทั้งสิ้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ แต่ละบุคคลจะมี สติสร้าง โยนิโสมนสิการให้เกิดเป็นกุศล หรือ ขาดสติปล่อยให้ มี โยนิโสมนสิการก็จะก่อให้เกิดอกุศลขึ้นแทน สำหรับปัจจัยธรรมที่เป็นโลกุตระระยอมอุปการะแก่ฝ่ายกุศลเท่านั้น

สรุปได้ว่า ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศลล้วนต้องอาศัยกลุ่มปัจจัยธรรมทั้ง ๕ กลุ่มเพื่อการเกิดขึ้นและดำรงอยู่ กระทำหน้าที่ของตนๆ ให้สำเร็จเรียบร้อย ทั้งกุศลและอกุศลไม่ใช่จะเกิดขึ้นมาลอยๆ โดยไร้เหตุปัจจัย บุคคลจึงควรศึกษาปัจจัยธรรมของกุศลธรรมจนได้เข้าใจแล้ว จะนำไปปรับใช้อบรมตนให้เกิดกุศลธรรมเจริญยิ่งขึ้น ไป ส่วนปัจจัยธรรมฝ่ายอกุศล ก็ควรศึกษาให้เข้าใจด้วยเช่นกัน เพราะ เมื่อ ได้รู้จักปัจจัยธรรมที่เป็นอันตรายจะได้หลีกเลี่ยงป้องกัน ภัยตามกำลังความสามารถ จะได้ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ประมาทในธรรม อนึ่ง เมื่อสร้างปัจจัยที่เป็นเหตุ ของกุศลธรรมมากขึ้นเพียงใด ก็ชื่อว่าสร้างเหตุธรรมแห่งการกำจัดอกุศลให้บางเบา ลง จนกระทั่งหมดสิ้นไปในที่สุดได้ ดังนั้น พุทธศาสนิกชนควรจะศึกษา ให้เข้าใจใน ปัจจัยธรรมทั้งหลาย และนำไปปรับใช้ให้เหมาะสมกับตน เป็นการสร้างกุศลพร้อมด้วยปัญญาบารมี เป็นปัจจัยนำไปสู่ความพ้นทุกข์ต่อไป

การประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต

การศึกษาปัจจัยธรรมทั้งฝ่ายกุศลธรรมและฝ่ายอกุศลธรรมจนครบสมบูรณ์ทั้ง ๕ กลุ่มปัจจัยธรรมแล้ว ทำให้ได้แนวคิดที่จะประยุกต์ใช้ในชีวิต ได้แก่

๑. การประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต

- ๑) คบหากัลยาณมิตร ใกล้ชิดสัปปายะ
- ๒) มีสติทุกขณะด้วยอินทริยสังวร
- ๓) เพียรพินิจคำสอน สร้างโยนิโสมนสิการ

- ๔) สังเกตอาการลักษณะโศกณธรรม
 - ๕) บำเพ็ญกุศลตามลำดับขั้นให้สมบูรณ์
๒. การประยุกต์ปัจจัยธรรมของอกุศลธรรมไปใช้ในชีวิต
- ๑) หลีกเลี้ยงคบหาพาลชน หลบให้พ้นอบายมุข
 - ๒) อดทนต่อความทุกข์ ระวังสุขอย่าติดใจ
 - ๓) เข้าใจลักษณะอกุศล แยกให้พ้นตัดเหตุใกล้
 - ๔) ควบคุมกายวาจาไว้ กำกับใจด้วยปัญญา
 - ๕) อกุศลอุบัติมา แก้ปัญหาโดยพุทธธรรม

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาการเปรียบเทียบและประยุกต์ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฎิฐานไปใช้ในชีวิต ทำให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ ๆ ที่เกิดจากการศึกษาในครั้งนี้ และผู้วิจัยได้เสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

๕.๒.๑ องค์ความรู้ที่เกิดจากการวิจัยและหลักการนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิต

กุศลธรรมและอกุศลธรรมล้วนเป็นสัปปัจจยธรรม และสังขตธรรม ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยธรรมทั้งภายในและภายนอกปรุงแต่งให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ เจริญขึ้น และมีอำนาจในการส่งผลตามสมควร การศึกษาปัจจัยธรรมของทั้งสองฝ่ายแล้วเปรียบเทียบกันนี้ ทำให้ได้ความรู้ที่สามารถนำไปปรับประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน ซึ่งจะได้นำแสดงตามลำดับกลุ่มปัจจัยธรรม

๑) **กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติ** เมื่อเข้าใจองค์ประกอบภายใน ของกุศลธรรมและอกุศลธรรม ในขณะที่สภาวะธรรมเกิดขึ้นในใจจะสามารถ ถกพิจารณาตัดสินได้ว่า เป็นความดี หรือความชั่ว กล่าวคือ ถ้าองค์ประกอบภายในนั้นมีโสภณเจตสิก เช่น สติ , หิริ, โอตตัปปะ , อโลกะ , อโทสะ, ปัญญา เป็นต้น เกิดขึ้นร่วมด้วยแล้วก็นั่นใจได้ว่า นี่คือ กุศลธรรมที่ควรเจริญให้มาก แต่ถ้ามีอกุศลเจตสิก เช่น โลภะ , โทสะ, โมหะ, อหิริกะ, อโนตตัปปะ, มานะ, ทิฎฐิ, วิกิจจนา เป็นต้น เกิดร่วมแล้วก็จะรู้สึกได้ว่า นี่คือ อกุศลธรรมเกิดขึ้นแล้ว ควรต้องสำรวจระวังมิให้เกิดขึ้นอีก หากว่าเป็นสภาวะธรรมที่เป็นกลางๆ คือ อัญญสมานเจตสิก เช่น ผัสสะ , เวทนา, สัญญา, เจตนา, เอกัคคตา, วิริยะ, ปิติ เป็นต้น ก็จะพึงรับผิดชอบว่า ดี หรือ ไม่ดี ทันทีไม่ได้ ต้องพิจารณาไปถึงสหชาติธรรมด้วยว่า เกิดพร้อมกับ โสภณเจตสิก หรือ อกุศลเจตสิก จึงจะมีความมั่นใจว่า ตัดสินได้ถูกต้อง ดังนั้น เพื่อเกิดความเข้าใจในกลุ่มสหชาติชาตินี้ดีขึ้น ผู้สนใจควรได้ศึกษาวิเสสลักษณะ หรือลักษณะพิเศษ

เฉพาะของเจตสิกแต่ละฝ่ายให้ละเอียด จะได้สร้างความมั่นใจในการตัดสินใจที่ดี ความชั่วให้ เกิดความถูกต้องมากขึ้น

๒) กลุ่มปัจจัยธรรมอารมณ์ชาติ สภาพธรรมชั้นสูง คือ โลกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค ผล นิพพาน สามารถเป็นอารมณ์เฉพาะกุศลธรรมเท่านั้น หากโลกุตตรธรรมปรากฏเป็นอารมณ์ เมื่อใดย่อมแสดงว่าฝ่ายกุศลเกิดแน่นอน การชวนชวนบำเพ็ญเพียรเพื่อให้มีโลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์หรือให้บรรลุปะระริบบุคคลย่อมเป็นสิ่งที่พึงกระทำให้เกิดขึ้น เพราะปุถุชนไม่สามารถนำโลกุตตรธรรมมาเป็นอารมณ์ได้ อารมณ์ ๖ อื่นๆ ทั้งไปทั้งที่เป็นโลกียะและบุญญัตติ ที่มากระทบ ทวาร ๖ อาจทำให้เกิดได้ทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล ขึ้นอยู่กับว่าจะปล่อยใจให้เพเลิดเพลิน คล้อยตาม อารมณ์ ซึ่งจะทำให้เกิดอกุศล ขึ้นได้ แต่ถ้ามีการสำรวมอินทรีย์ ดำรงสติไม่ประมาทอยู่เสมอแล้ว ก็จะทำให้เกิดกุศลขึ้นได้ เพราะอารมณ์เหล่านี้เป็นอาหารให้กับกิเลสอกุศลก็ได้ถ้าใจประมาท อารมณ์เดียวกันหากไม่ขาดสติก็เป็นอารมณ์วิปัสสนาได้เช่นกัน ดังนั้น เมื่ออารมณ์ต่างๆ มากระทบ การตั้งสติสำรวมรู้เท่าทัน ทุกอารมณ์แล้ว ย่อมเป็นอารมณ์ ของกุศลได้ทั้งนั้น ได้ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ประมาทฉลาดในอารมณ์ได้

๓) กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ การเกิดขึ้นของกุศลธรรมหรืออกุศลธรรมดวงแรก ในแต่ละวิถีจิต ย่อมต้องเกิดต่อจากจิตที่ทำหน้าที่ตัดสินใจอารมณ์ คือ มโนทวาราวชชนจิต ซึ่งการจะตัดสินใจให้ชวนจิตดวงต่อไปเป็นฝ่ายกุศลนั้น ต้องมีการฝึกฝนการคิดโดยแยกกายในอารมณ์ต่างๆ อยู่เสมอ จึงจะมีโยนิโสมนสิการตัดสินใจให้เป็นกุศลได้ แต่ถ้าขาดการคิดโดยแยกกายแล้ว ผลก็ตรงกันข้าม คือ ตัดสินให้เป็นอกุศลไป ดังนั้น การหมั่นฝึกฝนให้ รู้จักคิดโดยแยกกายในอารมณ์ตามสถานการณ์ต่างๆ อยู่เสมอ ย่อมก่อประโยชน์แก่การ ตัดสินของมโนทวาราวชชนจิตให้ชวนจิตเกิดตามมาเป็นฝ่ายกุศลได้ กุศลระดับเดียวกันดวงหลังๆ และระดับที่สูงขึ้นไป ก็จะเกิดขึ้นตาม มาเป็นลำดับ

๔) กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุประเภทชาติ กุศลธรรมและ อกุศลธรรมที่จะเกิดขึ้นได้ ในปัญญาโวการภูมิย่อมจะต้องอาศัยหทยวัตถุรูปที่เกิดก่อนและยังตั้งอยู่นั้นเป็นที่อาศัยเกิด เช่นเดียวกัน จะไปอาศัยเกิดที่ร่างกายส่วนอื่น เช่น ตา หู จมูก ลิ้น เป็นต้นนั้นไม่ได้ การดูแลรักษา ห่วงใจอันเป็นที่ตั้งของหทยวัตถุให้แข็งแรงมีประสิทธิภาพนั้น จึงมีความสำคัญสามารถส่งผลไปถึงคุณภาพของกุศลธรรมที่อาศัยหทยวัตถุเหล่านั้นๆ เกิดขึ้นด้วย

๕) กลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสยชาติ เหตุธรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นภายในและภายนอก ล้วนมีส่วนทำให้กุศลและอกุศลเกิดขึ้นได้ตามสมควร มีพิเศษที่โลกุตตรธรรมที่ช่วยอุปการะแก่ฝ่ายกุศลเท่านั้น นอกจากนี้ไปแล้ว เหตุธรรมอื่นๆ ที่เป็นโลกียะและบุญญัตติ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่ดี หรือสิ่งที่ไม่ดี

ไม่ดีก็ตาม ล้วนมีอิทธิพลต่อการเกิดกุศล หรืออกุศลได้ทั้งสิ้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อม และที่สำคัญ ก็คือ การปรับตัวของแต่ละบุคคลต่อสถานการณ์ต่างๆ ได้ดีเหมาะสมเพียงใด บุคคลที่ไม่มี การปรับตัว ปลดปล่อยไปตามกิเลสตัณหาของตน ย่อมทำให้เกิดอกุศลเป็นส่วนมาก ส่วนผู้ที่มีสติไม่ ประมาทย่อมต้องชวนชวชวชเตรียมรับกับสถานการณ์ต่างๆ ที่จะเกิดขึ้น มีความสำรวมระวังใช้ ปัญญาแก้ไขปัญหาดังกล่าว ไม่มัวหลงเพลิดเพลินในความสุขที่ได้รับ และแม้จะมีสิ่งที่เลวร้ายผ่านเข้ามา ก็ไม่ขาดสติ รู้จักที่พลิกวิกฤตให้เป็นโอกาส อาศัยสิ่งที่พลั้งพลาดเป็นบทเรียนเพื่อพัฒนาจิตตนให้ พ้นภัยและสร้างความเจริญขึ้นในใจยิ่งขึ้นไปได้

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

การศึกษาพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก แต่ละบทเมื่อมีความเข้าใจ ได้สัมผัสในธรรมรส บ้างแล้ว ย่อม ก่อให้เกิดความเชื่อมั่น ในศกาคตโพธิสัตถา และจะมีอุตสาหะที่จะศึกษา และปฏิบัติ ตามพุทธพจน์อื่นๆ ให้เกิดความเข้าใจหลากหลายมากยิ่งขึ้น ดังนั้น จึงขอเสนอหัวข้อในการทำวิจัย ต่อไป ซึ่งเกี่ยวข้องกับหลักปัจจัยธรรมและหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาดังนี้

- ๑) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์ปัจจัยธรรมของอภยาคธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญญา
- ๒) ควรมีการวิจัยเปรียบเทียบปัจจัยธรรมของมัจฉัตตนิยตธรรมและสัมมัตตนิยตธรรม
- ๓) ควรมีการวิจัยเปรียบเทียบปัจจัยธรรมของอภยคามิธรรมและอภยคามิธรรม
- ๔) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์ปัจจัยธรรมในคัมภีร์ปัญญาเพื่อประยุกต์ใช้พัฒนาชีวิต
- ๕) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์การสงเคราะห์สภาวะธรรมในอภิธรรมคัมภีร์
- ๖) ควรมีการวิจัยแนวคิดในอภิธรรมคัมภีร์เพื่อการนำไปใช้ในการชีวิตประจำวัน
- ๗) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดที่ปรากฏในอภิธรรมคัมภีร์เพื่อการปฏิบัติธรรม
- ๘) ควรมีการศึกษาวินิจฉัยทัศนคติของพุทธศาสนิกชนไทยต่อพิธีสวดพระอภิธรรม
- ๙) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์พุทธปรัชญาที่ปรากฏในอภิธรรมคัมภีร์
- ๑๐) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดนัยแห่งการแสดงอริยสัจในคัมภีร์วิภังค์
- ๑๑) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์เรื่อง ธาตุ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑๒) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง สังขาร ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑๓) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเกี่ยวกับอเนกภพในพระพุทธศาสนา
- ๑๔) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์ภพภูมิในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑๕) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์อภิธรรมคัมภีร์ในปัญหาปุจฉะ คัมภีร์วิภังค์

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี - ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย . พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเถปิฎก ๒๕๐๐
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย . กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
_____ . พระไตรปิฎกแก่นธรรม ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , พระอภิธรรม
ปิฎก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
มหามกุฏราชวิทยาลัย . พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล . ชุด ๕๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

ปราโมช น้อยวัฒน์. คู่มือการศึกษาคัมภีร์มหาปิฎกฐาน. กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์,
๒๕๔๗.
ป. หลงสมบุญ. พจนานุกรมบาลี-ไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๕.
พระครูธรรมธรสุนต์ นนทิโก, ปิฎฐาน ภาค ๑ ตอน ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ,
๒๕๔๔.
_____ . ปิฎฐานภาค ๑ ตอน ๒. กรุงเทพมหานคร : หอไตรการพิมพ์, ๒๕๔๑.
พระครูศรีโชติญาณ (แสง โชติปาโล ป.ธ. ๖), พุทธวิทยานำรู้ เล่ม ๒. ที่ระลึกงานพระราชทาน
เพลิงศพพระครูศรีโชติญาณ (แสง โชติปาโล ป.ธ. ๖ พธ.ม. กิตติ มศักดิ์).
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๕.
พระพุทธโฆสะ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภ
มหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชารัฐวิธานตั้ง จำกัด, ๒๕๔๖.
พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ปาฐกถาธรรม ๒๕ มิ.ย. ๒๕๕๓ สวนโมกขพลาราม อำเภอ
ไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี . ชุมชุมข้อคิดอิสระ พุทธทาสภิกขุ . พิมพ์ครั้งที่ ๕.
กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพ, ๒๕๓๘.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖.

_____. **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระธรรมมหาวิราญ์วัตร. **อภิธรรมพิสดาร**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อุกส.ธรรมภักดี, ๒๕๓๐.

พระธรรม ชีรราชมหามุนี (โชคก ญาณสิทธิ). **พระ อภิธรรม ๗ คัมภีร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____. **มงคล ๓๘**. กรุงเทพมหานคร : หจก.การพิมพ์พระนคร, ๒๕๓๖.

พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๕). **กรรมทีปนี**. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๔๕.

พระพุทธทศเดระ. **อภิธัมมวาทาร (บาลี-ไทย)**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิย, ๒๕๓๖.

พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชารวศ์ปริ้นต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.

พระมหาภาณุวัฒน์ ปิยสีโล. **คัมภีร์มหาปฏฐาน ชันมหาอภิธรรมิกะเอก**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ. **คัมภีร์มหาปฏฐาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๑.

_____. **ปรมัตตโชติกะ ปฏิจอสุมุปบาททีปนี**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____. **ปรมัตตโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธีการพิมพ์, ๒๕๔๓.

_____. **ปรมัตตโชติกะปริจเฉทที่ ๓-๗**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____. **ปรมัตตโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธีการพิมพ์, ๒๕๔๓.

_____. **ปรมัตตโชติกะ มหาอภิธัมมัตตสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธีการพิมพ์, ๒๕๔๐.

_____. **ปรมัตตโชติกะมหาอภิธรรมัตตสังคหฎีกา** ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธการพิมพ์, ๒๕๓๕.

_____. **มาติกาโชติกะ ธรรมสังคณีสรรพตนิสสยะ**. กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพยวิสุทธ, ๒๕๔๕.

พระสุนนต์ นนทิโก. **ปฏฐานภาค ๑ ตอน ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธ, ๒๕๔๔.

พระอนุรุธเถระ , พระญาณธชะ . **อภิธรรมัตตสังคหะและปรมัตตทีปนี** . แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันกราฟฟิคเพลท , ๒๕๔๖.

พระอนุรุธเถระ, พระสมังคลสามี. **อภิธรรมัตตสังคหบาลีและอภิธรรมัตตวิภาวินีฎีกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระอุปติสสเถระ . **วิมุตติมรรค** . แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ฐมมจิตโต) และคณะ . พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๑.

พิฑูร มลิวัลย์. **สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๑**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๘.

_____. **สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๒**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕.

_____. **สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๓**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖.

_____. **สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๔**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖.

_____. **สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๕**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕.

_____. **สภาวะธรรมพื้นฐาน ตอน ๘**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๘.

แนบ มหานิรานนท์. **การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร : ทิพยวิสุทธ, ๒๕๔๒.

ระวี ภาวิไล. **อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๘.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทนานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๖.

วรรณสิทธิ์ ไวกยะเสวี . **คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาเบื้องต้น** . กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพยวิสุทธ จำกัด, ๒๕๔๕.

_____. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมัตตสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ จิตปรมัตต์** , พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธ, ๒๕๔๕.

ศ. บุญอารักษ์. **พจนานุกรมพระอภิธรรมเจดีย์**. กรุงเทพมหานคร : อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, ม.ป.ป.

ส.สายเกษม. พระอภิธรรมโดยพิสดารภาค ๑-๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีสำราญการพิมพ์, ๒๕๓๒.

สรรพกิจโกศล,ขุน (โกวิท ปัทมสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศ ปริเฉทที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗.

สรรพกิจโกศล,ขุน(โกวิท ปัทมสุนทร). ลักษณะกิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม. กรุงเทพมหานคร : บริษัท คัลเลอร์สโตร์ จำกัด, ๒๕๓๗.

สมพร ศรีวราทิพย์. ลักษณะกิจตุกะ อภิธัมมัตถสังคหะและสัพพการมี. กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๓.

สุจินต์ บริหารวนเขตต์. ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๖.

_____. ปัจจัยสังเขป. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา, ๒๕๔๑.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

พระมหาชุตินทร โชติธมฺโม (นงพยัคฆ์). “การศึกษาวิเคราะห์พระอภิธรรมในฐานะที่เป็น พุทธ จริยศาสตร์”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต . สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พระมหาไพฑูรย์ สุทฺธวิโร (น้อยวัน). “การวิเคราะห์เชิงปรัชญาเรื่องบาปในพระพุทธศาสนา เถรวาท”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต . สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ . “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจสงมฺพาทในปรมัตถ สัจจะ”. วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต . สาขาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

กัณฑ์ทิพย์ ชลวิสุทธิ. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระอภิธรรม : คำสอนของพระพุทธเจ้าที่นำไปใช้ ในชีวิตประจำวันได้”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต . สาขาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

ไพลิน เดชะวิวัฒนาการ. “การศึกษาเปรียบเทียบเกณฑ์การตัดสินความดีในพุทธปรัชญาเถรวาทกับ ในปรัชญาของค่านั้”. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต , สาขาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

(๒) สื่ออิเล็กทรอนิกส์ :

[Http://www.84000.org](http://www.84000.org)

[Http://www.abhidhamonline.org](http://www.abhidhamonline.org)

[Http:// www.aphidham.mcu.ac.th/site/office/coll_index.php](http://www.aphidham.mcu.ac.th/site/office/coll_index.php)

[Http://www.bodhiyalai.org](http://www.bodhiyalai.org)

[Http://www.buddhadasa.com/freethinkbook/boonkusol.html](http://www.buddhadasa.com/freethinkbook/boonkusol.html)

[Http://www.buddhism-online.org/web/](http://www.buddhism-online.org/web/)

[Http://www.buddhiststudy.tripod.com/abhidhamma.htm](http://www.buddhiststudy.tripod.com/abhidhamma.htm)

[Http://www.dharma-gateway.com/dhamma/abidhamma-05.htm](http://www.dharma-gateway.com/dhamma/abidhamma-05.htm)

[Http://www.dhammadhome.com/front/webboard/show.php](http://www.dhammadhome.com/front/webboard/show.php)

[Http://www.mcu.ac.th](http://www.mcu.ac.th)

๒. ภาษาอังกฤษ

Bodhi, Bhikkhu. **A Comprehensive Manual of Abhidhamma**. Kandy : Buddhist Publication Society, 1999.

Narada. **A Manual of Abhidhamma**. Taiwan : The Corporate Body of the Buddha Education Foundation, 2002.

Nyanaponika. **Abhidhamma. Studies**. Kandy : Buddhist Publication Society, 1998.

U Narada Mula Patthana Sayadaw. **Conditional Relations (Patthāna)**. Tr. by Thiein Nyun, London : Pali Text Society, 1992.

U Withuddha. **An Approach to Paṭṭhana (Buddhist Philosophy of Relations)**. Rangoon : Universal Printing Works, 1956.

ภาคผนวก ก.

การจำแนกปัจจัยโดยพิสดาร ๔๓ - ๕๐ - ๕๒

ตารางแสดงการจำแนกปัจจัย ๒๔ เป็นปัจจัยพิสดาร ๔๓ – ๕๐ – ๕๒

[illegible]

ปัจจัยหลัก ๒๔ ปัจจัย	ปัจจัยโดยพิสดาร		
	ปัจจัยโดยพิสดาร ๔๗	ปัจจัยโดยพิสดาร ๕๐	ปัจจัยโดยพิสดาร ๕๒
๑๖. อินทรีย์ปัจจัย	๒๔. สหาคินทริยปัจจัย	๒๗. สหาคินทริยปัจจัย	๒๗. สหาคินทริยปัจจัย
	๒๕. ปุเรชาคินทริยปัจจัย	๒๘. ปุเรชาคินทริยปัจจัย	๒๘. ปุเรชาคินทริยปัจจัย
	๒๖. รูปชีวิตินทริยปัจจัย	๒๙. รูปชีวิตินทริยปัจจัย	๒๙. รูปชีวิตินทริยปัจจัย
๑๗. ฌานปัจจัย	๒๗. ฌานปัจจัย	๓๐. ฌานปัจจัย	๓๐. ฌานปัจจัย
๑๘. มัคคปัจจัย	๒๘. มัคคปัจจัย	๓๑. มัคคปัจจัย	๓๑. มัคคปัจจัย
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย	๒๙. สัมปยุตตปัจจัย	๓๒. สัมปยุตตปัจจัย	๓๒. สัมปยุตตปัจจัย
๒๐. วิปยุตตปัจจัย	๓๐. สหชาตวิปยุตตปัจจัย	๓๓. สหชาตวิปยุตตปัจจัย	๓๓. สหชาตวิปยุตตปัจจัย
	๓๑. วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย	๓๔. วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย	๓๔. วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย
	๓๒. วัตถุารัมมณปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย	๓๕. วัตถุารัมมณปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย	๓๕. วัตถุารัมมณปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย
	๓๓. ปัจจาสชาตวิปยุตตปัจจัย	๓๖. ปัจจาสชาตวิปยุตตปัจจัย	๓๖. ปัจจาสชาตวิปยุตตปัจจัย
๒๑. อัคคิปัจจัย	๓๔. สหชาตัคคิปัจจัย	๓๗. สหชาตัคคิปัจจัย	๓๗. สหชาตัคคิปัจจัย
	๓๕. วัตถุปุเรชาตัคคิปัจจัย	๓๘. ปุเรชาตัคคิปัจจัย	๓๘. วัตถุปุเรชาตัคคิปัจจัย
	๓๖. อารัมมณปุเรชาตัคคิปัจจัย		๓๙. อารัมมณปุเรชาตัคคิปัจจัย
	-	๓๙. วัตถุารัมมณปุเรชาตัคคิปัจจัย	๔๐. วัตถุารัมมณปุเรชาตัคคิปัจจัย
	๓๗. ปัจจาสชาตัคคิปัจจัย	๔๐. ปัจจาสชาตัคคิปัจจัย	๔๑. ปัจจาสชาตัคคิปัจจัย
	๓๘. อาหารัคคิปัจจัย	๔๑. อาหารัคคิปัจจัย	๔๒. อาหารัคคิปัจจัย
	๓๙. อินทริยัคคิปัจจัย	๔๒. อินทริยัคคิปัจจัย	๔๓. อินทริยัคคิปัจจัย
๒๒. นัตถิปัจจัย	๔๐. นัตถิปัจจัย	๔๓. นัตถิปัจจัย	๔๔. นัตถิปัจจัย
๒๓. วิคตปัจจัย	๔๑. วิคตปัจจัย	๔๔. วิคตปัจจัย	๔๕. วิคตปัจจัย
๒๔. อวิคตปัจจัย	๔๒. สหชาตอวิคตปัจจัย	๔๕. สหชาตอวิคตปัจจัย	๔๖. สหชาตอวิคตปัจจัย
	๔๓. วัตถุปุเรชาตอวิคตปัจจัย	๔๖. ปุเรชาตอวิคตปัจจัย	๔๗. วัตถุปุเรชาตอวิคตปัจจัย
	๔๔. อารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจัย		๔๘. อารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจัย
	-	๔๙. วัตถุารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจัย	๔๙. วัตถุารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจัย
	๔๕. ปัจจาสชาตอวิคตปัจจัย	๔๘. ปัจจาสชาตอวิคตปัจจัย	๕๐. ปัจจาสชาตอวิคตปัจจัย
	๔๖. อาหารอวิคตปัจจัย	๔๙. อาหารอวิคตปัจจัย	๕๑. อาหารอวิคตปัจจัย
	๔๗. อินทริยอวิคตปัจจัย	๕๐. อินทริยอวิคตปัจจัย	๕๒. อินทริยอวิคตปัจจัย

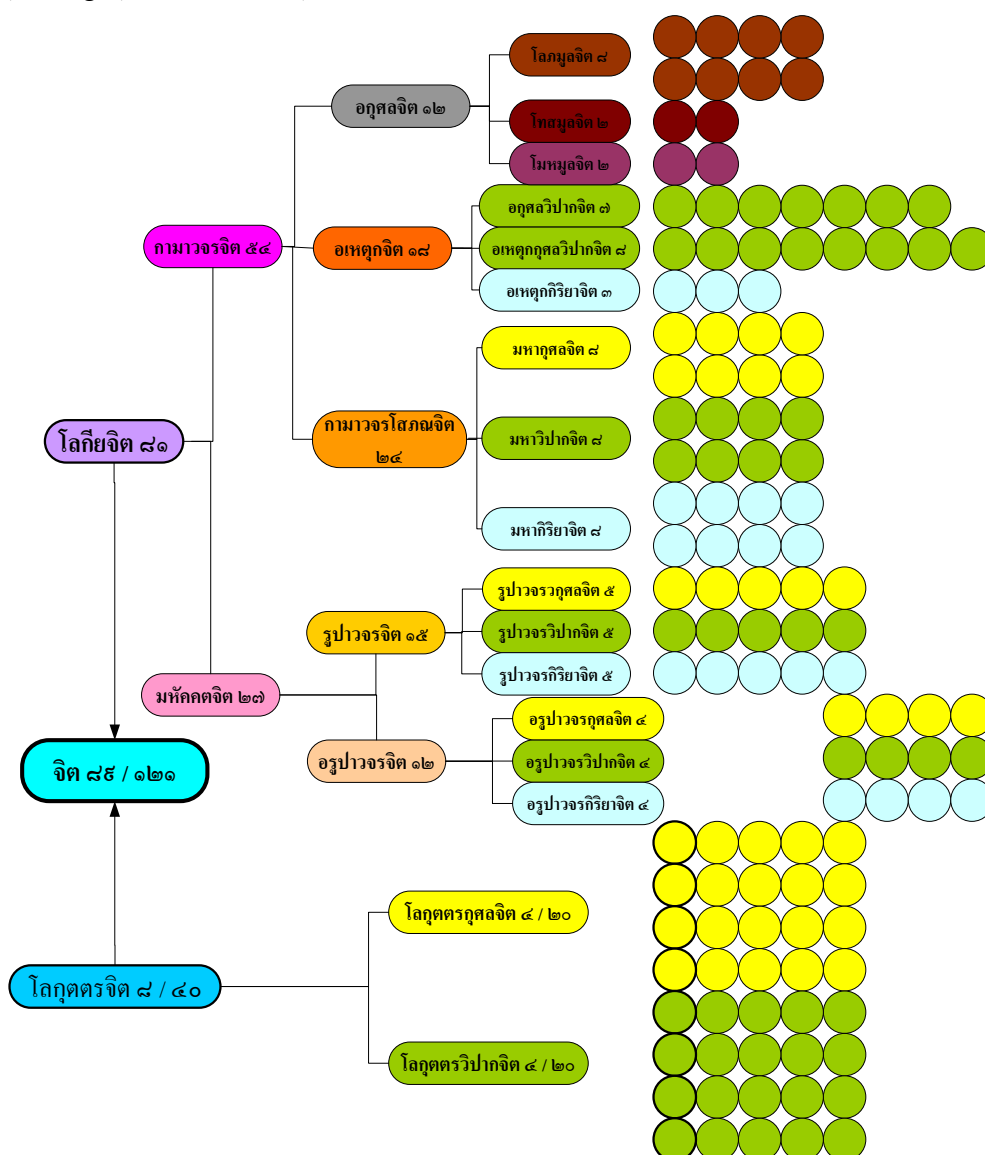
หมายเหตุ ปัจจัยพิสดาร ๔๗ ตามนัยพระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ ในคัมภีร์
มหาปัญฐานสรูปตถนิสสยะ ส่วนปัจจัยพิสดาร ๕๐ – ๕๒ มีแสดงไว้ทั้งพระบาลีสภาคะและขมภูนา
(พระไตรปิฎก บาลีปัญฐาน เล่ม ๔๐) และในปัญฐานอรรถกถาตอนที่อธิบายสภาคะและขมภูนา
(อรรถกถาปัญญากรณ์)^๑

^๑ พระครูธรรมธรรสมุนด์ นนฺทโก, ปัญฐาน ภาค ๑ ตอน ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : หจก.
ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔), หน้า ๗.

ภาคผนวก ข.

จิตปรหมัต ๘๕ / ๑๒๑

จิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ (ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพที่นึกคิด, ความคิด, ใจ, วิญญาณ - Mind; Thought; Consciousness; a state of consciousness)^๒

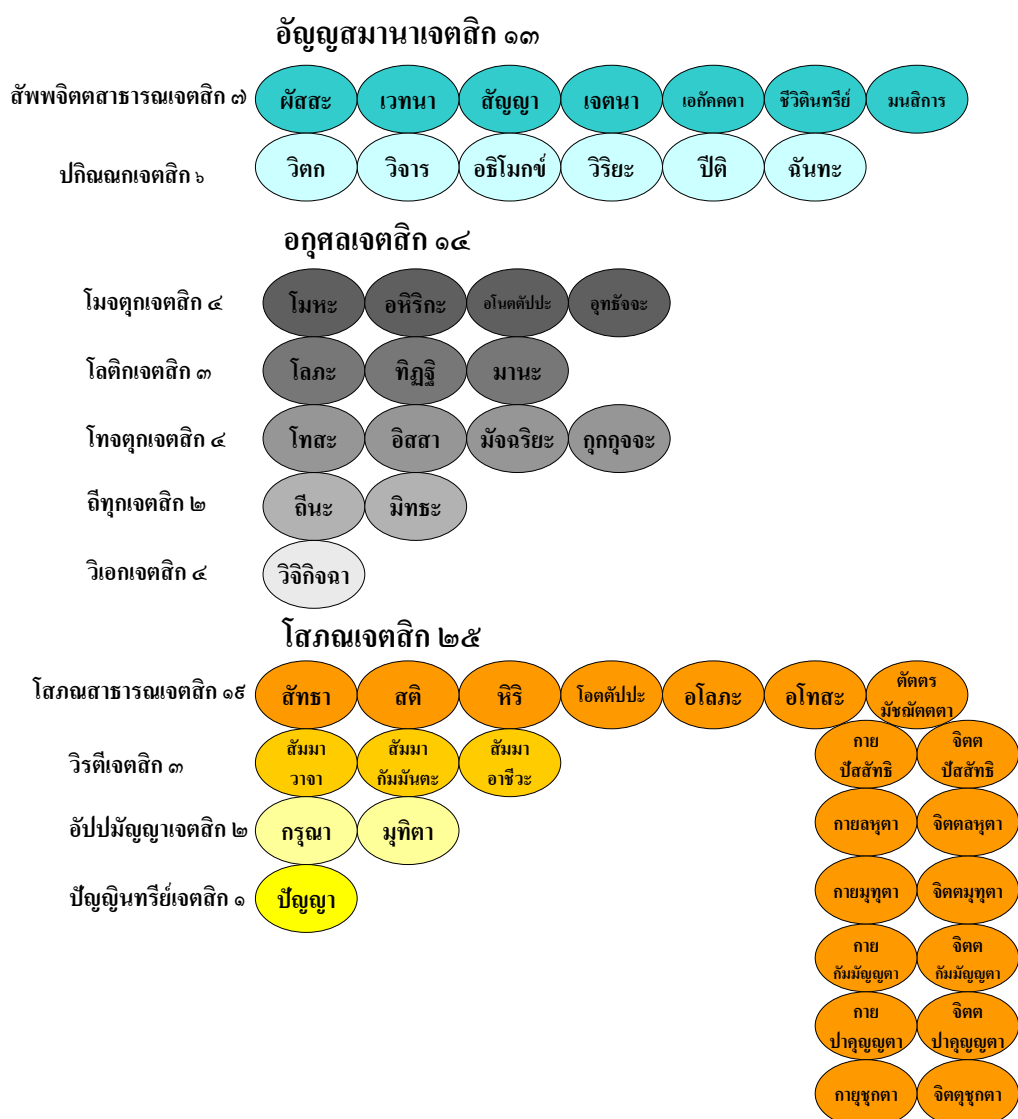
ภาพภาคผนวก ข. แสดงจิต ๘๕/๑๒๑

^๒ ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๔๖) หน้า ๒๒๒-๒๒๕.

ภาคผนวก ก.

เจตสิกปรมัตถ์ ๕๒

เจตสิก ๕๒ (ธรรมที่ประกอบกับจิต, สภาวะธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุที่อาศัยเดียวกันกับจิต, อาการและคุณสมบัติต่างๆ ของจิต - mental factors; mental concomitants)^๓

ภาพภาคผนวก ก. แสดงเจตสิกปรมัตถ์ ๕๒

^๓ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๔๖) หน้า ๒๗๘-๒๘๐.

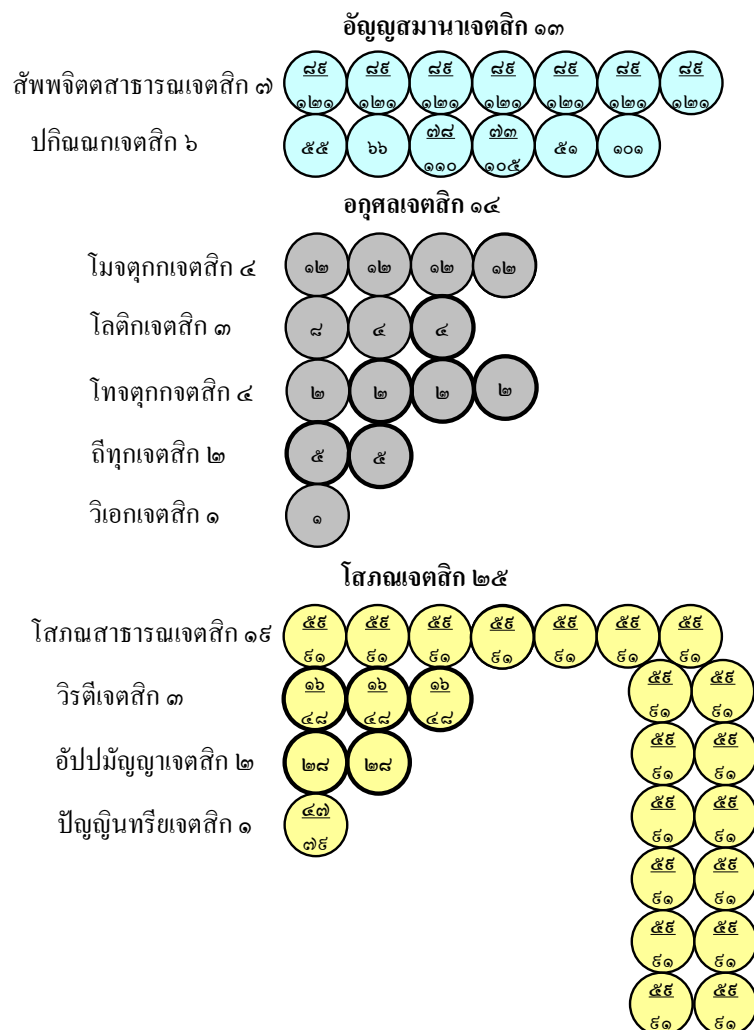
ภาคผนวก ง.

ความสัมพันธ์ของจิตและเจตสิก

ความสัมพันธ์กันระหว่างจิตกับเจตสิกนั้น ย่อมเป็นไปตามกฎเกณฑ์แห่งสภาวธรรมทั้งในทางสัมปโยคนัย (นัยแห่งการประกอบ) สังคหนัย (นัยแห่งการสงเคราะห์) และตฤยมิสสกันนัย (นัยผสมทั้งสองแบบ) กล่าวคือ

๑. สัมปโยคนัย

สัมปโยคนัย แสดงจำนวนจิตที่เจตสิกประกอบได้ หรือ การยกเจตสิกขึ้นเป็นประธาน แล้วหาว่า เจตสิกนั้นๆ ประกอบกับจิตได้กี่ดวง

ภาพภาคผนวก ง. ๑ แสดงสัมปโยคนัยของเจตสิก ๕๒

๑.๑ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ประกอบได้ทั้งในอกุศลจิต, อเหตุกจิต และโสภณจิต

อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง ย่อมประกอบกับจิตได้แตกต่างกันเป็น ๗ นัย คือ

นัยที่ ๑ สัพพจิตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกกคตาชีวิตินทรีย์ และมนสิการ ทั้งหมดนี้ประกอบได้กับจิตทั้ง ๘๕ หรือ ๑๒๑ ดวง คือ สามารถเกิดขึ้นได้ในจิตทุก ๆ ดวง

นัยที่ ๒ วิตกเจตสิก ประกอบได้ในจิต ๕๕ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๔ ดวง (เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐) และปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง

นัยที่ ๓ วิจารเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๖๖ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๔ ดวง (เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐) ปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง ทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง

นัยที่ ๔ อธิโมกษ์เจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๗๘/๑๑๐ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๓ (เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐) วิจิกิจฉาสหคจิต ๑) มหัคคจิต ๒๗ ดวง โลกุตตรจิต ๘/๔๐ ดวง

นัยที่ ๕ วิริยเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๗๓/๑๐๕ ดวง คือ กามาวจรจิต ๓๘ ดวง (เว้นปัญจทวาราวชชนจิต ๑) ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ สัมปฏิจจจิต ๒ สันตிரณจิต ๓) มหัคคจิต ๒๗ ดวง และ โลกุตตรจิต ๘/๒๐ ดวง

นัยที่ ๖ ปิตีเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๕๑ ดวง คือ กามาวจรโสมนัสสสหคจิต ๑๘ ดวง ปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง ทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง ตติยฌานจิต ๑๑ ดวง (เว้นโทมนัสสสหคจิต ๒ ดวง อุปเพกขาสหคจิต ๕๕ ดวง กายวิญญาณ ๒ ดวง จตุตถฌานจิต ๑๑ ดวง)

นัยที่ ๗ ฉันทเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๖๕ ดวง คือ กามาวจรจิต ๓๔ ดวง (เว้นอเหตุกจิต ๑๘ ดวง โมหมูลจิต ๒ ดวง) มหัคคจิต ๒๗ ดวง โลกุตตรจิต ๘ ดวง

๑.๒ อกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบได้เฉพาะอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น

อกุศลเจตสิก ๑๒ ดวง ย่อมประกอบกับจิตได้แตกต่างกันเป็น ๕ นัย คือ

นัยที่ ๑ โมจตุกกเจตสิก (สัพพอกุศลสาธารณเจตสิก) ๔ ดวง คือ โมหเจตสิก อหิริกเจตสิก อโนตตปปเจตสิกและอุททัจจเจตสิก ประกอบกับอกุศลจิตได้ทั้ง ๑๒ ดวง

นัยที่ ๒ โลติกเจตสิก ๓ ดวง คือ โลภเจตสิก ทิฏฐิเจตสิก และมานเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๑๖ ดวง คือ โลภเจตสิก ประกอบกับโลภสหคจิต ๘ ดวง, ทิฏฐิเจตสิก ประกอบกับทิฏฐิคตสัมปยุต ๔ ดวง, มานเจตสิก ประกอบกับทิฏฐิคตวิปยุต ๔ ดวง

นัยที่ ๓ โทจตุกกเจตสิก ๔ ดวง คือ โทสเจตสิก อิสสาเจตสิก มัจฉริยเจตสิก กุกกุจเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๒ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒

นัยที่ ๔ ถิทุกเจตสิก ๒ ดวง คือ ถีนเจตสิก และมิทธเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๕ ดวง คือ อกุศลจิตสังขาริก ๕ ดวง

นัยที่ ๕ วิจิจณาเจตสิก ประกอบกับจิตได้ดวงเดียว คือ โมหมูลจิตดวงที่ ๑

๑.๓ โสภณเจตสิก ๒๕ ประกอบได้เฉพาะโสภณจิต ๙๑ ดวงเท่านั้น

โสภณเจตสิก ๒๕ ประกอบกับจิตได้แตกต่างกันเป็น ๔ นัย คือ

นัยที่ ๑ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวง ประกอบโสภณจิตได้ทั้ง ๕๕ ดวง

นัยที่ ๒ วิรติเจตสิก ๓ ดวง ประกอบกับโลกุตตรจิตได้ทั้ง ๘ ดวง โดยประกอบพร้อมกันแน่นอนโดยประการทั้งปวง ส่วนในโลกียจิตนั้น วิรติเจตสิกประกอบได้เฉพาะกับกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เป็นบางครั้งบางคราวและไม่พร้อมกัน

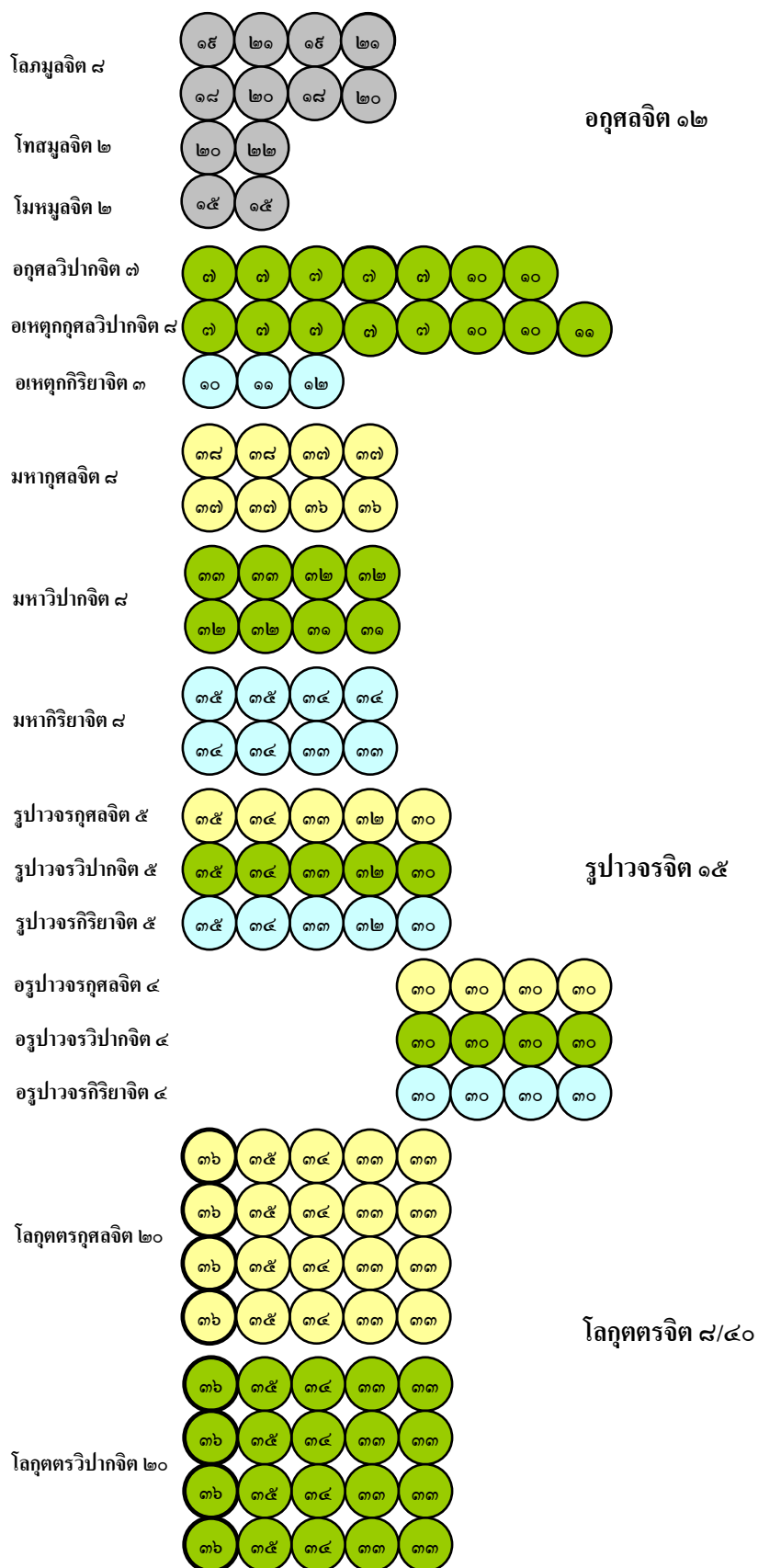
นัยที่ ๓ อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง ประกอบกับจิตได้ ๒๘ ดวง คือ มหัคคตจิต ๑๒ ดวง(เว้นปัญจมาณจิต ๑๕ ดวง) กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง และสเหตุกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง เพียงบางครั้งบางคราวเท่านั้น และประกอบไม่พร้อมกัน บางอาจารย์กล่าวว่า อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวงนี้ไม่ประกอบได้ในอุปกขาสหคตโสภณจิต

นัยที่ ๔ ปัญญินทรียเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๔๗ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิต ที่เป็นญาณสัมปยุต ๑๒ ดวง มหัคคตจิต ๒๗ ดวง และโลกุตตรจิต ๘ ดวง^๔

๒. สังคหนัย

สังคหนัยของจิต ๑๒๑ หมายถึง การยกจิตขึ้นเป็นประธาน แล้วแสดงจำนวนเจตสิกที่ประกอบกับจิตแต่ละดวงนั้นมีจำนวนเท่าใด

^๔ พิชุร มลิวัลย์, ธรรมฐานพื้นฐาน ตอน ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมการศาสนา , ๒๕๒๘), ๑๖ -๑๗.

ภาพภาคผนวก ง. ๒ แสดงตั้งค่านัยของจิต ๑๒๑

๒.๑ อุกุศลจิต ๑๒ มีเจตสิกประกอบได้ ๒ กลุ่ม คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ และ อุกุศลเจตสิก ๑๔

นัยที่ ๑ โลกมูลจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๓ อันเป็นอสถังขาริกจิตเหมือนกัน ทั้ง ๒ ดวงนี้แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โมจตุกกจิตหรือสัพพากุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง ทิฏฐิเจตสิก ๑ ดวง (ดวงหลังนี้สงเคราะห์เข้าเฉพาะในอกุศลจิตดวงที่ ๑) มานเจตสิก ๑ ดวง (สงเคราะห์เข้าเฉพาะในอกุศลจิตดวงที่ ๓)

นัยที่ ๒ โลกมูลจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๗ ซึ่งเป็นอสถังขาริกจิตเหมือนกัน ทั้ง ๒ ดวงนี้แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๘ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติเจตสิก) โมจตุกกเจตสิก ๔ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง ทิฏฐิเจตสิก ๑ ดวง (ดวงหลังนี้สงเคราะห์เข้าเฉพาะในอกุศลจิตดวงที่ ๕) มานเจตสิก ๑ ดวง (สงเคราะห์เข้าเฉพาะในอกุศลจิตดวงที่ ๗)

นัยที่ ๓ โลกมูลจิตดวงที่ ๒ กับดวงที่ ๔ ซึ่งเป็นสถังขาริกจิตเหมือนกัน ทั้ง ๒ ดวงนี้แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๒๑ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โมจตุกกเจตสิก ๔ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง ทิฏฐิเจตสิก ๑ ดวง (ดวงหลังนี้สงเคราะห์เข้าเฉพาะในอกุศลจิตดวงที่ ๒) มานเจตสิก ๑ ดวง (สงเคราะห์เข้าเฉพาะในอกุศลจิตดวงที่ ๔) ถีนเจตสิก ๑ ดวง มัทธเจตสิก ๑ ดวง

นัยที่ ๔ โลกมูลจิตดวงที่ ๖ กับดวงที่ ๘ ซึ่งเป็นสถังขาริกจิตเหมือนกัน ทั้ง ๒ ดวงนี้แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๒๐ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติเจตสิก) โมจตุกกเจตสิก ๔ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง ทิฏฐิเจตสิก ๑ ดวง (ดวงหลังนี้สงเคราะห์เข้าเฉพาะในอกุศลจิตดวงที่ ๖) มานเจตสิก ๑ ดวง (สงเคราะห์เข้าเฉพาะในอกุศลจิตดวงที่ ๘) ถีนเจตสิก ๑ ดวง มัทธเจตสิก ๑ ดวง

นัยที่ ๕ โทสมูลจิตดวงที่ ๑ ซึ่งเป็นอสถังขาริกจิต มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๒๐ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติเจตสิก) โมจตุกกจิต ๔ ดวง โทจตุกกจิต ๔ ดวง

นัยที่ ๖ โทสมูลจิตดวงที่ ๒ อันเป็นสถังขาริกจิต มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๒๒ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติเจตสิก) โมจตุกกจิต ๔ ดวง โทจตุกกจิต ๔ ดวง ถีนเจตสิก ๑ ดวง มัทธเจตสิก ๑ ดวง

นัยที่ ๗ โมหมูลจิต ๒ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๕ ดวง กล่าวคือ

๑) โมหมูลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นอิโมกขเจตสิก ปีติเจตสิก นันทเจตสิก) โมจตุกกจิต ๔ ดวง วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ดวง

๒) โมหมูลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง (เว้นปีติเจตสิก นันทเจตสิก) โมจตุกกจิต ๔ ดวง

๒.๒ อเหตุกจิต ๑๘ มีเจตสิกประกอบได้กลุ่มเดียว คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นนันทะ) มี ๔ สังกนัย คือ

นัยที่ ๑ อเหตุกหัตถูปาทจิต ๑ ดวง มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๒ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นฉันทเจตสิก)

นัยที่ ๒ อเหตุกโฏฐัพพนจิต(หรือมนทวาราวชชนจิต) ๑ ดวงและโสมนัสสสันติริณจิต ๑ ดวง ทั้ง ๒ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๑ ดวง คือ โฏฐัพพนจิต มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๑ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง (เว้นปีติเจตสิก และฉันทเจตสิก) ส่วนโสมนัสสสันติริณจิต มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๑ ดวงเช่นกัน ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง (เว้นวิริยเจตสิกและฉันทเจตสิก)

นัยที่ ๓ มโนธาตุ ๓ ดวง (คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง) อเหตุกปฏิสนธิจิต ๒ ดวง (คือ อุเปกขาสันติริณจิต ๒ ดวง) รวม ๕ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๐ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นวิริยเจตสิก ปีติเจตสิกและฉันทเจตสิก)

นัยที่ ๔ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๗ ดวง อัน ได้แก่ สัพพจิตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง

ข้อสังเกต นัยที่ ๑ มือเหตุกจิต ๑ ดวง นัยที่ ๒ มือเหตุกจิต ๒ ดวง นัยที่ ๓ มือเหตุกจิต ๕ ดวง นัยที่ ๔ มือเหตุกจิต ๑๐ ดวง รวมเป็นมือเหตุกจิต ๑๘ ดวง มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๒

๒.๓ โสภณจิต ๕๑ มีเจตสิกประกอบได้ ๒ กลุ่ม คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๕

ก. การสงเคราะห์เจตสิกเข้าในกามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง มี ๑๒ ดังกหนัย คือ

นัยที่ ๑ มหากุศลจิตดวงที่ ๑-๒ ซึ่งเป็นญาณสัมปยุต แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๘ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

นัยที่ ๒ มหากุศลจิตดวงที่ ๓-๔ ซึ่งเป็นญาณวิปยุต แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๗ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๔ ดวง (เว้น ปัญญินทริยเจตสิก)

นัยที่ ๓ มหากุศลจิตดวงที่ ๕-๖ ซึ่งเป็นอุเปกขาจิตด้วย เป็นญาณสัมปยุตด้วยแต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๗ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติเจตสิก)และโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

นัยที่ ๔ มหากุศลจิตดวงที่ ๗-๘ ซึ่งเป็นอุเปกขาจิตด้วย เป็นญาณวิปยุตด้วยแต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๖ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติเจตสิก) และโสภณเจตสิก ๒๔ ดวง (เว้นปัญญินทริยเจตสิก)

นัยที่ ๕ มหาภิริยจิตดวงที่ ๑-๒ ซึ่งเป็นญาณสัมปยุต แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๕ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้นวิริยเจตสิก ๓ ดวง)

นัยที่ ๖ มหากริยาจิตดวงที่ ๓-๔ ซึ่งเป็นญาณวิปยุต แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๔ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๑ ดวง (เว้นวิรติเจตสิก ๓ ปัญฺณินทริยเจตสิก ๑)

นัยที่ ๗ มหากริยาจิตดวงที่ ๕-๖ ซึ่งเป็นอุปกขาจิตด้วย เป็นญาณสัมปยุตด้วย แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๔ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นปิติเจตสิก) และโสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรติเจตสิก ๓ ดวง)

นัยที่ ๘ มหากริยาจิตดวงที่ ๗-๘ ซึ่งเป็นอุปกขาจิตด้วย เป็นญาณวิปยุตด้วย แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๓ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นปิติเจตสิก) และโสภณเจตสิก ๒๑ ดวง (เว้นวิรติเจตสิก ๓ ดวง และปัญฺณินทริยเจตสิก ๑ ดวง)

นัยที่ ๙ มหาวิปากจิตดวงที่ ๑-๒ ซึ่งเป็นญาณสัมปยุต แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๓ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๒๐ ดวง (เว้นวิรติ ๓ ดวง อปัมมัญญา ๒ ดวง)

นัยที่ ๑๐ มหาวิปากจิตดวงที่ ๓-๔ ซึ่งเป็นญาณวิปยุต แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๒ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๑๙ (เว้นวิรติ ๓ ดวง อปัมมัญญา ๒ ดวง ปัญฺณินทริยเจตสิก ๑ ดวง)

นัยที่ ๑๑ มหาวิปากจิตดวงที่ ๕-๖ ซึ่งเป็นอุปกขาจิตด้วย เป็นญาณสัมปยุตด้วยแต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๒ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปิติเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๐ ดวง (เว้นวิรติ ๓ ดวง อปัมมัญญา ๒ ดวง)

นัยที่ ๑๒ มหาวิปากจิตดวงที่ ๗-๘ ซึ่งเป็นอุปกขาจิตด้วย เป็นญาณวิปยุตด้วยแต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๑ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปิติเจตสิก) โสภณเจตสิก ๑๙ ดวง (เว้นวิรติเจตสิก ๓ ดวง อปัมมัญญา ๒ ดวง ปัญฺณินทริยเจตสิก ๑ ดวง)

ข้อสังเกต จิตที่เป็นญาณวิปยุตทุกดวง ไม่มีปัญฺณินทริยเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย และจิตที่มีสหรัคด้วยอุปกขาทุกดวง ไม่มีปิติเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย

ในมหากริยาจิต ๘ ดวง ไม่มีวิรติเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย ทั้งนี้ก็เพราะว่า มหากริยาจิตเป็นจิตของพระอรหันต์โดยเฉพาะ ด้วยพระอรหันต์นั้นเป็นผู้สิ้นกิเลสแล้วตั้งแต่อรหัตตมัคคญาณเกิดขึ้น จึงไม่มีกิจที่จะต้องเว้นการพุดชั่ว ทำชั่ว หรือเว้นมิฉนาศิพ เพราะท่านตัดความชั่วเหล่านั้นได้เด็ดขาดแล้ว ในมหาวิปากจิต ๘ ดวง ไม่มีวิรติเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วยและไม่มี อปัมมัญญาเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย คือ เจตสิกทั้ง ๕ ดวงนี้มีได้สงเคราะห์ไว้ในวิปากจิตทุก ๆ ดวง ทั้งนี้ก็เพราะว่า วิปากจิตนั้นเป็นจิตทำหน้าที่ปฏิสนธิเป็นต้น ขณะปฏิสนธิ์นั้นไม่มีการคิดเว้นพุดชั่ว ทำชั่ว หรือเว้นมิฉนาศิพ ทั้งไม่มีกิจที่จะต้องสงสารและพลอยยินดีกับใคร

ข. การสงเคราะห์เจตสิกเข้าในมหัคคจิต ๒๗ ดวง มี ๕ สังกหณัย คือ

นัยที่ ๑ ปฐมณานกุศลจิต ๑ ดวง ปฐมณานวิปากจิต ๑ ดวง และปฐมณานกิริยาจิต ๑ ดวง จิต ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้นวิรติเจตสิก ๓)

นัยที่ ๒ ทุคตยณานกุศลจิต ๑ ดวง ทุคตยณานวิปากจิต ๑ ดวง ทุคตยณานกิริยาจิต ๑ ดวง จิต ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๔ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นวิตกเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้นวิรติเจตสิก ๓)

นัยที่ ๓ ตติยณานกุศลจิต ๑ ดวง ตติยณานวิปากจิต ๑ ดวง และตติยณานกิริยาจิต ๑ ดวง จิต ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๓ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง (เว้นวิตกเจตสิกและวิจารณ์เจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้นวิรติเจตสิก ๓)

นัยที่ ๔ จตุตถณานกุศลจิต ๑ ดวง จตุตถณานวิปากจิต ๑ ดวง จตุตถณานกิริยาจิต ๑ ดวง จิต ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๒ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นวิตก วิจารณ์ ปีติ) โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้นวิรติเจตสิก ๓)

นัยที่ ๕ ปัญจณานกุศลจิต (และอรุปาวจรณานกุศลจิต) ๑๕ ดวง คือ รุปาวจรปัญจณานกุศลจิต วิปากจิต กิริยาจิต รวม ๓ ดวง และอรุปาวจรณานกุศลจิต ๔ ดวง

วิปากจิต ดวง ๔ กิริยาจิต ดวง ๔ รวม ๑๒ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิก สงเคราะห์อยู่ ๓๐ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นวิตก วิจารณ์ ปีติ) โสภณเจตสิก ๒๐ ดวง (เว้นวิรติ ๓ อัปปมัญญา ๒)

ข้อสังเกต มหัคคจิต ๒๗ ดวง ไม่มีวิรติเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย เพราะมหัคคจิตเกิดขึ้นโดยอาศัยการเจริญกรรมฐานหรือภาวนา มิได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยวิรติหรือศีลข้อเว้นจากพุดชั้ว ทำชั้ว และข้อเว้นจากมิจฉาชีพ

ค. การสงเคราะห์เจตสิกเข้าในโลกุตตรจิต ๘ ดวงหรือ ๔๐ ดวง กล่าวคือ โลกุตตรจิต ๔๐ ดวง มี ๕ สังกหณัย คือ

นัยที่ ๑ ปฐมณานมัคคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๖ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒)

นัยที่ ๒ ทุคตยณานมัคคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นวิตกเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๓ ดวง (เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒)

นัยที่ ๓ ตติยฆานมัคคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๔ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง (เวณวิตกเจตสิก วิจารณ์เจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๓ ดวง (เวณอัปปมัญญาเจตสิก ๒)

นัยที่ ๔ จตุตถฆานมัคคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๓ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เวณวิตกเจตสิก วิจารณ์เจตสิก ปิตติเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๓ ดวง (เวณอัปปมัญญาเจตสิก ๒)

นัยที่ ๕ ปัญจฆานมัคคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๓ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เวณวิตกเจตสิก วิจารณ์เจตสิก ปิตติเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๓ ดวง (เวณอัปปมัญญาเจตสิก ๒)

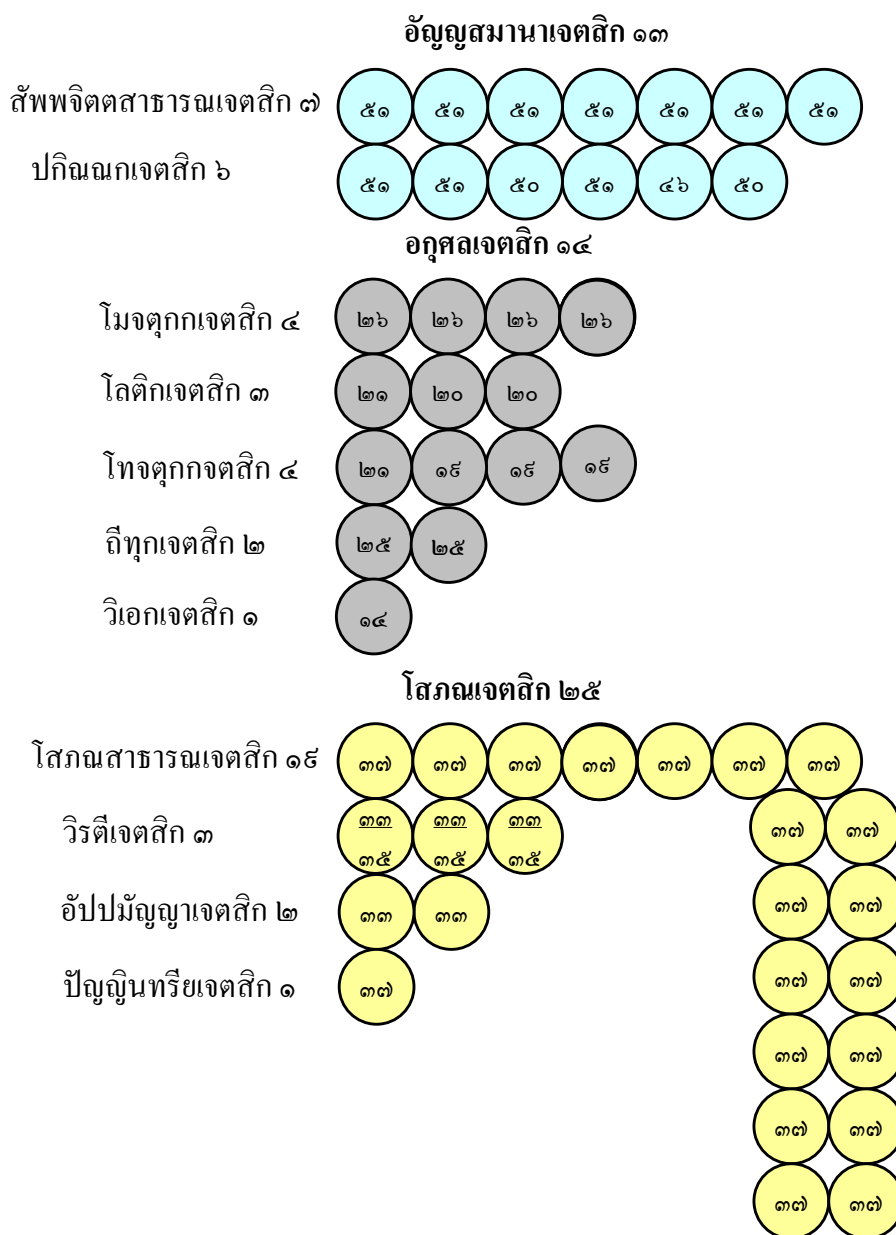
ข้อสังเกต

โลกุตตรจิตไม่มีอัปปมัญญาเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย ทั้งนี้เป็นด้วยอัปปมัญญาเจตสิกนั้น จะเกิดขึ้นได้เฉพาะกับจิตที่มีสัตวัญญุตเป็นอารมณ์เท่านั้น แต่โลกุตตรจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์ดังนั้น จึงไม่มีอัปปมัญญาเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย และโลกุตตรจิต ๔๐ ดวง (ซึ่งจำแนกตามฉาน ๕) นั้น แต่ละดวงเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า โลกุตตรฌานิกจิต เช่น โลกุตตรปฐมฌานิกจิต เป็นต้น^๕

๓. ตฤทยมิตสทกนัย

ตฤทยมิตสทกนัย - แสดงเจตสิกประกอบกับเจตสิก คือ แสดงสัมปโยคนัยและสังคหนัยรวมกัน (เจตสิกประกอบกับเจตสิก)

^๕ พิชุร มลิวัลย์, สภาธรรมพินิจฐาน ตอน ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมการศาสนา , ๒๕๒๘), ๑๕ - ๒๖.

ภาพภาคผนวก ง. ๓ แสดงตพุขมยมีสสกันยขของเจตสิก ๕๒

๓.๑ อัญมณีสมาณาเจตสิก มีเจตสิกประกอบทั้ง ๓ กลุ่ม

- ๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก มีเจตสิกประกอบ ๕๑ ดวง (เว้นตัวเอง)
- ๒) วิตกเจตสิก, วิจารเจตสิก, วิริยเจตสิก มีเจตสิกประกอบ ๕๑ ดวง (เว้นตัวเอง)
- ๓) อธิโมกษ์เจตสิก, นันทเจตสิก มีเจตสิกประกอบ ๕๐ ดวง (เว้นวิจิณณาเจตสิก และตัวเอง)
- ๔) ปีติเจตสิก มีเจตสิกประกอบ ๔๖ ดวง (เว้นโทสะเจตสิก ๔, วิจิณณาเจตสิก ๑ และตัวเอง)

๓.๒ อกุศลเจตสิก มีเจตสิกประกอบ ๒ กลุ่ม คือ อัญญาสมานาเจตสิก กับ อกุศลเจตสิก

๑) โมจตุกกเจตสิก ๔ มีเจตสิกประกอบ ๒๖ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๓ (เว้นตัวเอง)

๒) โลกเจตสิก มีเจตสิก ๒๑ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓, โมจตุกกเจตสิก ๔, ทิฏฐิเจตสิก ๑, มานเจตสิก ๑, ถิทุกเจตสิก ๒

๓) ทิฏฐิเจตสิก, มานเจตสิก มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓, โมจตุกกเจตสิก ๔, โลกเจตสิก ๑, ถิทุกเจตสิก ๒

๔) โทสเจตสิก มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ), โมจตุกกเจตสิก ๔, อีสสาเจตสิก, มัจฉริยเจตสิก, กุกกุจเจตสิก, ถิทุกเจตสิก ๒

๕) อีสสาเจตสิก, มัจฉริยเจตสิก, กุกกุจเจตสิก มีเจตสิก ๑๕ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ), โมจตุกกเจตสิก ๔, โทสเจตสิก ๑, ถิทุกเจตสิก ๒

๖) วิจิกิจฉาเจตสิก มีเจตสิกประกอบ ๑๔ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ), โมจตุกกเจตสิก ๔

๓.๓ โสภณเจตสิก มีเจตสิกประกอบ ๒ กลุ่ม คือ อัญญาสมานาเจตสิก กับ โสภณเจตสิก

๑) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ มีเจตสิก ๓๗ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓, โสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นตัวเอง)

๒) วิรติเจตสิก ๓ ที่เป็นโลกียะ มีเจตสิก ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓, โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕, ปัญญาเจตสิก ๑

๓) วิรติเจตสิก ๓ ที่เป็นโลกุตตระ มีเจตสิก ๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓, โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕, วิรติเจตสิก ๒ (เว้นตัวเอง), ปัญญาเจตสิก ๑

๔) อัปปมัญญาเจตสิก ๒ มีเจตสิก ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓, โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕, ปัญญาเจตสิก ๑

๕) ปัญญาเจตสิก ๑ มีเจตสิก ๓๗ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓, โสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นตัวเอง)^๖

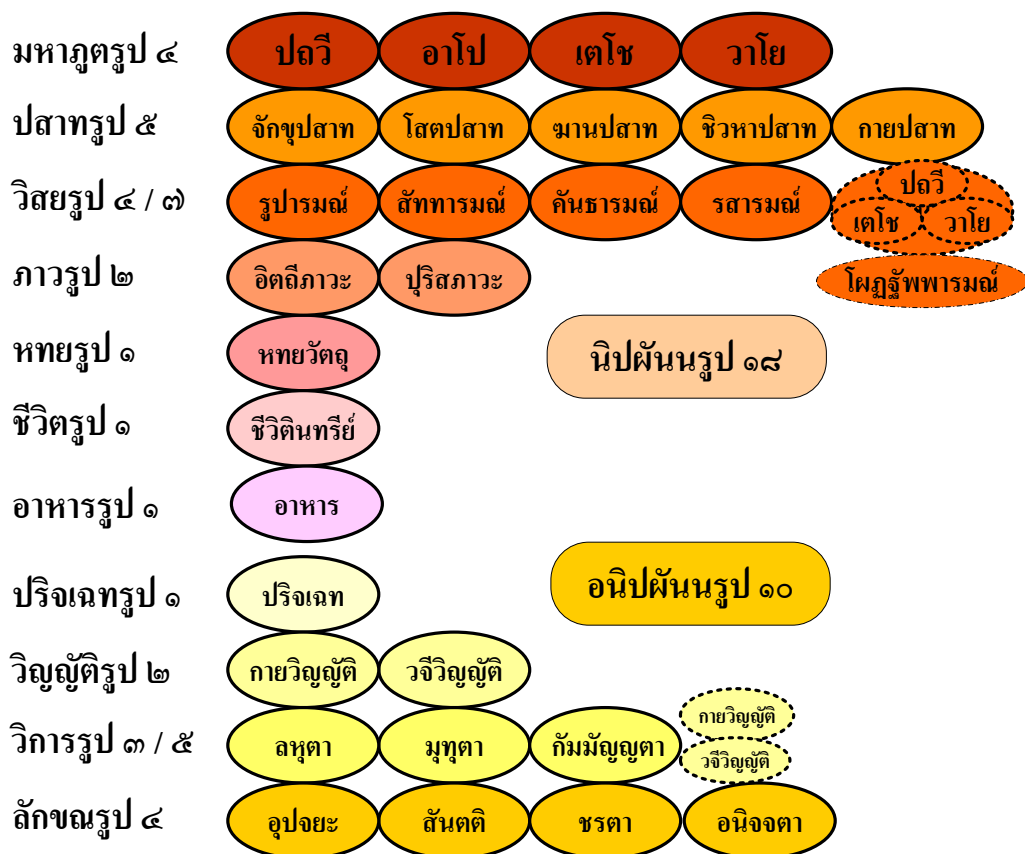
^๖ พระสังฆราชธรรมโชติกะ ธรรมจาริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ทิพย์วิสุทธิ การพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๕๓-๕๖.

ภาคผนวก จ.

รูปปรหมัตถ์ ๒๘

๑. ความหมายของรูปปรหมัตถ์ ๒๘

รูป ๒, ๒๘ (สภาวะที่แปรปรวนแตกสลายเพราะปัจจัยต่างๆ อันขัดแย้ง , ร่างกายและส่วนประกอบฝ่ายวัตถุพร้อมทั้งพฤติกรรมและคุณสมบัติของมัน , ส่วนที่เป็นร่างกับทั้งคุณและอาการ : Corporeality ; Materiality ; Matter)

ภาพภาคผนวก จ. แสดงรูปปรหมัตถ์ ๒๘

๑. มหาภูต หรือ ภูตรูป ๔ (The Four Primary Elements ; Primary matter)

มหาภูต หรือ ภูตรูป ๔ (สภาวะอันปรากฏได้เป็นใหญ่ๆ โดๆ หรือเป็นต่างๆ ได้มากมาย, รูปที่มีอยู่โดยสภาวะ, รูปดั้งเดิม ได้แก่ ธาตุ ๔ : Primary elements

๑) ปฐวีธาตุ (สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่, สภาวะอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหชาติ รูป เรียกสามัญว่า ธาตุแข็งแข็ง หรือ ธาตุดิน : Element of extension ; Solid element ; Earth)

๒) อาโปธาตุ (สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม หรือซ่านไป ขยายขนาด ผนิก พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือ ธาตุน้ำ : Element of cohesion ; Fluid element ; Water)

๓) เตโชธาตุ (สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ : Element of heat or radiation ; Heating element ; Fire)

๔) วาโยธาตุ (สภาวะที่ทำให้สั่นไหวเคลื่อนที่ และคำจุน เรียกสามัญว่า ธาตุลม : Element of vibration or motion ; Air element ; Wind)

๒. อุปาทารูป หรือ อุปาทายรูป ๒๔ (Derivative materiality)

อุปาทารูป หรือ อุปาทายรูป ๒๔ (รูปอาศัย, รูปที่เป็นไปโดยอาศัยมหาภูต , คุณและอาการแห่งมหาภูต : Derivative materiality)

๒.๑) ปสาทรูป ๕ (รูปที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์: Sensitive material qualities)

๑) จักขุ	(ตา - The Eye)	[จักขุปสาทรูป]
๒) โสต	(หู - The Ear)	[โสตปสาทรูป]
๓) ฆาน	(จมูก - The Nose)	[ฆานปสาทรูป]
๔) ชิวหา	(ลิ้น - The Tongue)	[ชิวหาปสาทรูป]
๕) กาย	(กาย - The Body)	[กายปสาทรูป]

๒.๒) โคจรรูป หรือ วิสัยรูป ๕ (รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์: Material qualities of sense-fields)

๑) รูปะ	(รูป - Form)	[รูปารมณ์ คือ สี]
๒) สัททะ	(เสียง - Sound)	[สัททารมณ์]
๓) คันธะ	(กลิ่น - Smell)	[คันธารมณ์]
๔) รสะ	(รส - Taste)	[รสารมณ์]

๐ โภกฐัพพะ (สัมผัสทางกาย - Tangible Objects) ข้อนี้นับเพราะเป็นอันเดียวกับมหาภูต ๓ คือ ปฐวี เตโช และ วาโย ที่กล่าวแล้วในมหาภูต [โภกฐัพพารมณ์]

๒.๓) ภาวรูป ๒ (รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ - Material qualities of sex)

- ๑) อิตถิตตะ, อิตถินทรีย์ (ความเป็นหญิง - Femininity) [อิตถิภาวรูป]
- ๒) ปุริสิตตะ, ปุริสินทรีย์ (ความเป็นชาย - Masculinity) [ปุริสภาวรูป]

๒.๔ หทยรูป ๑ (รูปคือหทัย - Physical basis of mind)

หทัยวัตถุ* (ที่ตั้งแห่งใจ, หัวใจ - Heart-base)

*ข้อนี้ ในพระไตรปิฎก รวมทั้งอภิธรรมปิฎก ไม่มี เว้นแต่ปัญฐานใช้คำว่า“วัตถุ” ไม่มีหทัย

๒.๕ ชีวิตรูป ๑ (รูปที่เป็นชีวิต - Material qualities of life)

ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชีวิต - Life-faculty ; Vitality ; Vital force)

๒.๖ อาหารรูป ๑ (รูป คือ อาหาร - Material quality of nutrition)

กาวังการารหาร (อาหาร คือ คำข้าว, อาหารที่กิน : Edible food ; nutriment)

๒.๗ ปริจเฉทรูป ๑ (รูปที่กำหนดเทศะ : Material quality of delimitation)

อากาศธาตุ (สภาวะ คือ ช่องว่าง : Space-element)

๒.๘ วิญญูรูป ๒ (รูป คือ การเคลื่อนไหวให้ความหมาย : Material intimation ;

Gesture)

๑) กายวิญญูติ (การเคลื่อนไหวให้ความหมายด้วยกาย : Bodily intimation ;

Gesture)

๒) วจีวิญญูติ (การเคลื่อนไหวให้ความหมายด้วยวาจา : Verbal intimation ;

Speech)

๒.๙ วิการรูป ๕ (รูป คือ อาการที่ดัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้ : Material quality of plasticity or alterability)

๑) (รูปัสส) ลหุตา (ความเบา -Lightness ; Agility)

๒) (รูปัสส) มุทุตา (ความอ่อนสลวย : Elasticity ; Malleability)

๓) (รูปัสส) กัมมัญญตา (ความควรแก่การงาน, ใช้งานได้ : Adaptability ;

Wieldiness)

๐. วิญญูรูป ๒ ไม่นับเพราะซ้ำในข้อ ๒.๘

๒.๑๐ ลักษณะรูป ๔ (รูป คือ ลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด : Material quality of salient features)

๑) (รูปัสส) อุปาย (ความก่อตัวหรือเติบโตขึ้น : Growth ; Integration)

๒) (รูปัสส) สันตติ (ความสืบต่อ : Continuity)

๓) (รูปัสส) ชรตา (ความทรุดโทรม : Decay)

๔) (รูปัสส) อนิจจตา (ความปรวนแปรแตกสลาย : Impermanence)^๗

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๔๖) หน้า ๗๑-๗๓.

๒. รูปสมุฏฐาน ๔

ก. ธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดรูป ๔ อย่าง คือ

๑) กรรม ได้แก่ เจตนาที่อยู่ในอกุศลจิต ๑๒, มหากุศลจิต ๘ และรูปาวจรจิต ๑๕
 ๒) จิต ได้แก่ จิต ๑๕ เจตสิก ๕๒ (เว้นทวิปัญญวิญญานจิต ๑๐, อรูปวิบากจิต ๔, ปฏิสนธิจิตทั้งหมด และจิตของพระอรหันต์)

๓) อุตุ ได้แก่ ความเย็นและความร้อนที่อยู่ภายในและภายนอกสัตว์

๔) อาหาร ได้แก่ โอชาที่อยู่ในอาหารต่างๆ

ข. รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ อย่าง

๑) กัมมขรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรม มี ๑๘ โดยแน่นอนมี ๕ ได้แก่ ปสาทรูป ๕, ภาวรูป ๒, หทยรูป ๑, ชีวีตรูป ๑, และโดยไม่นอนมี ๕ ได้แก่ ปริจเฉทรูป ๑, อวินิพโกรูป ๘ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔, วัณณรูป, คันธรูป, รสรูป และอาหารรูป

๒) จิตตขรูป คือ รูปที่เกิดจากจิต มี ๑๕ โดยแน่นอนมี ๒ ได้แก่ วิญญูติรูป ๒ และโดยไม่นอนมี ๑๓ ได้แก่ สัททารมณ์ ๑, วิการรูป ๓, อวินิพโกรูป ๘, ปริจเฉทรูป ๑

๓) อุตุขรูป คือ รูปที่เกิดจากความร้อนความเย็น มีเฉพาะที่ไม่นอนมี ๑๓ ได้แก่ สัททารมณ์ ๑, วิการรูป ๓, อวินิพโกรูป ๘, ปริจเฉทรูป ๑

๔) อาหารขรูป คือ รูปที่เกิดจากอาหารมีเฉพาะที่ไม่นอนมี ๑๒ ได้แก่ วิการรูป ๓, อวินิพโกรูป ๘, ปริจเฉทรูป ๑

ค. จำแนกรูป ๒๘ โดยจำนวนสมุฏฐาน

๑) เอกสมุฏฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดจากสมุฏฐานเดียว มี ๑๑ ได้แก่ ปสาทรูป ๕, ภาวรูป ๒, หทยรูป, ชีวีตรูป ๑ รวม ๕ รูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดียว และ วิญญูติรูป ๒ ที่เกิดจากจิตอย่างเดียว

๒) ทวิสมุฏฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๒ ได้ มี ๑ ได้แก่ สัททารมณ์ เกิดจากจิต หรือ อุตุ

๓) ตติสมุฏฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๓ ได้ มี ๓ ได้แก่ วิการรูป ๓ เกิดจาก จิต, อุตุ หรือ อาหาร

๔) จตุสมุฏฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ ได้ มี ๕ ได้แก่ อวินิพโกรูป ๘, ปริจเฉทรูป ๑

๕) นกโศจิสมณฐานนิกรูป คือ รูปที่ไม่ได้เกิดจากสมณฐานอย่างใดอย่างหนึ่งมี ๔ ได้แก่ ลักขณรูป ๔^๕

๓. รูปที่เกิดได้ – ไม่ได้ใน ๓๑ ภูมิ

- ๑) ในกามภูมิ รูปทั้ง ๒๘ และ รูปทั้ง ๔ สมณฐานย่อมเกิดได้ทั้งหมด
- ๒) ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัจตภูมิ) รูป ๒๓ (เว้นฉมานะ, ชิวหา, กายะ, ภาวรูป ๒) และรูปจากสมณฐาน ๓ (เว้นอาหารขรูป) ย่อมเกิดได้
- ๓) ในอสัญญสัจตภูมิ ๑ รูป ๑๓ (เว้นปสาทรูป ๕, สัททรูป, ภาวรูป ๒, หทยรูป ๑, วิญญูติรูป ๒) และรูปที่เกิดจากสมณฐาน ๒ คือ กัมมขรูป และ อุตขรูป ย่อมเกิดได้
- ๔) ในอรุณภูมิ ๔ ย่อมไม่มีรูปใดๆ เกิดเลย^๖

๔. รูป ๗ ประเภท

รูป ๔ สมณฐาน ในคัมภีร์ปิฎฐาน แบ่งออกเป็น ๗ ประเภท ดังตารางพิเศษ ๒ ดังนี้

ตารางภาคผนวก จ. แสดงการจำแนกรูป ๔ สมณฐาน เป็น ๗ ประเภท

รูป ๔ สมณฐาน	รูป ๗ ประเภท
๑. กัมมขรูป	๑. ปฏิสนธิกัมมขรูป ๒. ปวัตติกัมมขรูป ๓. อสัญญสัจตกัมมขรูป
๒. จิตตขรูป	๔. จิตตขรูป
๓. อุตขรูป	๕. อุตขรูป (อินทริยพัทธรูป – เกี่ยวกับสิ่งที่มีชีวิต) ๖. พาหิรรูป (อนินทริยพัทธรูป – เกี่ยวกับสิ่งที่ไม่มีชีวิต)
๔. อาหารขรูป	๗. อาหารขรูป

^๕ พระอริการพรมมาศ ธีรภทฺโท, คู่มือการศึกษา ปรัชมดธรรม ๔ ชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๕๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ทิพยวิสุทธี การพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๖๐-๖๑, ๖๑.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑.

ภาคผนวก จ.

วิปัสสนาภูมิ ๖

๑. ขั้น ๕

ขั้น ๕ หรือ เบญจขั้น (กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวด ที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นต้น, ส่วนประกอบ ๕ อย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต — the Five Groups of Existence; Five Aggregates)

๑) รูปขั้น (กองรูป, ส่วนที่เป็นรูป, ร่างกาย พุติกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย, ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด, สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ — corporeality) [ได้แก่ รูป ๒๘]

๒) เวทนาขั้น (กองเวทนา, ส่วนที่เป็นการเสวยอารมณ์, ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ — feeling; sensation) [ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ประกอบในจิตทั้งหมด]

๓) สัญญาขั้น (กองสัญญา, ส่วนที่เป็นความกำหนดหมาย, ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ เช่นว่า ขาว เขียว ดำ แดง เป็นต้น — perception) [ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ประกอบในจิตทั้งหมด]

๔) สังขารขั้น (กองสังขาร, ส่วนที่เป็นการปรุงแต่ง, สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลางๆ, คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิต ให้เป็นกุศล อุกุศล อธิปไตย — mental formations; volitional activities) [ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนาสัญญา) ที่ประกอบในจิตตามสมควร]

๕) วิญญาณขั้น (กองวิญญาณ, ส่วนที่เป็นการรู้แจ้งอารมณ์, ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ได้แก่ วิญญาณ ๖ — consciousness) [ได้แก่ จิตทั้งหมด ๘๙ / ๑๒๑]

ขั้น ๕ นี้ ย่อลงมาเป็น ๒ คือ นาม และ รูป; รูปขั้นจัดเป็นรูป, ๔ ขั้น นอกนั้นเป็นนาม. อีกอย่างหนึ่ง จัดเข้าในปรมัตถธรรม ๔ : วิญญาณขั้นเป็น จิต, เวทนาขั้น สัญญาขั้น และสังขารขั้น เป็น เจตสิก, รูปขั้น เป็น รูป, ส่วน นิพพาน เป็นขั้นวิมุตติ [ขั้นวิมุตติ] คือ พ้นจากขั้น ๕^{๐๐}

^{๐๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๔๖) หน้า ๑๖๒.

๒. आयตนะ ๑๒

อายตนะ ๑๒ จำแนกเป็นอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ดังนี้

ก. **อายตนะภายใน ๖** (ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้, แคนต่อความรู้ฝ่ายภายใน — internal sense-fields) บาติเรียก อัชฌัตติกายตนะ

๑) จักขุ (จักขุ,ตา — the eye) [จักขวยตนะ อายตนะ คือ จักขุ ได้แก่ จักขุปสาทรูป]

๒) โสตะ (หู — the ear) [โสตยตนะ อายตนะ คือ โสตะ ได้แก่ โสตปสาทรูป]

๓) ฆานะ (จมูก — the nose) [ฆานายตนะอายตนะ คือ ฆานะ ได้แก่ ฆานปสาทรูป]

๔) ชิวหา (ลิ้น — the tongue) [ชิวหายตนะ อายตนะ คือ ชิวหา ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป]

๕) กาย (กาย — the body) [กายายตนะ อายตนะ คือ กาย ได้แก่ กายปสาทรูป]

๖) มโน (ใจ — the mind) [มนายตนะ อายตนะ คือ มโน ได้แก่ จิตทั้งหมด]

ทั้ง ๖ นี้ เรียกอีกอย่างว่า อินทรีย์ ๖ เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนแต่ละอย่าง เช่น จักขุเป็นเจ้าการในการเห็น เป็นต้น

อายตนะภายนอก ๖ (ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้, แคนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก — external sense-fields) บาติเรียก พาหิรายตนะ

๗) รูปะ (รูป, สิ่งที่เห็น หรือ วัณณะ คือสี — form; visible objects) [รูปายตนะ อายตนะ คือ รูป ได้แก่ รูปารมณ (สี)]

๘) สัททะ (เสียง — sound) [สัททายตนะ อายตนะ คือ เสียง ได้แก่ สัททารมณ]

๙) คันธะ (กลิ่น — smell ; odor) [คันธายตนะ อายตนะ คือ กลิ่น ได้แก่ คันธารมณ]

๑๐) รสตะ (รส — taste) [รสายตนะ อายตนะ คือ รส ได้แก่ รสอารมณ]

๑๑) โผฏฐัพพะ (สัมผัสทางกาย, สิ่งที่ถูกต้องกาย — touch ; tangible objects) [โผฏฐัพพายตนะ อายตนะ คือ โผฏฐัพพะ ได้แก่ โผฏฐัพพารมณ คือสิ่งสัมผัสทางกาย - ปฏิวิเตโช วาโย]

๑๒) ธรรม หรือ ธรรมารมณ (อารมณที่เกิดกับใจ, สิ่งที่ใจนึกคิด — mind-objects) [ชัมมายตนะ อายตนะ คือ ธรรมารมณ ได้แก่ สุขุมรูป ๑๖ เจตสิก ๕๒ และนิพพาน ๑]

ทั้ง ๖ นี้ เรียกทั่วไปว่า อารมณ ๖ คือ เป็นสิ่งสำหรับให้จิตยึดหน่วง^{๑๑}

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๔๖) หน้า ๒๐๑๒-๒๐๑๓, องค์ธรรม จาก วรรณสิทธิ์ วัฑฒะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพยวิสุทธ), หน้า ๑๑๘.

๓. ธาตุ ๑๘

ธาตุ ๑๘ (สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมเนียมคือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจอาการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ — elements)

๑) จักขุธาตุ (ธาตุ คือ จักขุปสาท — eye element) [ได้แก่ จักขุปสาทรูป]

๒) รูปธาตุ (ธาตุ คือ รูปารมณ — visible-data element) [ได้แก่ รูปารมณ (สี)]

๓) จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ จักขุวิญญาณ — eye-consciousness element) [ได้แก่ จักขุวิญญาณจิต ๒]

๔) โสตธาตุ (ธาตุ คือ โสตปสาท — ear element) [ได้แก่ โสตปสาท]

๕) สัทธาตุ (ธาตุ คือ สัททารมณ — sound element) [ได้แก่ สัททารมณ]

๖) โสตวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ โสตวิญญาณ — ear-consciousness element) [ได้แก่ โสตวิญญาณจิต ๒]

๗) ฆานธาตุ (ธาตุ คือ ฆานปสาท — nose element) [ได้แก่ ฆานปสาทรูป]

๘) คันธธาตุ (ธาตุ คือ คันธารมณ — odor element) [ได้แก่ คันธารมณ]

๙) ฆานวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ ฆานวิญญาณ — nose-consciousness element) [ได้แก่ ฆานวิญญาณจิต ๒]

๑๐) ชิวหาธาตุ (ธาตุ คือ ชิวหาปสาท — tongue element) [ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป]

๑๑) รสธาตุ (ธาตุ คือ รสารมณ — flavor element) [ได้แก่ รสารมณ]

๑๒) ชิวหาวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ ชิวหาวิญญาณ — tongue-consciousness element) [ได้แก่ ชิวหาวิญญาณจิต ๒]

๑๓) กายธาตุ (ธาตุ คือ กายปสาท — body element) [ได้แก่ กายปสาทรูป]

๑๔) โผฏฐัพพธาตุ (ธาตุ คือ โผฏฐัพพารมณ — tangible-data element) [ได้แก่ ปฐวี เตโช वाโย]

๑๕) กายวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ กายวิญญาณ — body-consciousness element) [ได้แก่ กายวิญญาณจิต ๒]

๑๖) มโนธาตุ (ธาตุ คือ มโน — mind element) [ได้แก่ จิต กล่าวคือ ปัญจทวาราวชชน จิต ๑ สัมปฏิจนจิต ๒]

๑๗) ธรรมธาตุ (ธาตุ คือ ธรรมารมณ — mental-data element) [ได้แก่ สุขุมรูป ๑๖ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ นิพพาน ๑]

๑๘) มโนวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ มโนวิญญาน — mind-consciousness element) [ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง (โดยเว้นทวิปัญจวิญญาน ๑๐ ดวง และมโนธาตุ ๑ ดวง)]^{๑๒}

๔. อริยสัจจะ ๔

อริยสัจ ๔ (ความจริงอันประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึง กลายเป็นอริยะ - The Four Noble Truths)

๑) ทุกข์ (ความทุกข์, สภาพที่ทนได้ยาก, สภาพที่บีบคั้น ชัดแจ้ง บกพร่อง ขาดแก่นสาร และความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง, ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความปรารถนาไม่ สมหวัง โดยย่อว่า อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ - suffering; unsatisfactoriness) [ได้แก่ โลภยจิต ๘๑ ดวง เจตสิก ๕๑ ดวง (โดยเว้นโลกเจตสิก) และ รูป ๒๘]

๒) ทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์, สาเหตุให้ทุกข์เกิด ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา - the cause of suffering; origin of suffering) [ได้แก่ โลกเจตสิกที่ในโลภมูลจิต ๘]

๓) ทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป, ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัด อวิชชา ตำรอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกต้อง ไม่ติดข้อง หลุดพ้น สงบ ปลอดโปร่ง เป็นอิสระ คือ นิพพาน - the cessation of suffering; extinction of suffering) [ได้แก่ พระนิพพาน]

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง มรรคมืองค์ ๘ นี้ สรุปลงในไตรสิกขา คือ สีล สมาธิ ปัญญา - the path leading to the cessation of suffering) [ได้แก่ อริยมรรค ๘ ที่ประกอบด้วยมรรคจิต ๔]

สังขาริฆต หรือ สังขารินิฆต คือ สิ่งที่พ้นจากความเป็นอริยสัจ สิ่งที่เกิดเป็นอริยสัจไม่ได้ มี ๔ ประเภท คือ (๑) มัคคจิตและเจตสิกที่ประกอบด้วยมัคคจิต ที่เหลือ (๒) ผลจิตและเจตสิกที่ประกอบด้วยผลจิต (๓) อนินทริยพัชรูป รูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทริย (๔) บัญญัติธรรม สิ่งที่ชาวโลกบัญญัติขึ้น

^{๑๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๔๖) หน้า ๒๖๖-๒๖๗, องค์ธรรม จาก วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษา พระอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ), หน้า ๑๒๒-๑๒๓.

อริยสัจ ๔ นี้เรียกกันสั้นๆ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค การแสดง อริยสัจ ๔ นี้ มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามุกกัณฐิกา ธรรมเทศนาแปลตามอรรถกถาว่า พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงหยิบยกขึ้นถือเอาไว้ด้วยพระองค์เอง คือ ทรงเห็นด้วยพระสยัมภูญาณ (= ตรัสรู้เอง) ไม่สาธุการณะแก่ผู้อื่น^{๑๑}

๕. อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ ๒๒ (สิ่งที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน คือ ทำให้ธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นไปตามตน ในกิจนั้นๆ ในขณะที่เป็นไปอยู่นั้น — faculties)

หมวดที่ ๑

- ๑) จักขุอินทรีย์ (อินทรีย์ คือ จักขุปสาท — eye-faculty) [ได้แก่ จักขุปสาทรูป]
- ๒) โสติดินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสตปสาท — ear-faculty) [ได้แก่ โสตปสาทรูป]
- ๓) ฆานินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ฆานปสาท — nose-faculty) [ได้แก่ ฆานปสาทรูป]
- ๔) ชิวหินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชิวหาปสาท — tongue-faculty) [ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป]

รูป]

- ๕) กายินทรีย์ (อินทรีย์ คือ กายปสาท — body-faculty) [ได้แก่ กายปสาทรูป]

- ๖) มนินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ใจ ได้แก่ จิต ที่จำแนกเป็น ๘๘ หรือ ๑๒๑ ก็ตาม mind-faculty) [ได้แก่ จิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง]

หมวดที่ ๒

- ๗) อิตถินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อิตถิภาวะ — femininity faculty) [ได้แก่ อิตถิการูป]

- ๘) ปุริสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปุริสภาวะ — masculinity faculty; virility) [ได้แก่ ปุริสการูป]

- ๙) ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชีวิต — life faculty; vitality) [ได้แก่ ชีวิตรูปและชีวิตินทรียเจตสิก]

หมวดที่ ๓

- ๑๐) สุขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สุขเวทนา — bodily-pleasure faculty) [ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑]

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๔๖) หน้า ๒๗๘-๒๘๐, องค์ธรรม จาก วรรณสิทธิ์ ivaทะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ), หน้า ๑๒๖.

๑๑) ทุกขินทรี (อินทรี คือ ทุกขเวทนา — bodily-pain faculty) [ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในทุกข์สทกคกายวิญญานจิต ๑]

๑๒) โสมนัสสินทรี (อินทรี คือ โสมนัสสเวทนา — joy faculty) [ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโสมนัสสทกคจิต ๖๒]

๑๓) โทมนัสสินทรี (อินทรี คือ โทมนัสสเวทนา — grief faculty) [ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒]

๑๔) อุเปกขินทรี (อินทรี คือ อุเบกขเวทนา — indifference faculty) [ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในอุเปกขาสทกคจิต ๕๕]

หมวดที่ ๔

๑๕) สัทธินทรี (อินทรี คือ ศรัทธา — faith faculty) [ได้แก่ สัทธาเจตสิก ที่ในโสภณเจตสิก ๕๕ หรือ ๕๑]

๑๖) วิริยินทรี (อินทรี คือ วิริยะ — energy faculty) [ได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในวิริยสทกคจิต ๗๑ หรือ ๕๑]

๑๗) สตินทรี (อินทรี คือ สติ — mindfulness faculty) [ได้แก่ สติเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑]

๑๘) สมาธินทรี (อินทรี คือ สมาธิ ได้แก่ เอกัคคตา — concentration faculty) [ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในวิริยจิต ๗๑ หรือ ๑๐๔ (เว้นวิกิจจนาสทกคจิต ๑)]

๑๙) ปัญญินทรี (อินทรี คือ ปัญญา — wisdom faculty) [ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในดีเหตุกจิต ๔๗ หรือ ๗๕ หรือที่ในญาณสัมปยุตตคามจิต ๑๒ มหัคคจิต ๒๗]

หมวดที่ ๕

๒๐) อนัญญัตถัญญัตถสามีดินทรี (อินทรีแห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรม ที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตติมคคญาณ — ‘I shall come to know the unknown’ faculty, i.e. knowledge of the stream-entry path.) [ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในโสตาปัตติมคคจิต ๑]

๒๑) อัญญินทรี (อินทรี คือ อัญญา หรือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ ญาณ ๖ ในท่ามกลาง คือ โสตาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมคคญาณ — perfect-knowledge faculty, i.e. knowledge of the six intermediate Paths and Fruitions) [ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมคคจิตเบื้องสูง ๓ ผลจิตเบื้องต่ำ ๓ ซึ่งมคคจิตเบื้องสูง ๓ นั้น ได้แก่สกทาคามิมคคจิต ๑ อนาคามิมคคจิต ๑ อรหัตตมคคจิต ๑ ผลจิตเบื้องต่ำ ๓ นั้น ได้แก่ โสตาปัตติผลจิต ๑ สกทาคามิผลจิต ๑ อนาคามิผลจิต ๑]

๒๒) อัญญาตาวินทรี (อินทรีแห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว กล่าวคือ ปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ — perfect-knower faculty, i.e. knowledge of the Fruition of Arahantship) [ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในอรหัตตผลจิต ๑]

อินทรี ๒๒ นี้ ที่มาในพระสูตร มีกระจายอยู่เป็นหมวดๆ ในที่หลายแห่งไม่ครบทั้ง ๒๒ ในที่เดียวกัน เฉพาะที่มาสำคัญได้แก่ อินทรีสังยุต (ส.ม. ๑๕/๘๔๓-๑๐๘๕/๒๕๖-๓๑๕; S.V. ๑๕๓-๒๔๓) ส่วนที่มาในพระอภิธรรม และปกรณ์พิเศษภายหลังมีวิสุทธิมรรค และอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น มีคำอธิบายโดยพิสดาร^{๔๔}

๖. ปฏิจสมุปบาทมืองค์ ๑๒

ปฏิจสมุปบาท มืองค์หรือหัวข้อ ๑๒ (การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลาย เพราะอาศัยกัน, ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมีขึ้น — the Dependent Origination; conditioned arising)

องค์ (factors) หรือหัวข้อ ๑๒ นั้น มีความหมายโดยสังเขป ดังนี้

๑. อวิชชา ความไม่รู้ คือไม่รู้ในอริยสัจ ๔ หรือตามนัยอภิธรรมว่า อวิชชา ๘ [ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒]

๒. สังขาร (Kamma-formations) สภาพที่ปรุงแต่งได้แก่ สังขาร ๓ หรือ อภิสังขาร ๓ [ได้แก่ เจตนาเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑- โลภียกุศล ๑๗]

๓. วิญญาณ (consciousness) ความรู้แจ้งอารมณ์ได้แก่ วิญญาณ ๖ [ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒]

๔. นามรูป (mind and matter) นามและรูป ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ หรือตามนัยอภิธรรมว่า นามขันธ์ ๓ + รูป [นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ในโลภียวิปากจิต ๓๒, รูป ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมขันธ์ รูปวัตติกัมมขันธ์ วิปากจิตตขันธ์]

๕. สฬายตนะ (six sense-bases) อายตนะ ๖ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ [ได้แก่ ปสาทรูป ๕ โลภียวิปากจิต ๓๒]

๖. ผัสสะ (contact) ความกระทบ, ความประจวบ ได้แก่ สัมผัส ๖ [ได้แก่ ผัสสเจตสิก ที่ในโลภียวิปากจิต ๓๒]

๗. เวทนา (feeling) ความเสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนา ๖ [ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโลภียวิปากจิต ๓๒]

^{๔๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๔๖) หน้า ๑๕๕, องค์ธรรม จาก วรรณสิทธิ์ วัชรเสวี, คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ประใจที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ), หน้า ๔๘ -๕๐.

๘. ตัณหา (craving) ความทะยานอยาก ได้แก่ ตัณหา ๖ มีรูปตัณหา เป็นต้น (ตัณหาในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในสัมผัสทางกาย และในสัมผัสทางใจ) [ได้แก่ โลกเจตสิกที่ในโลภมูลจิต ๘]

๙. อุปาทาน (clinging; attachment) ความยึดมั่น ได้แก่ อุปาทาน ๔ [ได้แก่ โลกเจตสิก ทิฏฐิเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘ ตามสมควร]

๑๐. ภพ (becoming) ภาวะชีวิต ได้แก่ ภพ ๓ อีกนัยหนึ่งว่า ได้แก่ กรรมภพ (ภพคือกรรม — active process of becoming ตรงกับ อภิสังขาร ๓) กับ อุปัตติภพ (ภพคือที่อุบัติ — rebirth-process of becoming ตรงกับ ภพ ๓) [กัมมภพ ได้แก่ เจตนาเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒ โลภียกุศลจิต ๑๓, อุปัตติภพ ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕]

๑๑. ชาติ (birth) ความเกิด ได้แก่ ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลาย การได้อายตนะ [นามชาติ ได้แก่ การเกิดขึ้นของโลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕, รูปชาติ ได้แก่ การเกิดขึ้นของกัมมชรูป ๒๐(อุปาทักขณะ)]

๑๒. ชรามรณะ (decay and death) ความแก่และความตาย ได้แก่ ชรา (ความเสื่อมอายุ, ความห่อหม่ออินทรีย์) กับมรณะ (ความสลายแห่งขั้น, ความขาดชีวิตินทรีย์) [ชรา ได้แก่ ความแก่ของโลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป (ฐิติขณะ), มรณะ ได้แก่ ความดับของโลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป (กัมภขณะ)]

- โสกะ ได้แก่ โทมนัสสเวทนาที่ประกอบกับโทสมูลจิต ๒
- ปริเทวะ ได้แก่ จิตตชวิปปลาสสัททะ (ที่เกิดจากการร้องไห้รำพัน)
- ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกข์เวทนา ที่ในทุกข์สหคตกายวิญญานจิต ๑
- โทมนัส ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒ (เจตสิกทุกข์)
- อุปายาส ได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒^{๑๕}

^{๑๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๔๖) หน้า ๒๗๘-๒๘๐., องค์ธรรม ของปฏิจจสมุปบาท โดย พระปลัดวิสุทธิคุณตชโย, คู่มือการเรียนการสอนปริยเภทที่ ๘,๙, พิมพ์ครั้งที่ – (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กิตติวิสุทธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๓.

ภาคผนวก ข.

จิตที่รับอารมณ์แน่นอนและไม่แน่นอน ๗ ประเภท

คาถาแสดงจิตที่รับอารมณ์แน่นอน ๔ ประเภท และ ไม่แน่นอน ๓ ประเภท

[๑] ปณฺจวิส ปฺริตตมฺหิ	จ จิตฺตานิ มหฺกฺกเต
เอกวิสฺติ โวหาเร	อภฺจ นิพฺพาน โภจเร ฯ
[๒] วิสํนฺตฺตรมฺตมฺหิ	อภฺคฺมกฺกผลฺลชฺฌิตฺเต
ปณฺจ สพฺพตฺถ จ เจติ	สจฺจธา ตตฺถ สงฺคโห ฯ ^{๑๖}

๑. จิตที่รับอารมณ์แน่นอน ๔ ประเภท

๑.๑ จิต ๒๕ ดวง คือ ทวิปัญญวิญญาณจิต ๑๖ มโนธาตุ ๓ สันตິรณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘ หลีตุปปาทจิต ๑ เกิดได้ในอารมณ์ ๖ ที่เป็น กามธรรม(ปริตตารมณ์)อย่างเดียว

๑.๒ จิต ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาตณฺณจิต ๓ เนวสัณฺญาณาสัณฺญาตณฺณจิต ๓ เกิดได้ในธรรมารมณ์ที่เป็นมหัคคตะ(มหัคคตารมณ์)อย่างเดียว

๑.๓ จิต ๒๑ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ (เว้นอกิณฺณจิต ๒) อากาสานัญญาตณฺณจิต ๓ อากิณฺณัญญาตณฺณจิต ๓ เกิดได้ในธรรมารมณ์ที่เป็นบัญญัติธรรม

๑.๔ จิต ๘ ดวง คือ โลกุตตรจิต ๘ เกิดได้ในธรรมารมณ์ที่เป็น นิพพานอย่างเดียว

๒. จิตที่รับอารมณ์ไม่แน่นอน ๓ ประเภท

๒.๑ จิต ๒๐ ดวง คือ อภฺสฺสจิต ๑๒ มหาภฺสฺสญาณวิปฺยตฺตจิต ๔ มหาภิรียาณวิปฺยตฺตจิต ๔ เกิดได้ในอารมณ์ ๖ ที่เป็น กามะ มหัคคตะ บัญญัติ (เว้นโลกุตตรธรรม)

๒.๒ จิต ๕ ดวง คือ มหาภฺสฺสญาณสัมฺปิยตฺตจิต ๔ ภฺสฺสอกิณฺณจิต ๑ เกิดได้ในอารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็น กามะ มหัคคตะ โลกุตตระ บัญญัติ (เว้นอรหัตตมรรค อรหัตตผล)

๒.๓ จิต ๖ ดวง คือ มหาภิรียาณสัมฺปิยตฺตจิต ๔ ภิรียอกิณฺณจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑ เกิดได้ในอารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็น กามะ มหัคคตะ โลกุตตระ บัญญัติโดยไม่มีเหลือ^{๑๗}

^{๑๖} คาถาในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓ อาลัมพนสังคหะ.

^{๑๗} พระสัทธัมมโชติกะ ฐมฺมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗ หลักสูตร จูฬอภิธรรมิกะโท, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธี, ๒๕๔๔), หน้า ๔๓-๔๔.

ภาคผนวก ข.

ภาพวิถีจิตประเภทต่างๆ

๑. กามชวนวิถีจิต

๑.๑ ปิญจทวารวิถีจิต

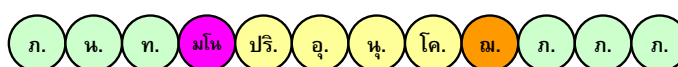

๑.๒ กามชวนมโนทวารวิถีจิต

๒. อัปปนาชวนวิถีจิต

๒.๑ อาทิกัมมฌานวิถีจิต

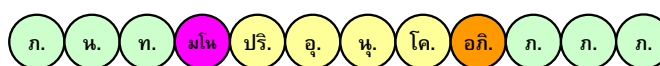
๒.๒ ฌานสมาบัติวิถีจิต

๒.๓ ปาทกฌานวิถีจิต

๒.๔ อภิญญาวิถีจิต

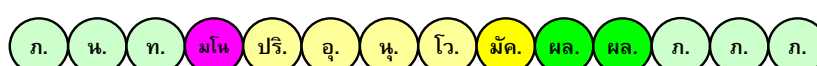

๒.๕ มัคควิถี

๒.๕.๑ โสดาปัตติมัคควิถีจิต

๒.๕.๒ มรรควิถีเบื้องต้น ๓

๒.๖ ผลสมาบัติวิถิจิต

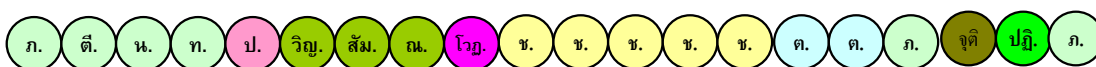

๒.๗ สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติวิถิจิต

๓. มรณาสันนวิถิจิต

๓.๑ มรณาสันนวิถิตทางปัญจทวาร

๓.๒ มรณาสันนวิถิตทางกามขวนมโนทวาร

ภาพภาคผนวก ช. แสดงภาพวิถิจิต

หมายเหตุ ; สัญลักษณ์อักษรย่อ

ตี.	=	อดีตภวังค์	น.	=	ภวังคเจตนะ
ท.	=	ภวังคุปัจเจตนะ	ป.	=	ปัญจทวาราวชชนะ
วิ.	=	ปัญจวิญญาณ	สั.	=	สัมปฏิจเจตนะ
ณ.	=	สันตธีระ	ว.	=	โฏฐัพพะ
ช.	=	ขวนะ	ต.	=	ตทาลัมพะ
ภ.	=	ภวังค์	ม.	=	มโนทวาราวชชนะ
บ.	=	ปริกรรม	อุ.	=	อุปจาระ
นุ.	=	อนุโลม	โค.	=	โคตรภู
ณ.	=	ณานจิต	อภ.	=	อภิญญาจิต
โว.	=	โวลาน	มค.	=	มคคจิต
ผล.	=	ผลจิต	จุติ.	=	จุติจิต
ปฏ.	=	ปฏิสนธิจิต ^{๑๘}			

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรหมตโชติกะ ปริเฉทที่ ๔ วิธีสังคหะ**, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐).

การเกิดขึ้นของชวนวิถิจิต

๑. กามชวนวิถิจิต

๑.๑ ขณะจิตในทางปัญจทวารวิถิจิต

วิถิจิตที่เกิดทางปัญจทวารมีถึง ๑๗ ขณะจิต ตามลำดับดังต่อไปนี้

ขณะที่ ๑ อดีตภวังค์ เป็นภวังคจิตดวงแรกที่กระทบกับอารมณ์ใหม่ กล่าวคือ อารมณ์มากระทบกับภวังคจิตดวงใด ภวังคจิตดวงนั้นได้ชื่อว่า อดีตภวังค์

ภวังคจิตมี กรรมอารมณ์ หรือกรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ซึ่งอารมณ์เหล่านี้เป็นอารมณ์ที่ได้มาจากภพก่อน อันอาจเรียกได้ว่าอารมณ์เก่า อดีตภวังค์ก็ยังมีอารมณ์เก่า ยังไม่ได้รับอารมณ์ใหม่เป็นแต่เพียงอารมณ์ใหม่มากระทบเท่านั้นเอง ดังนั้น จิตดวงนั้นจึงยังไม่เรียกว่า วิถิจิต

ขณะที่ ๒ ภวังคจลนะ เป็นภวังคจิตดวงที่ ๒ อันเป็นภวังคจิตที่ไหวตัว ด้วยเหตุที่อารมณ์ใหม่มากระทบ แต่ยังคงเป็นภวังคจิตที่มีอารมณ์เก่าอยู่ จึงยังไม่เรียกว่า วิถิจิต

ขณะที่ ๓ ภวังคุปัจเฉทะ เป็นภวังคจิตดวงที่ ๓ อันเป็นภวังคจิตที่ตัดกระแสภวังค์ คือ ปล่อยอารมณ์เก่า วางอารมณ์เก่า สลัดอารมณ์เก่า เพื่อรับอารมณ์ใหม่ที่มากระทบนั้นต่อไป ภวังคุปัจเฉทะนี้ก็ยังคงเป็นภวังคจิตที่มีอารมณ์เก่าอยู่ จึงยังไม่เรียกว่า วิถิจิต

ขณะที่ ๔ ปัญจทวารวิชชนะ เป็นกิริยาจิตที่เกิดขึ้น เพื่อพิจารณาอารมณ์ใหม่ที่มากระทบทางปัญจทวารนั้น โดยกำหนดพิจารณาว่าเป็นอารมณ์ที่มาทางทวารไหน แล้วทำหน้าที่เป็นปัจจัยให้สัญญาณแก้วัญญาณจิตทางทวารนั้น ปัญจทวารวิชชนะจิตเป็นปฐมวิถิจิต คือ เป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นวิถิหรือนับเป็นวิถิ เพราะจิตดวงนี้ได้รับอารมณ์ใหม่แล้ว และจิตดวงต่อ ๆ ไปก็รับอารมณ์ใหม่และนับเป็นวิถิจิต จนกว่าจะสุตวิถิ คือ กลับเป็นภวังค์ไปตามเดิม

ขณะที่ ๕ ปัญจวิญญาณ เป็นจิตที่เกิดขึ้นตามควรแก่อารมณ์ คือ

ใน รูปารมณ์ จักขุวิญญาณ เกิดขึ้น เห็นรูปนั้น

ใน สัททารมณ์ โสทวิญญาณ เกิดขึ้น ได้ยินเสียงนั้น

ใน คันธารมณ์ ฆานวิญญาณ เกิดขึ้น รู้กลิ่นนั้น

ใน รสารมณ์ ชิวหาวิญญาณ เกิดขึ้น รู้รสนั้น

ใน โผฏฐัพพารมณ์ กายวิญญาณ เกิดขึ้น รู้สึกในสัมผัสนั้น

ขณะที่ ๖ สัมปฏิจฉนะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์จากปัญจวิญญาณเสนอต่อไปยัง สันตிரณะ

ขณะที่ ๗ สันตிரณะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นได้สวนอารมณ์นั้นว่าเป็นอย่างไรดีหรือไม่ ประการใด

ขณะที่ ๘ โวฏฐัพพะ คือ มโนทวารวัชชนจิต ที่ทำหน้าที่โวฏฐัพพนกิจทางปัญจทวารนี้เกิดขึ้น ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์และกำหนดให้เป็นไปว่าเป็น กุศล หรือ อกุศล หรือ กิริยาตามควรแก่มนสิการ และบุคคล

ขณะที่ ๙ ถึงขณะที่ ๑๕ เป็น **ชวนจิต** ทั้ง ๗ ขณะเกิดขึ้นทำหน้าที่เสพอารมณ์นั้นอันเป็นกุศล อกุศลหรือกิริยา ตามที่โวฏฐัพพะได้ตัดสินและกำหนดมานั้นแล้ว เสพให้เป็นกุศลก็เป็นกุศลทั้ง ๗ ขณะ ให้เป็นอกุศลหรือกิริยาอย่างใดก็เป็นอย่างนั้นแต่อย่างเดียว ตลอดทั้ง ๗ ขณะ ชวนจิตที่เกิดได้ในวิธีนี้ มิได้เฉพาะในกามชวนจิต ๒๕ ดวงเท่านั้น

ขณะที่ ๑๖ และขณะที่ ๑๗ ตทาลัมพะ เกิดขึ้นทำหน้าที่ยึดหน่วงอารมณ์ที่เหลือจากชวนะนั้นอีก ๒ ขณะ จิตเกิดครบ ๑๗ ขณะจิต เป็นอันสิ้นสุดวิถี และสิ้นอายุของอารมณ์ใหม่นั้น แล้วก็กลับเป็นภวังคจิต รับอารมณ์เก่าต่อไปตามเดิม

๑.๒ ขณะจิตในกามชวนมโนทวารวิถี

กามชวนมโนทวารวิถีนี้ ตามหลักในพระอภิธรรมมัตถสังคหะ มีขณะจิตดังนี้คือ

ขณะที่ ๑ อดีตภวังค์ เป็นภวังคจิตดวงแรกที่กระทบกับอารมณ์ใหม่ กล่าวคือ ถ้าเป็นปัจจุบันนิปันนเป็นอารมณ์มากกระทบกับภวังคจิตดวงใด ภวังคจิตดวงนั้นได้ชื่อว่า อดีตภวังค์

ขณะที่ ๒ ภวังคจิต ใหวตัวจะรับอารมณ์ใหม่ ๑ ขณะ เรียกว่า **ภวังคจลนะ**

ขณะที่ ๓ ภวังคจิตปล่อยอารมณ์ เพื่อรับอารมณ์ใหม่นั้นต่อไป ๑ ขณะ เรียกว่า **ภวังคุปัจเฉทะ**

ขณะที่ ๔ ต่อแต่นั้น **มโนทวารวัชชนจิต** ก็เกิดขึ้น ๑ ขณะ รับอารมณ์ใหม่และตัดสินกำหนดให้เป็น กุศล อกุศล ด้วยเสร็จ มโนทวารวัชชนจิตนี้ เป็นปฐมวิถีจิตทางมโนทวารกามวิถี

ขณะที่ ๔-๑๐ ต่อจากนั้น **ชวนะ** ก็เสพอารมณ์นั้น ๗ ขณะ

ขณะที่ ๑๑-๑๒ ถ้าอารมณ์นั้นชัดแจ้งมาก มีกำลังมาก **ตทาลัมพะ** จึงต้องรับรู้อารมณ์นั้นต่อจากชวนะอีก ๒ ขณะ จึงรวมเป็น ๑๒ ขณะจิตด้วยกัน

๒. อัปปนาชวนวิถีจิต

๒.๑ การเกิดขึ้นของอาทิกัมมิกฆานกุศลวิถี

พระโยคีบุคคลเจริญ กรรมฐาน ๓๐ อย่าง มีปฐวิกลิณ เป็นต้น เมื่อใกล้จะได้มานั้น บัญญัติ หรือ มหัคคตปฏิภาณนิ มีตัวอย่างใดอย่างหนึ่ง ในจำนวน ๓๐ อย่าง ที่ตนได้ใช้เจริญมาได้ปรากฏขึ้นทางมโนทวาร ฉะนั้น ภวังคจิตจึงเกิดขึ้น ๒ ขณะ ชื่อว่า ภวังคจลนะ และภวัง คุปัจเฉทะ

แล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นมโนทวาราวชชนจิตก็เกิดขึ้นรับบัญญัติหรือมหัคคตปฏิภาคนิมิต ๑ ขณะแล้ว ก็ดับไป ในลำดับนั้น มหากุศลญาณสัมปยุตกุศลชวณจิต ๔ ดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้นรับอารมณ์นั้น ๔ ขณะในฐานะที่เป็น ปริกรรม, อุปจาร, อนุโลม และ โคตรภู ที่เรียกว่า อุปจารสมาธิชวณะ แล้วก็ดับไป ต่อจากนั้นฌานกุศลเกิดขึ้น ๑ ขณะ รับอารมณ์นั้น ที่เรียกว่า อัปปนาสมาธิชวณะ ๑ ขณะแล้วก็ดับไป ต่อจากนั้นภวังคจิตก็เกิดต่อไป หลังจากนั้นมโนทวาราวชชนวิถีที่มีมหากุศลชวณะ ๘ ย่อมเกิดขึ้นทำหน้าที่โดยฐานะเป็นปัจจุเวกขณวิถี กล่าวคือ พิจารณาองค์ฌาน มีวิตกเป็นต้น เกิดขึ้นหลายรอบตามสมควรต่อไป

๒.๒ การเกิดขึ้นของฌานสมาบัติวิถี

ฌานลาภิบุคคลก่อนเข้าฌานได้ตั้งอธิษฐานว่า ฌานที่ตนได้มาแล้วนั้น จงบังเกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้าตลอดเวลา ๑ ชั่วโมง (หรือมากขึ้น หรือน้อยกว่านี้ก็ได้ตามต้องการ) แล้วก็เพ่งปฏิภาคนิมิตของกรรมฐานพร้อมปริกรรมว่า ภาวี่ ๆ (หรืออย่างอื่นแล้วแต่ชนิดกรรมฐาน) ก่อนฌานเกิด ภวังคจิตจึงเกิดขึ้น ๒ ขณะ เรียกว่า ภวังคจลนะ และภวังคุปัจเฉทะแล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นมโนทวาราวชชนจิตก็เกิดขึ้นรับบัญญัติหรือมหัคคตปฏิภาคนิมิต ๑ ขณะแล้วก็ดับไป ในลำดับนั้น มหากุศลญาณสัมปยุต ชวณจิต ๔ ดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้นรับอารมณ์นั้น ๔ ขณะในฐานะที่เป็น ปริกรรม , อุปจาร, อนุโลม และ โคตรภู ที่เรียกว่า อุปจารสมาธิชวณะ แล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นฌานจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันเรื่อยๆ ไปตลอดเวลาที่ได้อธิษฐานไว้ เมื่อครบกำหนดเวลาตามที่ได้อธิษฐานไว้แล้ว ภวังคจิตก็เกิดขึ้น หลังจากนั้นปัจจุเวกขณวิถีก็เกิดขึ้นตามสมควรต่อไป

๒.๓ การเกิดขึ้นของอภิญญาวีถี

อภิญญา เป็นความรู้อันยิ่งใหญ่เป็นพิเศษจนมีอำนาจสามารถที่จะบันดาลให้เกิดสิ่งที่ตนปรารถนาได้ ต้องใช้รูปาวจรปัญจฌานกุศลที่ได้มาจากกสิณ เป็นบาทให้เกิดอภิญญาจิต เรียกว่า ปาทกฌานวิถี ผู้จะทำอภิญญาวีถี จะต้องเข้าปาทกฌานก่อน เมื่อ ออกมาแล้วอธิษฐานตามความต้องการ แล้วเข้าปาทกฌานอีกรอบ บ ออกมาครั้งที่ ๒ แล้ว อภิญญาวีถีก็เกิดขึ้นสำเร็จได้ตามที่ตั้ง จิตอธิษฐานไว้ก็ เกิดขึ้น ดังนี้ ภวังคจลนะ , ภวังคุปัจเฉทะ , มโนทวาราวชชนจิต , ปริกรรม, อุปจาร, อนุโลม, โคตรภู และอภิญญาจิต ๑ ขณะ แล้วภวังคจิตเกิดต่อไป ในขณะที่อภิญญาจิตเกิด กิจต่างๆ ตามที่ตนได้อธิษฐานไว้ก็สำเร็จทุกประการ

๒.๔ การเกิดขึ้นของมรรควิถี

๒.๔.๑ การเกิดขึ้นของโศดาปัตติมรรควิธี

พระโยคีบุคคลที่กำลังปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่นั้น ก่อนที่จะบรรลุมรรค ผล และ นิพพานนั้น ต้องได้เห็นพระไตรลักษณ์โดยชัดเจนสูงสุด และในขณะนั้นภวังค์ไหวได้เกิดขึ้น ๒ ขณะ ชื่อว่า ภวัง คจฺจนะ และภวังคฺคุปฺปเจตฺตะ แล้วก็ คับลง ต่อจากนั้น มโนทวาราวชชนจิตก็เกิดขึ้น แล้วรับสภาวะรูปหรือนามแล้วดับลง ในลำดับนั้น มหากุศล ญาณสัมปยุตตชวนจิต ๔ ดวงใดดวง หนึ่ง เกิดขึ้น ๓ ขณะ ใน ๓ ขณะนั้น อุปจารและอนุโลม รับอารมณ์ที่เป็นรูปหรือนามแล้วก็ดับลง ส่วนโคตรภูมิจิตรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยฐานะที่เป็นอวิชชนะของโศดาปัตติมรรคจิต ก็ เกิดขึ้น ๑ ขณะ รับพระนิพพานเป็นอารมณ์พร้อมกับประหารมกิลเลสฺสและวิกิจจนา โดยไม่มีเหลือ แล้ว ก็ดับลง ต่อจากนั้น โศดาปัตติผลจิตก็เกิดขึ้น ๓ ขณะ รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้นและมโนทวาราวชชนวิธีที่มีมหากุศลญาณสัมปยุตตชวนจิตดวงใดดวง หนึ่งย่อมเกิดขึ้น ทำหน้าที่โดยฐานะเป็นปัจจุเวกขณวิธี กล่าวคือ ทำหน้าที่พิจารณาจรก ผล นิพพาน กิเลสที่ละได้แล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่ เกิดขึ้นหลายรอบตามสมควรต่อไป

๒.๔.๑ การเกิดขึ้นของมรรควิธีเบื้องต้น ๓

พระโยคีบุคคลที่กำลังเจริญวิปัสสนากรรมฐานอยู่นั้น ก่อนที่มรรควิธีเบื้องต้นจะเกิดขึ้น ต้องได้เห็นพระไตรลักษณ์โดยชัดเจนอย่างสูงสุด และในขณะนั้น ภวังค์ไหวได้เกิดขึ้น ๒ ขณะ ชื่อว่า ภวังคจฺจนะ และภวังคฺคุปฺปเจตฺตะ แล้วก็ดับลง ต่อจากนั้น มโนทวาราวชชนจิตก็เกิดขึ้นรับสภาวะ รูป หรือนามแล้วดับลง ในลำดับนั้นมหากุศลญาณสัมปยุตตชวนจิต ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง เกิดขึ้น ๔ ขณะ ใน ๔ ขณะนั้น ปริกรรม อุปจาร และอนุโลม รับอารมณ์ที่เป็นรูปหรือนามแล้วก็ดับลง ส่วน โวทานรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยฐานะเป็นอวิชชนะขอ มัคคจิตเบื้องต้น ๓ ต่อจากนั้น สกทาคามีมัคคจิต อนาคามีมัคคจิต หรืออรหัตตมัคคจิต ก็ เกิดขึ้น ๑ ขณะ (ตามสมควรแก่บุคคล) รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมกับประหารมกิลเลสตามสมควร โดยไม่มีเหลือแล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นสกทาคามีผลจิต อนาคามีผลจิต หรืออรหัตตผลจิตก็เกิด ขึ้น ๒ ขณะ (ตามสมควรแก่ บุคคล) รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วก็ดับลงต่อจากนั้นภวังคจิตก็ เกิดขึ้น แล้วปัจจุเวกขณวิธีที่มี หน้าที่พิจารณาจรก ผล นิพพาน กิเลสที่เหลือก็เกิดขึ้นตามสมควรต่อไป

๒.๕ การเกิดขึ้นของผลสมาบัติวิธี

พระอริยบุคคลทั้งหลายก่อนที่จะเข้าผลสมาบัติ ต้องตั้งจิตอธิษฐานว่า โลกุตตรธรรม ที่ ข้าพเจ้าบรรลุแล้วจงบังเกิดขึ้น และอารมณ์ที่เป็นสังขตธรรมจงดับไปตลอดเวลา ๑-๒ ชั่วโมงตาม ความต้องการแล้วก็ปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานทั้ง ๔ กล่าวคือ กำหนดรูปนามที่กำลังเกิดอยู่ภายใน ตนเป็นอารมณ์ ก่อนผลจิตจะเกิดนั้น ภวังค์ไหวได้เกิดขึ้น ๒ ขณะ ชื่อว่า ภวังคจฺจนะ และ

ภวังคุปัจเฉทะ แล้วก็ดับลงต่อจากนั้นมโนทวารวิชชณจิตก็เกิดขึ้น รับสภาวะรูปหรือนามแล้วก็ดับลง ในลำดับนั้นมหากุศลญาณสัมปยุตตชวนจิต ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง เกิดขึ้น ๔ ขณะ หรือ ๓ ขณะ แล้วแต่บุคคลรับสภาวะรูปหรือนามโดยฐานะเป็น นอนุโลมแล้วก็ดับลง ต่อจากนั้น ผลจิตก็ เกิดขึ้น ติดต่อกันเรื่อยๆ ไปตลอดเวลาที่ตนได้อริยฐานไว้ เมื่อครบกำหนดเวลาตามที่ตน ได้อริยฐานไว้แล้ว ภวังคจิตก็เกิดขึ้นหลังจากนั้นปัจเจกขณวิถีที่มีหน้าที่พิจารณาผล และนิพพานก็เกิดขึ้นตามสมควรต่อไป

๒.๖ การเกิดขึ้นของสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ

พระอนาคามีบุคคล ก่อนจะเข้า สัญญาเวทยิต นิโรธสมาบัติ ต้องเข้าปฐมฌานก่อน เมื่อออกจากปฐมฌานแล้ว ก็พิจารณาปฐมฌานจิตและเจตสิกที่ดับไปแล้ว โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา แล้วจึงเข้าทุติยฌาน เป็นต้น จนถึงวิญญูญาณจายตนฌานตามลำดับแล้ว ต้องพิจารณาปฐมฌานจิตและเจตสิกที่ดับไปแล้วโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ทุกๆ ฌานเสมอไปแล้ว จึงเข้า อากิญจัญญายตนฌาน เมื่อออกแล้วไม่ต้องเจริญวิปัสสนาแต่ต้องทำบุพเพกิจ ๓ อย่าง คือ

๑) นานาพัทธวิโกปนะ การอธิษฐานว่า เครื่องบริหารต่างๆ ของข้าพเจ้าที่อยู่ผู้อื่น จงพ้นจากภัยอันตรายทั้งปวงมีอภักดิ์ โจรภัย อุทกภัย เป็นต้น

๒) สังฆมานนะ คือ การอธิษฐานว่า เมื่อสงฆ์ประชุมกัน ต้องการพบตัวข้าพเจ้าแล้ว ขอให้ออกจากนิโรธสมาบัติได้ทันเวลาประชุม

๓) อัทธานปริจเฉทะ คือ การอธิษฐานกำหนดพิจารณาตรวจดูชีวิตของตนว่าจะตั้งอยู่ได้จนตลอด ๗ วันหรือไม่ เมื่อพิจารณาตรวจดูแล้วทราบว่า จะตั้งอยู่ได้นานกว่า ๗ วัน

เมื่อทำบุพเพกิจเสร็จเรียบร้อยแล้วก็เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ซึ่งจะเกิดขึ้น ๒ ขณะ ต่อจากนั้น จิต เจตสิก และจิตตชรูปก็ดับลง คงมีแต่กัมมชรูป อุดุชรูป และอาหารชรูปเกิดอยู่เป็นอันว่า สำเร็จการเข้านิโรธสมาบัติทุกประการ

๒.๗ การเกิดขึ้นของมรณสันนวิถี

การเกิดขึ้นของจิตในเวลาใกล้ตายที่สุด ที่เรียกว่า ปัจจาสันนมรณวิถี จะมีชวนจิตที่มีกำลังลดน้อยลง เพราะว่าในเวลานั้นกระแสจิตมีกำลังอ่อน และหทัยวัตถุอันเป็นที่อาศัยเกิดของจิต เจตสิกทั้งหลาย ก็มีกำลังน้อย อีกด้วย ฉะนั้นจึงเกิดได้เพียง ๕ ขณะ ต่อจากนั้นจึงลงสู่ภวังคจิตตูปบาทดวงสุดท้ายเปลี่ยนหน้าที่มาเป็นจุติจิต และกัมมชรูปก็เกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายแล้ว มาดับพร้อมกันกับจุติจิต อาจจะได้ทั้งปัญจทวารวิถีและมโนทวารวิถีก็ได้^{๑๕}

^{๑๕} พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์ , ปรมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔ วิธีสังคหะ , พิมพ์ครั้งที่ ๗ , (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ) ๒๕๔๗, หน้า ๑๐๖-๑๒๑.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ/ฉายา/นามสกุล : พระนนทพัฒน์ จิตธมฺโม (พันธ์ชาติ)
- วัน/เดือน/ปีเกิด : วันอังคารที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๔
- ภูมิลำเนา : บ้านเลขที่ ๐๘๗ บ้านพรานใต้ หมู่ที่ ๓
ตำบลพราน อำเภอขุนหาญ จังหวัดศรีสะเกษ
รหัสไปรษณีย์ ๓๓๑๕๐
- การศึกษา : พ.ศ. ๒๕๔๖ ประกาศนียบัตรมหาอิทธิธรรม
บัณฑิต (ป.อบ.) อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย
มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
รุ่นที่ ๓๗
: พ.ศ. ๒๕๕๒ จบปริญญาตรี ศิลปศาสตรบัณฑิต
(ศศ.บ) มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
: พ.ศ. ๒๕๕๓ ประกาศนียบัตรบัณฑิตวิชาชีพครู
(ป.บัณฑิต วิชาชีพครู) มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต
นครราชสีมา
- อุปสมบท : ๒๒ พฤษภาคม ๒๕๓๕
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดต่างดา ตำบลหนองจะบก-ปรุใหญ่ อำเภอเมือง
จังหวัดนครราชสีมา รหัสไปรษณีย์ ๓๐๐๐๐
โทร. ๐-๔๔ ๒๓-๐๕๓๒, Fax ๐๔๔-๒๕๓๐๓๐

พระนนทพัฒน์ จิตธมฺโม (พันธุ์ชาติ)
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช สำนักวิทยบริการและเทคโนโลยี ศูนย์
บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตนครราชสีมา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

(๓) กลุ่มอนันตรชาติ มี ๖ ปัจจัย ปฐมอกุศลชวนจิตเกิดต่อจากมโนทวาราวชชนจิต ต่อจากนั้น
 อกุศลชวนจิตดวงที่เกิดก่อนๆ ก็จะอุปการะแก่อกุศลชวนจิตดวงหลังๆ ให้เกิดขึ้นตามม าทันที
 (๔) กลุ่มวัตถุปุเรชาตชาติ มี ๕ ปัจจัย หทยวัตถุรูปที่เกิดก่อนจะเป็นที่อาศัยเกิดของอกุศลธรรม
 ในปัญจโวการภูมิและ (๕) กลุ่มปกคฺคฺพนิสสยชาติ เหตุธรรมที่มีกำลังมาก ที่เป็นโลกียะและบุญญัตติ
 จะอุปการะให้เกิดอกุศลธรรม

กุศลธรรมมีความหมายตรงกันข้ามกับอกุศลธรรมอย่างชัดเจน กล่าวคือ กุศลธรรม เป็น
 สิ่งที่ดี ไม่มีโทษ มีการกำจัดการปอกุศลธรรม และส่งผลเป็นความสุข ตรงข้ามกับอกุศลธรรมที่เป็น
 สิ่งที่ไม่ดี มีโทษ เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลธรรม และส่งผลเป็นความทุกข์ กลุ่มปัจจัยธรรมที่อุปการะแก่
 ทั้งสองฝ่าย มี ๕ กลุ่มเท่ากัน ได้แก่ (๑) กลุ่มสหชาตชาติ มีปัจจัยทั้งสองฝ่ายเสมอกัน ซึ่งมีทั้งส่วนที่
 เหมือนกัน คือ อัญญสมานเจตสิก และที่แตกต่างกัน คือ โสภณเจตสิกจะเกิดพร้อมกุศลจิต ในขณะที่
 ที่อกุศลเจตสิกจะเกิดพร้อมอกุศลจิต (๒) กลุ่มอาร์มมณชาติ มี ๑๑ ปัจจัยที่เสมอกัน อีก ๑ ปัจจัยเป็น
 ฝ่ายอกุศลอย่าง เดียว ถ้าเป็น โลกุตตระ จะเป็นอารมณ์แก่ฝ่ายกุศลญาณสัมปยุตเท่านั้น ส่วน โลกียะ
 และบุญญัตติ จะเป็นอารมณ์ให้ได้ทั้งสองฝ่าย จึงควรสำรวจอินทรีย์เสมอเมื่อประสบกับอารมณ์
 เหล่านี้ (๓) กลุ่มอนันตรชาติ มีปัจจัยเสมอกัน ส่วนที่ เป็นมโนทวาราวชชนจิตดับลงแล้วอุปการะ
 แก่ปฐมชวนจิต ซึ่งถ้ามีโยนิโสมนสิการจะทำให้ฝ่ายกุศลเกิด แต่ถ้าขาดโยนิโสมนสิการแล้วก็จะ ทำ
 ให้ฝ่ายอกุศลเกิด ได้แทน (๔) กลุ่มวัตถุปุเรชาตชาติ มีปัจจัยเสมอกัน หทยวัตถุรูปที่เกิดก่อน
 อุปการะแก่ทั้งสองฝ่าย ได้เหมือนกัน แสดงถึงจิตตูปบาท ในปัญจโวการภูมิต้องอาศัยวัตถุรูปเกิด
 เสมอ และ (๕) กลุ่มปกคฺคฺพนิสสยชาติ มีเพียงปัจจัยเดียวจึงเสมอกันทั้งสองฝ่าย สำหรับ โลกุตตระ
 ย่อมเป็นปัจจัยแก่ฝ่ายกุศลธรรมเท่านั้น ส่วนเหตุธรรมที่เป็น โลกียะและบุญญัตติจะอุปการะได้ทั้งสอง
 ฝ่าย ทั้งนี้จะเกี่ยวเนื่องกับการที่มีโยนิโสมนสิการต่อปัจจัยทั้งภายใน ภายนอกอย่างเหมาะสมหรือไม่
 ซึ่งจะทำให้เกิดกุศลธรรม หรืออกุศลธรรมได้

Abstract

ความนำ

พระอภิธรรมปิฎก มีความสำคัญ แสดงเนื้อหาของธรรมะ ทั้งที่เป็นสภาวะปรมัตถ์และบัญญัติ มีการจำแนกแจกแจงสภาวะธรรมอย่างลึกซึ้งวิจิตรพิสดาร อุดมไปด้วยสาระประโยชน์ มีคุณค่ามหาศาล พระพุทธองค์ จึงได้ทรงคัดเลือกเพื่อนำแสดงทดแทนคุณน้ำนมพระพุทธรูปที่ถวายแด่ชาวโลก ในพรรษาที่ ๗^๒ การศึกษาในพระอภิธรรมปิฎกจัดได้ว่าเป็นการศึกษาที่อำนวยการประโยชน์มาก ทั้งนี้ ก็เพราะเหตุว่า ช่วยส่งเสริมการศึกษาในปิฎกทั้ง ๒ เมื่อจะยกเปรียบเทียบแล้ว พระอภิธรรมปิฎกเหมือนรากแก้ว พระวินัยปิฎกเหมือนลำต้น พระสุตตันตปิฎกเหมือนกิ่งก้านสาขา หรือ อีกนัยหนึ่ง ถ้าจะเปรียบกับร่างกาย พระอภิธรรมปิฎก เหมือนกับหัวใจ พระวินัยปิฎกเหมือนกับชีวิต พระสุตตันตปิฎกเหมือนกับอวัยวะ^๓

คัมภีร์ปิฎกาน เป็น คัมภีร์ที่ ๗ ของพระอภิธรรมปิฎก แสดงเรื่องของปัจจัย ธรรมต่างๆ โดยพิสดาร มีนัยและอรรถดลุ่มลึก โบราณจารย์จึงเรียกคัมภีร์นี้ว่า อนันตณยสมันตปิฎกานมหาปกรณ์ (มหาคัมภีร์ปิฎกานอันกว้างใหญ่ไพศาลรายล้อมด้วยนัยเป็นอนันต์)^๔ ทรงนำสภาวะธรรมที่เป็นจุดตั้งต้น คือ ปัจจัยจำนวน ๒๔ ชนิด มาอธิบายให้เห็นสัจติ หรือ ความสามารถและหน้าที่แต่ละชนิด แล้วทรงนำสภาวะธรรมที่เป็น อภิธรรมมคติกจำนวน ๑๒๒ หมวด จากคัมภีร์มัหมสังคณี มาจำแนกด้วยปัจจัย ธรรมเหล่านี้ เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัปายกตธรรม อันเป็นกลุ่มธรรมชุดแรกที่น่าสนใจมาแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ด้วยปัจจัยธรรมต่างๆ อย่างพิสดาร การสร้างกุศลที่ดี การละอกุศลที่ดี ย่อมเกี่ยวเนื่องกับปัจจัยธรรมที่ทำให้เกิดขึ้นทั้งสิ้น เพราะสังขตธรรมทั้งหลายจะเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยเหตุเกิด ดับไปได้ก็เพราะเหตุดับ ดังนั้น การศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมจึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจเป็นพิเศษ เมื่อศึกษาวิจัยเรื่องนี้แล้วจะสามารถประยุกต์ใช้เพื่อสร้างโยนิโสมนสิการในการสร้างสรรค์เหตุปัจจัยของกุศลธรรมให้เกิดขึ้น และป้องกัน กำจัดเหตุปัจจัยแห่งอกุศล ธรรมมิให้เกิดขึ้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาปัจจัยธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปิฎกาน
๒. เพื่อศึกษาปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปิฎกาน

^๒ อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๘๓.

^๓ พระสัทธัมมโชติกะ ฐมมาจริยะ , ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉท ที่ ๑-๒-๖, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๓), หน้า ก-ฌ.

^๔ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/บทนา(๘).

๓. เพื่อศึกษาเปรียบเทียบ และประยุกต์ ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฎิฐานไปใช้ในชีวิต

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ มีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

๑. ศึกษาข้อมูลเอกสารชั้นปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐ เล่มที่ ๔๐ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ เล่มที่ ๔๐, พระไตรปิฎกภาษาไทยพร้อมอรรถกถา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๔ เล่มที่ ๘๕

๒. ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อัดโนมติ รวมทั้งตำราเอกสารวิชาการ วิทยานิพนธ์และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

๓. วิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารที่ศึกษาชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิ

๔. สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕. เสนอผลการวิจัยโดยวิธีพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

ผลการวิจัย

ผลจากการศึกษาปัจจัยธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฎิฐาน สรุปได้ว่า

ปัจจัยธรรม หมายถึง สิ่งที่ช่วยอุปการะแก่บรรดาสังขตธรรมทั้งหลาย ให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ เจริญได้ มีความหมายครอบคลุม ๒๔ ปัจจัย ที่ปรากฏในคัมภีร์ปฎิฐาน มีองค์ประกอบ สำคัญ ๓ ประการ คือ (๑) ปัจจัยธรรม คือ ส่วนที่อุปการะแก่ผลธรรมต่างๆ มีทั้ง จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติทั้งหมด (๒) ปัจจัยูปบันนธรรม คือ ผลธรรมที่ได้รับการอุปการะจากปัจจัยธรรม มีขอบเขตเพียงสังขตธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก และรูป (๓) ปัจเจกธรรม คือ ธรรมที่ไม่ได้รับการอุปการะจากปัจจัยธรรม ได้แก่ สังขตธรรมส่วนที่ไม่ได้เป็นผลธรรมในแต่ละปัจจัย มีขอบเขตเพียง จิต เจตสิก และรูปเท่านั้น

คัมภีร์ปฎิฐานแสดงปัจจัยหลัก ๒๔ แต่เมื่อมีการจำแนกองค์ประกอบ ๓ ประการแล้ว มี ๑๐ ปัจจัยหลักที่มีการจำแนกเป็นปัจจัยย่อยได้อีก จึงทำให้จำแนกเป็นปัจจัยพิสดารทั้งสิ้น ๕๒ ปัจจัย ๕๖ ปัจจัยบ้าง^๕ บรรดาปัจจัยพิสดารนี้มีความหมายและลักษณะพิเศษเฉพาะตัว แต่ก็สามารถจัดเข้ากลุ่มที่มีรูปแบบหน้าที่เดียวกัน เรียกว่า กลุ่มปัจจัยธรรม จำนวน ๕ ชาติ ที่มีข้อกำหนดลักษณะ หน้าที่ จำนวนปัจจัยและสภาวะธรรม ดังต่อไปนี้

^๕ดูรายละเอียดใน พระครูธรรมธรสุมนต์ นนฺทิโก, ปัจจัยหลัก-ปัจจัยพิสดาร, ใน ปฎิฐาน ภาค ๑ ตอน ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔), หน้า ๗๓ – ๗๘.

๑) **กลุ่มปัจจัยธรรม สหชาตชาติ** มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรมกับปัจจัยูปัน นธรรม ต้องเกิดพร้อมกัน^๖ มี ๑๕ ปัจจัย จำแนกเป็น กลุ่มสหชาตชาติใหญ่ ๔ ได้แก่ สหชาต, สหชาตนิสสยะ, สหชาตัตถิ, สหชาตอวิคตะ กลุ่มสหชาตชาติกลาง ๔ ได้แก่ อัญญมัญญะ, วิปากะ, สัมปยุต, สหชาตวิปยุต กลุ่มสหชาตชาติเล็ก ๗ ได้แก่ เหตุ, สหชาตชิปติ, สหชาตกัมมะ, สหชาตอาหาร หรือนามอาหาร, สหชาตอินทรีย์ หรือ นามอินทรีย์, ฌาน, มัคคะ สภาวธรรมโดยรวมจะมีทั้ง จิต เจตสิก และรูป ฉะนั้น ทั้งรูปธรรม นามธรรมที่เกิดขึ้นมา ย่อมมีสภาวธรรมที่เกิดร่วมกันอุปการะกันด้วยกันทั้งสิ้น

๒) **กลุ่มปัจจัยธรรมอาร์มมณาติ** มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรมเป็นอาร์มมณให้ ปัจจัยูปันนธรรม คือ จิต เจตสิก ซึ่งเป็นผู้อาร์มมณ มี ๑๒ ปัจจัย จำแนกเป็น ๕ กลุ่ม คือ กลุ่มอาร์มมณะ ๑ ปัจจัย มีขอบเขตครอบคลุมทุกสิ่งทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ กลุ่มอาร์มมณาชิปติ-อาร์มมณูปนิสสยะ ๒ ปัจจัย มีขอบเขตเฉพาะปรมัตถธรรมที่เป็นอิฐฐารมณ กลุ่มอาร์มมณปุเรชาตะ ๓ ปัจจัย มีขอบเขตเพียงรูปธรรมที่เป็นปัจจุบันอาร์มมณ กลุ่มวัดถารัมมณปุเรชาตะ ๕ ปัจจัย มีขอบเขตแก่หทย วัดถรูปของตนที่เป็นปัจจุบันอาร์มมณเท่านั้น และกลุ่มวัดถารัมมณปุเรชาตชิปติ ๑ ปัจจัย จะหมายเอาเฉพาะอิฐฐหทยวัดถเป็นอาร์มมณในเวลาใกล้ตายเท่านั้น ฉะนั้น สรรพสิ่งทุกอย่างเป็นอาร์มมณได้ และจิตทุกดวงย่อมต้องมีการรู้อาร์มมณเสมอ

๓) **กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ** มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรมกับปัจจัยูปันนธรรม ต้องเป็นจิต เจตสิก ที่เกิดติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกัน ทำหน้าที่ชนกสัดด้อย่างเดียว มี ๗ ปัจจัย จำแนกเป็น ๓ กลุ่ม คือ (๑) กลุ่มอนันตระทั่วไป ๕ ปัจจัย ได้แก่ อนันตระ, สมณันตระ, อนันตรูปนิสสยะ, นัตถิ, วิคตะ มีขอบเขตครอบคลุมจิตเกือบทุกดวง ยกเว้นเพียงจิตจิตของพระอรหันต์ (๒) กลุ่มอาเสวนะ ๑ ปัจจัย มีขอบเขตเฉพาะชวนจิตชาติเดียวกันเท่านั้น และ (๓) กลุ่มอนันตรกัมมะ ๑ ปัจจัย หมายเอามรรคกรรมเป็นปัจจัยให้เกิดผลเท่านั้น ฉะนั้น จิตตูปบาทมีการเกิดดับติดต่อกันตลอดเวลาตามลำดับกันไปไม่มีการขาดสายเลย แม้จิตแล้วก็จะต้องมีปฏิสนธิใหม่ทันทีไม่มีอันตรกภาพแต่อย่างใด

๔) **กลุ่มปัจจัยธรรมวัดถปุเรชาตชาติ** มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรมเป็นวัดถรูป ๖ ที่เกิดก่อนและกำลังตั้งอยู่อุปการะแก่ปัจจัยูปันนธรรม คือ วิญญาณธาตุจิตตูปบาท ในปัญจโวการภูมิ ทำหน้าที่ได้ ๒ อย่าง มี ๖ ปัจจัย จำแนกเป็น ๒ กลุ่ม คือ (๑) กลุ่มวัดถปุเรชาตะทั่วไป ๕ ปัจจัย มีขอบเขตในวัดถรูปทั้ง ๖ และ (๒) กลุ่มวัดถปุเรชาตอินทรียะ มีขอบเขตเฉพาะปัญจวัดถเท่านั้น ฉะนั้น จิตตูปบาทที่เกิดอยู่ในปัญจโวการภูมีย่อมต้องอาศัยวัดถรูปเกิดทั้งสิ้น

^๖ พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ. คัมภีร์มหาปฏฐาน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๑, หน้า ๔๒๔.

๕) **กลุ่มปัจจัยธรรม ปัจจาทตชาติ** มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรม เป็นนาม คือ จิต เจตสิก ที่เกิดภายหลัง ช่วยอุปถัมภ์ปัจจัยอุปบันธรรม คือ รูปที่เกิดก่อน และกำลังตั้งอยู่ ที่ใน ปัญจโวการภูมิ ฉะนั้น รูปภายในปัญจโวการภูมิแม้จะเกิดก่อนก็จะต้องมีการอาศัยจิตอุปบาทที่เกิด ภายหลังคอยอุปถัมภ์ จึงจะดำรง ตั้งอยู่ได้

๖) **กลุ่มปัจจัยธรรมอาหารชาติ** หรือ รูปอาหารชาติ มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรม คือ โอหารูป ที่อุปการะแก่อาหารรูป และรูปอื่นๆ มี ๓ ปัจจัย มีขอบเขตเพียงอาหารรูป หรือ โอชา หรือ สารอาหารที่แผ่ผ่านบำรุงร่างกายของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ฉะนั้น รูปอาหารเป็นปัจจัยสำคัญมาก สำหรับสรรพสัตว์ในกามภูมิ

๗) **กลุ่มปัจจัยธรรมรูปชีวิตินทรีย์ชาติ** มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรม คือ ชีวิตรูปช่วย อุปการะแก่กัมมรูปในกลุ่มกัมมชกฺลาปเดียวกัน คอยดูแลรูปที่เกิดจากกรรม มี ๓ ปัจจัย มีขอบเขต เพียงชีวิตรูปเท่านั้น ฉะนั้น บรรดาสัตว์ที่มีรูปขันธ์เรียกว่า สิ่งมีชีวิต ก็เพราะมีชีวิตรูปคอยดูแลอยู่ แม้แต่อสัญญสัตตพรหมที่เรียกว่า สิ่งมีชีวิตได้ เพราะมีชีวิตรูปเป็นปัจจัยดูแลอยู่ตลอดเวลา

๘) **กลุ่มปัจจัยธรรม ปกตูปนิสสยชาติ** มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรม คือ เหตุธรรม ต่างๆ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่เกิดก่อนๆ และ บัญญัติ ที่มีกำลังมาก เกื้อหนุนปัจจัยอุปบันธรรม คือ จิต เจตสิก ที่เกิดทีหลัง มีปัจจัยเดียว แต่มีขอบเขตกว้างขวางครอบคลุมทั้งจิต เจตสิก รูป และบัญญัติ ฉะนั้น ทุกสิ่งในโลกมีการเกี่ยวเนื่องกันได้ทั้งสิ้นไม่ว่าทางตรงก็ทางอ้อม การกระทำสิ่งต่างๆ ไม่ว่าจะ ดีหรือไม่ก็ตาม ย่อมมีกำลังเกื้อหนุนให้จิต เจตสิกได้ทั้งนั้น

๙) **กลุ่มน่านกขณิกกัมมชาติ** มีข้อกำหนดว่า ปัจจัยธรรม คือ กุศล อกุศลเจตนาที่ สำเร็จแล้วในอดีตทำให้เกิดปัจจัยอุปบันธรรม คือ วิวาภ และกัมมรูป ในต่างขณะกัน มีขอบเขต เพียงเจตนากรรมที่เป็นกุศล อกุศลเท่านั้น ฉะนั้น สรรพสัตว์ทั้งหลายเวียนว่ายตายเกิดด้วยอำนาจ ของปัจจัยกลุ่มนี้

ผลจากการศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ ปิฎฐาน มีดังนี้

ความหมายของ กุศลธรรม เป็นสภาพธรรมที่ดี ไม่มีโทษ ทำหน้าที่กำจัดอกุศลธรรม และส่งผลเป็นความสุข มีการจำแนกประเภทในคัมภีร์มัสมสังคณี ส่วนที่เป็นจิตอุปบาทกัณห์ เป็น ๕ ระดับ คือ กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร เทวภูมิกะ และโลกุตตระ เมื่อจำแนกโดยวิปัสสนาภูมิ ๖ กุศลธรรมทั้งหมดจัดเข้า ใน กุศลนามขันธ์ ๔ อย่างคณะ ๒ ธาตุ ๒ แต่จัดเข้าในสังขะ อินทรีย์และ องค์ปฏิจางมุขปาปได้เพียงบางส่วน สำหรับการส่งผล โลกียกุศลย่อมส่งผลนำไปปฏิสนธิในสุคติ ปัญจโวการภูมิก็มี จตุโวการภูมิก็มี เอกโวการภูมิก็มี ทั้งในสุคติคือเหตุกบุคคลก็มี ทวิเหตุกบุคคลก็มี ตริเหตุกบุคคลก็มี ส่วนการส่งผลในปวัตติกาล สามารถส่งผลได้ในทั้งภูมิ ๓๑ ตามสมควร

กลุ่มปัจจัยธรรมที่อุปการะทำให้เกิดกุศลธรรม มี ๕ กลุ่ม ได้แก่ (๑) กลุ่มสหชาติชาติ มี ๑๑ ปัจจัย เป็นปัจจัยที่แสดงองค์ประกอบของกุศลจิตแต่ละดวงจะมีเจตสิกเกิดร่วมด้วย ๒ กลุ่ม คือ อัญญสมานาเจตสิก และโสภณเจตสิก ซึ่งบางสภาวะก็ทำหน้าที่เป็นกุศลเหตุ กุศลอธิปัติ กุศลกรรม กุศลนามอาหาร กุศลนามอินทรีย์ กุศลองค์ฌาน และกุศลองค์มรรคกันตามสมควร ทำให้กุศลธรรมมีความเข้มแข็ง กระทำหน้าที่ของตนๆ ได้อย่างเรียบร้อย (๒) กลุ่มอาร์มมณชาติ มี ๑๑ ปัจจัย สรรพสิ่งทีนอกจากอภัตตมรรค อภัตตผลแล้ว สามารถรับเอามาเป็นอารมณ์ได้ทั้งนั้น กุศลเป็นสภาวะที่ฉลาด จะอารมณ์ที่ดียิ่งจึงมีเพียงโลกุตตรธรรมและโลกียกุศลเท่านั้น (๓) กลุ่มอนันตรชาติ มี ๖ ปัจจัย ปฐมกุศลชวณะ จะต้องเกิดต่อจากมโนทวารวิชชนะที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์เสมอ ต่อจากนั้นในกามกุศลชวณวิถิ จะมีมหากุศลชนิดเดียวกันเท่านั้นเป็นปัจจัยเกิดติดต่อกันได้ ส่วนอัปนาชวณวิถีย่อมมีกุศล ได้หลายประเภท ในมคควิถิ มคคจิตย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่กุศลอื่นใดทั้งสิ้น แต่เป็นปัจจัยแก่ผลจิตของตนๆ เท่านั้น (๔) กลุ่มวัตถุปุระชาติชาติ มี ๕ ปัจจัย มีทพวัตถุรูปที่เกิดก่อนเท่านั้นที่จะเป็นท้ออาศัยเกิดของกุศลจิตในปัญจโวการภูมิได้ และ (๕) กลุ่มปกตูปนิสสยชาติ เหตุธรรมที่จะทำให้กุศลเกิดมีหลากหลายทั้งปัจจัยภายใน ภายนอก ทั้งปรมาตถ์และบัญญัติ ทั้งสิ่งดีและไม่ดี รู้ถึงลำดับขั้นของ การบรรลุกุศลขั้นสูง ได้ แก่ ฌาน อภิญญา มรรค ต้องอาศัยการสร้างสมกุศลที่เป็นพื้นฐานให้มีกำลังมากก่อน จึงจะบรรลุความสำเร็จได้ นอกจากยังต้องคำนึงปัจจัยรอบด้านซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องโยงส่งผลต่อกันได้ทั้งสิ้น จุดสำคัญอยู่ที่การมีโยนิโสมนสิการต่อสรรพสิ่ง ใช้สถานการณที่ดีให้เกิดความดียิ่งๆ ขึ้นไป และฉลาดที่จะใช้สถานการณที่ไม่ดีมีสติปรับใจให้เป็นโอกาสในการสร้างความดีให้ได้ โดยวิธีคิดแบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรม

อกุศลธรรม มีความหมาย เป็นสภาพธรรมที่ไม่ดี มีโทษ ทำหน้าที่ขัดขวางเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลธรรม และส่งผลเป็นความทุกข์ ในคัมภีร์มัหมสังคณิ แสดงจำแนกประเภทอกุศลธรรม ไปตามมูลเหตุ ๓ คือ โภกมุล โทสมุล และโมหมุล เพราะอกุศลอยู่ในระดับกามาวจรเท่านั้น และเมื่อจำแนกโดยวิปัสสนาภูมิ ๖ อกุศลธรรมทั้งหมด จัดเข้าใน อกุศลนามขันธ ๔ อย่างดังนี้ ๒ ธาตุ ๒ สัจจะ ๒ แต่จัดเข้าในอินทรีย์และองค์ปฏิจกสมุปปาทได้เพียงบางส่วนเท่านั้น การส่งผลของอกุศลธรรม ย่อมส่งผลนำไปปฏิสนธิในทุคติปัญจโวการภูมิ และ เป็นทุคติ อเหตุกบุคคลเท่านั้น ส่วนการส่งผลของอกุศลในปวัตติกาล จะมีเฉพาะปัญจโวการภูมิเท่านั้น

กลุ่มปัจจัยธรรมที่ทำให้เกิดอกุศลธรรม มี ๕ กลุ่ม ได้แก่ (๑) กลุ่มสหชาติชาติ มี ๑๑ ปัจจัย เช่นกัน เป็นปัจจัยที่แสดงองค์ประกอบของอกุศลนามขันธ ๔ หรือ อกุศลจิตแต่ละดวงจะมีเจตสิกเกิดร่วมด้วย ๒ กลุ่ม คือ อัญญสมานาเจตสิก และอกุศลเจตสิก ซึ่งสัมปยุตตธรรมเหล่านี้ บางสภาวะก็ทำหน้าที่เป็นอกุศลเหตุ อกุศลอธิปัติ อกุศลกรรม อกุศลนามอาหาร อกุศลนามอินทรีย์ อกุศลองค์ฌาน และอกุศลองค์มรรคกันตามสมควร ทำให้อกุศลธรรมมีความเข้มแข็ง กระทำหน้าที่

ของตนๆ จนสำเร็จตามที่ต้องการ (๒) กลุ่มอารัมมณาชาติ มีครบทั้ง ๑๒ ปัจจัย โลภียธรรมและบัญญัติ สามารถเป็นอารมณ์ให้กับอกุศลได้ อารมณ์ ที่ดียิ่งของอกุศลมีแต่โลภียธรรม (๓) กลุ่มอนันตรชาติ มี ๖ ปัจจัยเช่นกัน ปฐมขันธ์ของอกุศลจิตย่อมจะต้องเกิดต่อจากมโนทวาราวชชนะที่ตัดสินอารมณ์เสมอ ต่อจากนั้นอกุศลต่อๆ มาที่จะเกิดต่อจากอกุศลชนิดเดียวกันจนกว่าจะ สิ้นสุดวิธิจิต (๔) กลุ่มวัตถุปุเรชาตชาติ มี ๕ ปัจจัย มีเพียงหทยวัตถุรูปที่เกิดก่อนเท่านั้นที่จะเป็นที่ อาศัยเกิดของอกุศลจิตในปัญจโวการภูมิได้ (๕) กลุ่มปกคฺคฺปนีสสยชาติ เหตุธรรมที่จะทำให้ออกุศลเกิดมีหลากหลายทั้งปัจจัยภายใน ภายนอก ทั้ง โลภียปรมัตถ์และบัญญัติ ทั้งสิ่งดีและไม่ดี สถานการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น หากขาดสติควบคุมให้ดี ย่อมเป็นเหตุให้เกิดอกุศลได้ทั้งสิ้น

การเปรียบเทียบ และประยุกต์ ปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏใน คัมภีร์ปัญฐานไปใช้ในชีวิต สรุปได้ดังนี้

๑) **กลุ่มปัจจัยธรรมสหชาติ** แสดงองค์ประกอบของฝ่ายกุศลมี จิต ๒๑ หรือ ๓๗ ฝ่ายอกุศลมี ๑๒ มีเจตสิกประกอบฝ่ายละ ๒ กลุ่ม มีส่วนที่เสมอเหมือนกัน คือ กลุ่ม มอญญุสมานเจตสิก ๑๓ สามารถเข้าได้ทั้งสองฝ่าย ส่วนที่แตกต่างกันกลุ่มโสภณเจตสิกจะประกอบกับฝ่ายกุศลเท่านั้น ในขณะที่กลุ่มอกุศลเจตสิก ก็ย่อมประกอบกับฝ่ายอกุศลอย่างแน่นนอน นอกจากนี้เมื่อพิจารณาถึงสภาวะธรรมในสหชาติเล็กแล้วจะเห็นได้ว่ามีส่วนส่งเสริมให้แต่ละ ฝ่ายมีความเข้มแข็งอันจะเป็นแรงผลักดันเกี่ยวเนื่องถึงการส่งผลที่มีประสิทธิภาพด้วย โดยเฉพาะองค์ประกอบของฝ่ายกุศลแต่ละอย่างจะสามารถทำหน้าที่กำจัดอกุศลที่เป็นปฏิปักษ์กันในแต่ละชนิดได้

๒) **กลุ่มปัจจัยธรรมอารัมมณาชาติ** อารมณ์ทั่วไปเป็นสาธารณะแก่ทั้งสองฝ่าย ได้แก่ โลภียะและบัญญัติ จึงขึ้นอยู่กับแต่ละคนจะมีมนสิการต่ออารมณ์นั้นอย่างไร สำหรับอารมณ์ที่ดียั้งนั้น ส่วนเสมอกันมีเพียงโลภียกุศล ส่วนที่แตกต่างเฉพาะฝ่ายกุศล ได้แก่ โลกุตตรธรรมต่างๆ รวมทั้งพระนิพพานที่เป็นอารมณ์ที่ดียิ่งสุดยอดด้วย ข้างฝ่ายอกุศลนั้น ได้แก่ อิฏฐารมณ์ที่เป็นโลภียะทั้งปวง อารัมมณปุเรชาตกับวัตถารัมมณปุเรชาตจะย่อมเสมอกันทั้งสองฝ่าย ผู้มีสติทันปัจจุบันอารมณ์ก็ย่อมเกิดกุศลได้เสมอ ส่วนปัจจัยพิเศษเฉพาะฝ่ายอกุศล คือ วัตถารัมมณปุเรชาตปฏิบัติปัจจัยเดียวเท่านั้น

๓) **กลุ่มปัจจัยธรรมอนันตรชาติ** ปฐมขันธ์ทั้งสองฝ่ายจะต้องเกิดต่อจากมโนทวาราวชชนะที่ตัดสินอารมณ์เสมอกันแล้วแต่มนสิการ เมื่อถึงขันธ์ที่ ๒ เป็นต้นไป ย่อมเกิดต่อจากขันธ์ฝ่ายเดียวกันเท่านั้น ฝ่ายกุศลในอัปนาวิธิจจะมีกุศลต่างระดับกันเกิดร่วมวิธเดียวกันได้

๔) **กลุ่มปัจจัยธรรมวัตถุปุเรชาตชาติ** เป็นปัจจัยสาธารณะจำเป็นแก่ทั้งสองฝ่าย ที่เกิดในปัญจโวการภูมิ ไม่มีข้อแตกต่างกันแต่อย่างใด เป็นหทยวัตถุรูปชนิดเดียวกัน เพียงแต่เกิดในวิถีที่ต่างกันจึงอาศัยวัตถุรูปเหมือนกันแต่ไม่ใช่รูปเดียวกัน

๕) กลุ่มปัจจัยธรรมปกตูปนิสสยปัจจัย มีส่วนที่เสมอกัน คือ โลภี ยะและบัญญัติทั้งหลายที่มีกำลังมากจะสามารถเกื้อหนุนให้ธรรมทั้งสองฝ่ายเกิดขึ้นได้ทั้งสิ้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับแต่ละบุคคลจะมีสติสร้างโยนิโสมนสิการให้เกิดเป็นกุศล หรือ ขาดสติปล่อยให้ มีโยนิโสมนสิการก็จะก่อให้เกิดอกุศลขึ้นแทน สำหรับปัจจัยธรรมที่เป็นโลกุตระระย่อมอุปการะแก่ฝ่ายกุศลเท่านั้น

สรุปได้ว่าทั้งฝ่ายกุศลและอกุศลล้วนต้องอาศัยกลุ่มปัจจัยธรรมทั้ง ๕ กลุ่มเพื่อการเกิดขึ้นและดำรงอยู่ กระทำหน้าที่ของตนๆ ให้สำเร็จเรียบร้อย ทั้งกุศลและอกุศลไม่ว่าจะเกิดขึ้นมาเรื่อยๆ โดยไร้เหตุปัจจัย บุคคลจึงควรศึกษาปัจจัยธรรมของกุศลธรรมจนได้เข้าใจแล้ว จะนำไปปรับใช้อบรมตนให้เกิดกุศลธรรมเจริญยิ่งขึ้นไป ส่วนปัจจัยธรรมฝ่ายอกุศล ก็ควรศึกษาให้เข้าใจด้วยเช่นกัน เพราะเมื่อได้รู้จักปัจจัยธรรมที่เป็นอันตรายจะได้หลีกเลี่ยงป้องกันภัยตามกำลังความสามารถ จะได้ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ประมาทในธรรม อนึ่ง เมื่อสร้างปัจจัยที่เป็นเหตุของกุศลธรรมมากขึ้นเพียงใด ก็ชื่อว่าสร้างเหตุธรรมแห่งการกำจัดอกุศลให้บางเบาลง จนกระทั่งหมดสิ้นไปในที่สุดได้ ดังนั้น พุทธศาสนิกชนควรจะศึกษาให้เข้าใจในปัจจัยธรรมทั้งหลายและนำไปปรับใช้ให้เหมาะสมกับตน เป็นการสร้างกุศลพร้อมด้วยปัญญาบารมี เป็นปัจจัยนำไปสู่ความพ้นทุกข์ต่อไป

บรรณานุกรม

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย .

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มหามกุฏราชวิทยาลัย . พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล . ชุด ๕๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

พระครูธรรมธรสุมนต์ นนฺโทโก, ปัญฐาน ภาค ๑ ตอน ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. คัมภีร์มหาปญฺฐาน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๑.

_____. ปริมตลชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิการพิมพ์, ๒๕๔๓.